

**«Жоғары мектептердің ғылымы 2025»
атты халықаралық ғылыми-практикалық
конференциясының материалдары
15-16 сәуір 2025ж.**

**Материалы международной
научно-практической конференции
«Наука высших школ 2025»
15-16 апреля 2025г.**

ТОМ I

УДК 001
ББК 72
Ж68

Редакция алқасы (*редакционная коллегия*): М.Б. Мырзалиев, Н.Г. Халықберген, А.Б-П.Даниярова, И.Ю. Хан, Т.С. Митрошенко, А.В. Роговой, Г.П. Коптаева, Д.Б. Ешенкулова, М.Т. Сулейменова, Ж.А. Жуматаева, Д.С. Абдуллина, М.А.Усербаева, С.Ж. Көшкінбаев, В.А. Богатырев

Наука высших школ 2025: Материалы международной научно-практической конференции – Шымкент: университет «Мирас», 2025 г. – Т. 1. – 725 с.

Жоғары мектептердің ғылымы 2025: атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары - Шымкент: «Мирас» университеті, 2025 ж. - Т.1. - 725 б.

ISBN 978-601-82258-3-3

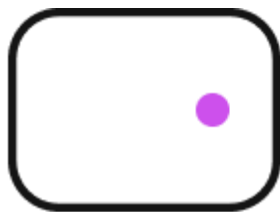
«Жоғары мектептердің ғылымы 2025» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдарында бизнес және басқару, туризм және қонақжайлылықты басқару, ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелер, физика және математика: оқыту әдістемесі, қоғамдық (әлеуметтік) ғылымдары, педагогика және психология, филология, дизайн және көркем еңбек, дене шынықтыру, спорт және алғашқы әскери дайындық, химия және биология бағыттарының дамуы бойынша ғылыми еңбектер жарияланды.

В материалах международной научно-практической конференции «Наука высших школ 2025» опубликованы научные труды по развитию следующих направлений: бизнес и управление, туризм и управление гостеприимством, информационные и телекоммуникационные системы, физика и математика: методика преподавания, общественные (социальные) науки, педагогика и психология, филология, дизайн и художественный труд, физическая культура, спорт и начальная военная подготовка; химия и биология.

УДК 001
ББК 72
Ж68

ISBN 978-601-82258-3-3

© Университет «Мирас», 2025

TABYS.ME

Мiras Университетінен ерекше ұсыныс!

Шақырылған әрбір талапкерге **100 000** теңгеден бастап табыс табыңыз. Толығырақ Tabys.me веб-сайтында.

Қаржылық тәуелсіздік пен қосымша табыс алу мүмкіндігін жіберіп алмаңыз! Бізге дәл қазір қосылыңыз және Tabys.me арқылы ақша табыңыз.

Уникальное предложение от Университета Miras!

Зарабатывайте от **100 000** тенге за каждого приглашенного абитуриента. Подробнее на сайте Tabys.me.

Не упустите свой шанс на финансовую независимость и дополнительный доход! Присоединяйтесь к нам прямо сейчас и начните зарабатывать с Tabys.me!

НАПРАВЛЕНИЕ: БИЗНЕС ЖӘНЕ БАСҚАРУ / БИЗНЕС И УПРАВЛЕНИЕ

ӘОЖ 657.6:658.15

АҚША АҒЫНЫ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІ КӘСІПОРЫНДАРЫНДА СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ІШКІ ЖОСПАРЛАУ

Абдукарим Б.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В современных условиях экономики предприятия пищевой промышленности вынуждены использовать эффективную систему финансового планирования для обеспечения стабильности и развития на рынке. В этой статье рассматриваются важные аспекты стратегического и внутреннего планирования на основе концепции денежного потока. Анализируется эффективность управления финансовым потоком и его направленность на достижение стратегических целей предприятия. Этот метод является важным инструментом для экономического использования денежных средств предприятия, обеспечения финансовой стабильности и повышения инвестиционной привлекательности.

Summary. In the modern economy, food industry enterprises are forced to use an effective financial planning system to ensure stability and development in the market. This article discusses the most important aspects of Strategic and internal planning based on the concept of cash flow. The management of financial flow and the effectiveness of its focus on achieving the strategic goals of the enterprise are analyzed. This method is an important tool for the economical use of the enterprise's cash, ensuring financial stability and increasing investment attractiveness.

Қазіргі таңда тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары нарықтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету және тиімді жұмыс істеу үшін қаржылық жоспарлаудың тиімді жүйесін қолдануға қажеттілік артуда. Қаржылық жоспарлау кәсіпорынның барлық операцияларын басқаруға мүмкіндік беретін маңызды құрал болып табылады. Осы орайда, ақша ағымы тұжырымдамасы негізінде стратегиялық және ішкі жоспарлаудың маңызы зор. Ақша ағымын тиімді басқару арқылы кәсіпорын өзінің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ете алады және нарықта тұрақты даму үшін қажетті инвестициялық қорларды қалыптастырады.

Ақша ағымы тұжырымдамасы ұйымның қаржылық қозғалысын, яғни ақша қаражатының түсуі мен шығуының процесін сипаттайды. Бұл процесс кәсіпорынның ағымдағы міндеттемелерін орындауға, өнім шығаруға, қызмет көрсетуге және басқа да операцияларды жүзеге асыруға қажетті қаржы ресурстарын басқаруға мүмкіндік береді. Ақша ағымын дұрыс болжау және оның қозғалысын тиімді бақылау ұйымның қаржылық жағдайын тұрақтандыруға және оны болашақта кеңейтуге негіз болады.

Ақша ағымының түрлері:

- Операциялық ақша ағымы – негізгі өндірістік қызметтен түскен қаржы.
- Инвестициялық ақша ағымы – кәсіпорынның инвестициялық қызметінен алынған қаржы.
- Қаржылық ақша ағымы – қаржылық операциялардан алынған қаражат.

Ақша ағымын дұрыс жоспарлау мен басқару кәсіпорынның қысқа және ұзақ мерзімді стратегияларын тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Тиімді ақша ағымы кәсіпорынға қаржылық тұрақтылықты сақтап қалуға, жаңа жобаларды іске асыруға және сыртқы экономикалық өзгерістерге бейімделуге көмектеседі [1].

Стратегиялық жоспарлау – кәсіпорынның ұзақ мерзімді мақсаттарын анықтау және осы мақсаттарға жету үшін қажетті ресурстарды анықтау процесі. Бұл жоспарлау ұзақ мерзімді уақыт аралығында ұйымның бәсекелестік артықшылықтарын сақтауға және нарықтағы жағдайды тиімді пайдалануға бағытталған.

Тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары үшін стратегиялық жоспарлау кезінде ақша ағымын басқару өте маңызды аспект болып табылады. Кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштері (табыстар, шығындар, капиталдың айналымы) стратегиялық шешімдер қабылдауға әсер етеді. Мұнда стратегиялық мақсаттарды жүзеге асыру үшін қажетті қаржы ресурстарының болуы және оларды тиімді пайдалану үшін ақша ағымының болжамын жасау керек.

Стратегиялық жоспарлау кезінде келесі аспектілер ескеріледі:

- Ұзақ мерзімді даму мақсаттары.
- Қаржылық тәуекелдер мен мүмкіндіктер.
- Нарықтық жағдайлар мен тұтынушы сұранысы.
- Инвестициялық жобалар мен оларды қаржыландыру тәсілдері.

Ішкі жоспарлау кәсіпорынның ағымдағы операцияларын басқаруды қамтиды. Бұл жоспарлау түрі күнделікті қызметті тиімді ұйымдастыруға, шығындарды бақылауға және кәсіпорынның ішкі ресурстарын оңтайландыруға бағытталған. Ішкі жоспарлау барысында ақша ағымын басқару арқылы кәсіпорын өзінің қаржылық жағдайын тұрақтандырып, ішкі операцияларды оңтайландыра алады.

Ішкі жоспарлаудың маңызды аспектілері:

- Шығындарды бақылау: Барлық шығындарды алдын ала жоспарлап, оларды бақылауда ұстау кәсіпорынның пайдасын арттыруға мүмкіндік береді.
- Қорларды басқару: Қорларды тиімді пайдалану арқылы артық шығындардың алдын алуға болады.
- Ақша қаражатын тиімді бөлу: Ақша ағымын дұрыс бөлу және тиімді пайдалану өндірістік үдерістердің тұрақты жұмыс істеуіне және табыс табуға көмектеседі.

Ішкі жоспарлау кәсіпорынның күнделікті жұмысының тиімділігін арттырады және оның ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді [2].

Ақша ағымын тиімді басқару кәсіпорынға қаржылық тұрақтылықты сақтауға және нарықтағы бәсекелестік артықшылықтарды нығайтуға көмектеседі. Ақша ағымын дұрыс жоспарлау және бақылау арқылы кәсіпорын қаржылық қорларын үнемді пайдаланып, инвестициялық жобаларды жүзеге асыра алады. Қаржы ағымының дұрыс болжауы кәсіпорынның қаржылық

жағдайын тұрақтандырып, болашақта үлкен шығындардан сақтануға көмектеседі.

Кәсіпорынның ақша ағымы мен қаржылық жағдайын тиімді басқару үшін стратегиялық және ішкі жоспарлау жүйесін дұрыс ұйымдастыру қажет. Бұл үшін қаржылық талдау, болжау, бюджеттік жоспарлау және қаржылық есептілік жүйесін тиімді пайдалану керек [3].

Ақша ағымын тиімді басқару және оны стратегиялық жоспарлау процесіне интеграциялау тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары үшін маңызды болып табылады. Бұл жүйе кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын арттырып, оның дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Ақша ағымының басқарылуы кәсіпорынның қаржылық стратегиясын тиімді жүзеге асыруға, шығындарды азайтуға және пайда көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Кәсіпорынның ішкі және стратегиялық жоспарларының тиімділігін арттыру арқылы ұйымның ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Андреев, И. С., & Павлов, В. П. (2015). Финансовый менеджмент в агропромышленном комплексе. М.: Инфра-М.
2. Карпова, Л. А. (2017). Основы финансового планирования в организации. М.: Юрайт.
3. Попов, А. В. (2016). Финансовая устойчивость предприятия: теоретические основы и практика. М.: Наука.

УДК657.1/42

ФИНАНСОВАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ КАК ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Агабекова Ш.Н.¹, Агабекова Г.Н.², Бокушева С.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹

Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков, г.
Шымкент, Казахстан²

Түйін: Целью данной статьи является изучение концепции стабильности, определение роли стабильности в достижении долгосрочного стабильного формирования, синтез существующих методов оценки финансовой устойчивости, обоснование всестороннего анализа.

Summary. The purpose of this article is to study the concept of stability, determine the role of stability in achieving long-term sustainable development, synthesize existing methods for assessing financial stability, substantiate a comprehensive analysis.

Устойчивость, стабильность определяется качествами, такими как сбалансированность, регулярность, надежность, безопасность, постоянство и приоритетность. Финансовая устойчивость организации является главной основой его жизни и развития, а также главной важной характеристикой финансового положения и в первую очередь связана с уровнем зависимости организации от кредиторов и инвесторов. Компания финансово стабильная

будет иметь преимущества в привлечении инвестиций, получении займов и кредитов, выборе поставщиков, которые своевременно платят налоги, заработную плату и т.д.

В свою очередь финансовая стабильность обеспечивает долгосрочную стабильную платежеспособность, которая основана на сбалансированности активов и обязательств, доходов и расходов, положительных и отрицательных денежных потоков.

В форме нестабильной финансовой ситуации платежеспособность организации меняется за счет оптимизации структуры активов и обязательств, а также обоснованного сокращения объема запасов и товаров на складе. Для того чтобы снизить «финансовый стресс», предприятие должна выявить причины внезапного понижения платежеспособности, а также повышения производственных запасов, незавершенного производства, готовой продукции. Анализ платежеспособности это часть механизма общего управления финансами организации [1].

Ниже на рисунке 1 приведен из каких факторов формируется платежеспособность организации:

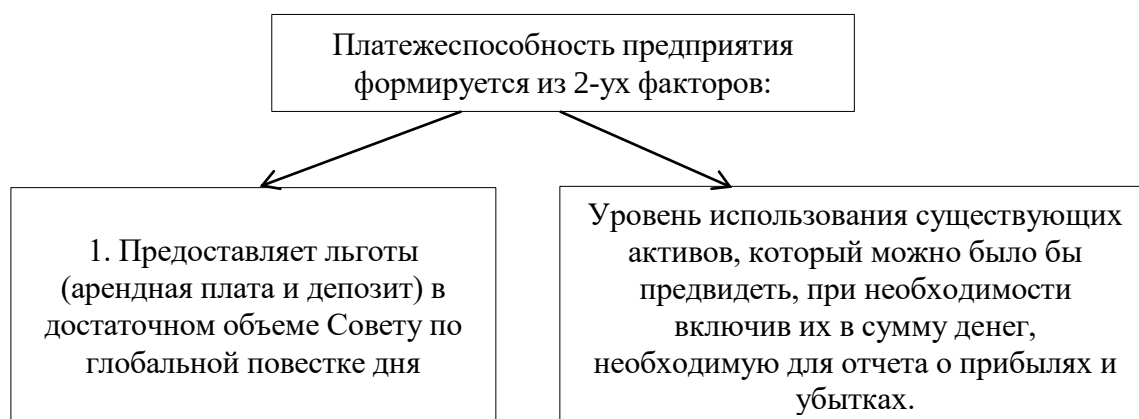

Рисунок 1. Формирование платежеспособности предприятия

Повышение платежеспособности компании неразрывно связано с принципом управления текущими активами и пассивами. Данная политика подразумевает оптимизацию оборотного капитала и сокращение краткосрочных кредитов.

Коэффициент долгосрочного заемного капитала показывает, каким образом компания привлекает долгосрочный капитал, и является важным показателем, отражающим финансовую независимость компании. Высокое значение коэффициента свидетельствует о высокой зависимости от долгосрочного заемного капитала, что подрывает финансовую стабильность предприятия (организации). Если компания не привлекает банковские или другие кредиты, то этот показатель будет равен нулю.

Стабильное финансовое положение оказывает влияние на выполнение производственных планов и обеспечение производственных потребностей

необходимыми ресурсами. Недостаточная экономическая стабильность может привести к неплатежеспособности хозяйствующего субъекта, нехватке средств для развития предприятия, а также к значительным финансовым потерям. Риск банкротства компании и ее стабильность в случае изменения рыночных условий зависят от экономической стабильности. Объективный анализ экономической стабильности предприятия как основы его надежности является важнейшим источником информации для мотивации и поиска оптимального управленческого решения для коммерческого предприятия. Анализ финансовых коэффициентов часто используется для определения финансовой устойчивости. При этом различают абсолютные и относительные показатели финансовой устойчивости [2].

Для того чтобы достоверно оценить финансовую устойчивость организации, важно применять эти подходы комплексно, поскольку деятельность организации необходимо оцениваться с использованием целой системы показателей, определяемых в рамках каждого из перечисленных подходов. Финансовая устойчивость организации рассматривает структуру и состояние активов, а также обеспеченность активов финансовыми ресурсами. Ее оценка может производиться с применением абсолютных показателей или относительных показателей - финансовых коэффициентов.

Финансовая стабильность - это неотъемлемая часть общей стабильности предприятия, сбалансированности финансовых потоков и наличия средств, которые позволяют предприятию поддерживать свою деятельность в течение определенного периода времени, включая обслуживание полученных кредитов и производство продукции.

Коэффициент концентрации собственного капитала рассчитывается как отношение собственного капитала и долгосрочных обязательств к валюте баланса и показывает, какая часть актива финансируется из стабильных источников, то есть соотношение финансовых ресурсов, которые компания может использовать в своей деятельности в течение длительного времени. Этот коэффициент в течение трех лет находится ниже достаточного значения, что свидетельствует о риске неплатежеспособности предприятия и зависимости от внешних финансовых ресурсов. При этом значение этого коэффициента на анализируемом предприятии с каждым годом снижается.

Проведение оценки финансовой устойчивости предприятий помогает реализовать ряд важных управленческих функций. Среди них - выявление скрытых резервов компании и их дальнейшее распределение для последующей эксплуатации, а также влияние на формирование наиболее оптимального варианта стратегического плана компании. Как правило, в результате представленных результатов компания ставит задачи, направленные на содействие успешному развитию предприятия [3].

Формирование оценки финансового состояния и ее результатов следует применять с постоянной периодичностью в течение месяца, квартала, года.

Термин финансовая устойчивость напрямую связан с финансовым состоянием исследуемого хозяйствующего субъекта, что обусловлено его

экономической стабильностью, которая сохраняется в течение длительного времени.

Подводя итог, можно сказать, что финансовой стабильностью применительно к отдельной компании можно считать построение внутренней системы организации производственной и финансовой деятельности, обеспечивающей долгосрочную деятельность на рынке за счет эффективного управления активами компании, использования собственных и привлеченных источников капитала и изменения факторов внешней среды. Это невозможно из-за отсутствия эффективного распределения и использования экономических ресурсов данного учебного заведения, управления их образовательными ресурсами и управления финансовыми рисками.

Иными словами, организация является экономически устойчивым, если у него есть внутренняя система организации производственной и финансовой деятельности, обеспечивающая его финансовую устойчивость в течение длительного времени [4].

Поэтому используется понятие финансовой устойчивости, которое определяется следующим образом:

- способность компании последовательно достигать своих операционных целей и выполнять свою миссию в долгосрочной перспективе;
- способность предприятия вести непрерывную производственную и деловую деятельность на рынке при эффективном управлении экономическими ресурсами, обеспечивающими его кредитоспособность и платежеспособность;
- создание внутренней системы организации производственной и финансовой деятельности, обеспечивающей долгосрочную деятельность на рынке за счет сбалансированного управления активами предприятия, использования собственных и привлеченных источников капитала в условиях меняющихся факторов внешней среды;
- поддержание экономической стабильности в течение длительного времени в условиях изменчивости факторов внешней среды.

Важность транспорта в современном мире возрастает с каждым годом. В настоящее время важность настолько велика, что государство ставит ее в один из самых высоких приоритетов. Своевременная доставка комплектующих на различные предприятия, а также вывоз готовой продукции с их складов напрямую зависят от транспортировки.

Список использованной литературы

1. Бычкова, С. М. Методика анализа финансовой устойчивости предприятия: / С. М. Бычкова, Д. Г. Бадмаева// Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. - 2020. - № 42. - С.247-254.
2. Вихори Дж. Основы финансового менеджмента: - М.: И. Д.Вильямс, 2021. – 1232 с.
3. Жмутина А.И. Диагностика финансово–экономической стабильности предприятий. Журнале научных публикаций аспирантов и докторантов. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.jurnal.org/articles/2022/ekonhtml>.
4. Горелик В. Н. Методологические аспекты анализа сущности финансов // Финансы и кредит. 2019. № 14.

ҚОР НАРЫҒЫНДАҒЫ БАҒА АУЫТҚУЛАРЫ: ФАКТОРЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Аққұлы С.Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на колебания цен на фондовых рынках, а также методы их анализа и прогнозирования. Автор проводит факторный анализ, выявляя ключевые переменные, которые могут оказывать значительное влияние на ценовые колебания. В статье представлена систематизация основных причин, приводящих к ценовым аномалиям, таких как изменения в экономической политике, макроэкономические условия, внешнеэкономические факторы и поведение инвесторов. Особое внимание уделяется современным методам прогнозирования, включая использование статистических моделей и алгоритмов машинного обучения для предсказания будущих изменений на рынке.

Summary. This article explores the factors influencing price fluctuations in stock markets, as well as methods for their analysis and forecasting. The author conducts a factor analysis, identifying key variables that have a significant impact on price changes. The article provides a systematization of the main causes of price anomalies, such as changes in economic policy, macroeconomic conditions, external factors, and investor behavior. Special attention is given to modern forecasting methods, including the use of statistical models and machine learning algorithms to predict future market movements.

Қор нарығы - экономиканың маңызды бөлігі болып табылады, оның динамикасы және бағалардағы ауытқулар қаржылық тұрақтылықты және жалпы экономикалық жағдайды айқындайды. Қор нарығындағы баға ауытқулары көбінесе қысқа мерзімде өзгеріп отыратын факторларға байланысты болады. Осыған байланысты қор нарығындағы бағалардың ауытқуларын тиімді талдау және болжау әдістерін анықтау өзекті мәселеге айналып отыр.

Қор нарығындағы баға ауытқуларының негізгі себептері әртүрлі макроэкономикалық, микроэкономикалық, психологиялық және техникалық факторларға негізделген. Баға ауытқуларын анықтау және олардың болашақта қалай өзгередінін болжау үшін факторлық талдау және түрлі болжау әдістерін қолдану маңызды. Бұл мақалада қор нарығындағы баға ауытқуларының негізгі факторлары анықталып, олардың әсерін бағалау үшін қолданылатын әдістер қарастырылады [1].

Қор нарығындағы баға ауытқуларына бірнеше факторлар әсер етеді, оларды ішкі және сыртқы факторлар деп бөлуге болады:

1. Макроэкономикалық факторлар Макроэкономикалық факторлар — бұл экономикалық жүйенің жалпы жағдайына әсер ететін ірі факторлар. Оларға мыналар жатады:

- Инфляция деңгейі — инфляцияның өсуі активтердің құнына, оның ішінде қор нарығына әсер етеді. Өте жоғары инфляция инвесторлардың қор нарығынан қашуына немесе баға өсіміне алып келуі мүмкін.

- Пайыздық мөлшерлемелер — пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруі, әдетте, қор нарығындағы акциялардың бағасына әсер етеді. Мысалы, мөлшерлеменің өсуі инвестициялық активтердің құнын төмендетуі мүмкін.

- Жалпы экономикалық өсім — экономикалық өсім қор нарығының жоғарылауы мен бағалардың тұрақтануына ықпал етеді. Төмен экономикалық өсім немесе рецессия қор нарығындағы бағалардың төмендеуіне әкеледі.

- Валюталық курстар — ұлттық валютаның құлдырауы немесе нығаюы халықаралық нарықтардағы бағалардың өзгеруіне әсер етуі мүмкін.

2. Саяси факторлар Қор нарығындағы бағалардың өзгеруіне саяси жағдай да айтарлықтай ықпал етеді. Бұл факторларға мыналар жатады:

- Саяси тұрақтылық — саяси тұрақсыздық немесе дағдарыс қор нарығындағы құбылмалы бағаларды тудыруы мүмкін.

- Үкіметтің экономикалық саясаты — мемлекеттің салық саясаты, заңнамадағы өзгерістер және сыртқы экономикалық саясат та қор нарығына әсер етеді.

3. Психологиялық факторлар Инвесторлардың психологиясы да қор нарығындағы баға ауытқуларына әсер етуі мүмкін. Бұл факторлар:

- Нарықтағы үрей мен оптимизм — инвесторлардың жалпы көңіл-күйі және олардың үрейі немесе оптимизмі нарықтың бағалық деңгейіне әсер етеді.

- Ақпараттың таралуы — нарықтағы ақпараттың тез таралуы инвесторлардың шешім қабылдау процесін әсер етуі мүмкін. Әсіресе, жалған немесе теріс ақпараттың әсері нарықтық баға ауытқуларына себеп болуы ықтимал.

4. Техникалық факторлар Техникалық факторлар нарықтағы сұраныс пен ұсыныстың балансын, бағалардың қалыптасуын сипаттайды:

- Сауда көлемі — қор нарығындағы сауда көлемінің ұлғаюы немесе азаюы бағалардың өзгеруіне әсер етеді.

- Баға тенденциялары — техникалық талдау арқылы анықталған бағалардың трендтері де баға ауытқуларын болжауға мүмкіндік береді.

Қор нарығындағы баға ауытқуларын факторлық талдауды жүзеге асыру үшін түрлі эконометрикалық және статистикалық әдістер қолданылады. Әдетте, бұл әдістер мынадай қадамдардан тұрады:

- Мәліметтерді жинақтау — баға ауытқуларының негізгі факторларын анықтау үшін қажетті деректерді жинау (экономикалық индикаторлар, сауда көлемі, пайыздық мөлшерлемелер, инфляция деңгейі, т.б.).

- Регрессиялық талдау — бағалардың негізгі өзгерісін түсіндіретін факторларды анықтау үшін регрессиялық модельдер құру.

- Корреляциялық талдау — әртүрлі факторлар арасындағы байланысты анықтау.

- Уақыт қатарларының талдауы — баға ауытқуларын болжау үшін тарихи деректерді пайдалану.

Қор нарығындағы баға ауытқуларын болжау үшін бірнеше негізгі әдістер қолданылады:

- Статистикалық модельдер — уақыт қатарларын модельдеу, регрессиялық талдау, эконометрикалық әдістерді қолдану.
- Машиналық оқыту — жасанды интеллект және нейрондық желілер сияқты заманауи технологияларды қолдана отырып, үлкен деректерді талдау және болжау.
- Техникалық талдау — графиктер мен индикаторлар арқылы нарықтың бағытын болжау. Бұл әдіс негізінен қысқа мерзімді болжаулар үшін тиімді.
- Нейроэкономика — психология мен экономика арасындағы байланысты зерттеу, нарық қатысушыларының шешім қабылдау процестерін модельдеу [2].

Қор нарығындағы баға ауытқуларын факторлық талдау және болжау экономикалық және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін маңызды құралдар болып табылады. Алайда нарықтың күрделілігі мен әртүрлі факторлардың өзара байланысы болжауды қиындатады. Сондықтан болжау әдістері үнемі жетілдіріліп отыруы тиіс. Қазіргі таңда техникалық талдау және машиналық оқыту әдістерінің дамуымен бағалардағы ауытқуларды болжау мүмкіндігі айтарлықтай артты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мишкин, Ф. С. Финансовые рынки и учреждения. Москва: Издательство "Юрайт", 2010г.
2. Бодри, Д., Мэй, Г. Финансовые рынки и финансовые кризисы. Москва: Альпина Паблишер, 2009г.

ӘОЖ 332.1

КАПИТАЛДЫ ЗАҢСЫЗ ӘКЕТУ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Амандық Д.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена проблеме незаконного вывоза капитала, который представляет собой одно из самых серьезных экономических преступлений в современных условиях. Автор рассматривает причины и последствия незаконного вывоза капитала, его влияние на экономику страны, а также анализирует механизмы, через которые капитал покидает страну. В работе подробно изучены международные и национальные механизмы борьбы с этим явлением, включая законодательные инициативы и правовые инструменты, направленные на пресечение незаконных финансовых операций. Особое внимание уделено мерам по предотвращению незаконного вывоза капитала, таким как улучшение контроля за финансовыми потоками, усиление международного сотрудничества в сфере финансового мониторинга и повышение ответственности за финансовые преступления. В статье также рассматриваются рекомендации по совершенствованию законодательства и укреплению институциональной базы для борьбы с незаконным вывозом капитала.

Summary. This article addresses the issue of illegal capital outflow, which is one of the most serious economic crimes in contemporary conditions. The author examines the causes and consequences of illegal capital outflow, its impact on the country's economy, and analyzes the mechanisms through which capital leaves the country. The paper explores both international and national mechanisms for combating this phenomenon, including legislative initiatives and legal

tools aimed at halting illegal financial operations. Special attention is given to measures for preventing illegal capital outflow, such as improving financial flow monitoring, strengthening international cooperation in financial monitoring, and increasing accountability for financial crimes. The article also provides recommendations for improving legislation and strengthening the institutional framework to combat illegal capital outflow.

Капиталды заңсыз әкету — экономикалық қылмыстардың ішінде өте күрделі және қауіпті құбылыс болып табылады. Бұл құбылыс ел экономикасына үлкен зардаптар әкеледі, оның ішінде қаржылық тұрақсыздық, инвестициялық климаттың нашарлауы, сондай-ақ елден капиталдың заңсыз кетуі, бюджетке түсетін кірістердің төмендеуі мен әлеуметтік инфрақұрылымның әлсіреуі сияқты мәселелер орын алады. Заңсыз капиталды әкету — халықаралық масштабта да өзекті мәселе болып табылады, өйткені бұл қаржы жүйесінің сенімділігіне нұқсан келтіреді. Осы мақалада заңсыз капиталды әкетудің себептері, салдары және оның алдын алу шаралары қарастырылады.

Заңсыз капиталды әкету бірнеше негізгі себептерге байланысты жүзеге асырылады:

- Салық жүктемесін төмендету: Көптеген кәсіпкерлер мен компаниялар жоғары салықтардан немесе қатаң қаржылық бақылаудан құтылу үшін өз капиталдарын шетелге заңсыз шығарады.
- Қаржылық тұрақсыздық: Елдің экономикалық жағдайы, инфляция, ұлттық валюта бағамының құлдырауы сияқты факторлар бизнесмендерді өз капиталын қорғауға және шетелдерге ауыстыруға мәжбүр етеді.
- Қаржылық реттеудің әлсіздігі: Әр түрлі елдердегі заңнамалар арасындағы алшақтықтар, офшорлық аймақтардың қолжетімділігі және қаржы ағындарының бақылауының әлсіздігі заңсыз капиталдың шығуына жол ашады.
- Саяси жағдай мен тұрақсыздық: Ел ішіндегі саяси дағдарыстар немесе тұрақсыздық, сондай-ақ бизнес ахуалының өзгеруі инвесторларды капиталды шетелге шығару арқылы қауіпсіздік іздеуге итермелейді.

Заңсыз капиталды әкету ел экономикасына теріс әсер етеді және бірнеше негізгі салдарға әкеледі:

- Экономикалық дағдарыс: Елден капиталдың шығуы, әсіресе маңызды салалардан, экономикалық тұрақсыздықты күшейтеді, жұмыссыздықты арттырады және мемлекеттік қарызды көбейтеді.
- Бюджет тапшылығы: Қаржылық ресурстардың елден кетуі мемлекеттік бюджетке түсетін кірістердің төмендеуіне алып келеді, бұл әлеуметтік қызметтерді қаржыландыруға және инфрақұрылым жобаларын іске асыруға кедергі келтіреді.
- Инвестициялық ахуалдың нашарлауы: Заңсыз капиталдың кетуі бизнеске инвестициялар тарту мүмкіндіктерін шектейді. Бұл инвестициялық белсенділіктің төмендеуіне, экономиканың өсімінің баяулауы мен халықтың әлауқатының төмендеуіне әкеледі.
- Қоғамдық сенімнің төмендеуі: Заңсыз капиталды әкету халықтың қаржы жүйесіне деген сенімін жоғалтуына себеп болып, қаржылық жүйені қолдауға бағытталған халықтық ресурстардың күрт азаюына ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы мен басқа да мемлекеттердің осы мәселе бойынша тәжірибесі көрсеткендей, капиталды заңсыз әкетуді болдырмау үшін кешенді шараларды қолдану қажет. Мұндай шаралар келесілерді қамтиды:

- Қаржылық бақылауды күшейту: Елде қаржылық операцияларды бақылау жүйесін нығайту қажет. Бұл үшін Ұлттық банк пен қаржы қадағалау органдарының қызметін жақсарту, шетелге капитал шығаруды қадағалау және алдын алу мақсатында арнайы қаржылық құралдарды енгізу қажет.

- Офшорлық аймақтармен күрес: Офшорлық аймақтардағы заңсыз капиталды сақтау мен аударуға жол бермеу үшін халықаралық ынтымақтастықты күшейту қажет. Сонымен қатар, офшорлармен бизнес жүргізуге байланысты заңдарды қатаңдату керек.

- Құқықтық жауапкершілікті күшейту: Қаржылық қылмыстар мен заңсыз капиталды әкетудің салдарына байланысты қылмыстық жауапкершілікті арттыру, ауыр жаза қолдану арқылы алдын алу шараларын енгізу.

- Салық жүйесін жетілдіру: Салық салудың тиімді жүйесін енгізу, салықтық жеңілдіктер мен субсидияларды дұрыс пайдалану кәсіпкерлерді капиталды шетелге заңсыз шығаруға мәжбүрлеудің алдын алады.

- Инвесторларды тарту және елдегі бизнестің тиімділігін арттыру: Заңды кәсіпкерлік үшін тиімді жағдайлар жасау, инвесторлар үшін қауіпсіз және болжамды орта қалыптастыру арқылы заңсыз капиталдың кетуіне жол бермеуге болады [2].

Қазіргі әлемде капиталдың заңсыз шығуын бақылау халықаралық деңгейде жүзеге асырылуы керек. Бұл үшін көптеген елдер халықаралық қаржылық институттармен, оның ішінде Халықаралық валюта қоры (IMF), Дүниежүзілік банк, ЮНКТАД және басқа ұйымдармен бірге жұмыс істейді. Халықаралық деңгейде заңсыз капиталды әкетумен күресу үшін елдер арасында ақпарат алмасу, бірлескен тексерулер мен қылмыстық істер бойынша ынтымақтастық орнату маңызды.

Капиталды заңсыз әкету – бұл тек қаржылық емес, саяси және әлеуметтік салаға да теріс әсер ететін құбылыс. Осы мәселені шешу үшін мемлекеттердің ішкі саясаты мен халықаралық деңгейдегі ынтымақтастығын арттыру қажет. Заңсыз капиталды әкетудің алдын алу шараларының тиімділігі қаржылық қадағалау мен құқықтық жүйенің мықтылығына, салықтық және қаржылық жүйенің тұрақтылығына байланысты болады. Тек кешенді шаралар мен тиімді заңнамалық база ғана капиталдың заңсыз шығуына жол бермей, экономиканың тұрақты дамуына септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев Н. Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. – Алматы: Қазақстан университеті, 2020. – 164 б.
2. Петров А. С. Банкердің бірігуі мен қосылуы: теориялық және практикалық аспектілері. – Мәскеу: Юридическая литература, 2018. – 248 с.

КӘСІПОРЫНДАРДА ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ МӘНІ, МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ТҮСІНІГІ

Амантурдыева Н.А. -магистрант
Ғылыми жетекші – Жадигерова Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В этой статье рассматриваются вопросы сущности инвестиций, содержания и инвестиционной деятельности в строительных предприятиях.

Summary. This article discusses the essence of investment, content and investment activities in construction companies

Инвестиция – табыс алу, меншікті капиталын молайту, елдің материалдық байлығы мен материалдық емес сипаттағы қоғамдық құндылықтарын еселей түсу үшін шаруашылық жүргізуші субъектілер салатын инвестициялық қаражат. Сонымен қатар, өнеркәсіпке, құрылысқа, ауыл шаруашылығына және басқа да саладағы шаруашылық субъектісіне мүліктей, заттай немесе ақша түрінде салынатын, шаруашылықты ары қарай дамыту мақсатында қолданылатын шығындар жиынтығы.

Инвестициялық қызмет күрделі салымдар түрінде жүзеге асырылуы мүмкін, ол негізгі құрал-жабдықтарға (негізгі құралдарға) салынатын қаражат, оның ішінде жаңа құрылысқа, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды кеңейтуге, реконструкциялауға және техникалық қайта жарақтандыруға, машиналар, жабдықтар, құрал-саймандар алу, тауарлық-материалдық құндылықтар, ди-зайн шығындарын іздеу жұмыстары және басқа шығындар[1].

Инвестициялық және құрылыс қызметі, әдетте, күрделі құрылыс, жобалау, жабдықтау және басқаларына арналған келісімшарттарға сәйкес келетін заңды нысандарда жүзеге асырылады. Инвестиция акционерлік қоғамның акциясын сатып алу, акцияны инвестициялаумен серіктестікке қатысу арқылы пайда болуы мүмкін. Инвестициялар патент алу немесе лицензиялық келісім бойынша пайдалану құқығын, тауарлық белгіні сатып алу және тағы басқа.

Құрылыс компаниясының инвестициялық қызметінің жалпы ерекшелігі - бұл коммерциялық пайда табу мақсатында белгілі бір мерзімде және тиісті бюджеттік шектеулер шеңберінде құрылыс компаниясының белгілі бір инвестициялық-құрылыс жобасын қаржыландыруды және іске асыруды ұйымдастыруды көздейтін инвестициялық процестің кешенді, «аяғына дейін» ұйымдастырылуы. Ресейлік шындық осындай, құрылыс компаниясының инвестициялық қызметінің қалыптасуы мен дамуы жылжымайтын мүлік нарығының дамуымен тығыз байланысты болады және оның жұмыс істеу процестерімен (жылжымайтын мүлікті құру, пайдалану, айналымы және нарықты басқару) анықталады.

Құрылыс компаниясының инвестициялық қызметінің екі негізгі түрі бар:

1. Құрылыс компаниясы қаржылық тәуекелге бармайды және ақылы жұмыс істейді. Қарастырылып отырған схема бойынша инвестор құрылыс

компаниясын жалдайды, мысалы, таңдалған жер учаскесінде ол кілтке дейін ғимарат салып, оны жалға алушылармен толтыруы мүмкін. Құрылыс компаниясы әдетте тендер арқылы таңдалады. Құрылыс компаниясы әдетте мұндай жобаға ақшамен қатыспайды. Ол тек тапсырыс берушінің есебінен жобалауды, органдармен қажетті келісулерді, аумақтарды салу және пайдалануға беруді жүзеге асырады. Барлық қажетті жұмыстарға ол мамандарды (сәулетшілер, мердігерлер, инжинирингтік фирмалар және т.б.) тартады, бірақ бүкіл жоба үшін жауапкершілік құрылыс компаниясына жүктеледі. Жобаны басқару төлемі өте қиын жағдайларда жоба құнының 10% - ына жетуі мүмкін.

2. Құрылыс компаниясы жобаның жалғыз ұйымдастырушысы бола отырып, коммерциялық жылжымайтын мүлікті жасайды. Шын мәнінде, ол бірінші схемадағыдай барлық функцияларды орындайды, бірақ сонымен қатар ол өз қаражатын жобаға салады. Ірі инвестициялық жобалардың қаржылық құрылымы, әдетте, құрылыс компаниясының меншікті қаражаттары, тартылған инвестициялары, банктік несиелер және болашақ жалға алушылардың жалдау төлемдерінің күрделі жиынтығы болып табылады. Аралас қаржыландыру кезінде құрылыс компаниясы болашақ жылжымайтын мүлікке үлес қосады. Ерте кезеңде инвестиция құю кезінде жоба құнының 10% -ы болашақта салынған жылжымайтын мүліктің 50% -на дейінгі қосымша үлесті талап етеді. Операциялардың жоғары рентабельділігі жобаның сәтсіздікке ұшырау қаупіне байланысты.

Құрылыс компаниясының инвестициялық жобасының пайда болуының басты себебі және құрылыс компаниясының инвестициялық қызметін ұйымдастырудың негізіне осыларды жатқызды: қанағаттандырылмаған сұраныс; В артық ресурс; құрылыс компаниясының бастамасы; саяси қысымға реакция; кредитордың мүддесі және басқа. Тиісінше, бұл жағдайда құрылыс компаниясының инвестицияланған қызметінің басты кезеңі болып табылатын: жылжымайтын мүлік нарығын талдау; жоба идеясын мақсатты таңдау; стратегия және жоба тобын қалыптастыру; инвестицияны талдау жатады.

Құрылыс компаниясының инвестициялық жобасының құны жобаның инвестициялық ресурстарының шығын жиынтығымен, жұмыстың уақытымен анықталады. Инвестициялық және құрылыс жобалары үшін құрылыстың құны анықталады, ол жұмысты жүзеге асыруға қажетті инвестициялық ресурсты қамтитын жоба құнының бөлігі болып табылады. Жобаның барлық шығындарын бағалау жалпы жобалық шығындарды есептегенге тең болады. Мақсаттар осы шығынды жоспарлауға және уақытылы басқаруға мүмкіндік беретін процедура мен әдістің таңдауы. Инвестициялық ресурсты басқарудағы және құрылыс компаниясының инвестициялық қызметінің стратегиясын қалыптастырудағы басты құжат бюджет болып келеді. Инвестициялық жобаның өмірлік циклінің кезеңіне және бағалаудың мақсатына сай оның құндылығын бағалаудың әр түрлі түрі мен әдісі пайдаланылады[2].

Қорыта келе, ең алдымен, құрылысқа инвестиция салу ұзақ мерзімді негізде бос капиталды салудың ең тиімді және тұрақты тәсілі екенін атап өткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. 7kun.kz – экономикалық, қаржылық және іскерлік портал [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://7kun.kz> (қол жеткізілген күні: 13.05.2025).
2. Орлов Д. А. Основы организации и управления инвестиционной деятельностью строительных компаний. – М.: Инфра-М, 2015. – 312 с.

ӘОЖ 332.14:336.64

ЖАҢА ҚАРЖЫЛЫҚ СӘУЛЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КРАУДФАНДИНГ ЖӘНЕ КРАУДИНВЕСТИНГ ПЛАТФОРМАЛАРЫН БАСҚАРУ

Асқат Е.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на колебания цен на фондовых рынках, а также методы их анализа и прогнозирования. Автор проводит факторный анализ, выявляя ключевые переменные, которые могут оказывать значительное влияние на ценовые колебания. В статье представлена систематизация основных причин, приводящих к ценовым аномалиям, таких как изменения в экономической политике, макроэкономические условия, внешнеэкономические факторы и поведение инвесторов. Особое внимание уделяется современным методам прогнозирования, включая использование статистических моделей и алгоритмов машинного обучения для предсказания будущих изменений на рынке.

Summary. This article explores the factors influencing price fluctuations in stock markets, as well as methods for their analysis and forecasting. The author conducts a factor analysis, identifying key variables that have a significant impact on price changes. The article provides a systematization of the main causes of price anomalies, such as changes in economic policy, macroeconomic conditions, external factors, and investor behavior. Special attention is given to modern forecasting methods, including the use of statistical models and machine learning algorithms to predict future market movements.

Қазіргі уақытта әлемде қаржылық технологиялардың қарқынды дамуы, әсіресе краудфандинг және краудинвестинг платформаларының пайда болуы жаңа қаржылық архитектураны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл жүйелер дәстүрлі қаржыландыру көздеріне альтернативті шешімдер ұсынады, әсіресе стартаптар мен шағын және орта бизнес үшін. Қазіргі таңда краудфандинг және краудинвестинг платформалары әлемдегі қаржылық нарықтардың жаңа дәуіріне енгізілуде, бұл олардың экономикалық дамуға және жаңа жобаларды қаржыландыруға ықпал етуіне байланысты маңызды зерттеу тақырыбына айналды.

Краудфандинг — бұл адамдардың немесе ұйымдардың үлкен тобына белгілі бір жобаларды қаржыландыру мақсатында қаражат жинауға арналған процесс. Краудфандинг платформалары интернет арқылы жеке тұлғалар мен ұйымдарды тартуға мүмкіндік береді, ал жоба авторы өз идеясы мен жоспарын

жариялап, қаржылық көмек сұрайды. Бұл механизм негізінен әлеуметтік жобалар, гуманитарлық бастамалар, мәдени және білім беру жобалары үшін қолданылады.

Краудинвестинг — бұл инвестицияларды жеке тұлғалардың немесе топтардың қатысуымен жүзеге асыратын қаржыландыру әдісі. Краудинвестинг платформалары инвесторларға белгілі бір бизнес жобаларға немесе стартаптарға капитал салуға мүмкіндік береді. Бұл механизм бойынша инвесторлар компанияның акцияларын немесе облигацияларын сатып ала отырып, белгілі бір мөлшерде қаржылық сыйақы алуды мақсат етеді [1].

Қаржылық технологиялар мен платформалардың тиімді жұмыс істеуі үшін арнайы басқару механизмдері мен нормативтік құқықтық негіздер қажет. Краудфандинг және краудинвестинг платформаларының қызметін басқару бірнеше аспектілерден тұрады:

1. Құқықтық реттеу

- Краудфандинг және краудинвестинг платформалары көбінесе бірқатар заңдық шектеулер мен нормативтік актілерге бағынады. Бұл платформалардың жұмысын реттейтін негізгі ережелерге елдің қаржы нарығының регламенттері, инвестицияларды қорғау туралы заңдар, салық саясаты мен инвесторлар құқықтарын қорғау шаралары жатады.

2. Платформа құрылымы мен функционалдығы

- Краудфандинг және краудинвестинг платформаларының тиімді жұмысы үшін жақсы әзірленген және функционалды интерфейс болуы тиіс. Платформа пайдаланушыларына оңай тіркеліп, жобаларға қатысу мүмкіндігін беру, транзакциялар мен есеп айырысуларды ұйымдастыру жүйесі маңызды.

3. Платформа қауіпсіздігі

- Қаржы нарығының интернет платформаларында қауіпсіздік шаралары ерекше маңызға ие. Қатысушылардың қаржылары мен жеке ақпараттарын қорғау үшін платформалар ауқымды қауіпсіздік шараларын қолдануы керек. Бұл жүйелерге жоғары деңгейде шифрлау, көпфакторлы аутентификация және деректерді қорғаудың басқа да шаралары кіреді.

4. Жоба мониторингі мен бағалау

- Қаржыландырылған жобалар платформаның бақылауында болуы керек. Платформалар жоба жүргізушілерінің көрсеткіштерін бақылап, олардың жобалардың дамуын және қолданылатын қаражатты қалай игергенін тексеруі керек. Бұл тұтынушылардың сенімін арттырып, тәуекелдерді азайтуға көмектеседі.

Краудфандинг және краудинвестингтің артықшылықтары мен кемшіліктері:

1. Артықшылықтары

- Жобаларды қаржыландыру мүмкіндігі — стартаптар мен шағын бизнестің дәстүрлі несиелерге қол жеткізу мүмкіндігі болмаған жағдайда краудфандинг және краудинвестинг платформалары оларды қолдаудың балама көзі болып табылады.

- Инвесторлардың әртүрлілігі — платформалар жеке тұлғалар мен институционалдық инвесторларға да мүмкіндіктер ұсынады, бұл көп түрлі қаржылық ресурстарды тартуға мүмкіндік береді.

- Қоғамдық танымалдылық — қаржыландыру платформалары жобалар мен стартаптарға үлкен аудиторияға танытуға мүмкіндік береді, бұл маркетингтік артықшылықтарға ие.

2. Кемшіліктері

- Құқықтық және реттеу тәуекелдері — краудфандинг және краудинвестинг платформалары кейбір елдерде әлі толық реттелмеген, бұл тәуекелдер мен заңдық қиындықтарға әкелуі мүмкін.

- Инвесторлар мен жобаның жауапкершілігі — жобаның сәтсіз болуы немесе қаржылық қиындықтарға ұшырау нәтижесінде инвесторлар шығынға ұшырауы мүмкін.

- Капиталдың жетіспеушілігі — кейбір жобаларға қажетті капитал көлемін тарту қиын болуы мүмкін, әсіресе ерекше нишалық немесе жоғары тәуекелді жобалар үшін [2].

Қаржылық технологиялар мен инновациялар дамыған сайын краудфандинг және краудинвестинг платформаларының мүмкіндіктері кеңейе түседі. Олардың қаржылық нарықтарға енгізілуі экономикалық тиімділікті арттырып, капиталды тиімді бөлуді қамтамасыз етеді. Дегенмен, олардың дамуы бірқатар құқықтық және әлеуметтік проблемаларды шешуді талап етеді. Мұндай платформалардың жұмысын тұрақты әрі қауіпсіз ету үшін реттеуші орган мен заң шығарушы органдар тарапынан тиімді құқықтық негіздер мен жаңашыл нормативтік актілерді енгізу қажет.

Қорытындылай келе, краудфандинг және краудинвестинг платформалары қаржылық жүйенің маңызды құрамдас бөлігіне айналуға, олардың ықпалы күннен күнге артып келеді. Бұл жаңа қаржылық модельдер инвестицияларға қолжетімділікті жеңілдетіп, стартаптар мен инновациялық жобаларға қажетті қаржыны тартуға мүмкіндік береді. Дегенмен, осы салада тәуекелдерді басқару және құқықтық негіздер мәселелеріне көңіл бөлу маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Bassem M. Crowdfunding: A New Way to Fund Small Businesses // Journal of Small Business Management. – 2014. – Vol. 52, № 4. – P. 899–920.

2. Kappel T. Crowdfunding: A New and Innovative Way to Fund Small Businesses and Startups // Harvard Law Review. – 2009. – Vol. 122, № 3. – P. 10–12.

ӨОЖ 336.5

ГУДВИЛЛДІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДАҒЫ БАҒАСЫ

Байбосын Т.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена исследованию роли гудвилла в процессе принятия финансовых решений. Гудвилл представляет собой нематериальный актив, который

отражает стоимость репутации компании, ее клиентской базы, бренда и других нематериальных факторов, способствующих будущим экономическим выгодам. В статье анализируется, как гудвилл влияет на оценку компании при слияниях и поглощениях, а также его роль в принятии решений о финансировании, инвестициях и стратегическом управлении. Особое внимание уделяется методам оценки гудвилла, а также проблемам и вызовам, которые возникают при его учете в финансовой отчетности. Рассматриваются подходы к управлению гудвиллом, включая меры по его сохранению и увеличению. Статья также исследует влияние гудвилла на оценку рисков и стоимость капитала, а также предлагает рекомендации по улучшению учета гудвилла в условиях современных экономических изменений.

Summary. The article explores the role of goodwill in financial decision-making. Goodwill is an intangible asset that reflects the value of a company's reputation, customer base, brand, and other non-material factors that contribute to future economic benefits. The article analyzes how goodwill influences the valuation of companies in mergers and acquisitions, as well as its role in financial decisions regarding funding, investments, and strategic management. Special attention is given to methods of goodwill valuation and the issues and challenges associated with its accounting in financial reporting. The article also examines approaches to managing goodwill, including measures for its preservation and growth. Furthermore, the impact of goodwill on risk assessment and cost of capital is explored, with recommendations provided to improve goodwill accounting in the context of current economic changes.

Қаржылық басқаруда гудвилл — компанияның нарықтық құнынан тыс нематериалдық актив болып табылады. Гудвиллдің құрамында компанияның беделі, клиенттер базасы, бренд танымалдығы және басқа да құнды ресурстар, ол компанияның болашақта пайда табуына мүмкіндік береді. Кәсіпорындардың бірігуі мен қосылуы, қаржылық шешімдер қабылдау және инвестициялық стратегиялар жасау кезінде гудвиллді бағалау маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада гудвиллдің қаржылық шешімдер қабылдаудағы маңызы, оны бағалау әдістері мен есепке алу мәселелері қарастырылады.

Гудвилл — бұл компанияның нарықтық құнынан тыс, бірақ болашақта пайда әкелетін активтер жиынтығы. Бұл активтерге компанияның беделі, адал клиенттері, сауда маркасы, бизнес процестерінің тиімділігі және басқа да нематериалды факторлар кіреді. Гудвиллдің болуы компанияның кірістерінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді және оның нарықтық бағасын арттырады.

Гудвилл әсіресе бірігу мен қосылу (M&A) процесінде маңызды рөл атқарады. Компания бірігу кезінде өзінің активтерін жаңа компаниямен біріктіреді және осы процесс барысында гудвилл бағаланады. Бұл бағалау компанияның құнын арттыру немесе төмендету үшін пайдаланылуы мүмкін.

Гудвиллдің бағалануы күрделі процесс болып табылады, себебі ол тікелей активтермен өлшенбейді. Әдетте, гудвилл бірнеше әдіс арқылы бағаланады:

- Тікелей тәсіл — бұл әдіс бойынша, компанияның жалпы құнынан оның нақты активтері мен міндеттемелерін алып тастағанда қалған соманы гудвилл ретінде бағалайды. Бұл әдіс, әдетте, бірігу мен қосылу жағдайларында пайдаланылады.

- Таза құн әдісі — компанияның активтерінің нарықтық құнын есептеу арқылы гудвиллдің құнын бағалау. Бұл әдіс арқылы компанияның нарықтағы орны мен брендінің құны есепке алынады.

- Дисконтталған ақша ағымы (DCF) әдісі — болашақ ақша ағындарын дисконттау арқылы гудвиллдің құнын есептеу. Бұл әдіс компанияның болашақтағы кірістілігін ескеруге мүмкіндік береді [1].

Гудвилл қаржылық шешімдер қабылдауда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, компанияның бірігуі мен қосылуы кезінде гудвиллдің бағалануы қаржылық шешімдерге тікелей әсер етеді. Мысалы, егер бірігу кезінде гудвилл жоғары бағаланса, бұл жаңа компанияның нарықтағы күшін көрсетеді және болашақтағы табысты арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, гудвиллдің бағасының асыра көрсетілуі қаржылық дағдарысқа алып келуі мүмкін, себебі ол нарықтық құнды асыра бағалауға әкеледі.

Гудвиллдің бағасы сондай-ақ салықтық және қаржылық есептілікке әсер етеді. Оның дұрыс бағалануы мен есепке алынуы компанияның қаржылық нәтижелерін нақты көрсетеді, ал дұрыс емес бағалау — қате шешімдерге, салықтық шығындардың артуына және қаржылық тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Гудвиллді басқару — бұл ұзақ мерзімді перспективада компанияның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды процесс. Компаниялар үшін гудвиллдің сапасын сақтау және оны арттыру — басты міндеттердің бірі. Бұл үшін бірнеше шаралар қажет:

- Клиенттермен қарым-қатынасты нығайту: Компанияның клиенттер базасын сақтау және оны кеңейту гудвиллдің негізгі элементтерін сақтап қалуға көмектеседі.

- Брендті дамыту: Сауда маркасын танымал ету, оның құнын арттыру компанияның гудвиллін нығайтады.

- Корпоративтік мәдениетті дамыту: Компанияның ішкі мәдениеті мен қызметкерлерінің бірлігі де гудвиллдің бір бөлігі болып табылады. Әріптестер мен жұмысшылардың жоғары мотивациясы мен сенімділігі компанияның ұзақ мерзімді табысына ықпал етеді.

Гудвиллдің есепке алынуы мен бағалануы қаржылық есептіліктің маңызды бөлігін құрайды. Қаржылық есептеулерде гудвиллді дұрыс көрсету компанияның қаржылық жағдайын дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Бірақ, гудвиллдің құнын есепке алу кезінде бірнеше қиындықтар туындауы мүмкін:

- Амортизация мәселесі: Көптеген елдерде гудвилл амортизацияланбайды, яғни оның құны уақыт өте келе төмендемейді. Бұл бухгалтерлік есепте белгілі бір қиындықтар туғызады.

- Құнның өзгеруі: Гудвиллдің нарықтағы өзгерістеріне байланысты оның құны да өзгеріп отыруы мүмкін, бұл компанияның қаржылық есептілігінде өзгерістерді қажет етеді.

- Қателіктер мен асыра бағалау: Гудвиллдің бағалануында кейде асыра бағалау немесе оның құнын тым төмен көрсету орын алуы мүмкін, бұл компанияның болашақ қаржылық шешімдеріне теріс әсер етеді [2].

Гудвилл — бұл компанияның ұзақ мерзімді дамуындағы маңызды стратегиялық актив. Оның дұрыс бағалануы және тиімді басқарылуы компанияның қаржылық тұрақтылығын, нарықтағы орнын және болашақтағы

табысын арттыруға мүмкіндік береді. Алайда, гудвиллді бағалау барысында кездесетін қиындықтар мен мәселелер компанияның қаржылық есептілігінің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін ерекше назар аударуды талап етеді. Компаниялар үшін гудвиллдің мәнін түсініп, оны тиімді басқару — қаржылық шешімдер қабылдаудағы маңызды қадам болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жүнісова М. Қ. Қаржылық есеп және есептілік. — Алматы: Экономика, 2018. — 240 б.
2. Құдайбергенова Н. С. Қаржылық талдау және инвестициялық шешімдер. — Алматы: Дәуір, 2014. — 208 б.

ӘОЖ 343.3

КОРПОРАТИВТІК БАСҚАРУДАҒЫ АКЦИОНЕРЛЕРДІҢ МҮДДЕЛЕРІН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Бахтығалиев С.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена анализу правовых механизмов защиты интересов акционеров в корпоративном управлении. В условиях современной рыночной экономики акционеры играют ключевую роль в управлении компанией, и защита их прав становится одной из важнейших задач для корпоративного законодательства. В статье рассматриваются основные правовые механизмы, такие как защита голосования акционеров, право на информацию, защита от злоупотреблений и корпоративного рейдерства, а также роль судебных и административных органов в защите акционерных прав. Анализируется практика применения этих механизмов в разных юрисдикциях и предлагаются рекомендации для улучшения правового регулирования корпоративного управления в целях эффективной защиты акционеров. Особое внимание уделено правам миноритарных акционеров, которые часто сталкиваются с нарушением их интересов в силу отсутствия реальных инструментов влияния на принятие решений в корпорации.

Summary. The article is dedicated to analyzing the legal mechanisms for protecting the interests of shareholders in corporate governance. In the context of the modern market economy, shareholders play a key role in company management, and protecting their rights has become one of the most important tasks of corporate legislation. The article discusses the main legal mechanisms such as the protection of shareholder voting rights, the right to information, protection from abuse and corporate raiding, as well as the role of judicial and administrative bodies in safeguarding shareholders' rights. The practice of applying these mechanisms in different jurisdictions is analyzed, and recommendations are provided for improving the legal regulation of corporate governance in order to effectively protect shareholders. Special attention is given to the rights of minority shareholders, who often face violations of their interests due to the lack of real tools for influencing decision-making within the corporation.

Корпоративтік басқару жүйесінде акционерлердің құқықтарын қорғау — бұл бизнестің тиімділігі мен тұрақтылығына әсер ететін маңызды факторлардың бірі. Қазақстанда корпоративтік басқару мәселелері соңғы жылдары қарқынды түрде дамып келе жатқандықтан, акционерлердің құқықтарын қорғау мәселесі де өзекті болып отыр. Акционерлер, әсіресе

миноритарлық акционерлер, өздерінің мүдделерін қорғауда түрлі құқықтық тетіктерді пайдалануы қажет. Бұл мақалада акционерлердің құқықтарын қорғаудың негізгі құқықтық механизмдері, олардың тиімділігі мен қолданылу тәжірибесі талданады.

Акционерлердің құқықтары негізінен акционерлік қоғамның жарғысы мен заңнамалық актілерде белгіленген. Қазіргі кезде корпоративтік басқару саласындағы негізгі құжаттар арасында Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, «Акционерлік қоғамдар туралы» Заң және басқа да корпоративтік басқару жөніндегі нормативтік құқықтық актілер бар. Бұл заңдар акционерлердің дауыс беру, ақпарат алу, сондай-ақ компанияның қаржылық жағдайы мен корпоративтік шешімдерге қатысу құқықтарын қамтиды [1].

Корпоративтік басқаруда акционерлердің дауыс беру құқықтары ерекше маңызға ие. Акционерлер компанияның стратегиялық шешімдеріне қатысу арқылы өз мүдделерін қорғай алады. Дауыс беру құқығы акционерлердің меншік үлесіне пропорционалды түрде беріледі. Алайда, миноритарлық акционерлердің көп жағдайда өз дауысын жоғары басшылықпен салыстырғанда тиімді пайдалану мүмкіндігі шектеулі. Сондықтан, құқықтық механизмдер акционерлердің дауыс беру құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуі қажет. Мұнда, мысалы, азшылық акционерлердің дауыс беру құқығын шектеу мәселелерін шешу үшін көпшілік акционерлердің келісімі талап етілуі мүмкін.

Акционерлердің маңызды құқықтарының бірі – компанияның қаржылық және басқару туралы ақпарат алу құқығы. Бұл құқықты жүзеге асыру акционерлерге олардың инвестициялық шешімдерін дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді. Алайда, көптеген жағдайларда акционерлер компаниядан қажетті ақпаратты ала алмайды, бұл олардың құқықтарының бұзылуына әкеледі. Осы мәселені шешу үшін заңнамада компаниялардың қаржылық есептіліктері мен басқару шешімдері туралы ақпаратты жариялау міндеті қарастырылған. Бұл ақпараттардың ашық болуы акционерлердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді.

Корпоративтік рейдерлік — бұл компанияның басқарушылық құрылымын бақылауға алу немесе оны жою мақсатында жүзеге асырылатын заңсыз әрекеттер. Бұл акционерлердің мүдделеріне қатер төндіреді және олардың заңды құқықтарын бұзады. Корпоративтік рейдерлікке қарсы күрестің тиімді құқықтық механизмдеріне рейдерлік әрекеттерді анықтау, оның алдын алу шаралары мен рейдерлік әрекеттерден зардап шеккен акционерлерге зиянды өтеу механизмдері кіреді. Осы мақсатта көптеген елдерде заңнамалық тұрғыда рейдерлікке қарсы арнайы шаралар мен тетіктер қарастырылған.

Миноритарлық акционерлердің құқықтарын қорғау өте маңызды мәселе болып табылады. Олар көбінесе ірі акционерлердің шешімдеріне тәуелді болып қалады, себебі олар компанияның басқаруына әсер ететін шешімдер қабылдауға қатыса алмайды. Бұл акционерлердің құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін арнайы құқықтық қорғау тетіктері қажет. Мұндай тетіктерге миноритарлық акционерлердің сату құқығы, оларды компанияның маңызды шешімдеріне

қатыстыру үшін қажетті шарттардың заңды түрде бекітілуі, сондай-ақ олардың дауыстарының есепке алынуын қамтамасыз ететін механизмдер кіреді [2].

Қазақстандағы корпоративтік басқару жүйесінде құқықтық механизмдердің тиімділігі халықаралық тәжірибелермен салыстырылады. Әсіресе, Еуропа мен АҚШ-та корпоративтік басқару және акционерлердің құқықтарын қорғау саласында дамыған құқықтық жүйелер бар. Мысалы, Еуроодақ елдерінде миноритарлық акционерлердің құқықтарын қорғау үшін бірқатар құқықтық шаралар қабылданған. Қазақстан заңнамасы да осы тәжірибелерді ескеріп, құқықтық қорғау тетіктерін жетілдіруге бағытталған.

Корпоративтік басқару жүйесінде акционерлердің құқықтарын қорғау маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе, миноритарлық акционерлердің құқықтарын қорғау үшін заңнамалық реттеу және құқықтық механизмдерді жетілдіру қажет. Заңнамалық тұрғыдан акционерлердің дауыс беру, ақпарат алу және басқа да құқықтарын қорғау тетіктері қарастырылғанымен, оларды тиімді жүзеге асыру үшін қосымша шаралар мен бақылау тетіктері қажет. Қазақстандағы корпоративтік басқару жүйесін жетілдіру және акционерлердің мүдделерін қорғау бойынша халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, заңнамалық өзгерістер енгізу ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қайратов Р. Қ. Құқықтану негіздері: Корпоративтік басқару. – Алматы: Ғылым, 2016. – 180 б.
2. Кенжебекова Ж. Ә. Корпоративтік құқық: Теория және практика. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 224 б.

ӨОЖ 658.314

ҚАЗІРГІ ҰЙЫМНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ӨЗЕКТЕНДІРУ

Бейбітұлы А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена актуализации мотивационной политики в современных организациях. В условиях динамично изменяющегося рынка труда и новых вызовов, с которыми сталкиваются предприятия, эффективная мотивация сотрудников становится важнейшим фактором для обеспечения их высокой продуктивности и вовлеченности в рабочие процессы. В статье рассматриваются основные принципы и методы формирования мотивационной политики в организациях, включая как традиционные, так и инновационные подходы. Особое внимание уделяется различным мотивационным теоретическим моделям, которые могут быть использованы для оптимизации управления персоналом и повышения эффективности труда.

Summary. The article is dedicated to the actualization of motivational policies in modern organizations. In the context of a dynamically changing labor market and new challenges faced by enterprises, effective employee motivation becomes a key factor in ensuring high productivity and engagement in work processes. The article discusses the main principles and methods for shaping motivational policies in organizations, including both traditional and innovative approaches. Special attention is given to various motivational theoretical models that can be used to optimize human resource management and improve labor efficiency.

Қазіргі таңда ұйымдар үшін қызметкерлердің мотивациясын дұрыс басқару аса маңызды мәселе болып табылады. Өйткені, жұмысшының ынтасы мен қанағаттануы оның еңбек өнімділігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан әрбір ұйым өз қызметкерлерінің еңбек нәтижелерін жақсарту, олардың жұмысқа деген қызығушылығын арттыру үшін тиімді мотивациялық саясатты жүзеге асыруы қажет. Бұл мақалада қазіргі заманғы ұйымдардағы мотивациялық саясаттың өзектілігі және оны жаңартудың жолдары қарастырылады.

Мотивациялық саясат – бұл ұйымдағы қызметкерлердің еңбекке ынтасын арттыру, жұмысқа деген көзқарасын өзгерту, сондай-ақ олардың кәсіби дамуына қолдау көрсету үшін қолданылатын стратегиялар мен әдістер жиынтығы. Ұйымда тиімді мотивациялық саясаттың болуы қызметкерлердің еңбекке деген жауапкершілігін арттырады, олардың кәсіби дағдыларының дамуына ықпал етеді және жұмыс нәтижелілігін арттырады [1].

Қазіргі уақыттағы экономикалық дағдарыс және нарықтың өзгеруі ұйымдар үшін жаңа тәсілдер мен стратегияларды талап етеді. Сондықтан да мотивациялық саясаттың жаңартылуы, оның құрылымындағы өзгерістер, жаңа технологиялар мен әдістердің енгізілуі аса маңызды болып табылады.

Мотивацияның бірнеше теориялары бар, олардың әрқайсысы қызметкерлердің еңбекке деген көзқарасын және мотивациясын арттыруға бағытталған түрлі тәсілдерді ұсынады. Олардың ішінде ең кеңінен таралған теориялар:

- Маслоу пирамидасы: Адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейіне байланысты мотивацияны жоғарыдан төмен қарай ұйымдастыруды ұсынады. Бұл теория бойынша, ең алдымен физиологиялық қажеттіліктер, кейіннен қауіпсіздік, әлеуметтік байланыстар, құрмет пен өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктері қанағаттандырылуы тиіс.

- Герцбергтің екі факторлы теориясы: Мұнда мотивацияны екі негізгі фактор анықтайды: гигиеналық (қанағаттандырылмаған жағдайда кері әсер ететін) және мотивациялық факторлар (қызметкердің жұмысқа деген ынтасын арттыратын).

- Врумның үміт теориясы: Қызметкердің мотивациясы оның жұмысының нәтижесіне деген күтуіне байланысты болады. Егер қызметкер өз күш-жігерінің нәтижесінде жоғары жалақы немесе көтермелеу күтетін болса, оның жұмысына деген ынтасы артады [2].

Қазіргі кезде ұйымдар мотивацияның жаңа әдістерін қолдануға бет бұруда. Олардың кейбірі келесідей:

1. Гибридті мотивациялық жүйелер

Ұйымдар өз қызметкерлеріне қатысты біркелкі емес ынталандыру әдістерін қолданады. Мысалы, кейбір қызметкерлерге материалдық ынталандыру (жалақының өсуі, бонустар, жеңілдіктер), ал басқаларына – шығармашылық және кәсіби дамуына жағдай жасау, жұмыс кестесінің икемділігі, жұмыс орнындағы қолайлы жағдайлар жасалады.

2. Нематериалдық ынталандыру

Қазіргі ұйымдар мотивацияның материалдық емес аспектілеріне де көңіл бөледі. Бұл қызметкерлерге мадақтау, кәсіби дамуға жағдай жасау, тұрақты кері байланыс беру, өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін ұсыну арқылы мотивацияны арттыру болып табылады. Сонымен қатар, қызметкердің әлеуметтік жауапкершілігі мен ұйымдағы оның рөлі де маңызды мотиватор болуы мүмкін.

3. Қызметкерлердің үздіксіз оқытуы мен дамуы

Қызметкерлердің кәсіби дағдыларын дамыту үшін ұйымдар оқыту мен тренингтерді ұйымдастырады. Бұл өз кезегінде қызметкердің өзінің болашақта ұйымға қосқан үлесі мен кәсіби дамуына үлкен әсер етеді.

4. Технологиялық шешімдер мен HR-аналитика

HR саласындағы жаңа технологиялар да мотивацияны басқарудың тиімді құралдарына айналды. Мысалы, персоналды басқару жүйелері мен аналитикалық құралдар қызметкерлердің мотивация деңгейін анықтауға, олардың қажеттіліктерін болжамдауға және ұйымдағы жұмыс өнімділігін арттыруға көмектеседі.

5. Жеке қарым-қатынас

Қызметкерлермен жеке қарым-қатынастың маңызы зор. Басшылардың қызметкерлермен ашық және әділ сөйлесуі, олардың пікірлері мен ұсыныстарын тыңдауы мотивацияның жоғарылауына ықпал етеді [3].

Мотивациялық саясаттың тиімділігін бағалау үшін бірнеше көрсеткіштерді қолдануға болады:

- Қызметкерлердің еңбек өнімділігі: Мотивацияны арттырудың тікелей әсері жұмыс өнімділігінің өсуі болып табылады.
- Қызметкерлердің жұмысқа деген қатынасы: Жұмысқа ынталы қызметкерлер өз жұмысына деген көзқарасын және жұмысқа деген қызығушылығын жоғарылатады.
- Ұйымның қызметкерлердің тұрақтылығы: Мотивацияның тиімділігі қызметкерлердің ұйымнан кету деңгейімен де өлшенеді. Тұрақты қызметкерлер ұйымның дамуына үлес қосып, оның нәтижелілігін арттырады [4].

Қазіргі ұйымдардың мотивациялық саясатын өзектендіру – бұл ұйымның кадрлық саясатын жетілдірудің және оның ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды кезеңі. Қызметкерлердің қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып, тиімді мотивациялық саясатты жасау ұйымның болашақта дамуына маңызды әсер етеді. Жаңа әдістер мен технологияларды қолдану қызметкерлердің жұмысқа деген ынтасын арттырып, олардың кәсіби дамуына үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Маслоу, А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М.: Прогресс, 2000.
2. Герцберг, Ф. Двухфакторная теория мотивации / Ф. Герцберг. – М.: Институт психологии, 2003.
3. Врум, В. Теория ожиданий и ее применение в менеджменте / В. Врум. – М.: Юрайт, 2001.

4. Петров, В. Р. HR-менеджмент: мотивация персонала / В. Р. Петров. – СПб.: Питер, 2019.

ӨОЖ 331.101.3

ҚАЗІРГІ ҰЙЫМДА ҰСЫНУҒА РЕЗЕРВТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Беккұлы Ү.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена анализу технологий формирования и подготовки кадрового резерва в современных организациях. В условиях динамично меняющегося рынка труда и стремительно развивающихся технологий эффективное управление кадровым резервом становится ключевым фактором успешного функционирования и конкурентоспособности организации. Основное внимание уделено теоретическим основам формирования кадрового резерва, его значению для долгосрочной стратегии организации и различным подходам к созданию эффективных кадровых резервов. Рассматриваются принципы, методы и современные технологии, используемые для отбора, подготовки и развития сотрудников, а также важность создания системы постоянного мониторинга и оценки профессиональных качеств резервистов. В статье также анализируются инновационные инструменты, такие как HR-аналитика, платформы для онлайн-обучения и электронные системы оценки, которые позволяют значительно повысить эффективность процессов подготовки кадрового резерва. Особое внимание уделяется важности интеграции современных информационных технологий в кадровую работу и применению инновационных методов, таких как менторинг и персонализированное обучение.

Summary. The article is dedicated to the analysis of technologies for forming and preparing the personnel reserve in modern organizations. In the context of a dynamically changing labor market and rapidly developing technologies, effective management of the personnel reserve becomes a key factor for the successful functioning and competitiveness of the organization. The article focuses on the theoretical foundations of forming a personnel reserve, its importance for the long-term strategy of the organization, and various approaches to creating effective personnel reserves. It discusses the principles, methods, and modern technologies used for selecting, preparing, and developing employees, as well as the importance of creating a system for continuous monitoring and evaluating the professional qualities of reserve candidates. The article also examines innovative tools such as HR analytics, online training platforms, and electronic assessment systems that significantly enhance the efficiency of personnel reserve preparation processes. Special attention is given to the importance of integrating modern information technologies into HR work and applying innovative methods such as mentoring and personalized learning.

Қазіргі уақыттың күрделі экономикалық және әлеуметтік шарттарында ұйымдар өздерінің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін жоғары білікті қызметкерлерді даярлап, оларды резервке сақтап отыруға мүдделі. Қызметкерлердің резерві мен оларды даярлау жүйелері ұйымның болашақтағы кадрлық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған маңызды стратегиялық құрал болып табылады. Ұйымдарда резервті қалыптастыру және даярлау технологияларын қолдану олардың тұрақтылығын, өнімділігін және тиімділігін арттыру үшін маңызды.

Бұл мақалада ұйымдарда ұсынысқа резервті қалыптастыру және даярлау технологияларының негізгі аспектілері қарастырылады. Қызметкерлерді іріктеу мен резервке дайындау процесінің негізгі тәсілдері мен әдістері, сондай-ақ осы процестің тиімділігін бағалау жолдары сипатталады.

Қызметкерлердің резерві – бұл ұйымның ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру үшін қажетті жоғары білікті және әлеуетті қызметкерлердің тобы. Резервтің маңызы, бірінші кезекте, ұйымның болашақтағы кадрлық қажеттіліктерін қамтамасыз етуінде. Резервке алынған қызметкерлердің кәсіби дағдылары мен білімдері ұйымның құрылымдық өзгерістері мен жаңа міндеттерді орындауға дайын болуын қамтамасыз етеді.

Резервті қалыптастыру мен даярлау арқылы ұйымдар болашақта көшбасшылар мен жоғары деңгейлі мамандарды даярлап, кадрлық жетіспеушілікті болдырмауға мүмкіндік алады. Сонымен қатар, бұл ұйым ішіндегі қызметкерлердің адалдығын және ұйымның ішкі мәдениетін нығайтуға да ықпал етеді.

Қызметкерлерді резервке алудың бірқатар негізгі принциптері бар:

- Әділдік пен транспаренттілік: Қызметкерлерді резервке іріктеу кезінде әділ және ашық тәсілдерді қолдану өте маңызды. Бұл принцип ұйымдағы барлық қызметкерлерге тең мүмкіндік береді және қызметкерлердің моральдық жағдайын жақсартады.

- Тұрақты мониторинг: Қызметкерлердің кәсіби дамуы мен резервке кіретін кандидатты үнемі бағалау, олардың мотивациясын және әлеуетін анықтау қажет.

- Өзін-өзі жетілдіру: Резервке алынған қызметкерлер өз дағдыларын дамыту үшін жауапкершілік алып, ұйымның болашақта кездесетін күрделі міндеттерін шешуге дайын болуы тиіс [1].

Қызметкерлерді резервке іріктеу кезінде заманауи технологияларды пайдалану өте маңызды. Кәсіби бағалау жүйелері мен тестілеу әдістері қызметкердің әлеуетін дұрыс анықтауға және оның резервке кіруге лайықты екендігін бағалауға көмектеседі. Бұл мақсатта келесі әдістер қолданылуы мүмкін:

- Психометриялық тесттер: Бұл тесттер қызметкердің жеке қасиеттерін, психологиялық күйін және оның ұйымдық ортаға бейімделу қабілетін анықтауға көмектеседі.

- Кәсіби дағдыларды бағалау: Өртүрлі тесттер мен тапсырмалар қызметкердің нақты жұмыс дағдыларын және білім деңгейін бағалауға мүмкіндік береді.

- Интервью: Өңгімелесу арқылы қызметкерлердің коммуникативтік дағдыларын, көшбасшылық қабілеттерін және жалпы кәсіби бейімділіктерін бағалауға болады.

Қызметкерлердің резервте болуы тек теориялық тұрғыдан ғана емес, нақты тәжірибемен де қамтамасыз етілуі қажет. Бұл үшін арнайы дамыту және оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру маңызды. Мұндай бағдарламалар

қызметкерлерге қажетті дағдылар мен білімді бере отырып, олардың кәсіби дамуына мүмкіндік береді. Бұл бағдарламалар:

- Көшбасшылық оқу бағдарламалары: Бұл бағдарламалар қызметкерлерге жетекші болуға, топты басқаруға және стратегиялық шешімдер қабылдауға арналған дағдыларды дамытуға бағытталған.

- Сала бойынша мамандандырылған курстар: Қызметкерлердің білім деңгейін арттыру үшін кәсіби салаға қатысты арнайы курстар мен оқыту бағдарламалары ұсынылады.

- Менторинг: Менторинг бағдарламалары қызметкерлерді тәжірибелі мамандармен байланысқа түсіріп, олардың тәжірибелерін арттыруға мүмкіндік береді [2].

Заманауи технологиялар қызметкерлерді резервке дайындауда маңызды рөл атқарады. Көптеген ұйымдар персоналды дамыту процесінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланады. Оларға:

- HR аналитикасы: Қызметкерлердің кәсіби даму процестерін талдауға және қызметкерлердің резервке қабылдау мүмкіндіктерін болжауға мүмкіндік береді.

- Оқу платформалары мен тренажерлер: Жеке және топтық оқытуды автоматтандыру арқылы қызметкерлердің даярлық деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

- Электрондық бағалау құралдары: Жұмыс өнімділігін және қызметкерлердің кәсіби қабілеттерін бағалау үшін онлайн платформалар қолданылады.

Қызметкерлер резервін қалыптастыру мен дайындау процестерінің тиімділігін бағалау үшін бірнеше көрсеткіштерді қолдануға болады:

- Қызметкерлердің резервке қабылдануы: Резервке қанша қызметкер қабылданғанын анықтау.

- Қызметкерлердің кәсіби дамуы: Резервте болған қызметкерлердің білім деңгейі мен кәсіби дағдыларының қаншалықты артқанын өлшеу.

- Ұйым ішіндегі ауысу: Резервтен алынған қызметкерлердің ұйым ішінде жоғары лауазымдарға өтуін бақылау.

- Қызметкерлердің жұмысқа деген адалдығы: Резервке алынған қызметкерлердің ұйымға деген сенімі мен адалдығын зерттеу [3].

Қызметкерлердің резервін қалыптастыру мен даярлау қазіргі заманғы ұйымның ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру үшін маңызды құрал болып табылады. Қызметкерлердің резерві мен оларды даярлау технологияларының тиімділігі ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттырып, жұмыс өнімділігін қамтамасыз етеді. Қазіргі HR технологияларын қолдану арқылы қызметкерлердің резервін дұрыс қалыптастыру және дамыту ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді және оның ішкі кадрлық әлеуетін толық пайдалануына мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дюжева, М. Б. Особенности формирования кадрового резерва / М. Б. Дюжева, Н. И. Роговская // Экономические науки. – 2016. – С. 220-225.

2. Ковалев, В. М. Формирование кадрового резерва как фактор развития современной организации / В. М. Ковалев // Молодой ученый. – 2016. - № 9. – С. 588-589.
3. Овчинников, С. С. Некоторые аспекты формирования кадрового резерва персонала / С. С. Овчинников // Современные исследования проблем управления кадровыми ресурсами. – 2019. – С. 130 – 137.

УДК 336

КАК СОЗДАТЬ СИЛЬНЫЙ БРЕНД

Бокушева С.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада өз брендіңізді құру қадамдары көрсетілген.

Summary. This article describes the steps of creating your own brand.

Создание сильного бренда требует стратегического планирования, творческого подхода и глубокого понимания вашей целевой аудитории.

Шаг 1: Определите Свою целевую аудиторию

Ваша целевая аудитория — это конкретная группа людей, которым, скорее всего, понадобятся ваши товары или услуги. Чтобы определить эту группу, нужно понять их потребности и то, как ваши предложения могут их удовлетворить.

Чтобы определить вашу целевую аудиторию:

Проведите исследование рынка: используйте опросы, интервью и наблюдения, чтобы собрать данные о вашей отрасли и текущих клиентах. Это может дать ценную информацию о том, кто покупает аналогичные товары или услуги и почему.

Проанализируйте своих конкурентов: изучите своих конкурентов, чтобы понять, на кого они ориентируются, какие стратегии используют и как вы можете выделить свой бренд.

Проанализируйте свой продукт или услугу: внимательно изучите особенности и преимущества вашего предложения. Кому будут полезны эти преимущества? Какие проблемы решает ваш продукт или услуга?

Сегментируйте свою аудиторию: Разбейте свою аудиторию на сегменты на основе таких характеристик, как демографические (возраст, пол, местоположение, уровень дохода, род занятий) и психографические (интересы, взгляды, поведение, предпочтения в образе жизни) данные. Это поможет вам адаптировать свой брендинг и маркетинговые усилия к конкретным потребностям каждого сегмента.

Создайте портреты клиентов: разработайте подробные профили ваших идеальных клиентов, включая их потребности, предпочтения и поведение. Эти портреты помогут вам лучше понять своих клиентов и создать бренд, который действительно им понравится.

Оцените и уточните: как только вы определите свою целевую аудиторию, оцените, достаточно ли она конкретна, но при этом достаточно обширна, чтобы

поддерживать ваш бизнес. Возможно, вам потребуется уточнять свою целевую аудиторию по мере того, как вы будете узнавать больше о своих клиентах.

Шаг 2: Определите индивидуальность вашего бренда

В то время как фирменный стиль включает в себя видимые элементы вашего бренда, такие как логотип, цвета и дизайн, индивидуальность бренда — это нечто большее. Она наделяет ваш бренд человеческими качествами, которые влияют на то, как ваш бренд общается и взаимодействует со своей аудиторией.

Чтобы определить индивидуальность вашего бренда, начните с перечисления черт, которые, по вашему мнению, лучше всего характеризуют ваш бренд. Ваш бренд современный или традиционный? Игривый или серьезный? Бунтарский или консервативный?

Подумайте о своей целевой аудитории и её предпочтениях. С каким образом бренда она бы себя ассоциировала? Чтобы создать сильный, узнаваемый бренд, важно, чтобы его образ соответствовал ожиданиям аудитории.

Шаг 3: Создайте название своего бренда и логотип

Правильно подобранное название бренда может многое рассказать о вашем бизнесе, передавая индивидуальность вашего бренда и задавая тон для будущих взаимодействий. Оно должно быть уникальным, запоминающимся и отражать предлагаемые вами товары или услуги.

С другой стороны, ваш логотип — это визуальное представление вашего бренда. Это не просто привлекательный дизайн, а мощный инструмент коммуникации, который может передать ценности и индивидуальность вашего бренда. При разработке логотипа учитывайте следующие элементы:

Цвета: разные цвета могут вызывать разные эмоции. Выбирайте цвета, которые соответствуют чувствам, которые вы хотите вызвать у своей аудитории.

Шрифты: Выбранная вами типографика может отражать индивидуальность вашего бренда. Независимо от того, является ли она современной, традиционной, игривой или официальной, убедитесь, что она соответствует вашему бренду.

Фигуры: Фигуры, используемые в вашем логотипе, могут символизировать различные аспекты вашего бизнеса. Например, круглые формы могут указывать на общность и единство, а прямые линии — на стабильность и силу.

Создать логотип, отражающий суть вашего бренда, может быть непросто. Вы можете нанять профессионального дизайнера, что может потребовать значительных вложений, но гарантирует создание уникального и эффективного логотипа.

Помните, что название вашего бренда и логотип будут на всех ваших товарах, вывесках и маркетинговых материалах, поэтому стоит потратить время и ресурсы на то, чтобы сделать их правильно.

Шаг 4: Разработайте систему обмена сообщениями с вашим брендом

Брендовый месседж — это язык, на котором ваш бренд общается со своей аудиторией. Это суть того, что вы хотите донести до своих клиентов о своём бренде. Брендовый месседж должен соответствовать индивидуальности вашего бренда и находить отклик у вашей целевой аудитории.

При разработке сообщений для вашего бренда необходимо учитывать несколько ключевых аспектов:

Ценностное предложение

Ваше ценностное предложение — это уникальная ценность, которую ваши продукты или услуги предоставляют клиентам. Это то, что отличает вас от конкурентов и даёт клиентам повод выбрать ваш бренд. Ваше ценностное предложение должно быть чётким, лаконичным и убедительным. Оно должно сообщать не только о том, что вы предлагаете, но и о том, какую пользу это приносит вашим клиентам и чем отличается от того, что предлагают ваши конкуренты.

Голос бренда

Голос вашего бренда — это тон и стиль, в которых вы доносите информацию о бренде. Он должен отражать индивидуальность вашего бренда и быть единообразным на всех платформах и в точках взаимодействия. Независимо от того, является ли ваш бренд официальным или неформальным, серьёзным или игривым, его голос должен находить отклик у вашей целевой аудитории и укреплять идентичность вашего бренда.

Последовательность

Последовательность — ключевой фактор в общении с брендом. Ваши сообщения должны быть последовательными на всех платформах и во всех точках взаимодействия, от вашего веб-сайта и социальных сетей до рекламы и обслуживания клиентов. Последовательные сообщения помогают наладить контакт с аудиторией и завоевать её доверие, а также создают целостный образ бренда.

Шаг 5: Создайте позитивный опыт работы с брендом

Впечатление от бренда — это совокупность всех взаимодействий клиента с вашим брендом. Сюда может входить всё: от просмотра вашего сайта и взаимодействия с вами в социальных сетях до использования вашего продукта или услуги и обращения в службу поддержки.

Каждая точка взаимодействия влияет на общее впечатление от бренда. Стремитесь к тому, чтобы каждое взаимодействие было позитивным и отражало ценности вашего бренда. Это не только помогает создать сильный бренд, но и способствует повышению лояльности клиентов.

Способствовать позитивному восприятию бренда:

Участвуйте в обсуждениях в социальных сетях: Социальные сети — отличный способ взаимодействия с вашей аудиторией. Отвечайте на комментарии, делитесь актуальным контентом и создавайте интересные публикации, которые побуждают к взаимодействию.

Обеспечьте превосходную поддержку клиентов: хорошее обслуживание клиентов может повысить качество обслуживания вашего бренда и укрепить

лояльность клиентов. Убедитесь, что ваша служба поддержки клиентов компетентна, дружелюбна и отзывчива.

Выполняйте обещания, данные вашим брендом: убедитесь, что ваши товары или услуги соответствуют ожиданиям, которые вы возлагаете на свой бренд. Это укрепляет доверие и может превратить первого покупателя в постоянного клиента.

Запрашивайте отзывы: регулярно запрашивайте отзывы и реагируйте на них. Это показывает клиентам, что вы цените их мнение и всегда стремитесь к совершенствованию.

Создайте удобный для пользователей веб-сайт: ваш веб-сайт часто является первым контактным пунктом для клиентов. Убедитесь, что он удобен для навигации, визуально привлекателен и содержит всю необходимую информацию.

Помните, что постоянное выполнение обещаний, данных вашим брендом, и превосходное обслуживание клиентов — ключ к формированию положительного впечатления от бренда.

Список использованной литературы

1. Анкер, Д. Создание сильных брендов / Д. Аакер. – М. : Бренд-менеджмент, 2013г.
2. Ванэкен, Б. Бренд-помощь / Б. Ванэкен. – СПб : Питер, 2015г.
3. Д’Алессандро, Войны брендов. 10 правил создания непобедимой торговой марки 2013
4. Интернет ресурс Министерства индустрии и торговли Республики Казахстан, 2024г.

УДК 316.6

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПРАКТИКЕ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

Губайдуллин Н.Н.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақала цифрландыруға, эмоционалды интеллектке және мәдени ерекшеліктерге баса назар аударып, іскерлік қарым-қатынастың өзекті тенденцияларын зерттеуге арналған. Мақалада осы құбылыстардың теориялық аспектілері, олардың іскерлік қарым-қатынасқа әсері қарастырылады, сонымен қатар оның тиімділігін жақсарту үшін практикалық ұсыныстар ұсынылады.

Summary. The article is devoted to the study of current trends in business communication with an emphasis on digitalization, emotional intelligence and cultural characteristics. The article examines the theoretical aspects of these phenomena, their impact on business communication, and offers practical recommendations for improving its effectiveness.

Ключевую роль в эффективности делового общения играют три важнейших элемента: цифровизация коммуникативных процессов, эмоциональный интеллект и осознание культурных различий. Статья освещает теоретические основы этих явлений, их влияние на деловую коммуникацию, а также предлагает практические рекомендации для повышения её эффективности.

1. Цифровизация в деловом общении

Развитие цифровых технологий радикально трансформировало способы взаимодействия в деловой среде. Такие инструменты, как электронная почта, мессенджеры и виртуальные комнаты для встреч, стали обязательными в большинстве компаний. Цифровая трансформация не просто изменила коммуникацию, она создала совершенно новые формы взаимодействия, которые характеризуются мгновенностью, мобильностью и глобальной доступностью. Кроме того, внедрение технологий искусственного интеллекта и чат-ботов значительно повысило скорость и эффективность обработки запросов и обмена информацией.

Онлайн-платформы, такие как Zoom, Microsoft Teams и Google Meet, стали неотъемлемой частью делового общения. Эти программные приложения обеспечивают удобство и гибкость, позволяя проводить встречи, обучать сотрудников и управлять проектами даже в удалённом формате. Согласно исследованию Deloitte Insights (2021), «использование онлайн-платформ повысило продуктивность команд на 20%, особенно в условиях глобальной пандемии, когда дистанционная работа стала необходимостью». Данные платформы способствуют повышению оперативности и упрощают процесс взаимодействия между сотрудниками, находящимися в разных часовых поясах.

Несмотря на преимущества цифровых технологий, их широкое использование сопряжено с рядом проблем. Одной из наиболее заметных является так называемая цифровая усталость. Она возникает из-за частого использования виртуальных платформ, что приводит к снижению продуктивности и эмоциональному выгоранию. Ещё одной проблемой является снижение доверия между участниками виртуального делового взаимодействия. Согласно исследованиям Harvard Business Review (2020), «в виртуальной среде участникам общения труднее воспринимать невербальные сигналы, что провоцирует недопонимание и усиливает недоверие».

<i>Критерий</i>	<i>Онлайн общение</i>	<i>Оффлайн общение</i>
<i>Доступность</i>	Доступно в любое время и в любом месте с интернет-соединением.	Требует физического присутствия и специфической локации.
<i>Скорость</i>	Мгновенный обмен информацией через чаты, видеозвонки и т.д.	Зависит от местоположения участников и наличия времени.
<i>Мобильность</i>	Возможность общения с мобильных устройств из любой точки.	Требуется наличие физического присутствия в определенном месте.
<i>Невербальные сигналы</i>	Ограничены (например, отсутствие или искажение визуальных и аудиосигналов).	Полное восприятие всех невербальных сигналов: жестов, мимики, интонации.

Эмоциональная вовлечённость	Меньше вовлечённости из-за отсутствия физического контакта.	Более высокая вовлечённость, благодаря личному контакту.
Сложности восприятия	Трудности в интерпретации эмоций, настроений, намерений.	Легче воспринимать эмоции и намерения собеседников.
Гибкость	Высокая гибкость в выборе времени и места.	Зависит от расписания и географического положения участников.
Зависимость от технологий	Сильная зависимость от оборудования и сети (возможны сбои).	Меньше зависимость от технологий, но возможны другие внешние помехи.
Персонализация	Ограниченная (например, сложно настроить личную атмосферу).	Высокий уровень персонализации общения.
Риски	Возможность цифровой усталости, недоверие, проблемы с безопасностью данных.	Возможность недопонимания, конфликты из-за невербальных сигналов.

Рисунок 1. Сравнение онлайн и оффлайн общения в виде таблицы.

Таким образом, цифровизация в деловом общении открывает новые возможности, но требует комплексного и взвешенного подхода, учитывающего как её преимущества, так и потенциальные риски. Только соблюдая эти условия, компании смогут использовать цифровые инструменты эффективно и без вреда для всех участников бизнес-процесса.

2. Эмоциональный интеллект (EQ) как фактор успеха в деловом общении

Теория эмоционального интеллекта, впервые предложенная Питером Саломоном, была существенно развита Дэниелом Гоулманом, который описал EQ как «способность распознавать свои эмоции, управлять ими и использовать это знание для построения эффективного взаимодействия» (Goleman, 1995). По мнению Гоулмана, EQ включает в себя пять ключевых компонентов: самосознание, саморегуляция, мотивацию, эмпатию и социальные навыки. Саломон и его коллеги также подчёркивали, что эмоциональный интеллект — это навык, который можно развивать. Они утверждали, что «EQ, в отличие от IQ, имеет огромный потенциал для роста на протяжении всей жизни» (Salovey & Mayer, 1990).

Пять ключевых компонентов эмоционального интеллекта:

1. **Самосознание** — понимание собственных эмоций и их влияния на поведение.

2. **Саморегуляция** — способность контролировать свои эмоциональные реакции.

3. **Мотивация** — стремление к достижению целей, несмотря на

препятствия.

4. **Эмпатия** — способность понимать и учитывать эмоции других.

5. **Социальные навыки** — умение эффективно взаимодействовать с людьми.

Теория эмоционального интеллекта, будучи междисциплинарной, нашла применение в таких областях, как управление, психология, образование и медицина, что подчёркивает её универсальность и актуальность [1].

В условиях высокой конкуренции и стремительных изменений способность эффективно управлять конфликтами и взаимодействовать с окружающими становится ключевым фактором успеха. Эмоциональный интеллект (EQ) играет в этом процессе решающую роль. Всё это достигается за счёт способности к саморегуляции, распознаванию эмоций и эмпатии. Такие профессиональные навыки, как активное слушание и чуткость к переживаниям сотрудников, помогают снизить напряжённость и найти компромисс в конфликтных ситуациях.

Эмпатия, как один из ключевых компонентов EQ, особенно важна в работе с клиентами и партнёрами. Она позволяет глубже понимать их потребности и предпочтения, способствуя укреплению долгосрочных отношений. Согласно Карузо и Саловей, «эмоциональная вовлечённость — это мост между стратегическим мышлением и практическими действиями» (Caruso & Salovey, 2004). Практическое использование эмпатии, например, в переговорах, помогает находить взаимовыгодные решения, что положительно сказывается на результатах компании. Согласно данным исследования компании TalentSmart, 90% самых успешных лидеров обладают высоким уровнем EQ. Брэдберри и Гривз утверждают, что развитие эмоционального интеллекта помогает лидерам вдохновлять команды, создавать доверительную атмосферу и добиваться высоких результатов (Bradberry & Greaves, 2009).

Цифровая трансформация ставит перед сотрудниками и руководителями новые вызовы в области эмоционального интеллекта. Виртуальное взаимодействие часто ограничивает возможность воспринимать невербальные сигналы, и это сильно усложняет эмпатическое понимание.

3. Культурные аспекты в современном деловом общении

Сегодня успешная деловая коммуникация зачастую зависит от способности понимать и учитывать межкультурные различия. Это существенно актуально для международных компаний, где ошибки в интерпретации культурных особенностей могут привести к недоразумениям и конфликтам. Одной из наиболее известных моделей для анализа культурных различий является теория культурных измерений Г. Хофстеде. Он выделил шесть ключевых параметров, которые помогают описать специфику различных культур:

1. **Дистанция власти** — степень, с которой менее влиятельные члены общества принимают неравномерное распределение власти.

2. **Индивидуализм — коллективизм** — ориентация на личные интересы или коллективное благо.

3. **Избегание неопределённости** – уровень терпимости к непредсказуемым ситуациям.

4. **Маскулинность – фемининность** – преобладание "жёстких" или "мягких" ценностей.

5. **Долгосрочная ориентация** – краткосрочные или долгосрочные цели и планирование.

6. **Снисходительность** – стремление к удовольствиям или строгость и сдержанность в обществе.

Хофстеде утверждает: «Понимание этих измерений позволяет менеджерам эффективно адаптировать свои стратегии коммуникации в международной среде» (Hofstede, 2010). Для наглядности, при работе с высоко-иерархической культурой, такой как Китай, успешная коммуникация требует большего внимания к субординации и уважению авторитетов. Дополняет анализ культурных различий модель Ричарда Льюиса, который классифицирует культуры на три типа:

1. **Линейно-активные** – структурированные, предпочитающие планирование и последовательность действий (Германия, Швейцария).

2. **Мультиреляционные** – ориентированные на людей, гибкие и спонтанные (Италия, Испания).

3. **Реактивные** – склонные к выжидательной позиции, фокусируются на гармонии и уважении (Япония и Китай).

Как отмечает Льюис, «знание о культурных типах помогает минимизировать конфликты и улучшить взаимопонимание между участниками коммуникации» (Lewis, 2006). К примеру, в реактивных культурах важно проявлять терпение и избегать давления на собеседников, чтобы не нарушить баланс отношений. Сравнивая эти подходы, можно заметить, что модель Хофстеде даёт более детализированное представление о культурных особенностях, тогда как классификация Льюиса предлагает удобную типологию, помогающую быстро оценить подход к коммуникации. Совместное использование этих моделей позволяет глубже понимать межкультурные различия и разрабатывать эффективные стратегии делового взаимодействия.

Практика межкультурной адаптации подтверждает, что компании, учитывающие культурные различия, добиваются большего успеха на международных рынках. В сфере международных переговоров примеры адаптации подчёркивают значимость межкультурной компетентности. Японские компании предпочитают формальный и терпеливый стиль общения, который позволяет избежать конфронтации и способствует долгосрочным отношениям. В противоположность этому, американский стиль переговоров более прямолинеен и ориентирован на быстрое достижение результатов.

Перспективы дальнейших исследований в области деловой коммуникации могут быть направлены на изучение влияния цифровизации на психологический климат в коллективе, а также на более глубокое исследование роли эмоционального интеллекта в управлении внутренними и внешними

конфликтами для создания адаптивных моделей межкультурной коммуникации в организации.

Список использованной литературы

1. Агаева А.Ш., Идрисов Ш.А. «Деловая культура и психология общения: учебное пособие» - 2-е издание. - Москва; Вологда: Инфра-Инженерия, 2023.
2. Брэдберри, Т., Гривз, Дж. Эмоциональный интеллект 2.0 / пер. с англ. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016.
3. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.:
<http://dspace.vnbrims.org:13000/xmlui/bitstream/handle/123456789/4687/Emotional%20Intelligence.pdf>
4. Hofstede, G. (2010). Cultures and Organizations: Software of the Mind.:
https://www.academia.edu/23695832/Cultures_and_Organizations_Software_of_the_mind
5. Harvard Business Review. (2020). How to Build Trust in a Virtual World.:
<https://hbr.org/2012/10/how-to-build-trust-in-virtual>
6. Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). Cultures and Organizations: Software of the Mind. McGraw-Hill.: <https://archive.org/details/g.-hofstede-g.-j.-hofstede-m.-minkov-cultures-and-organizations-software-of-the-/page/519/mode/2up>
7. Caruso, D. R., & Salovey, P. (2004). The Emotionally Intelligent Manager. Jossey-Bass.:
<https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-587125-35cf2ad1d3.pdf>
8. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.:
http://nwpsych.rutgers.edu/~kharber/emotions/Class%20Readings/PSYCHOLOGY%20OF%20EMOTIONS%20READINGS%202021/Salovey.Meyer.Emotional.Intelligence.1989_90.pdf
9. Lewis, R. D. (2006). When Cultures Collide: Leading Across Cultures. Nicholas Brealey Publishing.: https://openlibrary.org/books/OL23110464M/When_cultures_collide
10. Deloitte Insights. (2021). 2021 Global Human Capital Trends: The Social Enterprise in a World Disrupted.: https://www2.deloitte.com/content/dam/insights/us/articles/6935_2021-HC-Trends/di_human-capital-trends.pdf

УДК 338.46

О РОСТЕ ВОСТРЕБОВАННОСТИ БУХГАЛТЕРСКИХ УСЛУГ АУТСОРСИНГА УЧЁТНЫХ ФУНКЦИЙ В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ СНГ

Днимова Ж.Ш.

Алматинский государственный бизнес колледж, г. Алматы, Казахстан

Сергиенко М.А.

Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Россия

Елеусинова А.У.

Университет международного бизнеса им. К.Сагадиева, Алматы, Казахстан

Түйін. Қызметтерге, соның ішінде бухгалтерлік есепке сұраныс жыл сайын артып келеді. Мақалада статистика және корреляциялық және регрессиялық талдаулар берілген.

Summary. Demand for services, including accounting, is growing every year. The article provides statistics and a correlation and regression analysis.

Рынок услуг неуклонно занимает все большую долю в ВВП большинства стран. Эта тенденция способствует улучшению качества услуг, а также расширению сфер деятельности.

Например, В Кыргызской Республике сфера услуг, по-прежнему, занимает доминирующую долю в структуре ВВП (более 50 %). Реальный темп роста в данном секторе за последние три года в среднем на 6,6 % (2021 г.-106,9 %, 2022 г.-106,8 %, 2023 г.-106,2%) свидетельствует об устойчивой экономической деятельности в сфере услуг после резкого снижения на 7,9 % в ковидный 2020 год и показывает высокие восстановительные темпы роста [1].

В настоящее время значительная роль отводится таким секторам сферы услуг как образование, здравоохранение, управление, финансовые операции, страхование, телекоммуникации, возрастает роль информационных услуг и услуг, предоставляемых компаниями в цифровом формате. Данная тенденция объясняется тем, что сегодня наблюдается стремительный рост развития науки, происходит цифровизация всех секторов экономической деятельности [2].

Каждый сектор сферы услуг развивается согласно своим законам. Интересно, что ковидный период внес свои изменения в тенденции развития.

К примеру, если рассмотреть объем оказанных услуг по виду «Услуги юридические и бухгалтерские» за 1998-2024 годы в соответствии с версией ОКЭД 2007г в Казахстане, то можно увидеть временный спад в период 2021 – 2022 год. Данные приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Объем оказанных юридических и бухгалтерских услуг за 1998 – 2024 гг., млн.тенге

1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
967,9	1 897,7	4 691,7	5 566,0	6 820,2	10 277,6	14 273,2
2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
21 095,5	28 290,9	36 507,7	43 185,9	37 614,9	43 686,2	48 814,7
2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
43 803,4	45 507,5	62 307,9	58 897,5	71 427,5	79 172,1	92 032,1
2019	2020	2021	2022	2023	2024	
97 123,9	106 688,8	136 351,2	115 852,2	202 697,7	250 588,4	
Составлено авторами по данным [3]						

На графическом отображении рассматриваемого процесса, изображенного на рисунке 1, можно заметить общую возрастающую тенденцию.

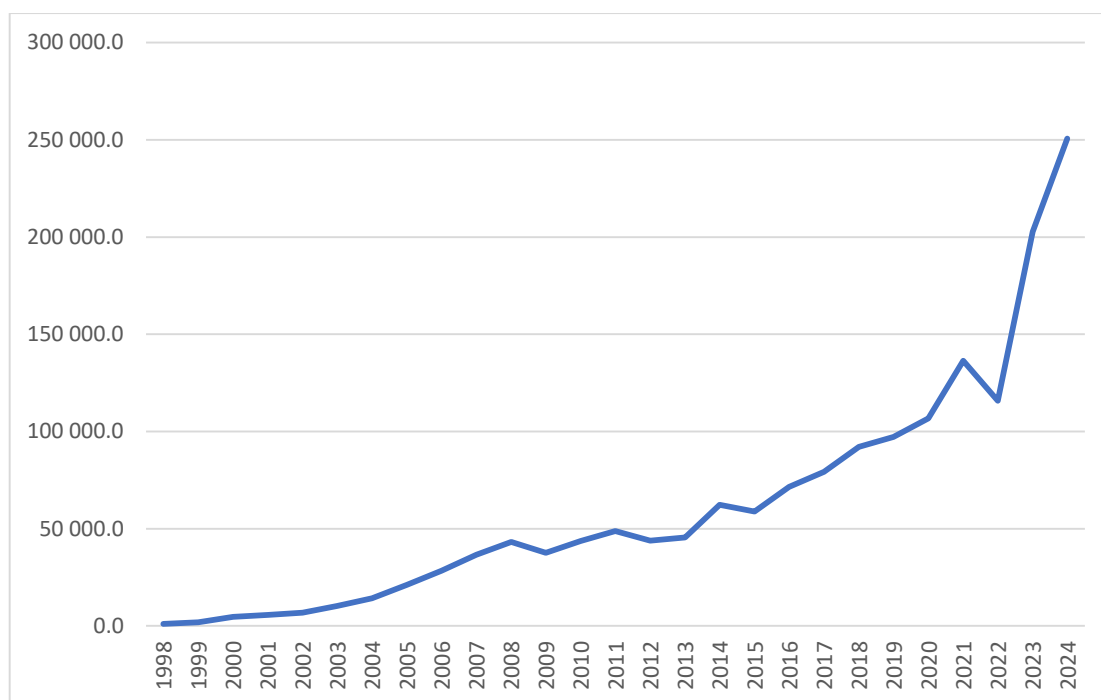

Рисунок 1 - Объем оказанных юридических и бухгалтерских услуг в РК за 1998 – 2024 гг.

Такое возрастание соответствует экспоненциальной аппроксимирующей функции, уравнение которой можно описать следующим образом:

$$y = 3377,8e^{0,1632x} \quad (1),$$

где x – номер периода.

Исходя из данных, представленных в таблице 1 и модели (1), утверждается возрастание спроса на бухгалтерские и юридические услуги.

В современном мире многие предприятия используют бухгалтерский аутсорсинг, который может включать в себя как полное ведение всей бухгалтерской деятельности, так и отдельных ее частей.

На сегодняшний день официально в России насчитывается более 30 тыс. компаний, занимающихся аутсорсингом бухгалтерского учета, по данным на 5 сентября 2024 [4].

По данным рейтингового агентства RAEX, в первую десятку крупнейших групп и компаний России в области аутсорсинга учётных функций вошли (таблица 2):

Таблица 2 - Рэнкинг крупнейших групп и компаний в области аутсорсинга учётных функций

№	Название	Местоположение центрального офиса	Тип участника рэнкинга	Выручка от услуг аутсорсинга учётных функций за 2023 год (тыс. руб.)	Выручка от услуг аутсорсинга учётных функций за 2022 год (тыс. руб.)	Темпы роста (%)	Число специалистов в области аутсорсинга учётных функций за 2023 год (чел.)
1	СберРешения	Москва	группа	1 702 573	1274472	33,6	1057
2	«Моё дело»	Москва	группа	1466623	1213483	20,9	387
3	Unicon Outsourcing	Москва	группа	1193233	1182574	0,9	367
4	"1C-WiseAdvice"	Москва	группа	1177790	985 784	19,5	419
5	«ПИКТА»	Самара	компания	1140133	649767	75,5	545
6	«ИАС Аутсорсинг»	Москва	группа	1140095	936 146	21,8	80
7	UCMS Group	Москва	группа	1092386	890914	22,6	361
8	Bellerage	Москва	группа	812066	583 560	39,2	91
9	SCHNEIDER GROUP	Москва	группа	737117	667572	10,4	226
10	«Юнистафф Пейрол Компани»	Москва	группа	616854	552325	11,7	220

По данным таблицы 2, отслеживается, что 9 из 10 центральных офисов находятся в г. Москва, имеют статус групп компаний. Большие объемы выручки и темпы роста свидетельствуют о возрастающей тенденции спроса на услуги аутсорсинга учётных функций.

Для уточнения взаимосвязей представленных данных составляется матрица парных коэффициентов корреляции, размещенная в таблице 3.

Таблица 3 – Матрица парных коэффициентов корреляции факторов, указанных в таблице 2

	Выручка от услуг за 2023 год	Выручка от услуг за 2022 год	Темпы роста	Число специалистов за 2023 год
Выручка от услуг 2023 год	1			
Выручка от услуг за 2022 год	0,886456	1		
Темпы роста	0,172447	-0,28677064	1	
Число специалистов за 2023 год	0,754336	0,561924126	0,296780332	1

Анализирую полученные значения, можно сделать вывод:

– Выручка от услуг аутсорсинга учётных функций за 2022 и 2023 года связаны прямой сильной связью, т.е. компании с большей выручкой в 2022 году также имеют большую выручку и в 2023 году;

– Подтверждается прямая сильная связь между выручкой от услуг аутсорсинга учётных функций и числом специалистов рассматриваемых компаний.

Во всех странах СНГ наблюдается четкая тенденция роста рынка услуг, в том числе и услуг бухгалтерского учета, что влечет за собой повышающийся спрос на подготовку высококвалифицированных специалистов.

Список использованной литературы

1. Сфера услуг показывает высокие темпы роста, 19 Январь 2024. <https://mineconom.gov.kg/ru/post/9988>
2. Буценко И.Н. Мировой рынок услуг: сущность, особенности, отраслевая структура / И.Н. Буценко, А.Л. Тарнорущая // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2017. – №1. – С. 10-14.
3. stat.gov.kz
4. Анализ российского рынка аутсорсинга бухгалтерских услуг: итоги 2023 г., прогноз до 2027 г. <https://marketing.rbc.ru/articles/15086/>

УДК 351.4

СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО И ЕГО РЕАЛИЗАЦИЯ В ПРАКТИКЕ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ СОВРЕМЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Дурру О.¹, Гапурбаева Ш.Р.², Актамова З.А.³
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹
Международный университет Кыргызстана, г. Бишкек, Кыргызстан²
КНУ имени Ж.Баласагына, г. Бишкек, Кыргызстан³

Түйін. Мақала әлеуметтік серіктестікті талдауға және оны қазіргі ұйымның персоналды басқару тәжірибесінде жүзеге асыруға арналған. Динамикалық өзгеретін еңбек нарығы мен экономикалық процестердің жаһандануы жағдайында жұмыс берушілер, жұмысшылар және олардың өкілдері арасындағы тиімді өзара іс-қимылдың маңыздылығы ұйымның тұрақтылығы мен тұрақты дамуын қамтамасыз етудің шешуші факторына айналады. Мақалада әлеуметтік серіктестіктің негізгі принциптері, оның мақсаттары мен міндеттері, сондай-ақ кәсіпорын деңгейінде іске асыру тетіктері қарастырылады. Ұйымдағы ұжымдық шарттардың, келісімдердің және басқа да әлеуметтік диалог құралдарының рөліне ерекше назар аударылады. Ресейлік және шетелдік компанияларда әлеуметтік серіктестікті жүзеге асырудың сәтті мысалдарына талдау жасалады. Қорытындылай келе, әлеуметтік серіктестік принциптерін енгізу кезінде ұйымдар кездесетін негізгі мәселелер мен қиындықтар талқыланады, сонымен қатар әлеуметтік серіктестіктер негізінде персоналды басқару тәжірибесін жақсарту бойынша ұсыныстар ұсынылады.

Summary. The article is devoted to the analysis of social partnership and its implementation in the practice of personnel management in a modern organization. In the context of a dynamically changing labor market and the globalization of economic processes, the importance of effective

interaction between employers, employees and their representatives is becoming a key factor in ensuring the stability and sustainable development of the organization. The article discusses the basic principles of social partnership, its goals and objectives, as well as the mechanisms of implementation at the enterprise level. Special attention is paid to the role of collective agreements, agreements and other instruments of social dialogue in the organization. The analysis of successful examples of the implementation of social partnership in Russian and foreign companies is given. In conclusion, the main problems and challenges faced by organizations in implementing the principles of social partnership are discussed, as well as recommendations for improving the practice of personnel management based on social partnerships.

Социальное партнёрство в контексте управления персоналом является важным инструментом для создания конструктивного взаимодействия между работниками и работодателями. Это взаимодействие направлено на улучшение условий труда, разрешение трудовых споров и повышение эффективности работы организации. Социальное партнёрство включает в себя не только отношения между работодателем и работниками, но и участие государственных органов в регулировании трудовых отношений. В условиях рыночной экономики и глобализации, социальное партнёрство помогает обеспечить социальную стабильность внутри компании и повышает её устойчивость к внешним экономическим изменениям.

Социальное партнёрство представляет собой систему отношений между работодателями, работниками и государственными органами, направленных на решение вопросов, касающихся трудовых прав и социальных гарантий работников. В современных условиях оно является неотъемлемой частью системы управления персоналом.

Основными принципами социального партнёрства являются:

- Диалог и взаимодействие между всеми сторонами.
- Признание и уважение прав и интересов всех участников трудовых отношений.
- Прозрачность и открытость в процессе переговоров.
- Сбалансированность интересов работников и работодателей.

Реализация социального партнёрства включает в себя три основные формы:

1. Коллективные договоры и соглашения — соглашения между работодателями и работниками, регулирующие условия труда и социальные гарантии.

2. Совещательные органы — комитеты и советы, в которых представители работников и работодателей обсуждают важные вопросы.

3. Государственные органы — регулирующие трудовое законодательство и обеспечивающие надзор за соблюдением трудовых прав.

Одной из ключевых задач социального партнёрства является обеспечение стабильных и безопасных условий труда для работников, что в свою очередь повышает мотивацию и производительность труда. Стороны, заключающие коллективные договоры, обязуются выполнять взаимные обязательства, что способствует укреплению доверия и снижению уровня конфликтов в организации[1].

Примеры успешной реализации социального партнёрства в компаниях показывают, что вовлечение работников в принятие решений способствует улучшению морального климата, повышению удовлетворённости трудом и снижению текучести кадров.

Международный опыт

- Германия: Социальное партнёрство в Германии реализуется через систему «трёхстороннего» партнерства, включающего работодателей, работников и государственные органы. Германия известна высоким уровнем социальной защиты, что во многом стало возможным благодаря эффективному социальному партнёрству.

- Франция: В этой стране социальное партнёрство активно используется для решения вопросов трудовой миграции, условий труда и социальных выплат. Французские компании активно используют коллективные договоры для улучшения рабочих условий.

- Швеция: Швеция является примером успешного внедрения системы гибкого рабочего времени и других инициатив, которые были внедрены благодаря социальному партнёрству.

Несмотря на положительные примеры, социальное партнёрство сталкивается с рядом проблем:

- Неравенство в переговорах: В некоторых странах работодатели обладают большими рычагами давления на работников, что может привести к несправедливым условиям труда.

- Низкий уровень вовлеченности работников: В некоторых организациях работники не участвуют в обсуждениях коллективных договоров, что снижает эффективность партнёрства.

- Политическая нестабильность: В некоторых странах политическая нестабильность и изменения в законодательстве могут негативно повлиять на эффективность социального партнёрства [2].

Таблица 1. Модели социального партнёрства в разных странах

Страна	Модель социального партнёрства	Особенности
Германия	Трёхстороннее партнёрство (работодатели, работники, государство)	Развитая система коллективных договоров, участие государства в регулировании трудовых отношений. Высокий уровень социальной защиты.
Франция	Двустороннее партнёрство (работодатели и работники)	Активное участие профсоюзов в принятии решений, система коллективных договоров, которая охватывает большинство отраслей.
Швеция	Гибкие трудовые отношения, коллективные соглашения	Гибкость в организации рабочего времени, высокая степень доверия между работниками и работодателями, участие профсоюзов в разработке политик.
Россия	Коллективные договоры и соглашения на уровне	Множество крупных компаний активно используют коллективные договоры для регулирования условий

Страна	Модель социального партнёрства	Особенности
	крупных компаний	труда, социальной помощи и других аспектов.

Социальное партнёрство в управлении персоналом является важным инструментом обеспечения социальной стабильности внутри организации. Его успешная реализация способствует повышению эффективности работы, улучшению условий труда и снижению уровня конфликтности. Опыт различных стран показывает, что успешное внедрение социального партнёрства зависит от множества факторов, включая правовую основу, уровень вовлечённости сторон и политическую стабильность. В мире этот механизм активно используется на уровне крупных организаций, что позволяет повысить конкурентоспособность и производительность труда.

Список использованной литературы

1. Сафонов В.А. Социальное партнерство: учебник для вузов / В. А. Сафонов. — Москва: Издательство Юрайт, 2025. — 395 с.
2. Йохан Дайчменн «Социальное партнерство и его роль в экономике». Издательство: «Оксфорд университети пресс», 2010.

ӘОЖ 336.77

ҚОЛМА-ҚОЛ АҚШАСЫЗ, ЭЛЕКТРОНДЫҚ АҚША ҚАРАЖАТЫН ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТАНЫ ҰРЛАУ: ЗАҢ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дүйсембаев А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с преступлениями в сфере цифровых финансов, а именно с кражей электронных денежных средств и цифровых валют. Особое внимание уделено юридической технике, используемой в правовом регулировании данной категории преступлений. Проанализированы существующие правовые нормы, а также проблемы правовой квалификации преступлений, связанных с использованием электронных и цифровых валют. Автор также рассматривает ответственность за преступления в этой области, включая вопросы санкций и юридической оценки. В работе представлено подробное описание правовых аспектов защиты электронных денег и цифровых валют от кражи, а также предлагаются рекомендации для совершенствования законодательства в этой сфере.

Summary. The article focuses on the role and significance of charity in the context of shaping a socially-oriented economy. It examines the impact of charity on social justice, improving the living standards of the population, and addressing key social issues. The article emphasizes the importance of supporting and developing charitable organizations, as well as their impact on the economy and social relations. It highlights that charity serves not only as a social tool but also as an economic mechanism for creating a fair and equal society. The role of charity in ensuring social equality, supporting vulnerable groups, and addressing urgent social issues is discussed. The author emphasizes that the full functioning of a socially-oriented economy requires active development of charitable initiatives.

Қазіргі заманғы экономиканың қарқынды дамуы мен цифрлық технологиялардың жылдам енгізілуі ақшаның айналымын өзгертті. Әлемде дәстүрлі қолма-қол ақшадан электрондық төлем құралдары мен цифрлық валюталарға көшу үрдісі күшейіп отыр.

Бұл өз кезегінде жаңа құқықтық проблемаларды туғызуда, оның ішінде электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валютаны ұрлау мәселелері аса маңызды орын алады. Осыған байланысты құқық қорғау органдары мен заң шығарушы органдардың алдына жаңа қылмыстық құқықтық мәселелер қойылуда. Мақалада осы мәселелердің заң техникасы тұрғысынан сараптамасы және қылмыстық жауапкершілік тұрғысынан талдауы жүргізіледі.

Қолма-қол ақшасыз ақша қаражаты дегеніміз — бұл ақшаның сандық түрі, ол тек электронды жүйелерде қолданылады. Электрондық ақшаның негізгі түрлері ретінде банктік карталар, онлайн төлем жүйелері, мобильді төлемдер, криптовалюталар және басқа да цифрлық қаржылық құралдар аталады. Бұл жүйелердің ерекшелігі — оларды бақылау және қорғау күрделірек, себебі олардың физикалық көрінісі жоқ және тек ақпараттық жүйелерде тіркеледі.

Электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валюталардың ұрлануы бұрынғы дәстүрлі қылмыстардан ерекшеленеді. Себебі, мұндай қылмыстар көбінесе онлайн ортада жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде қылмыскерлердің ізін суытып, оларды анықтауды қиындатуы мүмкін [1].

Қазіргі уақытта көптеген елдерде электрондық ақша және цифрлық валюталар саласында құқықтық реттеу жүйесі дамуда. Қазақстан Республикасында да осы бағыттағы заңнамалық өзгерістер енгізілуде.

Әсіресе, криптовалюталар мен цифрлық активтерді реттеу мәселесі маңызды. Қазақстанда 2021 жылы "Цифрлық теңге" жобасы аясында цифрлық валюталарға қатысты заңнамалық бастамалар жасалды.

Құқық қорғаушы органдардың алдында тұрған негізгі міндеттер:

- электрондық ақша мен цифрлық валютаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- осы саланың нормативтік-құқықтық актілерін жетілдіру;
- ақпараттық қауіпсіздікті қорғау.

Электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валютаны ұрлау, дәстүрлі қылмыс түрлеріне ұқсас болғанымен, оның кейбір ерекшеліктері бар. Қазіргі таңда бұл қылмыс түрлеріне қатысты қылмыстық кодекстерде нақты нормалар болмағандықтан, қылмыстық жауапкершілікке тарту мәселелері қиындық тудыруда.

Қылмыстық құқық бойынша, электрондық ақша мен цифрлық валютаны ұрлау қылмыс ретінде қарастырылады және ол «мүлікті ұрлау» бабы бойынша қудаланады. Алайда, цифрлық валюталар мен электрондық ақшалардың ақпараттық табиғаты мен олардың желілік ортада айналымда болуы бұл процесті күрделендіреді.

Электрондық ақша мен цифрлық валютаны ұрлау қылмыстық құқықтағы жаңа бағыт болғандықтан, бұл мәселеге қатысты жауапкершілік деңгейі әлі толық айқындалмаған. Әдетте, мұндай қылмыстардың санкциялары мүлдітік

зиянды өтеу және қылмыскерлерді қамауға алумен шектеледі. Алайда, жаңа заңдар мен нормативтік актілердің қабылдануы нәтижесінде бұл санкциялар қатаңдатылуы мүмкін.

Цифрлық ақша қаражатының ұрлануы бойынша жауапкершілікті күшейту қажет, өйткені бұл салада қылмыстар саны артуы ықтимал. Осыған байланысты, құқықтық жүйеде цифрлық валюталарға қатысты арнайы қылмыстық кодекстер мен нормалар енгізу маңызды [2].

Электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валютаны ұрлау — бұл жаңа заманауи қылмыстардың бірі болып табылады, сондықтан оның құқықтық реттелуі мен сараптамасы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Құқықтық нормалардың жетілдірілуі және арнайы заңнамалардың қабылдануы цифрлық әлемде болатын қылмыстармен тиімді күресуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы мен басқа да мемлекеттерге осы салада халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, өз заңнамаларын жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Бұл мәселе тек құқық қорғау органдары үшін ғана емес, жалпы қоғам үшін маңызды, себебі цифрлық экономика мен қаржы технологияларының дамуы қарқынды түрде жалғасуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев Н. Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. – Алматы: Қазақстан университеті, 2020. – 164 б.
2. Шарипов М. Цифрлық экономика және құқық. – Астана: Фолиант, 2019. – 200 б.

ӘОЖ 519.2

КРІ НЕГІЗІНДЕ КОРПОРАЦИЯНЫҢ ҚАРЖЫСЫН БАСҚАРУ

Еребаева Г.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются основные аспекты управления финансовыми ресурсами корпорации с использованием системы ключевых показателей эффективности (KPI). В условиях динамичного рынка и высокой конкуренции правильный выбор и применение KPI является важнейшим инструментом для эффективного управления финансовыми потоками. Рассмотрены виды финансовых KPI, их роль в достижении стратегических целей организации, а также методы анализа и корректировки на основе этих показателей. Автор подчеркивает, что правильный выбор и внедрение KPI позволяет не только контролировать финансовое состояние компании, но и оптимизировать внутренние процессы, повышать прибыльность и устойчивость бизнеса. В статье также обращено внимание на возможные трудности и проблемы, связанные с применением KPI в финансовом управлении, такие как неправильный выбор показателей и их недостаточная адаптация к специфике деятельности предприятия.

Summary. The article discusses the key aspects of financial resource management in a corporation using a Key Performance Indicator (KPI) system. In the context of a dynamic market and high competition, the correct selection and application of KPIs is a crucial tool for effective financial management. The paper examines various types of financial KPIs, their role in achieving the organization's strategic goals, and methods of analysis and adjustment based on these indicators. The author emphasizes that the correct choice and implementation of KPIs not only

allows for controlling the company's financial condition but also helps optimize internal processes, increase profitability, and strengthen business stability. The article also highlights potential challenges and issues related to the application of KPIs in financial management, such as incorrect indicator selection and their insufficient adaptation to the specific nature of the enterprise's activities.

Қаржылық басқару корпорацияның тиімділігін арттыру және тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады. Қаржылық басқарудың негізгі аспектілерінің бірі — тиімді қаржылық көрсеткіштерді, яғни КПИ (Key Performance Indicators — Негізгі көрсеткіштер) қолдану. КПИ жүйесі — корпорацияның қаржылық жағдайын өлшеу, талдау және болжау үшін қолданылатын тиімді құрал. Қаржылық көрсеткіштер корпорацияның стратегиялық мақсаттарына жетуін бақылап отыруға мүмкіндік береді. Бұл мақалада КПИ негізінде корпорацияның қаржысын басқарудың теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылады.

КПИ — бұл корпорацияның қызметінің тиімділігін бағалау үшін қолданылатын сандық немесе сапалық көрсеткіштер. КПИ жүйесі корпорацияның стратегиялық мақсаттарына жету барысындағы негізгі әрекеттер мен процестерді өлшеу құралы болып табылады. Бұл көрсеткіштер қаржылық тұрақтылықты, кірістілікті, тәуекелдерді басқаруды және басқа да маңызды аспектілерді бақылауға мүмкіндік береді [1].

Қаржылық KPIs мынадай маңызды критерийлер бойынша бөлінеді:

- Өсу көрсеткіштері: сатылымдар көлемі, таза пайда, пайда маржасы.
- Тұрақтылық көрсеткіштері: активтерді тиімді пайдалану, міндеттемелерді орындау, өтімділік коэффициенттері.
- Рентабельділік көрсеткіштері: капиталдың рентабельділігі, активтердің рентабельділігі.
- Тиімділік көрсеткіштері: шығындарды басқару, еңбек өнімділігі, өндіріс көлемі.

Бұл көрсеткіштерді дұрыс анықтау және бақылау корпорацияның қаржылық стратегиясын оңтайландыруға көмектеседі.

КПИ негізінде қаржылық басқару жүйесі корпорацияның қаржылық қызметін бақылауды және оның тиімділігін арттыруды мақсат етеді. Осы мақсатқа жету үшін бірнеше негізгі қадамдар қажет:

- Стратегиялық мақсаттарды белгілеу: Бұл қадам корпорацияның ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді мақсаттарын анықтауға негізделген.
- Қаржылық көрсеткіштерді таңдау: Белгіленген мақсаттарға қол жеткізу үшін сәйкес келетін қаржылық көрсеткіштер таңдалады.
- Көрсеткіштерді бақылау: Әрбір КПИ жүйелі түрде бақылап отырылады, және қаржылық көрсеткіштер бойынша нәтижелердің ауытқулары анықталады.
- Анализ және түзету: КПИ нәтижелерін талдай отырып, корпорацияның қаржылық саясатында қажет болатын түзетулер енгізіледі.

Қаржылық басқару жүйесі КПИ көрсеткіштерін бақылай отырып, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етіп, табыстылықты арттыруға бағытталған шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Қаржылық көрсеткіштер КРІ жүйесі бірнеше түрге бөлінеді. Олардың ішінде корпорацияның қаржы саласында қолданылатын ең кең таралған түрлерін атап өтсек:

- Кірістілік көрсеткіштері: Сату көлемі, таза пайда, пайда маржасы.
- Тұрақтылық көрсеткіштері: Қарыздар деңгейі, активтердің өтімділігі, төлем қабілеттілігі.
- Рентабельділік көрсеткіштері: Активтердің рентабельділігі, капиталдың рентабельділігі.
- Өнімділік көрсеткіштері: Персонал өнімділігі, шығындарды бақылау, өндіріс тиімділігі.

Әрбір көрсеткіш кәсіпорынның қаржылық денсаулығын нақты әрі дәл бақылауға мүмкіндік береді, сол арқылы бизнестің стратегиялық мақсаттарына жету жолында дұрыс шешімдер қабылданады [2].

КРІ жүйесін қолданудың бірқатар артықшылықтары бар:

- Қаржылық тұрақтылықты бақылау: КРІ көрсеткіштері корпорацияның қаржылық жағдайын нақты уақытта бағалауға мүмкіндік береді.
- Тиімді басқару: КРІ жүйесі менеджерлерге тиімді шешімдер қабылдауға көмектеседі, себебі көрсеткіштер нақты уақыт ішінде өзгеріп отырады.
- Стратегиялық мақсаттарға жету: КРІ көрсеткіштері стратегияның жүзеге асырылуын бақылауға және оны тиімді орындауға көмектеседі.

Алайда, КРІ жүйесін енгізудің және пайдаланудың бірқатар қиындықтары да бар:

- Көрсеткіштердің дұрыс таңдалмауы: КРІ дұрыс таңдалмаса, басқару процесі тиімді болмайды.
- Жалпы мақсаттардың шектеулілігі: Әрбір компанияның өзіне тән ерекшеліктері бар, сондықтан жалпы бір жүйені қолдану кейде қиын болуы мүмкін.
- Қызметкерлердің мотивациясы: КРІ жүйесінің тиімділігі қызметкерлердің ынтасына және нәтижелерді жақсартуға деген ықыласына байланысты [3].

КРІ жүйесі корпорацияның қаржысын басқарудағы маңызды құрал болып табылады. Бұл жүйе корпорацияның қаржылық тиімділігін арттыруға және оның стратегиялық мақсаттарына жетуге ықпал етеді. КРІ көрсеткіштері қаржылық тұрақтылықты, табыстылықты және өндірістік тиімділікті бақылауға көмектеседі. Дегенмен, жүйені дұрыс іске асыру және дұрыс көрсеткіштерді таңдау оның тиімділігін арттыру үшін маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мельник, В.А. "Финансовое управление в корпорациях", М., 2020.
2. Иванов, И.П. "Управление финансовыми рисками и эффективностью бизнеса", СПб, 2019.
3. Смирнов, А.Н. "Методы и подходы к использованию КРІ в управлении", Казань, 2018.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ, ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЗИЯН КЕЛТІРУДІ БОЛҒЫЗБАУ ЖӘНЕ КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНДЫ ӨТЕУ ЖӨНІНДЕГІ ШАРАЛАРДЫҢ АУДИТІ

Ешенкулов Д.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Тема работы посвящена вопросам экологической безопасности, мерам по предотвращению вреда окружающей среде и проведению аудита по возмещению ущерба, нанесенного экосистемам. В условиях современного развития общества и производства экологические проблемы становятся все более актуальными, что требует от организаций особого внимания к вопросам экологической ответственности и соблюдения природоохранных норм. Экологическая безопасность включает в себя систему мероприятий, направленных на снижение негативного воздействия на окружающую среду, а также на соблюдение экологических стандартов и норм. Важным элементом в системе экологической безопасности является предотвращение загрязнения и ущерба экосистемам, что предполагает использование экологически безопасных технологий, рациональное использование природных ресурсов и управление отходами. Если экологический ущерб все же был нанесен, необходимо провести эффективный аудит, направленный на восстановление экологической устойчивости. В этом контексте важными являются процессы оценки ущерба, мониторинг загрязнений, а также разработка и внедрение компенсаторных мер, направленных на восстановление экосистем.

Summary. This paper addresses environmental safety issues, measures to prevent environmental harm, and conducting audits to compensate for the damage caused to ecosystems. In the context of modern societal and industrial development, environmental problems are becoming increasingly urgent, requiring organizations to pay special attention to environmental responsibility and compliance with environmental protection regulations. Environmental safety encompasses a system of measures aimed at reducing the negative impact on the environment and ensuring adherence to environmental standards and regulations. An essential element of environmental safety is preventing pollution and damage to ecosystems, which involves using environmentally safe technologies, rational resource use, and waste management. If environmental damage has occurred, it is necessary to conduct an effective audit aimed at restoring ecological balance. In this context, crucial processes include assessing the damage, monitoring pollution, and developing and implementing compensatory measures for ecosystem restoration. One of the tools for ensuring environmental safety is environmental management, which involves the use of risk-oriented methods for analyzing and preventing ecological risks, improving internal control, and monitoring at enterprises.

Қоршаған ортаға келтірілген зиянды азайту және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі кезеңде кез келген ұйым үшін маңызды мәселе болып табылады. Әсіресе өнеркәсіптік кәсіпорындар мен өндіріс орындарының экологиялық стандарттарды сақтауы, ресурстарды тиімді пайдалану және экологиялық нормаларды қатаң орындауы маңызды. Сонымен қатар, қоршаған ортаға келтірілген зиянды өтемақылау мәселесі ерекше маңызға ие, өйткені ол кәсіпорындардың экологиялық жауапкершілігін арттырып, қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын сақтауға ықпал етеді [1].

Экологиялық қауіпсіздік – бұл адамдардың, қоғамның және табиғаттың бірлескен өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қоршаған ортаға теріс әсерді

болдырмау немесе минимизациялау шараларының жүйесі. Экологиялық қауіпсіздік жүйесі негізінен төмендегілерге бөлінеді:

- Қоршаған ортаға зиянды қалдықтар мен ластаушы заттарды шығаруды азайту;
- Энергия тиімділігі мен ресурстарды үнемдеуді қамтамасыз ету;
- Экологиялық қауіпсіз технологиялар мен инновациялық шешімдерді енгізу;
- Қоршаған орта мен табиғи ресурстарды қорғау бойынша заңнамаларды орындау.

Қоршаған ортаға зиян келтірмеу үшін кәсіпорындар экологиялық талаптарды орындауға міндетті. Бұл үшін келесі шаралар қабылданады:

- Қалдықтарды басқару: Өндіріс қалдықтарын өңдеу, қайта пайдалану және қайта өңдеу технологияларын енгізу;
- Энергия үнемдеу және ресурстарды тиімді пайдалану: Жаңартылатын энергия көздерін пайдалану, өндірістік процестерді тиімділеу;
- Эко-достық технологияларды енгізу: Қоршаған ортаға зиянды заттардың шығарылуын азайтатын және экологиялық тұрғыдан қауіпсіз технологияларды қолдану.

Қоршаған ортаға зиян келтірілген жағдайда, кәсіпорындар оның залалын өтеу шараларын қабылдауы тиіс. Бұл шаралар мыналарды қамтиды:

- Экологиялық өтемақы: Қоршаған ортаға келтірілген залалдың орнын толтыру мақсатында кәсіпорынның экологиялық қорларына қаржы қаражатын бөлу.
- Қалпына келтіру жұмыстары: Табиғи ортаны қалпына келтіру немесе экологиялық баланс сақтау шараларын жүзеге асыру.

Экологиялық аудит – бұл қоршаған ортаға әсерді төмендету мақсатында жүзеге асырылатын тексеру және бақылау процесі. Экологиялық аудиттің негізгі мақсаттары:

- Кәсіпорынның экологиялық саясатын, стандарттарды және нормативтерді сақтау деңгейін тексеру;
- Қоршаған ортаға әсерін бағалау және экологиялық талаптарды орындау барысын бақылау;
- Экологиялық зиянды болдырмау және оның салдарын азайту бойынша ұсыныстар беру;
- Қоршаған ортаға зиян келтірген жағдайларда залалды өтемақылауды жүзеге асыру.

Экологиялық аудит келесі кезеңдерден тұрады:

1. Деректерді жинау – кәсіпорынның экологиялық қызметін сипаттайтын ақпараттар жинақталады.

2. Талдау – жинақталған деректер экологиялық заңнамалар мен стандарттарға сәйкестігі бойынша талданады.

3. Ұсыныстар – экологиялық қауіпсіздік шараларын жетілдіруге арналған ұсыныстар беріледі [2].

Экологиялық аудит, әсіресе ұйымның ішкі бақылау жүйесін енгізу кезінде тиімді, өйткені ол кәсіпорынның экологиялық саясатының тиімділігін бағалауға және оны оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Экологиялық бақылау жүйесін жетілдіру үшін кәсіпорындар тәуекелдерді басқарудың заманауи әдістерін қолдануы тиіс. Бұл әдістер келесі бағыттарды қамтиды:

- Риск-ориентированное управление: Қоршаған ортаға зиян келтіретін ықтимал тәуекелдер анықталып, оларды басқару шаралары қабылданады.
- Эко-менеджмент жүйесі: Қоршаған ортаға әсерді бағалау және экологиялық қызметті тиімді басқару үшін басқару жүйесін құру.
- Мониторинг және есептілік: Экологиялық жағдайды үнемі бақылап, экологиялық қызметті жетілдіру бойынша ұсыныстарды енгізу [3].

Қоршаған ортаға зиян келтірмей, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі ұйымдар үшін басты міндеттердің бірі болып табылады. Экологиялық аудит экологиялық саясаттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, ал экологиялық бақылау жүйесі кәсіпорындардың тұрақты дамуы үшін маңызды рөл атқарады. Бұл ретте, экологиялық зиянды өтемақы және табиғи ресурстарды сақтау үшін экологиялық шешімдер қабылдануы тиіс. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тәуекелдерді басқарудың заманауи әдістерін енгізу және тиімді экологиялық бақылау жүйесін құру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Боброва, Н. А. Экологическая безопасность. - М.: Издательство МГУ, 2016. -320 с.
2. Бардин, С. А., Рыжков, И. И. Экологический аудит: Теория и практика. - СПб.: Питер, 2018. - 256 с.
3. Кузнецова, И. В. Экологический риск и управление экологической безопасностью: Учебное пособие. - М.: Юрайт, 2019. - 200 с.

ӘӨЖ 336.02

КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ АНЫҚТАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Әубәкір Ә.Б. - магистрант
Ғылыми жетекші –Жадигерова Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В этой статье рассматриваются методика анализа и определения путей повышения конкурентоспособности предприятия.

Summary. This article discusses the methodology for analyzing and determining ways to improve the competitiveness of an enterprise.

Бүгінгі таңда заманауи құрылыс кәсіпорындарының алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі бәсекеге қабілеттілікті арттыру жолдарын іздеу,

олардың оңтайлы дамуын қамтамасыз ету және үнемі өзгеріп отыратын сыртқы ортадағы белсенділікті сақтау болып табылады.

Экономикалық әлеуеттің деңгейін қалыптастыру мен сандық бағалаудың әр түрлі теориялық, әдіснамалық және әдістемелік тәсілдеріне қарамастан, құрылыс индустриясының ерекшеліктерін ескере отырып, оны дамытудың интегралдық жүйесі әлі ұсынылған жоқ.

Сонымен қатар, өндірістік ұйымдардың тұрақсыздық жағдайында өз қызметін жүзеге асыратын құрылыс ұйымдарының барабар бағалауға және олардың экономикалық әлеуетін толығымен іске асыру жолдарын іздеуге қызығушылығы өте жоғары.

Экономистердің алдында олардың экономикалық өсуіне кәсіпорындардың нақты мүмкіндіктеріне жалпыланған баға беру міндеті тұрды. Мұндай бағалау ғылыми еңбектерде, содан кейін іс жүзінде «экономикалық әлеует» ұғымы арқылы көрсетіле бастады.

Құрылыс компаниясының экономикалық әлеуеті ол жұмыс істейтін ортаның әсерінен қалыптасады. Құрылыс кәсіпорындарының жұмыс істеуі үшін қоршаған ортаны зерттеу ішкі және сыртқы факторлар мен олармен байланысты нақты қатынастарды қоса сараланған ортада жұмыс істейтін күрделі ашық қоғамдық-өндірістік жүйелер ретінде кәсіпорындар теориясын қазіргі заманғы түсінуге негізделуі керек [1].

Экономикалық әлеуетті пайдалану деңгейін және оны ұлғайту резервтерін анықтау құрылыс компанияларына қосымша бәсекелестік артықшылықтар алу және нарықта жетекші орындарға ие болу үшін технологияларды ғана емес, сонымен қатар құрылыс процесін ұйымдастыру әдістерін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Құрылыс кешені - бұл аумақтарды әлеуметтік-экономикалық дамыту стратегияларын іске асырудың маңызды міндеттерін шешуге қатысуға арналған экономиканың негізгі салаларының бірі. Құрылыс кешені тұрғын үй мәселесін шешуге, негізгі қорлардың жаңару жылдамдығына, онымен байланысты қызметті дамытуға: құрылыс материалдары өндірісіне, геодезиялық және архитектуралық қызметке тікелей тәуелді болатын экономиканың нақты секторларының бірі болып қала береді.

Құрылыс өнімдерін өндіру белгілі бір жерде бекітілген жоба бойынша жүзеге асырылады және жұмысшылар үшін уақытша құрылымдар, материалдарды сақтауға арналған қоймалар және т.б. құруды қажет етеді, сонымен қатар кейбір материалдар құрылыс алаңдарында сақталмайды және оларды шығарғаннан кейін дереу пайдалану қажет. Осыған байланысты өндіріс процесінің тұрақтылығын сақтауда жұмыс істейтін машиналар мен механизмдерді, құрылыс материалдары мен еңбек ресурстарын таңдауды негіздеу қажеттілігі артады; сондықтан құрылыс кәсіпорнының экономикалық әлеуетін талдауда осы өндіріс факторларын пайдалану қарқындылығының әсерін сипаттайтын көрсеткіштерді қолдану қажет сияқты.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші, әдетте, өнімнің тиісті түрін сату көлемі салмақ ретінде әрекет ететін өнімнің әр түрі үшін бәсекеге

қабілеттілік көрсеткіштері арасында орташа өлшенген мәнді табу арқылы анықталады:

$$K = \sum a_i \cdot k_i \quad (1)$$

K – кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі көрсеткіші;

a_i – i түріндегі дайын өнімді сатудың жалпы көлемінде үлес салмағы;

k_i – i түріндегі дайын қнімнің бәсекеге қабілеттілігі [2].

Кесте 1 - Түркістан облысы құрылыс қызметінің негізгі көрсеткіштері, млн.теңге

Атауы	2019	2020	2021	2022	Өсу қарқыны, 2022/2019 ж, %
Құрылыс мердігерлігінің шарттары бойынша орындалған жұмыстың көлемі	199 059	215 056	237 960	139 961	70,3
Тұрғын үйлерді іске қосу (жалпы алаңы мың шаршы м)	445,1	529,6	721,1	387,8	87,1
Жалпы білім беретін мектептерді іске қосу, оқушылар орындары	19225	12 720	16 325	11 490	59,8
Мектеп жасына дейінгі мекемелерді іске қосу, орын	4 220	3 770	1 586	2 177	51,6
Амбулаториялық-емханалық мекемелерді іске қосу, ауысымына келушілер	580	220	930	125	21,6

1 кестеде 2019-2022 жылдар аралығындағы Түркістан облысындағы құрылыс қызметінің негізгі көрсеткіштері көрсетілген. Құрылыс қызметінің барлық көрсеткіштері бойынша индикаторлар азайды.

Құрылыс кәсіпорындары қызметінің ерекшелігі сол, олардың экономикалық әлеуетіне салалық ерекшеліктерге байланысты өндірістік потенциал тікелей (тікелей) әсер етеді. Бұл ерекшеліктерді анықталған субпотенциалдардың өзара әрекеттесуі мен өзара байланысы арқылы бағалау теріс әсерді анықтауға және оны басқару механизмін қалыптастыру арқылы экономикалық әлеуетті арттыру жолдарын табуға көмектеседі.

Экономикалық потенциалды сандық бағалау үшін тікелей (тікелей) әсер ету факторларының әсерінен құрылыс кәсіпорындары қызметінің ерекшеліктерін сипаттайтын көрсеткіштер жүйесі қалыптасты. Жүйені қалыптастырған кезде дәстүрлі тәсіл қолданылды, ол бөлінген субпотенциалдарды қолдана отырып, кәсіпорын қызметінің барлық жақтарын сандық түсіндіруден тұрады. Бұл бөлу экономикалық әлеуеттің элементтерінің

дамуын, өзара әрекеттесуін және өзара байланысын талдаумен проблеманың құрылымдық жағына назар аударуға мүмкіндік береді. Көрсеткіштер оларды пайдалану үшін қажетті мәліметтер болатындай етіп тандалды.

Экономикалық әлеуетті кешенді интегралды көрсеткіш түрінде өлшеу оны қызметтің негізгі критерийі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Алайда, қазіргі экономикалық жағдайда құрылыс кәсіпорны тиімді қызмет үшін экономикалық әлеуеттің қандай деңгейіне ие екендігін анықтау жеткіліксіз; кәсіпорын экономикалық әлеуетті арттырудың нақты стратегиясын жасап, саладағы мақсатты позицияларға қол жеткізеді [3].

Қорыта келе, теориялық және практикалық тұжырымдар кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдарын талдау және анықтау әдістемесін түсінуді кеңейтеді және тереңдетеді, салалық аспектіде қолданбалы зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді және кәсіпорындардың экономикалық қызметінің тиімділігін арттыруға және экономикалық әлеуетті басқару тетіктерін оңтайландыруға ықпал ететін экономикалық әлеуетті талдау мен бағалау әдістерін одан әрі дамытудың перспективті бағыты ретінде қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кузнецов, В.В. Экономика сельского хозяйства / В.В. Кузнецов – Ростов-на-Дону: Феникс, 2018. – 352 с.
2. Минаков, И.А. Экономика сельскохозяйственного предприятия / И.А. Минаков, А.А. Сабетова, Н.И. Куликов и др. – М.: Колос С, 2017. – 528 с.
3. Петрович, Э.А. Агробизнес: учебно-методическое пособие / Э. А. Петрович, Л. П. Лазарев. – М: ГГТУ, 2016. – 234 с.

ӘОЖ 658.5

ЖОҒАРЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (НАНОТЕХНОЛОГИЯ, БИОТЕХНОЛОГИЯ)

Жүнісов Қ.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Стаття посвящена анализу особенностей управления высокотехнологичными проектами, включая проекты в области нанотехнологий и биотехнологий. Эти области являются одними из самых инновационных в современной науке и технике и играют важную роль в глобальной экономике. Управление проектами в этих сферах требует особого подхода, поскольку они связаны с внедрением новых научных достижений и технологий, а также с разработкой продукции, результаты которой могут быть неизвестны или не готовы к коммерческому использованию. Проекты в области нанотехнологий и биотехнологий характеризуются высокой степенью научного риска, длительными сроками разработки и неопределёнными рыночными результатами. Поэтому управление такими проектами требует использования специфических стратегий и методов, а также инновационных подходов в менеджменте. В статье рассматриваются ключевые аспекты и методы управления инновационными проектами, а также примеры практического применения этих методов в сфере нанотехнологий и биотехнологий. Также обсуждаются инструменты и ресурсы, необходимые для успешного управления высокотехнологичными проектами, а также проблемы и риски, с которыми сталкиваются

компаний и исследовательские группы при реализации таких проектов. Особое внимание уделяется вопросам оценки рисков, управлению многозадачными проектами и установлению инновационного сотрудничества, что является важным для эффективного управления проектами в данных областях.

Summary. The article focuses on analyzing the specifics of managing high-tech projects, including projects in the fields of nanotechnology and biotechnology. These areas are among the most innovative in modern science and technology and play a crucial role in the global economy. Managing projects in these fields requires a special approach, as they are associated with the introduction of new scientific achievements and technologies, as well as the development of products whose results may be unknown or not ready for commercial use. Projects in nanotechnology and biotechnology are characterized by high scientific risks, long development times, and uncertain market outcomes. Therefore, managing such projects requires the use of specific strategies and methods, as well as innovative management approaches. The article discusses the key aspects and methods of managing innovative projects, as well as examples of practical applications of these methods in nanotechnology and biotechnology. It also addresses the tools and resources necessary for successful management of high-tech projects, along with the problems and risks faced by companies and research teams when implementing such projects. Special attention is given to risk assessment, managing multi-task projects, and establishing innovative collaboration, which are essential for effective project management in these fields.

Бұл мақала жоғары технологиялық жобаларды басқарудың ерекшеліктеріне, әсіресе нанотехнология және биотехнология салаларындағы жобаларды басқару әдістеріне арналған. Нанотехнология мен биотехнология қазіргі заманғы ғылым мен техниканың ең жылдам дамып келе жатқан салалары болып табылады. Бұл салалардағы жобаларды басқару көптеген қиындықтар мен жаңа талаптарды туындатады, себебі олар жаңашылдықты, ғылыми тәуекелдерді және нарықтық белгісіздікті қамтиды. Мақалада жоғары технологиялық жобаларды басқаруда қолданылатын негізгі теориялар мен әдістер талданады, сонымен қатар осы салалардағы нақты жобаларды басқару тәжірибелері қарастырылады.

Жоғары технологиялық жобаларды басқару қазіргі заманғы кәсіпорындар мен зерттеу институттары үшін маңызды міндет болып табылады. Нанотехнология және биотехнология сияқты салалардағы жобалар ерекше қиындықтар мен мүмкіндіктер туғызады. Осы салаларда ғылыми және техникалық жетістіктер қарқынды дамып келеді, ал олардың практикалық қолданылуы жаңа өнімдер мен қызметтерді қалыптастыруда зор рөл атқарады.

Бұл жобалар көбінесе ғылыми тәуекелдермен, ұзақ мерзімді зерттеу кезеңдерімен және жаңа өнімнің нарықта қалай қабылданатынын болжаудың қиындықтарымен ерекшеленеді. Осылайша, жоғары технологиялық жобаларды басқару үшін жаңа тәсілдер мен арнайы басқару әдістерін қолдану қажет.

Жоғары технологиялық жобаларды басқарудың негізгі ерекшеліктері төмендегідей:

1. Ғылыми тәуекелдер: Нанотехнология мен биотехнология салаларындағы жобалар көбінесе ғылыми жетістіктерге негізделеді, бірақ бұл жетістіктердің нарыққа енгізілуі алдын ала болжауға келмейтін riskтермен байланысты.

2. Дамыту кезеңдерінің ұзақтығы: Нанотехнология және биотехнология сияқты салалардағы зерттеулер мен әзірлемелер ұзақ уақытты алады, ал нәтиже көбінесе көптеген сынақтар мен тәжірибелерді талап етеді.

3. Құралдар мен ресурстардың тапшылығы: Жоғары технологиялық жобаларға қажетті құралдар мен ресурстар өте қымбат болуы мүмкін, сонымен қатар оларды дамыту үшін көп мөлшерде мамандандырылған адам ресурстары қажет.

4. Нарықтың белгісіздігі: Жаңа өнімдер мен технологиялардың нарықтағы болашағы алдын ала болжанбайды, бұл инвестициялық тәуекелдер мен қаржыландыру мәселелерін тудырады.

Нанотехнологияларды басқару

Нанотехнологиялар өз алдына жаңа ғылым саласы болып табылады, ол материяның құрылымдарын, қасиеттерін және функцияларын молекулалық деңгейде зерттеуге бағытталған. Нанотехнологиялар бойынша жобалар көбінесе ғылыми зерттеулер мен инновациялық идеялардан басталады, сондықтан олардың жүзеге асуы жоғары тәуекелдермен байланысты. Мұндай жобаларды басқару барысында бірнеше ерекшеліктерді ескеру қажет:

- **Интердисциплинарлық зерттеулер:** Нанотехнологиялар химия, физика, биология және инженерия сияқты бірнеше ғылымдардың синтезі болып табылады, сондықтан жобалар әртүрлі мамандықтардың қатысуын талап етеді.

- **Ғылыми сынақтардың ұзақтығы:** Нанотехнологияларда жаңашыл өнімдер мен шешімдер әрдайым ғылыми сынақтардан және лабораториялық зерттеулерден өтуі керек, бұл жобаның мерзімін ұзартады.

- **Көпұлтты зерттеу топтары:** Нанотехнологиялар саласындағы жобалар көбінесе халықаралық зерттеу топтарының қатысуымен жүзеге асырылады, бұл жобаның басқарылуын күрделендіреді, бірақ жаңа идеялар мен шешімдерді тарту мүмкіндігін арттырады [1].

Биотехнологияларды басқару

Биотехнология – биологиялық жүйелер мен тірі организмдерді пайдалану арқылы жаңа өнімдер мен технологияларды жасауға бағытталған ғылым саласы. Биотехнологияда жобаларды басқару ғылыми зерттеулердің нәтижесін коммерциялық өнімге айналдыруды қамтиды, сондықтан бұл салада ерекше басқару тәсілдері қажет.

- **Құқықтық және этикалық мәселелер:** Биотехнология саласында жобаларды басқару кезінде құқықтық және этикалық нормаларға ерекше көңіл бөлу қажет, себебі бұл салада адамдар мен табиғи жүйелердің денсаулығына әсер ету мүмкіндігі бар.

- **Өнімнің сынақтары мен сертификаттау:** Биотехнологиялық өнімдерді әзірлеу ұзақ сынақ мерзімін және көптеген сертификаттау кезеңдерін талап етеді, бұл жобаның уақытын ұзартады және оның құнын арттырады.

- **Инвестициялық тәуекелдер:** Биотехнология саласындағы жобалар көптеген қаржылық тәуекелдерді қамтиды, себебі нәтиже мен нарықтық қабылдау болжанбайды.

Жоғары технологиялық жобаларды басқарудың әдістері мен құралдары инновациялық басқаруды, тәуекелдерді бағалауды және тиімді ресурстарды бөлуді талап етеді. Төменде осы жобаларды басқаруда қолданылатын негізгі әдістер мен құралдар қарастырылады:

1. Жобаларды жоспарлау және мониторинг: Бұл әдіс жобаның барлық кезеңдерін жоспарлауды, уақыт пен ресурстарды дұрыс бөлуді қамтамасыз етеді. Жобалардың даму барысын үнемі қадағалау қажет.

2. Тәуекелдерді басқару: Нанотехнология және биотехнология сияқты салаларда тәуекелдерді анықтап, бағалап, оларды минимизациялау үшін арнайы стратегияларды қолдану маңызды.

3. Инновациялық басқару құралдары: Жоғары технологиялық жобаларды басқару үшін инновациялық құралдар қажет, мысалы, әдістер мен технологиялардың әзірлемелері, жаңа шешімдер мен идеяларды енгізу.

4. Көп жақты ынтымақтастық: Ғылыми және зерттеу институттары, сондай-ақ жеке сектор арасындағы ынтымақтастық жобаның тиімділігін арттыруға ықпал етеді [2].

Жоғары технологиялық жобаларды басқару – бұл жоғары ғылыми тәуекелдерді, ұзақ мерзімді зерттеулер мен белгісіз нарықтық нәтижелерді ескеруді қажет ететін күрделі процесс. Нанотехнология мен биотехнология сияқты салаларда жобаларды басқару үшін арнайы стратегиялар мен әдістерді қолдану қажет. Бұл жобалардағы инновацияларды дамыту үшін ғылыми зерттеулер мен бизнес арасындағы тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету, тәуекелдерді тиімді басқару және ресурстарды ұтымды пайдалану маңызды. Жоғары технологиялық жобаларға қатысты дұрыс басқару тәсілдері ғылыми жетістіктердің коммерциялық табысқа айналуына және нарықта бәсекеге қабілетті өнімдердің пайда болуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Третьяков Ю. Д. Нанонаука, нанотехнология и наноиндустрия – тенденции развития. Доклад на конференции «Нанотехнологии функциональных материалов». СПб., 2010.

2. Суринов А. Е. Организация статистического наблюдения в сфере наноиндустрии и нанотехнологий. URL: www.gks.ru/free_doc/new_site/rosstat/smi/nano2312.ppt.

ӘОЖ 343.12:657.91

ҚЫЛМЫСТЫҚ КІРІСТЕРДІ ЗАҢДАСТЫРУҒА БАНКТІК ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ҚҰРАЛДАРЫ

Жұмақұлов А.Ү.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена рассмотрению механизмов и инструментов, применяемых банковскими учреждениями для противодействия легализации (отмыванию) преступных доходов. В условиях глобализации и интеграции финансовых рынков угроза финансовых преступлений, в том числе отмывания денег, становится одной из важнейших

проблем для банковских и финансовых учреждений. В статье анализируются международные стандарты, такие как рекомендации ФАТФ (Группы разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег), и их влияние на деятельность банков в разных странах. Особое внимание уделено противодействию легализации преступных доходов в рамках банковской системы, включая использование технологий для мониторинга подозрительных операций, проведение обязательных процедур по идентификации клиентов (KYC - Know Your Customer), а также различные внутренние и внешние системы контроля. Описываются ключевые меры, такие как автоматизированные системы анализа транзакций, а также важность сотрудничества между государственными органами, финансовыми учреждениями и международными организациями.

Summary. This article focuses on the mechanisms and tools employed by banking institutions to combat the legalization (money laundering) of criminal proceeds. In the context of globalization and the integration of financial markets, the threat of financial crimes, including money laundering, has become one of the most significant challenges for banks and financial institutions. The article analyzes international standards, such as the recommendations of the Financial Action Task Force (FATF), and their impact on banking operations in different countries. Special attention is given to the countermeasures against the legalization of criminal proceeds within the banking system, including the use of technologies for monitoring suspicious transactions, mandatory client identification procedures (KYC - Know Your Customer), as well as various internal and external control systems. The article outlines key measures such as automated transaction analysis systems and emphasizes the importance of cooperation between government authorities, financial institutions, and international organizations.

Қылмыстық кірістерді заңдастыру (немесе ақшаны жуу) әлемдегі көптеген елдер үшін өзекті мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта бұл процесс халықаралық қаржы жүйесіне қауіп төндіріп, оның тұтастығына, тиімділігіне және қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Осыған орай, банктік жүйелерде қылмыстық кірістерді заңдастыруды болдырмау мақсатында қолданылатын түрлі қарсы іс-қимыл құралдары үлкен мәнге ие [1].

Қазіргі заманғы банктер мен қаржылық институттар халықаралық деңгейде танылған стандарттар мен регламенттерге сәйкес жұмыс істейді. Әлемдегі ең ықпалды ұйымдардың бірі болып табылатын Қаржылық әрекет ету жөніндегі үкіметаралық топ (FATF) ақша жууға қарсы күреске бағытталған халықаралық стандарттарды бекіткен. Бұл стандарттар банк жүйесіне қойылатын талаптарды белгілейді және барлық қаржы операцияларын бақылауға бағытталған.

Клиенттерді тану (KYC) – бұл банктік іс-қимылдардағы негізгі құралдардың бірі. KYC рәсімі банк қызметкерлеріне клиенттерді танып, олардың жеке басын анықтау, қаржылық іс-әрекеттерін тексеру және күдікті операцияларды бақылау үшін қолданылады. Әрбір клиенттің тіркеу деректері, оның қаржылық жағдайы және операциялық белсенділігі тексеріледі.

Қаржылық институттар автоматтандырылған жүйелерді қолдана отырып, клиенттер тарапынан жасалатын күдікті операцияларды қадағалайды. Бұл жүйелер әртүрлі параметрлер бойынша операцияларды талдап, күдік тудыратын мәмілелерді айқындауға мүмкіндік береді. Мұндай талдау нәтижесінде клиенттің заңсыз әрекеттері анықталған жағдайда, арнайы органдарға хабар беріледі.

Қазіргі уақытта көптеген банктер мен қаржы ұйымдары трансакцияларды мониторингтеу үшін бағдарламалық қамтамасыз етуді қолданады. Бұл жүйелер күнделікті жасалатын қаржылық операцияларды талдайды және күдікті жағдайларды автоматты түрде анықтайды. Транзакцияның мөлшері, клиенттің тарихы және оның қаржылық әрекеттері мониторингтеледі.

Банктер қаржылық құжаттардың шынайылығын тексеріп, қылмыстық кірістерді заңдастыруды болдырмауға тырысады. Бұл құжаттар арқылы клиенттің қаржылық жағдайын, оның қаражат көздерін және нақты бизнес қызметін анықтау мүмкіндігі туындайды. Әдетте, бұл тексерулер арқылы көлеңкелі операцияларды ашуға болады.

Банктерде ішкі бақылау және басқару жүйелері кеңінен қолданылады. Олар қаржылық операциялардың заңдылығын тексеріп, шоттар бойынша күдікті қызметті тоқтату үшін бірқатар қадамдар жасайды. Бұл ішкі аудит пен қадағалау жүйелері ұйым ішінде сыбайлас жемқорлық пен қылмысты болдырмауға ықпал етеді [2].

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға қарсы күресте мемлекеттік және халықаралық ынтымақтастық маңызды рөл атқарады. Банк жүйелері тек ұлттық заңдар бойынша ғана емес, сонымен қатар халықаралық қаржылық ұйымдармен бірлесіп жұмыс істейді. Бұл қадам заңсыз қаржылық ағындарды қадағалауды жеңілдетеді және оларды халықаралық деңгейде анықтауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға қарсы іс-қимылдар банктер мен қаржылық ұйымдардың жауапкершілігін, олардың қаржылық операцияларды бақылау және заңсыз әрекеттерді алдын алу қабілетін арттырады. Бұл үшін халықаралық стандарттарға сәйкес тиімді жүйелерді қолдану қажет. Сонымен қатар, банктік қызметтерді тұтынушыларға қатысты үнемі өзгеріп отыратын талаптарға сай болу және күдікті операцияларды анықтау үшін жаңа технологияларды енгізу маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. FATF Recommendations (2012). Financial Action Task Force – Recommendations. FATF. Available at: <https://www.fatf-gafi.org/>.
2. Сайранова, Р. М. (2016). Қаржылық қылмыстарға қарсы күрес: Заңнамалық және ұйымдастырушылық шаралар. Алматы: «Қазақ университеті» баспасы.

УДК 456.06

НАПРАВЛЕНИЯ ЛОГИСТИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПОВЫШЕНИЮ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА РЫНКЕ

Исаков Г.Ш. - магистрант
Научный руководитель - Жадигерова Г.А.
Шымкентский университет, г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада кәсіпорынның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға логистика тәсілдерінің бағыттары көрсетілген.

Summary. The article outlines the directions of logistics approaches to increasing the competitiveness of an enterprise in the market.

В логистике под конкурентоспособностью понимается возможность превзойти подобные себе компании по определенным параметрам.

К таким параметрам чаще всего относят:

- Грузооборот;
- Количество автомобилей;
- Безаварийность;
- Цена;
- Удовлетворенность потребителей;
- Наличие постоянных клиентов;
- Затраты на управление.

Для повышения конкурентоспособности автотранспортного предприятия необходимо применять системный подход.

Для того чтобы усовершенствовать основы для принятия решений в области обработки заказа, необходимо разработать процедуру для получения релевантной и своевременной информации относительно текущего положения дел в логистической системе. Такая процедура может иметь название **контроль эффективности распределения**. Это не контроль в смысле учета, который применяется для проверки счетов компании [1].

Отмечаются две причины установления контроля эффективности распределения (усиление контроля и повышение продуктивности функции логистики).

Для логистических компаний необходимо развивать специализацию, которая позволяет улучшить складскую технологию переработки различных видов груза, создать специализированные участки и рабочие места по погрузке продукции и т. п. В результате возросли объемы мелкопартионных перевозок с участием автомобильного транспорта. Кроме того, развитие сети автомобильных дорог, создание более совершенных и экономичных в эксплуатации автомобилей, в том числе и специализированных, дали возможность автомобильному транспорту принимать от предприятий оптовой торговли различные грузы производственно-технического назначения.

В Казахстане в системе логистике много нерешенных проблем. Так, одним из условий успешной работы автотранспорта в процессе материально-технического обеспечения народного хозяйства является совершенствование структуры грузового автомобильного парка страны. Требуется значительно повысить удельный вес автомобилей малой грузоподъемности (до 2 т). По расчетам он должен составлять 24 %, в то время как удельный вес автомобилей средней грузоподъемности от 2 до 5 т - 45 %, а автомобилей грузоподъемности более 5 т - 31 %.

Очень важно также развивать специализацию подвижного состава; она позволяет свести к минимуму потери продукции, значительно лучше, чем при использовании универсального транспорта, обеспечить сохранность грузов, сократить расходы на тару [1].

Логистика может предложить следующие мероприятия по повышению конкурентоспособности: сокращение затрат на перевозку, а соответственно и

уменьшение стоимости товара и расширение его ценового диапазона, возможность снижения цены по сравнению с конкурентами; улучшения качества перевозок путем снижения боя товара во время перевозки, отсутствия задержек доставки товара; создание оптимальных маршрутов перевозки, позволяющее достигнуть минимальных времени перевозки и транспортных затрат.

В условиях рынка становится всё более популярной система централизованной доставки, когда груз перевозится из одной базы в несколько пунктов. Развитие централизованной доставки сдерживают и экономические факторы. К их числу следует отнести несовершенную систему оплаты труда водителей, транспортно-складских работников снабженческо-сбытовых организаций, отсутствие материальной заинтересованности работников снабжения предприятий и организаций в своевременной разгрузке транспортных средств. Отсутствуют также взаимосвязанные экономические оценочные показатели деятельности участников транспортного процесса, которые способствовали бы своевременной доставке продукции потребителям и эффективному использованию автотранспортных средств. В результате несовершенства экономического механизма водители делят перевозки на выгодные и невыгодные, а предприятия и организации своевременно не получают необходимых материальных ресурсов.

Недостатки экономического механизма взаимодействия снабженческо-сбытовых организаций с транспортом во многом можно объяснить неправильным пониманием транспортной продукции. Противники измерения транспортной продукции в тонно-километрах ссылаются на то, что оно отражает вал.

Поэтому различные отрасли начали совершенствовать измерители своей продукции. И на транспорте изменился показатель - главным признаны тонны. Но ведь и этот показатель имеет валовую начинку, не говоря уже о том, что экономически неверно считать тонны продукцией транспорта. В результате сокращаются расстояния перевозок, но возрастают нерациональные короткопробежные перевозки автомобильным транспортом и т. д. [1].

На автотранспорте сейчас появился еще один показатель «автотонна-час», с ним связывают кое-какие положительные результаты. Однако если внимательно посмотреть, эти результаты достигнуты не вследствие введения нового показателя, а благодаря совершенствованию перевозочного процесса. Конечно, легче оперировать количественными измерителями — тоннами, тонно-километрами (рост, процент роста и т. д.), но в настоящее время основными должны стать экономические методы хозяйствования и качественные оценки: обеспечение перевозок различных видов продукции в районах, городах, регионах, выполнение договорных обязательств, уровень организации перевозок и т. д. А что касается не обоснованных теоретически попыток заменить транспортную продукцию - перемещение какими-то иными понятиями и показателями, то ни к чему хорошему привести они не могут. Производственным предприятиям не нужны ни тонны, ни тонно-километры, ни

грузооборот. Им нужны материальные ресурсы. Существуют перебои в снабжении — растут производственные запасы на складах потребителей. Даже плата за производственные фонды не оказывает должного воздействия [2].

Основными задачами в сфере транспорта становятся создание конкурентных преимуществ и повышение конкурентоспособности, создание стабильной клиентуры через умения найти своего клиента, поиск и создание новых путей развития, постоянное обновление собственной политики с учетом динамично развивающегося рынка транспортных услуг. Конкуренция в современных условиях является одной из ключевых категорий рыночной экономики, без которой нельзя дать адекватную оценку состояния отрасли, любой сферы экономической деятельности, в том числе транспортного сектора. Конкуренция и конкурентоспособность представляют собой сложные многоуровневые понятия, анализ и оценку которых необходимо теснейшим образом увязывать с конкурентной средой. Конкурентоспособность означает возможность выигрыша в соревновании. Применительно к экономической сфере конкурентоспособность в самом общем виде представляет собой обладание свойствами, создающими преимущества для субъекта экономического соревнования. Эти свойства могут относиться к различным по природе объектам — видам продукции, предприятиям и организациям, их группам, образующим отраслевые или конгломератные объединения и комплексы, наконец, к отдельным странам или группировкам, выступающим в качестве субъектов конкурентной борьбы.

Если рассматривать понятие «конкурентоспособность» применительно к предприятию, то его можно определить как возможность эффективной хозяйственной деятельности и практической, прибыльной реализации произведенной продукции в условиях конкретного рынка. Эта реализация обеспечивается всем комплексом имеющихся у предприятия средств. Производство и реализация конкурентоспособных товаров и услуг — обобщающий показатель жизнестойкости предприятия, его умение эффективно использовать финансовый, производственный и трудовой потенциалы. Проблемы повышения конкурентоспособности транспортных предприятий укрупненно можно подразделить на следующие:

- проведение исследований по формированию принципов управления транспортными предприятиями в рыночных условиях;
- применение к менеджменту и разработке управленческих решений основных научных подходов (системного, маркетингового, функционального, воспроизводственного, нормативного и др.);
- ориентация развития транспортного сектора преимущественно на инновационный путь развития, и др. Конкурентоспособность транспортного предприятия — его способность сохранять и расширять свои позиции на рынке транспортных услуг, определяемая конкурентоспособностью продукции, технологии, организации производства, труда и управления, финансов.

Когда возникает проблема, что лучше: иметь сверхнормативные запасы и работать бесперебойно или, уменьшая запасы, рисковать бесперебойностью

производства, предприятия из двух зол выбирают меньшее.

Главным должно стать совершенствование транспортного процесса, повышение качества транспортной продукции. Плохая организация логистики приводит к тому, что на снабженческо-сбытовые предприятия поступает большое количество автомобилей. Простои их составляют 5-6 ч, а использование грузоподъемности 10-15%.

Проблемы, которые здесь были затронуты, существуют уже много лет, и ясно, что традиционными старыми методами их не решить. Для этого требуется глубокая и всесторонняя разработка всей системы взаимодействия снабженческо-сбытовых и автотранспортных организаций.

Технологическое или организационное взаимодействие включает такие вопросы, как организация перевозок грузов по согласованным графикам движения автотранспортных средств; подсортировка, подгруппировка продукции на предприятиях оптовой торговли; разгрузка продукции у грузополучателя; правильная эксплуатация погрузочно-разгрузочных механизмов при переработке грузов; применение специализированного подвижного состава [3].

В условиях рыночной экономики только то предприятие будет успешно функционировать, которое будет обладать конкурентными преимуществами. Одним из способов приобретения конкурентных преимуществ является логистика.

Список использованной литературы

- 1 Александров О. А. Логистика. Учебное пособие / О.А. Александров. - М.: ИНФРА-М, 2021. - 224 с.
- 2 Амиров М. Единая транспортная система / Магомед Амиров. - М.: КноРус медиа, 2016. - 355 с.
- 3 Аникин Б.А. Коммерческая логистика. Учебник / Б.А. Аникин. - М.: Проспект, 2017. - 922 с.

УДК 658.8:331

КОНЦЕПЦИЯ МАРКЕТИНГА "РАБОЧЕЙ СИЛЫ"

Калибаева Г.М.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Қазіргі заманда ұйымдардың тиімді жұмыс істеуі үшін еңбек ресурстарын тиімді басқару маңызды болып табылады. «Жұмыс күші маркетингі» концепциясы – бұл ұйымдардың өз кадрларын тарту, сақтау және дамыту процесіне маркетингтік тәсілдерді қолдануды қамтитын кешенді жүйе. Бұл концепция жұмыс берушінің имиджін қалыптастыру, қызметкерлердің лояльдігін арттыру, жұмыс орындарына үміткерлерді тарту және олардың кәсіби дамуына жағдай жасау үшін маңызды құрал болып табылады. Жұмыс күші маркетингінің негізгі элементтері - қызметкерлерді тарту, жұмыс беруші брендингі, вакансияларды жарнамалау, қызметкерлерді сақтау, дамыту және олардың жұмысқа қанағаттану деңгейін көтеру. Бұл стратегиялар компанияның жұмыс күшін

тиімді басқаруға, қызметкерлердің мотивациясын арттыруға және оларды ұзақ мерзімді жұмысқа тартуға көмектеседі.

Summary. In modern times, efficient management of human resources is essential for the successful operation of organizations. The concept of "labor force marketing" is a comprehensive system that involves applying marketing approaches to the processes of attracting, retaining, and developing employees. This concept is a key tool for shaping the employer's image, increasing employee loyalty, attracting candidates for job openings, and creating opportunities for their professional growth. The main elements of labor force marketing include attracting employees, employer branding, advertising vacancies, retaining employees, developing them, and enhancing their job satisfaction. These strategies help organizations effectively manage their workforce, increase employee motivation, and engage them in long-term employment.

Концепция маркетинга «рабочей силы» представляет собой применение маркетинговых принципов и методов для управления и привлечения человеческих ресурсов в организацию. В условиях современной экономики, характеризующейся высокой конкуренцией и изменяющимся спросом на различные профессии, эффективное управление трудовыми ресурсами становится важным конкурентным преимуществом для компаний.

Маркетинг рабочей силы включает в себя процессы привлечения, удержания, развития и оценки персонала с использованием маркетинговых инструментов. Это комплексное явление, которое охватывает не только привлечение кандидатов на вакантные должности, но и работу с существующими сотрудниками, направленную на повышение их мотивации, вовлеченности и удовлетворенности [1].

Основные элементы концепции маркетинга рабочей силы:

- Привлечение и подбор: Привлечение сотрудников требует активной маркетинговой стратегии, которая включает рекламу рабочих мест, участие в выставках вакансий, использование онлайн платформ и социальных медиа для поиска и привлечения кандидатов.

- Продукт работодателя (Employer Brand): Эмплoyer брендинг играет важную роль в формировании имиджа работодателя. Это восприятие компании как работодателя, которое включает в себя не только условия труда и оплаты, но и корпоративную культуру, возможность для карьерного роста и развития.

- Реклама вакансий: Использование маркетинговых подходов для продвижения вакансий в нужной целевой аудитории через различные каналы: онлайн-ресурсы, социальные сети, агентства по трудоустройству.

- Удержание сотрудников: Это важный аспект маркетинга рабочей силы, включающий программы лояльности, обучение и развитие, создание комфортных условий труда, а также системы признания и вознаграждения.

- Развитие персонала: Важной составляющей концепции является создание возможностей для профессионального и карьерного роста сотрудников. Это может включать в себя тренинги, коучинг, менторские программы и развитие лидерских качеств.

- Оценка и обратная связь: Постоянная оценка сотрудников и предоставление им обратной связи помогают не только улучшить их

профессиональные качества, но и вовлечь их в долгосрочную перспективу, показывая значимость их вклада в успех компании.

Для реализации маркетинга рабочей силы организациям необходимо разрабатывать и внедрять стратегии, включающие следующие элементы:

- Стратегия привлечения: Формирование привлекательного образа работодателя на рынке труда. Включает использование различных платформ для рекламы вакансий, участие в карьерных ярмарках, создание привлекательных предложений для целевой аудитории.

- Стратегия удержания: Разработка внутренних программ для поддержания мотивации и удовлетворенности сотрудников, таких как системы премий, бонусов, благоприятные условия для работы, гибкий график, программы обучения и карьерного роста.

- Стратегия развития: Обеспечение профессионального роста сотрудников через разнообразные формы обучения, участие в проектах, развитие soft skills и лидерских качеств.

- Инновации в маркетинге рабочей силы: Внедрение новых технологий для привлечения и оценки персонала, использование Big Data, искусственного интеллекта и аналитики для подбора и удержания кадров.

Важную роль в концепции маркетинга рабочей силы играют современные технологии. Использование социальных сетей, профессиональных платформ, онлайн-курсов и специализированных программ для подбора и обучения сотрудников помогает значительно расширить возможности для управления персоналом. Эти технологии позволяют не только оптимизировать процессы набора, но и обеспечивать доступ к постоянному обучению и развитию персонала [2].

Преимущества и вызовы маркетинга рабочей силы:

Основные преимущества включают:

- Повышение конкурентоспособности компании за счет привлечения высококвалифицированных кадров.

- Увеличение лояльности сотрудников и снижение текучести кадров.

- Создание позитивного имиджа работодателя на рынке труда.

Однако существуют и определенные вызовы, такие как:

- Необходимость постоянного совершенствования методов привлечения и удержания сотрудников в условиях изменяющихся экономических и социальных условий.

- Повышенная конкуренция за талантливых специалистов, что требует более креативных и инновационных решений.

- Проблемы с интеграцией новых технологий в традиционные процессы HR [3].

Концепция маркетинга рабочей силы представляет собой неотъемлемую часть стратегического управления современными организациями. Внедрение маркетинговых подходов в процессы управления трудовыми ресурсами способствует не только улучшению имиджа работодателя, но и созданию условий для роста и развития персонала. В результате, организации получают

возможность не только привлекать, но и удерживать ценных сотрудников, обеспечивая их лояльность и удовлетворенность.

Таким образом, маркетинг рабочей силы становится ключевым инструментом для создания конкурентоспособных, инновационных и эффективных организаций, готовых к вызовам современного рынка труда.

Список использованной литературы

1. Воскобойник, В. А. Маркетинг персонала: теория и практика. — М.: Экономика, 2018.
2. Беншах, А. П. Управление человеческим капиталом. — СПб.: Питер, 2016.
3. Котов, И. В. Стратегии маркетинга рабочей силы в современных условиях. — М.: Гуманитарное издательство, 2020.

УДК 334.2

АНАЛИЗ УСЛОВИЙ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ЧАСТНЫХ КОМПАНИЙ К ПРЕДОСТАВЛЕНИЮ ЛОКАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ

Калыкулов К.М.¹, Арашкевич О.В.², Абдыкадыров К.Ж.³

Шымкентский университет, г. Шымкент, Казахстан¹

Гомельский государственный университет имени Ф.Скорины, г.Гомель, Беларусь²

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева, г.Бишкек, Кыргызстан³

Түйіндеме: Мақала ресурстарды оңтайландыру және Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру үшін маңызды аспект болып табылатын жергілікті қоғамдық тауарларды ұсынуға жеке компанияларды тарту шарттарын талдауға арналған. Бюджет қаражатының шектеулі болуы және халықтың әртүрлі қызметтерге өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыру қажеттілігі жағдайында қоғамдық игіліктерді қамтамасыз етуге жеке секторды тарту жергілікті билік үшін өзекті стратегияға айналады. Мақалада мемлекеттік-жекеменшік әріптестік (МЖӘ) және концессияларды қоса алғанда, жеке компаниялар жергілікті деңгейде қоғамдық тауарларды ұсына алатын негізгі тетіктер қарастырылады. Құқықтық, қаржылық және ұйымдастырушылық жағдайлар, сондай-ақ мемлекеттік реттеушілердің рөлі сияқты жобалардың сәттілігіне әсер ететін негізгі факторлар бағаланады.

Summary: The article analyzes the conditions for attracting private companies to provide local public goods, which is an important aspect for optimizing resources and improving the efficiency of public administration. Given the limited budget resources and the need to meet the growing needs of the population for various services, the involvement of the private sector in providing public goods is becoming an urgent strategy for local authorities. The article examines the main mechanisms through which private companies can provide public goods at the local level, including public-private partnerships (PPPs) and concessions. The key factors influencing the success of such projects are assessed, such as the legal, financial and organizational conditions, as well as the role of government regulators.

Общественные блага традиционно предоставляются государственными органами с целью удовлетворения потребностей граждан в таких сферах, как образование, здравоохранение, транспорт и жилищно-коммунальные услуги. Однако с развитием рыночной экономики и ростом давления на государственные бюджеты, многие страны начали активно рассматривать

возможность привлечения частного сектора к предоставлению локальных общественных благ. Такой подход не только помогает уменьшить нагрузку на государственные финансы, но и предполагает использование более эффективных методов управления и инновационных технологий, которые часто бывают свойственны частным компаниям.

Вовлечение частных компаний в предоставление общественных услуг имеет свои преимущества, но также и риски. Одной из главных задач является создание оптимальных условий для взаимодействия государственного и частного секторов. Для этого важно учитывать особенности правового регулирования, финансовые инструменты, а также степень заинтересованности и готовности частных компаний принимать участие в таких проектах.

Государственно-частное партнерство (ГЧП) представляет собой форму взаимодействия между государством и частными компаниями, при которой частные инвесторы и операторы предоставляют публичные услуги за счет частных средств, а государство регулирует и контролирует процессы. Это может быть реализовано через различные механизмы, такие как концессии, аукционы, тендеры и другие формы договорных отношений. Важным аспектом является то, что в таких проектах частные компании не только предоставляют услуги, но и несут ответственность за их качество и доступность.

Эта таблица иллюстрирует различные факторы, влияющие на успешность проектов государственно-частного партнерства (ГЧП), а также международный опыт.

Таблица 1. Факторы, влияющие на успешность привлечения частных компаний к предоставлению локальных общественных благ

Фактор	Описание	Пример из практики
Правовые и нормативные условия	Наличие стабильной правовой базы, которая регулирует отношения между государством и частными компаниями.	Великобритания: программа PFI (Private Finance Initiative) требует четких юридических договоренностей и соблюдения контрактов.
Финансовые механизмы	Доступ частных компаний к финансовым ресурсам через субсидии, налоговые льготы, государственные гарантии.	США: концессионные соглашения для строительства и эксплуатации дорог с частными инвестициями.
Гарантии и риски	Оценка рисков для частных инвесторов, включая политические, экономические и операционные риски.	Германия: стабильность контракта и долгосрочные гарантии со стороны государства.
Мониторинг и контроль	Система контроля качества предоставляемых услуг и соблюдения обязательств частными компаниями.	Франция: создание независимых органов для контроля над выполнением условий концессионных договоров.
Готовность частных	Интерес и готовность частных компаний участвовать в	Австралия: активное участие частных компаний в

Фактор	Описание	Пример из практики
компаний	долгосрочных проектах с государственным финансированием.	проектировании и строительстве инфраструктуры.
Влияние на качество услуг	Оценка, как привлечение частных компаний влияет на качество общественных благ (например, здравоохранение, образование).	Великобритания: участие частных компаний в медицинских и образовательных учреждениях, улучшение качества за счет конкуренции.

Эта таблица позволяет наглядно представить основные факторы, влияющие на успешность и риски проектов, в которых частные компании предоставляют локальные общественные блага. Она также отражает международный опыт стран, использующих модели ГЧП, с конкретными примерами их реализации.

Главными теоретическими основами для привлечения частных компаний к предоставлению общественных благ являются:

- **Теория общественных благ:** предполагает, что государства предоставляют общественные блага для улучшения общего благосостояния. Частный сектор может сыграть ключевую роль в их предоставлении, улучшая качество и снижая стоимость.

- **Теория агентства:** анализирует отношения между государственными органами (как агентами) и частными компаниями (как контрагентами), что требует учета различных интересов и рисков, связанных с реализацией проектов.

- **Теория контрактов:** применяется для разработки эффективных и справедливых контрактов между государством и частными компаниями, обеспечивающих выполнение обязательств сторон.

- Привлечение частных компаний для предоставления локальных общественных благ активно используется в ряде стран, где существуют хорошо разработанные правовые и экономические механизмы для реализации таких проектов.

Великобритания

- В Великобритании система ГЧП начала развиваться в 1990-х годах, когда государство стало активно использовать частные инвестиции в инфраструктурные проекты. Одним из ярких примеров является система PFI (Private Finance Initiative), которая позволила привлечь частные компании к строительству и эксплуатации больниц, школ, дорог и других объектов социальной инфраструктуры. Положительный опыт использования PFI связан с созданием эффективной инфраструктуры при минимальных государственных расходах. Однако существует и критика модели, связанная с высокими долгосрочными расходами для государства и недостаточным контролем над качеством услуг [1].

США

- В США использование частных компаний для предоставления общественных благ также является важной частью социальной политики.

Одним из популярных инструментов является механизм концессий, в рамках которого частные компании получают право на эксплуатацию определенных объектов в обмен на инвестиции и развитие инфраструктуры. Примером может служить развитие транспортной инфраструктуры, где частные компании берут на себя строительство и эксплуатацию мостов, туннелей, дорог и аэропортов.

Германия

- В Германии активно используется модель публично-частного партнерства в сфере водоснабжения, управления отходами и предоставления жилищных услуг. Германия отличается высоким уровнем правового регулирования и прозрачности при взаимодействии государственного и частного секторов, что помогает минимизировать риски для обеих сторон. Важным элементом является участие общественности в процессе принятия решений и надзора за качеством предоставляемых услуг.

Успешное привлечение частных компаний к предоставлению локальных общественных благ зависит от множества факторов, включая правовые, экономические и организационные условия.

Правовые и нормативные условия

- Одним из ключевых факторов является наличие четкого и стабильного законодательства, которое регулирует отношения между государством и частными компаниями. Это включает в себя законодательно закрепленные права и обязанности сторон, а также системы контроля и разрешения споров. Прозрачность и четкость нормативной базы создают доверие среди частных инвесторов и обеспечивают эффективное выполнение проектов.

Финансовые механизмы

- Государство должно обеспечить доступ к финансовым ресурсам для частных компаний, создавая выгодные условия для инвестиций. Это может включать налоговые льготы, субсидии или гарантии по выплатам, что снизит риски для частных компаний. Важным моментом является разработка механизмов, которые позволят частным компаниям иметь долгосрочные финансовые стимулы для качественного выполнения обязательств.

Мониторинг и контроль

- Не менее важным условием для успешного взаимодействия является наличие эффективных систем мониторинга качества услуг. Государственные органы должны осуществлять контроль за выполнением обязательств частными компаниями, а также обеспечивать участие местных жителей в процессе оценки качества предоставляемых благ [2].

Привлечение частных компаний для предоставления общественных благ связано с рядом рисков:

- **Риски для государства:** избыточные долгосрочные расходы, связанные с обязательствами по контрактам, могут привести к финансовым проблемам.

- **Риски для частных компаний:** нестабильность законодательства, политические риски и изменения экономической ситуации могут повлиять на успешность проектов.

• **Риски для потребителей:** недостаток контроля может привести к ухудшению качества предоставляемых услуг.

Привлечение частных компаний к предоставлению локальных общественных благ становится важным инструментом улучшения качества услуг и эффективного использования ресурсов. Однако успешность таких проектов зависит от множества факторов, включая правовые, финансовые и организационные условия. Опыт ряда стран показывает, что важно учитывать риски, разрабатывать четкие контракты и механизмы контроля, а также обеспечивать прозрачность и участие общественности в процессе.

Список использованной литературы

1. Рубинштейн А.Я. О государственных инвестициях в гуманитарном секторе экономики // Журнал Новой экономической ассоциации. 2019. №1(41). С. 225-233.
2. Avtonomov V. S., Avtonomov Y. V. Four Methodenstreits between behavioral and mainstream economics // Journal of Economic Methodology. 2019. Vol. 26. No. 3. P. 179-194.

УДК 338.22

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кейкова Ж.К., Дурру Огуз
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Резюме. В данной статье рассматриваются инновационная активность отечественных предприятий и факторы, влияющие на нее. Авторами отражается картина современного состояния национального рынка инноваций с помощью данных динамики индикаторов инновационной активности предприятий. Рассмотрены показатели инновационной активности по видам инноваций. Раскрыта суть стратегического управления инновационным развитием корпоративных предприятий.

Summary. This article examines the innovative activity of domestic enterprises and the factors influencing it. The authors reflect the picture of the current state of the national innovation market using data on the dynamics of indicators of innovative activity of enterprises. The indicators of innovation activity by type of innovation are considered. The essence of strategic management of innovative development of corporate enterprises is revealed.

Отандық өнеркәсіптік тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың, шаруашылық жүргізуші субъектілердің даму деңгейі мен табыстылығын қолдаудың негізгі тәсілі инновацияларды енгізу болып табылады.

Әдетте, инновациялар белсенді және тиімді пайдаланумен, сондай-ақ оларды енгізудің қолайлы ортасымен дамудың көзі болып табылады. Осылайша, шаруашылық жүргізуші субъектілердің инновациялық дамуын стратегиялық басқару маңызды болып табылады.

Кәсіпорынның инновациялық даму стратегиясы инновацияларды әзірлеу және енгізу арқылы бәсекелестік артықшылықтарды қамтамасыз ететін инновациялық қызметтің әрекеттері мен әдістерінің жиынтығы ретінде анықталады. Инновацияларды құру және пайдалану қабілеті шаруашылық

жүргізуші субъектілердің бәсекелестік артықшылықтарын қалыптастырудың маңызды факторы ретінде танылады.

Инновациялық процестерді жеделдету инновациялар бәсекелестік позицияларды арттыратын негізгі қызмет түрі болып табылатын шаруашылық жүргізуші субъектілердің жаңа санатының пайда болуына түрткі болды.

Кәсіпорынның инновациялық қызметін басқару, бір жағынан, бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастырудағы инновациялық қызметтің әлеуетін ескере отырып, екінші жағынан, кәсіпорынның инвестициялық мүмкіндіктерін ескере отырып жүзеге асырылуы керек.

Инновациялық қызметті басқару инновациялық қызметті жоспарлауды, ұйымдастыруды және ынталандыруды, бәсекелестік артықшылықтар алуға және кәсіпорынның нарықтық позицияларын нығайтуға бағытталған инновациялық жобаларды іске асыруды қамтитын қазіргі заманғы шаруашылық жүргізуші субъектіні басқарудың ажырамас бөлігі болып табылады.

Кез келген кәсіпорын мен тұтастай алғанда елдің экономикалық өркендеуінің басты қағидаты инновациялық қызметті тұрақты жүзеге асыру және өнеркәсіптік меншік объектілерін құру –жаңа бәсекеге қабілетті өнім өндірудің, үстеме пайданы қамтамасыз ететін жаңа бәсекеге қабілетті технологияларды енгізудің негізі болып табылады.

Инновациялық қызметтің ерекшелігі-бұл ғылыми-техникалық жұмыстың жаңалығына, шығармашылық сипатына, оң және теріс нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігіне байланысты тәуекелділігі жоғары қызмет, сондықтан кәсіпкерлердің көпшілігі инновациялармен айналысқысы келмейді.

Қазақстандық кәсіпорындардың инновациялық қызметін талдау оң серпінді көрсетіп отыр, осылайша өткен жылы Қазақстанда инновацияларды пайдаланған кәсіпорындар саны 6,1% - ға өсіп, 3,62 мыңға жетті.өсім негізінен шағын бизнес есебінен болды (плюс 10,82%) [1].

Негізгі салық төлеушілер мен жұмыс берушілердің инновациялық белсенділігі, керісінше, төмендеді. Жаңа технологиялар мен ғылыми жетістіктерді пайдаланатын орта кәсіпорындардың саны 5,13% — ға, ірі кәсіпорындардың саны 2,32% - ға қысқарды. Жалпы, инновациялық белсенді бизнес-ұйымдардың үлесі 2023 жылы 11,4% - дан 11,71% - ға дейін өсті.

Сурет 1. Кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің көрсеткіштері, қаңтар 2024

Кәсіпорындардың инновациялық технологияларды енгізуден алатын нәтижесіне жүргізілген талдау көрсеткендей, өткен жылы инновацияларды енгізу кезінде кірістердің өсуіне қол жеткізе алмаған кәсіпорындар айтарлықтай өсті: плюс 65,92%. Жаңа технологиялар мен тәжірибелерді енгізуге қарамастан шығындарды қысқартпаған кәсіпорындар саны 43,54% - ға өсті.

Кірістердің өсуін инновацияларды пайдаланатын барлық кәсіпорындардың 45,52% атап өтеді. Айта кету керек, кәсіпорындардың 56,6% - ы инновациялар арқылы қол жеткізген тауарлар мен қызметтерді өндіру шығындарын қысқартты. Мұндай кәсіпорындардың негізгі бөлігі шығындарды 1% -24% - ға қысқарта алды.

Талданып отырған кезеңде жасалған инновациялық өнім көлемі 27,72% - ға өсіп, құндық мәнде 2,43 трлн теңгеге жетті. Мұндай тауарлар мен қызметтерді сату 2,39 трлн теңгені құрады, оның ішінде кәсіпорынның өзі үшін жаңа өнімдерге немесе қызметтерге 1,92 трлн теңгені құрады.

Экономиканың барлық салаларының ішінде инновациялық қызметтен ең елеулі қаржылық нәтиже өндірілген өнімнің жалпы құнынан 2,13 трлн теңгені құрайтын өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындары көрсетті. Сектордағы инновациялық тауарлар мен қызметтердің экспорты талданып отырған кезеңде 343,31 млрд теңгені құрады.

Сурет 2. Экономикалық қызмет түрлері бөлінісінде құрылған инновациялық өнімнің көлемі, қаңтар 2024

Кәсіпорындардың өз компанияларының жұмысында инновацияларды пайдаланбау себептерін талдау инновацияларға сұраныстың болмауына байланысты кәсіпорындардың 36,34%-технолог технологиялық жабдықтау жүргізілмегенін немесе жаңа бизнес-процестер енгізілмегенін көрсетті. Кәсіпорындардың 26,1% - необходим қажетті қаржы қаражаты жоқ. Компаниялардың 11,23%-ы бұрын жабдықтар мен бизнес-процестерді жаңартқан. Кәсіпорындардың 10,21% - ы инновациялық тауарларға немесе қызметтерге сұраныстың белгісіздігін атап өтеді [2].

Сурет 3. Кәсіпорындарда инновациялық қызметті жүзеге асырмау себептері

Кәсіпорынның инновациялық белсенділігі оның тиімді жұмыс істеуінің кепілі болып табылады. Алайда, ол кәсіпорынды стратегиялық басқарудың жалпы механизмінің элементі болуы керек механизм арқылы жүйелі басқаруды қажет етеді.

Экономиканың қазіргі жағдайлары қарқынды инновациялық қызметті, ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді тиімді ұйымдастыруды, инновацияларды енгізуді, инновациялық тәуекелдерді азайтуды, әрбір кәсіпорынның инновациялық қызметін стратегиялық басқаруды талап етеді.

Отандық шаруашылық жүргізуші субъектілердің инновациялық қызметін жандандыру саланың бәсекелестік артықшылықтарын нығайтуға ықпал ететін болады:

- өндірістің жаңа немесе жаңғыртылған әдістерін пайдалану есебінен өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- сатуды ұйымдастыруға инновациялық технологияларды енгізу есебінен жаңа нарықтарды жаулап алу және өнімді сату көлемін ұлғайту және нарықтағы тауарларды орналастыру;
- инновациялық өнімді өткізу есебінен кәсіпорындардың қаржылық нәтижелерін жақсарту;
- озық инновациялық технологияларды енгізу есебінен бизнес-процестерді оңтайландыру [3].

Кәсіпорындарда инновацияларды енгізу нарықтық ортадағы қолданыстағы аналогтарына қарағанда тиімдірек өнімдерді құруға және өндірістік процестерді ұйымдастыруға бағытталған үздіксіз процесс ретінде қарастырылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Kazakhstan ranking in the Global Innovation Index 2023. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.wipo.int/gii-ranking/en/kazakhstan> (қаралған күні: 16.01.2025)
2. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. [Электрон. ресурс] -URL: <https://stat.gov.kz> (қаралған күні: 16.01.2025)
3. Мусабалина Д.С., Киреева А.А. Оценка уровня инновационного развития регионов Казахстана и возможности их дальнейшей кластеризации // Экономика: стратегия и практика. – 2019. – №1(14). – С. 149-161.

УДК 330.8

ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ - ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ТОРГОВЛЮ

Ким Л.Н., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада жасанды интеллект (ЖИ) технологиясының сауда саласына әсері қарастырылады. Соңғы жылдары ЖИ мен машиналық оқыту негізіндегі технологиялар сауда саласын түбегейлі өзгертуге мүмкіндік берді. Мақалада ЖИ жүйелерінің клиенттермен өзара әрекеттесуден бастап, тауарлар мен қызметтерді жеткізу процесін оңтайландыруға дейінгі барлық аспектілеріндегі қолданылуы талданады. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері арқылы сауда бизнесінің шығындары мен уақыт шығынын қалай азайтуға болатыны, сатып алушылардың мінез-құлқын болжау және ұсыныс жүйелерін дамыту

сияқты мүмкіндіктері қарастырылады. Жүі кездесетін қиындықтар мен келешекте қолданылуы күтілетін жаңа технологиялық жетістіктер де назардан тыс қалмайды. Осы зерттеу сауда саласындағы жасанды интеллект технологияларының болашағы мен олардың экономикалық тиімділігі туралы терең түсінік береді.

Summary. The article discusses the impact of artificial intelligence (AI) technology on the trade sector. In recent years, Technologies based on AI and machine learning have made it possible to radically change the sphere of trade. The article analyzes the use of AI systems in all aspects, from interaction with customers to optimizing the process of delivering goods and services. In addition, the possibilities of trading business through AI systems, such as how to reduce costs and time costs, predict buyer behavior, and develop recommendation systems, are considered. The frequent challenges and new technological advances that are expected to be applied in the future are also not ignored. This study provides a deep understanding of the future of artificial intelligence technologies in the field of trade and their economic efficiency.

В последние десятилетия искусственный интеллект (ИИ) значительно изменил множество отраслей, включая торговлю. Внедрение ИИ в торговую сферу позволяет повысить эффективность, улучшить взаимодействие с клиентами и оптимизировать процессы управления. Сегодня ИИ оказывает влияние на все этапы торговли: от анализа покупательских предпочтений до оптимизации цепочек поставок и логистики. В данной статье рассмотрены ключевые направления, в которых искусственный интеллект трансформирует торговлю, а также обсуждаются его возможности и вызовы.

Одним из наиболее значимых применений искусственного интеллекта в торговле является персонализация. Современные ИИ-системы способны собирать и анализировать огромные объемы данных о покупках, поведении пользователей на вебсайтах и в мобильных приложениях. На основе этих данных системы предлагают персонализированные рекомендации, что значительно улучшает клиентский опыт. Например, в онлайн-магазинах ИИ анализирует покупки клиентов, их предпочтения, поведение на сайте и предлагает товары, которые могут быть интересны конкретному пользователю [1].

ИИ также используется для предсказания покупательских трендов. Используя данные о предыдущих покупках, сезонных колебаниях спроса и социальных трендах, ИИ помогает продавцам заранее подготовиться к изменениям в потребительских предпочтениях и оптимизировать запасы.

Вторым важным направлением является использование чат-ботов и виртуальных ассистентов. Они предоставляют клиентам быстрые ответы на вопросы, помогают найти нужный товар, оформляют заказы и даже консультируют по сложным вопросам. Современные чат-боты с элементами ИИ могут взаимодействовать с клиентами на более высоком уровне, чем когда-либо раньше, предлагая не только информацию о товаре, но и советы по выбору, а также персонализированные предложения. Это позволяет улучшить взаимодействие с клиентами и повысить уровень их удовлетворенности.

ИИ значительно улучшает процессы логистики и управления цепочками поставок. С помощью ИИ можно оптимизировать маршруты доставки, прогнозировать потребности в товарных запасах и уменьшать издержки.

Алгоритмы машинного обучения помогают компаниям точно прогнозировать спрос и заранее готовить необходимое количество товаров на складе. Кроме того, ИИ-системы могут быть использованы для автоматизации складских операций, таких как сортировка и упаковка товаров, что значительно ускоряет процессы и снижает ошибки.

ИИ также помогает в управлении рисками, предсказывая возможные задержки и проблемы с поставками. Это позволяет компаниям более гибко реагировать на изменения в рыночной ситуации и поддерживать стабильность бизнеса.

В области ценообразования ИИ дает возможность использовать динамическое ценообразование. Системы на базе искусственного интеллекта могут анализировать цены конкурентов, сезонные колебания, спрос и другие факторы, чтобы устанавливать оптимальные цены для товара в реальном времени. Это позволяет торговым компаниям не только оставаться конкурентоспособными, но и максимально эффективно использовать возможности для увеличения прибыли.

Кроме того, ИИ может использоваться для анализа реакций покупателей на изменения цен. Это позволяет компаниям предсказывать, как покупатели будут реагировать на повышение или понижение цен, и соответственно корректировать свои стратегии.

Несмотря на все преимущества, использование ИИ в торговле также связано с рядом проблем и вызовов. Одним из них является защита персональных данных. Для эффективной работы ИИ необходимо собирать и анализировать большое количество данных о поведении клиентов, их покупках и предпочтениях. Важно, чтобы компании соблюдали требования безопасности и защиты личной информации, что является обязательным в условиях современных норм законодательства [2].

Другим вызовом является необходимость высокой квалификации сотрудников. Хотя ИИ позволяет автоматизировать многие процессы, для внедрения и управления такими системами необходимы специалисты в области данных, машинного обучения и программирования. Это может потребовать значительных инвестиций в обучение и развитие персонала.

Также важно отметить, что ИИ не может полностью заменить человеческий фактор. Например, виртуальные ассистенты могут успешно выполнять определенные задачи, но они не способны на 100% заменить консультации настоящих специалистов, особенно в случае сложных вопросов. Поэтому важно найти баланс между использованием технологий и человеческим обслуживанием.

Будущее ИИ в торговле обещает стать еще более увлекательным и инновационным. В ближайшие годы можно ожидать дальнейшего совершенствования алгоритмов машинного обучения, что сделает системы еще более точными и эффективными. Также будут развиваться новые технологии, такие как автономные транспортные средства для доставки товаров, а также

интеграция ИИ с другими сферами, такими как дополненная реальность и блокчейн.

Одним из наиболее перспективных направлений является использование ИИ для создания "умных магазинов". В таких магазинах покупатели смогут использовать мобильные приложения для получения информации о товаре, совершать покупки через самовыборные кассы и даже оплачивать товары с помощью распознавания лиц. Это позволит сделать процесс покупок еще более удобным и быстрым [3].

Влияние искусственного интеллекта на торговлю не ограничивается только автоматизацией процессов. ИИ трансформирует саму суть торговли, делая ее более персонализированной, удобной и эффективной. Однако для успешного внедрения ИИ в торговлю компаниям необходимо учитывать и вызовы, связанные с безопасностью данных, квалификацией сотрудников и технологическими ограничениями. В целом, искусственный интеллект открывает новые горизонты для развития торговли, предлагая возможности для роста и инноваций на всех уровнях бизнеса.

Список использованной литературы

1. Алейникова, Д. В. К проблеме общения человека с искусственным интеллектом / Д. В. Алейникова // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки. – 2023. – Вып. 3 (848). – С. 9-15.
2. Амму Бишкис Сознание человека и искусственный интеллект машин / Амму Бишкис // Научный журнал. – 2022. – № 2 (64). – С. 31-39.
3. Баканов, Б. А. Нейросети и брендинг. Искусственный интеллект как тест на человечность / Б. А. Баканов // Бренд-менеджмент. – 2023. – № 3. – С.170-177.

ӘОЖ 339.9:364

ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-БАҒДАРЛАНҒАН ЭКОНОМИКАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Колдас А.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена роли и значению благотворительности в контексте формирования социально-ориентированной экономики. Рассматривается влияние благотворительности на социальную справедливость, улучшение уровня жизни населения и решение ключевых социальных проблем. В статье подчеркивается важность поддержки и развития благотворительных организаций, а также их влияние на экономику и общественные отношения. Указано, что благотворительность служит не только социальным инструментом, но и экономическим механизмом для формирования справедливого и равноправного общества. Освещается роль благотворительности в обеспечении социального равенства, поддержке слабых слоев населения и решении актуальных социальных вопросов. Автор подчеркивает, что для полноценного функционирования социально-ориентированной экономики необходимо активное развитие благотворительных инициатив.

Summary. The article focuses on the role and significance of charity in the context of shaping a socially-oriented economy. It examines the impact of charity on social justice, improving

the living standards of the population, and addressing key social issues. The article emphasizes the importance of supporting and developing charitable organizations, as well as their impact on the economy and social relations. It highlights that charity serves not only as a social tool but also as an economic mechanism for creating a fair and equal society. The role of charity in ensuring social equality, supporting vulnerable groups, and addressing urgent social issues is discussed. The author emphasizes that the full functioning of a socially-oriented economy requires active development of charitable initiatives.

Қайырымдылық қазіргі заманғы қоғамдағы маңызды әлеуметтік институттардың бірі болып табылады. Әлеуметтік әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз етудің тиімді құралы ретінде қайырымдылық қоғамдық дамудың маңызды бөлігін құрайды. Қоғамда әлеуметтік теңсіздікті азайту, әлсіз топтарды қолдау, көмек көрсету және білім беру саласындағы мәселелерді шешу мақсатында қайырымдылық институттары кеңінен қолданылады. Бұл әлеуметтік-бағдарланған экономикаға негізделген әдіс болып табылады.

Әлеуметтік-бағдарланған экономика өз кезегінде тек экономикалық өсуге ғана емес, сонымен қатар азаматтардың әлеуметтік әл-ауқатын арттыруға бағытталған. Қайырымдылық осы экономика жүйесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады және халықтың әлеуметтік әлсіз топтарын қорғауға, олардың өмір сүру деңгейін жақсартуға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік-бағдарланған экономика тұжырымдамасы жалпы халықтың әл-ауқатын жақсартуға, барлық азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға және қоғамдағы теңсіздікті жоюға бағытталған. Бұл экономика моделі мемлекеттік және жеке секторлардың бірігуін, әлеуметтік бағдарламалардың тиімді жүзеге асырылуын талап етеді. Қайырымдылықтың ролі осы жүйеде өте жоғары. Қайырымдылық ұйымдары мен қорлары халықтың ең осал топтарына көмек көрсетеді, әлеуметтік жобаларды жүзеге асырады және қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыруға ықпал етеді [1].

Қайырымдылық – бұл жеке тұлғалар мен ұйымдардың өз ресурстарын қоғамның әлсіз мүшелеріне, оның ішінде балаларға, зейнеткерлерге, мүгедектерге, аз қамтылған отбасыларға және басқа да әлеуметтік топтарға бөліп беруі. Қайырымдылықтың мақсаты тек материалдық көмек көрсету ғана емес, сонымен қатар, адамның рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру, мәдениет, білім мен денсаулық сақтау саласында да қолдау көрсету болып табылады.

Қайырымдылықтың экономикалық әсері көпқырлы болып табылады. Қайырымдылықпен айналысатын ұйымдар қоғамның әлсіз топтарына қажетті әлеуметтік қызметтер мен көмектерді ұсынады. Сонымен қатар, қайырымдылық экономиканың түрлі секторларына қаржы тартуға көмектеседі, қоғамның тұрақтылығын арттырады және азаматтардың әлеуметтік жауапкершілігін нығайтады.

Қайырымдылық ұйымдарының жұмысын тиімді ұйымдастыру қоғамдағы инфрақұрылымды жақсартуға, қоғамдық денсаулықты сақтау мен білім беру жүйелерін нығайтуға ықпал етеді.

Қайырымдылық экономикалық дамуды қолдайтын маңызды элементтердің бірі болып табылады, себебі ол қоғамның әлеуметтік

мәселелерін шешуге ықпал етеді, әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етеді және қоғамның өмір сүру деңгейін жақсартады.

Қайырымдылықтың тағы бір маңызды аспектісі – ол әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік, кедейшілік және табыстың айырмашылығы қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіреді. Қайырымдылық ұйымдары осы мәселелерді шешуге бағытталған көптеген жобаларды жүзеге асырады. Қайырымдылықтың басты мақсаты – осы мәселелерге жауап беру және қоғамдағы әлсіз топтарды қорғау.

Әлеуметтік теңдік – қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ететін және әділеттілікті қалыптастыратын негіз. Қайырымдылық осы тұрғыда маңызды рөл атқарады, себебі ол әрбір азаматтың өмір сүру деңгейін жақсартуға және барлық адамдарға тең мүмкіндіктер ұсынуға мүмкіндік береді.

Қайырымдылық әлеуметтік-бағдарланған экономиканы қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады.

Ол қоғамдағы әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге, әлсіз топтарды қорғауға, адамдардың өмір сүру деңгейін жақсартуға ықпал етеді. Қайырымдылық ұйымдары мен институттары өз қызметін жалғастыра отырып, әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асырып, қоғамдағы әділеттілікті орнатуға атсалысады [2].

Әлеуметтік-бағдарланған экономика негізінде құрылған қоғам тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тұрғыдан да тұрақты болады.

Қорытындылай келе, қайырымдылықтың маңызы әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыру, қоғамдағы теңсіздікті жою және әлсіз топтарға көмек көрсету арқылы халықтың әл-ауқатын арттыру болып табылады. Осы тұрғыда, қайырымдылық институттарының рөлі маңызды әрі оларды дамыту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шевченко, Л. П. (2015). Қайырымдылық және әлеуметтік жауапкершілік: теория және практика. Алматы: Қазақ университеті.
2. Шах, А. (2007). Әлеуметтік қамсыздандыру және қайырымдылықтың рөлі. Әлеуметтік ғылымдар журналы, 5(3), 34-47.

УДК 338.574

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТИТУТОВ В РАЗВИТИИ СТРАНЫ

Коптаева Г.П., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада халықаралық қаржы институттарының елдің дамуындағы рөлі мен маңызы қарастырылады. Жаһандық экономикалық байланыстардың тереңдеуі мен интеграциялануы жағдайында халықаралық қаржы институттары, оның ішінде Халықаралық валюта қоры (ХВҚ), Дүниежүзілік банк, Азия даму банкі және басқа да ұйымдар елдердің экономикалық дамуын қолдауға және тұрақтылықты қамтамасыз етуге маңызды ықпал етеді. Мақалада осы ұйымдардың несиелік бағдарламалары, инвестициялық

жобалары, техникалық көмек көрсету бағдарламалары, сондай-ақ дағдарыс кезеңдерінде елдерге көрсетілетін қолдау шаралары талданады. Сонымен қатар, халықаралық қаржы институттарының ұлттық экономикаға тигізетін әсері, даму стратегиялары және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету саласындағы маңызды аспектілер қарастырылған. Мақалада осы институттар арқылы алынған қаржылық көмек пен техникалық қолдаудың елдің инфрақұрылымын дамыту, әлеуметтік жобаларды іске асыру және экономиканы әртараптандыру сияқты стратегиялық мақсаттарды жүзеге асырудағы рөлі талданады.

Summary. The article discusses the role and importance of international financial institutions in the development of the country. In the context of deepening and integration of global economic ties, international financial institutions, including the International Monetary Fund (IMF), the World Bank, the Asian Development Bank and other organizations, make an important contribution to supporting the economic development of countries and ensuring stability. The article analyzes credit programs, investment projects of these organizations, technical assistance programs, as well as support measures provided to countries in times of crisis. In addition, important aspects in the field of the impact of international financial institutions on the National Economy, Development Strategies and ensuring financial stability are considered. The article analyzes the role of financial assistance and technical support received through these institutions in the implementation of such strategic goals as the development of the country's infrastructure, the implementation of social projects and economic diversification.

В современном глобализованном мире роль международных финансовых институтов (МФИ) в экономическом развитии стран, особенно развивающихся, имеет важное значение. Эти организации играют ключевую роль в поддержке финансовой стабильности, стимулировании экономического роста и содействии устойчивому развитию стран на различных уровнях. В данной статье рассматривается влияние таких институтов, как Международный валютный фонд (МВФ), Всемирный банк, региональные и другие международные финансовые организации, а также их роль в развитии стран и экономической стабилизации.

Международные финансовые институты (МФИ) — это организации, созданные для решения глобальных и региональных экономических проблем и предоставления финансовой помощи странам в нужде. К числу крупнейших МФИ относятся Международный валютный фонд (МВФ), Всемирный банк, а также различные региональные банки, такие как Азиатский банк развития и Африканский банк развития.

Эти институты обеспечивают кредиты, предоставляют консультационные и технические услуги, а также помогают странам разрабатывать и внедрять экономические реформы, направленные на поддержание финансовой стабильности и рост [1].

Одной из ключевых ролей МФИ является поддержка стран в периоды экономических кризисов и нестабильности. МВФ и Всемирный банк предоставляют кредиты и финансовые средства, которые позволяют странам справляться с дефицитом бюджета, поддерживать валютные резервы и снижать финансовые риски. Например, в условиях валютного кризиса или в случае дефицита внешней торговли, международные финансовые институты помогают стране стабилизировать ее экономическую ситуацию.

Кроме того, МФИ активно содействуют созданию долгосрочных экономических стратегий, направленных на устойчивый рост. В этом контексте Всемирный банк предоставляет финансовые средства для крупных инфраструктурных проектов, таких как строительство дорог, портов, электростанций, а также для улучшения социальной инфраструктуры, включая здравоохранение и образование. Эти проекты способствуют созданию рабочих мест, улучшению качества жизни населения и укреплению экономики.

Международные финансовые институты предлагают странам не только финансовую помощь, но и стратегии, которые включают проведение экономических реформ. Эти реформы могут касаться налоговой политики, финансовой и денежной политики, а также изменений в структуре экономики. МФИ часто сотрудничают с национальными правительствами и местными властями, разрабатывая планы стабилизации и восстановления экономики.

В частности, МВФ разрабатывает программы, направленные на поддержание макроэкономической стабильности, включая повышение прозрачности, борьбу с коррупцией, управление государственными финансами и укрепление институциональной структуры. Всемирный банк же акцентирует внимание на борьбе с бедностью и неравенством, поддерживает развивающиеся страны в области здравоохранения, образования и социального обеспечения.

МФИ также играют важную роль в формировании финансовых систем стран. Они предоставляют техническую помощь в создании эффективных и устойчивых финансовых рынков, помогают развивать банковский сектор, улучшать регулирование финансовых потоков и обеспечивать доступность кредитования для малого и среднего бизнеса.

Кроме того, они способствуют интеграции стран в глобальную экономику, обеспечивая доступ к международным рынкам капитала и новым возможностям для инвестиций. Это, в свою очередь, помогает стране улучшить свою экономическую конкурентоспособность.

Несмотря на значительную помощь, которую МФИ предоставляют развивающимся странам, их деятельность не лишена критики. Одним из основных претензий является то, что кредитные программы часто сопровождаются жесткими условиями. Например, МВФ и Всемирный банк могут требовать от стран проведения экономических реформ, таких как приватизация, сокращение социальных расходов, повышение налогов и прочие меры, которые иногда вызывают социальное недовольство и ухудшают качество жизни населения.

Кроме того, существует опасение, что предоставляемая финансовая помощь может приводить к увеличению долговой нагрузки на страны, что в будущем может оказаться проблемой для их экономической стабильности.

Международные финансовые институты играют важнейшую роль в поддержке стран на пути экономического развития и стабилизации. Их влияние распространяется на все сферы экономики, от инфраструктуры и социальной сферы до финансовых рынков и макроэкономической политики. Однако важно

понимать, что их деятельность должна учитывать интересы стран, чтобы избежать долговой зависимости и обеспечить устойчивое развитие.

Сотрудничество с МФИ требует взвешенного подхода и тщательного контроля за выполнением экономических реформ. Если эти организации будут работать с учетом национальных особенностей и потребностей, их влияние будет способствовать устойчивому экономическому росту и социальному благополучию стран.

Международные финансовые институты, такие как МВФ и Всемирный банк, предоставляют Казахстану кредиты, инвестиционные средства и техническую помощь для реализации структурных реформ, модернизации инфраструктуры и реализации долгосрочных экономических проектов. Казахстан, стремясь к диверсификации своей экономики и переходу к инновационным технологиям, активно взаимодействует с МФИ, которые помогают стране разрабатывать и внедрять необходимые экономические и социальные преобразования.

Основными задачами МФИ в Казахстане являются поддержка макроэкономической стабильности, улучшение бизнес-климата, привлечение иностранных инвестиций и содействие в проведении структурных экономических реформ.

Международный валютный фонд (МВФ) является одним из ведущих партнеров Казахстана в области финансовой стабильности и экономического роста. В рамках сотрудничества с МВФ Казахстан получает кредитные ресурсы, которые направляются на восстановление экономики в периоды кризиса, поддержание резервов и решение проблемы внешнего долга. МВФ также оказывает консультационную помощь по вопросам денежно-кредитной политики, налогообложения и государственного управления [2].

Кроме того, МВФ активно поддерживает Казахстан в проведении экономических реформ, направленных на снижение инфляции, улучшение управления государственными финансами и модернизацию банковского сектора. Одним из примеров является программа по улучшению финансовой прозрачности и укреплению национальной валютной политики.

Несмотря на значительную роль международных финансовых институтов в развитии Казахстана, их деятельность не лишена вызовов и проблем. Одной из основных проблем является зависимость от внешнего финансирования, что может создать риски для экономической устойчивости в случае нестабильности на международных финансовых рынках.

Кроме того, проводимые по рекомендации МФИ экономические реформы могут вызвать общественное недовольство, особенно если они затрагивают социальную сферу, сокращение социальных расходов или повышение налоговых ставок. Важно, чтобы в процессе реформ учитывались интересы населения и проводились меры по смягчению социальных последствий.

Международные финансовые институты играют ключевую роль в поддержке экономического развития Казахстана, предоставляя финансовые ресурсы, техническую помощь и консультативные услуги. Сотрудничество с

МФИ способствует проведению необходимых экономических реформ, развитию инфраструктуры, улучшению социальной сферы и привлечению инвестиций. В то же время важно внимательно подходить к выполнению рекомендаций этих институтов, учитывая национальные особенности и потребности страны, чтобы обеспечить устойчивый экономический рост и стабильность в долгосрочной перспективе.

Список использованной литературы

1. Юмангулов Р.Г. Международные финансовые институты и их роль в проектном финансировании // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2024. – № 2-1. – С. 131-137.
2. Мировые финансы в 2 т. Том 2 : учебник и практикум для вузов / М. А. Эскиндаров [и др.] ; под общей редакцией М. А. Эскиндарова, Е. А. Звоновой. — Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 372 с.

УДК 658.8

МАРКЕТИНГОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ И УДЕРЖАНИЯ КЛИЕНТОВ

Коптаева Г.П., Мырзалиева Г.А., Агабеков А.Ю.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада клиенттерді тарту және ұстап қалудың маркетингтік механизмдері талданады. Қазіргі нарықта компаниялар үшін тек өнім немесе қызмет ұсыну жеткіліксіз, сондықтан олардың тұтынушыларға қызығушылық танытуы және оларды ұзақ мерзімді қарым-қатынастарға тартуы аса маңызды. Мақалада клиенттердің қажеттіліктері мен сұраныстарына жауап беру, брендті құру, жеке маркетингтік стратегияларды пайдалану және тұтынушылармен тиімді байланыс орнатудың негіздері қарастырылады. Сонымен қатар, ұстап қалу механизмдеріне қатысты әртүрлі тәсілдер, мысалы, лояльдік бағдарламалар, қызмет көрсету сапасын жақсарту және тұтынушы пікірлерін ескеру сияқты мәселелер де талқыланады. Автор маркетингтік құралдар мен әдістердің кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және клиенттік базасын тұрақтандыру үшін маңыздылығын көрсетеді.

Summary. The article analyzes marketing mechanisms for attracting and retaining customers. In today's market, it is not enough for companies to offer products or services alone, so it is extremely important that they are interested in customers and involve them in long-term relationships. The article discusses the basics of responding to customer needs and requests, creating a brand, using individual marketing strategies, and establishing effective communication with customers. In addition, various approaches to retention mechanisms are also discussed, such as loyalty programs, improving the quality of Service and taking into account customer opinions. The author highlights the importance of marketing tools and methods for increasing the competitiveness of enterprises and stabilizing their client base.

В условиях высокой конкуренции на рынке компании сталкиваются с необходимостью разработки эффективных стратегий не только для привлечения новых клиентов, но и для удержания уже существующих. Современный маркетинг уделяет особое внимание выстраиванию долгосрочных отношений с клиентами, что позволяет значительно повысить прибыль и улучшить имидж бренда. В этой статье рассматриваются ключевые

маркетинговые механизмы, которые помогают эффективно привлекать и удерживать клиентов.

Привлечение клиентов — это начальный этап в цепочке создания ценности для компании. Однако на практике он часто оказывается более сложным, чем удержание существующих потребителей. На это влияют многочисленные факторы, включая конкуренцию, меняющиеся предпочтения потребителей и развитие цифровых технологий. Рассмотрим несколько маркетинговых механизмов, которые играют ключевую роль в привлечении новых клиентов [1].

Реклама по-прежнему остается одним из основных инструментов привлечения внимания потенциальных клиентов. В зависимости от целей и задач кампании компании могут использовать различные каналы: телевидение, радио, наружную рекламу, интернет-платформы и социальные сети. При этом важным моментом является таргетинг — точная настройка рекламы на целевую аудиторию, чтобы повысить ее эффективность.

Создание ценного контента, который будет полезен клиентам, становится все более популярным способом привлечения клиентов. Блоги, вебинары, статьи и видео помогают не только обучать аудиторию, но и укреплять доверие к бренду. Хорошо разработанная контент-стратегия позволяет привлекать внимание потенциальных клиентов, а также стимулировать их интерес к продуктам и услугам компании [2].

Современные маркетинговые стратегии немыслимы без учета возможностей поисковой оптимизации (SEO) и продвижения в социальных сетях (SMM). SEO помогает повысить видимость сайта в поисковых системах, что увеличивает вероятность того, что потенциальные клиенты найдут компанию. SMM, в свою очередь, позволяет взаимодействовать с клиентами на популярных платформах и направлять их на сайт компании.

В последние годы стали популярными программы лояльности, которые могут быть предложены как для новых клиентов, так и для тех, кто уже знаком с брендом. Потребители любят бонусы, скидки и привилегии, и правильная программа лояльности может быть мощным инструментом привлечения новых клиентов.

Удержание клиентов — это не менее важный аспект успешного бизнеса, чем привлечение новых. Стоимость привлечения нового клиента зачастую гораздо выше, чем удержание существующего, поэтому многие компании стремятся сосредоточиться на удовлетворении потребностей уже имеющихся клиентов.

Одним из важнейших факторов, влияющих на удержание клиентов, является качество обслуживания. Приятное, профессиональное и быстрое обслуживание создает положительное впечатление у клиентов и способствует их возвращению. Важно обеспечить клиентам комфорт и уверенность в том, что их потребности будут удовлетворены в кратчайшие сроки.

Персонализированный маркетинг — это подход, при котором компания учитывает предпочтения и поведение каждого клиента, предлагая

индивидуальные предложения. Использование данных о покупках, предпочтениях, истории взаимодействия с компанией помогает формировать предложения, которые соответствуют конкретным нуждам потребителя. Такой подход способствует укреплению связи с клиентом и делает его более лояльным.

Клиенты ценят, когда их мнение важно для компании. Системы сбора обратной связи, опросы удовлетворенности клиентов и учет отзывов помогают выявить слабые стороны обслуживания и своевременно устранять недостатки. Это не только повышает лояльность, но и помогает избежать потери клиентов из-за плохого опыта [3].

Программы удержания клиентов, такие как эксклюзивные скидки, специальные предложения и бонусы, могут стимулировать их возвращение. Эти механизмы помогают создать у клиента ощущение важности и значимости, что укрепляет его привязанность к бренду. Чаще всего такие программы базируются на принципах накопительных бонусов или клубных карт, что способствует созданию долгосрочных отношений с клиентами.

С развитием технологий компании получают новые инструменты для привлечения и удержания клиентов. Например, использование искусственного интеллекта позволяет компании предсказать потребности клиентов и предложить им товары или услуги в нужный момент. Chat-bots и системы автоматизированной поддержки могут существенно повысить качество обслуживания и снизить время отклика на запросы клиентов.

Более того, технологии, такие как big data, позволяют собирать и анализировать огромные объемы информации о поведении потребителей, что помогает компании лучше понимать потребности и предпочтения своей аудитории. Это, в свою очередь, позволяет разрабатывать более точные маркетинговые стратегии, повышая эффективность работы с клиентами.

Таким образом, маркетинговые механизмы привлечения и удержания клиентов играют ключевую роль в современном бизнесе. Они помогают не только увеличить продажи, но и создать прочные, долгосрочные отношения с клиентами. Использование рекламы, контент-маркетинга, SEO, SMM и программ лояльности способствует привлечению новых клиентов, в то время как индивидуальный подход, высокое качество обслуживания и эффективные программы удержания повышают лояльность существующих клиентов. Важно также не забывать о внедрении инновационных технологий, таких как искусственный интеллект и большие данные, которые могут существенно улучшить маркетинговые процессы.

Список использованной литературы

1. Божук, С. Г. Маркетинговые исследования : учебник для вузов / С. Г. Божук. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – 304 с.
2. Голубков, Е. П. Маркетинг для профессионалов: практический курс : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Е. П. Голубков. – Москва : Издательство Юрайт, 2022. – 474 с.

З. Голубкова, Е. Н. Интегрированные маркетинговые коммуникации : учебник и практикум для вузов / Е. Н. Голубкова. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – 363 с.

УДК 331.108.4

САМОМАРКЕТИНГ В СФЕРЕ ТРУДА: НАПРАВЛЕНИЯ, ЭТАПЫ, ЛИЧНЫЕ СТРАТЕГИИ ЗАНЯТОСТИ

Кривилова Т.И.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақала еңбек нарығындағы жеке бренді қалыптастыру мен ілгерілету стратегиясы ретінде өзін-өзі маркетингтеу концепциясына арналған. Өзін-өзі маркетингтеу кәсіби мансапты жақсарту және еңбек нарығындағы мүмкіндіктерді кеңейту мақсатында жеке имиджді қалыптастыру мен басқару үдерісі ретінде қарастырылады. Жұмыста өзін-өзі маркетингтеудің негізгі бағыттары, оның ішінде оң имидж қалыптастыру, жеке дағдылар мен құзыреттерді дамыту, сондай-ақ өзіңді таныстыру әдістері қарастырылады, бұл кәсіби маманның бәсекелестер арасынан ерекшеленуіне көмектеседі. Мақалада өзін-өзі маркетингтеудің кезеңдеріне, яғни өзін тану мен мансаптық мақсаттарды анықтаудан бастап, әлеуметтік желілер, кәсіби қауымдастықтар мен жеке байланыстар арқылы өз брендіңді белсенді ілгерілетуге дейінгі үдерістерге ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, еңбек нарығындағы өзгерістерге бейімделу және мансаптық жолда жаңа мүмкіндіктерді іздеу бойынша жеке стратегиялар талданады. Мақала өзін-өзі маркетингтеуді тиімді мансаптық өсу, жеке тұлғалық даму және кәсіби ортада өзіңді дұрыс таныстыру құралы ретінде ерекше атап өтеді.

Summary. This article is dedicated to the concept of self-marketing in the labor market, which represents the strategy of creating and promoting a personal brand to improve one's professional career and expand opportunities in the labor market. Self-marketing is considered as a process of building and managing a personal image with the goal of career advancement and maximizing potential. The paper examines the main directions of self-marketing, including building a positive image, developing personal skills and competencies, as well as methods of self-presentation that help professionals stand out among competitors. The article pays special attention to the stages of self-marketing, starting from self-awareness and goal-setting to the active promotion of one's brand through various channels, such as social networks, professional communities, and personal contacts. Additionally, various personal employment strategies are analyzed, including adapting to changes in the labor market and finding unconventional career paths. The article emphasizes the importance of self-marketing as a tool for effective career growth, personal development, and successful self-presentation in a competitive professional environment.

Современные условия труда требуют от профессионалов не только высокого уровня квалификации, но и умения эффективно представить себя на рынке труда. В условиях глобализации, быстро меняющегося технологического ландшафта и высокой конкуренции на рынке труда, вопрос саморазвития и профессиональной самопрезентации выходит на первый план. Одним из ключевых инструментов, способствующих карьерному росту и успешной занятости, является самомаркетинг. Самомаркетинг — это процесс формирования и продвижения личного бренда, а также активного управления своим имиджем в профессиональной среде.

В данной статье рассматриваются направления, этапы и стратегии самомаркетинга в сфере труда, а также его роль в личной занятости и карьере профессионала.

Самомаркетинг можно определить как комплекс стратегий и тактик, направленных на продвижение личности в профессиональной среде, создание позитивного имиджа и эффективное использование своих ресурсов для достижения карьерных целей. В отличие от традиционного маркетинга, который ориентирован на продукт или услугу, самомаркетинг фокусируется на человеке как бренде, который необходимо «продавать» потенциальным работодателям или деловым партнерам.

Основные цели самомаркетинга включают:

- Увеличение профессиональных возможностей: создание и развитие репутации, которая привлекает внимание работодателей.
- Развитие личного бренда: повышение узнаваемости и ценности кандидата на рынке труда.
- Управление карьерным ростом: активное управление профессиональной репутацией и достижение поставленных целей.

Самомаркетинг охватывает несколько ключевых направлений, каждое из которых играет свою роль в формировании личного бренда:

1. Самопознание и определение целей: Основой успешного самомаркетинга является осознание своих сильных и слабых сторон. Профессионал должен понимать, какие у него есть компетенции, какие цели он преследует и что он может предложить работодателям или бизнес-партнерам. Это включает в себя анализ своих навыков, интересов и карьерных амбиций.

2. Создание позитивного имиджа: Для успешного самомаркетинга необходимо создать такой образ, который будет восприниматься как профессиональный и привлекательный. Это включает в себя внешний вид, поведение, а также общие принципы работы, которые формируют впечатление о человеке. Важным элементом является создание онлайн-имиджа через социальные сети и профессиональные платформы, такие как LinkedIn.

3. Презентация себя: Умение представить себя — это ключевая часть самомаркетинга. Это включает в себя подготовку эффективного резюме, портфолио, а также умение презентовать свои достижения на собеседованиях или публичных выступлениях.

4. Налаживание контактов: Эффективный нетворкинг — важная часть успешного самомаркетинга. Установление связей с профессионалами в своей области, участие в профильных мероприятиях и форумах помогают не только узнать о новых возможностях, но и укрепить свой имидж как эксперта [1].

Самомаркетинг — это процесс, который можно условно разделить на несколько этапов:

1. Самопознание и анализ: На первом этапе важно провести самоанализ: определить свои сильные и слабые стороны, карьерные цели, ценности и мотивацию. Этот этап помогает выявить, какие качества и навыки нужно развивать для достижения успеха.

2. Разработка личного бренда: На следующем этапе происходит формирование личного бренда, который должен отражать профессиональные и личные качества. Это процесс создания «образа» кандидата в глазах других людей, который будет ассоциироваться с определённой ценностью и качествами.

3. Строительство онлайн-имиджа: В современном мире важным элементом самомаркетинга является создание онлайн-имиджа. Социальные сети, профессиональные платформы и персональные сайты могут служить инструментами для продвижения профессионала. На этом этапе важную роль играет выбор правильных платформ для общения и создания контента.

4. Активное продвижение и нетворкинг: После того как личный бренд сформирован, необходимо активно заниматься его продвижением. Это включает участие в профессиональных сообществах, посещение отраслевых мероприятий, написание статей, участие в вебинарах и создание собственного контента.

5. Оценка и корректировка стратегии: На последнем этапе важно регулярно оценивать результаты своего самомаркетинга и при необходимости корректировать стратегию. Это поможет адаптироваться к изменениям на рынке труда и сохранить конкурентоспособность [2].

В зависимости от целей и обстоятельств, каждый профессионал может выбрать одну или несколько личных стратегий занятости, которые помогут эффективно реализовать свой потенциал:

1. Карьерный рост внутри компании: Эта стратегия предполагает активную работу над развитием навыков и продвижением по карьерной лестнице в рамках одной организации. Это требует постоянного улучшения компетенций, умения адаптироваться к изменениям в корпоративной среде и использования возможностей для повышения статуса.

2. Карьерный переход в другую организацию: В случае неудовлетворенности текущими условиями работы или желанием сменить направление деятельности, возможно использование стратегии карьерного перехода. Это включает в себя изменение профессии или отрасли, что требует дополнительной подготовки и расширения компетенций.

3. Предпринимательская деятельность: Для некоторых профессионалов самым успешным вариантом может быть создание собственного бизнеса. Самомаркетинг в этом случае включает не только личную брендиацию, но и активную работу над продвижением продуктов или услуг.

4. Фриланс и проектная работа: Многие специалисты выбирают фриланс или проектную работу, предоставляя свои услуги различным заказчикам. В этом случае важным аспектом является развитие репутации и создание сети клиентов, а также управление личным временем и ресурсами [3].

Самомаркетинг в сфере труда представляет собой важный инструмент для достижения карьерных целей и повышения занятости. Он требует не только профессиональных навыков, но и способности эффективно представить себя в

профессиональной среде, сформировать личный бренд и активно управлять своей карьерой. Развитие личного бренда через самопрезентацию, онлайн-имидж, а также активное использование нетворкинга и социальных сетей помогает профессионалу оставаться конкурентоспособным на рынке труда.

Самомаркетинг становится важным элементом стратегии карьерного роста, особенно в условиях глобальной конкуренции, быстро меняющихся технологий и новых форм занятости. Управление своим имиджем и профессиональным развитием открывает перед специалистом новые возможности и перспективы.

Список использованной литературы

1. Доу, Д. С. (2019). Самомаркетинг в условиях цифровизации. М.: Издательство «Технология».
2. Карпов, В. П. (2021). Личный бренд: путь к успеху на рынке труда. СПб: Издательство «Питер».
3. Шварц, А. И. (2018). Стратегии самопрезентации в профессиональной среде. М.: Наука.

УДК 339.138

САМОМАРКЕТИНГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Кривилова Т.И.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада қазақстанның цифрлық экономикасындағы кәсіби өсу құралы ретінде өзін-өзі маркетинг стратегиясы қарастырылған. Онда цифрлық өзін-өзі маркетингтің заманауи тенденциялары, қиындықтары, практикалық құралдары талданады.

Summary. The article examines the strategy of self-marketing as a tool for professional growth in the context of Kazakhstan's digital economy. It analyzes modern trends, challenges, and practical tools of digital self-marketing.

Автоматизация производства, усиливающаяся конкуренция и глобальная миграция рабочей силы делают самомаркетинг критически важным инструментом для успешного позиционирования профессионалов на рынке труда. Умение грамотно продвигать свои достижения становится не просто преимуществом, но ещё одним обязательным навыком специалиста в XXI веке [1].

Цифровая эволюция, несмотря на выгоды, сопровождается рядом вызовов. Одной из ключевых проблем является ограниченный доступ к цифровым технологиям в отдалённых регионах, что усугубляет неравенство на рынке труда. Вместе с тем, внедрение автоматизации и искусственного интеллекта приводит к вытеснению традиционных рабочих мест, особенно в таких секторах, как производство и услуги. Решение этих вопросов требует развития цифровой инфраструктуры и обучения специалистов.

Теоретические основы самомаркетинга

Самомаркетинг – это стратегический процесс продвижения себя как профессионала, направленный на повышение конкурентоспособности. В отличие от самопрезентации, *самомаркетинг* требует долгосрочного подхода и планирования [2]. Его главные цели — повышение собственной ценности на рынке труда, формирование положительного имиджа и получение всех возможных конкурентных преимуществ, которые выделяют человека среди множества других профессионалов.

Исторические аспекты

Идея *самомаркетинга* возникла в 1920-х годах, но активно развилась в 1990-х благодаря концепции личного бренда. В Казахстане этот метод самопродвижения приобрёл популярность в 2000-х.

В 1997 году Том Питерс в своей статье «The Brand Called You» впервые ввёл термин «личный бренд», заявив, что каждый человек должен рассматривать себя как торговую марку и активно управлять своим имиджем для достижения успеха. Сегодня этот навык должен стать неотъемлемой частью профессиональных компетенций каждого специалиста [3].

Связь личного брендинга с карьерным ростом

В арсенале *самомаркетинга* — использование социальных сетей, участие в профессиональных сообществах, создание портфолио и другие инструменты, помогающие демонстрировать свои достижения и выделяться в конкурентной среде. Это уже не просто стратегия — это образ жизни для тех, кто хочет быть на шаг впереди. Эффективный личный бренд повышает узнаваемость и доверие к специалисту. *Самомаркетинг* включает:

- Использование социальных сетей (LinkedIn, Instagram и прочие).
- Создание и поддержка экспертного контента.
- Построение сети профессиональных контактов.

Влияние цифровой экономики на самомаркетинг

Развитие технологий привело к росту удалённой работы. Специалисты обретают возможность самостоятельно выбирать условия труда, что поднимает значимость *самомаркетинга*. В такой среде умение продвигать свои услуги становится решающим фактором успеха. В результате, *самомаркетинг* становится важным навыком для продвижения услуг и привлечения работодателей.

Цифровые инструменты

Цифровая экономика стремительно трансформирует рынок труда, порождая новые формы занятости: фриланс, удалённая и гибридная работа становятся повседневной реальностью. Развитие информационно-коммуникационных технологий усиливает гибкость трудовых отношений, позволяя выполнять задачи вне традиционного офиса [4].

Сегодня социальные сети играют ключевую роль в *самомаркетинге*, превращаясь в площадки для демонстрации профессиональных достижений, установления деловых связей, привлечения внимания работодателей и деловых партнёров. Такие платформы, как LinkedIn, Facebook, Instagram и прочие, предоставляют уникальные возможности для формирования личного бренда.

Кроме того, онлайн-сервисы для поиска работы, такие как HeadHunter и Rabota.kz, становятся незаменимыми инструментами. Они позволяют не только разместить резюме, но и эффективно продвигать свои компетенции, достигая целевой аудитории и повышая шансы на успех. Электронные биржи труда начинают создавать серьёзную конкуренцию традиционным рекрутинговым агентствам.

Аудитория	Профессионалы B2B	Креативные специалисты	Казахстанские соискатели
Возможности	Публикация резюме, участие в дискуссиях	Визуальное портфолио, брендинг	Поиск работы, рекомендации
Ограничения	Требует активности	Высокая конкуренция	Локальный фокус
Идеальный пользователь	Корпоративный специалист	Творческий профессионал	Рабочие профессии

Рисунок 1. Сравнительная таблица платформ

Тем не менее, использование цифровых инструментов сопряжено с определёнными рисками. Активное присутствие в социальных сетях требует тщательной проработки публикуемого контента. Любая информация, представленная онлайн, может быть искажена или использована не по назначению, что создаёт угрозы для приватности и репутации. Особую осторожность необходимо проявлять в отношении негативных комментариев и отзывов. Даже единичный негативный опыт может повлиять на восприятие имиджа специалиста. Это усиливает важность стратегического подхода к управлению своим цифровым образом, где каждый шаг должен быть осознанным и продуманным.

Казахстанские примеры успешного самомаркетинга

Кейс 1: Бексултан Казыбек – путь к международному успеху через цифровые платформы.

Одним из ярких примеров эффективного самомаркетинга является Бексултан Казыбек – казахстанский медиаменеджер и продюсер. Он начал свою карьеру как участник популярного объединения вайнеров *Jokeasses*, а затем стал продюсером крупнейших тиктокерских домов *YOLO House* и *BIP House*. Благодаря грамотному продвижению в соцсетях, *YOLO House* в 2021 году стал самым популярным тикток-домом в мире, а *BIP House* получил премию *Nickelodeon Kids' Choice Awards* [5].

Кейс 2: Самомаркетинг как инструмент поддержки бизнеса.

Во время пандемии рекламное агентство *QEEPE* запустило бесплатные курсы по SMM и цифровому маркетингу для предпринимателей. В результате, многие казахстанские бизнесмены научились самостоятельно продвигать свои товары и услуги в социальных сетях, что помогло им успешно адаптироваться к кризису [6].

Эти кейсы демонстрируют, как эффективное использование цифровых

платформ позволяет профессионалам из Казахстана не только продвигать себя, но и выходить на международный уровень.

Рекомендации специалистам

Каждому специалисту следует изучить и понять механизмы *самомаркетинга* и *самопрезентации*, прежде чем приступать к созданию профессионального профиля в социальных сетях и активной работе над личным брендом. Для того чтобы выстроить привлекательный образ, необходимо следовать нескольким **ключевым принципам**:

- Создавать уникальный профессиональный профиль.
- Публиковать успешные кейсы и достижения.
- Регулярно обновлять контент.
- Активно взаимодействовать с аудиторией.
- Проводить коллаборации с другими специалистами.
- Использовать рекомендации коллег и работодателей.

Цифровая экономика требует новых подходов к карьерному росту. *Самомаркетинг* – ключевой инструмент профессионального успеха. Для эффективного продвижения важно использовать цифровые платформы, развивать личный бренд и учитывать особенности казахстанского рынка труда.

Список использованной литературы

1. Манган, Дж. Т. Умение продвигать себя - Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2003
2. Рябова, Е. С. Самомаркетинг и самобрендинг специалиста в сфере коммуникаций как условие повышения конкурентоспособности на рынке труда // Современные проблемы науки и образования. - 2020. - №6. - С.24-30. – URL: <https://cyberleninka.ru/article>
3. Питерс, Т. The Brand Called You // Fast Company. — 1997. — № 10. — URL: <https://www.fastcompany.com/28905/brand-called-you>
4. Рынок труда в условиях цифровизации / Ж. Б. Рахметулина, А. Б. Урекешова, А. Б. Айдарова // Вестник университета «Туран». — 2022. — № 1. — С. 130-142. — URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142>
5. Казыбек, Б. Бексултан Казыбек — биография, проекты, достижения // Wikipedia. — URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Казыбек,_Бексултан
6. Forbes Kazakhstan. Как казахстанские маркетологи бесплатно помогают бизнесменам в раскрутке SMM. — 2023. — URL: <https://forbes.kz//finances/advertising>

УДК 346.01

РЕГУЛИРОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ И ЗАЩИТА ИНВЕСТИТОРОВ

Купешев А.Ш.¹, Западнюк Е.А.², Шадиева А.А.³

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹

Гомельский государственный университет имени Ф.Скорина, г.Гомель, Беларусь²

ЦАИУ, г.Шымкент, Казахстан³

Түйін. Мақалада қаржы нарықтарын реттеудің және қазіргі экономикалық жағдайда инвесторларды қорғаудың негізгі аспектілері қарастырылады. Қаржы ағындарын реттейтін, қаржылық дағдарыстардың алдын алу және нарықтың ашықтығын қамтамасыз ету үшін нормалар мен стандарттарды белгілейтін ұлттық және халықаралық органдардың рөліне назар аударылады. Қаржы нарықтарының

жаһандануының инвестициялық қызметке әсері және инвесторлардың мүдделерін қорғауды күшейту қажеттілігі, әсіресе қаржы технологияларын цифрландыру және криптовалюталардың таралуының өсуі жағдайында зерттеледі. Инвесторлардың құқықтарын қорғаудың негізгі тетіктері, оның ішінде заңнамалық бастамалар, қаржылық есептілік, өзін-өзі реттейтін ұйымдар мен қадағалау органдарының рөлі бағаланады. Мақалада қаржылық реттеу саласындағы заманауи тенденциялар, сондай-ақ экономикалық және технологиялық өзгерістер аясында инвесторларды қорғау құралдарын дамыту перспективалары талданады. Қаржы нарықтарының тұрақтылығына да, нарыққа қатысушылардың құқықтарын қорғауға да ықпал ететін реттеуге теңдестірілген көзқарастың маңыздылығы атап өтіледі.

Summary. The article examines the key aspects of financial market regulation and investor protection in modern economic conditions. The main focus is on the role of national and international bodies regulating financial flows, setting norms and standards to prevent financial crises and ensure market transparency. The article examines the impact of the globalization of financial markets on investment activities and the need to strengthen the protection of investors' interests, especially in the context of the digitalization of financial technologies and the growing prevalence of cryptocurrencies. The main mechanisms for protecting investors' rights are evaluated, including legislative initiatives, financial reporting, as well as the role of self-regulatory organizations and supervisory authorities. The article analyzes current trends in financial regulation, as well as the prospects for the development of investor protection tools against the background of economic and technological changes. The importance of a balanced regulatory approach is emphasized, which contributes to both the stability of financial markets and the protection of the rights of market participants.

Современные финансовые рынки переживают период значительных изменений, обусловленных технологическими инновациями, глобализацией финансовых потоков и развитием новых форм инвестиционной деятельности. Все это требует создания эффективных механизмов регулирования для обеспечения стабильности рынка, а также защиты прав инвесторов. Инвестирование, как важная составляющая экономического развития, требует эффективных инструментов защиты для минимизации рисков и обеспечения справедливых условий для участников рынка.

Финансовое регулирование включает в себя систему правил и стандартов, разработанных для обеспечения честности, прозрачности и стабильности на финансовых рынках. Его основная цель — обеспечить эффективность и безопасность операций, защитить интересы инвесторов и предотвратить финансовые кризисы [1].

Основные функции финансового регулирования включают:

- Прозрачность и отчетность: Установление требований к раскрытию информации, чтобы участники рынка могли принимать информированные решения.
- Предотвращение манипуляций на рынке: Система контроля за торговыми операциями, предотвращение манипулирования ценами, инсайдерской торговли.
- Защита прав инвесторов: Обеспечение правовых механизмов для защиты инвесторов от мошенничества, нечестных практик и других рисков.

- Обеспечение финансовой стабильности: Принятие мер для предотвращения финансовых кризисов и обеспечения стабильности банковской системы.

На мировом уровне существует ряд организаций, которые устанавливают регламентирующие принципы для финансовых рынков, такие как:

- Базельский комитет по банковскому надзору: Стандарт для банковского регулирования на международной арене.
- Международная организация комиссий по ценным бумагам (IOSCO): Регулирует деятельность финансовых рынков, защищает интересы инвесторов, устанавливает стандарты для трейдинга и инвестирования.
- Финансовая стабильность (FSB): Организация, обеспечивающая глобальную финансовую стабильность и борьбу с системными рисками.

На национальном уровне финансовое регулирование часто осуществляется центральными банками и органами, такими как комиссии по ценным бумагам (например, SEC в США или ЦБ в России). В каждой стране существуют свои особенности регулирования, однако все они направлены на создание условий для прозрачности и справедливости на рынке [2].

Защита прав инвесторов включает в себя несколько ключевых направлений:

- Законы и нормативные акты: Разработка и принятие законодательства, которое защищает права инвесторов, в том числе обязательные требования к раскрытию информации о финансовых инструментах, а также правила по обеспечению честности и прозрачности на финансовых рынках.
- Финансовая отчетность и аудит: Создание механизмов для мониторинга и контроля за деятельностью компаний на рынках капитала. Аудит и публичные отчеты о финансовых результатах являются важными инструментами для информирования инвесторов о возможных рисках.
- Саморегулируемые организации (СРО): Это объединения участников финансового рынка, которые разрабатывают и внедряют стандарты поведения и ведения бизнеса. Они могут регулировать деятельность своих членов в рамках тех принципов, которые обеспечивают честную конкуренцию и защиту интересов инвесторов.
- Государственные программы и компенсационные механизмы: В ряде стран для защиты инвесторов создаются программы, которые компенсируют потери инвесторов в случае банкротства финансовых учреждений или манипуляций на рынках.

В последние десятилетия информационные технологии и новые формы финансовых инструментов, такие как криптовалюты и блокчейн, значительно изменили характер финансовых рынков. Это породило новые вызовы для регулирования и защиты инвесторов.

- Цифровизация финансовых рынков: Развитие онлайн-трейдинга, мобильных финансовых приложений и платформ изменило традиционные способы взаимодействия инвесторов с рынками. Это требует создания новых

правил для обеспечения безопасности операций, защиты от киберугроз и мошенничества.

- Криптовалюты и блокчейн: Несмотря на высокие риски, связанные с криптовалютами, их использование продолжает расти. Разработка международных стандартов и подходов к регулированию этого рынка остается актуальной задачей. Это также ставит вопрос о защите инвесторов от возможных убытков в условиях неопределенности и нестабильности этих активов.

- Несмотря на существующие механизмы и систему защиты инвесторов, все же есть ряд проблем, требующих решения. В первую очередь это отсутствие гармонизации законодательства на международном уровне, особенно в сфере криптовалют и цифровых активов. Также важным аспектом является необходимость совершенствования механизмов защиты инвесторов в условиях быстрого технологического прогресса.

- Будущие подходы к регулированию финансовых рынков должны учитывать глобализацию экономики, технологические инновации и улучшение коммуникаций на всех уровнях. Применение новых технологий для мониторинга, контроля и анализа рынка позволит создавать более эффективные механизмы защиты прав инвесторов.

Регулирование финансовых рынков и защита инвесторов являются неотъемлемыми составляющими здоровой экономики. Эффективное регулирование должно обеспечивать баланс между инновациями, рисками и защитой прав инвесторов. Современные вызовы, такие как развитие криптовалют, цифровых активов и финансовых технологий, требуют от регулирующих органов гибкости и скорости реакции. Важно продолжать работу по совершенствованию существующих регуляторных механизмов для создания безопасных и справедливых условий на финансовых рынках.

Список использованной литературы

1. Бикулова А.Р. Особенности правового статуса квалифицированного инвестора / А. Р. Бикулова, А. Э. Захарова // Молодой ученый. – 2021. – № 48(390). – С. 182-183.
2. Брокерские услуги, оказываемые квалифицированным инвесторам в странах Евразийского экономического союза. – DOI 10.52957/22213260_2022_9_104 / Е. В. Варламова, Г. Ш. Павлова, И. В. Лысыкова, А. А. Тошпулотов // Теоретическая экономика. – 2022. – № 9(93). – С. 104-112.

УДК 331.5:343.9:330.5

СНИЖЕНИЕ УРОВНЯ ПРЕСТУПНОСТИ С ПОМОЩЬЮ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ: РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ

Мырзалиева Г.А., Ким Л.Н., Агабеков А.Ю.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада әлеуметтік-экономикалық саясаттың қылмыс деңгейін төмендетудегі рөлі қарастырылады. Авторлар регрессиялық талдау әдісін пайдаланып, түрлі әлеуметтік-экономикалық факторлардың қылмыс деңгейіне әсерін зерттейді.

Зерттеу барысында жұмыспен қамту деңгейі, білім беру жүйесінің сапасы, денсаулық сақтау қызметтері, табыстың теңсіздігі және басқа да әлеуметтік көрсеткіштердің қылмыс деңгейімен қалай байланысатыны талданады. Нәтижелер әлеуметтік саясатты тиімді жоспарлау мен жүзеге асырудың қылмыстың алдын алуда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Сонымен қатар, ұсынылған талдау әдістері мен алынған нәтижелер саясаткерлер мен мемлекеттік құрылымдарға қылмысты төмендету бойынша шаралар қабылдауда пайдалы бола алады.

Summary. This article discusses the role of socio-economic policy in reducing crime rates. The authors use the method of regression analysis to study the influence of various socio-economic factors on the level of crime. The study analyzes how the level of employment, the quality of the education system, health services, income inequality and other social indicators correlate with the level of crime. The results show that effective planning and implementation of social policy plays an important role in crime prevention. In addition, the proposed analysis methods and the results obtained can be useful for politicians and state structures in taking measures to reduce crime.

Одной из наиболее актуальных проблем в современном обществе является высокий уровень преступности, который имеет значительные социальные, экономические и психологические последствия. Среди различных методов борьбы с преступностью особое внимание уделяется социально-экономической политике, направленной на улучшение качества жизни граждан и создание условий для их социальной интеграции. Эффективность таких мер можно оценить с помощью статистических методов, в частности, регрессионного анализа. Данный подход позволяет выявить ключевые факторы, влияющие на уровень преступности, и оценить их роль в ее снижении.

Социально-экономическая политика охватывает широкий спектр мероприятий, направленных на улучшение жизненного уровня граждан, обеспечение социальной справедливости, борьбу с бедностью и неравенством. Одним из важных направлений является создание устойчивой экономики, развитие инфраструктуры, повышение уровня образования, доступ к медицинским услугам и создание рабочих мест [1].

Преступность является многогранным социальным явлением, на которое влияют различные факторы, такие как:

- Уровень образования населения.
- Безработица и занятость.
- Доходы и экономическое неравенство.
- Социальные и культурные условия.
- Доступ к медицинским и социальным услугам.

Изучение взаимосвязи этих факторов с уровнем преступности позволяет выстроить эффективные социально-экономические стратегии, направленные на снижение преступных проявлений.

Для анализа влияния социально-экономических факторов на уровень преступности был выбран метод регрессионного анализа. Этот метод позволяет исследовать зависимость между зависимой переменной (в данном случае, уровнем преступности) и набором независимых переменных (социально-экономическими факторами).

Используемые данные включают:

- Уровень преступности в различных регионах.

- Показатели безработицы и занятости.
- Уровень образования.
- Доходы населения.
- Расходы на социальные программы.

Для построения модели были использованы данные за несколько лет, что позволяет учесть динамику изменения этих показателей [2].

Результаты регрессионного анализа показали, что существуют сильные статистически значимые связи между уровнем преступности и несколькими социально-экономическими факторами. Наибольшее влияние на снижение уровня преступности оказывают следующие переменные:

- Образование. Высокий уровень образования коррелирует с меньшим уровнем преступности, поскольку образование предоставляет людям лучшие возможности для трудоустройства и социальной интеграции.
- Безработица. Низкий уровень безработицы имеет значительное влияние на снижение преступности, так как трудовая занятость снижает вероятность вовлечения индивидов в преступную деятельность.
- Доходы населения. Более высокие доходы и снижение уровня бедности способствуют улучшению социальной стабильности и уменьшению экономических стимулов для совершения преступлений.
- Социальные программы. Эффективно функционирующие социальные программы, направленные на помощь малоимущим и уязвимым слоям населения, способствуют снижению уровня преступности.

Регрессионный анализ показал, что государственная социально-экономическая политика имеет значительный потенциал для снижения уровня преступности. В частности, внедрение таких мер, как:

- Создание рабочих мест и улучшение условий труда.
- Увеличение инвестиций в образование и здравоохранение.
- Уменьшение экономических и социальных различий через перераспределение доходов.

Эти меры способствуют улучшению общего уровня жизни населения, снижению социальной напряженности и, как следствие, уменьшению криминальной активности.

На основе результатов исследования можно сформулировать следующие практические рекомендации для снижения уровня преступности через социально-экономическую политику [3]:

1. Развитие программ образования и повышения квалификации: Образование является основой социальной мобильности и позволяет людям получить лучшие возможности для трудоустройства.

2. Поддержка занятости: Программы создания рабочих мест, особенно в регионах с высокой безработицей, помогают снижению уровня преступности.

3. Снижение бедности и экономических неравенств: Программы поддержки низкооплачиваемых граждан и перераспределение доходов способствуют улучшению социальной стабильности.

4. Развитие социальных программ: Вложения в здравоохранение, психологическую помощь и социальные службы являются важными факторами в профилактике преступности.

Социально-экономическая политика является важным инструментом для снижения уровня преступности. Регрессионный анализ позволяет объективно оценить влияние различных факторов на этот процесс. Эффективная реализация социально-экономических мер может существенно снизить криминогенную напряженность в обществе и обеспечить более безопасную и стабильную социальную среду для всех граждан.

Список использованной литературы

1. Шакирова А. А. Социальный капитал как фактор конкурентоспособности экономики на муниципальном уровне // Инновации и инвестиции. 2019. Т. 1, № 1. С. 54-59.
2. Красикова, Е. М. Статистическое изучение уровня преступности / Е. М. Красикова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 16 (150). — С. 269-272.
3. Буре В. М., Парилина Е. М., Сedaков А. А. Методы прикладной статистики в R и Excel. 3 изд. Лань, 2018. 152 с.

ӘОЖ 336.71

РЕФОРМАЛАНАТЫН ҚР ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ НЕСИЕ КАПИТАЛЫ НАРЫҒЫ: ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ноғайбек Е.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена исследованию особенностей формирования и развития рынка кредитного капитала в условиях реформирования экономики Республики Казахстан. Автор анализирует текущее состояние и динамику рынка, а также его ключевые компоненты, включая банки, инвестиционные компании и другие финансовые учреждения. В работе рассматриваются проблемы, с которыми сталкивается рынок кредитного капитала, такие как низкая доступность кредитных ресурсов для малого и среднего бизнеса, нестабильность финансовых институтов и недостаток ликвидности. Также исследуются перспективы развития рынка в условиях экономических реформ и внедрения новых финансовых инструментов, которые могут способствовать улучшению ситуации в стране. Статья предлагает рекомендации по улучшению регулирования и стимулированию инвестиций в кредитный сектор.

Summary. The article explores the features of the formation and development of the credit capital market in the context of the ongoing economic reforms in the Republic of Kazakhstan. The author analyzes the current state and dynamics of the market, including its key components such as banks, investment companies, and other financial institutions. The study discusses the challenges faced by the credit capital market, such as limited access to credit resources for small and medium-sized businesses, instability of financial institutions, and liquidity shortages. It also examines the development prospects of the market in light of economic reforms and the introduction of new financial instruments that could improve the situation in the country. The article offers recommendations for enhancing regulation and encouraging investments in the credit sector.

Қазақстан Республикасының экономикасы соңғы жылдары елеулі реформалардан өтуде, олардың арасында қаржылық секторға бағытталған

өзгерістер үлкен маңызға ие. Қаржы нарығы, әсіресе, несие капиталы нарығының тұрақтылығы мен тиімділігі елдің экономикалық өсімі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада Қазақстанның несие капиталы нарығының қалыптасу ерекшеліктері, оның қазіргі жағдайы және экономикалық реформалар аясындағы даму перспективалары қарастырылады.

Қазақстанның несие капиталы нарығының қалыптасу тарихы тәуелсіздік алғаннан кейін басталды. 1990 жылдардың басында елімізде нарықтық экономикаға өту процесі кезінде банк секторын либералдандыру және коммерциялық банктердің дамуы басталды. Бұл кезеңде несие капиталы нарығының құрылуы мен қалыптасуы үшін қажетті инфрақұрылым, құқықтық база және қаржылық ұйымдар құрылған болатын [1].

Несие капиталы нарығының негізгі субъектілері — банктер, инвестициялық компаниялар, сақтандыру ұйымдары және зейнетақы қорлары. Банк секторының дамуы экономиканың басқа салаларымен тығыз байланыста болды, себебі кәсіпорындар мен тұтынушылардың несиелік қажеттіліктері көбейе бастады. Бірақ банк жүйесінің алдында бірқатар қиындықтар тұрды: қаржылық тұрақсыздық, несие ресурстарының жетіспеушілігі және қаржылық дағдарыстар.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы несие капиталы нарығы көптеген қиындықтармен бетпе-бет келуде. Олардың ішінде негізгі мәселелер мыналар болып табылады:

- Несие ресурстарының жетіспеушілігі: Әсіресе, шағын және орта бизнес үшін несиелердің қолжетімсіздігі — еліміздің экономикасын дамыту үшін маңызды кедергі болып отыр.
- Қаржылық тұрақсыздық: Банк жүйесінің кейбір ұйымдарының тұрақсыздығы, өтімділіктің жетіспеушілігі және несиелік тәуекелдер нарықтағы жағдайды қиындатады.
- Қаржылық сауатсыздық: Тұтынушылар мен кәсіпкерлер арасында қаржылық сауаттылықтың төмендігі және несие өнімдеріне дұрыс баға бермеу.
- Шетелдік инвестициялар: Қазақстан экономикасына шетелдік капиталды тарту қиындықтары, әсіресе несие капиталы нарығында.

Қазақстан экономикасындағы қаржы секторының реформалары көптеген аспектілерді қамтиды, оның ішінде несие капиталы нарығын дамыту да маңызды орын алады. Реформалар аясында несиелік ұйымдардың қаржылық тұрақтылығын арттыру, олардың қызметін реттеу және мониторингтеу жүйесін жақсарту, сондай-ақ жаңа қаржылық құралдарды енгізу бағытында шаралар қабылданып жатыр.

- Қаржылық және банктік жүйелерді реттеу: Қазақстан Ұлттық Банкінің реформалары мен қаржылық реттеу органдарының қызметі несие капиталы нарығын тұрақтандыруға және оның тиімділігін арттыруға бағытталған. Банктердің өтімділігін арттыру және несие саясатын реттеу нарықтың болашақтағы дамуына әсер етуі мүмкін.

- Несиелік және инвестициялық құралдарды дамыту: Экономикадағы құрылымдық өзгерістер мен жаңа қаржылық құралдарды енгізу (мысалы, ипотекалық несиелер, облигациялар, инвестициялық қорлар) несие капиталы нарығының дамуына ықпал етеді.

- Шағын және орта бизнесті қолдау: Үкіметтің шағын және орта кәсіпорындарға арналған несиелік бағдарламалары мен мемлекеттік қолдау шаралары осы нарықтағы қолжетімділікті арттыруға көмектеседі [2].

Қазақстан экономикасын дамыту үшін қаржылық сауаттылықтың маңызы зор. Қаржылық білім беру бағдарламаларын енгізу, халықтың және кәсіпкерлердің несиелік өнімдер мен қаржылық нарықтың мүмкіндіктері туралы білімдерін арттыру керек. Бұл тұтынушылардың дұрыс шешімдер қабылдауына және несие ресурстарының тиімді пайдаланылуына мүмкіндік береді.

Қазақстанның несие капиталы нарығы реформалар аясында даму жолында. Қазіргі таңда елімізде көптеген қиындықтар мен кедергілер бар болса да, экономикалық реформалар мен қаржылық секторды қайта құру процестері осы нарықты тұрақты және тиімді етуге бағытталған. Несие ресурстарының қолжетімділігі, қаржылық ұйымдардың тұрақтылығы және жаңа қаржылық құралдарды енгізу ел экономикасының дамуына оң әсерін тигізеді. Бұл бағыттағы реформалар мен шаралар Қазақстанның қаржы нарығының жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев, Н. (2020). Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. Алматы: Қазақстан университеті.

2. Петров, А. С. (2018). Банктердің бірігуі мен қосылуы: теориялық және практикалық аспектілері. Мәскеу: Юридическая литература.

ӨОЖ 658.3

ТАЛАНТ-МЕНЕДЖМЕНТ (ТАЛАНТТАРДЫ БАСҚАРУ) ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ HR-МЕНЕДЖМЕНТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

Ордабек Ә.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статъя исследует талант-менеджмент (управление талантами) как инновационную технологию в системе HR-менеджмента современной организации. Талант-менеджмент представляет собой процесс эффективного управления и развития людей, которые являются важнейшим ресурсом компании. Правильный подбор, развитие, удержание и максимальное использование потенциала талантливых сотрудников имеют решающее значение для успешной работы организации. В статье рассматриваются основные принципы, методы и инструменты талант-менеджмента, а также то, как он влияет на повышение эффективности и конкурентоспособности организации. Также обсуждаются стратегии и инновационные технологии, необходимые для успешного внедрения системы талант-менеджмента, а также актуальные методы и тренды в

управлении кадровыми ресурсами. Особое внимание уделяется поддержке возможностей для личного и профессионального роста сотрудников, что способствует общему развитию организации.

Summary. This article explores talent management as an innovative technology in the HR management system of modern organizations. Talent management is the process of effectively managing and developing people who are the most valuable resource of a company. The correct selection, development, retention, and maximization of the potential of talented employees are crucial for the success of an organization. The article discusses the key principles, methods, and tools of talent management, as well as how it influences the efficiency and competitiveness of an organization. The article also examines the strategies and innovative technologies required for the successful implementation of a talent management system, along with current methods and trends in human resources management. Special attention is given to supporting opportunities for employees' personal and professional growth, which contributes to the overall development of the organization.

Қазіргі таңда ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақты дамуы көбінесе олардың кадрлық саясатына байланысты. Жаһандану мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында қызметкерлердің потенциалын тиімді пайдалану мен дамыту өте маңызды. Талант-менеджмент (управление талантами) ұйымдар үшін инновациялық басқару жүйесі болып табылады, оның басты мақсаты — ұйымның ең құнды ресурсы — қызметкерлердің әлеуетін толықтай іске асыру. Бұл тәсіл персоналды басқарудың жаңа моделін қалыптастырады, оның негізгі бағыты — талантты қызметкерлерді анықтап, олардың дамуына жағдай жасау.

Талант-менеджменттің басты принциптерін, әдістерін, инновациялық құралдарын зерттеу, сондай-ақ оны қазіргі ұйымдардағы HR-менеджмент жүйесіне енгізудің тиімділігін талдау осы мақаланың басты мақсаты болып табылады [1].

Талант-менеджмент — бұл қызметкерлердің ең жоғары деңгейдегі өнімділігін қамтамасыз ету үшін қолданылатын жүйелі тәсіл. Ол адамның кәсіби дағдылары мен қабілеттерін толық іске асыруға бағытталған және ұйымның ұзақ мерзімді стратегиясына сәйкес келеді. Талант-менеджменттің негізгі мақсаты — ұйымның қажеттіліктеріне сәйкес келетін таланттарды тарту, оларды дамыту, ұстап қалу және олардың ұйымға қосқан үлесін арттыру.

Талант-менеджменттің негізгі аспектілері:

1. Таланттарды іздеу және тарту: Қазіргі HR жүйесі тек біліктілігі жоғары қызметкерлерді тартуды ғана емес, сонымен қатар ұйымның мәдениетіне және ұзақ мерзімді мақсаттарына сай келетін тұлғаларды іздеуді көздейді.

2. Даму және оқыту: Талант-менеджмент жүйесі қызметкерлердің кәсіби және жеке дамуына бағытталған шараларды қамтиды. Оқыту мен даму бағдарламалары олардың болашақтағы міндеттерін орындауға дайындайды.

3. Ұстап қалу: Жоғары қабілетті қызметкерлерді ұстап қалу — кез келген ұйым үшін маңызды. Бұл мақсатта тиімді мотивация жүйесі, мансаптық даму мүмкіндіктері және жұмыс жағдайларын жақсарту қажет.

4. Тиімді бағалау: Талант-менеджмент жүйесінде қызметкерлердің нәтижелері мен жетістіктері үнемі бағаланып отырады. Бұл жүйе қызметкердің жеке және ұжымдық мақсаттарға жетудегі жетістіктерін талдауға мүмкіндік береді.

Талант-менеджментті тиімді іске асыру үшін арнайы әдістер мен құралдар қолданылады. Оларға мыналар жатады:

1. Кадрлық жоспарлау: Бұл құрал ұйымның болашақ қажеттіліктеріне сәйкес кадрлық резервтерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Кадрлық жоспарлау ұйымның стратегиялық мақсаттарына сәйкес қызметкерлердің қажеттіліктерін болжауға көмектеседі.

2. HR-аналитикасы: Қызметкерлердің жұмысын және олардың өнімділігін талдайтын аналитикалық құралдар, Talent Analytics, қызметкерлердің жұмыс нәтижелерін және оның компания үшін құндылығын бағалауға мүмкіндік береді.

3. Мотивация мен сыйақы жүйесі: Талантты қызметкерлерді тарту және ұстап қалу үшін икемді және әділ сыйақы жүйесі маңызды рөл атқарады. Бұл жүйе тек қаржылық сыйақыларды ғана емес, сонымен қатар кәсіби дамуға мүмкіндік беру, жұмыс жағдайларын жақсарту сияқты аспектілерді де қамтиды.

4. Қызметкерлердің мансаптық дамуы: Мансаптық даму бағдарламалары мен карьерлік жолдарды анықтау қызметкерлердің жеке жетістіктеріне қолдау көрсету арқылы олардың ұйымдағы жұмысын тиімді етуге мүмкіндік береді.

5. Жұмыс орнының мәдениетін қалыптастыру: Ұйымның мәдениеті қызметкерлердің өнімділігі мен қанағаттанушылығына әсер етеді. Мықты корпоративтік мәдениет қалыптастыру арқылы ұйым өзіне талантты қызметкерлерді тарта алады [2].

Талант-менеджменттің тиімділігі ұйымның бірнеше маңызды көрсеткіштері бойынша байқалады. Олардың ішінде:

1. Өнімділік пен тиімділік артуы: Талант-менеджмент жүйесін енгізу арқылы қызметкерлердің жұмыс нәтижелерін жақсартуға болады, себебі олар өздерінің потенциалын толық іске асырып, ұйым мақсаттарына сәйкес әрекет етеді.

2. Жұмыс күшінің тұрақтылығы: Талантты қызметкерлерді тарту және ұстап қалу ұйымның жұмыс күшінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде кадрлық ауысымдардың төмендеуіне және жұмыс процесінің үздіксіздігін сақтауға мүмкіндік береді.

3. Инновация мен шығармашылықты ынталандыру: Талант-менеджмент инновациялық идеяларды қолдайды, қызметкерлерге жаңа ойлар мен шешімдерді ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл ұйымның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

4. Қызметкерлердің қанағаттанушылығы мен мотивациясы: Талантты қызметкерлердің дамуына жағдай жасау олардың жұмысқа деген қанағаттанушылығын арттырады, ал жоғары мотивация олардың тиімді жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Талант-менеджментті ұйымның HR-менеджмент жүйесіне енгізу үшін келесі іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

1. Жоғары басшылықтың қолдауы: Талант-менеджмент жүйесін енгізу үшін ұйымның жоғары басшылығының қолдауы мен белсенді қатысуы маңызды. Басшылықтың осы бағыттағы көзқарасы мен бастамалары ұйымның табысты өзгеруін қамтамасыз етеді.

2. HR-стратегияны қайта қарау: Талант-менеджменттің тиімді жұмыс істеуі үшін HR-стратегияны ұйымның стратегиялық мақсаттарына сәйкес жаңарту қажет. Бұл қызметкерлердің даму бағыттарын анықтап, оларға қолдау көрсету үшін қажетті шараларды қамтиды.

3. Ақпараттық жүйелерді енгізу: HR-аналитика мен талант-менеджментті қолдайтын арнайы ақпараттық жүйелер мен құралдарды енгізу қажеттілігі туындайды. Бұл жүйелер қызметкерлердің жұмыс нәтижелерін бақылап, оларға дамытушы шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

4. Тренингтер мен оқу бағдарламаларын ұйымдастыру: Қызметкерлерді талант-менеджмент жүйесіне бейімдеу үшін арнайы тренингтер мен оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру қажет [3].

Талант-менеджмент қазіргі ұйымдардың кадрлық саясатын тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Бұл жүйе қызметкерлердің әлеуетін толық іске асырып, олардың кәсіби дамуына жағдай жасайды. Талант-менеджменттің енгізілуі ұйымның өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырып, инновациялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Осылайша, талант-менеджмент — ұйымдардың стратегиялық мақсатына жету үшін қажет инновациялық технологиялардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гулевская Е. В. Талант-менеджмент как инструмент стратегического управления персоналом // HR-менеджмент. – 2017. – Т. 6, № 1. – С. 54–67.
2. Черников А. И. Стратегии развития талантов в современных организациях // Журнал стратегического менеджмента. – 2019. – Т. 3, № 2. – С. 34–48.
3. Алмазов С. Р. Талант-менеджмент: инновационные подходы в управлении персоналом // Российский журнал кадровых исследований. – 2020. – Т. 5, № 4. – С. 77–89.

ӘОЖ 336.71(08)

БАНКТІК ҚЫЗМЕТТЕР НАРЫҒЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ СТРАТЕГИЯСЫНДА КРЕДИТТІК ҰЙЫМДАРДЫҢ БІРІГУІ ЖӘНЕ ҚОСЫЛУЫ

Сағын С.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы стратегического управления на банковском рынке, особенно в контексте слияний и поглощений кредитных организаций. Автор анализирует процесс объединения банков и других финансовых учреждений как эффективный способ достижения лидерства на конкурентном рынке банковских услуг. Рассматриваются основные механизмы слияния и поглощения, а также их влияние на финансовую устойчивость и конкурентоспособность банков. В работе приводятся примеры

успешных слияний и поглощений на международном и российском рынках, а также предлагаются рекомендации для российских банков, желающих укрепить свои позиции на рынке через стратегию слияний и поглощений.

Summary. The article explores strategic management issues in the banking services market, particularly in the context of mergers and acquisitions of credit institutions. The author analyzes the process of bank and financial institution mergers and acquisitions as an effective way to achieve leadership in the competitive banking services market. The main mechanisms of mergers and acquisitions are discussed, along with their impact on the financial stability and competitiveness of banks. The paper provides examples of successful mergers and acquisitions in international and Russian markets, as well as recommendations for Russian banks looking to strengthen their position in the market through merger and acquisition strategies.

Қазіргі банктік қызметтер нарығында бәсекелестіктің күшеюі және технологиялық өзгерістерге байланысты банктер мен басқа қаржылық ұйымдар жаңа стратегиялар қабылдауға мәжбүр. Осы стратегиялардың бірі – кредиттік ұйымдардың бірігуі мен қосылуы. Бұл процесс банктердің нарықтағы позицияларын нығайтуға, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және қызмет көрсету тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Банктердің бірігуі мен қосылуы арқылы олар бәсекеге қабілеттілігін арттыру және нарықтағы көшбасшылыққа қол жеткізу мақсатында әрекет етеді. Мақалада осы процестің маңызы мен тиімділігі, сондай-ақ банктік қызметтер нарығындағы көшбасшылыққа қол жеткізу үшін сәтті бірігу мен қосылу стратегиялары талқыланады.

Банктік қызметтер нарығында бәсекелестік қарқынды түрде өсіп келеді. Банктер, әсіресе, жаңа технологияларды енгізу, мобильді банкинг және цифрлық қызметтер арқылы тұтынушылардың сұранысына жауап беруге тырысуда. Дәстүрлі банктік қызметтерге қосымша, жаңа қаржылық технологиялар, криптовалюталар және онлайн төлем жүйелері нарықтың дамуына әсер етуде. Бұл өзгерістер банктердің икемділігін талап етеді және олардың нарықта тұрақтылықты сақтап қалуы үшін жаңа стратегиялар қабылдауды қажет етеді.

Банктердің бірігуі мен қосылуы – бұл қаржылық ұйымдардың нарықтағы позицияларын күшейту үшін жүзеге асыратын стратегиялық қадам. Бірігу – бұл екі немесе одан да көп ұйымның біртұтас құрылымға бірігу процесі болса, қосылу – бір ұйымның екінші ұйымды өзіне қосып алу үрдісі [1].

Бұл процестердің негізгі түрлері мен механизмдеріне мыналар жатады:

- Горизонтальды бірігу: Бірдей қызметтерді көрсететін банктердің бірігуі. Бұл нарықтағы бәсекелестікті төмендетуге және қызмет көрсету тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

- Вертикальды бірігу: Бірігу нәтижесінде бір банк өз қызметтерін толықтыру үшін өзіне жаңа салада жұмыс істейтін ұйымды қосады. Мысалы, банктің төлем жүйесі немесе сақтандыру компаниясымен бірігуі.

- Қосылу: Бірігу мен қосылудың арасындағы айырмашылықтар банктердің өзара келісімі бойынша жүзеге асатын процесс. Бұл банктің активтері мен міндеттемелерін екінші банк өзіне алады.

Банктердің бірігуі мен қосылуының бірқатар артықшылықтары бар:

- Қаржылық тұрақтылықты арттыру: Бірігу мен қосылу нәтижесінде банктің активтері мен ресурстары көбейеді, бұл оның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

- Нарықтық үлесті арттыру: Бірігу арқылы банктер нарықтағы өз үлесін ұлғайтады және көбірек тұтынушыларға қызмет көрсетуге мүмкіндік алады.

- Шығындарды азайту: Бірігу нәтижесінде екі немесе бірнеше ұйымның шығындары біріктіріліп, жалпы шығындар азаяды, мысалы, кеңселерді біріктіру, қызметкерлер санын оңтайландыру.

- Технологиялық мүмкіндіктерді дамыту: Бірігу арқылы банктер жаңа технологияларды енгізуге мүмкіндік алады, оларды қолдану арқылы қызмет көрсету сапасын арттырып, бәсекеге қабілеттілікті жоғарылатады.

Әрбір стратегиялық қадамның өзіндік тәуекелдері бар. Банктердің бірігуі мен қосылуы да оң нәтижелермен қатар белгілі бір тәуекелдерді туындатуы мүмкін:

- Мәдени сәйкессіздік: Әртүрлі корпоративті мәдениеттер бірігу кезінде қиындықтар туғызуы мүмкін. Бұл ұйым ішіндегі жұмыстың тиімділігіне әсер етуі мүмкін.

- Қаржылық қиындықтар: Бірігу немесе қосылу барысында банктің қаржылық жағдайы қысқа мерзімде өзгеруі мүмкін, әсіресе екі ұйымның бірігуі қиын жағдайда болса.

- Бақылау және басқару мәселелері: Бірігу және қосылу нәтижесінде басқару құрылымы күрделенуі мүмкін. Бұл шешім қабылдаудың жылдамдығына және тиімділігіне әсер етеді.

Банктік қызметтер нарығында көшбасшылыққа қол жеткізу үшін банктер бірігу мен қосылуды өз стратегиясының бөлігі ретінде қарастыруы керек. Қазіргі таңда банктердің ең негізгі мақсаттары – нарықтағы үлестерін арттыру, бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыру және инновациялық шешімдерді енгізу. Көшбасшылыққа қол жеткізу үшін банктер өздерінің ішкі ресурстарын тиімді пайдаланып, жаңа технологиялар мен цифрлық қызметтерді енгізу арқылы нарықтағы өзгерістерге тез бейімделуі тиіс [2].

Кредиттік ұйымдардың бірігуі мен қосылуы банктердің нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру және көшбасшылыққа қол жеткізу үшін тиімді стратегия болып табылады. Бұл процесс қаржылық тұрақтылықты нығайтуға, шығындарды азайтуға және нарықтағы орынды кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бірігу мен қосылудың тәуекелдерін ескере отырып, банктер стратегияларын мұқият әзірлеуі қажет. Тұтастай алғанда, бірігу мен қосылу арқылы банктер өз қызметтерінің сапасын арттырып, нарықтағы көшбасшылықты қамтамасыз ете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев Н. Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. – Алматы: Қазақстан университеті, 2020. – 164 б.
2. Петров А. С. Банктердің бірігуі мен қосылуы: теориялық және практикалық аспектілері. – Мәскеу: Юридическая литература, 2018. – 248 с.

УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ "ФИНАНСОВЫХ ПУЗЫРЕЙ" НА РАЗВИВАЮЩИХСЯ ФОНДОВЫХ РЫНКАХ

Сейітжанұлы А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақала дамушы қаржы нарықтарында "қаржылық пузырлердің" пайда болу шарттары мен механизмдерін зерттеуге арналған. Жұмыста қаржылық пузырлердің қалыптасуына ықпал ететін негізгі факторлар қарастырылады, олардың ішінде спекуляциялар, макроэкономикалық тұрақсыздық, реттеудің жеткіліксіздігі, сондай-ақ инвесторлардың иррационалды үміттеріне және топтық психозға негізделген мінез-құлқы. Дамушы нарықтарда туындаған қаржылық пузырлердің мысалдары талданып, олардың экономикаға, сондай-ақ нарықтың жеке қатысушыларына тигізетін салдары зерттеледі.

Summary. The article focuses on studying the conditions and mechanisms behind the emergence of financial bubbles in emerging stock markets. It examines the key factors that contribute to the formation of bubbles, such as speculation, macroeconomic instability, inadequate regulation, and the behavior of investors driven by irrational expectations and mass psychology. Examples of financial bubbles in emerging markets are analyzed, along with the consequences of their occurrence for both the economy as a whole and individual market participants.

Финансовые пузыри — это экономическое явление, которое возникает на финансовых рынках, когда цены на активы значительно превышают их реальную стоимость, что в конечном итоге приводит к резкому падению цен. Такие пузырьки могут возникать как на развитых, так и на развивающихся рынках. Однако на последних они представляют собой особую угрозу из-за более высокой нестабильности экономических и финансовых структур, что требует внимательного анализа условий и механизмов их возникновения.

Причины возникновения финансовых пузырей на развивающихся рынках:

1. Спекулятивное поведение участников рынка: Одной из главных причин возникновения финансовых пузырей является спекулятивная деятельность инвесторов, стремящихся быстро извлечь прибыль от роста цен на активы. В условиях недостаточной информации или нестабильности в экономике инвесторы могут легко попасть в ловушку ожиданий «быстрого дохода», что провоцирует рост цен, который не поддерживается реальной экономической ситуацией.

2. Макроэкономическая нестабильность: На развивающихся рынках высокая степень макроэкономической нестабильности может существенно усиливать риски образования пузырей. Колебания валютных курсов, инфляция, политическая нестабильность — все эти факторы могут способствовать возникновению искусственного роста цен на активы, когда на рынке начинают преобладать неоправданно высокие ожидания.

3. Недостаточная финансовая и экономическая регуляция: Неэффективность государственного регулирования финансовых рынков на развивающихся рынках может привести к отсутствию надлежащего контроля над деятельностью финансовых институтов. Отсутствие или слабость финансовых институтов, регулирующих деятельность на рынке, а также

недостаточная прозрачность операций способствуют возникновению пузырей, так как нет механизмов, способных своевременно предотвратить излишнюю спекуляцию [1].

Механизмы формирования финансовых пузырей:

1. Иррациональные ожидания и массовая психология: Механизм возникновения пузыря часто связан с массовым поведением участников рынка, которые, под влиянием общих ожиданий, начинают делать инвестиции не на основе реальной стоимости активов, а из-за массового стремления к «быстрому обогащению». Это приводит к дальнейшему искусственному повышению цен и формированию финансового пузыря.

2. Эффект «падения» и «переоценки» активов: Когда пузырь начинает наполняться, участники рынка продолжают покупать активы, основываясь на усиливающемся росте цен. Однако, как только возникает падение, многие инвесторы начинают массово продавать активы, чтобы минимизировать убытки, что ведет к дальнейшему обрушению цен.

3. Роль кредитования и лeverеджа: На развивающихся рынках использование заемных средств (кредитов) также играет ключевую роль в формировании пузырей. С увеличением кредитования увеличивается спрос на активы, что провоцирует искусственный рост цен. Однако, как только пузырь лопается, высокие уровни задолженности приводят к финансовым кризисам.

Примером может служить пузырь на фондовых рынках в Латинской Америке в 1990-х годах. В этот период на рынках стран региона наблюдался рост цен на акции и активы, в том числе и в связи с экономической либерализацией. Однако, отсутствие достаточного контроля и слабая макроэкономическая политика привели к резкому обрушению фондовых индексов [2].

Другим примером является кризис азиатских экономик конца 1990-х годов, когда спекулятивные капиталовложения и высокие уровни внешнего долга стали основными движущими силами формирования пузырей на рынках.

Методы предотвращения формирования финансовых пузырей

1. Усиление финансового регулирования: Для предотвращения пузырей необходимо усилить регулирование финансовых рынков. Важным шагом является создание прозрачных механизмов торговли и отчетности, а также внедрение эффективных инструментов для мониторинга рыночных процессов.

2. Образование и повышение финансовой грамотности инвесторов: Важно, чтобы участники рынка обладали достаточными знаниями о рисках и возможных последствиях спекулятивных инвестиций. Государственная программа обучения и повышения финансовой грамотности может помочь снизить риски, связанные с иррациональными инвестиционными решениями.

3. Макроэкономическая стабилизация: Для снижения риска финансовых пузырей на развивающихся рынках важно укрепить макроэкономическую стабилизацию: проводить эффективную фискальную и монетарную политику, направленную на снижение инфляции, поддержание стабильности валютного курса и развитие экономических институтов.

Финансовые пузыри на развивающихся рынках являются важной проблемой, связанной с нестабильностью и спекуляциями. Механизмы их возникновения тесно связаны с макроэкономическими колебаниями, недостаточной регуляцией и иррациональным поведением участников рынка. Важно внедрять эффективные механизмы регулирования и повысить финансовую грамотность, чтобы минимизировать риски и повысить устойчивость рынков.

Список использованной литературы

1. Мишкин Ф. С. Финансовые рынки и учреждения. – Москва: Юрайт, 2010. – 512 с.
2. Шарп У. Инвестиции: теория и практика. – Москва: Дело, 2014. – 784 с.

ӘОЖ 33.33

КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ БРЕНДІ

Сергазина И.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена анализу корпоративной культуры и роли бренда работодателя на рынке труда. В условиях современных экономических и социальных изменений корпоративная культура становится ключевым фактором в привлечении и удержании квалифицированных сотрудников. В статье рассматривается влияние корпоративной культуры на производительность труда, вовлеченность сотрудников и репутацию компании. Также особое внимание уделено бренду работодателя как важному инструменту для формирования положительного имиджа компании на рынке труда и среди потенциальных кандидатов. Акцент сделан на важности разработки эффективных стратегий для улучшения корпоративной культуры и укрепления бренда работодателя, что способствует привлечению талантливых специалистов и созданию конкурентных преимуществ на рынке труда.

Summary. The article is dedicated to analyzing corporate culture and the role of the employer brand in the labor market. In the context of modern economic and social changes, corporate culture has become a key factor in attracting and retaining skilled employees. The article examines the impact of corporate culture on labor productivity, employee engagement, and company reputation. It also focuses on the employer brand as an important tool for building a positive company image in the labor market and among potential candidates. Emphasis is placed on the importance of developing effective strategies to improve corporate culture and strengthen the employer brand, which contributes to attracting talented professionals and creating competitive advantages in the labor market.

Корпоративтік мәдениет – бұл ұйымның ішкі құндылықтарын, әдет-ғұрыптарын, сенімдерін, ұжымдық нормаларын және компанияның стратегиялық мақсаттарына сәйкес қалыптасқан жұмыс ортасын білдіреді. Қазіргі уақытта ұйымның корпоративтік мәдениеті оның сыртқы нарықтағы, оның ішінде еңбек нарығындағы позициясын нығайтуға үлкен ықпал етеді. Жұмыс берушінің бренді еңбек нарығында компанияның имиджін

қалыптастырады, бұл өз кезегінде талантты мамандарды тарту мен компанияның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды болып табылады.

Корпоративтік мәдениет компанияның стратегиялық дамуы мен оның еңбек нарығындағы орнына тікелей әсер етеді. Ол ұйым ішіндегі қарым-қатынастарды, қызметкерлердің өзара әрекетін, жұмыс процесінің құрылымын және жалпы жұмыс ортасын анықтайды. Корпоративтік мәдениет компанияның құндылықтарын, оның миссиясын, қызметкерлеріне деген көзқарасын және басқарушылық шешімдер қабылдау тәсілдерін қамтиды. Жақсы қалыптасқан корпоративтік мәдениет жұмыс орнында өзара құрмет пен ынтымақтастықты қамтамасыз етеді, сондай-ақ қызметкерлердің жұмысына деген мотивациясын арттырады.

Корпоративтік мәдениеттің негізгі компоненттері:

- Құндылықтар мен сенімдер: Компанияның ұстанатын моральдық қағидалары мен жұмыс процесіндегі негізгі мақсаттары.
- Ұйымдық құрылым: Қызметкерлердің ролі мен жауапкершілігі анықталған ұйымдастыру схемасы.
- Қарым-қатынас мәдениеті: Компаниядағы барлық деңгейдегі коммуникациялар мен өзара әрекеттестік деңгейі.
- Басқарушылық стиль: Басшылар мен қызметкерлер арасындағы қарым-қатынастар мен шешім қабылдау әдістері.

Жұмыс берушінің бренді – бұл компанияның еңбек нарығында өзіне деген тартымдылығын арттыру мақсатында қалыптастырған корпоративтік имиджі. Жұмыс беруші бренді ұйымның мәдениеті мен оның сыртқы ортаға қатысты бейнесін көрсетеді. Бұл бренд қызметкерлерге, әсіресе әлеуетті үміткерлерге компанияның жұмыс жағдайлары мен мүмкіндіктері туралы әсер қалдырады [1].

Жұмыс беруші бренді еңбек нарығында компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және оның тартымдылығын жоғарылатуға бағытталған. Ұйымның жақсы бренді еңбек нарығындағы ең үздік мамандарды тартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, компанияның бренді жұмысшыларды ұстап тұруға да ықпал етеді, себебі қызметкерлер өздерінің кәсіби даму мүмкіндіктерін жоғары бағалайтын компанияларда жұмыс істеуге тырысады.

Корпоративтік мәдениет пен жұмыс беруші бренді тығыз байланысты, себебі компанияның мәдениеті оның брендіне әсер етеді. Егер корпоративтік мәдениет жақсы дамыған болса, онда бұл компанияның жұмыс беруші брендіне оң әсер етеді, себебі ол қызметкерлердің жұмысқа деген қатынасын жақсартады, сондай-ақ ұйымның сыртқы имиджін нығайтады.

Корпоративтік мәдениет пен бренді арасындағы байланыс:

- Қызметкерлердің қатысуы: Жақсы корпоративтік мәдениет қызметкерлердің жұмысына деген мотивациясын арттырады, олар компанияның өсуіне және жетістіктеріне белсенді қатысады. Бұл өз кезегінде компанияның имиджін жақсартады.

- Қызметкерлердің қанағаттанушылығы: Қызметкерлердің компанияның мәдениетіне деген оң көзқарасы олардың жұмысқа деген қанағаттанушылығын арттырады, бұл өз кезегінде жұмыс берушінің брендіне әсер етеді.

- Талантты мамандарды тарту: Корпоративтік мәдениет пен жұмыс берушінің бренді еңбек нарығында бәсекелестерден ерекшеленуге мүмкіндік береді және ең үздік мамандарды тартуға көмектеседі.

Корпоративтік мәдениетті жақсарту үшін әрбір компанияда тиімді стратегияларды әзірлеу қажет. Бұл стратегиялар компанияның ішкі процестерін оңтайландыруға, қызметкерлердің мотивациясын арттыруға және жұмыс берушінің брендіне жағымды әсер етуге бағытталуы керек.

Корпоративтік мәдениетті жақсарту бойынша ұсыныстар:

- Ашық және тиімді коммуникация: Қызметкерлерге өзінің пікірін білдіруге мүмкіндік беру, сондай-ақ басшылық пен қызметкерлер арасындағы ашық коммуникацияны дамыту.

- Қызметкерлердің дамуына инвестиция салу: Қызметкерлердің кәсіби дамуы мен оқытуларына арналған бағдарламалар әзірлеу.

- Жұмыс ортасының жайлылығын қамтамасыз ету: Қызметкерлердің жұмыс орындарында жақсы жағдайларда жұмыс істеуі үшін барлық қажетті жағдайлар жасау [2].

Корпоративтік мәдениет пен жұмыс берушінің бренді қазіргі еңбек нарығында үлкен маңызға ие. Құрылымдық өзгерістер мен әлеуметтік жағдайлар әсерінен ұйымның имиджі мен қызметкерлермен қарым-қатынасы үлкен роль атқарады. Жақсы корпоративтік мәдениет қалыптасқан компаниялар өз қызметкерлеріне жайлы орта мен кәсіби дамуға жағдай жасайды, бұл олардың жұмысқа деген мотивациясын арттырады және жұмыс берушінің брендіне оң әсер етеді. Осылайша, корпоративтік мәдениетті жақсарту мен жұмыс берушінің брендіне назар аудару компанияның еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құдайбергенова Г. Б. Корпоративтік мәдениет және басқару. – Алматы: Экономика, 2015. – 180 б.
2. Жатқанбаева Қ. М. Еңбек нарығы мен жұмыс берушінің бренді. – Алматы: ҚазМУ, 2017. – 156 б.

ӘОЖ 658.3:65.012.4

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ ПЕРСОНАЛЫН ОҚЫТУ ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ КОУЧИНГ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Серік М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена применению коучинг технологий в практике обучения персонала современных организаций. В условиях быстроменяющегося рынка труда и постоянных изменений в бизнес-среде, эффективное обучение и развитие сотрудников

становится ключевым фактором конкурентоспособности компании. Коучинг, как инновационный метод, направлен на развитие потенциала сотрудников, улучшение их личных и профессиональных качеств, а также на повышение мотивации и продуктивности. В статье рассматриваются основные принципы и методы коучинга, его роль в организации процесса обучения, а также конкретные примеры применения коучинга для улучшения командной работы, развития лидерских качеств и повышения личной ответственности сотрудников. Особое внимание уделяется важности персонализированного подхода, который позволяет учитывать индивидуальные особенности сотрудников и создавать персональные планы развития.

Summary. This article is dedicated to the application of coaching technologies in the practice of employee training in modern organizations. In the context of a rapidly changing labor market and constant business environment transformations, effective training and development of employees become key factors in a company's competitiveness. Coaching, as an innovative method, aims to develop employees' potential, enhance their personal and professional qualities, as well as increase motivation and productivity. The article explores the main principles and methods of coaching, its role in organizing the learning process, and specific examples of how coaching can improve teamwork, develop leadership qualities, and increase personal responsibility among employees. Special attention is given to the importance of a personalized approach, which takes into account individual employee characteristics and creates personalized development plans.

Қазіргі уақытта ұйымдар үшін персоналдың кәсіби дамуы мен оқытуы маңызды стратегиялық ресурсқа айналған. Ұйымдар өз қызметкерлерінің әлеуетін толықтай аша білу үшін әр түрлі оқыту әдістерін қолдануда. Соның ішінде коучинг технологияларының қолданылуы, әсіресе, жетекші қызметкерлер мен топтардың кәсіби дағдыларын дамытуда маңызды орын алады. Коучинг — бұл жеке тұлғалардың өздігінен шешім қабылдай білу қабілетін дамытуға бағытталған әдіс, ол қазіргі уақытта корпоративтік мәдениет пен жұмысқа деген көзқарасқа терең ықпал етеді. Бұл мақалада қазіргі заманғы ұйымдарда коучинг технологияларын қолданудың негізгі принциптері мен әдістері қарастырылады.

Коучинг — бұл адамдардың өзін-өзі жүзеге асыруына, өз әлеуетін барынша ашуына және жеке даму мүмкіндіктерін іске асыруға көмектесетін тәсіл. Ол қызметкердің қажеттіліктері мен мақсаттарына негізделген және мотивациялық тұрғыдан қолдау көрсететін әдіс болып табылады. Коучингтің басты мақсаты — адамды оның әлеуетін жүзеге асыруға, шешімдер қабылдауға және олардың өміріндегі қиындықтарды жеңуге бағыттау.

Коучингтің негізгі сипаттамалары:

- Бірегейлік: Әр адам жеке тұлға ретінде қарастырылып, оның мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескеріледі.
- Өзін-өзі тану: Коучинг тұлғаның өз күшін сезінуіне көмектеседі, шешімдерді өздігінен қабылдай білуге үйретеді.
- Тұрақты даму: Коучингтің ұзақ мерзімді әсері — қызметкердің кәсіби әрі жеке тұрғыдан үздіксіз дамуында жатыр [1].

Коучингтің бірнеше түрлері бар, олардың әрқайсысы белгілі бір мақсатқа және контекстке бағытталған. Әр түрі ұйымдағы түрлі деңгейдегі қызметкерлер үшін қолданылуы мүмкін:

1. Жеке коучинг

Жеке коучинг – бұл жеке тұлғаның кәсіби дамуын қамтамасыз етуге бағытталған тәсіл. Әдетте бұл әдіс басшылар мен көшбасшылар үшін қолданылады. Жеке коучинг арқылы қызметкер өзінің күшті жақтарын анықтай алады, ішкі кедергілерді жоюға және мақсатқа жетуге арналған стратегияларды құрастырады.

2. Топтық коучинг

Топтық коучинг бірнеше адаммен жұмыс істеуге арналған. Бұл әдіс топтық коммуникация мен ынтымақтастықты дамытуға, ұйым ішінде тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Топтық коучинг жұмысшылар арасында бірлескен мақсатқа жетуге және ортақ нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған.

3. Көшбасшылық коучинг

Көшбасшылық коучингтің мақсаты – менеджерлер мен жетекшілердің көшбасшылық дағдыларын дамыту. Бұл әдіс командаларды басқару, шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға, лидерлік қасиеттерді нығайтуға көмектеседі.

4. Өсу коучингі

Бұл коучинг қызметкерлердің жеке және кәсіби тұрғыдан өсуіне бағытталған. Өсу коучингі арқылы қызметкерлер өздерінің мақсаттарын нақты анықтайды, оларды орындау үшін қажетті дағдылар мен білімді игереді [2].

Коучингтің ұйымдар үшін көптеген артықшылықтары бар:

1. Жеке тұлғалық даму

Коучинг жеке тұлғаның дамуында шешуші рөл атқарады. Қызметкерлер өз әлеуетін толығымен аша алады, өздерінің кәсіби және жеке дағдыларын жетілдіреді.

2. Өнімділікті арттыру

Коучинг арқылы қызметкерлердің мотивациясы мен жұмысына деген қатынасы өзгереді, бұл өз кезегінде еңбек өнімділігін арттыруға ықпал етеді. Өзін-өзі басқару мен мақсат қою дағдылары қызметкерлердің жұмыс нәтижелеріне тікелей әсер етеді.

3. Жетекшілік дағдыларын дамыту

Коучинг менеджерлер мен жетекшілердің көшбасшылық дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Коучинг арқылы олар командаларды тиімді басқаруды, ынталандыру мен бағыттауды үйренеді.

4. Командалық жұмысты нығайту

Топтық коучинг команданың жұмысын үйлестіруге, өзара түсіністік пен сенімділікті арттыруға көмектеседі. Бұл өз кезегінде ұйымдағы жалпы жұмыс атмосферасын жақсартады.

5. Мақсаттарға жетуді қамтамасыз ету

Коучинг арқылы қызметкерлер өз мақсаттарын нақты анықтайды және оған жету үшін қажетті қадамдарды жоспарлайды. Бұл олардың жұмысқа деген көзқарасын өзгертіп, нәтижелерге жетуді жеңілдетеді [3].

Коучинг технологияларын енгізу үшін бірнеше маңызды қадамдар қажет:

1. Қажеттілік анализі

Қандай да бір коучинг бағдарламасын енгізу алдында ұйымдағы қажеттіліктерді зерттеу қажет. Қызметкерлердің қандай дағдыларды дамыту қажеттігін және қандай мәселелердің туындайтынын анықтау маңызды.

2. Мақсат қою және жоспарлау

Коучинг процесінің мақсаттары мен нақты нәтижелерін анықтау қажет. Бұл мақсаттар қызметкердің жеке дамуына бағытталған болуы тиіс.

3. Қолдау көрсету

Коучингті тек бір реттік шара ретінде емес, үздіксіз даму процесі ретінде қарастыру керек. Басшылар мен менеджерлердің қолдауы қызметкерлердің нәтижелі дамуында маңызды рөл атқарады.

4. Кері байланыс және бағалау

Коучингтің нәтижелерін бағалап, кері байланыс беру арқылы процесс тиімділігін арттыруға болады. Кері байланыс қызметкердің өз дамуына және коучингке қатысуына оң әсер етеді [4].

Қазіргі заманғы ұйымдар үшін коучинг технологиялары персоналды оқыту және дамыту саласындағы тиімді құралдардың бірі болып табылады. Бұл әдіс қызметкерлердің кәсіби дағдыларын дамытуға, олардың мотивациясын арттыруға және ұйымның жұмыс нәтижелілігін жақсартуға көмектеседі. Коучингтің барлық аспектілерін дұрыс жүзеге асыру, оның әр қызметкердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып қолданылуы ұйымның ұзақ мерзімді табысына әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бенжамен, Ж. Мотивация и коучинг / Ж. Бенжамен. – М.: Институт психологических технологий, 2010.
2. Смит, Д. Коучинг для лидеров: Практическое руководство – М.: Питер, 2018.
3. Гайдар, И. Коучинг в организациях: теория и практика / И. Гайдар. – М.: Инновации, 2015.
4. Маккензи, Дж. Коучинг как инструмент личной эффективности / Дж. Маккензи. – СПб.: Речка, 2020.

ӘОЖ 65.01.1

ЖОБАНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ НИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Слямбекова Қ.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена вопросам формирования инвестиционного намерения в рамках инвестиционных проектов. Формирование инвестиционного намерения является важным этапом в процессе реализации инвестиционных проектов, так как от этого зависит привлечение финансирования, успешность реализации и достижения запланированных результатов. В статье рассмотрены основные этапы формирования инвестиционного намерения, включая анализ рыночной ситуации, финансовое обоснование, риски и перспективы проекта. Также акцент сделан на роль стратегического планирования, выбора источников финансирования и взаимодействия с инвесторами.

Особое внимание уделено важности прозрачности и доверия между сторонами для успешной реализации проектов. В статье представлены рекомендации по повышению эффективности инвестиционных намерений и стратегиям привлечения капитала для инвестиционных проектов.

Summary. The article is dedicated to the issues of forming an investment intention within the framework of investment projects. The formation of investment intention is a crucial stage in the implementation of investment projects, as it determines the ability to attract financing, the success of implementation, and achieving the planned results. The article discusses the main stages of forming an investment intention, including market analysis, financial justification, risks, and project prospects. The role of strategic planning, selection of financing sources, and interaction with investors is also emphasized. Special attention is given to the importance of transparency and trust between parties for the successful realization of projects. Recommendations are provided on enhancing the effectiveness of investment intentions and strategies for attracting capital for investment projects.

Қазіргі уақытта инвестициялық жобалар экономиканың маңызды қозғаушы күші болып табылады, ал олардың тиімділігі көбінесе жобаның инвестициялық ниетін дұрыс қалыптастыруға байланысты. Инвестициялық ниет – бұл жобаның іске асырылуына бағытталған қаржылық шешімдер мен әрекеттердің жиынтығы, ол бизнес-жоспарды, қаржыландыру көздерін, қаржы тәуекелдерін, пайда мен шығындарды есептеуді қамтиды. Бұл мақалада инвестициялық ниетті қалыптастырудың маңызды аспектілері, оның стратегиялық маңызы және инвестициялық жобалардың сәтті жүзеге асырылуы үшін қажетті қадамдар талданады.

Инвестициялық ниет – бұл инвестициялық жобаның бастапқы кезеңінде қалыптасатын шешімдер мен міндеттемелер жиынтығы. Бұл кезеңде компания өз стратегиясын анықтап, қажетті капиталды тарту үшін әдіс-тәсілдер мен көздерді таңдауға кіріседі. Инвестициялық ниет бірқатар факторларға, соның ішінде нарықтық сұранысқа, жобаның қаржылық тиімділігіне, тәуекелдер мен перспективаларға негізделеді. Осы кезеңде дұрыс шешім қабылданса, жобаның сәтті жүзеге асуына ықпал етеді, ал қателіктер инвестицияның жоғалуына немесе жобаның құлдырауына әкелуі мүмкін [1].

Инвестициялық ниетті қалыптастыру процесі бірнеше маңызды кезеңдерден тұрады:

1. Нарықтық талдау және сұраныс бағасы

Инвестициялық жоба бастамас бұрын оның жүзеге асырылуына нарықтың сұранысы мен қажеттілігін зерттеу қажет. Бұл кезеңде экономикалық жағдай, бәсекелестік орта және тұтынушы қажеттіліктері талданады. Нарықтық талдау жобаның келешегі мен пайдасын болжауға мүмкіндік береді, сондай-ақ инвесторларға жобаның өміршеңдігін дәлелдейді.

2. Қаржылық негіздеме мен бюджеттеу

Қаржылық негіздеме жобаның тиімділігін дәлелдейтін ең маңызды аспект болып табылады. Бұл кезеңде жобаның құны, оны жүзеге асыру үшін қажетті қаражат көлемі және күтілетін кірістер есептеледі. Жоба үшін қажет инвестициялар, күтілетін пайда, амортизация және басқа да қаржылық көрсеткіштер есептеледі. Қаржылық негіздеме жобаның жүзеге асуына қажетті инвестициялар туралы шешім қабылдауға ықпал етеді.

3. Тәуекелдерді талдау

Инвестициялық жобаның іске асырылуында әрдайым белгілі бір тәуекелдер бар. Бұл тәуекелдер жобаның орындалуына кедергі болуы мүмкін, сондықтан оларды алдын ала бағалау қажет. Тәуекелдерді талдау кезінде нарықтағы құбылмалылық, экономикалық дағдарыстар, валюталық және пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруі және басқа да факторлар ескеріледі. Тәуекелдерді басқару стратегиясы инвестициялық ниеттің тиімділігін арттыруға көмектеседі.

4. Қаржыландыру көздерін таңдау

Инвестициялық жобаны қаржыландыру үшін әртүрлі көздер бар. Компания банктерден, венчурлық қорлардан немесе жеке инвесторлардан қаражат тарта алады. Қаржыландыру көздерін таңдау жобаның ауқымы, қаржылық жағдайы және нарықтық жағдайларға байланысты болады. Жобаның қаржыландырылуының дұрыс таңдалуы инвестициялық ниеттің тиімділігін айтарлықтай арттыра алады.

Инвестициялық ниет қалыптастыру кезінде бірнеше стратегияларды қолдануға болады. Бұл стратегиялар жобаның ерекшеліктеріне, компанияның мақсаттарына және нарықтың жағдайына байланысты өзгереді.

1. Консервативті стратегия

Консервативті стратегия бойынша жобаның іске асырылуы сақтықпен қарастырылады. Бұл жағдайда тәуекелдер минимизацияланып, компания тек белгілі бір деңгейде кіріс әкелетін жобаларға ғана инвестиция салады. Мұндай стратегия көбінесе тұрақты кіріс көзі бар жобалар үшін қолданылады.

2. Агрессивті стратегия

Агрессивті стратегияда компания жоғары тәуекелдерді қабылдай отырып, жаңа және инновациялық жобаларды іске асыруды көздейді. Мұндай стратегия жедел өсу мен үлкен пайда алу мақсатында қолданылады. Бірақ бұл жағдайда тәуекелдер жоғары болады, сондықтан басқару шешімдері мұқият қабылдануы керек.

3. Жақсы қорғалған стратегия

Бұл стратегия компанияның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін әртүрлі қаржылық құралдар мен тәуекелдерді басқару әдістерін қолдануды қамтиды. Бұл стратегия нарықтағы құбылмалылықтан қорғану үшін тиімді, сондай-ақ инвестициялық жобаның ұзақ мерзімді перспективада тұрақты табыс әкелуіне бағытталған [2].

Инвестициялық ниеттің сәтті іске асуы үшін бірнеше маңызды шарттар орындалуы тиіс:

- **Жоғары деңгейдегі басқару:** Басқарушылық шешімдер мен стратегиялар нақты, кәсіби түрде жүзеге асырылуы керек.
- **Тұрақты мониторинг:** Жобаның жүзеге асырылуы барысында тұрақты түрде бақылау жүргізіп отыру қажет.
- **Тәуекелдерді басқару:** Тәуекелдерді уақытылы бағалап, оларды басқару стратегияларын қабылдау өте маңызды.

• **Қаржылық жоспарлау және есептілік:** Қаржылық есептер мен жоспарлар жобаның кезеңдеріне сәйкес жаңартылып, бақыланып отыруы керек.

Жобаның инвестициялық ниетін қалыптастыру – бұл қаржылық шешімдердің, стратегиялардың және жоспарлаудың маңызды процесі. Бұл процесс дұрыс жүзеге асырылса, онда жоба сәтті іске асырылып, компания өзінің инвестициялық мақсаттарына жетеді. Инвестициялық ниеттің қалыптасуы кезінде барлық негізгі кезеңдерді, тәуекелдерді және қаржылық аспектілерді ескеру қажет. Сондай-ақ, әртүрлі стратегиялар мен қаржыландыру көздерін дұрыс таңдай отырып, жоба үшін ең тиімді шешімдер қабылдануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құдайбергенова, Г. Б. Инвестициялық жобаларды басқару / Г. Б. Құдайбергенова. – Алматы : Экономика, 2016. – 240 б.
2. Әуелбекова, С. Б. Инвестиция және инвестициялық менеджмент / С. Б. Әуелбекова. – Алматы : Қазақ университеті, 2017. – 304 б.

УДК 346.26

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО ВУЗОВ И ПРЕДПРИЯТИЙ - ЗАЛОГ УСПЕШНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Стаценко О.А. к.э.н. ассоц. профессор
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада жоғары оқу орындары мен кәсіпорындардың стратегиялық серіктестігі табысты кәсіпкерлік білім берудің кепілі ретінде қарастырылады. Мирас университетінің "Бизнес, экономика және қызмет көрсету саласы" секторының мысалында білім мен ғылымды интеграциялау негізінде өндіріс, ғылым проблемаларын шешуге, серпінді технологияларды әзірлеуге және өңір, республика экономикасын дамытудың басым бағыттары бойынша ғылыми зерттеулер спектрін кеңейтуге қабілетті жаңа формациядағы ғылыми, ғылыми – педагогикалық кадрларды даярлаудың тиімді жүйесін құру талданды.

Summary. The article discusses the issues of strategic partnership between universities and enterprises as a key to successful entrepreneurial education. Using the example of the "Business, Economics and services" sector of Miras University, the author analyzes the creation of an effective system of training scientific, scientific and pedagogical personnel of a new formation based on the integration of education and science, capable of solving problems of production, science, developing breakthrough technologies and expanding the range of scientific research in priority areas of economic development of the region and the republic.

Изменение политического и социально-экономического уклада и облика Казахстана, стремительная интеграция страны в мировое сообщество и образовательное пространство делают все более значимой проблему качества подготовки современного специалиста к его профессиональной деятельности.

Сегодня для преодоления экономического кризиса общество нуждается в активной поддержке молодого поколения, которое должно овладевать

знаниями и сокровищами духовного наследия всех казахстанцев, крепить единство, обеспечивать стабильность и безопасность страны, быть патриотами своего отечества.

Как никогда, стране нужны образованные конкурентоспособные кадры высокой квалификации, соответствующие требованиям мирового сообщества, о чем сказал глава государства в своем обращении народу Казахстана: «Задача казахстанских вузов – предоставлять образование на уровне мировых стандартов, а дипломы ведущих казахстанских вузов должны быть признаваемы в мире» [1]. И одним из основных приоритетов, отмеченных в ежегодном Послании Главы государства народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» является развитие современного образования, формирование основ «умной экономики», использование новых технологий, идей и подходов, развитие инновационной экономики [2].

В связи с чем, потребуются в ближайшей перспективе кардинальный пересмотр стандартов образования, подготовка нового поколения научных и педагогических кадров, обновление учебно-методических комплексов, дальнейшее развитие и совершенствование системы менеджмента и контроля качества, дальнейшая демократизация системы образования.

Согласно последним социологическим опросам самой популярной среди поступающих в высшие учебные заведения была названа профессия менеджера. Одним из основных мотивов такого выбора является востребованность менеджеров на рынке труда. Действительно, по данным сайтов кадровых агентств, примерно 40% вакансий составляют позиции менеджеров различных направлений и уровней подготовки.

Слово «менеджмент» (от английского management) означает управление или организацию, а в упрощенном понимании это умение добиваться поставленных целей, используя труд, интеллект, мотивы поведения других людей. Менеджмент как понятие возникло на Западе, и особенно полно его значение раскрылось в 30-е годы прошлого века, когда стало очевидным, что деятельность по управлению превратилась в профессию, область знаний – в самостоятельную дисциплину, а социальный слой – в весьма влиятельную общественную силу. Менеджмент стал одним из важнейших факторов конкурентной борьбы в условиях рыночной экономики [3].

Высокий спрос на менеджеров также объясняется межотраслевым характером специальности, так как получившие эту квалификацию выпускники могут работать практически во всех отраслях народного хозяйства: в экономике, бизнесе, на производстве, в государственных структурах и общественных организациях. Менеджеры были и будут нужны всегда. Большую роль в обеспечении стойкого спроса на менеджеров у работодателей играет универсальность самой специальности, включающей комплекс знаний не только по менеджменту, но и по экономике, маркетингу, рекламе и психологии. Востребованность менеджеров на рынке труда столь высока, что зачастую менеджерские позиции занимают выпускники, имеющие квалификации экономистов, юристов, маркетологов. Но им, безусловно,

недостает знаний по организационным и управленческим дисциплинам, которые приобретают только выпускники с квалификацией «менеджер».

Сектор Бизнеса, экономики и сферы услуг университета Мирас, сотрудничает на основе договора со многими ведущими предприятиями города и региона, одним из которых является ТОО Юг Строй Инвест с которым заключен договор на 2024-2028 годы. В целях постоянной возможности привлечения для работы выпускников, наилучшим образом проявивших себя в процессе обучения и в ходе производственных практик на базе предприятия заключило договор о сотрудничестве с сектором «Бизнеса, экономики и сферы услуг» университета Мирас, Данное сотрудничество имеет уже свои положительные результаты, как для сектора, так и для предприятия:

- на базе предприятия прошли производственную стажировку сотрудники сектора

- представители предприятия ежегодно являются рецензентами и Председателями аттестационной комиссии

- на базе предприятия проходят производственную практику студенты и магистранты сектора.

В процессе прохождения практики студентами демонстрируются следующие навыки и умения: свободное владение иностранным языком; навыки концептуального, аналитического и логического мышления; умение выбирать адекватные методы и средства их достижения; осуществлять научную, инновационную деятельность по получению новых знаний;

- привлечение работодателей к разработке образовательных программ и профессиональных требований к выпускникам выражается в согласовании с ними содержания образовательных программ, перечня профессиональных компетенций выпускников. Эти требования работодатели формируют на основе национальных (корпоративных) профессиональных стандартов

- разработка и подача совместных научных проектов

Под стратегическим партнерством сектора «Бизнеса, экономики и сферы услуг» университета Мирас и предприятия понимаются двусторонние договорные отношения, содержащие следующие характерные элементы:

- организация и проведение на базе предприятия семинарских (практических) занятий

- привлечение представителей предприятия к проведению семинарских (практических) занятий в академических группах

- проведение встреч обучающихся и мастер-классов с представителями предприятия

- привлечение к проведению государственной итоговой аттестации и защите отчетов по всем видам практик по основным профессиональным образовательным программам высшего образования представителей Предприятия

- участие представителей предприятия в разработке и рецензировании модульных образовательных программ, каталога элективных дисциплин, учебной программы, рабочей учебной программы

- совместная разработка тем дипломных работ и магистерских проектов
- проведение исследовательских работ по заказам предприятия (Современные проблемы менеджмента, Культура и этика управления)
- внедрение научных знаний в практику деятельности предприятия (оформление актов внедрения в производственный процесс)
- формирование системы обмена передовым опытом, распространение последних научных, учебных и производственных достижений

Создание на основе интеграции образования и науки эффективной системы подготовки научных, научно – педагогических кадров новой формации, способных решать проблемы производства, науки, разрабатывать прорывные технологии и расширение спектра научных исследований по приоритетным направлениям развития экономики региона, республики – является основной целью научной деятельности сектора, которая проводится по следующим темам:

1. Социально – экономические и экологические проблемы региона.
2. Экономический механизм функционирования предприятий.
3. Управление в социальных и экономических системах.
4. Исследование отраслевых и региональных проблем цифровизации экономики страны.

Можно отметить стабильный рост количества монографий и статей, публикуемых сотрудниками сектора «Бизнеса, экономики и сферы услуг» университета Мирас по результатам проведенных научных исследований, в том числе, в центральных научных журналах и зарубежной печати.

В условиях интенсивного старения информации, знаний и быстрой мобильности производств, финансовых структур исключительное значение имеет адаптация современных менеджеров и управляющих к динамичности производственных процессов. Это возможно, на наш взгляд, через создание учебно-научно-производственных комплексов, посредством которых может эффективно происходить интеграция учебного, научного и производственного процессов.

Деятельность УНПК направлена на достижение следующих целей:

- содействие в реализации инновационного потенциала путем вовлечения профессорско–преподавательского состава, студентов, магистрантов в инновационную деятельность и повышение ее на основе образовательной деятельности;
- содействие передачи разработок на рынок в виде инновационных продуктов, технологий и услуг для удовлетворения потребностей общества;
- повышение роли УНПК как центра развития инновационных процессов в регионе.

Перечень направлений и форм сотрудничества не является исчерпывающим и может расширяться и дополняться по соглашению сторон.

Важнейшей сферой взаимодействия сектора «Бизнеса, экономики и сферы услуг» университета Мирас с предприятием является оценка последними качества подготовки выпускников. Она производится как в форме разовых

мероприятий (например, аттестации в форме тестирования, собеседования и т.п.), так и путем анализа деятельности работников за определенный период. Критерии оценки формируются на основе профессиональных стандартов. Средства оценки всегда надежные и научно обоснованные.

В настоящее время сектор «Бизнеса, экономики и сферы услуг» уверенно позиционирует себя в качестве успешного конкурентоспособного подразделения университета, имеющей существенную долю научной деятельности, результаты которой позволяют позитивно оценивать перспективы дальнейшего развития в интересах национальной экономики.

Таким образом, стратегическое партнерство должно обеспечить качественную и востребованную целевую подготовку, и повышение квалификации специалистов, повышение конкурентоспособности образовательных программ сектора на рынке труда и образовательных услуг, повышение качества профессиональной подготовки и конкурентоспособности выпускников.

Коллектив делает все возможное, чтобы соответствовать требованиям времени и обеспечить единство научной, исследовательской и практической деятельности.

Список использованной литературы

1. Послание Главы государства Касым Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» (Электронный ресурс) официальный сайт Президента Республики Казахстан 2018г
2. Послание Главы государства Касым Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народв и системные реформы – прочная основа процветання стрвны» (Электронный ресурс) официальный сайт Президента Республики Казахстан 2021г
3. Прах Т.П., Сальжанова З.А., Витренко А.А., Рейтинговая оценка эффективности взаимодействия вузов и бизнеса по регионам Казахстана Central Asian Economic Review, 2021 (5)

ӘОЖ 338.24

МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ САЯСАТ ШЕҢБЕРІНДЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУШІ СУБЪЕКТІЛЕРДІҢ НАРЫҚТЫҚ КҮШІН РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Тоялықызы А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена теоретическим и методологическим основам регулирования рыночной силы хозяйствующих субъектов в рамках антимонопольной политики. В условиях рыночной экономики наличие монополий может существенно влиять на конкурентоспособность и развитие отраслей, создавая барьеры для свободной конкуренции и ограничивая экономические возможности других участников рынка. В работе рассматриваются ключевые аспекты антимонопольной политики, направленной на регулирование рыночной силы крупных игроков, с целью обеспечения справедливой конкуренции. Оценены различные методы и инструменты, используемые для регулирования монополий, такие как ценовое регулирование, контроль за слияниями и поглощениями, а

также ограничения на антиконкурентные практики. Кроме того, в статье проанализированы теоретические и методологические подходы к исследованию антимонопольной политики, а также представлены ключевые принципы, лежащие в основе формирования законодательства и стратегий, направленных на поддержку конкуренции и противодействие монополистической деятельности. Акцент сделан на важности развития эффективного механизма регулирования рыночной силы, который может гарантировать прозрачность, справедливость и устойчивость рыночных процессов.

Summary. The article is dedicated to the theoretical and methodological foundations of regulating the market power of economic entities within the framework of antimonopoly policy. In a market economy, the presence of monopolies can significantly affect competitiveness and industry development, creating barriers to free competition and limiting the economic opportunities of other market participants. The paper discusses key aspects of antimonopoly policy aimed at regulating the market power of large players to ensure fair competition. Various methods and tools used to regulate monopolies are evaluated, such as price regulation, control over mergers and acquisitions, and restrictions on anti-competitive practices. Additionally, the article analyzes theoretical and methodological approaches to studying antimonopoly policy, presenting the key principles that underpin the development of legislation and strategies aimed at supporting competition and combating monopolistic activities. Emphasis is placed on the importance of developing an effective mechanism for regulating market power that can ensure transparency, fairness, and stability of market processes.

Қазіргі нарықтық экономикада бәсекелестік ортаны сақтау, оның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету өте маңызды. Бірақ экономиканың түрлі салаларында монополиялардың пайда болуы бұл мақсатқа қол жеткізуді қиындатуы мүмкін. Монополиялар нарықтағы бәсекелестікті шектеу арқылы өздеріне артықшылықтар жасайды, бұл нарықтағы баға мен сапа деңгейіне теріс әсерін тигізеді. Осыған байланысты монополияға қарсы саясаттың маңызы зор. Бұл саясат шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтық күшін реттеу арқылы монополиялардың теріс әсерлерін болдырмауға бағытталған.

Мақалада монополияға қарсы саясат шеңберінде шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтық күшін реттеудің теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылған. Бұл ретте басты назар монополиялардың экономикалық және құқықтық ықпалын шектеуге, сондай-ақ нарықта бәсекелестік ортаны сақтау үшін қолданылатын әдістер мен құралдарға аударылады.

Монополияға қарсы саясаттың негізгі мақсаты — нарықтық бәсекелестікті қорғау және монополистік жағдайлардың алдын алу. Бұл саясат экономикалық субъектілердің нарықтық күшін реттейтін механизмдер мен құралдар жүйесін қамтиды. Монополияға қарсы саясаттың тиімділігі монополистік құрылымдардың нарыққа әсерін азайтуға және жаңа бәсекелестердің нарыққа кіруін жеңілдетуге мүмкіндік береді [1].

Монополияға қарсы саясаттың негізгі мақсаттары мыналар болып табылады:

- Бәсекелестікті сақтап, нарықтағы монополистік үстемдікті шектеу;
- Нарыққа кірудің кедергілерін жою және шағын және орта кәсіпорындардың дамуына жағдай жасау;
- Баға мен сапаның тұрақтылығын қамтамасыз ету;

- Шаруашылық жүргізуші субъектілердің әлеуметтік жауапкершілігін арттыру.

Нарықтық күштің реттелуі әртүрлі әдістер мен құралдар арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте келесі негізгі әдістер кеңінен қолданылады:

1. Құқықтық реттеу

Құқықтық реттеу нарықта монополистік әрекеттерді бақылаудың маңызды құралы болып табылады. Бұл салада мемлекеттік заңнамалық актілер мен нормативтік құжаттар қабылданады. Монополияға қарсы заңдар кәсіпорындардың монополистік жағдайға ие болуын болдырмауға бағытталған, сондай-ақ бәсекелестікті шектеуге арналған келісімдер мен іс-әрекеттерді анықтап, оларды заңды түрде реттейді.

2. Баға реттеуі

Бағаларды реттеу монополияның үстем жағдайын шектеу үшін қолданылатын негізгі әдістердің бірі болып табылады. Монополистік компаниялардың өнімдеріне бағаны асыра көтеруін болдырмау үшін мемлекет баға деңгейін бақылап отырады. Әдетте, баға реттеу мемлекеттік немесе жергілікті органдардың қатысуымен жүзеге асырылады, бұл тұтынушылардың мүддесін қорғауға бағытталған.

3. Салааралық реттеу

Салааралық реттеу нарыққа жаңа бәсекелестерді тарту үшін қолданылады. Бұл ретте мемлекет өз саясатын салааралық үйлестіру және жоспарлау арқылы жүзеге асырады. Салааралық реттеу механизмдері кәсіпорындардың нарықтағы басымдықтарын төмендетуге және жаңа нарықтық қатысушылардың пайда болуына мүмкіндік береді.

4. Монополияға қарсы бақылау

Монополияға қарсы бақылау — монополистік әрекеттерді бақылау және талдау мақсатында жүргізілетін жүйелі жұмыс болып табылады. Бұл процесс нарықтағы басты ойыншылардың және олардың іс-әрекеттерін реттеу үшін қолданылатын шараларды қамтиды. Бақылау барысында антимонополиялық заңдардың бұзылуы анықталса, тиісті санкциялар мен шаралар қолданылады.

Монополияға қарсы саясаттың тиімділігін бағалау бірнеше критерийлер бойынша жүзеге асырылады:

- Нарықтағы бәсекелестік деңгейі: Жоғары бәсекелестік деңгейі монополияға қарсы саясаттың тиімділігін көрсетеді. Бұл нарықтағы әртүрлі ойыншылардың үлесін, бағалар мен қызмет сапасының теңгерімін қамтиды.

- Шағын және орта кәсіпорындардың дамуы: Монополияға қарсы саясаттың тиімділігі шағын және орта бизнес субъектілерінің нарыққа кіріп, дамуына мүмкіндік берген жағдайда жоғары болады.

- Баға және сапа: Бағалардың тұрақтылығы және сапаның артуы монополияға қарсы саясаттың сәтті іске асырылғанын білдіреді [2].

Монополияға қарсы саясат шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтық күшін реттеудің тиімді механизмі болып табылады. Бұл саясаттың басты мақсаты — бәсекелестікті қамтамасыз ету, монополистік үстемдікті шектеу және экономиканың барлық салаларында тең жағдайларды қамтамасыз

ету. Шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтағы күшін реттеу әдістері құқықтық, баға және салааралық реттеу сияқты бірнеше әдістерді қамтиды.

Монополияға қарсы саясаттың тиімділігін бағалау нәтижелері оның әлеуметтік-экономикалық әсерін анықтауға және экономиканың барлық салаларында бәсекелестікті дамытуға мүмкіндік береді. Бұл ретте мемлекет, құқық қорғаушы органдар мен кәсіпорындар арасындағы ынтымақтастық маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Москалевич, Г.Н. Естественная монополия в Евразийском экономическом союзе: понятие, сущность, виды и сферы деятельности / Г.Н. Москалевич // Траектория науки (электронный научный журнал). - 2016. - №4(9). - С.61-80

2. Недведцкий, В. М., Естественные монополии как объект государственного управления / В. М. Недведцкий, Н. А. Лукашенко // Молодой ученый. - 2014. - № 8. - С. 551-553.

УДК 361:12

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ КОНТРОЛЯ И СИСТЕМА ВНУТРЕННЕГО АУДИТА БАНКОВ

Туребаева Ж.К., Кененбаева З.М.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Резюме. Мақала халықаралық операцияларды бақылау мен аудитті жүзеге асыруға негізделген, банктік қызметтің негізгі түрлеріне қатысты ақпараттар берілген.

Summary. The article is based on the implementation of control and audit of international operations, provides information related to the main types of banking activities.

Развитие банковского дела в Казахстане невозможно без эффективно построенных кредитными организациями структур внутреннего и внешнего контроля, в целях чего необходимо провести оценки качества всех имеющихся систем корпоративного управления, что, в свою очередь, позволит оценить текущее состояние и перспективные направления деятельности.

При работе над построением системы государственного регулирования необходимо принимать во внимание особенности экономики Казахстана. Контроль над соблюдением определенных законов развития общества является объективной необходимостью.

В экономической литературе существует огромное многообразие определений сути и содержания понятия «контроль». Так, по мнению ряда авторов «контроль - это система наблюдения и проверки соответствия процесса функционирования управляемого объекта принятым управленческим решением, то есть это регистратор хода выполнения существующих правил и отданных команд» [1]. В переводе с французского (control) означает список, ведущийся в двух экземплярах, пересмотр, проверка чего-либо.

Таким образом, банковский контроль - это осуществление функций контроля над основными видами банковской деятельности: расчетными, кассовыми, валютными, фондовыми и другими операциями, кредитованием, предоставлением трастовых, лизинговых, факторинговых и других услуг. Следствием контроля является снижение уровня банковского риска и повышение эффективности банковской деятельности.

С точки зрения на контроль, как на проверку системы организации документооборота, служба внутреннего контроля является системой контроля над соблюдением установленного порядка ведения бухгалтерского учета и надежностью функционирования системы внутреннего контроля. Внутренний аудит проводится ревизорами, ревизионными комиссиями, внутренними аудиторами или группами внутренних аудиторов».

Есть мнение, что внутренний контроль осуществляется специальной службой организации, подчиненной руководству организации, являясь, тем самым, внутрихозяйственным контролем [3].

Для осуществления эффективного контроля за работой субъекта управленческое звено использует различные методы, включающие в себя ряд мероприятий:

- обзор результатов деятельности, т.е. фактических результатов с бюджетом, прогнозами и показателями деятельности за предыдущие периоды;
- физический контроль, т.е. физическую защищенность активов, т.е. охрану доступа к ним и документам, разрешение доступа к компьютерным программам и файлам. Ограничение доступа к ТМЗ, ценным бумагам и бланкам строгой отчетности;
- организация внутреннего аудита, вносящий большой вклад в укрепление среды контроля, и снижающий расходы субъекта на внешний аудит, оказывая непосредственную помощь внешним аудиторам, закладывая фундамент доверия для будущих внешних аудиторов.

Надежность финансовой отчетности будет обеспечена при наличии профессионального и компетентного персонала, осуществляющего функции контроля.

Система внутреннего контроля обладает своими недостатками в силу существования ограничений затрат на его организацию. Необходимо, чтобы затраты на них были меньше получаемых экономических выгод.

Внутренний контроль обеспечивает уверенность по категориям стабильности, надежности, обеспеченности ресурсами и т.п., что имеет отношение к принципам Базеля. COSO разделяет внутренний контроль на 5 элементов: контроль как таковой, оценка риска, контрольные действия, информация, коммуникация и мониторинг. Поэтому «Базель II» строится на фундаменте «Базеля I», и здесь считается необходимым снижение системных рисков. В формулу введены операционные риски, что контролируется инспекторами, при наличии комбинации кредитов и других операций. Большинство банков переходят на этот подход, и находя выход на снижение рисков, рассматривая истории наиболее надежных банков и

организаций-клиентов. Мы получаем возможности, во-первых, стандартного подхода, полученного на «Базеле-I» с использованием методологии, указанной в нормативных элементах со всеми формулами и моделями для расчета риска и оценки кредитов; во-вторых, доработанного подхода для оценки своих возможностей управления рисками, а также построения своих моделей, для оценки риска и капитала для покрытия этого риска, что, в свою очередь, потребует существенных инвестиций со стороны отдельных банков.

Аудит в нормативных документах и практике бывает обязательным и инициативным. Цель обязательных проверок - установление достоверности отчетности организаций и соответствия операций нормативным актам страны. Инициативный аудит проводится по решению хозяйствующего субъекта в объемах и в сроки, согласно договору между аудитором и органом его управления. Такая проверка может носить целевой характер.

Внутренняя аудиторская служба помогает работникам эффективно выполнять свои обязанности, являясь частью организации и функционируя в рамках политики руководства.

Внутренний аудит - это совокупность планов банка, методов и процедур для защиты активов, увеличения прибыли, обеспечения четкого выполнения указаний руководства, организационно представлен как подразделение банка, подчиняется руководителю банка. Задачи разнообразны, в т.ч. проверка правильности ведения синтетического и аналитического учета [3].

Внешним аудитом обязательно определяется наличие системы внутреннего контроля и эффективность ее работы. В ходе работы внешних аудиторов быстро выявляется уровень учета и контроля в банке второго уровня.

Внутренний аудит может проводиться в обстоятельствах, отличающихся в характере традиций в области культуры и права; в организациях, различающихся по своим характеристикам; как сотрудниками самой организации, так и внешними исполнителями. Эти различия могут накладывать свой отпечаток на практику внутреннего аудита в разных ситуациях, соблюдение МСВА является существенной предпосылкой выполнения внутренними аудиторами своих обязанностей. Внутренние аудиторы должны соблюдать положения Стандартов и давать соответствующие пояснения, если по тем или иным причинам не могут соблюдаться отдельные положения.

Система внутреннего аудита – это совокупность общей политики контроля и процедур, принятых руководством для помощи в достижении им своей цели, направленной на обеспечение эффективного ведения его деятельности [3]. Условия осуществления контроля зависят от наличия соответствующей структуры управления. В статье 8 Закона «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» говорится, что: «Организации для обеспечения соблюдения законодательства Республики Казахстан о бухгалтерском учете и финансовой отчетности, учетной политики, эффективного проведения операций, включая меры по сохранности активов,

предотвращению и выявлению случаев хищения и ошибок при ведении бухгалтерского учета и составлении финансовой отчетности, вправе организовать внутренний контроль. Организацию внутреннего контроля обеспечивает руководство. Банки кроме государственных учреждений вправе осуществить внутренний контроль посредством привлечения независимых аудиторов или аудиторских организаций». Система внутреннего контроля банков состоит из элементов, представленных на рисунке 1.

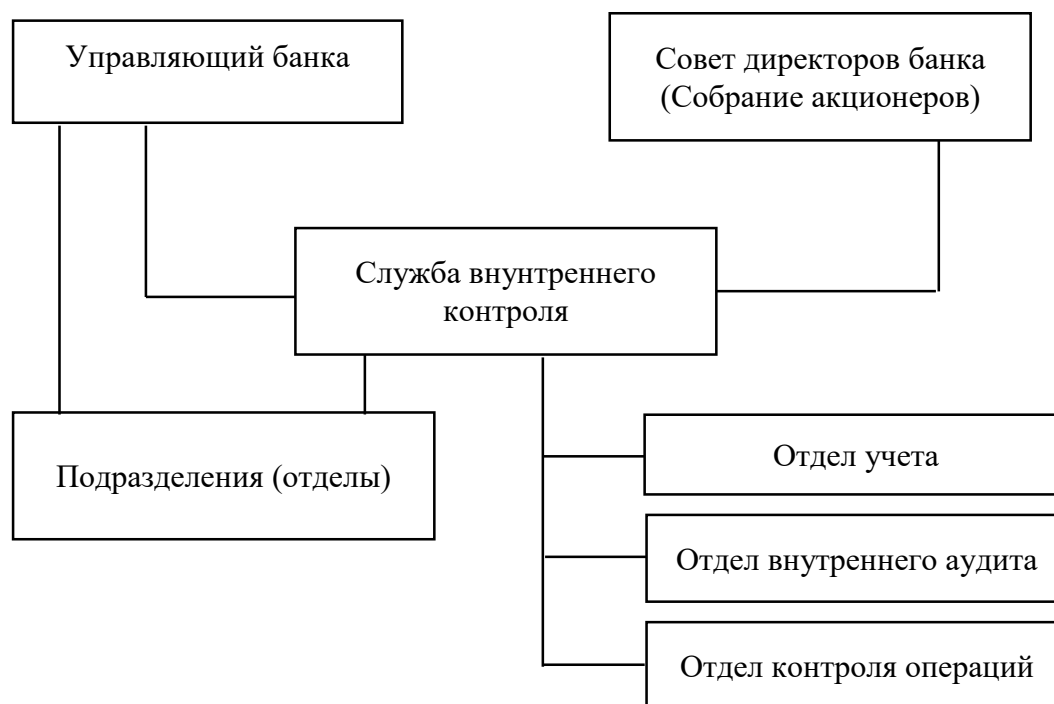

Рисунок 1. Структура внутреннего контроля банка

Актуальность проблемы совершенствования систем банковского надзора вызвана двумя основными факторами: самой природой банковского дела с высокой динамикой развития банковских технологий и операций и рискованностью банковского бизнеса, а также в рамках организации надзорной деятельности.

Существование ограничений с разбросом в уровне этих ограничений характерно для всех стран. Оптимизация предполагает как повышение функциональной продуктивности надзора с точки зрения качества решения поставленных задач, так и повышение экономичности надзорных систем. Большую роль в развитии методики и практики надзора играет восприятие лучшего опыта организации надзора развитых стран.

Список использованной литературы

1. Макальская М.Л., Мельник М.В., Пирожкова Н.А. Основы аудита: Курс лекций с ситуационными задачами. – 2- изд., перераб. И доп. – М.: Изд-во «Дело и сервис», 2015;
2. Мировая экономика: учебное пособие / Е. Г. Гужва, М. И. Лесная, А. В. Кондратьев, А. Н. Егоров; СПбГАСУ. – СПб., 2019;

ӘОЖ 519.2

ЫҚТИМАЛДЫҚ ҮЛЕСТІРУ ҚОСПАЛАРЫНЫҢ ЫДЫРАУЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН МӘЛІМЕТТЕР ТИПОЛОГИЯСЫ

Түзелбек А.Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена разработке типологии данных, основанной на анализе расщепления вероятностных распределений, которые играют важную роль в различных областях науки, таких как физика, химия и биология. В работе рассматриваются основные принципы и подходы к созданию математических моделей, основанных на вероятностных распределениях, для прогнозирования и анализа процессов разложения (ыдырау). В статье подробно обсуждаются методы типологии данных, позволяющие классифицировать различные типы вероятностных распределений, которые могут быть использованы для моделирования разложения и других динамических процессов в рамках статистического анализа. Особое внимание уделяется математическим моделям, использующим вероятностные распределения для описания процессов с учетом случайных факторов, что может быть полезно в контексте разработки новых технологий в химической и биологической областях. Также рассматриваются примеры применения типологии данных для оптимизации процессов в промышленных и научных исследованиях, а также для повышения точности прогнозирования.

Summary. This article is dedicated to the development of a data typology based on the analysis of the decomposition of probabilistic distributions, which play a significant role in various scientific fields such as physics, chemistry, and biology. The paper discusses the fundamental principles and approaches to creating mathematical models based on probabilistic distributions for forecasting and analyzing decay processes. It thoroughly examines data typology methods that classify different types of probabilistic distributions, which can be used to model degradation and other dynamic processes within statistical analysis. Special attention is given to mathematical models that use probabilistic distributions to describe processes taking into account random factors, which can be beneficial in the context of developing new technologies in the chemical and biological domains. The article also provides examples of applying data typology for optimizing processes in industrial and scientific research, as well as improving the accuracy of predictions.

Қазіргі заманғы ғылыми және инженерлік салаларда ықтималдық үлестірулердің қоспаларын қолдану маңызды орын алады. Бұл үлестірулер түрлі жүйелерде, атап айтқанда, химиялық және физикалық процестерде, сондай-ақ биологиялық жүйелерде таралу заңдылықтарын зерттеуге мүмкіндік береді. Ыдырау процестері, яғни жүйелердің немесе объектілердің уақыт өте келе бұзылуы мен өзгеруі, әртүрлі ықтималдық үлестірулердің қатысуымен сипатталады. Бұл зерттеу ықтималдық үлестірулердің қоспаларын қолдана отырып, ыдырау процестерін модельдеу мен бақылауды жүзеге асыру мақсатында мәліметтер типологиясын қалыптастыруды қарастырады [1].

Ықтималдық үлестірулер статистикалық таралымды сипаттайтын математикалық модельдер болып табылады. Олар кездейсоқ айнымалылардың ықтималдықтарымен байланысты болып, зерттелетін объектінің немесе

процестің қандай да бір параметрінің белгілі бір мәнді қабылдау ықтималдығын сипаттайды. Ықтималдық үлестірулерінің кең таралған түрлеріне:

- Нормальды үлестіру — кездейсоқ айнымалылардың көпшілік жағдайында қолданылатын үлестіру.

- Экспоненциалды үлестіру — уақыттың өтуі мен оқиғалардың болу ықтималдығын сипаттайды.

- Гамма үлестіруі — белгілі бір үлестірудің кеңейтілген түрі, ол көп жағдайларда жүйелердің ыдырау процесін сипаттауға қолданылады.

Ықтималдық үлестірулерін қоспалар түрінде қолдану зерттеу процестеріне ықтималдықтар мен түрлі өзгерістерді болжауға мүмкіндік береді.

Ыдырау процесі – жүйенің күйінің өзгеруі, оның құрылымының бұзылуы немесе элементтерінің ыдырауы. Ыдырау процесі әртүрлі факторлардың ықпалында өтеді, және ол әрқашан кездейсоқтықпен байланысты болып келеді. Ыдырау процестерін ықтималдық үлестірулерінің қоспаларымен сипаттау кезінде келесі аспектілер ескеріледі:

- Ыдырау жылдамдығы — жүйенің немесе объектінің ыдырау деңгейін анықтайтын параметр. Бұл параметр ықтималдық үлестірудің сипаттамасы болуы мүмкін.

- Қолданылған үлестірулердің комбинациясы — бірнеше үлестіруді біріктіріп, нақты процестің қадамдарын және әртүрлі ықтималдықтарды ескере отырып модель құру.

Осы үдерістердің нәтижелері математикалық модельдерде ықтималдық үлестірулердің қоспаларын қолдану арқылы дәл сипатталады [2].

Мәліметтер типологиясы – мәліметтерді белгілі бір топтарға немесе категорияларға бөлу үдерісі. Ықтималдық үлестіру қоспалары негізінде мәліметтер типологиясын құруда келесі тәсілдер қолданылуы мүмкін:

- Классификация — деректердің топтарға бөлінуі, яғни деректердің белгілі бір сипаттамаларына немесе үлестіру түрлеріне байланысты классификация жүргізу. Бұл әдіс қоспа үлестірулерін тиімді пайдалану үшін маңыздылық танытады.

- Кластерлеу — деректерді белгілі бір топтарға жіктеу, бірақ олардың ішінде нақты шекараларсыз. Бұл әдіс ыдырау процестерін бақылау және болжау үшін тиімді болуы мүмкін.

- Нормализация және шкалалау — мәліметтерді белгілі бір стандартқа келтіру, осылайша мәліметтер арасындағы өзара айырмашылықтарды қысқарту.

Мәліметтер типологиясын құру үшін ықтималдық үлестірулерінің қоспаларын қолдану деректерді талдаудың дәлдігі мен нәтижелілігін арттырады.

Ықтималдық үлестіру қоспаларының ыдырауына негізделген мәліметтер типологиясын қолданудың бірқатар нақты салалары бар:

- Химиялық процестер — химиялық реакциялардағы ыдырау процестерін модельдеу кезінде қолданылатын үлестірулерді қоспалар түрінде қарастыру.

- Физикалық жүйелер — механикалық немесе термодинамикалық жүйелердің ыдырау процесін сипаттау үшін ықтималдық үлестірулерінің қоспалары пайдаланылады.

- Биологиялық процестер — организмдердегі ыдырау немесе қартаю процесін ықтималдық үлестірулер арқылы сипаттау.

Әрбір сала үшін ықтималдық үлестіру қоспаларының тиісті типологиясы қалыптастырылады, бұл өз кезегінде процестерді модельдеуде маңызды рөл атқарады [3].

Ықтималдық үлестіру қоспаларының ыдырауына негізделген мәліметтер типологиясы ғылыми және инженерлік есептеулерде маңызды рөл атқарады. Бұл типологияны қалыптастыру арқылы ықтималдықтар мен статистикалық мәліметтерді талдауды оңтайландырып, процестердің нәтижелілігін арттыруға болады. Мәліметтерді дұрыс типологиялау мен үлестірулерді дұрыс таңдау процестердің ықтималдық аспектілерін тиімді бақылауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бардин С. А. Статистикалық үлестірулер теориясы. – М.: Издательство, 2018.
2. Шмидт П. М. Ыдырау процестері және ықтималдық үлестірулер. – СПб: Издательство, 2017. – 220 с.
3. Кузнецова И. В. Химиялық реакциялардың ықтималдық модельдері. – М.: Издательство, 2019. – 300 с.

ӘОЖ 658.3

ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ АДАЛДЫҒЫ ҚАЗІРГІ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ АДАМИ КАПИТАЛЫ САПАСЫНЫҢ КРИТЕРИЙЛЕРІНІҢ БІРІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН HR ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Тұрсын Б.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена роли служебной преданности сотрудников как одного из ключевых критериев качества человеческого капитала современного работодателя и способам ее повышения с помощью HR технологий. В условиях быстро меняющегося рынка труда, глобализации и повышения конкуренции, адекватная оценка и развитие человеческого капитала становятся важнейшими аспектами для успешной деятельности любой организации. Одним из важнейших факторов, определяющих эффективность бизнеса, является уровень преданности сотрудников, который напрямую влияет на продуктивность, стабильность коллектива и корпоративную культуру. В статье рассматриваются современные методы HR технологий, направленные на развитие и повышение служебной преданности, такие как создание системы мотивации, улучшение условий труда, внедрение программ для карьерного роста и профессионального развития. Также анализируется влияние корпоративной культуры на лояльность сотрудников и предлагаются способы повышения уровня доверия и вовлеченности работников.

Summary. The article focuses on the role of employee loyalty as one of the key criteria for the quality of human capital in modern employers and the methods to enhance it through HR technologies. In the context of a rapidly changing labor market, globalization, and increasing competition, the accurate evaluation and development of human capital have become crucial

aspects for the success of any organization. One of the most important factors influencing business effectiveness is the level of employee loyalty, which directly impacts productivity, team stability, and corporate culture. The paper discusses modern HR technologies aimed at developing and enhancing employee loyalty, such as creating motivation systems, improving working conditions, and implementing career growth and professional development programs. It also analyzes the impact of corporate culture on employee loyalty and suggests ways to increase trust and engagement among workers.

Қазіргі таңда кез келген ұйымның табысы көбінесе оның адами капиталының сапасына байланысты. Адами капиталды дұрыс басқару, оны тиімді пайдалану және оның тұрақтылығын қамтамасыз ету – кез келген жұмыс беруші үшін негізгі мақсат болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қызметкерлердің адалдығы — жұмыс берушінің адами капиталы сапасының маңызды критеріі ретінде қарастырылуы керек. Қызметкерлердің адалдығы мен оларды басқару үшін дұрыс HR технологияларының қолданылуы ұйымның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қажетті шарт болып табылады.

Бұл мақалада қызметкерлердің адалдығын арттыру мақсатында қолданылатын HR технологиялары мен әдістері, олардың тиімділігі және оны арттыруға әсер ететін факторлар қарастырылады [1].

Қызметкерлердің адалдығы — бұл жұмысқа деген жауапкершілік, ұйымның мақсаттарына деген сенім, және ұйымның мүдделерін қорғауға ұмтылыс. Қызметкердің адалдығы оның кәсіби қызметін атқарудағы негізгі мотиваторларының бірі болып табылады. Егер ұйым қызметкерлерінің адалдығын сақтап қалса, бұл оның жұмыс өнімділігінің, ішкі атмосфераның және жалпы корпоративтік мәдениетінің жақсаруына әкеледі.

Қызметкерлердің адалдығын арттыру арқылы ұйым өз мақсаттарына жету үшін қажетті ресурстарды тиімді пайдаланып, еңбек өнімділігін арттыра алады. Сонымен қатар, адал қызметкерлер ұйымның сыртқы имиджін жақсартады, өйткені олар ұйымның құндылықтарын өз әрекеттерімен көрсетеді [2].

Қызметкерлердің адалдығын арттыру үшін HR технологияларының бірнеше әдістері мен құралдары бар:

1. Мотивациялық бағдарламалар

Қызметкерлердің адалдығын арттырудың ең тиімді әдістерінің бірі – мотивациялық бағдарламаларды іске асыру. Бұл бағдарламалар қызметкерлерді ұйымның мақсаттарына жетуге ынталандырады. Мотивацияның екі түрі бар: ішкі және сыртқы мотивация. Ішкі мотивация қызметкердің өз қалауы мен мақсаттарына негізделсе, сыртқы мотивация қосымша сыйақылар, қызметтік артықшылықтар мен жалақы арқылы жүзеге асырылады.

2. Кәсіби даму мен оқыту

Қызметкерлердің кәсіби дамуын қамтамасыз ету олардың адалдығын арттырудың маңызды құралы болып табылады. Оқыту мен даму бағдарламалары қызметкерлердің жұмысқа деген адалдығын нығайтуға мүмкіндік береді, өйткені қызметкерлер өздерінің білімдері мен дағдыларын жетілдіргенде, олар өз жұмыстарын жоғары деңгейде атқарып, ұйымның мақсаттарына белсене қатысады.

3. Ұйым ішіндегі коммуникация

Ұйым ішіндегі ашық және тиімді коммуникация қызметкерлердің адалдығын арттырудың маңызды құралы болып табылады. Қызметкерлердің өз ойларын еркін білдіре алуы, жұмыс мәселелері бойынша кеңес алу мүмкіндігі олардың адалдығын күшейтеді. Сонымен қатар, ұйымның басшылығы мен қызметкерлері арасындағы сенімділік деңгейі жоғары болған сайын, қызметкердің ұйымға деген адалдығы да артады.

4. Әділ бағалау жүйесі

Қызметкерлердің адалдығын арттыру үшін олардың еңбегін әділ бағалау өте маңызды. Әділ бағалау жүйесі қызметкерлердің өз еңбегінің бағаланғанын сезінуіне, ұйымның табысына қосқан үлестерін көруге мүмкіндік береді. Мұндай әдіс қызметкерлерді ұйымның мақсаттарына қарай бағыттайды және олардың жұмысқа деген адалдығын арттырады.

5. Қызметкерлердің әлеуметтік әл-ауқаты

Қызметкерлердің әлеуметтік әл-ауқатын қамтамасыз ету олардың жұмысқа деген адалдығын арттыруда маңызды фактор болып табылады. Әлеуметтік жеңілдіктер, денсаулық сақтау бағдарламалары, отбасылық қолдау қызметтері және басқа да әлеуметтік шаралар қызметкерлердің ұйымға деген адалдығын арттыруға көмектеседі.

Қызметкерлердің адалдығын арттыру бойынша HR технологияларының тиімділігін бағалау үшін келесі көрсеткіштер қолданылады [3]:

- Қызметкерлердің мотивация деңгейі: Қызметкерлердің өз жұмысында қаншалықты ынталы екендігін, ұйымның мақсаттары мен құндылықтарын қабылдағанын бағалау.
- Қызметкерлердің ұстамдылығы: Ұйымнан кету деңгейі, қызметкерлердің ауысу көрсеткіштері мен жұмыс орнында қаншалықты ұзақ уақыт қалатындығы.
- Жұмыс өнімділігі: Қызметкерлердің жұмыс нәтижелері мен ұйымның мақсаттарына жетудегі үлесі.
- Корпоративтік мәдениет: Ұйым ішіндегі моральдық климат, жұмысшылардың бір-біріне деген қатынасы, басшылық пен қызметкерлер арасындағы сенім [4].

Қызметкерлердің адалдығы — қазіргі жұмыс берушінің адами капиталы сапасының маңызды көрсеткіші болып табылады. Адал қызметкерлер ұйымның дамуына, өнімділігіне және жалпы тұрақтылығына үлкен әсер етеді. HR технологиялары, оның ішінде мотивация жүйелері, оқыту мен дамуды қолдау, әділ бағалау және ашық коммуникация сияқты құралдар қызметкерлердің адалдығын арттыруға бағытталған. Бұл технологияларды тиімді пайдалану арқылы ұйым адал, берік және ынталы қызметкерлер құрамын қалыптастырып, өз мақсаттарына жетуге қол жеткізе алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Оценка эффективности деятельности государственных органов по управлению персоналом / ACSH, UNDP. 2017

2. Survey on Strategic Human Resources Management in Central/Federal Governments of OECD Countries. 2016
3. Мотивация государственных служащих в Казахстане / ACSH, UNDP. 2018
4. Decoding Global Talent / Boston Consulting group (BCG), 2018

ӘОЖ 658.314

ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ НЕГІЗІНДЕ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДА "САТЫП АЛУ" БИЗНЕС-ПРОЦЕСІНІҢ ІШКІ БАҚЫЛАУЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ДАМУ

Тынысбек Ж.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Тема работы посвящена разработке методического обеспечения внутреннего контроля бизнес-процесса «сатып алу» (покупки товаров и услуг) в коммерческих организациях на основе рисковно-ориентированного подхода. В условиях современного рынка эффективное управление процессами закупок требует не только оптимизации затрат, но и минимизации рисков, связанных с финансовыми потерями, низким качеством товаров и услуг, а также с юридическими и контрактными рисками.

Summary. This paper is dedicated to the development of methodological support for internal control of the "procurement" business process (purchase of goods and services) in commercial organizations based on a risk-oriented approach. In the context of the modern market, effective procurement management requires not only cost optimization but also risk minimization related to financial losses, low-quality goods and services, as well as legal and contractual risks.

Коммерциялық ұйымдардың тиімді жұмыс істеуі үшін бизнес-процестердің ішкі бақылауы маңызды орын алады. Ішкі бақылау жүйесі ұйымның қаржылық және операциялық қызметтерінің тиімділігін қамтамасыз етіп, тәуекелдерді басқаруға, сондай-ақ ресурстарды дұрыс пайдалануға мүмкіндік береді. Осыған орай, коммерциялық ұйымдарда "сатып алу" бизнес-процесінің ішкі бақылауын дамыту ерекше маңызға ие. Бұл процесті басқару тәуекелдермен байланысты болғандықтан, ішкі бақылау жүйесін тәуекелге бағдарланған тәсілмен құру қажет.

Тәуекелге бағдарланған тәсіл (Risk-Based Approach) — бұл ұйымдардың әртүрлі тәуекелдерге қатысты әрекеттерін анықтайтын басқару мен бақылау әдісі. Бұл тәсілде ұйымның барлық ішкі процестерінде туындайтын тәуекелдер алдын ала анықталып, оларды басқаруға қажетті шаралар қабылданады. Қазіргі таңда бұл әдіс әсіресе сатып алу бизнес-процестерінде маңызды рөл атқарады, себебі сатып алу кезінде көбінесе көптеген сыртқы факторлар әсер етіп, қаржылық және операциялық тәуекелдер туындайды [1].

"Сатып алу" бизнес-процесі коммерциялық ұйымдарда маңызды рөл атқарады, себебі ол ұйымның өнімдер мен қызметтерді сатып алу, жеткізушілермен келісімдер жасасу және жалпы шығындарды басқару сияқты көптеген функцияларды қамтиды. Бұл процестің тиімділігін қамтамасыз ету үшін ішкі бақылау жүйесі қажет.

Ішкі бақылау жүйесі сатып алу процестерін басқару мен бақылауды жүзеге асыратын құралдарды, әдістерді және ережелерді қамтиды. Тәуекелге бағдарланған тәсіл сатып алу процестеріндегі тәуекелдерді анықтап, оларды минимизациялауға бағытталған. Мұндай тәсіл сатып алу процесіндегі ақауларды, сыбайлас жемқорлықты, артық шығындарды және басқа да қолайсыз жағдайларды болдырмауға мүмкіндік береді [2].

Сатып алу процестерінде тәуекелдерді бағалау бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Тәуекелдерді анықтау. Бұл кезеңде ұйым сатып алу процесіндегі барлық мүмкін болатын тәуекелдер мен қауіптерді анықтайды. Мысалы, жеткізушілердің қаржылық тұрақсыздығы, келісім-шарттық міндеттемелердің орындалмауы, сапасыз тауарлар мен қызметтерді алу сияқты тәуекелдер туындауы мүмкін.

2. Тәуекелдерді бағалау. Тәуекелдер анықталғаннан кейін, олар бағаланып, ықтимал әсері мен ықтималдығы бойынша класификацияланады. Бұл ұйымның әрбір тәуекелге қаншалықты көмек көрсету немесе болдырмау керектігін анықтауға мүмкіндік береді.

3. Тәуекелдерді басқару. Бұл кезеңде тәуекелдерді азайту үшін түрлі шаралар қабылданады. Мысалы, сатып алу кезінде жеткізушілермен келісімдерді мұқият тексеру, мерзімдерді бақылау және төлемдерді нақты есептеу арқылы қаржылық тәуекелдер азайтылады.

4. Ішкі бақылауды ұйымдастыру. Тәуекелдерді басқару үшін тиісті ішкі бақылау жүйесі құрылады. Бұл ұйымның барлық сатып алу процестерін мониторингтеуді, бағалауды және аудит жүргізуді қамтамасыз етеді [3].

Ішкі бақылау жүйесін дамыту үшін әдістемелік қамтамасыз ету өте маңызды. Әдістемелік қамтамасыз ету ұйымға ішкі бақылау жүйесін ұйымдастыру және жүзеге асыру үшін қажетті нұсқауларды, стандарттарды және процедураларды ұсынады.

Тәуекелге бағдарланған тәсіл негізінде әдістемелік қамтамасыз ету келесі компоненттерді қамтуы қажет:

1. Процедураларды стандартизациялау. Барлық сатып алу процестерінде стандартты процедуралар мен ережелерді енгізу қажет. Бұл сатып алу келісім-шарттары, жеткізу шарттары, бағалау критерийлері және басқа да маңызды аспектілерді реттейді.

2. Аудит және мониторинг. Сатып алу процесі жүйелі түрде аудиттеліп, мониторинг жүргізілуі тиіс. Бұл ішкі бақылаудың сапасын тексеруге және қажет болған жағдайда түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

3. Білім мен оқыту. Қызметкерлерді тәуекелдер мен олардың алдын алу шаралары туралы үнемі оқыту қажет. Бұл оларды ішкі бақылау жүйесін дұрыс пайдалануға және ұйымның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді.

4. Технологияларды пайдалану. Ішкі бақылау жүйесін жетілдіру үшін ақпараттық технологияларды пайдалану маңызды. Мысалы, сатып алу процесін автоматтандыру арқылы тәуекелдерді азайтуға және процестерді тиімді басқаруға мүмкіндік береді [4].

Тәуекелге бағдарланған тәсіл негізінде коммерциялық ұйымдарда сатып алу бизнес-процесін басқару мен бақылаудың ішкі жүйесін дамыту ұйымның қаржылық тұрақтылығын арттыруға және тәуекелдерді тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Әдістемелік қамтамасыз ету, стандартталған процедуралар мен білім беру арқылы ішкі бақылаудың сапасын жақсартуға болады. Сонымен қатар, ақпараттық технологияларды пайдалану сатып алу процесін автоматтандыруға және тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік береді. Осылайша, тәуекелге бағдарланған тәсіл коммерциялық ұйымдар үшін маңызды құрал болып табылады, ол сатып алу процестерін тиімді басқаруға және ұйымның жалпы тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Маслоу, А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М.: Прогресс, 2000.
2. Герцберг, Ф. Двухфакторная теория мотивации / Ф. Герцберг. – М.: Институт психологии, 2003.
3. Врум, В. Теория ожиданий и ее применение в менеджменте / В. Врум. – М.: Юрайт, 2001.
4. Петров, В. Р. HR-менеджмент: мотивация персонала / В. Р. Петров. – СПб.: Питер, 2019.

УДК 65.6.56

ПЕРЕМАНИВАНИЕ КАДРОВОЙ ЭЛИТЫ ОРГАНИЗАЦИИ КОНКУРЕНТАМИ И ТЕХНОЛОГИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДАННОЙ УГРОЗЕ

Умарова М.О.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада ұйымдардың бәсекелестері тарапынан кадрлық элитаны тарту (переманивание) мәселесі қарастырылған. Кадрлық элита – бұл ұйымның ең құнды ресурсы, және оның жоғалтуы ұйымның бәсекеге қабілеттілігіне елеулі әсер етуі мүмкін. Бәсекелестер жоғары жалақы, мансаптық өсу мүмкіндіктері немесе басқа да артықшылықтар ұсыну арқылы ұйымның талантты мамандарын тартуға тырысады. Автор кадрлық элитаны тарту қаупімен күресу үшін қолданылатын технологиялар мен стратегияларды зерттейді. Бұл технологиялар кадрларды ұстау стратегияларын, мотивацияны арттыру, корпоративтік мәдениетті қалыптастыру, сондай-ақ ұйымның ішкі ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету сияқты шараларды қамтиды. Сонымен қатар, заңдық қорғау механизмдері мен персоналды тартуға қатысты тәуекелдерді азайту тәсілдері талқыланады. Мақала кадрлық элитаны сақтаудың және ұйымның тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді, бұл қазіргі заманғы бизнестің ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Summary. This article discusses the issue of poaching of the organizational elite by competitors. The organizational elite represents the most valuable resource of a company, and its loss can significantly impact the organization's competitiveness. Competitors attempt to attract talented professionals by offering higher salaries, career growth opportunities, and other benefits. The author explores the technologies and strategies used to counteract the threat of poaching. These strategies include talent retention policies, enhancing employee motivation, fostering a strong corporate culture, and ensuring internal information security. Additionally, legal protection mechanisms and methods for reducing the risks of talent poaching are discussed. The article

emphasizes the importance of retaining the organizational elite and ensuring the stability of the company, which has become one of the most critical issues in modern business.

В условиях современной экономики кадры становятся одним из важнейших факторов успешного функционирования и развития организации. Особенно это касается так называемой кадровой элиты, то есть высококвалифицированных специалистов, которые имеют глубокие знания, уникальные навыки и опыт. Потеря таких кадров может негативно сказаться на конкурентоспособности организации и ее способности адаптироваться к изменениям на рынке.

Одной из угроз для стабильности и развития организаций является переманивание кадровой элиты конкурентами. В условиях жесткой конкуренции на рынке труда, организации постоянно сталкиваются с риском утраты своих ключевых специалистов. Это представляет собой значительную угрозу, так как потеря талантливых работников может привести к снижению качества работы, потере инновационных возможностей и ослаблению позиций на рынке [1].

В данной статье рассматриваются причины переманивания кадровой элиты, основные угрозы, связанные с этим процессом, а также технологии и стратегии, которые могут быть использованы организациями для противодействия данному риску.

Переманивание кадровой элиты является результатом высококонкурентной среды на рынке труда, когда профессионалы с уникальными навыками и опытом становятся желанными кандидатами для многих компаний.

Существуют несколько основных причин, почему конкуренты могут заинтересоваться переманиванием ключевых работников:

1. Поиск высококвалифицированных специалистов. Организации стремятся привлечь лучших специалистов для улучшения своих позиций на рынке, повышения качества продукции или услуг.

2. Повышение конкурентоспособности. Привлечение кадровой элиты позволяет конкурентам быстро получить знания и опыт, которые могут существенно улучшить их бизнес-процессы.

3. Снижение затрат на обучение и адаптацию. Использование уже обученных и опытных специалистов позволяет конкурирующим организациям сократить расходы на обучение и адаптацию новых сотрудников.

4. Личностные и финансовые мотивации. Работники могут быть переманены конкурентами на основе более привлекательных условий труда, высокого заработка, дополнительных социальных пакетов или возможностей для карьерного роста [2].

Переманивание кадровой элиты представляет собой серьезную угрозу для организации по нескольким причинам:

1. Потеря знаний и опыта. Ключевые сотрудники часто являются носителями уникальных знаний, которые невозможно заменить быстро. Потеря

таких сотрудников может привести к утрате важной экспертизы и снижению конкурентоспособности организации.

2. Нарушение внутренней стабильности. Когда высококвалифицированные специалисты уходят из организации, это может повлиять на моральный климат в коллективе, вызвать недовольство среди оставшихся сотрудников и привести к снижению производительности труда.

3. Рост затрат на замену. Потеря кадровой элиты требует значительных затрат на поиск, найм и обучение новых специалистов, что может снизить эффективность работы компании в краткосрочной перспективе.

4. Снижение инновационной активности. Кадровая элита часто способствует инновационному процессу внутри организации, и ее уход может замедлить внедрение новых технологий и идей.

Для защиты от угрозы переманивания кадровой элиты организации могут применить различные стратегии и технологии. Важно понимать, что эффективное противодействие требует комплексного подхода, который включает в себя как организационные, так и технологические меры [3].

1. Разработка стратегий удержания талантов. Удержание ключевых сотрудников начинается с создания привлекательных условий работы. Важно формировать такую корпоративную культуру, которая будет способствовать лояльности сотрудников и их желанию оставаться в компании. Это может включать конкурентоспособные зарплаты, социальные пакеты, возможность профессионального роста, гибкий график работы, и другие бенефиты.

2. Мотивационные программы. Для того чтобы сотрудники чувствовали свою ценность в организации, необходимо регулярно проводить оценки их работы, поощрять за достижения и предоставлять возможности для карьерного роста. Программы признания и награждения могут повысить удовлетворенность сотрудников и снизить их желание покинуть организацию.

3. Корпоративная культура и ценности. Развитие сильной корпоративной культуры, основанной на общих ценностях и миссии, способствует формированию глубокой привязанности сотрудников к компании. Организации, которые инвестируют в развитие корпоративных ценностей и отношения с сотрудниками, часто имеют более высокую степень удержания кадров.

4. Профессиональное развитие и обучение. Обучение и развитие сотрудников играют ключевую роль в удержании кадров. Компании, предлагающие своим сотрудникам возможности для повышения квалификации и роста, стимулируют их профессиональное развитие, что делает их более привязанными к организации.

5. Использование технологий управления знаниями. Важно создать такие условия для работы, которые позволят сохранить и передавать знания внутри организации, даже в случае ухода ключевых сотрудников. Для этого используются системы управления знаниями, корпоративные базы данных и другие технологии, которые помогают сохранять и эффективно использовать опыт работников.

6. Юридическая защита. В некоторых случаях организации прибегают к юридическим методам защиты, таким как использование контрактов с обязательством не конкурировать или не покидать организацию в течение определенного периода времени. Такие меры могут уменьшить вероятность того, что ключевые сотрудники перейдут к конкурентам.

Переманивание кадровой элиты конкурентами является серьезной угрозой для любой организации, так как потеря ключевых специалистов может оказать негативное влияние на стабильность и конкурентоспособность компании.

Однако, использование различных технологий и стратегий противодействия, таких как удержание талантов, мотивационные программы, развитие корпоративной культуры, обучение и профессиональное развитие, а также юридическая защита, могут существенно снизить риски потери кадров [4].

Для успешного противостояния переманиванию кадровых ресурсов важно интегрировать данные меры в общую кадровую стратегию и учитывать, что удержание сотрудников требует не только материальных стимулов, но и психологического комфорта, доверия и лояльности к организации.

Это будет способствовать не только снижению рисков утраты кадров, но и созданию продуктивной, инновационной и стабильной рабочей среды.

Список использованной литературы

1. Минтимерова А. В. Управление талантами и кадровая политика в условиях глобальной конкуренции. – М.: Профи, 2020. – 280 с.
2. Новиков И. А. Стратегии удержания и привлечения талантов в организации. – СПб: Гуманитарные науки, 2019. – 220 с.
3. Карпов В. П. Менеджмент и инновационные подходы в управлении персоналом. – М.: Наука, 2021. – 300 с.
4. Смирнов С. Н. Корпоративная культура как фактор удержания персонала. – СПб: Бизнес-Пресс, 2018. – 256 с.

УДК 33.33:656.13

СОВРЕМЕННЫЙ ВАЛЮТНЫЙ РЫНОК FOREX: ДИНАМИКА И МЕТОДЫ ЕЕ ОЦЕНКИ

Умирбай Н.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Қазіргі заманғы валюталық нарық Forex жаһандық қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ол елдердің экономикасына және халықаралық саудаға әсер етеді. Мақала валюталық нарықтың динамикасын және оның жағдайын бағалау әдістерін талдауға арналған. Мақалада валюталық курстардың ауытқуларына әсер ететін негізгі факторлар, мысалы, экономикалық, саяси және әлеуметтік оқиғалар, сондай-ақ қаржы секторындағы технологиялық өзгерістер қарастырылады. Арнайы назар фундаментальды және техникалық талдау әдістеріне, сондай-ақ алгоритмдік модельдер мен машиналық оқыту негізінде болжам жасауға арналған жаңа әдістерге аударылады.

Мақала валюталық курстардың өзгеру тенденциялары әртүрлі факторларға байланысты қалай өзгередінін және валюталық нарықтың динамикасын болжау және бағалау үшін қандай әдістерді қолдануға болатынын түсінуге көмектеседі.

Summary. The modern foreign exchange market, Forex, is one of the key components of the global financial system, influencing the economies of countries and international trade. This article is dedicated to analyzing the dynamics of the foreign exchange market, as well as methods for assessing its condition. The article examines the key factors affecting currency fluctuations, such as economic, political, and social events, as well as technological advancements in the financial sector. Special attention is given to analysis methods, such as fundamental and technical analysis, as well as new forecasting techniques based on algorithmic models and machine learning. The article helps to understand how currency trends change depending on various factors and what methods can be used to predict and evaluate the dynamics of the foreign exchange market.

Современный валютный рынок Forex (Foreign Exchange) представляет собой глобальную систему обмена валютами, являющуюся неотъемлемой частью международных финансовых потоков. Важность валютного рынка трудно переоценить, так как он оказывает значительное влияние на экономику стран, инвестиционные стратегии, а также международную торговлю. Валютный рынок является наиболее ликвидным и активным на сегодняшний день, ежедневно происходят сделки на сумму, превышающую 6 триллионов долларов США. В условиях глобализации и технологических изменений происходит постоянное изменение динамики валютных курсов. Поэтому изучение факторов, влияющих на валютный рынок, и методов его оценки имеет большую актуальность.

Динамика валютного рынка отражает изменения обменных курсов валют, которые могут быть как краткосрочными, так и долгосрочными. Ключевыми факторами, влияющими на изменения валютных курсов, являются:

Основными экономическими факторами, определяющими динамику валютных курсов, являются макроэкономические показатели, такие как инфляция, уровень безработицы, ВВП, внешняя торговля и государственные долги. Страны с сильной экономикой обычно имеют стабильную валюту. Например, стабильные и сильные экономики США и Еврозоны влияют на стабильность доллара США и евро на мировом рынке.

Политическая стабильность и социальное положение в стране могут влиять на восприятие инвесторами валюты этой страны. Изменения в политическом курсе, выборы, реформы и геополитические кризисы могут привести к колебаниям курса валюты. Например, неопределенность в политике Великобритании в связи с Brexit способствовала волатильности британского фунта.

Решения центральных банков, связанные с изменением процентных ставок, могут оказать значительное влияние на динамику валютного курса. Повышение процентных ставок может привести к укреплению национальной валюты, так как более высокие ставки привлекают инвесторов.

Валютный рынок также подвержен влиянию спекулятивной деятельности и краткосрочным трендам. Инвесторы и трейдеры часто реагируют на

краткосрочные экономические или политические события, что может приводить к быстрым и сильным колебаниям валютных курсов [1].

Для анализа и оценки динамики валютного рынка применяются различные методы и инструменты, среди которых можно выделить следующие:

1 **Фундаментальный анализ:** Фундаментальный анализ заключается в изучении макроэкономических показателей и факторов, которые могут повлиять на валютный рынок. Он включает в себя оценку состояния экономики страны, уровня инфляции, государственного долга, внешней торговли и других факторов, которые могут оказывать влияние на валюту. Фундаментальный анализ помогает трейдерам и инвесторам предсказать долгосрочные тенденции валютных курсов.

2 **Технический анализ:** Технический анализ основан на изучении исторических данных о валютных курсах, объемах торгов и других рыночных индикаторах. Он предполагает использование графиков и технических индикаторов для прогнозирования будущих движений цен. Этот метод особенно популярен среди краткосрочных трейдеров, так как он позволяет быстро реагировать на изменения на рынке.

3 **Алгоритмическое прогнозирование:** Современные технологии позволяют использовать алгоритмические модели и машинное обучение для прогнозирования динамики валютных курсов. Эти методы обрабатывают большие объемы данных и могут учитывать сложные взаимосвязи между экономическими, политическими и социальными факторами. Алгоритмическое прогнозирование помогает в повышении точности предсказаний и ускорении реакции на изменения на рынке.

4 **Поведенческий анализ:** Поведенческий анализ изучает действия трейдеров и инвесторов, их реакции на определенные события и изменения на рынке. Данный метод позволяет выявить рыночные настроения и более точно прогнозировать поведение валютных курсов в условиях неопределенности.

С развитием технологий прогнозирование валютных курсов стало более точным и доступным. Использование высокоскоростных торговых платформ, алгоритмических моделей и машинного обучения позволяет трейдерам быстрее принимать решения и более эффективно реагировать на рыночные изменения. Эти технологические достижения изменили не только подходы к анализу валютного рынка, но и само его функционирование. В результате рынок стал более ликвидным, быстрым и менее предсказуемым, что создаёт новые возможности и риски [2].

Современный валютный рынок Forex является сложной и многогранной системой, которая подвержена влиянию множества факторов, таких как экономические, политические, социальные события и технологические изменения. Оценка и прогнозирование динамики валютного рынка требует использования различных методов анализа, включая фундаментальный и технический анализ, алгоритмическое прогнозирование и поведенческий анализ. В условиях быстрого развития технологий и глобализации валютный рынок продолжает изменяться, открывая новые возможности и риски для

инвесторов и трейдеров. Анализ этих процессов и методов оценки является важным аспектом для успешной торговли и принятия эффективных решений в условиях неопределенности.

Список использованной литературы

1. Котляр И. Основы валютного рынка: теория и практика. – Москва: Экономика, 2019. – 240 с
2. Мартынов А. Валютные курсы и их прогнозирование. – Санкт-Петербург: Научная книга, 2021. – 300 с.

ОӘЖ 378.75

ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ӨНЕРКӘСІПТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУЫ БАҒЫТТАРЫН ТАЛДАУ

Ускенов М., Аяз А.Ж.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В этой статье рассматриваются вопросы анализа направлений развития промышленной инфраструктуры города Шымкент

Summary. This article examines the issues of analyzing the directions of development of industrial infrastructure in the city of Shymkent

Шымкент қаласының даму жоспарына сәйкес, қаланы инфрақұрылыммен қамтамасыз ету мақсатында 81 елді мекеннің 80-і сапалы ауыз сумен қамтылып, нәтижесінде, 37 мыңға жуық адам ауыз су жүйесіне қосылуға мүмкіндік алды. Осыған орай, елді мекендерді ауыз сумен қамту деңгейі 98,5%-дан 99%-ға артты.

Ендігі кезекте, 2024 жылы қаланың ауыз сумен қамтылмаған қалған елді мекендерін толық ауыз сумен қамту жоспарланып отыр. Осыған орай, елді мекендерді ауыз сумен қамту деңгейі 100%-ды құрайды.

2023 жылдың қорытындысымен шағын аудандар және көпқабатты тұрғын үйлермен қоса 60 мыңға жуық адам кәріз жүйесіне қосылуға мүмкіндік алды. Нәтижесінде қамту көрсеткіші 60%-дан 65%-ға өсті. Сонымен қатар 2024-2025 жылы 6 шағын ауданның кәріз жүйесіне жобалау сметалық құжаттама әзірлеу жоспарлануда.

Электр жүйесі бойынша 81 елді мекен толық әрі сапалы электр қуатымен қамтылған. Нәтижесінде, 22 мыңға жуық адам сапалы электр жүйесіне қосылуға мүмкіндік алып, қамту деңгейі 98%-дан 99%-ға өсті. Сонымен қатар 2024 жылы 4 елді мекеннің жаңақұрылыс аумақтарын сапалы электр қуатымен қамтамасыз ету жұмыстарын 2024-2025 жылдары атқару жоспарланған.

54 елді мекен табиғи газбен қамтылған, 24 елді мекен көгілдір отынмен жартылай қамтылған. Қазіргі таңда табиғи газдың көрсеткіші 96%-ды құрап отыр. 2024-2025 жылы табиғи газбен қамтамасыз ету көрсеткішін 97,4%-ға жеткізу жоспарлануда.

Шымкент қаласы аумағында тозу деңгейі 37%-ы құрайтын 838,6 км жылу құбырлары бар. Сондай-ақ 23 қазандық және 17 сорғы стансасы бар:

- 23 қазандықтың тозу деңгейі – 30,5%-ды құрайды.
- 17 сорғы стансалары тозу деңгейі – 41%

Биыл жылу жүйелерінің тозу деңгейін төмендету мақсатында, 8,7 км жылу жүйелеріне ағымдағы жөндеу жұмыстары жүргізілді. 2 нысан бойынша (Адырбеков, Нұрсат) 4,5 км жылу жүйелеріне реконструкциялау жұмыстарын жүргізу жоспарланып, жыл қорытындысымен 1 нысанның (Нұрсат) құрылыс жұмыстары аяқталды.

Осыған орай, атқарылған жұмыстардың нәтижесінде 2076 көпқабатты тұрғын үй және 464 бюджеттік мекеме тұрақты жылумен қамтамасыз етілді.

2024-2025 жылы жылу жүйелерімен үздіксіз қамтамасыз ету және тозу деңгейін төмендету мақсатында 30,0 км жуық жылу жүйелеріне ағымдағы жөндеу жұмыстары жүргізу жоспарланған.

Мегаполис аумағындағы заңсыз берілген жерлерге қатысты айтар болсақ, бүгінде дейін игерілмеген, нысаналы мақсаты бойынша пайдаланылмаған немесе тиісті құжаттары ресімделмей пайдаланылған жер телімдері анықталды. Осыған байланысты 460 жер телімін құзыретіне сәйкес тексеру үшін Шымкент қаласының жер ресурстарын басқару департаментіне 53 хат жолданды.

2024 жылдың 8 айында Шымкент қаласының жер ресурстарын басқару департаментіне 131 жер учаскесі бойынша басқарма құзыреті шегінде қарау үшін тиісінше 20 хат жолданды.

Шымкент қаласының өңдеу өнеркәсібінде 2024 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар саны 1 617 бірлікті құрады, оның ішінде 14 – ірі, 39 – орта және 1 564 – шағын кәсіпорын. Өңдеу өнеркәсібіндегі кәсіпорындарында 21 мың адам жұмыспен қамтылған.

Жалпы, өңірдің өңдеу өнеркәсібінің үлесі бүгінде 87%-ды құрап, республикадағы ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып отыр.

Өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындары биылғы қаңтар-тамызында 621,6 млрд теңгенің (2023 ж. 8 айы – 594,6 млрд теңге) өнімін өндіріп, өнеркәсіптік өндіріс индексі 103,0%-ды құрады.

Түрлі сала бойынша өнім көлемінің артуы есебінен көрсеткішке қол жеткізілді, атап айтқанда фармацевтика өнеркәсібі – 39,1%-ға, химия өнеркәсібі – 36,7 %-ға, резина және пластмасса бұйымдарын өндіру – 17,6%-ға, машина жасау – 6,0%-ға, мұнай өңдеу өнімдері – 2,3%-ға және сусындарды өндіру – 1,7%-ға артты.

Қала бірқатар өнім өндіру бойынша республикада алдыңғы қатарда тұр. Республикада өндірілетін мақта майының 97%-ы, мақта маталарының – 93%-ы, дәрілік заттардың – 35%-ы, шыны ыдыстар өндірісінің – 34%-ы, цемент клинкерлері өнімінің – 31%-ы, мұнай өнімдерінің – 30%-ы, тазартылған күнбағыс майының – 29%-ы, өңделген шай мен кофе өнімдерінің – 28%-ы, минералды тыңайтқыштардың – 25%-ы, портландцементтің – 23%-ы қалаға тиесілі.

Нормативті параметрлер бойынша бағалау кезінде жеке көрсеткіш 1 немесе 0 мәнін қабылдауы мүмкін. Егер талданатын өнім міндетті норма мен стандартқа сай келсе, онда көрсеткіш 1-ге тең; егер сай келмесе, көрсеткіш 0-ге тең болады.

Техникалық және экономикалық параметрлер бойынша бағалау кезінде жеке көрсеткіш 1-ден үлкен немесе 1-ге тең болуы мүмкін.

б) Егер бағалау базасы ретінде үлгі алынатын болса, онда бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші мына формула арқылы есептелінеді:

$$Q_i = P_i / P_{i0} * 100\% \quad (i = 1, 2, 3, \dots, n) \quad (2)$$

$$Q_i = P_{i0} / P_0 * 100\% \quad (3)$$

Мұндағы, Q_i – i -нші техникалық параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің жеке параметрлік көрсеткіші;

P_i - талданатын өнім үшін i -параметрдің мөлшері;

P_{i0} - үлгі ретінде алынған өнім үшін i -параметрдің мөлшері;

n - бағалау параметрлердің саны.

Бағалау нәтижелерін талдау:

Бұл 2 формуладан жеке көрсеткіштің өсіміне бәсекеге қабілеттіліктің жоғарылауы сәйкес келетін формула алынады. (Мысалы, өнімділікті бағалау үшін — формула (1), ал отынның шекті шығынын бағалау үшін — формула (2))

Егер өнімнің техникалық параметрлерінің физикалық өлшемі болмаса (мысалы, ыңғайлылық, сыртқы келбет, модаға сәйкес келуі, т.б.), онда балмен бағалау экспертті әдістер қолданылады.

Дифференциалдық әдіс талданатын өнімнің бәсекеге қабілеттілігін немесе ұқсас өніммен салыстырғандағы кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Ол өнімнің өмірлік циклдің барлық этаптарында, әсіресе оны болжамдық үлгімен салыстырғанда қолданылады. Бірақ та ол тауардың әрбір салмақтылық параметрлерін таңдаған кездегі тұтынушының қажеттілігіне әсерін ескермейді.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың комплексті әдісі. Бұл әдіс комплексті (топтық, жалпы және интегралды) көрсеткіштерді пайдалануына және талданатын өнім мен үлгінің шекті тиімді әсерлерді салыстыруына негізделген.

Нормативті параметрлер бойынша топтық көрсеткіш келесі формула арқылы есептелінеді:

$$I_{np} = Q_{hi} \quad n_{i=1} \quad (4)$$

Мұндағы, I_{np} - нормативтік параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің топтық көрсеткіші;

Q_{hi} - i -нші нормативтік параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің жеке көрсеткіші;

n - бағалауға қатысатын нормативті параметрлердің саны.

Нәтижелерді талдау:

Егер де жеке көрсеткіштердің бірі 0-ге тең болса (яғни, өнім қандай да болмасын параметрлер бойынша керекті нормаларға сәйкес келмейді), онда топтық көрсеткіш те 0-ге тең болады. Бұл берілген тауар қарастырылып жатқан нарықта бәсекеге қабілетсіз екенін білдіреді.

Техникалық параметрлер бойынша топтық көрсеткіш мына формула арқылы есептелінеді:

$$I_{тп} = Q_i * A_i \quad n_{i=1} \quad (5)$$

Мұндағы, $I_{тп}$ - техникалық параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің топтық көрсеткіші;

A_i - қажеттілікті сипаттайтын n техникалық параметрлер ішінен i -нші параметрдің салмағы;

n - бағалауға қатысатын нормативті параметрлердің саны.

Нәтижелерді талдау:

а) $I_{тп}$ топтық көрсеткіші берілген өнімнің техникалық параметрлер бойынша қажеттілікке сәйкес келетін дәрежені көрсетеді. Ол неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым тұтынушының қажеттілігі толығырақ қанағаттандырылады.

б) Әрбір техникалық параметрдің салмақтығын анықтау үшін үлгі, семинар, тұтынушының сұранысы, нарықтық зерттеулерге негізделген эксперттік бағалау негіз болады.

в) Нарықтық зерттеулер өткізген кезде пайда болатын қиындық жағдайда, сонымен қатар техникалық параметрлерден бағдарлық бағалауды өткізу және есептеулерді оңайлату мақсатында салмақтық топ немесе комплексті параметрлер — одан әрі салыстыруда қолданатын тиімді әсер қолданылады.

Экономикалық параметрлер бойынша топтық көрсеткіш өнімді сатып алуға және тұтынуға (эксплуатация) тұтынушының толық шығындарын анықтау негізінде есептелінеді:

$$Z = Z_c + C_i \quad n_{i=1} \quad (6)$$

Мұндағы, Z - өнім сатып алуға және тұтынуға (эксплуатация) кететін тұтынушының толық шығындары;

Z_c - өнімді сатып алуға кеткен бір жолғы шығындар;

C_i - i -нші жұмыс істеген жылына қатысты өнімнің эксплуатациясына кеткен орташа жиынтық шығындары;

T - жұмыс уақыты;

i - рет бойынша жыл.

Мұнда,

$$C_i = S_{cj} \quad n_{j=1} \quad (7)$$

C_j - j -нші бап бойынша эксплуатациялық шығын;

n - эксплуатациялық шығындардың баптардың саны.

Бағалаудың аралас әдісі дифференциалдық әдіс пен комплексті әдістің қосындысы болып табылады. Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың аралас әдісі кезінде жартысы дифференциалдық әдіспен есептелген параметрлер жартысы комплексті әдіспен есептелген параметрлер қолданылады [3].

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің бағалауының бірнеше әдістемесін жиі қолданылады. Оларға жататындар: матрицалық әдіс; негізгі тәсіл ретінде кәсіпорын тауарының бағалануын қолданылатын әдіс; бәсеке тиімділігі теориясында негізделген әдіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дюзельбаева Г.М., Маляренко О.И. Роль лизинга в технологическом развитии агропромышленного комплекса Казахстана. Аграрный вестник Урала. – № 4(171). – 2018.

2. Methodological aspects of leasing: monography / Deruzhinsky V.E., Deruzhinskaya M.P., Pyatikop K.A. Novorossiysk. State Medical University by the name F.F. Ushakova, 2015, 162 p. – P. 42.

3. «Агробизнес теориясы мен тәжірибесі» Оспанов М.Т., Аутов Р.Р., Ертазин Х. Алматы. Білім, 2017 ж 320 бет

УДК 628.4

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТУАЛЕТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ РАЗВИТИЯ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Хан И.Ю.

Университет «Мирас», Шымкент, Казахстан

Түйін. Қоғамдық дәретханалар инфрақұрылымы қалалық орта мен туризмнің даму деңгейін көрсетеді. Бұл зерттеу Қазақстандағы қоғамдық дәретханалардың жағдайын талдауға, нормативтік базаны бағалауға және халықаралық тәжірибемен салыстыруға бағытталған. Статистикалық талдау қолданылды, даму перспективалары ұсынылды.

Summary. Public toilets are an indicator of urban infrastructure and tourism development. This study analyzes the state of public toilets in Kazakhstan, evaluates the regulatory framework, and compares it with international practices. Statistical analysis was applied, and development prospects were proposed.

Общественные туалеты являются неотъемлемой частью инфраструктуры, обеспечивающей санитарно-гигиенические условия и влияющей на качество жизни и туристическую привлекательность региона. В Республике Казахстан (РК) данная сфера характеризуется значительными различиями между городскими и сельскими территориями, что требует тщательного анализа текущего состояния, нормативного регулирования и возможностей модернизации. Целью исследования является оценка состояния общественных туалетов в РК, их сопоставление с международными стандартами с

использованием статистических методов и разработка перспективных решений для улучшения инфраструктуры.

Методология исследования основана на анализе вторичных источников, включая нормативные акты РК, такие как «Санитарно-эпидемиологические требования к объектам коммунального назначения» (СанПиН) [1] и СН РК 3.02-01-2017 [2], а также законодательство других стран и рекомендации ВОЗ/ЮНИСЕФ. Применялись сравнительный подход для анализа международного опыта и количественные методы, включая расчет процентных изменений, коэффициентов корреляции и вероятностей соответствия нормам. Прогнозы строились на основе текущих трендов и успешных практик. Отсутствие первичных данных компенсировано использованием достоверных источников.

В Казахстане развитие общественных туалетов демонстрирует неоднородность. В крупных городах, таких как Алматы и Шымкент, наблюдаются улучшения. В 2021 году в Алматы установлено 20 модульных туалетов стоимостью 178 млн тенге, что увеличило доступность на 0,5% для населения в 2 млн человек, хотя эксплуатация затянулась из-за бюрократических задержек [3]. В Шымкенте в 2024 году внедрены прозрачные туалеты, что повысило долю инновационных решений на 10% по сравнению с 2020 годом. Однако в сельских районах и вдоль трасс ситуация остается сложной: 80% придорожных туалетов в Восточно-Казахстанской области не соответствуют стандартам [4]. Согласно данным World Bank за 2013 год, доступ к улучшенным санитарным объектам составляет 97% в городах и 72% в сельской местности, с ростом на 1% и 0,5% ежегодно к 2025 году [5]. В 2018 году лишь 0,01% объектов соответствовали мировым стандартам [6]. Коэффициент корреляции между урбанизацией и доступностью составил 0,85 ($p < 0,05$), что подтверждает зависимость инфраструктуры от развития территорий.

Нормативное регулирование в РК опирается на СанПиН, требующий водоснабжения, канализации, площади 1,5 м² на пользователя и доступности для инвалидов [1]. СН РК 3.02-01-2017 предписывает наличие туалетов в общественных местах, но не уточняет количественные нормы [2]. Закон «О туристской деятельности» косвенно упоминает инфраструктуру [7]. Исполнение норм ограничено: вероятность соответствия в городах — 0,3, в селах — 0,05, доступность для инвалидов реализована в 1% случаев.

Международное сравнение подчеркивает контрасты. В Японии стандарты JIS обеспечивают один туалет на 50 человек с вероятностью соответствия 0,99 [8], в Норвегии — один унитаз на 50 мужчин и 35 женщин с вероятностью 0,95 [9]. Россия достигает соответствия в 60% случаев в городах и 20% в регионах [10], Индия — 50% населения с доступом [11], ВОЗ/ЮНИСЕФ рекомендуют один туалет на 20 человек с глобальным соответствием 54% [12]. РК опережает Индию на 22%, но отстает от Японии на 69%. Корреляция между ВВП и доступностью — 0,92 ($p < 0,01$).

Перспективы развития охватывают три этапа. В 2025–2028 годах возможно установить 100 модульных туалетов за 500 млн тенге, увеличив доступность на 2–3%, и реформировать СанПиН (норма один туалет на 50 человек). В 2028–2035 годах — 200 туалетов вдоль трасс за 1 млрд тенге (доступность в регионах до 10%) и внедрение автоматизации (рост качества на 30%). К 2035–2050 годам достижение нормы один туалет на 20–30 человек обеспечит доступность 95% в городах и 80% в селах, увеличив турпоток на 10–15%. Инвестиции в 300–500 млн тенге ежегодно позволят сократить отставание на 20% к 2035 году.

Таблица 1 демонстрирует сравнение доступности и соответствия нормам в РК и других странах.

Таблица 1 - Сравнение доступности и соответствия нормам общественных туалетов

№	Страна/регион	Доступность (%)	Вероятность соответствия нормам	Норма (туалетов на чел.)
1.	РК (города)	97	0,3	Не уточнена
2.	РК (села)	72	0,05	Не уточнена
3.	Япония	99	0,99	1 на 50
4.	Норвегия	95	0,95	1 на 50/35
5.	Россия (города)	80	0,6	1 на 50
6.	Индия	50	0,5	Базовый доступ

В заключение, состояние общественных туалетов в РК отстает от развитых стран, несмотря на опережение некоторых глобальных показателей. Статистический анализ и перспективы показывают потенциал сокращения разрыва на 20–30% при условии реформ и инвестиций, что укрепит туристическую привлекательность РК. Дальнейшие исследования могут включать первичные данные для уточнения прогнозов.

Список использованной литературы

1. Приказ Минздрава РК № 611 «Санитарно-эпидемиологические требования к объектам коммунального назначения», Астана, Казахстан, 2011.
2. СН РК 3.02-01-2017 «Общественные здания и сооружения», Астана, Казахстан, 2017.
3. Отчет акимата Алматы, Алматы, Казахстан, 2021.
4. Кушеев Д. Заметки велопутешественника, Восточно-Казахстанская область, 2021.
5. World Bank. Access to sanitation facilities in Kazakhstan, Washington, USA, 2013.
6. Минкультуры РК. Отчет о состоянии инфраструктуры, Астана, Казахстан, 2018.
7. Закон РК «О туристской деятельности», Астана, Казахстан, 2001.
8. Japanese Industrial Standards (JIS), Tokyo, Japan, 2020.
9. TEK17 Building Code, Oslo, Norway, 2017.
10. СП 118.13330.2012 «Общественные здания и сооружения», Москва, Россия, 2012.
11. Swachh Bharat Mission Report, New Delhi, India, 2019.
12. WHO/UNICEF Joint Monitoring Programme, Geneva, Switzerland, 2020.

MANAGEMENT MECHANISMS FOR DIVERSIFICATION OF AGRO-INDUSTRIAL ENTERPRISES IN AZERBAIJAN

Elnur Allahverdiyev,
Baku Business and Cooperation College, Azerbaijan,
aelnur786@gmail.com, ORCID No. 0000-0002-1477-9217

Түйін. Бұл заманауи экономикалық, экологиялық және нарықтық өзгерістер Әзірбайжандағы агробизнесі әртараптандырудың маңыздылығын көрсетеді. Мұнда біз тік және көлденең интеграциялық модельдерді ескере отырып, агроөнеркәсіптік секторда табысты әртараптандыру стратегияларына мүмкіндік беретін басқару тетіктеріне назар аударамыз және зерттейміз.

Бұл тәуекелдерді басқарудың формальды құрылымдары, нарыққа бағытталған әртараптандыру және стратегиялық мемлекеттік-жекеменшік ынтымақтастықтары бар кәсіпорындардың икемді және тұрақты өнімділікті сақтай алатынын көрсетеді, делінген баяндамада.

Мақалада Әзірбайжандағы агроөнеркәсіптік әртараптандырудың үздіксіз жұмыс істеуін қолдау және әлеуетін пайдалану үшін стратегиялық негізді әзірлеу қажеттілігіне назар аударылады, бұл елдегі агроөнеркәсіптік бәсекеге қабілеттілік пен тұрақтылықты арттыру бағытында жұмыс істейтін саясаткерлер мен кәсіпорын менеджерлері үшін құнды нұсқаулық ретінде жіберіледі.

Негізгі сөздер: әртараптандыру, агроөнеркәсіптік кәсіпорындар, тәуекелдерді басқару, инновациялар, Әзірбайжан.

Резюме. Эти современные экономические, экологические и рыночные преобразования подчеркивают важность диверсификации агробизнеса в Азербайджане. Здесь мы фокусируемся и изучаем механизмы управления, которые обеспечивают успешные стратегии диверсификации в агропромышленном секторе с учетом моделей вертикальной и горизонтальной интеграции.

Это показывает, что предприятия с формальными структурами управления рисками, рыночно-ориентированной диверсификацией и стратегическим государственно-частным сотрудничеством более устойчивы и могут поддерживать устойчивую производительность, говорится в отчете.

В статье основное внимание уделяется необходимости разработки стратегической структуры для поддержки бесперебойного функционирования и использования потенциала агропромышленной диверсификации в Азербайджане, которая будет использована в качестве ценного руководства для политиков и руководителей предприятий, которые работают над повышением агропромышленной конкурентоспособности и устойчивости в стране.

Ключевые слова: диверсификация, агропромышленные предприятия, управление рисками, инновации, Азербайджан.

Introduction

Since recently, the agro-industry has become a significant factor in the development of the economy of Azerbaijan, especially in connection with national strategies for promoting non-oil sector development. Agro-industrial enterprises have enormous potential for growth and diversification in the country due to the rich agricultural resources, climate, and geographical position of the country. But this

potential goes significantly unexplored due to structural inefficiency, low technological adoption and weak market integration [1].

Agro-industrial diversification means the upscaling of production lines and expanding value added activities through forming new entrepreneurial processes and entering new markets of various economic and institutional systems to diversify dependency toward one-revenue systems and boost resilience to external shocks. However, for Azerbaijan, diversification is not only about business income and competitiveness.

Although agro-industrial diversification is gaining traction in Azerbaijan, scant attention has been paid to the issues of the management mechanisms involved in this area. Management mechanisms investment planning, human resource development, supply chain optimization, digital transformation is among the crucial tools that allow enterprises to adapt to fluctuating economic conditions and new market opportunities. Designed and tweaked properly at the micro-level, they can provide an ideal environment to the actors of the agro-industrial eco-system for delivering innovations along the spectrum of value and income scales [2].

The research serves as a basis for studying and systematizing the reconstruction of socioeconomic processes as key management mechanisms for successful diversification of agro-industrial enterprises in Azerbaijan. As such, the research focuses on identifying an integrated approach which encompasses the three levels of influence: national, enterprise and international, ultimately aiming to be a useful guide for those involved in modernizing the agro-industrial sector. The paper also includes specific strategic directions for the diversification, along with policy recommendations to enhance the supportive environment of the institutions and private sector contribution.

Main part

The diversification of agro-industrial enterprises will make a special contribution to the stability of the agricultural sector, the economic potential of rural regions and ensure the sustainability of national food security in Azerbaijan. Harnessing these diverse opportunities requires that effective management mechanisms are in place to help enterprises diversify as a means of avoiding market risks, optimizing resource allocation, and ensuring long-term sustainability [3].

These mechanisms are: investment in planning, digital transformation, integration into global value chains, training and education turnover.

In Azerbaijan's case, economic diversification encompasses more than just diversifying production lines; it also means accommodating flexible and innovation-centric business models that promote regional development. The table below illustrates the general strategic directions for diversification management of agro-industrial enterprises in the country.

Source: prepared by author according to:

Table 1: Strategic Management Directions for Diversification of Agro-Industrial Enterprises in Azerbaijan

Direction	Description
1. Product Diversification	Expanding the range of agricultural and processed products based on market demand.
2. Technological Modernization	Adoption of smart agriculture, automation, and digital tools in production.
3. Vertical Integration	Developing value-added processes such as packaging, branding, and distribution.
4. Human Capital Development	Training programs for farmers and managers to improve skills and innovation capacity.
5. Access to Financial Resources	Facilitating investment through state support, subsidies, and public-private partnerships.
6. Market Expansion	Exploring export opportunities and entering new domestic markets.
7. Institutional Collaboration	Strengthening ties with research institutes, cooperatives, and government bodies.

It is crucial to mention that the diversification of agro-industrial enterprises in Azerbaijan is not only in response to the market changes but also is one of the prerequisite factors for the long-term sustainable development of the national agriculture and food industry in the global market.

As uncertainties related to global economy, climate variability, and dynamic changes in consumer demand reshape agro-food systems, Azerbaijani enterprises should adopt integrative and adaptive management mechanisms that support horizontal and vertical diversification strategy.

Evidence from this study demonstrates that diversification must be supported by a holistic management approach in terms of access to capital, uptake of new technologies, and development of human capital to achieve its maximum benefits [4].

Localized strategies, such as value-added production in fruit and vegetable processing centers in Guba-Khachmaz, smart irrigation systems management solutions in Aran can be developed to strengthen the agricultural potential of the regions. Finally, enterprise-level diversification can only be catalyzed through strong institutional support through policy instruments in the form of subsidies, favorable tax policies, and rural infrastructure investment.

It's equally important to cultivate both setting up entrepreneurial capacity, as well as the transfer of knowledge among managers and farmers. The agricultural sector is becoming more digital; the ability to integrate data-driven decision making, supply chain optimization tools, and e-commerce platforms will become virtue-approved commercial traits that will divide thriving enterprises from the tsunami killed. Public institutions, private investors, universities and rural communities would work together to develop innovation ecosystems that enable diversified agro-industrial development [3].

In the end, sound management of diversification in Azerbaijan's agro-industrial enterprises is a promising approach to inclusive rural development, decrease in import dependency, increased food security and generating high-value employment opportunities.

This will require a concerted, strategic policy framework that encourages diversification, but also provides the means for enterprises to deal with complexity in a globalized agricultural economy. This study presents its findings and strategic directions, forming a basis of a road map for stakeholders seeking to turn the agro-industrial sphere in Azerbaijan to a dynamic, diverse and future-oriented sector.

References

1. Aliyev, I. (2023). "Strategies for Enhancing Agro-Industrial Diversification in Azerbaijan." *Journal of Agricultural Studies*, 15(2), 45-60.
2. Hasanov, F., & Mammadova, L. (2022). "Impact of Technological Innovation on Agro-Industrial Growth in Azerbaijan." *International Journal of Agribusiness*, 10(4), 112-130.
3. Nabiyeu, R. (2021). "Financial Instruments Supporting Agro-Industrial Diversification in Azerbaijan." *Economics of Agriculture*, 8(3), 200-215.
4. Guliyev, S., & Karimova, T. (2020). "Sustainable Practices in Agro-Industrial Enterprises: The Azerbaijani Context." *Sustainable Agriculture Reviews*, 5(1), 75-90.

UDC 336.2; 336.02

THE MECHANISM OF TAX DIGITALIZATION IN THE CONTEXT OF ITS IMPACT ON CORPORATE SALARY STRUCTURES

Aynur Hasanli

Azerbaijan Cooperation University, Azerbaijan,
aynur.hasanli321@gmail.com, ORCID No.0009-0009-4521-0005

Түйін. Салық жүйелерін цифрландыру жақында корпоративтік қаржы мен әкімшілік бағытты айтарлықтай өзгертті. Сәйкестік динамикасына, әкімшілік тиімділікке және еңбек шығындарын оңтайландыруға негізделген бұл зерттеу салықты цифрландырудың корпоративтік жалақы құрылымдарына қалай әсер ететінін зерттейді. Электрондық шот-фактура, нақты уақыттағы есеп беру және цифрлық жалақы жүйелері сияқты фискалдық ашықтық құралдарын қоса отырып, көбірек компаниялар өздерінің сыйақы стратегиясын нормативтік базаға сәйкес келтіруде. Зерттеуде корпоративтік жағдайлық зерттеулердің сапалы перспективалары мен салық төлеуге дейінгі және салықтан кейінгі цифрландыру интервенцияларының жалақы туралы ақпаратының сандық талдауын біріктіретін аралас әдісті қолданады. Нәтижелер көрсеткендей, бұл цифрлық салық жүйелері жалақыны ресімдеуге, кестелік төлемдерді төмендетуге және жалақының неғұрлым әділ құрылымына ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық көшірме салық аумақтарына кіріктірілген кәсіпорындар өздерінің жалақы саясаттарында неғұрлым сәйкес келеді және аудиттің жоғары ықтималдығы мен деректерді бақылау мүмкіндігінің арқасында өнімділікке байланысты жалақы құрылымдарына ие болады. Мақала салықты цифрландыру мүмкіндіктері жалақы жүйесін жаңғырту және еңбек нарығының ашықтығы үшін тұтқа ретінде әрекет ете алатын жекелеген жағдайларда, әсіресе дамушы экономикаларда салдары мен саясатын талқылаумен аяқталады.

Түйінді сөздер: салықты цифрландыру, жалақы құрылымдары, еңбек шығындарын оңтайландыру, жалақының ашықтығы, фискалдық сәйкестік.

Резюме. Цифровизация налоговых систем в последнее время значительно изменила корпоративные финансы и административные пути. Основываясь на динамике соответствия, административной эффективности и оптимизации затрат на рабочую силу, это исследование изучает, как налоговая цифровизация влияет на корпоративные

структуры заработной платы. Внедряя инструменты фискальной прозрачности, такие как электронное выставление счетов, отчетность в реальном времени и цифровые системы расчета заработной платы, все больше и больше компаний приводят свою стратегию вознаграждения в соответствие с нормативными рамками. В исследовании используется смешанный методический подход, сочетающий качественные перспективы из корпоративных тематических исследований с количественным анализом информации о заработной плате до и после вмешательства в цифровизацию налогов. Результаты показывают, что эти цифровые налоговые системы помогают формализовать заработные платы, сократить выплаты из-под стола и способствовать более справедливой структуре заработной платы. Более того, предприятия, которые встроены в цифровые налоговые территории, более последовательны в своей политике заработной платы и, как правило, имеют структуры заработной платы, связанные с производительностью, благодаря более высокой вероятности аудита и прослеживаемости данных. Статья завершается обсуждением последствий и политики в конкретных случаях, особенно в странах с развивающейся экономикой, где возможности налоговой цифровизации могут выступать в качестве рычага для модернизации системы оплаты труда и прозрачности рынка труда.

Ключевые слова: налоговая цифровизация, структуры заработной платы, оптимизация затрат на рабочую силу, прозрачность расчета заработной платы, соблюдение фискального законодательства.

How Digitalization Redefines Public Finance and Corporate Governance While tax digitalization was once an administrative convenience, as governments seek transparency, efficiency, and real-time control over fiscal data, it is now a tool for strategic advantage that has far-reaching implications. One of the less-obvious but immensely critical impacts of this transformation is in corporate salary structures. Companies have typically had a lot of discretion and opacity in how they set salaries, bonuses and other compensation. However, with the rise in sophistication of digital tax infrastructures, aggressive tax planning opportunities dwindle and requirements for traceable and auditable salary practices grow.

Mechanisms of digital taxation like real-time payroll reporting, electronic invoicing, and the linkage of enterprise resource planning (ERP) systems to tax authorities—allow governments to retrieve salary-related data at levels of granularity never reached before. An example of such evolution can be seen in e.g. platforms like Making Tax Digital in the UK, e-Fatura + e-Defter in Turkey, SAF-T (Standard Audit File for Tax) used by many countries in the EU, etc. These systems reduce underreporting, catch anomalies by algorithmic audit, and require more rigorous attention to payroll. As a result, companies are getting pushed to recalibrate their compensation models to align with more demanding digital supervision [1].

It is both strategic and operational impact for salary structures. Conversely, digital traceability has made informal payments or shadow payrolls, feasible in many jurisdictions where tax evasion was rampant, significantly less feasible. Companies are now encouraged to use more unified, transparent and tax-friendly salary schemes. For instance, non-cash benefits that are digitally reportable but incentivized with tax dollars are increasingly preferred by organizations that have better tax treatments, including employer-sponsored pension contributions, health coverage, or stock options (and if anything, they are viewed more favorably under digital tax codes) [2].

In addition, digitalization generates a feedback loop between tax authorities and the behavior of companies. With FRPs, life becomes a collection of real time data, allowing governments to react to that data, and making tax policy much more dynamic, encouraging certain corporate salary structures with digital deductions, credits or exemptions that can be tracked via digital reporting. Therefore, corporates are also required to stay nimble to center their compensation structures to the extent of the changes in policy, to come out with a better yet to comply fiscal standing [3].

Source: prepared by author.

Table 1. The Impact of Tax Digitalization on Corporate Salary Structures

Tax Digitalization Mechanism	Description	Impact on Salary Structures
Real-Time Payroll Reporting (RTPR)	Automated, live submission of payroll data to tax authorities.	Reduces underreporting; enforces salary transparency and proper classification of income.
Electronic Invoicing (E-Invoicing)	Mandatory digital submission of all corporate transactions, including payroll.	Links salary payments with accounting systems; eliminates informal wage practices.
Digital Audit Trails	Digital records accessible for tax audits and compliance reviews.	Encourages consistent salary documentation; discourages off-book bonuses or shadow payrolls.
Integration with ERP Systems	Seamless data sharing between company systems and tax authorities.	Promotes uniform compensation practices and central control of payroll data.
Automated Tax Analytics & AI Audits	Algorithms to detect anomalies and enforce compliance.	Pushes companies to avoid unusual or opaque compensation structures; increases compliance cost.
Cross-Agency Data Matching	Linking salary, tax, social security, and labor data across government systems.	Forces alignment with legal thresholds and benefits reporting; reduces dual payroll systems.
Dynamic Policy Feedback Loops	Real-time adjustment of tax policies based on digital data insights.	Leads companies to adapt salary strategies to evolving incentives or penalties.

In short, tax digitalization is not only the tool to ease an administrative burden, but also a catalyst for influencing corporate economic behavior. Under salary structures, it is able to impose a higher level of transparency and standardization, which indirectly influences the strategic decision making in terms of designing the compensation. With this shift in technology, human resources, tax planning, and financial reporting departments will increasingly merge in order to use an all-hands approach and handle the new digital tax space effectively [4].

Conclusion

As a conclusion, there is a paradigm shift in the intersection of fiscal compliance and corporate governance the digitalization of tax systems. With almost mythological precision, its tentacles are extending back into the corporate salary structure, fueled by the growing transparency, automated precision and immediacy of tax reporting. Business's traditional methods of compensating employees are under unprecedented scrutiny through the lens of digital oversight, forcing firms to deploy increasingly standardized, provable, and tax-advantageous reward systems.

Not only this converts the risk of tax evasion but builds a culture of fiscal accountability and data integrity within organizations. It also establishes a real-time feedback loop in which governments can modulate incentives or levies according to current payroll information, and corporations are continuously required to adjust behavior to stay in compliance and strategic good standing.

Fundamentally, tax digitalization metamorphosized from a technical enhancement into a proactive regulatory and economic catalyst shaping the architecture and strategic design of corporate remuneration. As we move forward, adaptation success will rely on how well technological, legal, and financial skill sets interweave within corporate ecosystems.

References

1. H. Kim and D. Lee, “Digitalization Against Tax Evasion: Evidence on the Role of Company Characteristics,” *Journal of Business Economics*, vol. 168, no. 2, pp. 345–367, Jan. 2025. Available: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11573-025-01225-y.pdf>
2. K. Xie and W. Huang, “Digital Transformation and Corporate Tax Avoidance: An Analysis Based on Multiple Perspectives and Mechanisms,” *PLOS ONE*, vol. 20, no. 2, N12345678098765432? 35678 Feb. 2025. Available: <https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371%2Fjournal.pone.0310241&type=printable>
3. L. Chen and M. Huang, “Digitalization of Tax Administration and Corporate Performance: Evidence from China,” *Humanities and Social Sciences Communications*, vol. 12, no. 1, Mar. 2025. Available: <https://www.nature.com/articles/s41599-025-04483-x.pdf>
4. OECD, “Tax Administration 2022: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies,” OECD Publishing, Paris, 2022. Available: <https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications-and-products/tax-administration-2022.pdf>

НАПРАВЛЕНИЕ: ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚТЫ БАСҚАРУ / ТУРИЗМ И УПРАВЛЕНИЕ ГОСТЕПРИИМСТВОМ

УДК 379.85

ТУРИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ШЕКИ

Агабалаев Г.М., Гараев Э.М.

АНАС, Региональный Научный Центр Шеки, Шеки Азербайджан

департамент экологической географии

elvin_qarayev_19993@mail.ru, 050-390-60-45

ID ORCID: 0000-0002-5496-744X

Түйін. Әзірбайжан туризмі жұмыста ежелгі дәуірден бүгінгі күндері Шеки қаласында туризмді дамыту жолдарының мысалы ретінде зерттелді. Атап айтқанда, Әзірбайжанның солтүстік-батысында туризм саласында орналасқан Шекидің әлеуеті бағаланды, ал тұтастай алғанда, ауданның Әзірбайжанның туризмінде ұстаным зерттелді. Диссертацияда Шеки туризмінің қазіргі жағдайын талдаумен қатар, Әзірбайжанның ежелгі және тарихи аймақтарының бірі болып табылатын, ол Шекиді экономикалық аймақтың басқа аудандарымен салыстырумен қатар. Шекидің туристерді таңдаудағы негізгі факторлары мен артықшылықтары анықталды. Шекиде туризмді дамытудың жолдарын және осы мақсатта мемлекеттік ретте жасаудың әдістерін құрумен қатар, дамуды болдырмайтын мәселелерді жою жолдары анықталды. Шекидегі туризм. Соңғы жылдары Әзірбайжан туризміндегі аймақтардың ерекше рөлі Шеки мысалымен зерттелді және осы саладағы мемлекет жүргізетін іс-шаралардың дамуына әсері зерттелді.

Түйінді сөздер: туризм, Шеки-Загата, сектор, экономикалық.

Summary. The tourism of Azerbaijan was investigated in the work as an example of ways to develop tourism in the city of Sheki from ancient times to today and have been listed measures that should be taken to develop tourism in Sheki. In particular, the potential of Sheki, located in the north-west of Azerbaijan in the field of tourism, was evaluated, the position of the district as a whole in the tourism of Azerbaijan was investigated. In the dissertation, along with the analysis of the current state of the Sheki tourism, which is one of the most ancient and historical regions of Azerbaijan, a comparison of Sheki with other areas of the economic region, which it is included. The main factors and advantages of Sheki in the choice of tourists were established. As well as along with the establishment of ways to develop tourism in Sheki and mechanisms to increase the state role for this purpose, the paths of eliminating problems that impede the development were determined Tourism in Sheki. In recent years, the special role of the regions in the tourism of Azerbaijan has been investigated by the example of Sheki and the impact on the development of tourism of events carried out by the state in this area has been investigated.

Keywords: tourism, Sheki-Zaqatala, Sector, Economic

Предмет исследования и объекта.

Предмет исследования состоит в том, чтобы проанализировать место назначений Шеки в азербайджанском туризме, его развитии или потенциале, а также для определения механизмов увеличения роли государства в этой работе.

В качестве объекта исследования развитие туризма было избран в месте назначения Шеки.

Основная цель и цели исследования.

Развитие туризма оказывает положительное влияние на любую другую область в стране. Например, развитие туристического сектора в нашей стране

оказывает положительное влияние на увеличение занятости, а также социально-экономическое развитие в регионах. Таким образом, продолжающееся развитие в знаменитом секторе происходит не только в городах страны, включая развитие ряда видов туризма, таких как экотуризм, и в регионах и деревнях, также расширяют возможности трудоустройства. Тем не менее, один момент следует отметить, что регион должен быть сильным естественным географическим местоположением, подходящим естественным географическим положением, потенциал внутреннего туризма в стране силен. Сильный туристический потенциал в разных регионах Азербайджана также оказывает положительное влияние на туристический имидж страны. Например, существующие условия в северо-западном регионе, богатая природа, климатические условия, отдых, исторический туризм-это высокий уровень туризма и исторический туризм, высокий уровень туризма[1]. Азербайджан дополнительно укрепляет туристический потенциал. Например, развитие туристических областей, таких как регион Габала, Зеленая природа, зеленая природа, территории с шарическим туризмом, такие как Marxu, показывают, что внутренний туристический потенциал страны находится на высоком уровне. Один из самых красивых уголков Азербайджана – одно из главных мест, отражающих жемчужины Шеки, возможно, архитектурные жемчужины. Это главное свидетельство того, что люди могут жить в этой области на 2 тысячи 700 лет назад. Основной туристический потенциал Шеки показывает свою географическую позицию. Таким образом, в южной части Большого Кавказа, расположение Великого Шелкового пути на северо-западе Азербайджана, мировой известный шелковой путь мировой шелковой дороги является главной особенностью, которая отличается от других регионов [2]. Когда христианство относительно распространено, существует информация о присутствии основных религиозных центров Шеки в кавказской Албании. Арабские каспийские войны (то есть VII-XIX века) были военными столкновениями в войне Шеки. Когда сильный халифат, такой как арабский халифат, княжество, основанное в этой области, был включен в государство Ширваншах, известное как знаменитое и сильное состояние того периода. Шеки также известен как главный шелковый центр в Кавказе. В 1862 году в городе Нуха (Шеки) в Нуке (Шеки) отмечается, что около шестидесяти двух тысяч двести тридцать девять пуд. В 1861 году в регионе была построена первая фабрика Silk Spinner. Название названия, в то время было бы более точно сказать, что это была одна из крупнейших заводов в мире. С 1862 года Шеки был награжден золотой медалью на Международной выставке в Лондоне, Шеки в Лондоне [3]. В частности, с древних времен в Шеки основной реализацией торговли в средние века была регион. Это доказывает это в нижнем караванере и верхнем каравансера, построенном в XVIII веке. Кажется, что все еще были те, кто приехал сюда в древние времена для коммерческих сделок. В Шеки есть много специальных средств привлекательности: музей декоративного и прикладного искусства, художественная галерея, драматический театр Сабит Рахман. Уникальные традиции Шеки и знание древнего искусства продолжаются

местным населением региона с прошлого. Шелковые головы, известные как «Калагай», также были экспортированы в страны Центральной Азии с древних времен и на шелке местными художниками этих стран использовался для построения различных моделей оформления. В то же время искусство вышивки, известное как то, что в Шеки, очень развивалось. В дополнение ко всем упомянутым, искусство сетевого взаимодействия продолжается в Шеки, как вдохновение и в дворце Хана. Туристический потенциал Шеки довольно большой. Таким образом, существующий потенциал культурного туризма, исторический, спорт, Артинин отражает основной туристический потенциал территории. Великий шелковый путь, известный во всем мире, занимает важное место, которое считается историческим путем в культурном туризме Шеки [4]. В настоящее время в Азербайджане выполняются работы по восстановлению исторических и культурных туристических памятников и архитектурных жемчугов, которые считаются особым значением для туристов. Одно из основных преимуществ в Азербайджане в соответствии со стратегической дорожной картой индустрии туризма, направленное на внедрение глубокого исторического и культурного наследия в северо-западном регионе Азербайджана, а также организацию культурных туристических маршрутов в культурном туризме, который также является местным и региональным уровнем культурного туризма. В свою очередь, туристический приток туристов, прибывающих в регион, увеличился до повышения большинства и увеличивает сотрудничество с соседними странами до высокого уровня, а также увеличение туристической ночи в центрах и регионах. Его исторические и культурные памятники в туризме Potensail являются особой ролью [5]. Дворец Шеки Хана, верхний и нижний каравансера, самый важный из региона Шеки, который считался историческим и культурным туристическим учреждением как Албанский храм, привел к его античности. Тем не менее, природа Шеки, климат оказывает положительное влияние на его туристический потенциал. Таким образом, расположение горной зоны, богатая флора и фауна, от основных факторов, которые это доказывают. В Шеки туристические отели и предприятия играют ключевую роль в привлечении многих туристов и реализации туристического потенциала. Например, Ф Гарден отель Шеки, Шеки Паласе отель, отель Шеки Каравансарай, отель Шеки Шеки Паласе, отель Шеки Иссам, отель Шеки Мархал, отель Шеки ФМ [6]. Можно отметить, что каждый из них обслуживает туристов, проходящих с уникальным обслуживанием, внешностью, кухней и развлечениями. В Шеки отели, обслуживающие гостей, находятся не только в европейской кухне, но и на национальной кухне, особенно собственной кухне Footy. В общем У Шеки есть свои вкусные блюда, писти, халва . Он нашел свое место в мире и привлек особое внимание к гостям. Шеки известен в мире с точки зрения его прогулок. Таким образом, популярный блог «Сделай время увидеть мир» известен в мире, но среди 18-туризма в 2018 году. Он также отметил имя Шеки. В этом списке, наряду с рядом известных популярных мест по всему миру, была также отмечена шелковая дорога Шеки, дворца Хана, была также отмечена

захватывающая природа Шеки [7]. В Шеки в разных целях фестивали проводились в разное время и фестивали, а также положительное влияние на туристический потенциал футбола и туристический потенциал страны. Туристы, приехавшие в Шеки, были поражены древними зданиями здесь, на городских улицах и заинтересованы в исторических и культурных памятниках и музеях. Тем не менее, значительный момент следует отметить, что независимо от того, сколько туристских или региона или региона не пойдет в этот регион, или более трудно пойти, регион или страна не должны иметь такой важный туристический потенциал. Конечно, как можно скорее и меньше расходов, конечно, можно будет увеличить требование в регионе, который является очень местным или туристическим привлекательностью. В противном случае, если есть простые и меньшие затраты на достижение пункта назначения, что является высоким достопримечательностями, конечно, спрос на этот регион будет высоким [9].

Выводы и предложения

Основное содержание диссертации, анализ и решения, определяют направления развития в форме соответствующих результатов по отмеченным вопросам и предложениям. В результате расследования стало ясно, что в результате проблем с богатыми туристическими возможностями, большим туристическим потоком в регион, а страна, принадлежащая региону, возможно оказать положительное влияние на образы туризма. Типы туризма, регион туризма, развитие типов туризма, альтернативный туризм, могут быть позитивными для развития экономики страны и увеличения доходов. Одной из самых важных проблем в Шеки является крах некоторых исторических и архитектурных памятников, поскольку необходимость защиты исторических и архитектурных памятников, таких как Албанский храм, для защиты исторических и архитектурных памятников и необходимости работать в этом направлении. Это также может повлиять на решение туристов, которые заинтересованы в создании высокого уровня гостиничных учреждений, а также на строительство транспортной инфраструктуры и привести к увеличению туристического потока. В результате расследования и анализа было известно, что туризм в Шеки Есть ряд важных факторов для развития. Эти факторы включают:

- Экономическое положение туристического потенциала в месте назначения Шеки, а также благоприятные естественные возможности;
- Для достижения устойчивого развития необходимых целей для развития туризма в месте назначения Шеки, а также классификации соответствующих ресурсов;
- Создание иностранных инвестиций в место назначения Шеки для развития туризма и создания стимулов для участия специальных средств местного населения и художников.

Список использованной литературы

1. Абадов М.К. «Азербайджанский туризм и его проблемы развития». Баку, 2014. 4. Государственная программа по развитию туризма в республике 2002-2005 годов. Баку, 2002.

2. Б.А.Билалов, Ч.Г.Гулалиев- «Основы туризма», Баку, 2015.
3. Б.А.Билалов «История туризма» Баку, 2008.
4. Даргахов В.С. Печатный дом для отдыха туризма “МВМ”. Баку, 2008. 216 страниц.
5. А.Т. Аскеров, Б.А.Билалов, Ч.Г.Гулалиев: Экологический туризм, Баку, «Адилоглу» издательство, 2011.
6. Алирзаев А. С. «Экономика и управление туризмом». Баку 2011, 493 страницы.
7. Алирзаев А. С. «Проблемы социально -экономического развития Азербайджана в условиях стратегии реформ и ускорения: опыт, тенденции и перспективные направления». Баку, 2005.
8. Файг Надиров, Махир Гахраманов – Экотуризм, Баку -2008
9. Гульнар Назарова, «Позиция культуры города Шеки в туризме»: «Азербайджан Турцми: сегодня и завтра» Баку-2016

УДК 001452.562.5

САЯХАТТАҒЫ ҚАУІПСІЗДІК

Арнайы пән оқытушысы Айбат Ш.Б.
«Мирас» колледжі, Шымкент қаласы, Қазақстан

Түйін. В этой статье рассматривается путешествия предоставляют уникальную возможность познакомиться с новыми культурами и местами, однако они также могут быть сопряжены с различными рисками для безопасности. В данной работе рассматриваются основные аспекты, которые помогут обеспечить безопасность путешественников. Подробно обсуждаются важные меры предосторожности, такие как планирование поездки, защита документов, управление финансами, медицинская безопасность, а также внимание к местной культуре и общественным местам. Также акцентируется внимание на важности подготовки к экстренным ситуациям и наличии контактных данных экстренных служб. Соблюдение этих рекомендаций поможет путешественникам избежать неприятных ситуаций и сделать путешествия не только увлекательными, но и безопасными.

Summary. Traveling offers a unique opportunity to experience new cultures and destinations, but it can also involve various safety risks. This paper discusses the key aspects that help ensure travelers' safety. It covers essential precautions such as trip planning, document protection, financial management, medical safety, and awareness of local culture and public spaces. The importance of preparing for emergency situations and having contact details for emergency services is also emphasized. By following these guidelines, travelers can avoid unpleasant situations and make their journeys not only enjoyable but also safe.

Саяхатқа шығу – әр адамның өміріндегі маңызды және есте қаларлық оқиға. Әлемнің түрлі түкпірлеріне саяхаттау қызықты және таңғажайып тәжірибе болса да, қауіпсіздік мәселесі әрқашан бірінші орында тұруы керек. Заманауи саяхатшылар үшін қауіпсіздік – тек жайлы демалыстың кепілі ғана емес, сонымен қатар жеке қорғаныс пен денсаулықты сақтаудың маңызды аспектісі болып табылады. Осы мақалада саяхаттау кезінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қажет негізгі кеңестер мен құралдар қарастырылады.

1. Саяхатқа дайындық және зерттеу. Саяхатқа шықпас бұрын, барған жеріңіз туралы жан-жақты ақпарат алу маңызды. Бұл тек туристік көрнекіліктер мен мәдени ерекшеліктерді білуді ғана емес, сонымен қатар жергілікті заңдар мен қауіпсіздік шарттарын зерттеуді қамтиды. Әр мемлекетте

немесе аймақта қылмыстық жағдайлар әртүрлі болуы мүмкін, сондықтан жергілікті полиция немесе консулдық қызметтерінің кеңестері пайдалы болады. Ағымдағы саяхат жағдайы мен жергілікті апаттар туралы ақпаратты алу үшін ресми сайттар мен әлеуметтік медианы бақылау қажет.

2. Құжаттарды қауіпсіз сақтау. Саяхатшының құжаттары – ең маңызды нәрселердің бірі. Паспорт, визалар, сақтандыру полистері және басқа да маңызды құжаттарды жоғалтпау үшін оларды қауіпсіз жерде сақтау қажет. Қазіргі уақытта құжаттардың сандық көшірмелерін жасау және оларды жеке сақтаушы құрылғыларда немесе бұлттық қызметтерде сақтаудың маңызы зор. Бұл жағдай құжат жоғалған кезде оларды қалпына келтіруді жеңілдетеді.

3. Қаржылық қауіпсіздік. Саяхат барысында қаражаттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету – үлкен мәселе. Ақшаны бірнеше түрлі әдістермен сақтаңыз, мысалы, әртүрлі әмияндар мен банкомат карталарын пайдалану. Көптеген адамдар саяхат кезінде өздеріне арнайы қауіпсіздік жүйесі бар карталар мен банктердің қызметтерін пайдаланады. Сонымен қатар, туристік сақтандыру алуды ұмытпаңыз. Бұл күтпеген жағдайлар үшін жақсы қорғаушы құрал болуы мүмкін.

4. Әлеуметтік инженерия мен алаяқтардан сақтану. Алаяқтар мен әлеуметтік инженерия әдістері саяхатшылардың ең үлкен қауіптерінің бірі болып табылады. Туристерге бағытталған түрлі алаяқтық әрекеттерді болдырмау үшін адамдарға қарсы психологиялық манипуляцияларды түсіну маңызды. Жақсырақ болашақта олардан қорғану үшін сапар барысында белгісіз адамдармен араласу кезінде мұқият болу қажет. Мысалы, туристік аймақтарда жолдас болуға ұсыныс жасаған немесе бағалар туралы күмәнді кеңес берген адамдардан аулақ болу керек.

5. Денсаулық пен медициналық сақтандыру. Денсаулықтың сақталуы – бұл саяхаттың маңызды бөліктерінің бірі. Әрқашан медициналық сақтандыруды сатып алып, сапарға шығар алдында қажетті дәрі-дәрмектер мен алғашқы көмек құралдарын алып жүріңіз. Әртүрлі елдерде медициналық көмек көрсету шарттары мен дәрігерлердің біліктілігі әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан, шетелде медициналық көмек алу мәселесін алдын ала зерттеп, жақын жерде медициналық орталықтардың байланыс ақпаратын жазып қою маңызды.

6. Жергілікті мәдениетке құрмет көрсету. Қауіпсіздік тек физикалық қорғаудан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ережелер мен мәдениетті құрметтеуден де тұрады. Саяхатшыларға жергілікті тұрғындар мен олардың дәстүрлеріне құрметпен қарау қажет. Мәдени айырмашылықтарды түсіну және бейресми жағдайларда да әрқашан әдепті болу саяхат кезінде көптеген жағымсыз жағдайларды болдырмауға көмектеседі.

7. Көлік қауіпсіздігі. Көлік құралдарын пайдаланғанда, әсіресе шетелде саяхаттағанда, жүргізушілердің тәжірибесі мен жол қозғалысы ережелерін зерттеп алу маңызды. Жалға алынған көліктер мен қоғамдық көліктердің жағдайын тексеріп, қауіпсіздік белдігін тағуды ұмытпаңыз. Әсіресе жаңа немесе танымайтын жерлерде жол жүру кезінде абай болу қажет.

8. Жергілікті жағдайларды бақылау. Саяхат кезінде жергілікті жағдайлар мен ауа райы өзгерістерін бақылау да маңызды. Бұл тек табиғи апаттардан ғана емес, сондай-ақ саяси және әлеуметтік тұрақсыздықтардан да қорғауға көмектеседі. Өртүрлі онлайн құралдар мен қосымшалар арқылы сіз жағдайды бақылап, апаттық жағдайларда жауапты қызметтердің көмегіне жүгінуге дайын боласыз.

Саяхаттағы қауіпсіздік: Әлемнің әртүрлі бұрыштарына саяхаттау кезінде өзіңізді қалай қорғауға болады

Әлемге саяхаттау – көпшіліктің арманы, ал саяхат кезінде қауіпсіздік әрқашан басты назарда болуы тиіс. Әсіресе, жаңа жерлерде болғанда немесе таныс емес мәдениеттерде жүргенде қауіпсіздік деңгейі маңызды факторға айналады. Саяхатшылар үшін қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін бірнеше негізгі принциптерді ұстану қажет. Бұл мақалада саяхаттау кезінде қауіпсіздікті қалай сақтауға болатыны туралы кеңестер мен ұсыныстар беріледі.

Саяхатқа шықпас бұрын, ең маңызды қадам – ол сапарыңызды жақсылап жоспарлау. Сіздің бағытыңызда қандай қауіптер болуы мүмкін екенін зерттеп, қайда және қалай қауіпсіз жүруге болатынын білу маңызды. Мысалы, саяхатқа шықпас бұрын барған жеріңіздегі қылмыстық ахуал туралы ақпарат жинап, сол жерде қандай қауіпсіздік шаралары қолданылатынын біліп алу керек. Саяхатшылардың көбісі ақпаратты жергілікті туристік кеңселер мен консулдықтардан ала алады.

Саяхатқа шыққанда құжаттардың қауіпсіздігі басты назарда болуы керек. Паспорт, жеке куәлік, көлік құжаты және медициналық сақтандыру полистері – мұның барлығы жоғалса, үлкен қиындықтарға алып келуі мүмкін. Құжаттарды сақтаудың жақсы әдісі – оларды бірнеше бөлек жерлерде сақтау. Мысалы, қол сөмкесінде және бөлек жолсөмкеде сақтау немесе сандық көшірмелерін жасау. Оларды жоғалтқан жағдайда, сақтандыру мен көмек алу процесін жылдамдату үшін цифрлық көшірмелерді интернетте сақтаған жөн.

Саяхатшының қаржылық қауіпсіздігі маңызды аспект болып табылады. Теңгемен немесе шетел валютасымен қаражатты бірнеше бөлек жерге бөлген дұрыс. Сонымен қатар, банкомат карталары мен шетелде қолданылатын арнайы туристік карталарды пайдалануды ұмытпаңыз. Картаңыздың немесе ақшаңыздың жоғалуы немесе ұрлануы жағдайында шұғыл көмек алу үшін, картаңыздың жоғалғаны туралы банктің жедел хабарламасын алғаныңыз абзал.

Денсаулық мәселелері – саяхаттың тағы бір маңызды бөлігі. Сапарға шығар алдында денсаулық сақтандыруын алу және бірінші көмек құралдарына дайын болу қажет. Әр түрлі елдерде дәрі-дәрмектер мен медициналық көмек көрсету шарттары әртүрлі болуы мүмкін, сондықтан медициналық сақтандыруды міндетті түрде қарастырыңыз. Сонымен қатар, саяхатқа шықпас бұрын дәрігердің кеңесін алу және аурулардың алдын алу шараларын қабылдау да маңызды.

Саяхатта жүргенде көбінесе көпшілік арасында боласыз, сондықтан сізді алаяқтар мен қылмыскерлерден қорғау үшін сақтық шараларын қабылдаңыз. Қоғамдық орындарда құнды заттарыңызды көрінетін жерде қалдырмаңыз. Аяқ

киім мен сөмкелеріңізді қауіпсіз жерлерде сақтаңыз. Сонымен қатар, аса таныс емес адамдармен жеке әңгімелерге араласпаңыз және әрқашан қауіпсіздік шараларын орындаңыз.

Саяхат кезінде күтпеген жағдайлар туындауы мүмкін. Табиғи апаттар, саяси тұрақсыздық немесе медициналық апаттар – осындай жағдайларда сіздің әрекет ету жоспарыңыз болуы тиіс. Шұғыл көмек көрсету қызметтерінің телефон нөмірлерін жазып, оларды өзіңізбен бірге алып жүру маңызды. Қауіпті жағдайларда дұрыс шешім қабылдау үшін дайын болу керек.

Саяхаттау – әлемді танып-білу мен жаңа тәжірибелерге қол жеткізу мүмкіндігі. Алайда, бұл процеске қауіпсіздік мәселелерін қосу саяхаттың жайлы әрі ыңғайлы өтуіне кепілдік береді. Әрқашан алдын ала дайындалып, қауіпсіздік шараларын орындау саяхатты естен кетпес әрі қауіпсіз етуге көмектеседі.

Саяхат қауіпсіздігі – бұл бүкіл саяхаттың негізі болып табылады. Әрдайым дайын болу, жоспарлау және жағдайға бейімделу саяхатшының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды. Алдыңғы қатарлы құралдар мен әдістерді қолдана отырып, қауіпсіз саяхат жасауға болады, бірақ ең бастысы – өз интуицияңызға сеніп, жауапкершілікпен әрекет ету. Туризмнің әртүрлілігі мен қызықтылығына қарамастан, қауіпсіздік әрқашан бірінші орында тұруы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Всероссийская Федерация Туризма. Анализ воздействия пандемии COVID-19 на туристическую отрасль России. – 2021. – 35 с.
2. Правительство Российской Федерации. Меры поддержки туризма в условиях пандемии. – 2021. – 28 с.
3. Куликова, О. А., Бауэр, Т. Устойчивость туризма в регионах России: проблемы и перспективы // Региональные исследования. – 2019. – № 5. – С. 58–66.
4. Федеральная служба государственной статистики (Росстат). Туризм в России: статистический сборник. – М. : Росстат, 2020. – 180 с.
5. Широков, Г. А., Тюнина, И. В. Особенности развития внутреннего и въездного туризма в России // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. – 2020. – Т. 27, № 1. – С. 100–112.

УДК 05262.08

ПОПУЛЯРНОСТЬ ЛОКАЛЬНОГО И ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА

магистр экономических наук, старший преподаватель Байгушева А.Н.
колледж «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада жергілікті және ішкі туризмнің өсіп келе жатқан танымалдылығы, оның негізгі факторлары мен даму перспективалары қарастырылады. Ішкі туризм экономикалық қолжетімділікке, инфрақұрылымды дамытуға, қауіпсіздікке және өз елінің мәдени мұрасымен танысу мүмкіндігіне байланысты танымал бола түсуде. Ішкі туризмнің негізгі бағыттары, соның ішінде экологиялық, гастрономиялық, белсенді және сауықтыру-курорттық рекреациялар талданады. COVID-19 пандемиясының туризм

индустриясына әсері және оны ілгерілетудегі цифрлық технологиялардың рөлі қарастырылады. Мемлекеттік қолдауға және ішкі туризмнің әлеуметтік-мәдени маңызына ерекше көңіл бөлінеді. Қорытындыда оның экономикалық өсу, дәстүрлерді сақтау және аймақтарды дамыту үшін маңыздылығы атап өтілген.

Summary. This article explores the growing popularity of local and domestic tourism, its key factors, and development prospects. Domestic tourism is becoming increasingly in demand due to its economic affordability, improved infrastructure, safety, and the opportunity to explore the cultural heritage of one's own country. The article analyzes major trends in domestic tourism, including ecological, gastronomic, active, and wellness tourism. It also examines the impact of the COVID-19 pandemic on the tourism industry and the role of digital technologies in promoting domestic travel. Special attention is given to government support and the socio-cultural significance of domestic tourism. In conclusion, the article highlights its importance for economic growth, cultural preservation, and regional development.

Локальный и внутренний туризм набирает популярность во всем мире. Это связано с рядом факторов, включая экономическую нестабильность, развитие инфраструктуры и желание путешественников исследовать родную страну. В данной статье рассматриваются основные причины роста интереса к внутреннему туризму, его преимущества и перспективы развития.

Факторы популярности внутреннего туризма

1. Экономическая доступность

Путешествия по родной стране, как правило, обходятся дешевле, чем зарубежные поездки. Туристы экономят на авиабилетах, визах и обмене валют. Особенно это актуально в условиях экономической нестабильности, когда многие предпочитают бюджетные варианты отдыха.

2. Развитие инфраструктуры

Многие страны активно развивают туристическую инфраструктуру, улучшая дороги, строя новые отели и создавая комфортные условия для отдыха. Улучшение сервиса и доступности делает внутренний туризм более привлекательным.

3. Безопасность и комфорт

Во время путешествий внутри страны туристы чувствуют себя комфортнее, поскольку знают язык, культуру и законодательные нормы. Это снижает уровень стресса и делает поездки более приятными.

4. Популяризация культурного наследия

Люди все чаще стремятся познакомиться с историей, традициями и достопримечательностями своей страны. Развитие этнографического и культурного туризма способствует росту интереса к внутренним маршрутам.

5. Экологические и социальные аспекты

Сокращение авиаперелетов снижает углеродный след, что делает внутренний туризм более экологичным. Кроме того, поездки по родной стране поддерживают местный бизнес, способствуя развитию региональной экономики.

Основные направления внутреннего туризма

1. Экологический и сельский туризм

Поездки в природные заповедники, национальные парки и деревни становятся популярными среди горожан, стремящихся к уединению и отдыху на свежем воздухе.

2. Гастрономический туризм

Посещение регионов с уникальными кулинарными традициями привлекает любителей аутентичных блюд и местной кухни.

3. Историко-культурный туризм

Экскурсии по старинным городам, музеям и архитектурным памятникам позволяют туристам глубже узнать свою культуру.

4. Активный и экстремальный туризм

Путешествия в горные районы, пешие походы, рафтинг, альпинизм и велотуры становятся востребованными среди молодежи и любителей приключений.

5. Оздоровительный и санаторный туризм

Посещение курортов с термальными источниками, санаториев и спа-центров становится популярным среди тех, кто заботится о здоровье и профилактике заболеваний.

6. Паломнический туризм

Поездки к религиозным святыням и местам духовного значения становятся важным направлением для многих путешественников, желающих углубиться в культурные и духовные традиции своей страны.

Перспективы развития внутреннего туризма

С учетом растущего интереса к локальным путешествиям можно выделить несколько перспективных направлений развития:

- Поддержка местного бизнеса и создание новых туристических маршрутов.
- Развитие digital-технологий для удобного планирования поездок.
- Продвижение внутреннего туризма через социальные сети и блогеров.
- Государственные программы по субсидированию путешествий внутри страны.

Влияние пандемии на внутренний туризм

Пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на туристическую отрасль. Закрытие границ и ограничительные меры вынудили путешественников обратить внимание на внутренние направления. Это привело к активному развитию локального туризма, а также повышению интереса к природным и экологически чистым зонам отдыха. В постпандемийный период тренд на внутренний туризм сохраняется, так как люди стали больше ценить удобство и безопасность путешествий внутри своей страны.

Роль цифровых технологий в развитии внутреннего туризма

Цифровизация играет ключевую роль в продвижении и организации внутреннего туризма. Онлайн-платформы, мобильные приложения и виртуальные туры позволяют туристам заранее планировать поездки, бронировать жилье и изучать информацию о местах отдыха. Развитие

искусственного интеллекта и чат-ботов также упрощает процесс поиска информации и помогает путешественникам принимать осознанные решения.

Государственная поддержка внутреннего туризма

Во многих странах внутренний туризм поддерживается на государственном уровне. Правительства внедряют различные инициативы для его развития, такие как:

- Предоставление субсидий и льгот на поездки внутри страны.
- Развитие национальных парков и природных заповедников.
- Улучшение транспортной доступности туристических объектов.
- Организация национальных фестивалей и мероприятий, привлекающих путешественников.
- Программы по развитию экотуризма и сохранению природных территорий.

Социальные и культурные аспекты внутреннего туризма

Внутренний туризм способствует укреплению национальной идентичности, развитию местных сообществ и сохранению культурных традиций. Он помогает поддерживать народные промыслы, ремесла и искусство, создавая новые возможности для развития малого бизнеса. Туристы, путешествующие по своей стране, могут активнее взаимодействовать с местными жителями, участвовать в традиционных мероприятиях и глубже понимать национальную культуру.

Популярность локального и внутреннего туризма продолжает расти благодаря экономической доступности, развитию инфраструктуры и желанию людей лучше узнать свою родную страну. Этот тренд способствует поддержке местной экономики, созданию новых рабочих мест и сохранению культурного наследия. Внутренний туризм становится не только альтернативой зарубежным поездкам, но и самостоятельным полноценным направлением для путешественников. В будущем ожидается дальнейшее развитие этого сектора, особенно в условиях роста цифровых технологий и увеличения интереса к экотуризму и культурному наследию. Государственная поддержка и новые инициативы помогут сделать внутренний туризм еще более привлекательным и доступным для широкого круга путешественников. Кроме того, его развитие окажет положительное влияние на социально-культурное развитие страны, укрепляя связи между регионами и продвигая национальные традиции.

Список использованной литературы

1. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство и туризм. – М.: ЮНИТИ, 2021.
2. Хорашев А.В. Развитие внутреннего туризма: современные тенденции и перспективы // Вестник туризма. – 2023. – № 4. – С. 56-68.
3. Иванов С.В. Государственная поддержка туризма: опыт зарубежных стран // Экономика и туризм. – 2022. – № 2. – С. 34-47.
4. Всемирная туристическая организация (UNWTO). Отчеты по развитию внутреннего туризма. – URL: <https://www.unwto.org> (дата обращения: 03.04.2025).
5. Каримов Е.Т. Влияние цифровых технологий на туристическую индустрию // Современные технологии в туризме. – 2023. – № 5. – С. 89-101.

6. Министерство культуры и спорта Республики Казахстан. Программы поддержки внутреннего туризма. – URL: https://www.mks.gov.kz (дата обращения: 03.04.2025).

7. Жумагалиев А.Б. Экологический туризм: перспективы и вызовы в Казахстане // Казахстанский журнал туризма. – 2024. – № 1. – С. 23-38.

8. Петрова Н.А. Гастрономический туризм как фактор развития регионов // Региональные исследования. – 2023. – № 3. – С. 112-125.

УДК 379.85

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Дурру Д.К., Митрошенко Т.С.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Дуйсембекова Г.Р.

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Гастрономиялық туризм-ұлттық аспаздық дәстүрлермен, өнімдермен және оларды дайындау тәсілдерімен танысу мақсатында саяхаттарды біріктіретін туризмнің ең қарқынды дамып келе жатқан түрлерінің бірі. Туризмнің бұл түрі елдер мен өңірлердің мәдениетін насихаттауға ықпал етеді, шағын және орта бизнестің дамуын ынталандырады, сондай-ақ туристік ағындардың өсуі есебінен жергілікті экономиканы нығайтады.

Summary. Gastronomic tourism is one of the most dynamically developing forms of tourism, combining travel in order to get acquainted with national culinary traditions, products and methods of their preparation. This type of tourism promotes the culture of countries and regions, stimulates the development of small and medium-sized businesses, and strengthens local economies through the growth of tourist flows.

Гастрономический туризм в Казахстане имеет значительный потенциал благодаря богатому культурному наследию, уникальной кухне и разнообразию региональных продуктов. Однако развитие этого направления сталкивается с рядом проблем, которые замедляют его интеграцию в туристскую индустрию. Одновременно с этим существуют и перспективы, связанные с улучшением инфраструктуры, продвижением национального бренда и развитием международного сотрудничества [1].

Развитие гастрономического туризма в Казахстане сталкивается с рядом проблем, которые затрудняют его эффективное продвижение как на внутреннем, так и на международном уровнях. Одной из ключевых трудностей является недостаточная инфраструктурная обеспеченность регионов, обладающих богатым кулинарным наследием. Многие территории, потенциально интересные для гастрономических маршрутов, не имеют качественных дорог, современных гостиниц и ресторанов, соответствующих требованиям туристов. Это снижает их привлекательность и усложняет организацию гастрономических туров.

Ещё одной серьёзной проблемой является нехватка профессиональных кадров в сфере гастрономического туризма. Для успешного развития

направления требуется больше квалифицированных шеф-поваров, гидов, организаторов мероприятий и специалистов, способных профессионально представлять национальную кухню. В то же время существующие образовательные программы недостаточно ориентированы на подготовку специалистов для гастрономической отрасли.

Маркетинг и продвижение казахстанской кухни на международной арене также остаются на низком уровне. В мире мало знают о национальной кухне, её уникальных продуктах и блюдах. В результате страна теряет возможности привлечь иностранных туристов, для которых гастрономические впечатления являются важной частью путешествия. Отсутствие активных рекламных кампаний, цифровых платформ и контента на иностранных языках снижает конкурентоспособность Казахстана в этой сфере.

Помимо этого, слабая координация между регионами замедляет создание единого гастрономического бренда страны. Разрозненность усилий и отсутствие общей стратегии не позволяют эффективно использовать разнообразие и богатство кулинарных традиций.

Наконец, глобализация и урбанизация создают угрозу утраты традиционных рецептов и кулинарных навыков. Современные тенденции, такие как предпочтение быстрого питания и готовых продуктов, вытесняют интерес к традиционной кухне, особенно среди молодёжи. Это приводит к постепенному снижению культурной значимости гастрономического наследия.

Эти проблемы требуют системного подхода, включающего как развитие инфраструктуры и образовательных программ, так и активное продвижение уникальной казахстанской кухни в мире [2].

Тем не менее, не смотря на имеющиеся проблемы гастрономического туризма, он обладает огромными перспективами для популяризации и планомерного развития.

Гастрономический туризм в Казахстане обладает значительным потенциалом для развития благодаря уникальному сочетанию традиций, природных ресурсов и культурного наследия. Одной из перспектив является создание гастрономических кластеров в различных регионах страны. Такие кластеры могут объединять рестораны, фермерские хозяйства, рынки, кулинарные школы и фестивальные площадки, что позволит туристам не только попробовать блюда национальной кухни, но и увидеть процесс их приготовления. Например, создание тематических зон, таких как «Пловный центр» на юге страны или «Молочная долина» в степных регионах, может привлечь внимание как местных, так и иностранных туристов.

Разработка комплексных туристских продуктов также открывает большие перспективы. Включение гастрономических маршрутов в комбинированные туры, например, совмещение дегустаций с экологическим, культурным или приключенческим туризмом, делает путешествия более разнообразными и привлекательными. Туристы могут не только насладиться блюдами казахской кухни, но и посетить исторические памятники, природные заповедники или участвовать в этнографических мероприятиях.

Международное продвижение казахстанской гастрономии является ещё одним важным направлением. Участие в международных выставках, кулинарных конкурсах и фестивалях поможет укрепить позиционирование страны как центра уникальной гастрономической культуры. Использование цифровых технологий, таких как социальные сети, специализированные веб-сайты и видеоконтент, поможет расширить аудиторию и привлечь туристов, ориентированных на кулинарные впечатления [3].

Инвестиции в инфраструктуру играют ключевую роль в развитии гастрономического туризма. Улучшение качества дорог, гостиниц, ресторанов и фермерских хозяйств вдоль популярных маршрутов создаст комфортные условия для путешественников. Дополнительно можно развивать гастрономические площадки, такие как рынки местных продуктов или фестивальные комплексы, что будет способствовать привлечению туристов в регионы.

Образовательные инициативы также могут способствовать росту гастрономического туризма. Введение специализированных курсов и тренингов для шеф-поваров, гидов и организаторов туров обеспечит развитие профессиональных кадров, которые смогут грамотно представлять национальную кухню и обслуживать туристов на высоком уровне.

Кроме того, сохранение и популяризация традиционных рецептов и обычаев станут важным вкладом в укрепление идентичности казахстанской кухни. Документирование рецептов, их адаптация к современным кулинарным тенденциям, а также сотрудничество с местными фермерами и ремесленниками позволят сохранить уникальное кулинарное наследие страны.

Таким образом, при решении существующих проблем и активной реализации указанных направлений Казахстан может стать важным центром гастрономического туризма в Центральной Азии, что положительно отразится как на туристской индустрии, так и на экономике страны в целом. Казахстан отличается уникальными гастрономическими традициями, разнообразием региональных блюд и культурных особенностей, что делает его привлекательным для туристов, заинтересованных в кулинарных путешествиях. Однако для успешного продвижения гастрономического туризма необходимо преодолеть ряд проблем, таких как недостаточная инфраструктура, нехватка профессиональных кадров и слабая координация между регионами.

Тем не менее, существует ряд перспективных направлений для развития, включая создание гастрономических кластеров, разработку комплексных туристских продуктов, активное международное продвижение и инвестиции в инфраструктуру. Реализация этих мероприятий позволит повысить привлекательность Казахстана как гастрономического туристического направления и укрепить его позиции на международной арене.

Список использованной литературы

1. Феденева И. Н. Организация туристской индустрии: учеб. пособие для СПО / И. Н. Феденева, В. П. Нехорошков, Л. К. Комарова ; отв. ред. В. П. Нехорошков. – 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019.

2. Щетинина К. И. Современные тенденции развития туристической отрасли и гостиничного бизнеса / К. И. Щетинина // Маркетинг услуг. – 2021.
3. Новиков В. С. Инновации в туризме. – М.: Учебное пособие. ИЦ "Академия", 2020.

УДК 338.48-6

ИННОВАЦИИ В ГОСТИНИЧНО-РЕСТОРАННОМ БИЗНЕСЕ

Дурру Д.К., Митрошенко Т.С.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада қызмет көрсету сапасын жақсарту, процестерді оңтайландыру және тұтынушыларды тарту үшін инновацияларды белсенді енгізу мақсатында заманауи қонақүй және мейрамхана бизнесінің тұжырымдамасын зерттеу болып табылады.

Summary. The purpose of this article is to study the concept of modern hotel and restaurant business in order to actively implement innovations to improve the quality of service, optimize processes and attract customers.

В условиях глобальной цифровизации и растущей конкуренции инновации становятся ключевым фактором развития гостинично-ресторанного бизнеса. В статье рассматриваются современные тенденции и технологии, влияющие на сферу гостеприимства, включая автоматизацию сервисов, использование искусственного интеллекта, персонализацию услуг и устойчивые экологические практики. Особое внимание уделяется опыту внедрения инноваций в ведущих мировых гостиничных сетях и ресторанах, а также их адаптации в условиях Казахстана. Анализируются перспективы дальнейшего развития отрасли с учетом изменений в предпочтениях потребителей и глобальных вызовов. [1]

Инновация - это процесс внедрения новых идей, методов, продуктов или услуг с целью улучшения существующих практик или создания чего-то нового. Она может касаться различных сфер деятельности, включая науку, технологии, бизнес, образование, социальные аспекты и другие. Инновации могут быть связаны с разработкой новых технологий, усовершенствованием процессов, созданием новых продуктов или услуг, а также изменением структуры организаций.

Важными характеристиками инноваций являются их новаторство и уникальность, способность решать существующие проблемы или удовлетворять новые потребности. Инновации могут возникать как результат научных исследований, технологических прорывов, креативных идей предпринимателей, а также изменений в социокультурной среде.

В современном мире инновации рассматриваются как ключевой движущий фактор прогресса и конкурентоспособности, и они играют важную роль в различных областях жизнедеятельности, в том числе, в туристском и гостинично-ресторанном бизнесе. [3]

Инновации в гостинично-ресторанном бизнесе представляют собой внедрение новаторских идей, подходов, технологий, или изменений в

организационной структуре с целью улучшения качества обслуживания, оптимизации операций и привлечения клиентов. Они могут касаться различных аспектов этой отрасли и включать в себя следующие аспекты. [2]

Технологические инновации. Внедрение новых технологий в гостинично-ресторанной сфере может включать цифровые системы управления, онлайн-бронирование, мобильные приложения для заказов, системы контроля доступа, а также использование искусственного интеллекта и аналитики для предсказания предпочтений клиентов.

Устойчивость и ответственность. Инновации могут включать в себя внедрение устойчивых практик, таких как использование экологически чистых материалов, переработка отходов, энергоэффективные технологии, а также поддержка местных и устойчивых поставщиков.

Форматы обслуживания и концепции. Ресторанный и гостиничный бизнес может инновироваться в области концепций обслуживания, таких как фаст-кежуал рестораны, фуд-холлы, виртуальные рестораны и другие, предоставляя более гибкие и уникальные опции для клиентов.

Безопасность и гигиена. В условиях современной пандемии инновации включают меры безопасности и санитарии, такие как онлайн-резервирование столов, безконтактные технологии, усиленные процедуры дезинфекции и обучение персонала соблюдению стандартов гигиены.

Кулинарные и меню инновации. Эксперименты с новыми ингредиентами, кулинарными техниками, предложение альтернативных диетических вариантов и персонализированных блюд может быть частью инноваций в ресторанном бизнесе.

Инновации в гостинично-ресторанной отрасли связаны со следующими факторами.

1. Потребности клиентов. Изменения в предпочтениях и ожиданиях клиентов могут стимулировать разработку новых концепций и сервисов.

2. Конкуренция. Давление конкуренции заставляет предприятия искать способы выделиться на рынке, предлагая что-то уникальное и привлекательное.

3. Технологический прогресс. Развитие новых технологий предоставляет отличные возможности для улучшения операций и обогащения клиентского опыта.

4. Глобальные тренды. Устойчивость, цифровизация, и общественное ответственность становятся всё более значимыми в глобальной культуре, влияя на стратегии бизнеса.

Инновации в гостинично-ресторанной сфере направлены на создание более удовлетворительного, устойчивого и безопасного опыта для клиентов, а также на оптимизацию операционных процессов для повышения эффективности бизнеса.

Инновации в гостинично-ресторанном бизнесе представляют собой следующее.

1. Цифровые технологии и онлайн-присутствие:

- Онлайн-бронирование и резервирование. Гостиничные и ресторанные предприятия активно используют онлайн-платформы для бронирования номеров и столов, обеспечивая удобство клиентов.

- Цифровые меню и заказы. Внедрение цифровых меню и онлайн-систем заказов позволяет гостям ознакомиться с предложением и сделать заказ, минимизируя контакт.

2. Автоматизация и роботизация:

- Роботы в обслуживании. В некоторых гостиницах и ресторанах роботы используются для доставки еды, обслуживания столов или даже приготовления блюд, что повышает эффективность и создает уникальный опыт для гостей.

3. Устойчивость и ответственность:

- Экологичные практики. Гостиничные комплексы и рестораны все чаще внедряют устойчивые практики, включая переработку отходов, энергоэффективность и использование экологически чистых продуктов.

- Локальные продукты и фермерские рынки. Осознание экологической ответственности приводит к предпочтению локальных и сезонных продуктов, что также поддерживает местных поставщиков.

4. Формат "Фаст-кэжуал" и новые концепции:

- Фаст-кэжуал и фуд-холлы. Гостиницы и рестораны стремятся к формату "фаст-кэжуал" для обеспечения быстрого и качественного обслуживания. Также наблюдается рост фуд-холлов, предлагающих разнообразные кулинарные опции в одном месте.

5. Технологии в обслуживании гостей:

- Мобильные приложения. Внедрение мобильных приложений, позволяющих гостям совершать онлайн-чек-ин, заказывать номера или услуги, а также получать информацию о развлечениях и местных достопримечательностях.

- Использование искусственного интеллекта. Анализ данных и использование искусственного интеллекта для предсказания потребностей гостей, персонализации сервиса и оптимизации управления ресурсами.

6. Безопасность и гигиена:

- Безконтактные технологии. Внедрение безконтактных технологий, таких как цифровые ключи, безкассовые платежи и сенсорные экраны, чтобы уменьшить физический контакт.

- Усиление санитарных мер, гостиничные и ресторанные предприятия активно усиливают санитарные процедуры, включая дезинфекцию, проверку здоровья персонала и обучение сотрудников соблюдению стандартов гигиены].

Инновации в гостинично-ресторанном бизнесе направлены на улучшение клиентского опыта, повышение эффективности операций и соответствие современным требованиям безопасности и устойчивости. Эти технологические и концептуальные изменения создают динамичное и современное окружение в отрасли. [3]

В данном научном исследовании выявлено, что в индустрии гостеприимства возможны два основных варианта повышения

конкурентоспособности: Практика применения технологий бенчмаркинга: процессный; Сравнительный бенчмаркинг. При использовании процессного бенчмаркетинга происходит поиск организаций-конкурентов, успехи которых высоки, с целью исследования и применения их опыта на практике. При сравнительном бенчмаркетинге происходит сравнение конкурентов, и детальный разбор ведения их работы. Главной задачей в реализации технологий бенчмаркинга бизнес-процессов на предприятиях туризма, является повышение качества, где под качеством гостиничных услуг подразумевается степень удовлетворения гостей. Исходя из выше сказанного можно сделать вывод, что инновации в гостинично-ресторанной сфере нужны, в первую очередь для того чтобы гостиница могла соревноваться с конкурентами, так как сфера услуг очень уязвима к конкуренции. Большинство гостей привлекают именно отели с хорошим набором услуг. Особенно инновации нужны для бизнес-туристов, которые просто не представляют своей жизни без компьютеризации и информационных технологий. Также отелям не нужно забывать, что какими бы не были их инновации важнейшую роль, в привлечении потенциального клиента играет реклама. Отель должен грамотно организовывать PR-деятельность предприятия, ответственно подходить к созданию сайта, печати рекламных брошюр и листовок. Подводя итоги вышесказанного, можно сказать, что данная статья раскрывает сущность гостиничных и ресторанных инноваций, дает определение основным понятиям. Также подробно детализированы основные методы внедрения нововведений и способы привлечения и удержания потенциальных клиентов.

Список использованной литературы

1. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года».
2. Феденева, И. Н. Организация туристской индустрии: учеб. пособие для СПО / И. Н. Феденева, В. П. Нехорошков, Л. К. Комарова ; отв. ред. В. П. Нехорошков. – 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019.
3. Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2025 года: Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 года №360 // Информационная система «ПАРАГРАФ». – 2019.
4. Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2025 года: Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 года №360 // Информационная система «ПАРАГРАФ». – 2019.

УДК 379.85

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА И СПОСОБЫ ЕГО ВНЕДРЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

З. Саниева

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада жастар туризмін дамытудың халықаралық тәжірибесі, негізгі тенденциялары және олардың Қазақстан жағдайына бейімделу мүмкіндіктері

қарастырылған. Балалар мен жастар үшін туристік қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін мемлекеттік қолдауға, білім беру бағдарламаларын интеграциялауға, инновациялық технологияларды қолдануға және инфрақұрылымды дамытуға ерекше көңіл бөлінеді.

Summary. This article examines international experience in the development of children's and youth tourism, key trends and the possibilities of their adaptation to the conditions of Kazakhstan. Particular attention is paid to state support, integration of educational programs, the use of innovative technologies and the development of infrastructure, which will improve the availability and quality of tourism services for children and youth.

Детско-юношеский туризм – это особый вид туристской деятельности, ориентированный на детей и молодежь. Он включает в себя различные формы путешествий, направленные на отдых, обучение, воспитание, физическое развитие и социализацию подрастающего поколения.

Детско-юношеский туризм является важным направлением туристской индустрии, который способствует не только отдыху и развлечению, но и всестороннему развитию подрастающего поколения. Он играет ключевую роль в образовательном, культурном и физическом воспитании детей и молодежи, формируя у них ценностные ориентиры, социальные навыки и экологическое сознание [1].

Во многих странах мира детско-юношеский туризм развивается на государственном уровне, поддерживается различными фондами и организациями, а также интегрируется в системы образования и воспитания. Особый интерес представляют международные практики, демонстрирующие успешные модели организации и управления данным направлением туризма. Изучение этих практик позволяет выявить эффективные механизмы поддержки и продвижения детско-юношеского туризма, которые могут быть адаптированы для разных стран, включая Казахстан.

В разных странах мира детско-юношеский туризм развивается в соответствии с государственными приоритетами, экономическими возможностями и культурными традициями. Однако, в целом, можно выделить несколько ключевых тенденций.

(1) *Государственная поддержка и развитие программ доступного туризма для молодежи*

Во многих странах мира детско-юношеский туризм рассматривается как важный элемент образовательной и социальной политики. Государственные структуры активно участвуют в его развитии, создавая программы, направленные на обеспечение доступности путешествий для молодежи из разных социальных слоев.

Например, во Франции работает программа «Vacances apprenantes» («Обучающие каникулы»), направленная на организацию познавательных поездок для школьников, особенно из малообеспеченных семей. Государство выделяет субсидии на такие поездки, позволяя детям не только путешествовать, но и изучать культуру и историю своей страны [2].

В Германии активно поддерживается система молодежных хостелов (Jugendherberge), которая была создана еще в начале XX века. Эти хостелы

предоставляют недорогое жилье для школьников и студентов, путешествующих в рамках образовательных и культурных программ.

В Китае детско-юношеский туризм включен в национальные стратегии патриотического воспитания. Государство организует поездки школьников по историческим и культурным местам, а также активно развивает экологический туризм для детей.

(2) Интеграция туризма в образовательные программы

Во многих странах мира путешествия школьников и студентов стали неотъемлемой частью образовательного процесса. Современные методики обучения предполагают, что дети и подростки лучше усваивают информацию через практический опыт, поэтому организуются поездки, включенные в учебный план.

В Великобритании широко распространены «field trips» (полевые экскурсии) – посещения музеев, исторических мест, природных заповедников, исследовательских центров в рамках школьных занятий. Например, изучая Римскую империю, дети могут отправиться на раскопки древнеримского города Бат, а уроки экологии сопровождаются поездками в национальные парки.

В Финляндии дети с ранних лет знакомятся с природой страны через экологические лагеря и школьные экспедиции. Программа школьного обучения включает поездки в леса и на озера, где дети изучают флору и фауну, учатся навыкам выживания в дикой природе.

В Японии существует традиция «shugaku gyoko» – обязательных школьных поездок, которые проходят на разных этапах обучения. В младшей школе дети путешествуют по родному региону, в средней – по стране, а в старшей совершают образовательные поездки за границу [3].

(3) Развитие экотуризма и устойчивого туризма среди молодежи

Современные тенденции туризма связаны с осознанием необходимости бережного отношения к природе и экологии. Многие страны разрабатывают программы по развитию экологического детско-юношеского туризма, формируя у молодых людей ответственность за окружающую среду.

В Канаде действует программа «Eco Schools», в рамках которой учащиеся участвуют в природоохранных проектах, а также путешествуют по национальным паркам, изучая местную флору и фауну.

В Австралии большое внимание уделяется походному и приключенческому туризму среди молодежи. Например, программа «Duke of Edinburgh's Award», поддерживаемая правительством, включает многодневные походы, в которых подростки учатся навыкам выживания, ориентирования и командной работы.

В Швеции и Норвегии популярны «фрильфтслев» (friluftsliv) – философия жизни на природе, в рамках которой школы организуют походы, катание на лыжах, байдарочные экспедиции и другие виды активного отдыха.

(4) Расширение международного молодежного туризма и обменных программ

Обменные программы и международные молодежные путешествия способствуют не только развитию туризма, но и формированию глобального мышления у подрастающего поколения.

В Европе действует программа Erasmus +, которая позволяет студентам и школьникам путешествовать по странам ЕС в образовательных целях, участвовать в обменах и молодежных форумах.

США активно развивают летние лагеря международного обмена, куда приезжают дети и подростки со всего мира для обучения, культурного обмена и участия в волонтерских проектах [4].

Южная Корея развивает программы глобального волонтерства, в рамках которых школьники и студенты отправляются в зарубежные поездки, где они участвуют в экологических и социальных проектах.

В Казахстане можно активнее развивать молодежные обменные программы, сотрудничая с зарубежными образовательными учреждениями, развивать международные молодежные лагеря и вводить больше грантов на зарубежные образовательные туры.

Международный опыт развития детско-юношеского туризма показывает, что сочетание государственной поддержки, образовательных инициатив, экологических программ и международного сотрудничества способствует формированию активного и познавательного туризма среди подростков и молодежи. Казахстан, обладая уникальными природными и культурными ресурсами, может адаптировать зарубежные модели с учетом национальных особенностей.

Для этого, мы предлагаем следующее.

1. *Развитие государственной поддержки и доступного туризма для молодежи:*

1) Разработка и внедрение государственных субсидий и грантов для поездок школьников, особенно из сельских регионов, к историко-культурным и природным достопримечательностям Казахстана (по аналогии с французской программой «Vacances apprenantes»).

2) Создание сети молодежных туристских хостелов вблизи туристских зон (по примеру Германии) для удешевления детских и студенческих поездок.

3) Внедрение патриотических туристских маршрутов для школьников, ориентированных на изучение исторического наследия Казахстана, аналогичных китайским государственным программам.

2. *Интеграция туризма в образовательные программы:*

1) Включение обязательных учебных экскурсий в школьную программу, предусматривающих посещение музеев, природных парков и исторических памятников (по аналогии с британскими «field trips»).

2) Развитие школьных природных лагерей, где дети смогут изучать экосистемы Казахстана, принимать участие в природоохранных проектах (опыт Финляндии).

3) Внедрение системы обязательных школьных поездок по стране на разных этапах обучения, аналогичных японской традиции «shugaku ryoko».

3. Развитие экотуризма и устойчивого туризма среди молодежи:

1) Создание национальных детских эко-лагерей в природных заповедниках Казахстана (например, в Катон-Карагайском национальном парке), где дети смогут обучаться навыкам выживания, экологии и природоохранным технологиям (по примеру канадской программы «Есо Schools»).

2) Развитие молодежного походного и приключенческого туризма с образовательной составляющей, внедрение национальной программы, аналогичной австралийской «Duke of Edinburgh's Award», с заданиями по ориентированию, преодолению препятствий и командной работе [5].

3) Популяризация концепции «фрилффтслев» (friluftsliv) в Казахстане, то есть активного отдыха на природе, через организацию массовых детско-юношеских походов и лыжных экспедиций, особенно в горных районах страны (опыт Швеции и Норвегии).

4. Расширение международного молодежного туризма и обменных программ:

1) Развитие международных образовательных обменных программ совместно с европейскими вузами в рамках Erasmus + и других аналогичных инициатив.

2) Организация международных молодежных лагерей в Казахстане для приема иностранных школьников и студентов, что будет способствовать не только развитию туризма, но и популяризации казахстанской культуры среди молодежи мира.

3) Поддержка программ глобального волонтерства и экологического туризма, при которых казахстанские школьники и студенты смогут участвовать в международных природоохранных проектах, а также принимать у себя зарубежных волонтеров (опыт Южной Кореи).

Таким образом, адаптация зарубежного опыта развития детско-юношеского туризма в Казахстане позволит не только улучшить туристские возможности для молодежи, но и решить важные образовательные и социальные задачи. Создание благоприятных условий для путешествий школьников и студентов, развитие доступной инфраструктуры, включение туризма в учебные программы и расширение международных связей помогут Казахстану вывести детско-юношеский туризм на новый уровень, способствуя формированию активного и познавательного досуга у молодежи.

Список использованной литературы

1. Акопян М. Г. Анализ состояния и перспективы развития отрасли детского туризма в Российской Федерации: М. Г. Акопян // Вестник Омского университета. Серия «Экономика», 2016. – № 2. – С. 120-127.
2. Балабанов И. Т. Экономика туризма: учеб. пособие / И. Т. Балабанов. – М.: Финансы и статистика, 2022.
3. Голикова О. М. Исследование основных направлений детского туризма: О. М. Смирнова // Сервис. – 2023. – № 1. – С. 62-67.
4. Емельянов Б. В. Экскурсоведение: учебник / Б. В. Емельянов. – 7-е издание. – М.: Советский спорт, 2017.

5. Константинов Ю. С. Детско-юношеский туризм: учеб.-метод. пособие. – М.: Советский спорт, 2022.

УДК 379.85

ҚОНАҚ ҮЙ ЖӘНЕ МЕЙРАМХАНА БИЗНЕСІНДЕГІ ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛАР

Саниева З.Р.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Акматаылдаева Г.А.

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, г. Бишкек, Кыргызстан

Резюме. Современная гостиничная и ресторанная индустрия переживает быстрые изменения, связанные с динамикой рынка, технологическими инновациями и эволюцией вкусов потребителей. В современном мире, где растет конкуренция, предприятия в этой сфере сталкиваются с необходимостью постоянного совершенствования и инноваций. Это делает актуальным изучение перспектив развития гостиничного и ресторанного бизнеса с акцентом на внедрение инноваций.

Summary. The modern hotel and restaurant industry is undergoing rapid changes due to market dynamics, technological innovations and the evolution of consumer tastes. In today's increasingly competitive world, businesses in this field face the need for continuous improvement and innovation. This makes it relevant to study the prospects for the development of the hotel and restaurant business with an emphasis on innovation.

Инновация – бұл бар тәжірибені жақсарту немесе жаңа нәрсені жасау үшін жаңа идеяларды, әдістерді, өнімдерді немесе қызметтерді енгізу процесі. Ол ғылымды, технологияны, бизнесті, білім беруді, әлеуметтік аспектілерді және басқаларды қоса алғанда, қызметтің әртүрлі салаларына қатысты болуы мүмкін. Инновация жаңа технологиялардың дамуымен, процестерді жетілдірумен, жаңа өнімдерді немесе қызметтерді жасаумен, ұйымдардың құрылымын өзгертумен байланысты болуы мүмкін [1].

Инновацияның маңызды сипаттамалары оның жаңашылдығы мен бірегейлігі, оның бар мәселелерді шешу немесе жаңа қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндігі болып табылады. Инновация ғылыми зерттеулердің, технологиялық жетістіктердің, кәсіпкерлердің креативті идеяларының, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени ортадағы өзгерістердің нәтижесінде туындауы мүмкін.

Қазіргі әлемде инновация прогрестің және бәсекеге қабілеттіліктің негізгі қозғаушы факторы ретінде қарастырылады және олар өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде туризмде және қонақүй және мейрамхана бизнесінде маңызды рөл атқарады.

Қонақ үй және мейрамхана бизнесіндегі инновация – қызмет көрсету сапасын арттыру, операцияларды оңтайландыру және тұтынушыларды тарту мақсатында инновациялық идеяларды, тәсілдерді, технологияларды енгізу немесе ұйымдық құрылымға өзгерістер енгізу. Олар осы саланың әртүрлі аспектілеріне қатысты болуы және келесі аспектілерді қамтуы мүмкін.

Технологиялық инновация. Қонақ үй және мейрамхана индустриясына жаңа технологияларды енгізу сандық басқару жүйелерін, онлайн брондау, мобильді тапсырыс беру қолданбаларын, қол жеткізуді басқару жүйелерін және тұтынушылардың қалауын болжау үшін жасанды интеллект пен аналитиканы пайдалануды қамтуы мүмкін.

Тұрақтылық және жауапкершілік. Инновация экологиялық таза материалдарды пайдалану, қалдықтарды қайта өңдеу, энергияны үнемдейтін технологиялар және жергілікті және тұрақты жеткізушілерді қолдау сияқты тұрақты тәжірибелерді енгізуді қамтуы мүмкін.

Қызмет форматтары мен концепциялары. Мейрамхана және қонақжайлылық индустриясы тұтынушылар үшін икемді және бірегей опцияларды ұсына отырып, жылдам кездейсоқ мейрамханалар, тамақтану залдары, виртуалды мейрамханалар және т.б. сияқты қызмет көрсету концепцияларында жаңалықтар енгізе алады.

Қауіпсіздік және гигиена. Бүгінгі пандемия жағдайында инновацияларға үстелді онлайн брондау, контактісіз технология, күшейтілген дезинфекция процедуралары және қызметкерлерді гигиеналық стандарттар бойынша оқыту сияқты қауіпсіздік және санитарлық шаралар кіреді.

Аспаздық және мәзір жаңалықтары. Жаңа ингредиенттермен, пісіру техникасымен тәжірибе жасау, балама диеталық нұсқаларды және жекелендірілген тағамдарды ұсыну мейрамхана инновациясының бөлігі болуы мүмкін [2].

Қонақ үй және мейрамхана индустриясындағы инновациялар келесі факторлармен байланысты.

1. Тұтынушының қажеттіліктері. Клиенттердің қалауы мен күтулерінің өзгеруі жаңа концепциялар мен қызметтердің дамуын ынталандыруы мүмкін.

2. Жарыс. Бәсекелестік қысым бизнесті бірегей және тартымды нәрсе ұсына отырып, нарықта өзін-өзі көрсету жолдарын іздеуге мәжбүр етеді.

3. Техникалық прогресс. Жаңа технологияларды дамыту операцияларды жақсартуға және тұтынушы тәжірибесін байытуға үлкен мүмкіндіктер береді.

4. Жаһандық трендтер. Тұрақтылық, цифрландыру және әлеуметтік жауапкершілік бизнес стратегияларына әсер ете отырып, жаһандық мәдениетте маңыздырақ болуда.

Қонақ үй және мейрамхана индустриясындағы инновациялар тұтынушылар үшін қанағаттанарлық, тұрақты және қауіпсіз тәжірибе құруға, сондай-ақ бизнес тиімділігін арттыру үшін операциялық процестерді оңтайландыруға бағытталған.

Қонақ үй және мейрамхана бизнесіндегі инновациялар төмендегідей.

1. *Цифрлық технологиялар және желіде қатысу:*

- Онлайн брондау және брондау. Қонақ үй және мейрамхана бизнесі клиенттердің ыңғайлылығын қамтамасыз ете отырып, бөлмелер мен үстелдерді брондау үшін онлайн платформаларды белсенді пайдаланады.

- Сандық мәзірлер мен тапсырыстар. Цифрлық мәзірлер мен онлайн тапсырыс беру жүйелерін енгізу қонақтарға ұсынысты қарауға және байланыстарды азайту кезінде тапсырыс беруге мүмкіндік береді.

2. Автоматтандыру және роботтандыру:

- Қызметтегі роботтар. Кейбір қонақүйлер мен мейрамханалар роботтарды тамақ жеткізу, үстелдерді күту немесе тіпті тамақ дайындау үшін пайдаланады, бұл тиімділікті арттырады және қонақтардың бірегей тәжірибесін жасайды.

3. Тұрақтылық және жауапкершілік:

- Экологиялық таза тәжірибелер. Қонақ үйлер мен мейрамханалар қайта өңдеуді, энергия тиімділігін және экологиялық таза өнімдерді пайдалануды қоса алғанда, тұрақты тәжірибелерді көбірек қолдануда.

- Жергілікті азық-түлік және фермерлер базарлары. Қоршаған ортаны білу жергілікті және маусымдық өнімдерге артықшылық береді, бұл жергілікті жеткізушілерді де қолдайды.

4. Fast-casual форматы және жаңа концепциялар:

- Fast casual және тамақтану залдары. Қонақ үйлер мен мейрамханалар жылдам әрі сапалы қызмет көрсету үшін жылдам асханаға көшуде. Сондай-ақ бір жерде әртүрлі аспаздық нұсқаларды ұсынатын тағам залдарының өсуі байқалды.

5. Қонақтарға қызмет көрсету технологиялары:

- Мобильді қолданбалар. Қонақтарға онлайн тіркелуге, бөлмелерді немесе қызметтерді брондауға, ойын-сауық пен жергілікті көрікті жерлер туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін мобильді қосымшаларды енгізу.

- Жасанды интеллект қолдану. Қонақтардың қажеттіліктерін болжау, қызметті жекелендіру және ресурстарды басқаруды оңтайландыру үшін деректерді талдау және жасанды интеллектті пайдалану.

6. Қауіпсіздік және гигиена:

- Контактсіз технологиялар. Физикалық контактіні азайту үшін сандық кілттер, кассирсіз төлемдер және сенсорлық экрандар сияқты контактсіз технологияларды қабылдаңыз.

- Санитарлық шараларды күшейту. COVID-19 пандемиясына жауап ретінде қонақүйлер мен мейрамхана бизнесі дезинфекцияны, қызметкерлердің денсаулығын тексеруді және қызметкерлерді гигиена стандарттарына оқытуды қоса алғанда, санитарлық тазалау процедураларын белсенді түрде арттыруда.

Қонақжайлылық индустриясындағы инновация тұтынушылар тәжірибесін жақсартуға, операциялық тиімділікті арттыруға және заманауи қауіпсіздік пен тұрақтылық талаптарына жауап беруге бағытталған. Бұл технологиялық және тұжырымдамалық өзгерістер салада серпінді және заманауи ортаны құруда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рычкова, Н. В. Маркетинговые инновации: учебное пособие / Н. В. Рычкова. – М.: КНОРУС, 2021.

2. Теории инноваций: учеб. пособие / Н. А. Маматова, А. В. Маматов. – Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2021.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ ТУРИЗМІНІҢ ӘЛЕУЕТІН ЗЕРТТЕУ

Саниева З.Р.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Демеубаева А.О.

Центрально-Азиатский Инновационный Университет, г. Шымкент, Казахстан

Түйін. В данной статье приводится исследование современного развития культурно-познавательного туризма в Туркестанской области, а также исследуются перспективы его развития..

Summary. This article provides a study of the modern development of cultural and educational tourism in the Turkestan region, as well as examines the prospects for its development.

Оңтүстік Қазақстанның Түркістан облысы бірегей тарихи-мәдени ресурстарға ие, бұл оны мәдени-танымдық туризмді дамытудың маңызды орталығына айналдырады. Аймақтың тарихи құндылығы, бай мәдени мұрасы және Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сияқты сәулет ескерткіштері әлемнің түкпір-түкпірінен туристерді тартады. Соңғы жылдары облыстың туристік инфрақұрылымы белсенді түрде дамып келеді, бұл мәдени-тарихи саяхаттардың танымалдылығына ықпал етті. Түркістан облысындағы мәдени-танымдық туризмнің әлеуетін зерделеу оның бірегей объектілерін талдауды, сонымен қатар туристік бағыттарды тұрақты дамыту және одан әрі жылжыту мүмкіндіктерін қарастырады [1].

Енді өңіріміздің туристік әлеуетін толығырақ сараптауға көшейік.

Алдымен Түркістан өлкесінің мәдени-танымдық турлар үшін тартымды ететін *географиялық, тарихи-мәдени ерекшеліктеріне* тоқталайық.

Түркістан облысы Қазақстанның оңтүстік бөлігінде, әртүрлі табиғи аймақтардың тоғысқан жерінде орналасқан. Далалардың, шөлейттердің және таулы аймақтардың бұл үйлесімі аймақты географиялық жағынан алуан түрлі және туристер үшін тартымды етеді. Мұнда сіз ландшафттардың алуан түрлілігін таба аласыз - шексіз даладан Тянь-Шаньның айбынды тау жоталарына дейін. Бұл аймақтың табиғаты оның тарихымен және мәдениетімен тығыз байланысты болғандықтан, экологиялық және мәдени туризм үшін тамаша жағдай жасайды.

Өңірде тарихи ескерткіштерден басқа, мәдени-тарихи жаңалықтар аясында белсенді демалысқа қызығушылық танытатын туристерді қызықтыратын көлдер, каньондар, ұлттық саябақтар сияқты әсем табиғи орындар бар. Түркістан өлкесінің таулары, ормандары мен өзендері экотуризмге, оның ішінде жаяу, альпинизмге және табиғат туризміне мүмкіндік береді [2].

Түркістан Ұлы Жібек жолындағы маңызды сауда, мәдени және рухани орталық болды. Бұл стратегиялық орынға көптеген халықтар мен мәдениеттер тартылды, бұл аймақтың бірегей синтезделген мәдениетінің дамуына ықпал етті. Тарихқа көз жүгіртсек, Түркістан тек сауда орталығы ғана емес, сонымен

бірге Орталық Азиядағы исламның маңызды орталығы болған. Мұнда ислам мәдениеті мен рухани мұрасымен байланысты көптеген ескерткіштер бар.

Түркістан өлкесінің географиялық, тарихи-мәдени ерекшеліктері мәдени-танымдық туризмді дамытуға тамаша жағдай жасайды. Бірегей табиғи сұлулық, бай тарихи мұра және көптеген сәулет және өнер ескерткіштері бұл аймақты Орталық Азияның мәдениеті мен тарихы туралы көбірек білгісі келетін саяхатшылар үшін тартымды етеді.

Келесі кезекте Түркістан облысындағы туристік нысандардың қолжетімділігі мәселесін қарастырамыз. Бұл аспект туристердің аймақтағы әртүрлі мәдени-ағарту орындарын аралау қаншалықты ыңғайлы екенін бағалау үшін маңызды [3].

1) Көлік қолжетімділігі. Қазақстанның оңтүстік бөлігінде орналасқан Түркістан облысының көлік инфрақұрылымы дамыған, бұл туристік орындардың қолжетімділігін айтарлықтай жеңілдетеді. Түркістан Қазақстанның басқа да ірі қалаларымен (мысалы, Алматы, Шымкент, Ташкент) қазіргі заманғы автомобиль жолдары арқылы байланысты. Облыста туристік автобустар мен жеке автокөліктерге ыңғайлы маршруттар бар, бұл аймақта саяхаттауды жеңілдетеді.

Облыстың Түркістан қаласында теміржол вокзалы бар, бұл облысқа теміржол арқылы жетуге мүмкіндік береді. Туристерді тасымалдауда теміржол көлігі де маңызды рөл атқарады, өйткені көптеген саяхатшылар пойызбен саяхаттауды жөн көреді, әсіресе Қазақстан бойынша ұзақ маршруттар үшін.

Түркістан облысының қолжетімділігінде халықаралық және ішкі әуе қатынасы да маңызды рөл атқарады. Ең жақын әуежай – Түркістаннан шамамен 160 км қашықтықта орналасқан Шымкент халықаралық әуежайы. Шымкенттен Түркістанға автобуспен, таксимен немесе жалға алынған көлікпен оңай жетуге болады. Түркістанның өзінде әуежайды дамыту мүмкіндігі де қарастырылуда, бұл өңірдің қолжетімділігін айтарлықтай жақсартады.

2) Туристерге арналған инфрақұрылым мен қолайлы жағдайлар. Түркістан облысында туризм инфрақұрылымын дамытуға соңғы жылдары мемлекет тарапынан белсенді қолдау көрсетілуде, бұл туристік сапарлардың ыңғайлылығы мен сапасын арттыруға ықпал етуде.

Түркістан мен оның төңірегінде бюджеттік нұсқалардан бастап, ішкі және халықаралық туристік ағындарды қабылдауға дайын, жайлы қонақүйлерге дейін әртүрлі қонақ үй кешендері ұсынылған. Қонақ үйлер әдетте тұру орнын ғана емес, сонымен қатар жергілікті тағамдар ұсынатын мейрамханалар, экскурсиялық қызметтер және көлік сияқты басқа да ыңғайлылықты қамтамасыз етеді [4].

Түркістан облысында мәдени-тарихи орындарға түрлі экскурсиялар ұсынатын тәжірибелі гидтер мен туроператорлар жұмыс істейді. Экскурсиялық маршруттар танымал және алыстағы ескерткіштерді қамтиды, бұл туристерге өздеріне ыңғайлы маршрутты таңдауға мүмкіндік береді.

3) Ақпараттық ресурстар және маркетинг. Туристік сайттардың қолжетімділігіне әсер ететін факторлардың бірі – туристер үшін ақпараттық

ресурстардың болуы. Түркістан облысында туристік ақпарат орталықтары ашылды, олардан келушілер көрікті жерлер, қолжетімді маршруттар туралы өзекті ақпаратты ала алады, экскурсиялар мен кәдесыйлар сатып алады. Соңғы жылдары өңірді туристік аймақ ретінде таныту бойынша белсенді жұмыстар жүргізілуде. Бұған халықаралық көрмелерге қатысу, туристерге сапарларын жоспарлауға және нысандардың болуы туралы ақпарат алуға көмектесетін жарнамалық науқандар мен ақпараттық сайттарды құру кіреді.

4) Жол сапасы және экологиялық аспектілері. Соңғы жылдары жол жағдайының жақсаруы және экотуристік бағыттардың дамуы облыстағы Отырар сияқты шалғайдағы тарихи-мәдени орындарға, сондай-ақ басқа да археологиялық және табиғи көрікті жерлерге қолжетімділікті арттыруға ықпал етті.

Экологиялық тұрақтылық пен жақсартылған инфрақұрылым туристердің болашақ ұрпақтары үшін аймақтың бірегей табиғи және мәдени орындарын сақтауға көмектеседі. Осылайша, дамып келе жатқан көлік инфрақұрылымы, қонақүйлер мен туристік қызметтер санының артуы, сондай-ақ белсенді маркетингтік іс-шаралардың арқасында Түркістан облысындағы туристік нысандардың қолжетімділігі жақсаруда. Бұл факторлар аймақты мәдени-танымдық саяхаттар үшін қолайлы және тартымды етеді, туристерге жайлы саяхаттауға және аймақтың тарихи-мәдени мұрасымен терең танысуға әртүрлі мүмкіндіктер береді.

Түркістан облысы – Қазақстанның түкпір-түкпірінен туристерді қызықтыратын бай мәдени мұрасымен және көптеген тарихи ескерткіштерімен танымал Қазақстанның негізгі өңірлерінің бірі. Өңірдің тарихи мұрасы оның Ұлы Жібек жолының дамуындағы рөлімен, сондай-ақ ғасырлар бойы қалыптасқан көптеген діни және мәдени орталықтармен тығыз байланысты.

Жалпы, Түркістан өлкесінің мәдени мұрасы мен тарихи ескерткіштері тарихшылар мен археологтар үшін құнды ғана емес, мәдени-танымдық туризмнің маңызды элементі болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, көне Отырар қаласы, Айша бибі кесенесі, сондай-ақ басқа да сәулет және табиғат ескерткіштері өңірді әлемнің түкпір-түкпірінен келетін туристер үшін ерекше және тартымды етеді.

Сондай-ақ, мәдени-танымдық туризмнің әлеуетін ескерсек, соңғы бірнеше жылда Түркістан облысында жалпы туризм инфрақұрылымының дамуын ескермеуге да болмайды.

Соңғы жылдары Түркістан облысы туризм инфрақұрылымын белсенді түрде дамытып келеді, бұл өңірдің ел ішінен де, шетелден де туристер үшін тартымдылығын арттыруға ықпал етті. Бұл мәдени-танымдық туризмге қызығушылықтың артуы, сондай-ақ туризмді дамыту және инфрақұрылымды жақсарту жөніндегі ұлттық бағдарламаларды іске асыру аясында мемлекеттік қолдау көрсетумен байланысты.

Маңызды бағыттардың бірі аймақтың көлік қолжетімділігін арттыру болды. Соңғы жылдары Түркістанды Қазақстанның Алматы, Шымкент сияқты ірі қалаларымен байланыстыратын жолдар жаңартылды. Бұл туристер үшін,

әсіресе автобуспен, пойызбен немесе автокөлікпен саяхаттайтындар үшін көлік қолжетімділігін жақсартты. Әуе қатынасының дамуын да атап өткен жөн. Шымкентте халықаралық әуежай болғанымен, билік Түркістанның өзінде толыққанды әуежай ашу мүмкіндігін қарастыруда, бұл өңірге туристерді тасымалдауды одан әрі жеңілдетеді.

Қонақ үй секторын дамытуға көп көңіл бөлінуде. Соңғы жылдары Түркістан қаласында және оның төңірегінде жаңа қонақ үй кешендері, әртүрлі деңгейдегі қонақүйлер, сондай-ақ бірегей сәулетімен, инфрақұрылымы бар туристік кешендер бой көтерді. Бұл туристер үшін бюджеттік нұсқалардан бастап заманауи стандарттарға сәйкес келетін жайлы жоғары санатты қонақүйлерге дейін жайлы тұруды қамтамасыз етті. Топтық турлар мен облыстың шалғай аудандарына саяхаттарды ұйымдастыру үшін туристік базалар мен фермалар белсенді түрде дамып келеді, бұл экотуризмді немесе агротуризмді ұнататындар үшін ұсыныстарды әртараптандыруға мүмкіндік береді [5].

Сонымен қатар, маңызды аспект экскурсиялық қызметті дамыту болып табылады. Қазірдің өзінде Түркістанда туристермен жұмыс істейтін және ақпараттық қолдау көрсететін, сондай-ақ өңірдің мәдени-тарихи мұрасымен таныстыру үшін гидтер ұсынатын бірқатар экскурсиялық бюролар бар. Тарихи ескерткіштермен танысуға және туристер аймақтың дәстүрлері мен өнерімен таныса алатын жергілікті қолөнер шеберханаларына баруға бағытталған жеке және топтық экскурсиялар танымал болуда.

Соңғы уақытта облыста бірқатар мәдени-ағарту орталықтары, мұражайлар, көрме орындары ашылып, олар облыстың мәдени өмірінің маңызды бөлігіне айналып отыр. Бұл өз кезегінде Түркістан өңіріне мәдени-рухани орталық ретінде, әсіресе өлке тарихы мен салт-дәстүрін тереңірек түсінуге мүдделі туристердің қызығушылығын арттырады.

Ақпараттық технологиялар саласында да айтарлықтай ілгерілеушілік байқалады, соның арқасында туристер аймақ туралы ақпаратты жылдам әрі ыңғайлы ала алады. Веб-сайттар, мобильді қосымшалар және ақпараттық орталықтар туристерге қажетті ақпаратқа, соның ішінде карталарға, кестелерге, тур опцияларына және басқа да пайдалы ресурстарға ыңғайлы қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Түркістан облысындағы туризм инфрақұрылымын дамыту ішкі және халықаралық туризмнің өсуін ынталандыру үшін үлкен маңызға ие. Көлік байланысын жақсарту, орналастыру орындарының саны мен сапасын арттыру, жаңа мәдени және туристік орындарды құру аймақтың мәдени-танымдық саяхаттардың перспективалы бағыты ретінде беделін нығайтуға көмектеседі. Бұл жұмыс алдағы уақытта да жалғасады және туристер үшін жағдай бұдан да көп жақсарады деп күтуге болады.

Список использованной литературы

1. Туризм. Теория и практика / под ред. В. И. Романова. – М.: Академия, 2019.
2. Культурный туризм: новые подходы и практики / К. Ф. Симонов. – М.: Издательство «Гуманистика», 2020.

3. Культурный туризм в контексте устойчивого развития / под ред. Ю. А. Лаврова. – М.: КноРус, 2022.
4. Туризм негіздері / Н. А. Панова. – СПб: Питер, 2019.
5. Лойко О. Т. Туризм және қонақ үй шаруашылығы: Оқу құралы / О. Т. Лойко. – Томск: ТПУ баспасы, 2022.

UOT 338.48 (479.24)

TOURIST SATISFACTION AND QUALITY OF FOOD SERVICES IN AZERBAIJAN

Hajiyeva N., Babakishiyeva S., Mammadova A.
Azerbaijan University of Technology, Ganja, Azerbaijan

Түйін. Туристер үшін қоғамдық тамақтану орындары тек қана қоректену қажеттілігін қанағаттандырып қоймай, сонымен қатар мәдени тәжірибенің бір бөлігіне айналады. Әртүрлі көлемдегі тамақтану орындары - мейрамханалар, дәмханалар, фаст-фуд желілері, қонақүйдің асхана бөлімдері мен кейтеринг қызметтері - туристерге олардың талғамы мен қажеттілігіне қарай қызмет көрсетеді. Бұл мекемелер өз алдына жеке жұмыс істей алады немесе қонақүйлер мен өзге де туристік нысандардың қосымша элементі ретінде жұмыс істей алады.

Резюме. Для туристов заведения общественного питания служат не только источником питания, но и становятся частью культурного опыта. Заведения различных форматов - рестораны, кафе, сети быстрого питания, отделы питания в отелях и кейтеринговые службы - обслуживают туристов в соответствии с их предпочтениями и потребностями. Эти заведения могут работать как самостоятельно, так и в составе гостиниц и других туристических объектов.

Catering establishments are not only commercial facilities that provide food services to people, but also structures that gain social and economic value through their service quality, technical equipment, staff professionalism, and overall comfort level. These establishments are not limited to the preparation and presentation of meals, but also cover a wide range of activities at every stage of the consumption process - from food procurement to storage, processing, and service.

In modern times, the function of catering establishments for tourists has changed significantly. Culinary choices play an important role in the tourist travel experience. Local dishes have a special appeal, especially for tourists who want to get acquainted with the cultural and culinary traditions of the region. Studies conducted in the field of tourism show that tourists' satisfaction with catering establishments directly affects their travel experience, choice of tourist destination, and willingness to visit that region again. The quality of service, variety of food, and presentation are among the main factors that increase the likelihood of tourists returning to that establishment.

Providing high-quality catering services increases the overall satisfaction level of tourists and strengthens the tourism potential of the region through positive reviews. Therefore, catering establishments operating in the tourism sector should not only provide services in accordance with market demands, but also apply innovative approaches and continue to improve the quality of service. The role of catering

establishments is becoming increasingly important in terms of preserving cultural heritage and presenting it to tourists. These establishments can contribute to the economic and cultural development of the region not only by presenting local cuisine, but also by developing gastronomic tourism.

It should be noted that the concept of quality in the service sector is subjective and its assessment varies depending on various factors. Measuring service quality in catering establishments is even more difficult because services, unlike products, are dynamic processes that are difficult to standardize. Each customer has different expectations and evaluates the quality of service differently. This is a serious challenge for catering establishments operating in the tourism industry, because the quality of service that tourists receive from restaurants and cafes is one of the main factors affecting their overall travel experience. Despite all this complexity, the concept of service quality is gaining increasing importance in modern times. One of the main reasons for this process is the responsibility of enterprises to society. Catering establishments operating in the tourism sector, in particular, must provide high-quality service in accordance with the needs and expectations of customers. Ensuring customer satisfaction is one of the main conditions for the long-term success of an enterprise, and this is not limited to the satisfaction of tourists. Customers who are satisfied with the quality of service are consumers who are more likely to visit that enterprise again, recommend it to others, and remain loyal to its brand.

The relationship between service quality of food establishments and customer satisfaction has been studied in many studies. Studies show that the level of service received by tourists in food establishments is one of the main factors shaping their overall travel experience. There is a strong relationship between service quality, customer satisfaction, the likelihood of them returning to that establishment, and the reputation of the establishment. The higher the service quality of food establishments, the higher the customer loyalty. [3]

In recent years, the rapid development of the tourism sector has led to increased competition among catering establishments. Businesses that want to be successful in this field are trying to differentiate themselves not only by enriching their menus, but also by improving the quality of service. When customers choose a restaurant, the quality of service, the variety of food, the behavior of the staff and the atmosphere of the place are evaluated as one of the main criteria. For tourists in particular, the quality of service of catering establishments directly affects their overall satisfaction level and increases the likelihood of tourists visiting a certain region again.

Tourists' expectations from catering establishments are not limited to the quality of food. Communication with customers, promptness of service, compliance with hygiene standards and polite behavior of staff are also important factors in the formation of satisfaction. If the establishment analyzes customer expectations and constantly improves the level of service, their position in the market will be strengthened and they will have the opportunity to increase customer loyalty.

In modern times, with the development of information technology, tourists' opinions about food establishments are becoming more important. Customer reviews shared on social media platforms and online travel forums about restaurants and cafes influence the decision-making process of potential tourists. In this regard, food establishments should pay more attention to providing high-quality service and increasing customer satisfaction.

Looking at the example of Azerbaijan, we can emphasize that there are a number of problems in this area. Thus, in recent years, tourist regions such as Baku, Gabala, Sheki, Guba and Ismayilli have attracted more tourists. However, there are still a number of problems here to improve the quality of service. In many cases, the lack of balance between the quality of service and the price causes dissatisfaction among tourists. For example, cases such as the increase in the price of 2-star hotels in Baku to 1000 manat per night cause serious discussions about the incompatibility of prices with the level of service. This results in tourists' expectations not being met and may have a negative impact on the country's tourism image. In addition, research shows that the smaller portions of food here, but the high prices, cause serious dissatisfaction among tourists. [1]

The formation of service quality is directly related to the level of professionalism of the personnel working in this field. In places that have been operating as tourist destinations for many years, the level of training of personnel increases and experience increases. However, since the majority of employees working in the tourism sector in Azerbaijan are young personnel, personnel renewal occurs frequently. This leads to instability in the level of service. Especially in the regions, the vast majority of employees in catering establishments are local residents, and their lack of special skills and knowledge in the tourism sector causes problems in the quality of service.

The Azerbaijani government is implementing various measures in this area. The State Tourism Agency is implementing projects such as the introduction of a star classification system for hotels, certification of tour guides, and involvement of employees in the service sector in professional training. In particular, as part of preparations for COP29, professional training on service quality was conducted for 2,000 personnel from about 300 hotels located in Baku and Absheron. In addition, steps such as preparing vegan and vegetarian menus for hotels and restaurants and organizing gastronomy trainings are intended to increase tourist satisfaction.

Along with service quality, tourists' accessibility to catering establishments in the country is also an important factor. According to 2023 statistics, the number of catering businesses in Azerbaijan is 24,856. However, the vast majority of these businesses are concentrated in the capital and large cities, and the choice in the regions is limited. In some regions, the lack of high-class restaurants and cafes that meet the needs of tourists, the low quality of service, and shortcomings in hygiene and customer service lead to dissatisfaction among tourists.

Tourism experts note that new incentive mechanisms should be introduced in Azerbaijan to increase the number of catering establishments and develop entrepreneurship. In areas with low competition, restaurants and hotels are not

interested in improving the quality of service, because they have regular customers, and the lack of competing establishments causes them to not pay attention to the quality of service. To solve this problem, state support should be provided to local entrepreneurs, and control should be strengthened so that restaurants and catering establishments operate in accordance with quality standards.

Trainings in the field of catering services were organized by the Azerbaijan-Turkey Joint Commission for Tourism in Baku, Ganja, and Shusha, and in the future, these trainings are planned to be organized in other regions. Such trainings can help improve the quality of service of employees working in the regions and develop their knowledge and skills in the field of tourism. [2]

One of the interesting points is the potential for developing Azerbaijan's gastronomic tourism. Considering that tourists show interest in local cuisine during their visits to the country, further expansion of this area, promotion of national dishes and creation of special restaurant concepts in this direction can make an additional contribution to the development of tourism. Introducing Sheki pitis, Gabala dolmas, Lankaran levangis, Karabakh ketes and other local cuisine samples to tourists can increase their satisfaction and help form the country's tourism brand.

Consequently, in order to increase tourist satisfaction and improve the quality of food services in Azerbaijan, it is important to strengthen personnel training, increase competition in the restaurant and hotel sector, implement international standards in the service sector, and pay special attention to the development of gastronomic tourism. Since the tourism sector has a significant impact on the country's economic revenues and international image, implementing a sustainable development strategy in this area should be a priority.

References

1. Akbarov C., (2022) "Promotion of our national cuisine in the world", article, URL: <https://ikisahil.az/post/357833-milli-metbeximizin-dunyada-tanidilmasi-uchun-foto>
2. Guner, D., & Olum, E. (2020). Sustainability and Innovative Approaches in the Food and Beverage Sector. *Journal of Turkish Tourism Research*, 4(3), 3082-3098. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2020.527>
3. Albayrak, A. (2014). "Factors Influencing Customers' Restaurant Choices: The Case of Istanbul" // *Anatolia: Journal of Tourism Research*. 25 (2): 190-201

НАПРАВЛЕНИЕ: ҚОҒАМДЫҚ (ӘЛЕУМЕТТІК) ҒЫЛЫМДАРЫ / ОБЩЕСТВЕННЫЕ (СОЦИАЛЬНЫЕ) НАУКИ

ОӘК 1(091)

АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫ КЕМЕЛДІКТІҢ НЕГІЗІ

Абдрасилова Г.З.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Построение гражданского общества в эпоху глобализации, невозможно без опыта служения народу путем анализа категорий духовной сферы нации и основных смыслов. Феномен Абая Кунанбаева отражен в термине «духовная культура», которая направлена на формирование и развитие общечеловеческих ценностей, влияющих на сознание и культурные потребности каждого гражданина. Сегодня крайне актуален анализ мыслей Абая, его логики критики национальных архаизмов, модернизации казахского общества в соответствии с общемировыми парадигмами.

Summary. Building a civil society that corresponds to the era of globalization is impossible without the experience of serving the people by analyzing the categories of the spiritual sphere of the nation and its main meanings. The phenomenon of Abai Kunanbayev is reflected in the term "spiritual culture", which is aimed at the formation and development of universal human values that influence the consciousness and cultural needs of each citizen. Today, the analysis of Abai's thoughts, his logic of criticism of national archaisms, and the modernization of Kazakh society in accordance with global paradigms are extremely relevant.

XXI ғасырға сай жаңа тұлға қалыптастырып, азаматтық қоғам құрудамыз. Тұлға болу - мәдени дәстүрдің шекарасынан шығудың барабар өлшемдерін іздеу, мәдениеттегі дәстүршілдіктің үстемдігіне сынды дамыту, ұлы тұлғалар мен философтар ұстанған жолға түсу, жаңа білімге, заттардың жаңа өлшеміне және дәстүр мен диалогқа үнемі назар аудару нәтижесінде дамуды білдіреді. Қазақ халқы үшін ондай тұлға – Абай Құнанбайұлы, ал ойшыл мұрасы парасатты жетілудің алғышарты [1].

Абай – қазақ халқының болмысы мен дәстүрін тұлға құндылығы позициясынан сынаудың шебері. Өзінің «Қара сөздерінде» ойшыл өз халқына үндеу тастап, жеке адамның құндылығын нақтылады. Тұлға арманы, тұлға үшін күрес, тұлға идеясы аясында тұлға мәдениетін қалыптастыру – барлық философиялық бағыттардың ерекшелігі. Мысалы, «халықшылдар» деп аталған орыс ойшылдары Ресейді халықтың патриархалдық құндылықтарына сүйене отырып дамыту ең дұрыс жол деп санадса, екінші тобы ұлттық құндылықтардан түбегейлі бас тартып, оларды Батыстық ой машықтарымен алмастыруға шақырды. Бұл Ресейді үлкен бақытсыздыққа – Азамат соғысы мен Социалистік революцияға ұшыратты. Халықшылдық, халыққа табынушылық, орыс зиялыларының мәңгілік дертіне айналды. Ал Абай орыс әдебиетіндегі революциялық-популистік тенденцияның өрлеу дәуірінің замандасы болғанымен, өз халқына тікелей үндеуінде мүлде басқа жолды ұстанады. Абай өз елін жаңа таным, парасат диалектикасы, қазіргі өркениеттің қалыптасу логикасы, жеке тұлға құндылығы позицияларынан аяусыз сынайды. Сократ сияқты, халықтың тұрмыс-тіршілігін, ой-өрісін, шешім қабылдауын сынай

отырып, мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан болмыстық құндылықтарын сараптайды. Әлемдік әдебиетте бұл ойлау стилі тұлға идеясының қалыптасуымен, мысалы, Сервантестің дәстүрлі мәдениетті сынауы Ерте Ренессанс тұлғасының қалыптасуымен байланысты. Шекспирдің «Болу немесе болмау» шығармасы Қайта өрлеу дәуірінің соңғы тұлғасына арналған. Лермонтов орыс тәңірін «Сен кінәлісің!» деп сынады, құдайды және халықты сынау орыс әдебиетінде кең тарады. Орыс мәдениетіндегі құндылықтар туралы әңгімені Грибоедов бастады, бірақ ол қоғамдағы ақсүйектерге жүгінді. Гоголь талқылауды жалғастырды, бірақ оның идеалды қоғамы өркениет құндылықтарына емес, дұрыс дінді іздеуге құрылған. Достоевский мен Чехов Ресейдегі бұқаралық сананы аяусыз сынағанмен тығырықтан шығудың жолын көрмеді. Олар орыс халқын өзгертуге шақырды, олар мақсатты көрді, бірақ жолын көрмеді, қалай жетуді білмеді. Бұл жерде даусыз сабақтастық бар: Абай да Европа мен Ресейдің ұлы жазушылары сияқты, тұлғаның мәнін талдайды. Абай бұл талдауда жаңа білім, жаңа адамгершілік ізденіс позициясынан қарастырады. Алайда Абай дәстүрлі құндылықтарды өзгертуге шақырмады. Бұл оны бірегей және азаматтық қаһарман етті [2].

Абайдың «Қара сөздерінің» мәні неде? Біріншіден, бұл - бүкіл халықпен, қазақ мәдениетінің субъектісімен, осы мәдениеттің авторы – халықпен әңгіме. Абай қазақтың рухани қазынасын сүйіспеншілікпен алақанында аялайды, ой-қазынаны ақыл елегінен өткізеді. Қазақты аяусыз сынайды, бірақ таптамайды. Ол қазақ мәдениетінің іргетасын қиратпайды, халықты бөлмейді, оны қорғансыз қалдырмайды, өйткені халықсыз өмір жоқ. Халықты ымырасыз сынға алу ұстанымы қазақ философиясы үшін әдеттен тыс жаңалық.

Екіншіден, бұл – қазақ мәдениетінің құндылық, дәстүр мәселесіне қатысты, қашанда даналық, байлық деп саналатын нәрселерге қатысты сын. Абай бұл жерде мәдениеттің ең терең негіздерін реформалаушы, еуропалық үлгідегі реформатор.

Үшіншіден, Абай ескіргенге толығымен заманауи балама ұсынады – жаңа білімді іздеу, өзін-өзі сынай білу, өзгере білу, демек жақсылық пен жамандықты жаңаша түсіну. Бұл құндылықтарды алғаш рет Шығыс философиялық және діни жүйелері, ал Батыста ежелгі христиандық, Ренессанс - реформациялық-ағартушылық - қазіргі заманғы мәдениет жариялаған, бүкіл әлем игеруге тырысатын еуропалық-азиялық құндылықтар. Мәдени қазынаны реформалау не үшін қажет? Дүние бір орында тұрмайтындықтан. Адамзаттың тіршілігі мен қуаты өзгеріссіз қалмайды. Тұрақсыздық – бұл жаңа үлгідегі әлеуметтік тұрақтылық пен жаңа моральдық мұраттың нысаны ретінде өзгеру қабілеті – әлемдік өзгерістердің мәнін терең түсінетін және ғасырлар бойы өз мәдениетін реформалауды аңдайтын реформатор ғана жасай алады.

Төртіншіден, Абайдың ерекше мәдени және саяси интуициясы бар. Ол халықты сынай отырып, дәстүр шеңберінен шығуға шақырып қана қоймады. Тығырықтан шығудың жолын іздеді. Бұл Абай шығармашылығындағы басты ерекшелік. Әдетте, көбісі дәстүрді түбегейлі бұзуға шақырады және шақыруда. Абай мөлшерді сақтауға, шектен шықпауға үндеді. Қоғамды бөлшектемейтін,

мәдениеттің жойылуына жол бермейтін жаңа шара іздеуге үйретті. Бұл өте құнды ойлау тәсілі [3].

Абай адамды балаға теңейді, бала үшін білімнің бәрі - жаңа. Жаңа білімді іздеу, Аристотельдің сөзімен айтқанда, «таң қалудан» туындайды. «Жетінші сөзде» дәстүрге деген жойқын сын бар: Білімге құштарлық балалық шақта ғана қуаттығ біртіндеп дене күшейіп, жанға бағынбайды. Ал біз тек қарапайым көзқараспен ғана қанағаттанып, жанымыздың айтқанына сенуді доғардық. Өмірдің мәніне үңілмедік, Білімнің қадірін көрмедік, кең ауқымда қарастырмадық, түсінбедік... Ендеше, дүниені көріп, дүние танымайтын хайуаннан немізбен артықпыз?... Шағаладай шулап, қарғадай сайрап, олар сияқты ауыл маңындағы тезектен ары ұшпаймыз, деп күйінеді.

Абай пікірінше, жаңа білім - Ақылдың жұмысы, ол Жүректен өтеді. Абайдың түсінігінде жүрек - дәстүрлі адамдағы жаңа білімге құштарлық арқылы дәстүршілдікке қарсы тұратын күрделі универсал. Жаңа білім арқылы жоғалған сенімін қайта жаңғыртқысы келеді, оны білім арқылы тапқысы келеді. Бірақ бұл сервильдік пен конформизм негізіндегі бірігу емес. Тұлғаның генетикалық түрде анықталатын әртүрлілік жан-жақтылыққа сұранысы мен қабілетін білдіреді. Адам дәл осы қарсы тұру қабілеті арқылы дамуға қабілетті. Абайдың бұл тұжырымы мәдениетті талдаудағы тың ой [4].

Бұл тұжырым бізге өзгеру және өзгерту арқылы табиғатқа қарсы шықпау, керісінше, табиғатпен, бастапқы әмбебаппен, эволюция арқылы бойымызға сіңген күрделі әлеуметтік және моральдық теориялармен келісімге келу ұстанымын береді. Ендеше, мәдениет - жаңа білімді меңгеру арқылы өзгеріп қоймау дегенді білдіреді. Өмір - өзгертуге, қайта ұйымдастыруға, қайта ойлауға, өз проблемаларын қайта тұжырымдауға және өзінің бірегейлігін сақтай отырып, жаңа мәдени формаларды жасауға қабілетті. Яғни, адамзат өзінің парасатты жүрегін мұқият тыңдағанда ғана аман қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абайдың қара сөздері. Abai.kz <https://abai.kz> > post
2. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, ISBN 5-7667-2949-9
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл.
4. Абайтанудың ұшар биігі. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті <https://abai.kaznu.kz> > wp-content > uploads

ЖАҢА ӘЛЕМДІК ТӘРТІП АЯСЫНДАҒЫ ДАМУДЫҢ ЗАМАНАУИ-РУХАНИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдрасилова Г.З.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Кочкорова Д.А., Арзыматов Д.С.

И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Резюме. В статье проанализированы социально-философские основы мировоззрения граждан в демократических и антидемократических обществах, раскрыты культурно-когнитивные предпосылки моральной философии, внутренние механизмы исторических и духовных трансформаций, особенности методов и инструментов управления.

Summary. Philosophical and social foundations of world views of citizens in democratic and anti-democratic societies, cultural and cognitive prerequisites of moral philosophy are analyzed in the article, internal mechanisms of historical and spiritual transformations, features of ruling methods and tools are revealed and analyzed.

Бүгінгі күн әлемдік мәдениетке "жаһандану" атымен енген ауқымдану құбылысы универсалды, локалды және индивидуалды арасындағы көпқырлы қайшылықтар әкелді. Бір жағынан тұтастандырушы тенденциялар, бұқаралық ақпарат, байланыс құралдары, нарық, қаржы, өндіріс, техникалық дамудың шығындары мен қауіптері, экологиялық, демографиялық мәселелер ғаламдық шеңберде ауқымдануда. Екінші жағынан, адамның индивидуализациялануы тереңдеп, дәстүрлі қоғамның сарқыншақтары жойылып, Ортағасырларда, дәстүрлі қоғамдарда, Жаңа Заман тудырған дәстүрлі емес әлеуметтік құрылымдарда маңызды рөл атқарған адам қауымдастықтарының формалары ыдырауда. Бұған дейін аса өзекті болған глобалды идеологиялық текетірес орнына плюрализм, толеранттылық пен ашықтық келіп жатса, енді бір жағынан рухани консерватизмнің, фундаментализм мен традиционализмнің сан түрлі формалары қарқындай түсуде. Қоғамдағы демократиялық институттардың жандануына қарамай, бостандықтың - озбырлық пен терроризмге ұласып кету жағдайлары орын алуда. Мұндайда саяси күрес алаңы орнын конфессияаралық қатынастар атқарып, «діни мүдде» терісін жамылған соғыстар жаңа трагедиялар туындатуда. Мемлекет пен азаматтар қабылдайтын айқын рухани басымдықтар, легитимді құндылықтар вакуумын аса қуатты БАҚ аңыздары толтыруда. Эзотерикалық курстар мен сеанстар, оккульттық басылымдар, сауықтыруды уәде ететін «рухани технологиялар» қалыпты жағдайға айналууда.

XX ғасырдағы демократия моделін бекіту бағытындағы және озық демократиялық қоғамдардағы саяси-әлеуметтік проблемалар үшеу болды: біріншісі жаңа, альтернативті қоғамдық қозғалыстар - Еуропа тарихындағы «1968 жылғы» көтеріліспен байланысты жастар, әйелдер, қоршаған орта және азшылық құқықтары үшін күресушілер; Екіншісі 70-80-ші жылдардың бас кезіндегі саясаттанушылар мен әлеуметтік теоретиктердің әлеуметтік мемлекеттің «бақылауға қабілеттілік дағдарысы» деп атаған құбылыспен байланысты болды. Бұл қиындықты нарықтарды реттеуді жоюды және жеке

адам мен қоғамды мемлекеттік езгіден босатуды талап еткен «неолиберализм» қойды. Соңғы, үшінші сынақ 80-90-шы жылдардың тоғысында Горбачевтің «қайта құруы» кезеңінен кейінгі Орталық және Шығыс Еуропадағы кеңесшіл режимдердің құлап, Кеңес Одағы ыдырауының нәтижесі салдарынан келді [1]. Аталған үш сын-қатер Еуропа континентінде ауқымды саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер тудырғанына қарамастан - саяси жағдайда елеулі нәтижелерге бермеді. Сондықтан еуропалық демократияның тағдыры мен оған қатысты дау-дамайлар соғыстан кейінгі кезеңдегі күрделі ішкі күрестерге толы сын-қатерлер «либералдық демократия - тек Еуропаға немесе тұтастай Батысқа тән позиция» деген жұбаныш беретін иллюзияны тудырмауы керек, деп жазды батыс аналитиктері [2].

Саяси және экономикалық мәселелердің ғажайып шешімі ретінде үміт артылатын «рухани жаңғыру» сенімді ақтамайтындығы белгілі болды. Жан-жақты ойластырылған мемлекет саясатынсыз бұл сферадағы стихиялық «рухани жаңғырулар» эротизм мен мистикалық оккультизмнің белең алуына, діни фанатизмге және түрлі формалардағы төзімсіздіктерге апаратын жол екені анықталды. Бұл жағдайлардың барлығы бір ұрпақтың білімі мен құндылықтарын келесі ұрпаққа жеткізуді көздейтін білім беру жүйесіне әсер етуде. Ескірген саяси софистиканың құрсауынан босап, «деидеологизацияланған» білім беру жүйесінің децивилизация мен деаксиологизацияға ұласуы, прагматикалық құндылықтардан басқасының барлығының құнсыздану қаупі тууда.

Заң органдары индивидтің ұждан бостандығы құқығын, белгілі дәстүрге қатысты өзіндік идентификациялану мүмкіндігін қорғайтыны белгілі. Дегенмен, бұл – еліміздегі барлық субмәдениеттер мен дәстүрлер өзара тең, өзара алмастырылады, дегенді білдірмейді. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық өркениеттің негізінде заңдылық пен ғылымылықтың рационалды ұстыны ретінде секуляризм жатыр. Аталмыш тенденциялар кең ауқымды әлеуметтік зерттеуді және терең методологиялық талдауды, жан-жақты саралауды қажет етеді. Осы орайда әрбір адамның рухани мәдениетінің қалыптасып, тұлға ретінде жетілуі үшін түрлі дүниетанымдардың біржақтылығын жеңіп, олар сүйенетін методологиялық негіздер мен типологиялық қатынастарды талдау өзектілігі артуда. Бұл саладағы жеткілікті білім мен практика жеткіліксіз болғандықтан, әрі ТМД елдеріндегі биліктердің мақсаты манипуляциялық технологиялар арқылы арбау, табыс табу және барынша ұзақ билеу мүддесі салдарынан оған ынталы болмауы себепті, халыққа және халықараға арналған демократия елесін тудыруға арналған технологиялар арсеналы қалыптасты. Манипуляциялық технологиялар қазіргі қоғамның барлық салаларында қолданылады, нарықтағы брендті ілгерілететін қарапайым жарнамадан бастап партияларды немесе жеке тұлғаларды биліктің жоғары эшелонына көтеруге ықпал ететін саяси технологияларға дейін. Саяси сайлауда, мысалы, адамның тәуелсіз таңдау мүмкіндігі жоғалады. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы миллиардтаған адамдарға «рухани дәрі» беріледі, олардың ерік-жігері мен парасаттылығына әсер етеді, нәтижесінде бұлар

«ақылдың қалың ұйқысына» әкеледі. Теледидар бұрмаланған виртуалды шындықты - симулякрды насихаттауда. БАҚ та осы деңгейді басшылыққа ала отырып, мағынаға қарсы зорлық-зомбылық, мағынаға негізделген қарым-қатынасты жоққа шығаратын зорлық құралына айналуға [3].

Кеңестік Одақтың орнына келген ТМД мемлекеттеріндегі қоғам мен әдебиетте үш түрлі дүниетанымдық субмәдениеттердің өзара текетіресі және белсенді бәсекелестігі орын алып отыр. Европалық мәдениеттегі дәстүрлі «дін» және «атеизм» қарама-қарсылығына қоса, соңғы онжылдықтарда бұқаралық санада «эзотерика», «окультизм» деген атпен таныла бастаған «жаңа политеизм» көрініс беруде.

Тұлғаға төнген бұл қауіпті экзистенциалды дәстүрде М.Хайдеггер, одан бұрын Достоевский айқын көрсетті. Адам тек басқа адамдардан ғана емес, өзінен де, өзінің шынайы «менінен» де алыстайды. М.Хайдеггер жақын, монотонды әлемге деген эмоционалдық және моральдық қажеттілік, жалғыздықтан туындайтын басқа эгоны аңсау ықтимал дұшпандық қорқынышымен, өзіне жат дүниені келемеждеуден, үздіксіз қауіптен жойылады деп тұжырымдайды. Адамның өзін-өзі қоғамнан алшақтатуының, жаттануының нәтижесінде жеке адамның ішкі дүниесі құлазып, моральдық-психологиялық тұрғыдан күйрейді де, репрессиялық жүйе ұсынатын рөлдерді ғана атқарады. Өйткені қазіргі қоғамдардағы жеке адамның еркіндігі – қиялдағы еркіндік. Ондағы адамдар әлемдегі ешбір күш өздерін басқа таңдауға итермелей алмайтынына сенімді. Бірақ бұл адам санасының елесі ғана. Бұқаралық қоғам мұқият бақыланады, тұтас халықтарды басқару әдістері егжей-тегжейлі әзірленген. Заманауи адамның еркіндігі - бұл шындықпен ешқандай ортақтығы жоқ миф. Достоевскийдің романындағы Ұлы инквизитордың Мәсікке айтқан сөздері сананы манипуляциялау теориясы аясында бұрынғыдан да өзекті болып табылады: «Біле жүріңіз, қазір және дәл қазір бұл адамдар өздерінің толығымен азат екендіктеріне бұрынғыдан да сенімді. Соған қарамастан олар бізге өз еркіндіктерін өздері әкеліп, кішіпейілділікпен аяғымыздың астына қойды» [4]. К.Маркске қарағанда Достоевский, одан кейін Г.Маркузе құлдықтың жаңа түрлерінің пайда болуы туралы ескертеді, онда жәбірленуші өзін құл сезінбейді. Неміс экономисі өзінің «Капиталында» сипаттаған Батыс әлеміндегі жұмысшы үшін адам төзгісіз адамгершілікке жатпайтын өмір сүру жағдайлары енді жоқ. Қазіргі Батыс пролетариаты жүйенің негізгі тірегі ретінде өте құрметті. Бірақ бұл оның еркін екенін, өмір мен өлім, жеке және ұлттық қауіпсіздік мәселелері бойынша шешімдер қабылдауға әсер ете алатын немесе өзінің болашағын жобалауға қабілетті дегенді білдірмейді. Оның бұл аймақтарға кіру мүмкіндігі жоқ. Достоевскийді сөзбе-сөз қайталай отырып, Г.Маркузе былай деп жазады: «Дамыған индустриялық өркениеттің құлдары сублимацияланған құлдарға айналғанымен, олар әлі де құл болып қала береді, өйткені құлдық мойынсұнушылық өлшемімен және еңбектің ауырлығымен емес, жәй құрал болу мәртебесімен және адамның заттың күйіне дейін төмендеуімен келісушілігімен анықталады. Дәл осы, құрал, зат ретіндегі сапада болу - құлдықтың таза түрі. Зат-адамның

өзін зат ретінде сезінбеуі, өзінің материалдық және интеллектуалдық азығын өзі таңдап алуы, тартымды әрі қозғалмалы болуы – оның құлдық болмысының мәнін жоққа шығармайды». Адамның ондай құлдыққа көнуінің себебі неде? Себеп - кез-келген манипуляциялық әрекеттің байқалмайтындығында. Заманауи құлдықтың негізгі сипаты осындай. Манипуляцияның құрбаны бастапқыда жеке таңдау бостандығымнан айырылдым деп еш күдіктенбейді. Арбау дәрекі физикалық зорлық-зомбылық түрінде болса тұлғаның наразылығын тудырған болар еді. Ал «рухани есірткі» түріндегі зорлық-зомбылық жағымды бола түседі. Нәтижесінде адам қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа ұшырамай-ақ өзінің мінез-құлық пен әрекетінің алгоритмдеріне сыртқы бақылау орнатылуына жол береді. Басқарудың стратегиялық интроспекциясынан туындайтын манипуляциялық диктаттың жұмыс істеуінің екінші маңызды аспектісі - физикалық қысымнан арылту, қорқытудың айқын формаларынан бас тарту, сондай-ақ диктатура оппоненттерінің нақты жұмыс істеуінің әртүрлі функциялары мен аспектілерін, ең болмағанда, декларативті түрде тарату және өзара бақылау.

Әрине, тыйымдардың құқықтық және мемлекеттік жүйелері және олармен бірге жүретін пенитенциарлық жүйе өз міндетін атқара береді, әскерилер және полиция, мемлекеттік аппарат сақталады, бірақ оларды қатыгездікпен басып-жаншу, үркіту-қорқыту бұрынғыдай декларативті, ашық түрде жүргізілмейді. Өйткені ол тұлғаларда басып-жаншу, жою қабаттары сезімтал емес, олардағы қорқыныш сезіміне – үрейдің кардиналды интроспективті компонентіне иммунитеттері қалыптасып қойған [5]. Сондықтан басқарудың қатаң түрлерінен «сананы манипуляциялау» сияқты жұмсақ формаларға ауысудың диалектикасы жүріп жатыр.

Манипуляция - сыртқы әлеммен байланыс үзіп «басқа әлемге» ену - есірткі қабылдағандай әсер береді. Бірақ күш-қуатты қалпына келтіру мақсатында емес, керісінше – күштің әлсіреуіне, қоғамның ыдырауына, ондағы болып жатқан келеңсіз, апатты процестердің жеделдетілуіне әкеледі. Манипуляторлардың мұндай аярлығы туралы жазған И.А. Ильин: «Олай болса, адамның өз-өзіне опасыздық жасап қарсылық зұлымдыққа қарсылық көрсетпеуіне, мойынсұнуына, зұлымдықтан ләззат алып және оны адалдықпен беріле өабылдауы жағдайына физикалық зорлық-зомбылықпен емес, басқа, жұмсақ әдістермен қол жеткізу әлдеқайда оңай; Оның үстіне, бұл физикалық зорлық-зомбылық көбінесе кері нәтижеге әкеледі: жанның тазаруына, рухани ерік-жігердің нығаюына және шынығуына. Зұлымдық зорлау мен жаншып-сындырудан гөрі жасырын және еліктіру амалдары арқылы әлдеқайда оңай енеді» [6]. Манипуляцияның құрбаны енді өзіне тиесілі емес екенін байқамайды, оны басқа тылсым күштер жетектейді.

Индустриалды қоғамның деформациялаушы идеологиясы туралы іргелі зерттеуінде Г.Маркузе жеке тұлғаны толығымен билеп-төстеу арқылы жеке адам манипуляция және білім беру жүйесі арқылы өзінің шындық сезімін жоғалтатынын атап өтті: «Адам шындығында не болып жатқанын аңдамайды. Білім беру мен ойын-сауықтың аса қуатты машинасы адамның ойынан барлық

зиянды идеяларды алып тастайтын наркоз түрінде әсер етіп, оны басқалармен біріктіреді. Толық шындықты білу бақытқа жеткізе алмайтындықтан, дәл осындай жалпы анестезия адамды бақытты етеді» [7].

Адамзат санасының инфантилизациясы қалай жүреді? Адамды «бақытты сәбиге» қалай айналдыруға болады? Бірінші кезекте ол білім сапасына қатысты. Мектеп екі дәлізге бөлінген. Классикалық университеттік типтегі білім – бұл элитаның үлесі, басқару құпиясын сақтайтындар – дәрменсіз көпшілік үшін жабық оқу орындарында толық (тотальды) үстемдік етудің барлық әдістерін меңгереді.

Жаппай көпшілік қысқартылған білім алады, кейде олар бұл құқығынан да айырылады. Осы технологияның арқасында «бақытты сәбилер» қоғамы құрылады, оларда дүниенің толық және айқын бейнесінің орнына қысқартылған калейдоскоптық дүниетаным қалыптасады. Ондай адамдарға болып жатқан құбылыстар себеп-салдарлық байланыстары жойылған мағынасыз кездейсоқтықтар хаосы түрінде көрінеді. Ойлау процестері мен дүниетанымдары балауыз тәрізді, кез келген манипулятор олардан қалағанын жасай алатындай көрінеді. Г.Маркузе өз кітабында былай деп жазады: «Олар («бақытты сәбилер») фактілердің белгілі бір аспектілері мен сегменттеріне ғана қол жеткізе алады, ал тұтас алғанда оның объективті, эмпирикалық сипатын қабылдаудан айырылады» [7]. Толық емес білім, кейде, тіпті, оның болмауы әлемді дұрыс бағдарлауға мүмкіндік бермейді, миллиардтаған адамдардың басында жасанды түрде хаос жасалады.

Ал дүние туралы жүйелі білімнің негізінде қалыптасатын дүниетанымы бар адамды манипуляциялау қиын, бірақ бұл репрессиялық жүйенің парадигмасына қайшы. Жүздеген мың зардап шегушілер адамзатты басқарудағы білімге монополиясын жоғалтуға жол бермейді, егер бұл «жабық білім» қысымды төмендетсе, онда элита үшін болжанбайтын әсермен жүйенің заңдылығын бұзуға болады. Барлық білімдер негізінде қалыптасқан әлемнің толық және айқын бейнесі адамды өзінің құлдық ұстанымын жүзеге асыруға әкелуі мүмкін, сондықтан миллиардтаған «бақытты сәбилер» калейдоскоптық дүниетанымдық көзқарасты қалыптастыруы керек: «Және осыған байланысты бұл шектеу-фактілерді шынайы түрде көрсете алатын және оларға шынайы атау бере алатын өтпелі ұғымдарға арналған әдіснамалық тыйым-фактілерді сипаттау талдау фактілерді түсінуге кедергі жасайды және оларды қорғайтын идеологияның элементіне айналады» [7].

Тұлғаның виртуалды емес, шынайыға қайта оралуы өте қауіпті. Ол үшін «бақытты сәбилер» қоғамын қайта қалыптастыру қажет. Достоевский өзінің романында былай деп жазады: «Бізбен бірге бәрі бақытты болады және енді барлық жерде сіздің еркіндігіңіздей бір-біріне бүлік шығарып, құртпайды. Біз оларды өз азаттығынан біз үшін бас тартып, бізге бағынғанда ғана азат болатынына сендіреміз».

Өнеркәсіптік өркениет аясында әмбебап бақылау мен бағыну жүйесі қалыптасады. Репрессиялық қоғамды заңсыз ететін барлық идеялар басылады.

Мұндай қоғамды тұрақсыздандыра алатын - жеке адамның ар-ождан бостандығы ғана. [8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дарендорф Р. 1998. После 1989: Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Пер. с англ. М.: Ad Marginem;
2. Мюллер Я.-В. 2014. Споры о демократии. Политические идеи в Европе XX века / Пер. с англ. Анатолия Яковлева. М.: Изд-во Института Гайдара.
3. Вебер М. 2003 (1918). Социализм // Вебер М. Политические работы. М.: Праксис. С.
4. Шмитт К. 2000 (1926). Духовно-историческое состояние современного парламентаризма // Шмитт К. Политическая теология. М.: КАНОН-пресс-Ц. С. 155–256.
5. Шмитт К. 2000 (1922). Политическая теология / Пер. с нем. М.: КАНОН-Пресс-Ц. С. 78.
6. Хабермас Ю. 2005 (1990). Догоняющая революция и потребность в пересмотре левых идей. Что такое социализм сегодня? // Хабермас Ю. Политические работы. М.: Праксис. С. 147–178.
7. Маркузе Г. Одномерный человек. <http://socium.ge › downloads ›>
8. Розанвалон Пьер. КонтодемократияҮ политка в эпоху недоверия. <http://magazines.russ.ru/nz/ 2012/4/r2.html>

ОӘЖ 347

ҚОҒАМДЫ ЖАҒАНДЫҚ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУ

Абдуразаков Ж.М.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается влияние цифровизации на уголовное судопроизводство в Республике Казахстан. Анализируются основные тенденции внедрения цифровых технологий в уголовный процесс, их преимущества и вызовы, а также перспективы развития судебной системы в условиях цифровой трансформации. Особое внимание уделено вопросам использования искусственного интеллекта, электронного судопроизводства и цифровых доказательств.

Summary. The article examines the impact of digitalization on criminal proceedings in the Republic of Kazakhstan. The main trends in the introduction of digital technologies into the criminal process, their advantages and challenges, as well as prospects for the development of the judicial system in the context of digital transformation are analyzed. Special attention is paid to the use of artificial intelligence, electronic legal proceedings and digital evidence.

Жаһандық цифрландыру қоғамдық өмірдің барлық салаларына, соның ішінде қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесіне айтарлықтай әсер етеді. Жаңа технологияларды енгізу қылмыстық процестің тиімділігін, сот талқылауларының ашықтығын және сот төрелігінің қолжетімділігін арттыруға бағытталған. Біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңі ақпараттық технологияларды енгізумен тығыз байланысты. Цифрландыру мен сот ісін жүргізу жүйесі назардан тыс қалмады. Қарқынды технологиялық прогресс жағдайында цифрландыру құқық қорғау құрылымдары мен сот инстанцияларын қоса алғанда, мемлекеттік органдардың жұмыс істеуінің

ажырамас бөлігіне айналды. Мемлекет әрдайым мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыру үшін жағдай жасауға ұмтылды және соңғы жиырма жыл ішінде мемлекеттік мекемелерде Электрондық құжат айналымы жүйесі енгізілуде. Бұл жаңалық ақпаратты алу жылдамдығына, оны өңдеуге және тиісті шешімдер қабылдауға оң әсер етеді [1].

Құқық қорғау саласындағы цифрландыру әсіресе өзекті, өйткені ол процестердің ашықтығын арттыруға, сыбайлас жемқорлық пен теріс пайдалану тәуекелдерін азайтуға, сондай-ақ әртүрлі органдар арасындағы өзара іс-қимылды жеңілдетуге мүмкіндік береді. Цифрландыру жолындағы маңызды қадамдардың бірі сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімін (ЕҚДБ) құру болды. Бұл жоба 2014 жылы пилоттық режимде іске қосылды, ал Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық іс жүргізу кодексі (ҚР ҚПК) қабылданғаннан кейін 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қылмыстық істердің есебін жүргізу үшін міндетті құралға айналды.

ЕҚДБ-бұл қылмыстық құқық бұзушылықтар, қабылданған іс жүргізу шешімдері, жүргізілген тергеу әрекеттері, қылмыстық іс жүргізу қозғалысы, өтініш берушілер мен қылмыстық процеске қатысушылар туралы келіп түскен хабарламалар туралы мәліметтерді қамтитын автоматтандырылған дерекқор. ЕҚДБ-ның басты мақсаты қылмыстық істерді тергеудің жеделдігі мен ашықтығын қамтамасыз ету, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізумен айла-шарғы жасаудың алдын алу болып табылады.

ЕҚДБ жұмыс істеуінің негізгі аспектілерінің бірі жүйеде міндетті тіркеудің болуы, сондай-ақ электрондық цифрлық қолтаңбаны (ЭЦҚ) пайдалану болып табылады. Бұл рұқсатсыз қол жеткізу және құжаттарды қолдан жасау мүмкіндігін болдырмай, жүйе пайдаланушыларының сенімді сәйкестендірілуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. ЭЦҚ-ны пайдалану сонымен қатар олардың қағаздағы аналогтарымен бірдей құқықтық күші бар заңды маңызы бар электрондық құжаттарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сот ісін жүргізу жүйесіне цифрлық технологияларды енгізу құқық қорғау органдары мен сот инстанциялары жұмысының тиімділігін айтарлықтай арттырады. Электрондық құжат айналымы қызметкерлерге жүктемені азайту және деректерді өңдеу уақытын қысқарту арқылы күнделікті процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрландыру процестің барлық қатысушылары қажетті деректерге жедел қол жеткізе алатын бірыңғай ақпараттық кеңістікті құруға ықпал етеді [2].

Цифрландырудың тағы бір маңызды бағыты Азаматтарға арналған онлайн-платформалар мен сервистерді дамыту болып табылады. Қазақстанда азаматтарға өтініш беруге, істердің қаралу барысын бақылауға және онлайн режимінде заңгерлік кеңес алуға мүмкіндік беретін жүйелер белсенді енгізілуде. Осындай құралдардың бірі "Сот кабинеті" порталы болып табылады, ол сотта жеке қатысудың қажеттілігінсіз талап арыздар, шағымдар мен өтініштер беруге мүмкіндік береді. Бұл азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін едәуір жеңілдетеді және әкімшілік кедергілерді азайтады.

Көптеген елдер қылмыстық сот ісін жүргізуге цифрлық технологияларды енгізіп үлгерді. АҚШ пен Ұлыбританияда электрондық құжат айналымы және болжамды аналитика жүйелері белсенді қолданылады, Эстонияда сот процестерін автоматтандыруға мүмкіндік беретін e-Court платформасы іске асырылды, ал Қытайда дәлелдерді талдау және сот шешімдері бойынша ұсыныстар жасау үшін AI алгоритмдері қолданылады [3].

Бұл елдердің тәжірибесі көрсеткендей, табысты цифрландыру технологиялық жаңартуға ғана емес, құқықтық мәдениетті өзгертуге, нормативтік базаны бейімдеуге және процеске қатысушылардың цифрлық сауаттылығын арттыруға бағытталған кешенді реформаларды талап етеді.

Қылмыстық сот ісін жүргізуді цифрландыру қазіргі заманғы құқықтық жүйені дамытудың сөзсіз кезеңі болып табылады. Технологияларды енгізу соттар жұмысының тиімділігін арттыруға, істерді қарау мерзімдерін қысқартуға, процеске қатысушылардың құқықтарын қорғауды күшейтуге және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді. Алайда, табысты цифрландыру технологиялық жаңартуды, құқықтық реформаны және кадрларды даярлауды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Болашақта цифрландыру заманауи, ашық және әділ сот жүйесін қалыптастырудың негізгі факторына айналады.

Қазіргі жағдайда цифрландыру өмірдің барлық салаларына, соның ішінде сот жүйесіне де әсер етеді. Қазақстан сот ісін жүргізудің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыруға бағытталған "электрондық сот төрелігі" (e-Justice) тұжырымдамасын белсенді түрде енгізуде. Цифрлық трансформацияның маңызды бөлігі электрондық құжат айналымын, қашықтықтан сот процестерін енгізу және қылмыстық сот ісін жүргізуде цифрлық дәлелдемелерді пайдалану болып табылады.

Қазақстандағы "электрондық сот төрелігінің" негізгі элементтерінің бірі "Төрелік" жүйесі болып табылады – құжаттарды электрондық форматта беруді және қашықтықтан сот отырыстарын өткізуді қамтамасыз ететін цифрлық платформа. Бұл жүйе құжаттарды тапсыру кезінде сотта жеке болу қажеттілігін болдырмауға, материалдарды автоматтандырылған өңдеу есебінен істерді қарау мерзімдерін қысқартуға, сот процесінің ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді, өйткені тараптар іс материалдарына онлайн режимінде қол жеткізе алады, сондай-ақ істерді автоматтандырылған бөлудің арқасында соттарға жүктемені азайтады. "Төрелік" жүйесі процестерді жеделдетуге ғана емес, сонымен қатар олардың сапасын арттыруға, адам факторына байланысты қателіктердің ықтималдығын азайтуға ықпал етеді [4].

Сот істерін басқарудың автоматтандырылған жүйесі бюрократиялық кідірістерді айтарлықтай азайтады. Электрондық құжат айналымы талап арыздарды және басқа да іс жүргізу құжаттарын цифрлық форматта тіркеуді, сот отырыстарын тағайындау туралы Тараптарды автоматты түрде хабардар етуді, құжаттардың заңды маңыздылығын куәландыру үшін электрондық қолтаңбаны пайдалануды, сондай-ақ қажетті мәліметтерді жедел алу үшін мемлекеттік дерекқорлармен интеграциялау мүмкіндігін қамтиды.

Электрондық құжат айналымын пайдалану қағазбастылықты азайтуға мүмкіндік береді, бұл шешім қабылдау процесін едәуір жылдамдатады және әділеттілікті қол жетімді етеді.

Электрондық сот төрелігінің маңызды аспектілерінің бірі-тараптардың бейнеконференция арқылы сот отырыстарына қашықтықтан қатысу мүмкіндігі. Бұл әсіресе процеске қатысушылардың қашықтықтан орналасуы, пандемия мен карантиндік шаралардан туындаған шектеулер, сондай-ақ сот ісін жүргізуге қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі жағдайында байқалады. Бейнеконференцбайланыс режиміндегі сот отырыстары қатысушыларды сәйкестендіруді, деректердің құпиялылығын қамтамасыз етуді және отырысты жазуды қоса алғанда, барлық іс жүргізу нормаларын сақтай отырып өткізіледі. Бұл процесті икемді және барлық тараптар үшін ыңғайлы етеді.

Сандық дәлелдер қылмыстық істерде үлкен рөл атқарады. Оларға электрондық хат-хабарлар (e-mail, мессенджерлер), серверлер мен мобильді құрылғылардың лог-файлдары, бейнебақылау камераларындағы жазбалар, сондай-ақ әлеуметтік желілер мен онлайн-төлемдерден алынған деректер жатады. Цифрлық дәлелдемелер тергеудің тиімділігін едәуір арттыра алады, алайда оларды пайдалану деректердің түпнұсқалығына қатысты бірқатар мәселелерді шешуді талап етеді – дәлелдемелердің өзгертілмегеніне немесе бұрмаланбағанына, процедуралық рұқсат етілгеніне көз жеткізу керек-цифрлық дәлелдемелерді жинау және ұсыну заңнамалық нормаларға, сондай-ақ құпиялылыққа сәйкес келуі маңызды – жеке деректерді қорғау және ақпараттың ағып кетуіне жол бермеу маңызды міндеттері. Цифрлық дәлелдемелерді заңды пайдалануды қамтамасыз ету үшін Қазақстанда сот сараптамасының нормативтік актілері мен әдістемелері белсенді дамып келеді.

Электрондық сот төрелігінің айқын артықшылықтарына қарамастан, белгілі бір қиындықтар бар. Оларға киберқауіпсіздік мәселелері жатады, өйткені электрондық сот ісін жүргізу жүйелеріндегі деректерді қорғау шифрлау және кибершабуылдан қорғау тетіктерін үнемі жетілдіруді, технологиялардың қолжетімділігін талап етеді, өйткені сот процесіне қатысушылардың барлығында цифрлық құралдармен жұмыс істеу үшін қажетті техникалық дағдылар мен жабдықтар, сондай-ақ нормативтік реттеу, өйткені электрондық сот төрелігі мен цифрлық дәлелдемелерді реттейтін заңдар. технологиялық өзгерістерді ескере отырып, уақтылы жаңартылуы керек [5].

Қазақстанда қылмыстық сот ісін жүргізуді цифрландыру сот төрелігінің тиімділігі мен ашықтығын арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Алайда, цифрлық технологияларды табысты іске асыру заңнаманы жетілдіруді, деректерді қорғауды күшейтуді және процеске қатысушылар арасында цифрлық сауаттылықты дамытуды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Цифрлық сот төрелігінің болашағы мемлекеттің технологиялық өзгерістерге бейімделу және инновациялар мен азаматтардың құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету қабілетіне байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Головкин Л.В. Цифровизация в уголовном процессе: локальная оптимизация или глобальная революция? / Л.В. Головкин. - DOI 10.24411/2414-3995-2019-10002. - EDN KORQGW // Вестник экономической безопасности. - 2019. - № 1. - С. 15-25.
2. Токтарова В.И., Ребко О.В. Цифровая грамотность: понятие, компоненты и оценка // Вестник Марийского государственного университета. - 2021. - С.165-177.
3. Информационные технологии в уголовном процессе зарубежных стран / под ред. С.В. Зуева. - Москва : Юрлитинформ, 2020. - 216 с. - EDN CYEIFO.
4. Умнова-Конюхова И.А. Правосудие в условиях цифровизации: актуальные аспекты становления и развития // Государство и право. - 2022. - №3. - С.62-75.
5. Долгов А.М. Достижение назначения уголовного судопроизводства в условиях цифровизации уголовного процесса / А.М. Долгов. - EDN ZZNYMH // Сибирские уголовно-процессуальные и криминалистические чтения. - 2019. - № 1. - С. 56-59.

ОӘК 330.828

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдухаимов Е.Ф., Талман А.С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена анализу формирования национальных и общечеловеческих культур в современном казахстанском обществе. В работе рассматриваются особенности взаимодействия традиционных казахских культурных ценностей и глобальных культурных процессов, а также влияние исторического контекста на их развитие. Автор исследует, как глобализация, модернизация и социальные изменения влияют на сохранение и трансформацию национальной идентичности и культурных традиций Казахстана. В статье подчеркивается важность сохранения культурного наследия, а также необходимость интеграции общечеловеческих ценностей в систему образования и социальной практики. Рассматриваются примеры культурных инициатив, направленных на гармоничное сосуществование различных культурных течений в условиях многонационального Казахстана.

Summary. The article is dedicated to analyzing the formation of national and universal cultures in contemporary Kazakhstani society. It explores the interaction between traditional Kazakh cultural values and global cultural processes, as well as the impact of the historical context on their development. The author examines how globalization, modernization, and social changes influence the preservation and transformation of national identity and cultural traditions in Kazakhstan. The article emphasizes the importance of preserving cultural heritage and the necessity of integrating universal human values into the education system and social practice. The paper also highlights examples of cultural initiatives aimed at fostering harmonious coexistence of different cultural currents in the multiethnic society of Kazakhstan.

Қазіргі кезде қазақ қоғамындағы ұлттық және жалпыадамзаттық мәдениеттердің қалыптасу ерекшеліктері адамзат қоғамы өмірінің барлық салаларындағы серпінді өзгерістермен сипатталады. Еңбек, саяси-идеялық, отбасылық, эстетикалық, дене тәрбиесімен қатар жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу тұлғаның бірыңғай әлеуметтену үдерісінің негізгі бағыты болып табылады және адам моралының қалыптасуы мен дамуын білдіреді. Кенес Одағының ыдырауы нәтижесінде өз тәуелсіздігіне қол

жеткізген Қазақстан жаңа негізде өз мәдениетін, экономикасын, саяси жүйесін құру қажеттілігімен бетпе-бет келді. Қазақстанның алдында, осы құрылыс барысында жалпыадамзаттық мәдениеттерді немесе ұлттық құндылықтарды басымдық деп тану мәселесі туындады.

Қазіргі заманғы қоғамда қалыптасқан жалпыадамзаттық нормалар мен мәдени құндылықтар жүйесі адамгершілік тұрғысынан таңдау жасау жастардың жауапты болуды қажет ететін тұлғаның нақты әрекеттер үдерісіндегі оның белсенді ішкі айқындамасына байланысты жастардың өмірі мен іс-әрекетінің нағыз реттеушісіне айналады. Осыны негізге ала отырып, адамның моральдық келбеті, оның жалпыадамзаттық қағидалары нақты өмір барысында пайда болады және дамиды деген қорытынды жасауға болады [1]

Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтардың арақатынасы мәселесі – ерекше өзекті және маңызды мәселе. Соңғы жылдары аралығында әлемнің түкпір-түкпірінде ұлттық және этникалық мәселелердің күрт шиеленісуі және жаңа мәнге ие болуы айқындаған, «этникалық қайта түлеу» деп аталған құбылыстың куәсі болды. Аталған құбылыс бұрынғы кеңес республикаларына, соның ішінде Қазақстанға да қатысты.

Қоғамдағы болып жатқан өзгерістер қоғамның талабына сай мәдениеттік, саяси - әлеуметтік, саяси-экономикалық және индустриалдық дамуға ықпал жасайтын саяси ортаны қалыптастырады.

Ұлттық-этникалық мәдениетке ежелгі көшпелі өркениеттің барлық белгілері тән. Қазақтардың көшпелі өмірі мен онымен байланысты материалдық және рухани мәдениеті қазақ халқы үшін өте құнды. Егер тұрмыс жағдайы төмен қазақты отырықшылыққа көшуге мәжбүрлесе, онда ол әрдайым өзін жарымжан адамдай сезінген, өзін маргинал, нағыз қазақ емес деп қабылдаған. Ондай қазақ ыңғайлы кез пайда бола қалса, көшіп-қонуға, оралуға тырысқан және өзін қайтадан нағыз қазақ ретінде сезінуге ұмтылған.

Ұлттық сананың ауқымына аумақтың тұтастығы секілді құрамдас бөлігі кіреді. Көшпелі өмір салтын ұстанатын қазақтар үшін аумақтың тұтастығы да өте маңызды. Аумақтың тұтастығы тұратын аумағының көлемі кішкентай халықтар үшін ерекше маңызды деген көзқарас қалыптасқан. Олар өз жерін қастерлейді, мұқият және күтіп өндейді, қорғайды және т.б. Көшпелі халықтарға әрдайым көп жер қажет, олар жерге отырықшы халықтардай қарай алмайды. Ұлттық сананың құрылымы этнос пен ұлттың өзі туралы түсініктер кешенін, басқа ұлттарға қатысты құндылықты бағдарлар мен түсініктерді, басқа ұлттар мен этностар арасында өзінің орнын жете түсінуге байланысты идеялар мен көзқарастарды, ұлттық стереотиптерді, тұратын аумағы, мәдениеті, тілі, тарихи өткені туралы түсініктерді қамтиды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ұмыт бола бастаған ұлттық мәдени құндылықтарымызды, мұраларымызды қайта қалпына келтіру, сақтау одан әрі дамыту істері мемлекеттік саясатта кең көлемде қолға алынды. Біз тәуелсіздікпен бірге тілімізді түлеттік, дінімізді өркендеттік, тамырымызды жалғап, салт-дәстүрімізді жаңғырттық. Ұлттық жаңғыруды жүзеге асырып, жаңа құндылықтар қалыптастырдық. Ғасырлар қойнауынан асылдарымызды аршып

алдық. Халқымыздың әл-ауқаты артып, саны өсті. Ұлысты ұйыстырушы ұлтымыздың жауапкершілігі артып, бүкіл елді біріктіруші қызметін бекемдей түсті. Өркенді өзгерістерді жүзеге асырған біз осы жылдары дамудың Қазақстандық дәстүрін қалыптастырдық. Біз осылай қазығы берік мемлекеттігі бекем Қазақ елінің айбынын асырдық. Осының барлығы Тәуелсіздіктің арқасы [2]

Философия ғылымы құндылықтың үш түрін көрсетеді: адам, зат, идея. Адам құндылығы ұғымы эмбебап сипатқа ие, ол адамның айтқан сөзі мен іс-әрекетіне қарай бағаланады.

Жалпы мәдени құндылықтық қатынастарды айқындау, әлеуметтік бейнесін жасау, зерттеуге әр кезеңнің көрнекті ғалымдары өзінше үлестерін қосқан. Мысалға Платон жоғарғы құндылық абсолютті түрде өмір сүреді десе, ал Аристотель құндылықтарды адамның даналығының өлшемі ретінде көрсетеді. Қайта өрлеу дәуірінің көрнекті өкілдері құндылықтарды гуманизмнің үдерістерімен теңестірген. Ал қоғамның техникалық үдерістермен етене дамуында, демократиялық үдерістердің қалыптасуына байланысты құндылық өлшемдері де өзгерістерге ұшырады. Бұл құндылықтардың рационалистік үлгісінің қалыптасуына себепші болды.

Құндылықтарды әлеуметтік ғылымдардың негізіне қарай бірнеше топтарға бөлуге болады: саяси құндылықтар, мәдени құндылықтар, әлеуметтік құндылықтар, ұлттық құндылықтар, психологиялық құндылықтар және т.б. Саяси саладағы құндылықтардың жалпыадамзаттық сипат алатын негізгі түрлері: мемлекет, демократия, азаматтық, отаншылдық, әділеттілік, бостандық болып табылады. Бұл аталған құндылықтар бір-бірімен тығыз байланысты және бірінсіз бірі өмір сүруі мен қалыптасуы мүмкін емес. Қазіргі рухани жүйе құндылықтардың гуманистік жүйесіне сүйенеді.

Мәдени қоғамдағы үдерістер құндылықтардың сақталуына септігін тигізеді немесе оны қайта қарауға, сол үдерістерге ыңғайлауға тырысады. Қазіргі заманғы жаһандық мәселелерге байланысты Қазақстандық қоғамның базалық құндылықтарына да, соның ішінде саяси, әлеуметтік және мәдени қатынастар, жалпы алғанда жеке адам құндылықтарының, ұлттық құндылықтардың құрылымдарына да елеулі өзгерістер жасалды. Соның нәтижесінде дуалистік сипаттағы құндылықтар рухымызда орын ала бастады. Ұлттық құндылықтар - тарихи ерекшеліктерінен көрініс табатын белгілі бір этникалық қауымдастықтың рухани идеал көрсеткіштерінің жиынтығы. Ұлттық құндылықтар векторы қазіргі нақты-тарихи кезеңде ұлттардың өмірінде маңызды саналатын айрықша құрмет, ілтипат, сияқты жүйелермен анықталады.

Мәдени ұлттық көріністер субъектілер негізінде қалыптасып, этностың өзі таңдап алған өмір сүру салтымен, өмір ұғымы туралы қасиеттерге жауап беретін болмысы мен тұрмысына негіз болады. Сондықтан ұлттық құндылықтар адамдардың өмір сүру салтының маңызды айқындаушысы ретінде көрініп, қажеттіліктерден ерекшеленеді. Ұлттық құндылықтардың өмірге төзімділігі халықтың рухани құрылымының тереңде жатқанынан

хабардар етеді. Ол махаббат, адамгершілік негізінде құрылып, демократия, ұлтжандылық, патриотизм, ашықтық, қонақжайлылық, менталитет және т.б.мәдени құрылымдарды өз бойына жинақтайды.

Қазіргі Қазақстан мәдени қоғамының саяси жүйесі ұстанатын халықтың құндылығын жоғарлататын қоғамдағы саяси өмірді демократияландыру батыстың саяси құндылықтық сипаттамалық белгілеріне ие. Бұл жайында Р.Тәжітаева: «Қазақстан қоғамының саяси кеңістікте екі түрлі саяси бағдардың векторлары аңғарылады. Біріншісі – дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту, ұлттық рухани тарихындағы қордаланған қазынаны тиімді пайдалану жөнінде болса, екіншісі - бағыт-бағдардың бастауы етіп батыстық елдердің демократиялық құндылықтарына сүйенуге шақырады» - деп өз зерттеуінде жазады. Бірақ осы батыстық демократиялық құндылықтарды санамызға сіңіру өте қауіпті. Осы аталған батыстық демократияны қазақ халқының сан ғасырдан қалыптасып келе жатқан дәстүрлі құндылықтарына ұштастыра отырып қалыптастырсақ, ұлт келешегінің ұлттық демократиялық негізде қалыптасуына бірден-бір кепілі болады. Демократиялық құндылықтар мен адам құқығын сақтау арқылы дүниежүзілік қауымдастықта Қазақстанның саяси салмағын арттыру, әлемдік экономикада өз орнын алу үшін ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамдық татулықтың маңызы зор. Әрбір ұлт жаһандық қоғамнан өз орнын табуда ұлт келешегін дәстүрлі, ұлттық құндылықтармен ұштастыра қалыптастыру керек.

Дегенмен, дәстүрлі мәдениеттермен қатар заман талабына сай жаңа мәдениеттердің келетіні абзал. Мемлекеттің қалыптасуымен өміріміздің ақиқаты болып табылатын қоғамда кең тараған мемлекеттік символдар және мемлекеттік заңдар, сонымен қатар заңдылықтың символы, азаматтық жауапкершілік, өмір салты мен дәстүрімен де санасу керек. Сондықтан да, әрбір ұлт өздігінен өмір сүре алмайды, қатарлас тұратын ұлттармен тату тұру үшін олардың құндылықтарын білген жөн. Сол арқылы халықтың мінезін танып, келісім мен тұрақтылық қалыптасады. Осы қалыптасқан мәдени құндылықтарды жаһандық жағдайдағы ұлттық құндылықтар деп атауға болады. [3, 56-б.]

Ұлттық мәдени құндылықтарды сақтау және қайта қалпына келтіру ұзақ уақытты талап етеді. Ол жалпыадамзаттық құндылықтардан бастау алуы тиіс. Бұл әлемнің, соның ішінде біздің қоғам, дамудың жаңа сатысына бастар жолдағы қоғамның талабы. Әрбір ұлт, әрбір тарихи қалыптасқан өркениет жаңа постиндустриалды дәуірдің ұстанымдары мен құндылықтарын игереді.

Қазақтың рухын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Бұл дегеніміз жаңа жаһандық демократиялық құндылықтардан бас тарту деген емес, осы жаңашылдықты қалыптастыруда қазақтың дәстүрлі құндылықтарын жаңғырта отырып, ұлттық қорға сүйену. Олай болса мемлекеттік идеология қазақ ұлтының, күллі ұлттық топтардың, тұтас алғанда, Қазақстан халқының мүддесін білдіру керек. Конституцияда мемлекет билігінің бірден-бір көзі - халық деп жарияланған, олай болса мемлекеттік идеологияны қалыптастыратын дербес тұлға ең

алдымен - қазақ халқы. Қазақ ұлтының негізінде ұлттық болмыстың құндылықты қырларын қарастыра отырып, біз оның әртүрлі қатпарларында ұлттық құндылықтар көрініс тапқанын атап өткіміз келеді. Сол құндылықтар арқылы өмірлік, этикалық, эстетикалық және басқа жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдау керек. Бұл көрініс табудың негізгі тетігі тіл мен өз ұқсастығы, аумақтық тұтастық, тарихи ес және халық мәдениетінің тарихилығы түсініктері ерекше орын алатын ұлттық сана болып табылады. \

Жалпыадамзаттық және ұлттық мәдени құндылықтардың Қазақстан қоғамында қалыптасу ерекшеліктерін екі кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1) Кеңестік кезең, яғни жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтардың кеңес үкіметі кезеңіндегі таптық идеологияның негізінде қалыптасуы.

2) Тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың жаңғыруы. Ұлттың өзін саналы өркениетті дамудың бастамасы ретінде сезінуі байқалды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда тіршілік етудің жеткілікті жағдайлары жасалды. Елімізде қоғамның жаңа демократиялық құндылықтарын қалыптастырып, дамыту ісі жүргізілуде. Қазақстандағы маңызды нәтижелердің бірі - ұлтаралық тыныштықты сақтау, діни төзімділік, саяси тұрақтылық пен келісім болып табылады. Қазақстандық философ ғалым А.Ш.Ишмұхамедов: «Егеменді Қазақстанның қалыптасуы, қазіргі кезеңдегі қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын еркін камтамасыз ету, саяси мәртебесін нығайту, оның адамзат өркениеттің даму аясына кіруімен байланысты. Жалпыадамзаттық құндылықтардың оң жетістіктерін меңгеру және іс жүзінде іске асыру - егеменді Қазақстанның алға басуының маңызды негізі. Қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, ұлттық өмірінің оң белгілері мен түрлерін, оның дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, мәдениеті мен тілінің өзіне тән ерекшеліктерін дамыту және өркендету осы үдерістерімен байланысты» - дейді.

Адамдардың саяси процеске қатысуынан, ұлттық мәдени құндылықтарды сақтау және тәуелсіздік жылдары ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтардың теориялық және практика жүзінде қалай іске асырылғаны туралы түрлі еңбектердегі тұжырымдарды салыстырып, саралай келе төмендегі кезеңдерді бөліп көрсетуге болады:

1. 1990-1995жж. - кеңестік саяси жүйенің тарих сахнасынан кетуі тоталитарлық кезеңдегі басымдыққа ие мәдениеттердің құлдырауына әкелді, Тәуелсіздік алғаннан соң ұлттық-этникалық бағыт-бағдарлар біртіндеп халықтың санасына орныға бастады.

2. 1995-1997 жж. - ұлттық және жалпыадамзаттық мәдениеттердің мақсаттары мен бағдарламалары қалыптасып, жаңа мазмұнға ие бола бастады.

3. 1997-2001 жж. - жаңа қоғамның трансформацияланып, адами қатынастарда құндылықтардың жаңа сапасын қалыптастыру кезеңі. Қоғамдық сананы трансформациялау қолға алынып, жаңа құндылықтарға тез бейімделіп үлгерген жастардың санының артуы байқалды. Барлық адамның заң алдында

теңдігін, өз құндылықтарын сақтап, оны ары қарай дамытуға мүмкіндік жасалатын құқықтық мемлекетті қалыптастыру кезеңі.

4. 2001-2005 жж. - қалыптасқан мемлекеттік мәдени құндылықтар негізінде бостандық, нарықтық қоғам түсінігі баға жетпес құндылық болатын жаңа ұрпақтың пайда болуы. Қазақстанды дамыту мақсатында стратегиялық реформалар жүргізілуі. Адами, ұлттық және мемлекеттік құндылықтарды, бірлігімізді, ұлтаралық және дінаралық татулығымызды, саяси тұрақтылығымызды сақтай отырып, алға жылжуға қажетті бағдарламалардың жасалып, іске асырылу кезеңі.

5. 2005-2010 жж. - экономикалық және саяси дамудың жаңа кезеңі. Қайтадан қалыптастырған ұлттық құндылықтарымызды демократиялық құндылықтармен ұштастырып, көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымызға сай құқықтық мемлекетті ары қарай нығайту кезеңі.

6. 2010 жж. - тұрақты Қазақстан. Бейбітшілік пен төзімділік, бірлік, тұрақтылық, көпұлттылық және көпконфессиялық сияқты мәдени құндылықтар жалпыұлттық құндылыққа айналған кезең.

Қорыта айтқанда осы мәдениетімізді, салт-дәстүрімізді сақтап қалу мақсатында, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының айқындалуы. Тарихтан «Мәңгілік - Ел!» идеясы алшақ кетпейді, бүгінгі уақыт талабына сай тарихи танымдық, ұлттық деңгейдегі мәдени құндылықтарға ие, саяси бағыты терең ұғым. Бүгінгі ұлттық идеямыз «Мәңгілік-Ел!» ұғымы негізінде еліміздің мәдениетін кеңінен зерделей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020-жылға дейінгі тұжырымдамасы / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпандағы №191 Қаулысы // ресми мәтін. Егемен Қазақстан, - Астана, 2013. 27-ақпан.

2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясының XX сессиясында сөйлеген сөзі «Қазақстан-2050» стратегиясы: бір халық - бір ел - бір тағдыр / Егемен Қазақстан, 2013. 25-сәуір.

3. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы» Заңы // Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы негізгі заңнамалық актілер - Алматы: Юрист, 2008. - 56 б.

УДК 347.9

СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

құқықтану магистрі, аға оқытушы Абдухаимова Алтынай Маликқызы
Орталық Азия инновациялық университеті

Түйін. Сот қызметі туралы ғылым қоғамдық өмірдің тиісті өзгерістерінің және қоғамдық қатынастардың үлкен спектрін қамтитын жоғары дәрежелі ғылыми тұжырымдамалардың әсерінен әр түрлі кезеңдерде дамыған әр түрлі деңгейдегі теориялар мен тұжырымдамаларды қамтиды.

Summary. The science of judicial activity includes theories and concepts of different levels developed in different periods under the influence of relevant changes of social life and high-level scientific concepts covering a wide range of social relations.

Сот ісін жүргізудегі ақпараттық технологиялар - бұл мәселе мемлекеттік құрылым саласындағы басым мәселелердің біріне айналды. Ең алдымен, біз кез - келген адам сот жүйесі туралы барлық ақпаратты, соның ішінде елдің интерактивті картасы түрінде ала алатын бірыңғай сот порталы туралы айтып отырмыз. Сондай - ақ, соттардың құрылымы, олардың түрлері, юрисдикциялары, мекен - жайлары және байланыс әдістері (пошта, электрондық пошта, телефондар) туралы ақпарат бар. Бұдан басқа, порталда мемлекеттік баж мөлшері туралы мәліметтер, соттарға жүгіну үшін құжаттардың, өтініштердің, шағымдардың) үлгілері қамтылады. Нақты уақыт режимінде істердің жай-күйі, олардың саны және т.б. туралы деректерді алуға болады. Әр сот үшін олардың жұмысы туралы толық ақпаратпен өз веб - сайттары құрылды.

«Сот процесіне қатысушының жеке кабинеті» де бірыңғай сот порталында орналасқан. Бұл ыңғайлы және қол жетімді, іс материалдарымен танысуға, электрондық қолтаңбаны пайдалануға, қашықтықтан байланыста болуға, істі тындауды кейінге қалдыру туралы уақтылы хабардар болуға және т. б. Азаматтар апелляциялық, кассациялық, атқарушылық іс жүргізуді қоса алғанда, барлық сот сатыларында істерді қарау процесін қадағалай алады. Жүйе мемлекеттік бажды жеке кабинет арқылы төлеуге мүмкіндік береді. «Сот баждарын электрондық төлеу жүйесі» — бағдарлама осылай аталады. Жүйе өтініш берілген күні немесе келесі күні талап арызды электронды түрде беру фактісі бойынша сот шешімін алуға мүмкіндік береді. Бұл соттар қарайтын азаматтық істердің жартысына жуығын құрайды. Шешімдер орындау үшін электрондық түрде жіберіледі. Мұның бәрі қаржылық шығындардың азаюына және уақытты үнемдеуге әкеледі. Сондай - ақ, судьяның электрондық қолымен расталған істер бойынша түпкілікті шешімдер орналасқан ақпараттық жүйе түріндегі сот шешімдерінің бірыңғай базасы құрылды. Жаңарту нақты уақыт режимінде жүзеге асырылады. Шешімдерді іздеу әртүрлі параметрлер бойынша жүзеге асырылады (іс түрі, сот, судья, шешім түрі және т.б.). Бұл ретте белгілі бір деректер ашылмайды (соттылығы туралы мәліметтер, кәмелетке толмаған адамдардың өмірбаяндық деректері және т.б.). Бұл адвокаттардың, судьялардың істерімен танысуға және істерді қараудың бірыңғай тәжірибесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ақпараттық технологиялар соттар мен нақты судьялардың қызметі туралы әртүрлі есептерді дайындауда да қолданылады. Статистикалық мәліметтер сот - құқықтық кеңеске, Әділет министрлігіне, жоғары тұрған соттарға бақыланатын субъектілердің қызметін бағалау үшін қажет. Сандық технологиялар қылмыстық істерді қарауда белсенді қолданылады. Өздеріне қатысты үй қамағына алу түріндегі бұлтартпау шарасы таңдалған адамдарға, сондай - ақ шартты түрде сотталған және бас бостандығынан айыру орындарынан шартты түрде мерзімінен бұрын

босатылған адамдарға осы адамдардың қозғалысын бақылау жүргізілетін электрондық білезік қолданылады.

Судьяларға қылмыс жасауға кінәлі адамдарды жазалау мөлшерін белгілеуге көмек көрсетуге арналған «электрондық сот таразысын» көздейтін бағдарлама әзірленді. Бұл электрондық жүйенің негізінде жазаны тағайындау матрицасы және оны дараландыру үшін қолданылатын алгоритмдер жатыр. Бағдарламаға онтайлы жазалау шаралары анықталатын негіздемелік ережелер енгізілген, жазаны жеңілдететін де, ауырлататын да мән - жайлар ескеріледі. Барлық қасиеттер оң және теріс ұпайларға метрикалық түрде сәйкес келеді. Жалпы қабылданған «алтын қатынас» формуласы және Фибоначчи сандарының тізбегі қолданылады. Жүйеге барлығы 25 алгоритм енгізілген, олардың әрқайсысы қандай қылмыс жасалғанын және оны жасаған адамның жеке басы туралы қандай деректерді ескере отырып, жазаны дараландыруға бейімделген.

«Сот төрелігінің электрондық таразысы» судья қылмыстық істі тоқтату мүмкін емес деп санайтын жағдайларда қолданылады. Жүйе судья үкім шығару үшін кететін кеңесу бөлмесінде орналасқан. Бағдарлама автоматты және қолмен жұмыс істей алады. Деректерді жүйелі өңдеу жазаның онтайлы мөлшерін тағайындау бойынша нақты ұсыныстар беруге мүмкіндік береді. Бағдарлама жақсы сынақтан өтті және тым ауыр жазаларды азайтуға және сот қателіктерін болдырмауға мүмкіндік беретіндігін дәлелдеді. Бұдан басқа, қазіргі уақытта электрондық мұрағаттар құру, оның ішінде соттар бұрын қараған істер материалдарын цифрландыру арқылы үлкен жұмыс жүргізілуде. Сонымен қатар, бұл процестер құқық қолдану қызметін автоматтандыру бойынша заманауи техникалық құралдар мен шараларды енгізумен қатар жүреді. Аудио және бейнетіркеу құралдарын белсенді енгізуге, сондай-ақ жоғары технологиялық қылмыстардың өсуіне байланысты қылмыстық процесте электрондық деректерді жинау, талдау, сақтау және пайдаланудың бірыңғай рәсімін құқықтық реттеу және белгілеу қажеттілігі туындайды.

Электрондық деректер дәлелдемелер ретінде дәлелдемелердің мынадай тізбесін белгіледі:

- 1) заттай дәлелдемелер;
- 2) құжаттамалық дәлелдемелер;
- 3) куәгерлердің айғақтары;
- 4) жәбірленушінің айғақтары;
- 5) күдікті мен айыпталушының айғақтары және оның қорғаудағы дәлелдері;
- 6) сарапшылардың қорытындысы;
- 7) куәландыру, тексеру, тексеру хаттамалары,
- 8) бейне және аудио-материалдар және электрондық деректер.

Электрондық деректер туралы бірлескен Ереженің 2-бабында қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер деп танылуы мүмкін электрондық деректер түрлерінің ашық тізбесі берілген.

1. Веб-сайттар, блогтар (онлайн күнделіктер), микроблогтар, сәттер (WeChat-тағы Әлеуметтік қосымша), форумдар, онлайн дискілер (онлайн сақтау) және «Интернет» желісінде ақпаратты жариялаудың өзге де тәсілдері.

2. Мобильді хабарламалар, электрондық пошталар, мессенджерлерден хабарламалар, топтық хабарламалар.

3. Пайдаланушыны сайтта тіркеу кезінде алынған ақпарат, электрондық транзакциялар, тіркеу журналдары.

4. Электрондық құжаттар (құжаттар, суреттер, аудио және видео, сандық сертификаттар, компьютерлік бағдарламалар және т.б.).

Соңғы бес жылда электрондық деректерді қоғамдық қауіпсіздік органдары мен халық прокуратурасы кейбір қылмыстар туралы қылмыстық істерді дәлелдеу процесінде белсенді қолдана бастады, сонымен бірге дәлелді мәнге ие болды. Электрондық деректерді жинау, алу, сондай - ақ одан әрі қарау және көшіру процесіне. Электрондық деректердің дәлелді маңыздылығына жиі күмән келтірілгеніне және нормативтік актілерде бекітілген процедура ақылға қонымды сынға ұшырағанына қарамастан, барлық процессуалистер бұл новеллаға пессимистік көзқараспен қараған жоқ.

Процессуалистердің пікірінше, электронды деректер аудиовизуалды материалдардан бөлек болуы керек, өйткені олардың түсіндірмесі кең, табиғаты әр түрлі және жалпы дәлелдемелердің барлық түрлерінен ерекшеленеді. Нормативтік құқықтық акт дәлел ретінде электрондық деректерді жинау, сақтау, беру, көшіру, қалпына келтіру, талдау және бағалау рәсімдерін реттейді. Оларды жинаудың қатаң ережелері көшіруден және өзгертулерден қорғауды қамтамасыз етеді. Заң шығарушы қылмыстық процесте қолданылатын электрондық деректердің міндетті қасиеттерін белгілейді. Олар жан - жақтылық, объективтілік және уақтылық, сондай - ақ заңды сәйкестік рәсімдер мен техникалық нормалар. Дәлелдемелердің жоғарыда көрсетілген түрінің айрықша сипаттамаларына байланысты электрондық деректерді жинауды және алуды екі тергеуші жүргізеді. Уәкілетті органдар дәлелдемелерді жинау және алып қою кезінде оларға жол бермеу қатерімен Заңда бекітілген техникалық стандарттар мен заң талаптарын сақтауға тиіс. Осылайша, электрондық деректер туралы бірлескен ережелерде бекітілген процедура Электрондық ақпаратты сақтау және қорғау мәселесінде жеткілікті сенімді емес және олардың шынайылығы мен тұтастығына күмән тудырады деген қорытындыға келуге болады. Осыған байланысты Дай Шицзян мен Лю Цзинсиннің «электронды дәлелдемелерді зерттеу жөніндегі Нұсқаулық» кітабындағы пікірі қызықты. Зерттеушілер электронды деректерді сақтау әдісі, дәлелдемелерді сақтау тәсілінен өзгеше болуы керек деп санайды. Электрондық деректерді 128 биттік MD5 хэштеу алгоритміне негізделген саусақ ізі цифрлық қолтаңба әдісіне сілтеме жасау арқылы сақтауға болады деп болжануда. Хэштеу алгоритмдері және MD5 алгоритмі ерікті ұзындықтағы сандық ақпаратты белгіленген ұзындыққа түрлендіреді. Сонымен қатар, хэш функцияларының айрықша ерекшелігі, егер қол қойылған деректер өзгерсе, цифрлық қолтаңбаның мәні де өзгереді. Осыған сүйене отырып, электрондық деректерді алып тастағаннан кейін цифрлық

басып шығаруды көшіру, жасау, содан кейін физикалық объектімен бірге цифрлық басып шығаруды жазу қажет. Жасалған із үш данада сақталады: біреуі алып қоюды жүзеге асыратын адам үшін, біреуі адамдар үшін — алынған объектінің құқық иеленушісі, біреуі тәуелсіз үшінші тарап үшін. Осыдан кейін талдау және сәйкестендіру бойынша барлық жұмыс электрондық құжаттың көшірмесімен орындалады. Өз кезегінде саусақ ізінің цифрлық қолтаңбасы алынған ақпараттың толық сәйкестігіне кепілдік бере алады. Бұл электрондық дәлелдемелерді анықтау мәселесін толығымен шешеді. Электрондық деректерді сақтау және өңдеу саласында заманауи технологияларды қолданудың тағы бір мысалы - онлайн сақтау технологиясына негізделген (белгісіз iCloud типі бойынша) қылмыстық істер бойынша дәлелдемелердің бірыңғай дерекқорын құру. Құқық қолданушылардың идеясына сәйкес, бұл Интернет қызметі Жоғарғы Халық Соты Жанындағы Сот бағалау орталығында электрондық талдау мен дәлелдемелерді сәйкестендірудің ауқымды және жоғары өнімді жүйесін құруға негіз болуы керек. Оның негізгі функциялары сақтау, мұрағаттау, электрондық деректердің үлкен массивтерін жылдам іздеу, бір - бірімен салыстыру және оларды талдау болады. Әзірлеушілер ұсынғандай, ақпараттық платформада алдын ала тергеу, сот, апелляциялық іс жүргізу өндірісін қадағалау, сондай-ақ қылмыстық іс шеңберінде талап арыздар мен шағымдарды қарау функциялары болады. Электрондық деректерді сақтаудың бұл әдісі мыналарды қамтамасыз етеді электрондық түрде алынған ақпараттың тұтастығы мен өзгермейтіндігі.

Электрондық деректерді ресми түрде бекіту кейбір қылмыстардың көбеюімен күресудегі және заңнаманы жаңғырту процесін көрсетудегі маңызды қадам болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Журсимбаев С.,Кемали Е. ҚР сот және құқық қорғау органдары- Алматы, Нур-Пресс N-PRESS-2022
- 2.Бижан, Н.Р. Сот құқығының мәселелері [Мәтін]: Оқу құралы / Н.Р. Бижан.- Шымкент: Нұрлы Бейне, 2018.- 116б.6.
3. Абилшеева, Р.К. Сот риторикасы [Мәтін]: Оқу құралы / Р.К. Абилшеева, Б.С. Ахметова.- Алматы: LP-Zhasulan, 2019.- 178б.

ӘОЖ 34.03

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ СОВРЕМЕННОГО ИНСТИТУТА ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Агайдаров Т.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Сыдыкбекова Ч.С.

Жүсіп Баласағұни атындағы Қырғыз Ұлттық Университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Түйін. Қазіргі заманғы құқықтық жауапкершілік институты-бұл құқықтық нормаларды бұзудың салдарын реттейтін нормалар мен ережелер жиынтығы. Бұл

институт қоғамдық тәртіпті сақтауда және қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Мақалада алайда, оның маңыздылығына қарамастан, қазіргі заманғы құқықтық жауапкершілік институты мұқият талдау мен шешуді қажет ететін бірқатар проблемалық аспектілерге тап болатындылығы қарастырылады.

Summary. The modern institution of legal responsibility is a set of norms and rules governing the consequences of violation of legal norms. This institution plays a key role in maintaining public order and ensuring justice in society. The article discusses, however, the fact that, despite its importance, the modern institution of legal responsibility faces a number of problematic aspects that require careful analysis and resolution.

Правовая ответственность представляет собой специфическую форму государственного принуждения, которая выражается в применении к правонарушителям мер государственного воздействия. Основная цель правовой ответственности заключается в восстановлении нарушенных прав, возмещении причиненного ущерба и наказании виновных лиц. Это способствует предотвращению правонарушений и укреплению законности в обществе [1].

Институт правовой ответственности включает в себя различные виды ответственности, такие как уголовная, административная, гражданская и дисциплинарная. Каждая из этих видов ответственности имеет свои особенности и регулируется соответствующими нормативными актами.

Современный институт правовой ответственности представляет собой комплекс норм и правил, регулирующих последствия нарушений правовых норм. Этот институт играет ключевую роль в поддержании общественного порядка и обеспечении справедливости в обществе. Однако, несмотря на его важность, современный институт правовой ответственности сталкивается с рядом проблемных аспектов, которые требуют внимательного анализа и решения [2].

Одной из основных проблем современного института правовой ответственности является недостаточная четкость и ясность нормативных актов.

Часто законы формулируются слишком общими или неопределенными терминами, что приводит к трудностям в их интерпретации и применении. Например, понятия "неосторожность" или "злоупотребление правом" могут быть истолкованы по-разному в зависимости от конкретного случая, что создает правовую неопределенность.

Эта неопределенность может привести к различным последствиям. Во-первых, она затрудняет работу судов, которые должны принимать решения на основе нечетких норм. Судьи могут испытывать трудности в определении того, что именно считается правонарушением, и какова степень ответственности правонарушителя. Во-вторых, это может негативно сказаться на гражданах и юридических лицах, которые не могут точно оценить свои риски и последствия своих действий.

Кроме того, неясные правовые нормы могут способствовать произволу со стороны правоохранительных органов. Если закон не четко определяет границы ответственности, это может привести к злоупотреблениям и несправедливым наказаниям. Граждане могут оказаться в ситуации, когда их действия

квалифицируются как правонарушение, хотя они не имели намерения нарушать закон.

Проблемы, связанные с неясностью правовых норм, касающихся ответственности, требуют внимания и решения. Только путем улучшения правовой определенности можно обеспечить справедливое и эффективное применение правовых норм, что, в свою очередь, будет способствовать укреплению правопорядка и защите прав граждан.

В условиях быстро меняющегося общества и технологий законы зачастую не успевают за новыми реалиями, что приводит к правовым пробелам и неясностям. Это создает благоприятные условия для злоупотреблений и обхода правовых норм, что подрывает доверие к системе правосудия.

Еще одной важной проблемой является недостаточная эффективность правоприменительной деятельности. В некоторых случаях меры правовой ответственности не соответствуют тяжести совершенного правонарушения, что порождает чувство несправедливости у граждан. Когда общество видит, что преступники, совершившие тяжкие деяния, получают минимальные наказания, это создает ощущение несправедливости. Граждане начинают сомневаться в том, что правовая система действительно защищает их интересы и обеспечивает безопасность. Это недоверие может привести к снижению правосознания и уважения к законам, что в свою очередь усугубляет проблему правонарушений [3].

Кроме того, низкая эффективность правоприменительных органов может приводить к тому, что виновные лица избегают ответственности, а пострадавшие не получают должной защиты. В случаях, когда виновные лица избегают ответственности, а пострадавшие не получают должной защиты, общество теряет веру в правосудие. Это может привести к тому, что граждане начинают искать альтернативные способы решения конфликтов, что еще больше подрывает легитимность правовой системы.

Необходимо также отметить проблему коррупции в правовой системе. Коррупция подрывает фундаментальные принципы справедливости и равенства перед законом, приводя к тому, что правовая ответственность становится инструментом для достижения личных или корпоративных целей. Это приводит к дискредитации правовой системы в глазах общества и снижению уровня доверия к государственным институтам.

Коррупция в правовой системе проявляется в различных формах, таких как взяточничество, злоупотребление служебным положением, конфликт интересов и кумовство. Эти явления нарушают основные принципы верховенства права и справедливости, создавая предпосылки для несправедливых решений и неравного применения законов.

Одним из главных последствий коррупции является снижение уровня доверия граждан к правовой системе. Когда граждане видят, что законы применяются избирательно и что на решения судов и правоохранительных органов влияют коррупционные факторы, они начинают воспринимать правовую систему как несправедливую и недостойную доверия. Это, в свою

очередь, подрывает общественные устои и способствует росту правового нигилизма.

Для борьбы с коррупцией необходимо принимать комплексные меры, включающие как правовые, так и организационные инструменты. Во-первых, необходимо ужесточить наказания за коррупционные правонарушения, чтобы создать действенные механизмы сдерживания. Во-вторых, важно повысить уровень прозрачности и подотчетности в работе правоохранительных органов и судебной системы. Это можно достичь путем внедрения современных информационных технологий и систем мониторинга.

Не менее важной является задача повышения правовой культуры общества. В борьбе с коррупцией одной из ключевых задач является повышение правовой культуры общества. Правовая культура общества играет важную роль в формировании нравственных и правовых основ, на которых строится правопорядок и справедливость. Борьба с коррупцией невозможна без создания условий, при которых каждый гражданин будет осознавать важность соблюдения законов и норм морали.

Правовая культура включает в себя не только знание законов, но и уважение к ним, а также готовность их соблюдать. Однако в современном обществе нередко наблюдается недостаток правовой грамотности и правосознания. Многие граждане не понимают своих прав и обязанностей, что создает благоприятные условия для коррупции. Чем выше уровень правовой культуры, тем меньше вероятность того, что граждане будут мириться с коррупционными проявлениями и станут активными участниками борьбы с ними.

Одной из сложностей современного института правовой ответственности является также проблема его адаптации к международным стандартам и требованиям. Глобализация и интеграция стран в мировое сообщество требуют гармонизации национальных правовых систем с международными нормами. Однако этот процесс часто сопряжен с трудностями, связанными с различиями в правовых культурах, традициях и подходах к правовой ответственности [4].

Одной из сложностей современного института правовой ответственности является также проблема его адаптации к международным стандартам и требованиям. Глобализация и интеграция стран в мировое сообщество требуют гармонизации национальных правовых систем с международными нормами. Однако этот процесс часто сопряжен с трудностями, связанными с различиями в правовых культурах, традициях и подходах к правовой ответственности.

Глобализация поставила перед национальными правовыми системами задачу адаптации к общепризнанным международным стандартам. Это включает в себя как ратификацию международных договоров и конвенций, так и приведение внутреннего законодательства в соответствие с международными требованиями. Одним из основных принципов международного права является верховенство права, что предполагает справедливость, независимость судов и равенство всех перед законом. Однако внедрение этих принципов в национальные правовые системы сталкивается с рядом сложностей.

Во-первых, различия в правовых культурах и традициях создают препятствия для унификации правовых норм. Например, в некоторых странах право традиционно основано на религиозных нормах или обычаях, что может противоречить международным стандартам. В других странах правовая система основывается на прецедентном праве, что также создает сложности при адаптации к международным требованиям. Эти различия требуют учета и уважения национальных особенностей, что усложняет процесс гармонизации.

Во-вторых, правоприменительная практика в разных странах может значительно различаться. В некоторых государствах органы правосудия обладают высокой степенью независимости и эффективности, в то время как в других странах существует проблема коррупции и злоупотребления властью. Это приводит к тому, что меры правовой ответственности, предусмотренные международными нормами, могут неэффективно применяться на национальном уровне.

Для успешной адаптации института правовой ответственности к международным стандартам необходимо проводить комплексные реформы правовой системы. Важно учитывать национальные особенности и культурные различия, обеспечивая при этом соответствие международным принципам и нормам.

В заключение следует отметить, что современный институт правовой ответственности является важным элементом правовой системы, обеспечивающим справедливость и порядок в обществе.

Список использованной литературы

1. Теоретические и практические проблемы юридической ответственности / А.Ф. Вишневский [и др.] ; под ред. В.А. Кучинского. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2014. – 327 с.
2. Лейст О.Э. Методологические проблемы юридической ответственности // Проблемы теории государства и права. М.: Норма, 2008. С. 766.
3. Иванов И.И. Правовая ответственность: проблемы теории и практики Журнал Право и общество. 2020. С. 45-58
4. Петрова А.С. Эффективность правоприменения и правовая ответственность Вестник юридической науки 2019. С. 22-34

ЭОЖ 342.4

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ СОЦИЕТАЛДЫ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Айтеке К.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Гражданство является важным элементом правового статуса личности в любой стране. В Республике Казахстан, как и в других государствах, гражданство не только определяет правовые отношения между индивидом и государством, но и служит основой для формирования социальной идентичности. В данной статье мы рассмотрим,

как общество влияет на формирование социо-конституционализма в контексте гражданства в Казахстане.

Summary. Citizenship is an important element of a person's legal status in any country. In the Republic of Kazakhstan, as in other countries, citizenship not only defines the legal relationship between an individual and the state, but also serves as the basis for the formation of social identity. In this article, we will look at how society influences the formation of socio-constitutionalism in the context of citizenship in Kazakhstan.

Қазақстандағы азаматтық Конституциямен және басқа да заңнамалық актілермен реттеледі. Бұл азаматтарға белгілі бір құқықтар мен міндеттер беретін жеке тұлға мен мемлекет арасындағы құқықтық байланысты білдіреді. Қазақстанда азаматтықты туу арқылы да, натурализация нәтижесінде де алуға болатындығы маңызды аспект болып табылады.

Социо-конституционализм-бұл әлеуметтану мен конституциялық құқық элементтерін біріктіретін, конституциялық нормалар мен институттардың қалыптасуы мен қызметіндегі әлеуметтік факторлардың маңыздылығын көрсететін тұжырымдама. Бұл идея қоғамның құқықтық жүйелерге әсерін жиі елемейтін конституционализмнің дәстүрлі тәсілдеріне жауап ретінде пайда болды. Ол әлеуметтік, экономикалық және мәдени жағдайлар аясында қалыптасады және дамиды. Конституция мемлекеттің негізгі заңы ретінде қоғамның қажеттіліктері мен құндылықтарын көрсетуі керек, тек дерексіз нормалар жиынтығы емес [1].

Әлеуметтік конституционализм конституциялық нормалар әлеуметтік өзгерістердің әсерінен өзгеруі мүмкін екенін мойындайды. Бұл Конституция қоғамның жаңа сын-қатерлері мен қажеттіліктеріне жауап беру үшін икемді және бейімделгіш болуы керек дегенді білдіреді. Мысалы, Адам құқықтары мәселелері бойынша қоғамдық пікірдегі өзгерістер тиісті конституциялық ережелерді қайта қарауға әкелуі мүмкін. Әлеуметтік-конституционализмнің маңызды аспектісі азаматтардың Конституцияны қалыптастыру және өзгерту процесіне белсенді қатысуы болып табылады. Бұл қатысу референдумдар, қоғамдық талқылаулар және бастамалар сияқты әртүрлі механизмдер арқылы көрінуі мүмкін. Осылайша, социо-конституционализм Конституциялық процестің демократиялық сипатына баса назар аударады. Әлеуметтік конституционализм сонымен қатар әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету қажеттілігіне назар аударады. Конституция халықтың барлық топтарының, соның ішінде осал және маргиналды топтардың құқықтарын қорғауы керек. Бұл мемлекеттен тек құқықтық нормаларды сақтауды ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік теңсіздікті жою үшін белсенді әрекеттерді де талап етеді. Социо-конституционализм қазіргі құқықтық тәртіп үшін өте маңызды. Бұл құқықтың қоғамдағы рөлін тереңірек түсінуге ықпал етеді және құқықтық нормаларды әзірлеу мен қолдану кезінде әлеуметтік факторларды ескеру қажеттілігін көрсетеді. Бұл тұжырымдама барлық азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын әділетті және инклюзивті құқықтық жүйені құруға көмектеседі. Қорытындылай келе, әлеуметтік-конституционализм қоғамның әлеуметтік шындықтары мен қажеттіліктерін ескеретін конституциялық

құқықты түсінудің маңызды тәсілін білдіреді. Бұл құқық пен қоғам арасындағы үйлесімді өзара әрекеттесуге ықпал етеді, бұл өз кезегінде демократиялық институттарды нығайтады және әлеуметтік әділеттілікке ықпал етеді [2].

Әлеуметтік конституционализм құқық теориясы мен саяси философиядағы әлеуметтік процестер мен конституциялық нормалар арасындағы байланысқа баса назар аударатын маңызды бағытты білдіреді. Бұл ұғым тек құқықтық аспектілерді ғана емес, сонымен қатар конституциялық тәртіптің қалыптасуы мен жұмыс істеуіне әсер ететін әлеуметтік, мәдени және экономикалық факторларды да қамтиды. Социо-конституционализмді Конституцияны тек заңды құжат ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғамның мүдделері мен құндылықтарын көрсететін әлеуметтік құрылым ретінде қарастыратын тәсіл ретінде анықтауға болады. Бұл тәсіл конституциялық нормалар абстрактілі және қоғам өмірінен оқшауланбай, азаматтардың нақты әлеуметтік жағдайлары мен қажеттіліктерін ескеруі керек екенін көрсетеді.

Әлеуметтік конституционализмнің негізгі аспектілерінің бірі-оның құқық қорғауға әсері. Сот органдары шешім қабылдаған кезде Заңның әрпін ғана емес, сонымен бірге осы заңдар қолданылатын әлеуметтік контексттерді де ескеруі керек. Бұл құқық нормаларын неғұрлым әділ және барабар қолдануды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде азаматтардың сот төрелігіне деген сенімін нығайтуға ықпал етеді. Әлеуметтік конституционализм қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етуде де маңызды рөл атқарады. Бұл уақыттың қиындықтарына жауап беретін және әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін ескеретін құқықтық жүйенің қалыптасуына ықпал етеді. Бұл әсіресе жаһандану және әлеуметтік шындықтың тез өзгеруі жағдайында, дәстүрлі құқықтық тәсілдер тиімсіз болуы мүмкін [3].

Әлеуметтік конституционализм адам құқықтарын маңызды құндылық ретінде қорғауға баса назар аударады. Ол конституциялық құқықтар ресми түрде бекітіліп қана қоймай, қоғам өмірінде нақты қамтамасыз етілуі керек екенін атап көрсетеді. Бұл азаматтардың саяси процестерге белсенді қатысуын және мемлекет пен қоғам арасындағы тұрақты диалогты талап етеді. Қорытындылай келе, әлеуметтік-конституционализм қазіргі құқықтық жүйелерді түсіну мен талдаудың маңызды құралы болып табылады. Оның маңыздылығы-бұл азаматтардың әлеуметтік шындықтары мен қажеттіліктерін ескеруге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде әділетті және тиімді қолдануға ықпал етеді. Тез өзгереді әлем жағдайында әлеуметтік-конституционализм адам құқықтарының тұрақты дамуы мен қорғалуын қамтамасыз ету үшін қажет болады, бұл оны қазіргі қоғамда өзекті және маңызды етеді [4].

Азаматтардың саяси өмірге қатысуы-демократиялық қоғамның негізгі аспектілерінің бірі. Ол азаматтарға олардың өмірі мен елдің болашағына қатысты шешімдер қабылдауға әсер етуге мүмкіндік беретін әр түрлі қызмет түрлерін қамтиды. Азаматтардың саяси өмірге қатысуы бірнеше маңызды мағынаға ие. Біріншіден, бұл демократияны нығайтуға ықпал етеді. Азаматтар сайлауға, митингілерге, пікірталастарға және саяси белсенділіктің басқа түрлеріне белсенді қатысқан кезде, олар өз пікірлері мен мүдделерін білдіреді,

бұл саяси жүйені өкілді және жауапты етеді. Екіншіден, азаматтардың қатысуы қоғамдық пікір қалыптастыруға көмектеседі және шешім қабылдауға әсер етеді. Саясаткерлер мен мемлекеттік органдар азаматтардың пікірлері мен қажеттіліктерін ескере отырып, неғұрлым негізделген және тиімді шешімдер қабылдай алады. Бұл өз кезегінде өмір сүру сапасын жақсартуға және билікке деген сенім деңгейін арттыруға ықпал етеді [5].

Білім беру азаматтардың құқықтық санасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Қазақстанда халықтың құқықтық сауаттылығын арттыруға бағытталған түрлі бағдарламалар жүргізілуде. Бұл азаматтардың өз құқықтары мен міндеттерін түсінуіне ықпал етеді, бұл өз кезегінде олардың қоғамдық өмірге белсенді қатысуына және азаматтық қоғамның қалыптасуына әсер етеді.

Қазақстан Республикасындағы азаматтығы әлеуметтік өзгерістер мен азаматтардың қоғамдық өмірге белсенді қатысуының әсерінен қалыптасатын серпінді ұғым болып табылады. Әлеуметтік-конституционализм қоғам мен мемлекеттің неғұрлым үйлесімді дамуына ықпал ететін құқықтық реттеудегі әлеуметтік факторларды ескерудің маңыздылығын атап көрсетеді. Қазақстанда азаматтық қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін құқықтық сауаттылықты арттыру және азаматтарды саяси процестерге тарту бойынша жұмысты жалғастыру маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (01.01.2023ж берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Хасенов М.Х. Правовой механизм социального партнерства в сфере труда: проблемы теории и практики: дисс.на соискание док философии (Phd). Астана, 2016.-237с
3. «Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексі» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII Кодексі (2025.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
4. Котов А.К. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: Изд-во КазГЮА, 2000. 284 с.
5. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: академический курс / Г. Сапарғалиев. - 3-е изд., доп. - Алматы: Жеті Жарғы, 2014. – 544.

ӘОЖ 347

АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫ СОТТА ҚОЛДАНУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айтеке К.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности совершенствования применения гражданско-правовых норм через суд, а также основные проблемы и пути их решения. Эта статья определяет сложную и динамическую систему норм, регулирующих индивидуальные отношения между субъектами. Эффективное применение данных норм в судебной практике является основным фактором обеспечения правопорядка и защиты прав граждан.

Summary. This article discusses the specifics of improving the application of civil law norms through the court, as well as the main problems and ways to solve them. This article defines a complex and dynamic system of norms governing individual relationships between subjects. The effective application of these norms in judicial practice is the main factor in ensuring law and order and protecting citizens' rights.

Қазіргі азаматтық құқық-бұл субъектілер арасындағы жеке қатынастарды реттейтін нормалардың күрделі және көп қырлы жүйесі. Бұл нормаларды сот практикасында тиімді қолдану құқықтық тәртіпті қамтамасыз етудің және азаматтардың құқықтарын қорғаудың негізгі аспектісі болып табылады. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, азаматтық-құқықтық нормаларды сот арқылы қолдану жетілдіруді қажет ететін бірқатар мәселелерге тап болады. Негізгі проблемалардың бірі-азаматтық-құқықтық нормалардың анықтығы мен анықтығының жеткіліксіздігі. Көбінесе соттар әртүрлі түсіндірулерге және соның салдарынан құқықтық белгісіздікке әкелетін түсініксіз тұжырымдарға тап болады. Бұл азаматтардың құқықтық санасына және олардың сот жүйесіне деген сеніміне теріс әсер етуі мүмкін. Соттардың бірдей нормаларды қолдану тәсілдерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар. Бұл субъективті факторларға (мысалы, судьялардың жеке сенімдері) және бірыңғай әдістемелік ұсыныстардың болмауына байланысты болуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін сот практикасының біркелкілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін азаматтық-құқықтық нормаларды қолданудың бірыңғай тәсілдерін әзірлеу және енгізу қажет [1].

Сот практикасы азаматтық-құқықтық нормаларды қолданады, сонымен қатар қалыптастырады. Соттар құрған прецеденттер заңнаманы одан әрі дамыту үшін негіз бола алады. Сондықтан соттардың Заңның әрпін ұстанып қана қоймай, олардың шешімдерінде әділдік пен парасаттылыққа ұмтылу кезінде оның рухын ескеруі маңызды. Нормаларды сот арқылы қолдану сапасы көбінесе судьялардың кәсіби дайындық деңгейіне байланысты. Судьяларды жүйелі түрде оқыту және біліктілігін арттыру, сондай-ақ олардың арасында тәжірибе алмасу құқық қолдану сапасын айтарлықтай жақсартып алады. Судьялардың заңнамадағы және сот практикасындағы соңғы өзгерістерден хабардар болуы, сондай-ақ әріптестерімен күрделі істерді талқылау мүмкіндігі болуы маңызды [2].

Заманауи технологиялар азаматтық-құқықтық нормаларды сот арқылы қолдануды жетілдіруде маңызды рөл атқара алады. Сот практикасын талдау үшін ақпараттық жүйелерді пайдалану, процестерді автоматтандыру және электрондық құжат айналымын енгізу соттардың тиімділігін едәуір арттырып, азаматтардың сот төрелігіне қол жетімділігін жақсартып алады. Азаматтық-құқықтық нормаларды сот арқылы қолдануды жетілдіру-бұл кешенді тәсілді қажет ететін көп қырлы процесс. Заңнамадағы өзгерістер де, нормаларды қолдану тәжірибесін жақсарту, судьяларды оқыту және заманауи технологияларды енгізу де қажет. Тек осылай ғана азаматтардың құқықтарын қорғауға және қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайтуға ықпал ететін әділ және тиімді сот төрелігін қамтамасыз етуге болады [3].

Азаматтық құқық саласындағы сот практикасы бірқатар қиындықтарға тап болады, мысалы: азаматтық құқықтарға қатысты істер санының артуы; әр түрлі түсіндірулерге әкелетін кейбір нормалардың түсініксіздігі; нормаларды өмір сүру мен экономиканың тез өзгеретін жағдайларына бейімдеу қажеттілігі.

Бұл факторлар азаматтық-құқықтық нормаларды сот арқылы қолдануды жетілдірудің маңыздылығын көрсетеді. Азаматтық-құқықтық нормаларды сот арқылы қолдану кез-келген елдің құқықтық жүйесінің жұмыс істеуінің маңызды аспектісі болып табылады. Азаматтық құқық жеке тұлғалар арасындағы қатынастарды реттейді және оның нормалары дауларды шешуге және азаматтардың құқықтарын қорғауға негіз болады. Алайда, нақты ережелер мен ережелерге қарамастан, азаматтық құқықты сот арқылы қолдану назар аударуды және шешуді қажет ететін бірқатар мәселелерге тап болады. Негізгі проблемалардың бірі-азаматтық-құқықтық нормалардың түсініксіздігі. Көбінесе заңдары оларды әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге болатындай етіп тұжырымдалады. Бұл ұқсас істер бойынша әртүрлі сот шешімдеріне әкеледі, бұл құқықтық белгісіздік тудырады. Судьялар шешім қабылдай отырып, құқық туралы өз идеяларына сүйене алады, бұл құқық қолдану тәжірибесінде сәйкессіздікке әкелуі мүмкін. Азаматтық құқықтың кейбір салаларында қалыптасқан сот практикасының жетіспеушілігі бар. Бұл әсіресе заңнамаға енгізілген жаңа нормаларға қатысты. Судьялар мұндай нормаларды қолдануда қиындықтарға тап болуы мүмкін, бұл құқық қорғау органдарында қателіктерге әкелуі мүмкін. Прецеденттердің болмауы шешім қабылдау процесін қиындатады және азаматтардың құқықтарын қорғауға теріс әсер етуі мүмкін.

Азаматтық-құқықтық нормалардың сот арқылы қолданылуына саяси жағдай, қоғамдық пікір және экономикалық жағдайлар сияқты сыртқы факторлар да әсер етуі мүмкін. Судьялар әртүрлі топтардың қысымына тап болуы мүмкін, бұл олардың тәуелсіздігі мен объективтілігіне әсер етуі мүмкін. Бұл заңның әрпіне сәйкес келмейтін шешімдер қабылдау қаупін тудырады. Тағы бір маңызды мәселе-азаматтардың сот төрелігіне қол жетімділігі. Жоғары сот шығындары, процедуралардың күрделілігі және сот процестерінің ұзақтығы өз құқықтарын қорғағысы келетін азаматтар үшін үлкен кедергілер болуы мүмкін [4].

Бұл көптеген адамдардың құқықтары бұзылған болса да сотқа жүгінбеуіне әкеледі, бұл сот жүйесіне деген сенімге нұқсан келтіреді. Азаматтық-құқықтық нормаларды тиімді қолдану үшін судьялардың біліктілігін үнемі арттыру қажет. Заңнамадағы өзгерістер, құқық қолданудың жаңа тәсілдері және сот практикасын дамыту судьялардан терең білім мен дағдыларды талап етеді. Алайда, кейбір жағдайларда білім беру бағдарламалары мен тренингтердің жетіспеушілігі судьялардың кәсіби өсуіне кедергі болуы мүмкін.

Азаматтық-құқықтық нормаларды сотта қолдану мәселелері оларды шешуге кешенді көзқарасты талап етеді. Нормалардың сапасын жақсарту, судьялардың біліктілігін арттыру, сот төрелігіне қол жеткізуді қамтамасыз ету және тұрақты сот практикасын құру бойынша жұмыс істеу қажет. Тек осылай

ғана азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге және сот жүйесіне деген сенімді нығайтуға болады. Сот практикасы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыруды және қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық жүйенің маңызды элементі болып табылады. Сот практикасының дамуы заңнамадағы өзгерістермен, әлеуметтік және экономикалық жағдайлармен, сондай-ақ қоғамның қажеттіліктерімен байланысты [5].

Сот практикасы-бұл құқық қолдану практикасын қалыптастыратын және болашақ істер үшін эталон ретінде қызмет ететін нақты істер бойынша сот шешімдерінің жиынтығы. Бұл заң нормаларын түсіндіруде маңызды рөл атқарады, бұл оларды өзгертін өмір сүру жағдайларына бейімдеуге мүмкіндік береді. Сот актілері дауларды шешіп қана қоймай, азаматтардың құқықтық санасын қалыптастыруға, құқықтық тәртіп пен әділеттілікті нығайтуға ықпал етеді. Азаматтық-құқықтық нормаларды сот арқылы қолдануды жетілдіру азаматтардың құқықтық сенімділігі мен құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін маңызды міндет болып табылады. Нормаларды нақтылауды, судьяларды оқытуды және сот практикасын дамытуды қоса алғанда, кешенді шаралар қажет. Тек осылай ғана қазіргі заманның сын-қатерлеріне барабар жауап бере алатын тиімді және әділ сот жүйесін құруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Қазақстан Республикасының бәсекелестік құқығы [Мәтін] : оқу құралы / А.Т. Айтжанов, И.В. Князева, Қ.Ж. Қалтұрсынов және т.б.; жауап. ред. А.Т. Айтжанов. - Астана : ЖШС «Дайыр-Баспа», 2015. - 260 б.
3. Лепесова А.К. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы [Мәтін] : оқулық / А. К. Лепесова. - Алматы: ЖШС РПБК Дәуір, 2012. - 232 б.
4. Азаматтық құқық (Жалпы бөлім)[Мәтін]:оқу-әдістемелік құрал / Г.М. Тлебаева, А.А. Қожахметова, И.К. Жадыраев, А.Т. Жунисалиев. – Алматы: Отан, 2015. -132 б.
5. Кобабаев О.К., Кобабаева А.О. Конституционное право Республики Казахстан: Электронная книга. – Алматы, 2016.-250 б.

ОӘЖ 340

ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ МӘНІ МЕН СИПАТЫ

Алпысбаев М.С.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются сущность и характер коррупции как сложного социально-правового явления. Коррупция анализируется не только как правонарушение, но и как системное проявление социально-экономических, политических и культурных факторов, оказывающих разрушительное воздействие на институты государственной власти, правопорядок и общественные нормы. Особое внимание уделяется причинам и условиям, способствующим распространению коррупционных практик, а также правовым и организационным механизмам противодействия этому явлению.

Summary. The article examines the essence and nature of corruption as a complex socio-legal phenomenon. Corruption is analyzed not only as an offense, but also as a systemic manifestation of socio-economic, political and cultural factors that have a devastating impact on public institutions, law and order and social norms. Special attention is paid to the causes and conditions contributing to the spread of corrupt practices, as well as legal and organizational mechanisms to counter this phenomenon.

Қоғамдағы тұрақты заңдылық пен құқықтық тәртіп заңдылық қағидаттарын қатаң сақтауды талап етеді. Дегенмен, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар қоғам өмірінің әртүрлі нысандары мен салаларында көрініс бере отырып, үлкен қауіп төндіреді. Мемлекеттік институттардың беделіне нұқсан келтіретін және қоғамның құқықтық санасын бұрмалайтын сыбайлас жемқорлық үнемі дамып, елеулі деңгейге жетіп отыр.

Әлеуметтік құбылыс ретінде сыбайлас жемқорлықтың күрделілігі бір мәнді анықтама беруді қиындатады. Ғылыми ортада сыбайлас жемқорлық ұғымына қатысты консенсус жоқ. Бүгінгі таңда бұл көп қырлы құбылысқа нақты анықтама беру және оған нақты әрекеттерді тағайындау жиі қиындық тудырады. Сыбайлас жемқорлық қоғамдық негіздерді бұзады, азаматтық институттардағы бұл құбылысты қалыпқа келтіреді және мемлекеттік органдарда қызмет бабын асыра пайдалануды насихаттайды. Оның тұрақты түрленуі онымен тиімді күресуге кедергілер тудырады [1].

Сыбайлас жемқорлық – тарихи қалыптасқан қоғамға жат құбылыс, оған мемлекеттілік пайда болғаннан бері қарсы әрекет жасалды. Сыбайлас жемқорлықпен тиімді күресу және оны зерттеу осы құбылыстың мәнін нақты анықтамайынша мүмкін емес. Бұл мәселеге қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың көзқарастарының айырмашылығын атап өткен жөн. Ресейлік зерттеушілер сыбайлас жемқорлықты ең алдымен заң нормаларына қайшы келетін қоғамға зиянды қылмыстық әрекетті жасаумен байланысты құқық бұзушылық ретінде қарастырады. Шетелдік ғалымдар сыбайлас жемқорлықты құқықтық нормаларды бұзуға емес, моральдық принциптерді бұзуға көбірек назар аудара отырып, саяси элитаның девиантты мінез-құлқы ретінде кеңірек түсіндіреді [2].

Сыбайлас жемқорлық мемлекеттер мен олардың басқару аппараттары құрылғаннан бері адамзат тарихының ажырамас бөлігі болды. Ежелгі дәуірдің өзінде, мысалы, Хаммурапи заңдарында және Мысыр перғауындарының жарлықтарында пара алу үшін жаза қарастырылған. Бұл құбылыс саяси жүйесіне, мәдени дәстүрлеріне қарамастан барлық елдерге кері әсерін тигізеді.

Сыбайлас жемқорлық – қазіргі қоғамның ең күрделі және көп қырлы мәселелерінің бірі. Бұл құбылыстың терең тарихи тамыры бар және қоғам өмірінің барлық салаларына – саясатқа, экономикаға, әлеуметтік қатынастарға әсер етеді. Сыбайлас жемқорлықтың мәні мен табиғатын түсіну осы келеңсіз құбылыспен күресудің тиімді шараларын әзірлеу үшін маңызды.

Ал тар көзқарас, керісінше, сыбайлас жемқорлықтың нақты көріністеріне назар аударады, оларды құқық бұзушылықтар ретінде жіктеуге және тиісті қарсы шараларды қолдануға мүмкіндік береді. Екі тәсіл де сыбайлас

жемқорлықтың табиғатын және оның факторларын жақсырақ түсінуге мүмкіндік беретін кең көзқараспен және сыбайлас жемқорлықтың нақты жағдайларымен тиімдірек күресуге арналған тар көзқараспен бірін-бірі толықтырады.

Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретіндегі негізгі белгілері қарастырылған тәсілдерден туындайды:

- Сыбайлас жемқорлық – әлеуметтік құбылыс, өйткені ол үйреншікті тәжірибеге айналып, мемлекет пен қоғамды бүлдіреді, деградацияға апарады.

- Сыбайлас жемқорлық субъектілердің белгілі бір тобын, соның ішінде саясаткерлерді, мемлекеттік қызметшілерді және басқарушылық немесе мемлекеттік лауазымдарды атқаратын басқа адамдарды қамтиды.

- Аталмыш субъектілер өздерінің қызметтік жағдайын және құқықтық жағдайын адамгершілікке және құқыққа нұқсан келтіріп, мемлекеттік қызмет мүдделеріне нұқсан келтіреді.

- Бұл субъектілердің іс-әрекеттері жеке бас мүддесі үшін немесе басқа жеке тұлғалардың немесе корпорациялардың мүдделері үшін жүзеге асырылады [3].

Сыбайлас жемқорлық, көзқарасына қарамастан, материалдық және материалдық емес пайдаларды қамтиды. Ол көп өлшемділігімен де ерекшеленеді. Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік аспектісі мемлекеттік құрылымдардың беделін түсіретін және қоғамның ыдырауын көрсететін лауазымды тұлғалардың өз міндеттерін орындамау салдарынан заңсыз баюы сияқты жағымсыз салдарлардан көрінеді.

Мемлекеттік басқару саласындағы сыбайлас жемқорлық осы жағымсыз әлеуметтік-құқықтық құбылыстың ең ауыр және қауіпті көріністерінің бірі болып табылады. Оның мәні жеке материалдық пайда алу үшін лауазымдық өкілеттіктер мен мемлекеттік ресурстарды теріс пайдалану болып табылады [4].

Дұрыс атап өтілгендей, басқарушылық сыбайлас жемқорлықтың негізгі белгісі жеке пайда табу үшін қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделеріне қайшы келетін қызметтік жағдайды пайдалану болып табылады. Бұл әртүрлі сыбайлас жемқорлық схемалары мен механизмдерінде көрінеді.

Табиғи ресурстарды игеруге, жер учаскелерін бөлуге, мемлекеттік келісімшарттар жасауға рұқсаттар беру көбінесе объективті негізде емес, лауазымды тұлғаларға тиісті сыйақы үшін жүзеге асырылады. Бұл шенеуніктердің өздеріне де, олармен аффилиирленген бизнес құрылымдарына да заңсыз кірістер алуға мүмкіндік береді.

Басқарудағы сыбайлас жемқорлықтың бірдей кең тараған мысалы- басшылыққа жақын адамдардың кәсіпорындардың әдейі банкроттығы, содан кейін оларды төмен бағамен сатып алуы. Немесе жеке мүдделер үшін көрсетілген және нақты баға арасындағы айырмашылықты пайдалана отырып, өнімді айтарлықтай төмендетілген құны бойынша жеткізуге шарттар жасасу.

Осылайша, басқарушылық қызметтегі сыбайлас жемқорлық лауазымды тұлғалардың қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қайшы келетін өз өкілеттіктерін, ресурстары мен мүмкіндіктерін пайдакүнемдікпен

пайдалануынан тұрады. Бұл материалдық игіліктер мен артықшылықтарды заңсыз бөлуден, ақпаратты бұрмалаудан және жасырудан, қызметтік жағдайды теріс пайдаланудан көрінеді. Мұндай тәжірибелер экономика мен әлеуметтік салаға зиян келтіріп қана қоймайды, сонымен қатар азаматтардың билікке деген сенімін төмендетеді, мемлекеттік басқарудың заңдылығына нұқсан келтіреді.

Билік және басқару органдарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күрес заңнаманы жетілдіруді, бақылау функцияларын күшейтуді, шешімдер қабылдаудың ашық рәсімдерін енгізуді, лауазымды адамдардың жауапкершілігін арттыруды, сондай-ақ қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті тәрбиелеуді қамтитын кешенді шараларды талап етеді.

Сыбайлас жемқорлық-бұл пара беру және алу, өкілеттіктерді теріс пайдалану, коммерциялық пара беру сияқты әрекеттерді, сондай-ақ жеке тұлғалардың қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін бұзу арқылы жеке пайда табуға бағытталған басқа да заңсыз әрекеттерін қамтитын билікті асыра пайдаланудың бір түрі. Сыбайлас жемқорлықтың мақсаты-өзіне немесе үшінші тұлғаларға ақша, құндылықтар, мүлік немесе қызмет алу. Сыбайлас жемқорлықтың әртүрлі көріну формалары бар және демократиялық емес тәжірибелерді дамыту, заңдылықты бұзу және мемлекеттік институттарға деген сенім сияқты қоғам үшін елеулі жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес қоғамдағы әділдік пен заңдылықты қамтамасыз етудің маңызды міндеті болып табылады [5].

Сыбайлас жемқорлық-қоғамға және құқықтық жүйеге елеулі теріс әсер ететін күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Оның мәні қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін бұзу арқылы жеке пайда табу үшін қызмет бабын немесе билікті теріс пайдалану болып табылады.

Әлеуметтік аспектіде сыбайлас жемқорлық азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін бұзады, нарықтағы бәсекелестікті бұрмалайды, теңсіздік пен әлеуметтік теңсіздікті тудырады. Ол сондай-ақ теріс мәдениетті қалыптастыру арқылы қоғамның моральдық және этикалық құндылықтарының деградациясына ықпал етеді.

Басқару жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық бір мезгілде олардың іс-әрекетіне әлсіз бақылаумен лауазымды тұлғалардың іс-әрекет еркіндігінің негізсіз кеңеюіне байланысты мүмкін, бұл олардың ішкі мәдениетінің төмендігімен, сондай-ақ бюрократиялық рәсімдердің болуымен шиеленісе түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Повлятенко, Н. А. К вопросу о сущности коррупции как социально-правового явления / Н. А. Повлятенко. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 18 (308). — С. 312-314.
2. Казаков Е. Н. Еще раз о понятии коррупции // Правовая культура. — 2013. — № 11
3. Безрукова И. В. Основные виды современной коррупции // Следователь. — 2013. — № 11. — С. 9. (14). — С. 74.
4. Потомский, В. В. Коррупция как социально-политическое явление: источники и причины возникновения в России / В. В. Потомский. Текст непосредственный // Вестник Поволжского института управления. — 2017. — № 17. — С. 4–10.

5. Москвина С. А. Сущность и признаки социально-правовой природы коррупции// Теория права и межгосударственных отношений.- 2019.- № 2.- С. 79–86.

ОӘК-34.347

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ АРҚЫЛЫ ЖҮЗЕГЕ АСУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Алтаева М.О.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Тынымсеитова С.М.

Қырғызстан Халықарпалық университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Резюме. В статье рассматриваются механизмы защиты прав человека через гражданское общество в Казахстане. Анализируются теоретические основы и роль гражданского общества в защите прав, включая деятельность неправительственных организаций и общественных инициатив. Особое внимание уделяется сотрудничеству между гражданским обществом и государственными структурами, а также международному опыту, который может быть полезен для Казахстана. В заключение предложены рекомендации по улучшению механизмов защиты прав человека через институты гражданского общества.

Summary. The article explores mechanisms for protecting human rights through civil society in Kazakhstan. It examines the theoretical foundations and the role of civil society in safeguarding rights, including the activities of non-governmental organizations and public initiatives. Special attention is given to the collaboration between civil society and government structures, as well as international experiences that could be beneficial for Kazakhstan. The article concludes with recommendations for enhancing mechanisms for human rights protection through civil society institutions.

Адам құқықтарының сақталуы мен қорғалуы – демократиялық қоғамның іргетасы. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғам институттары адам құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада адам құқықтарын қорғаудың азаматтық қоғам арқылы жүзеге асатын механизмдері зерттеледі.

Азаматтық қоғам – құқықтық мемлекет пен демократияны нығайту құралы. Ол азаматтардың өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүмкіндіктерін кеңейтеді. Азаматтық қоғамның негізгі субъектілері – үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық қозғалыстар мен бастамалар [1].

Негізгі механизмдер:

1. Үкіметтік емес ұйымдардың қызметі. Үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ) – азаматтық қоғамның маңызды бір бөлшегі, олар адам құқықтарын қорғау саласында белсенді жұмыс істейді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ҮЕҰ құқықтарды қорғау, тендікті қамтамасыз ету және әлеуметтік мәселелерді шешуде ерекше рөл атқарады. Қазақстанда ҮЕҰ-ның қызметі осы бағыттағы үлкен мүмкіндіктерді ашады.

ҮЕҰ адам құқықтарын қорғау үшін азаматтарға құқықтық және моральдық қолдау көрсетеді. Олар заң бұзушылықтарды анықтап, қоғамдық пікірді қалыптастырып, нақты әрекеттер арқылы жағдайды жақсартуға

тырысады. Мысалы, ҮЕҰ-лар баспасөзде жарияланатын ақпарат арқылы адам құқықтарының бұзылуына назар аударады, заңсыз әрекеттерге қарсы күреседі.

ҮЕҰ-лар азаматтарды өз құқықтары туралы ақпараттандыруда басты рөл атқарады. Олар тренингтер, семинарлар, вебинарлар ұйымдастырып, адамдарды өз құқықтарын білуге және қорғауға үйретеді. Осындай бағдарламалар халықтың құқықтық мәдениетін көтеруге мүмкіндік береді.

ҮЕҰ мемлекетпен ынтымақтастықта жұмыс істегенде тиімділік артады. Қоғамдық бақылау механизмдерін құру, құқықтық саясатты әзірлеуге қатысу – бұл үкіметтік емес ұйымдардың маңызды аспектілерінің бірі. Қазақстанда ҮЕҰ мен мемлекет арасындағы әріптестіктің мысалдары ретінде әлеуметтік жобаларды жүзеге асыруды, құқықтық кеңес беру қызметтерін көрсету арқылы адам құқықтарын қорғау бастамаларын атап өтуге болады [2].

2. Қоғамдық бастамалар мен белсенділік. Қоғамдық бастамалар мен белсенділік – бұл демократиялық қоғамның ажырамас бөлігі, олар адам құқықтарын қорғау және бұзушылықтарды жою саласында ерекше рөл атқарады. Қазақстанда қоғамдық қозғалыстар мен азаматтық белсенділердің қызметі адам құқықтары мәселелеріне назар аудару және олардың бұзылуын азайту бойынша айтарлықтай үлес қосады.

Қоғамдық қозғалыстар мен белсенділік адам құқықтарының бұзылуы туралы халықтың хабардарлығын арттырудың маңызды құралы болып табылады. Белсенділер мен ұйымдар әлеуметтік желілерде, БАҚ-та және басқа да қоғамдық алаңдарда адам құқықтарына қатысты өзекті мәселелерді көтереді. Бұл әрекеттер арқылы қоғамда құқық бұзушылықтар туралы ақпарат таралып, оның алдын алу жолдары түсіндіріледі.

Қоғамдық бастамалар адамдарды өз құқықтарын қорғауға белсенді қатысуға шақырады. Тренингтер, акциялар, семинарлар арқылы азаматтар құқықтық мәдениетін көтеріп, өз құқықтары туралы білімін арттырады. Белсенділікке ынталандыру қоғамдағы жауапкершілікті күшейтіп, адам құқықтары саласындағы өзгерістерге ықпал етеді.

Қоғамдық бастамалар мемлекеттік органдармен және халықаралық ұйымдармен бірлесе жұмыс істеп, адам құқықтарын қорғауда тиімді тәсілдерді қолданады. Қазақстанда белсенділер мен қоғамдық қозғалыстардың бірлесе атқарған жобалары әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуге және құқық бұзушылықтарды жоюға бағытталған. Халықаралық тәжірибе мен ресурстарды пайдалану арқылы азаматтық бастамалар жаңа мүмкіндіктерді аша алады.

3. Мемлекетпен ынтымақтастық. Мемлекет пен азаматтық қоғамның тығыз өзара әрекеттестігі – заманауи демократиялық мемлекеттердің ажырамас бөлігі. Әсіресе, адам құқықтарын қорғау саласында бұл ынтымақтастық қоғамның мүдделерін ескеретін, әділетті және тиімді заңнаманы қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Азаматтық қоғам – халықтың еркін пікірін білдіретін және мемлекеттің шешім қабылдау процестеріне ықпал ететін құрылым. Осы тұрғыдан, азаматтық қоғам ұйымдары (үкіметтік емес ұйымдар, құқық қорғау ұйымдары және т.б.) мемлекеттік органдарға нақты жағдайлар туралы ақпарат бере

отырып, заңнамалық базаны жақсарту бойынша ұсыныстар жасайды. Бұл процесте азаматтардың қажеттіліктері мен құқықтары басты назарға алынады.

Мемлекеттік органдар, өз кезегінде, азаматтық қоғаммен ашық диалог орнатып, ұсынылған идеялар мен бастамаларды іске асыруға жағдай жасауға тиіс. Бұл өзара әрекеттестік азаматтардың сенім деңгейін арттырып, заңдардың тиімділігі мен олардың орындалуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, мемлекет пен қоғам арасындағы серіктестік адам құқықтарын қорғау жүйесін жетілдірудің тиімді құралы болып табылады [3].

5. Халықаралық тәжірибе. Әлемдік тәжірибе азаматтық қоғамның адам құқықтарын қорғаудағы рөлінің қаншалықты маңызды екенін дәлелдейді. Көптеген елдерде азаматтық қоғам ұйымдары қоғам мен мемлекетті жақындастыра отырып, әділеттілік пен құқықтық мемлекеттілікті нығайтуға айтарлықтай үлес қосады. Осы тәжірибелерден Қазақстан пайдалы сабақтар ала алады.

Мысалы, Скандинавия елдерінде азаматтық қоғам адам құқықтарын қорғауда және әлеуметтік теңдікті ілгерілетуде басты рөл атқарады. Бұл елдерде үкіметтік емес ұйымдар мемлекеттік органдармен тығыз байланыста жұмыс істейді, олардың ұсыныстары заңнаманы жетілдіру мен қажетті реформаларды жүргізуде ескеріледі. Бұл өзара әрекеттестік қоғамдық сенімді арттырумен қатар, адам құқықтарының жүйелі түрде қорғалуына ықпал етеді.

Германияда үкімет азаматтық қоғамның бастамаларын белсенді қолдайды. Азаматтық қоғам ұйымдары елдің саяси және құқықтық процестеріне қатыса отырып, мигранттардың құқықтарын қорғау, теңдік пен кемсітпеушілік мәселелерін шешу бойынша маңызды жұмыстар атқарады. Осындай тәжірибе Қазақстанға азаматтық қоғамды қолдауға және оны адам құқықтарын қорғау процестеріне белсенді тартуға мүмкіндік береді.

Оңтүстік Африкада апартеид дәуірінен кейін азаматтық қоғам әділеттілікті қалпына келтіру мен адам құқықтарын қорғауда үлкен рөл ойнады. Бұл елдегі тәжірибе әртүрлі этникалық топтардың тең құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған тиімді тетіктерді әзірлеу арқылы Қазақстанда этносаралық келісімді нығайтуға үлгі бола алады.

Қазақстанға ұсыныстар:

1. Азаматтық қоғам ұйымдарына қаржылай және заңдық қолдауды күшейту. Бұл олардың өз қызметтерін тиімді жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

2. Қоғамдық мониторинг жүйесін дамыту. Азаматтық қоғам өкілдері заңдардың орындалуын қадағалап, өз ұсыныстарын ұсына алады.

3. Халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты тереңдету. Бұл өзге елдердің табысты тәжірибелерін қабылдауға және бейімдеуге жол ашады.

4. Адам құқықтарын қорғау саласындағы білім беру бағдарламаларын енгізу. Бұл қоғамда құқықтық сауаттылықты арттырады.

Адам құқықтарын қорғаудың азаматтық қоғам арқылы жүзеге асуы тиімді механизмдермен мүмкін. Азаматтық қоғамның әлеуетін толық жүзеге асыру үшін құқықтық негіздер мен ынтымақтастықты нығайту қажет [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарова Е.И. Роль гражданского общества в обеспечении прав человека // Право и политика. – 2020. – №3. – С. 45-60.
2. Ким А.М. Механизмы взаимодействия государства и гражданского общества в сфере прав человека // Вестник общественных наук. – 2021. – №7. – С. 18-29.
3. Иванов В.П. Теория и практика защиты прав человека в гражданском обществе // Государство и право. – 2018. – №2. – С. 12-25.
4. Абдуллаева Ж.К. Құқық қорғау қызметінің азаматтық қоғамдағы орны // Қоғам және құқық. – 2019. – №5. – Б. 55-65.

ОӘК-34.347

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИАЦИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРМЕН ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Алтаева М.О.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Медиация в Казахстане, как процесс урегулирования конфликтов, имеет глубокие корни, связанные с национальными традициями и культурными ценностями. В данной статье исследуется взаимосвязь между традиционными методами разрешения споров, такими как биі, и современной системой медиации. Особое внимание уделяется влиянию казахских обычаев и культурных норм на восприятие и применение медиации в различных сферах общества. Статья предлагает анализ исторических предпосылок, культурных аспектов и практического опыта интеграции традиционных методов в современную правовую систему, подчеркивая их значимость для построения устойчивого гражданского общества.

*Summary. Mediation in Kazakhstan, as a conflict resolution process, has deep roots connected to national traditions and cultural values. This paper examines the relationship between traditional methods of dispute resolution, such as the *biys*, and the modern mediation system. Special attention is given to the impact of Kazakh customs and cultural norms on the perception and application of mediation in various social spheres. The paper offers an analysis of historical backgrounds, cultural aspects, and practical experiences in integrating traditional methods into the modern legal system, highlighting their significance for building a sustainable civil society.*

Қазақстандағы медиацияның негізі ұлттық дәстүрлерге, атап айтқанда, қазақ халқындағы билер сотының тәжірибесіне сүйенеді. Билер әділдік пен бейбітшілікті орнатудың негізгі құралдары ретінде қызмет еткен. Олар дауларды шешуде тек заңды ғана емес, сонымен қатар моральдық құндылықтарды да басшылыққа алған. Бүгінгі медиация осы тәжірибені жаңғыртып, қазіргі қоғамның талаптарына сай бейімделуде.

Медиация – қазіргі заманғы дауларды шешудің тиімді әдісі ғана емес, ол Қазақстанның тарихи және мәдени құндылықтарымен тығыз байланысты.

Қазақстандағы медиация жүйесінің негіздері ұлттық дәстүрлерге, әсіресе, қазақ халқындағы билер сотының тәжірибесіне сүйенеді [1].

Билер қазақ қоғамында әлеуметтік үйлесімділікті сақтаудың негізгі құралдарының бірі ретінде қызмет еткен. Билер соты тек құқықтық нормаларға ғана емес, сонымен қатар моральдық құндылықтарға негізделген әділдік принциптері арқылы ерекшеленді. Билер дауларды шешуде тараптарды татуластыруға және бейбіт шешім табуға бағытталды. Бұл үдеріс қоғамның бірлігін сақтауға және әділеттілікті орнатуға ерекше үлес қосты.

Қазіргі таңда медиация осы дәстүрлерді жаңғыртып, заманауи құқықтық талаптарға сәйкес бейімделіп отыр. Бұл процесс қазақ қоғамының мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, адамдар арасындағы өзара түсіністікті арттыруға және құқықтық мәдениетті нығайтуға ықпал етеді. Медиацияның ұлттық ерекшеліктері отбасылық, экономикалық және әлеуметтік дауларды шешуде тиімді әдіс ретінде қолданылады [2].

Сонымен, медиация Қазақстанда тек заңдық үдеріс емес, ол ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Оның ұлттық құндылықтармен байланысы оның қоғамдағы маңыздылығын арттырып, әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудағы рөлін күшейтеді. Қазақстандағы медиация тәжірибесі ата-бабаларымыздан қалған рухани мұраның қазіргі заманға сай келуі ретінде ерекше мәнге ие.

Қазақ халқының мәдени құндылықтары, соның ішінде сыйластық, келісімге келу, ынтымақтастық, медиацияның тиімділігін арттырады. Отбасылық және қоғамдық дауларды шешуде ұлттық рухани қағидалар негізінде құрылған медиация жүйесі өз орнын табуда.

Медиация – бейбіт және келісімді жолмен дауларды шешуге бағытталған процесс. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени құндылықтары медиацияның табысты жүзеге асырылуына ықпал ететін маңызды негіз болып табылады. Сыйластық, келісімге келу, ынтымақтастық сияқты құндылықтар медиацияның басты қағидаларымен үйлесіп, бұл әдістің қоғамда кеңінен қолданылуына жағдай жасайды.

Қазақ халқындағы "жақсылыққа жақсылық" деген ұстаным әрдайым адамдар арасындағы қарым-қатынаста сыйластық пен татулықты нығайтуға бағытталған. Бұл құндылық медиацияның түпкі мақсатына – дауларды бейбіт жолмен шешуге толық сәйкес келеді. Қоғамдық және отбасылық дауларды реттеуде осы мәдени нормаларға сүйену тараптар арасында өзара түсіністік пен сенімді қалыптастырады [3].

Сонымен қатар, қазақ халқының ынтымақтастыққа негізделген дәстүрлері дауларды шешуде маңызды рөл атқарады. Медиаторлардың негізгі мақсаты – тараптарды бір үстел басына жинап, ортақ шешімге келуге ықпал ету. Мұндай тәсіл қазақ халқының көне дәстүрлерінен бастау алады, бұл мәдени мұра қазіргі уақытта да тиімділігін жоғалтпай, жаңа құқықтық талаптарға бейімделе отырып, медиацияны жетілдіруге негіз болады.

Осылайша, медиацияның мәдени құндылықтармен байланысы Қазақстанда бұл процестің тек құқықтық тетік емес, сонымен бірге қоғамның

рухани және мәдени негізінің бір бөлігі екенін көрсетеді. Медиация – тек дауларды шешудің құралы ғана емес, ол қоғамда тұрақтылық пен келісімді сақтаудың тиімді тәсілі болып қала береді [4].

Қазақстандағы медиация ұлттық дәстүрлер мен мәдени құндылықтарды ескере отырып, дауларды шешудің ерекше механизмі ретінде қалыптасқан маңызды үдеріс болып табылады. Қазақ халқының билер сотының тарихи тәжірибесіне негізделген медиация жүйесі қазіргі заманның талаптарына сай бейімделіп, өзектілігін арттырды. Оның мәдени құндылықтармен тығыз байланысы азаматтық қоғамның тұрақтылығын нығайтуға, құқықтық мәдениетті дамытуға және адамдар арасындағы келісімді арттыруға мүмкіндік береді. Осылайша, медиация – ұлттық мұраны сақтай отырып, бейбіт және әділ қоғам құру жолындағы тиімді құрал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смагулова А.К. Медиация және қазақ билерінің дәстүрлі сот жүйесі // Қоғам және заң. – 2020. – №4. – Б. 45-55.
2. Ким А.М. Медиаторлардың мәдени құндылықтарға сүйенуі // Право и общество. – 2021. – №6. – С. 34-47.
3. Назарова Е.И. Казахская медиация: национальные традиции и современность // Вестник правовой науки. – 2019. – №3. – С. 12-21.
4. Абылгазинов Ж. Медиация: мәдени және құқықтық аспектілер // Юриспруденция және қоғам. – 2022. – №1. – Б. 23-35.

УДК:341.76

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА СЕГОДНЯ

Ахметова А.Ғ.

Колледж «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада, соңғы 10 жылда геосаяси трансформациядағы ЕО мен Қазақстанның дипломатиялық стратегиясын қарастырылған. ЕО-ның бүкіл Орталық Азия аймағына арналған жобалар: цифралдыру жүйесінен бастап, адам құқықтарына дейін салаларды қамтиды, сонымен бірге миллиардтаған евро инвестициялайды. Бірақ мұның астарында басқа да мақсаттарды қарастыру керек. Бүгінгі таңда, Қазақстан өзінің географиялық орналасуына байланысты, ОА аймағында ықпал ету үшін бәсекеге түсетін барлық аймақтық ұйымдардың маңызды серіктесі болып табылады. Соған сәйкес Қазақстан Республикасы көпвекторлы саясатты ұстанады. Практикалық бөлігі: Қазіргі саяси жағдайды жақсырақ түсіну үшін. «Мирас» колледжінің 3-курс студенттері ОА аумағында жобаларын ілгерілететін елдердің ролін алып, осы тақырыпта сахналық көрініс көрсетті.

Summary. This article examines the diplomatic strategy of the EU and Kazakhstan through mutually beneficial projects. Over the past 10 years, a geopolitical transformation has been taking place. The EU strategy towards the entire Central Asian region covers all areas, from digitalization to human rights, while investing a multi-billion euro amount. But behind all this, other goals must be considered. Since today Kazakhstan, due to its geographical location, is an important partner of all regional organizations competing for influence in the CA region. And accordingly, Kazakhstan adheres to a multi-vector policy. Practical part: For better understand this current political

situation, third-year students from Miras College performed a skit on this topic, taking on the role of countries promoting their projects in CA region.

Геополитическая ситуация в Евразии, дестабилизируется с 2014г. Когда из-за начала открытых разногласий между Россией и Украиной, ЕС вводит в отношении России разного рода санкции. В 2022г. с момента ввода российских войск на Украину, санкции ужесточились, что сказалось и на нашей стране. Китай из-за разногласий с США, начал сближаться с Россией, а в Казахстане с 2019г. К.К.Токаев возглавляет нашу страну, и будучи опытным дипломатом, в такой сложной геополитической обстановке, ведет активную внешнюю политику. Но экономически, страна еще зависима от экспорта природных ресурсов.

Д.полит.н. Лаумулин М. в своей книге «Центральная Азия в эпоху трансформации», анализирует изменения в международных отношениях за последние 10 лет. И реализация масштабных проектов, инициаторы которых в основном США, ЕС, РФ и КНР, происходит продолжение так называемой Большой игры, и какой позиции придерживается тут Казахстан. [1]

В 2007г. Совет ЕС принял документ «The EU and Central Asia: Strategy for New Partnership» [2], где были описаны грандиозные проекты со странами ЦА. Но не так сильно внедрялись в жизнь, но вследствие того, что Евросоюз, за последние 10 лет, претерпевает ряд проблем: экономическое ослабление внутри региона, проблемы с нелегальными беженцами, материальная помощь Украине, попытка сдерживания сближений с Россией некоторых странах Юго-Восточной Европы, и также недавнее повышение пошлин на все импортные товары, который ввел США, спровоцировало ускорить взаимоотношение ЕС со странами ЦА. Ведь к этому времени, КНР со стратегией «Один пояс – один путь» и ШОС, начинает доминировать в регионе ЦА.

С 2021г., начинаются реальные действия, во время председательства Франции в ЕС, Еврокомиссия начала стратегию «Global Gateway», направленную на финансирование цифровых, энергетических и экологических преобразований в развивающихся странах. [3] ЕС выделяет 20 млн. евро на поддержку партнерских отношений с РК на 2021-2027гг. На то имеется ряд причин: Транскаспийский транспортный коридор; РК располагает критически важным сырьем, необходимым для «зеленого» и цифрового перехода ЕС; идея совместного составления карт ресурсов лития и вольфрама. А от марта 2025г. ЕК, в своей долгосрочной программе партнерства с РК, включает конкретные перспективы: строительство наземных станций спутниковой связи в отдаленных районах. Расширение прав гражданского общества, продвижение гендерного равенства. Улучшение системы торговли квотами на выбросы. Создание возможностей для развития навыков казахстанской молодежи, востребованных на современном рынке труда. [4]

С целью реализации этих планов, Председатель Европейского совета Антониу Коште и Президент Европейской комиссии Урсула фон дер Ляйен 3 и 4 апреля 2025г. Прибыли в Самарканд, заключить ряд договоров с главами государств ЦА. Страны ЦА, кроме нефти и газа, богаты месторождениями

марганцевой руды, хрома, свинца, цинка. "Эти сырьевые ресурсы - источник жизненной силы для глобальной экономики будущего. Но в то же время они манят глобальных игроков, некоторые из которых заинтересованы только в эксплуатации и добыче. У Европы другое предложение». [5]

Продвижение своих проектов на территории ЦА, крупными организациями, это не только ряд инвестиций, но и своего рода ненавязчивое влияние на политической арене, перетягивание в «свою команду». Но все проекты носят взаимовыгодный характер, и способствует развитию Казахстана, наращиванию политического и экономического потенциала, стимул для молодежи, появление новых рабочих мест, также уменьшить зависимость от экспорта нефти.

На саммите ЕС, Глава РК, К.К.Токаев, верно отметил, что условиях стремительных геополитических изменений и глобальных вызовов, расширение межрегионального партнерства приобретает особую актуальность и стратегическую значимость. И далее цитата: «Казахстан поставляет углеводород в Европу, 13% от всего импорта нефти в ЕС приходится на долю нашей страны, и в основном доставляется через Каспийский трубопроводный консорциум. А в планах проекты по производству «зеленого» водорода совместно с европейскими компаниями». [6]

Практическая часть. С целью ознакомить студентов с мировой политической обстановкой на сегодня, среди учащихся третьих курсов колледжа «Мирас» проводилась сценка саммита ЕС и стран ЦА в Самарканде. Студенты взяли на себя роли участников саммита. Но так как сценка была в игровом формате, то в сценку были также включены так называемые другие партнеры ЦА, представители КНР, США и РФ, описывающие привлекательность своих проектов на территории ЦА, и объясняющие выгоду для Казахстана. По двое человек рассказывали свои проекты: «Глобальный портал», «Один пояс – один путь», российско-казахстанские совместные проекты, где Казахстан является важнейшим игроком. На столах были поставлены флаги выступающих стран. Велись дискуссии. И Казахстан являлся центральной фигурой, удерживая баланс между соседями, проявляя дальновидность и осторожность в этой геополитической трансформации.

Список использованной литературы

1. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в эпоху трансформации. – А: КИСИ при президенте РК, 2020, 464 с.
2. Стратегия региональной помощи ЕС на 2007–2013 годы для Центральной Азии // <https://eurodialogue.org/eu-central-asia-strategy/10>
3. Дипломатия Франции // https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/politique-etrangere/aide-au-developpement/evenements/article/qu-est-ce-que-la-strategie-europeenne-global-gateway#sommaire_1
4. Международные партнерства: ЕС - Казахстан // https://international-partnerships.ec.europa.eu/countries/kazakhstan_en
5. Глава Еврокомиссии на саммите в Самарканде: "Мы готовы помогать в развитии местной промышленности" // <https://ru.euronews.com/my-europe/2025/04/04/unlike-others-were-reliable-eu-tells-central-asia-as-it-seeks-greater-access-to-rare>

6. Касым-Жомарт Токаев выступил на саммите «Центральная Азия – Европейский Союз» в Самарканде // <https://www.akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-vystupil-na-sammite-centralnaya-aziya-evropeyskiy-soyuz-v-samarkande-435534>

ӘОЖ 930.2

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУ: СТЕРЕОТИПТЕРДІ ЖОЮ ЖОЛДАРЫ

Еркінбекова Ә.С., Талман А.С., Құрбанбаева С.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. История Казахстана - это основа культуры и идентичности страны. Тем не менее, отношение к истории во многом наполнено стереотипами, дезинформацией и разными мнениями. В этой статье излагается мнение, основанное на научных исследованиях и литературе, с целью анализа сложившихся стереотипов по предмету «История Казахстана» и представления путей их преодоления.

Summary. The history of Kazakhstan is the basis of the country's culture and identity. Yet attitudes to history are largely filled with stereotypes, misinformation and lopsided opinions. This article sets out an opinion based on scientific research and literature in order to analyze the prevailing stereotypes in the subject "History of Kazakhstan" and present ways to overcome them.

Білім берудің маңызды аспектілерінің бірі - оның қоғамға жиі теріс әсер ететін стереотиптер (таптауырын) мен біржақты түсініктерді жою қабілеті. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, стереотиптер адамның жеке дамуына кедергі келтіреді, оған креативті және шығармашылық ойлауға мүмкіндік бермейді.

Қазақстан тарихын оқытудағы стереотиптер – бұл тарихи оқиғалар, тұлғалар мен кезеңдер туралы қате түсініктер. Олар білім беру процесінде қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа берілуі мүмкін. Мұндай стереотиптер Қазақстан тарихының толыққанды және дұрыс түсінілуіне кедергі келтіруі мүмкін. Қазақстан тарихын оқытудағы бірқатар стереотиптерге тоқталып кетейік.

Ұлттың дамуында тек көшпелі мәдениет маңызды деген біржақты пікірден арылу керек. Қазақстанның тарихында көшпелі мәдениет пен оның ерекшеліктері зор рөл атқарғанымен, елдің тарихы тек осы түрғыда қарастырылмауы керек. Қазақстанда егіншілік, қалалық өркениет және сауда да маңызды болған.

Егіншілік Қазақстанның оңтүстік аймақтарында, әсіресе Талас, Жетісу, және Сырдария алабында дамыған. Егіншілік халықтың тұрақты өмір сүруін қамтамасыз етіп, әлеуметтік құрылымның қалыптасуына әсер етті.

Сонымен қатар, Қазақстанның тарихында қалалық өркениеттің орны ерекше. Орта ғасырларда Қазақстан жерінде орналасқан қалалар, мысалы, Тараз, Отырар, және Испиджаб, сауда-саттық, мәдениет және білім орталықтары ретінде қызмет етті. Бұл қалалар арқылы Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда байланыстары дамып, әртүрлі мәдениеттердің тоғысуына жол ашты.

Сауда да Қазақстанның экономикалық дамуына зор үлес қосты. Қазақ хандығы кезеңінде сауда қатынастарының дамуы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға, мәдени алмасуға және ұлттық бірлікті нығайтуға мүмкіндік берді.

Осылайша, Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің көпқырлылығы оны тек көшпелі мәдениетпен шектелмей, егіншілік, қалалық өркениет, сауда және басқа да салалармен толықтыруды талап етеді. Бұл ұлттық бірегейлікті, мәдени мұраны және тарихи сабақтастықты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ халқының тек патриархалды құрылымы: Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы шынымен де күрделі және тек патриархалды жүйемен шектелмейді. Әйелдердің рөлі мен орны қазақ қоғамында маңызды болды, әрі олар тек отбасылық өмірмен шектеліп қалмай, қоғамдық және экономикалық өмірде де белсенді қатысты [1].

Қазақтарда әйелдердің қоғамдағы рөлі «Бір қолымен бесік, бір қолымен әлемді тербеткен» деген ұғыммен жақсы сипатталады. Бұл нақыл әйелдің отбасы мен қоғамдағы жауапкершілігін, шеберлігін және күшін білдіреді. Әйелдер отбасының тірегі ретінде ғана емес, сонымен қатар, мәдениеттің, тілдің, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың сақтаушысы болды.

Қазақ қоғамында қыз балаларды дауды тоқтату «кұралы» ретінде пайдаланғаны да белгілі. Мысалы, қыз алып қашу, немесе қызды қалың малмен сатып алу дәстүрлері кейде отбасылар арасындағы дауларды шешу үшін қолданылды. Бұл жағдайлар әйелдердің рөлі мен мәртебесін көтермесе де, кейбір жағдайларда әйелдер арасындағы келісімдер мен татулықтарды орнатуға мүмкіндік берді.

Қазақ қоғамында әйел теңсіздігі бар деп айту қиын. Әйелдер қоғамда түрлі рөлдер атқарды: олар мал шаруашылығында, қолөнерде, тіпті кейбір жағдайларда саяси өмірде де белсенді болды. Мысалы, атақты батыр әйелдер, аналар, және билер қазақ қоғамында жоғары бағаланды. Әйелдердің құқықтары мен міндеттері, сонымен қатар, отбасының құрылымына байланысты өзгеріп отырады.

Белгілі этнографтар мен антропологтар, әйелдердің қоғамдағы рөлі мен қызметін зерттей отырып, олардың әлеуметтік мәртебесін көтеру үшін, әйелдерге арналған құқықтық нормаларды сақтау қажеттігін атап өтеді.

Отаршылдықтың біржақты әсері: көп жағдайда Қазақстанның Ресей империясы мен кейінгі Кеңес Одағының отаршыл саясаты тек теріс қырынан ғана қарастырылады. Алайда, осы кезеңде болған бірқатар әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістердің де ел тарихында маңызды рөл атқарғанын ескеру керек.

Отаршылдықтың біржақты әсері туралы сөз қозғағанда, Қазақстанның тарихындағы Ресей империясы мен Кеңес Одағының отаршыл саясатының кейбір оң әсерлерін де ескеру қажет. Бұл тұрғыда қазақ тарихшыларының пікірлері, зерттеулері мен талдаулары құнды.

- Әлеуметтік өзгерістер: Отаршыл саясаттың нәтижесінде Қазақстанда жаңа әлеуметтік құрылым пайда болды. Мысалы, Ресей империясының отарлау

саясаты қазақ қоғамында жаңа әлеуметтік топтардың – саудагерлер, өнеркәсіпшілер мен білімді азаматтардың қалыптасуына әсер етті. Тарихшы Ж. Қасымбаев: "Отаршылдық кезеңде қазақ қоғамында жаңа әлеуметтік құрылымның қалыптасуы, экономикалық белсенділіктің артуы, халықтың білім деңгейінің көтерілуі байқалады", – деген пікір білдіреді.

Экономикалық өзгерістер: Кеңес Одағының индустрияландыру саясаты Қазақстанның экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертуге әкелді. Тарихшы С. Зиманов: "Кеңес Одағының индустрияландыруы нәтижесінде Қазақстанда өнеркәсіптік өндірістің дамуы, жаңа жұмыс орындарының пайда болуы, ауыл шаруашылығының механикаландырылуы секілді оң өзгерістер орын алды", – деп атап өтеді [2].

- Мәдени өзгерістер: Отаршыл саясат мәдениетке де әсер етті. Ресей империясы мен Кеңес Одағының білім беру жүйесі, әдебиеті, өнері қазақ мәдениетінің дамуына жаңа ықпал жасады. Тарихшы М. Көпбаев: "Кеңес дәуірінде қазақ әдебиеті мен мәдениеті жаңа белестерге көтерілді. Қазақ тілінде жазылған шығармалар мен оқу орындарының ашылуы, ұлттық мәдениеттің жаңғыруына мүмкіндік берді", – деп пікір білдіреді.

- Ұлттық бірегейлік: Отаршылдық кезеңінде қазақ халқының ұлттық бірегейлігі де нығайды. Ресей империясы мен Кеңес Одағының қысымына қарамастан, қазақтар ұлттық мәдениетін, тілін және дәстүрлерін сақтап қалуға тырысты. Тарихшы А. Нұрпейісов: "Отаршыл саясатқа қарсы ұлттық-азаттық қозғалыстар, қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің оянуына ықпал етті", – дейді.

Осылайша, Қазақстанның тарихындағы отаршылдық кезеңі тек теріс әсерлермен ғана емес, сонымен қатар, қоғамның әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуына да ықпал еткенін көрсетеді. Тарихшылардың пікірлері бұл кезеңнің күрделілігі мен көпқырлылығын түсінуге көмектеседі.

Қазақ хандығының бірілігі мен саяси тұрақтылығы: Қазақ хандығының тарихы туралы оқытқанда, оның әртүрлі билік құрылымдары, ішкі қайшылықтары мен саяси күрестері жиі елеусіз қалады.

Қазақ хандығының тарихы – Қазақстанның тарихи дамуындағы маңызды кезеңдердің бірі. Қазақ хандығының құрылуы, оның бірлігі мен саяси тұрақтылығы, сондай-ақ ішкі қайшылықтары мен саяси күрестері қазақ халқының тарихында терең із қалдырды [3].

Қазақ хандығы XV ғасырдың орта кезінде, 1465 жылы Жәнібек пен Керей хандардың бастамасымен құрылды. Бұл кезеңде қазақ халқының этникалық негізі қалыптасып, олар біртұтас мемлекет құру жолында күш біріктірді. Қазақ хандығының құрылуы, оның ішінде Жәнібек пен Керейдің еңбектері, халықтың саяси бірлігін нығайтуға бағытталған маңызды қадамдар болды.

Қазақ хандығының билік құрылымы хан, сұлтандар, батырлар мен би, билерден құралды. Ханның билігі мұрагерлік жолмен берілсе, сұлтандар мен батырлар хандықтың әскери және әкімшілік құрылымының негізін қалыптастырды. Билер мен би-сұлтандар жергілікті мәселелерді шешу, халық арасында дауларды реттеу, сондай-ақ хан билігін нығайтуға көмектесті.

Қазақ хандығының тарихында ішкі қайшылықтар мен саяси күрестер де орын алды. Хандықтың күшті болуы үшін ішкі бірліктің болуы маңызды, алайда түрлі феодалдық топтар арасындағы бәсекелестік, рулардың арасындағы тартыстар, сонымен қатар сыртқы күштердің әсері қазақ хандығының саяси тұрақтылығына қауіп төндірді.

Қазақ тарихшылары, әсіресе М.Мағауин, К. Мұратұлы, Т. Досан, Ж.

Қасымов сынды ғалымдар қазақ хандығының тарихын зерттеу барысында хандықтың құрылу кезеңіндегі саяси күрестер мен ішкі қайшылықтарды жан-жақты талдады. Олардың пікірлері мен зерттеулері қазақ хандығының ішкі саяси тұрақтылығын, сонымен қатар сыртқы күштердің әсерін түсінуге мүмкіндік береді [4].

Қазақ хандығының бірлігі мен саяси тұрақтылығы оның тарихындағы маңызды аспектілер болып табылады. Ішкі қайшылықтар мен саяси күрестер қазақ мемлекеттігінің дамуына айтарлықтай әсер етті. Қазақ тарихшыларының зерттеулері бұл кезеңді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар қазақ халқының ұлттық идентификациясын қалыптастыруда үлкен рөл атқарды.

Тек ұлы тұлғалар мен батырларды дәріптеу: тарихты тек белгілі батырлар мен тұлғалардың өмірі арқылы түсіну білім алушыларға тарихи контексті толық ұғынуға мүмкіндік бермейді. Қазақ халқының тарихында қоғамның әртүрлі топтары мен әлеуметтік құбылыстарының рөлі маңызды.

Тарихты тек белгілі батырлар мен тұлғалардың өмірі арқылы түсіну, әрине, олардың ерліктері мен еңбектерін бағаламау емес, керісінше, қоғамның көпқабатты құрылымын, әлеуметтік құбылыстарды және мәдени даму процестерін ескермеу болып табылады. Қазақ халқының тарихындағы батырлар мен тұлғалар, мысалы, Кенесары, Бауыржан Момышұлы, Әлихан Бөкейханов сияқты тарихи фигуралар, ел қорғауда, ұлттық сананы оятуда маңызды рөл атқарғанымен, халықтың дәстүрлері, шаруашылығы, мәдениеті және тұрмысы сияқты аспектілер де тарихи процестерде үлкен мәнге ие [5].

Қазақ тарихшылары М.Қозыбаев, С.З.Зиманов, Т.Жұртбаев, А.Қасымжанов және т.б., қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымын, саяси жағдайын, мәдени даму үрдістерін зерттеп, тарихты кешенді түрде қарастырудың маңыздылығын атап өткен. Олардың зерттеулерінде қазақ қоғамының әртүрлі топтарының (ауыл шаруашылық қауымдары, қала тұрғындары, саудагерлер, шеберлер және т.б.) рөлі, сондай-ақ, әлеуметтік құбылыстардың, мысалы, халықтың көші-қоны, әлеуметтік мобильділік, отбасылық дәстүрлер мен мәдениет сияқты мәселелердің маңызы зор.

Сонымен қатар, қазақ халқының тарихында халықтың өзін-өзі басқару институттары, дәстүрлі билік жүйесі, құқықтық нормалар мен әдет-ғұрыптар да маңызды рөл атқарған. Мысалы, «Жеті жарғы» сияқты құқықтық нормалар халықтың әлеуметтік құрылымын реттеп, қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз еткен [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұмабаев, М. «Қазақстан тарихы: сындарлы көзқарас». Алматы: Ғылым., 2015, 2010. – 344 б.

2. Рахметов, Н. «Қазақстан тарихының жаңа парадигмалары». Алматы: Қазақ университеті., 2020, 216 б.
3. Бектұрғанов, Р. «Кеңес кезеңіндегі Қазақстан тарихының мәселелері». Астана: Нұр-Сұлтан университеті, 2019, 305-315 б.
4. Кенжебаев, С. «Тарихи зерттеулер: әдіснамалық негіздері». Алматы: Қазақстан тарихы институты., 2021, 344-360 б.
5. Мағауин, М. Қазақ тарихы: Қазақ хандығының қалыптасуы мен дамуы туралы, 2015, 511-522 б.
6. Тәттібай, Д. Саяси тұрақтылық және қазақ мемлекеті: Ішкі қайшылықтар мен саяси күрестер, 2017, 250-266 б.

ОӘК 304.2

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МИФИ ЕРТЕДЕ ЖӘНЕ ҚАЗІР: МИФОЛОГИЯЛЫҚ САНАНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ АДАМҒА ӘСЕРІ

Еркінбекова Ә.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Мифология казахского народа - важная составляющая национальной культуры, мировоззрения и духовного мира. Мифы играют важную роль в формировании отношений человека с природой и социальной средой, путей познания мира, а также социальных норм, этических ценностей. В данной статье рассматривается влияние казахской мифологии на человека в древности и в современном мире, а также мнения казахских философов о мифологии.

Summary. The mythology of the Kazakh people is an important component of the national culture, worldview and spiritual world. Myths play an important role in the formation of human relations with nature and the social environment, ways of knowing the world, as well as social norms, ethical values. This article examines the influence of Kazakh mythology on humans in antiquity and in the modern world, as well as the opinions of Kazakh philosophers about mythology.

Адамдар пайда болғаннан бері айналасындағы әлемді зерттеп, үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға бейімделіп келеді. Адамзат жаңа және түсініксіз нәрселер мен құбылыстармен бетпе-бет келді. Адам не болып жатқанын түсіндіру үшін, оны түсінбестен, өзінің айналасын және онда болып жатқан құбылыстарды сипаттау тәсілдерін жасады. Сипаттаудың кең таралған тәсілдерінің бірі миф болды. Миф адам мен қоршаған ортаның қарым-қатынасы функциясын атқарады [1].

Миф әр түрлі міндеттер үшін адамның мінез-құлқы мен санасын өзгертуге қабілетті, өйткені ол адамдарға бейсаналы әсер етеді. Демек, миф әлемді қабылдаудың қажетті, қарапайым және тиімді тәсілі болып табылады.

Ежелгі қазақ мифтері — қазақ мәдениетінің, дүниетанымының және рухани өмірінің маңызды құрамдас бөлігі. Қазақ мифологиясында табиғаттың, адамның, және қоғамның түрлі аспектілеріне байланысты көптеген аңыздар мен аффирмациялар бар. Бұл мифтер арқылы қазақ халқы өзінің тарихын, мәдениетін және ұлттық сәйкестігін қалыптастырған.

Қазақ мифтерінің түрлеріне: табиғат мифтері, құдайлар мен рухтар, ерлік пен батырлық, адамдар мен жануарлар туралы мифтер жатады [2].

Табиғат мифтері: Бұл мифтер табиғат құбылыстарын, жануарлар мен өсімдіктердің шығу тегі, сондай-ақ жер мен судың қасиеттерін түсіндіруге арналған. Мысалы, "Жер – ана" концепциясы адам мен жердің арасындағы байланысты, адамның жерге тәуелділігін, жердің қасиеттілігін, сондай-ақ оның өмірге қажеттілігін көрсетеді. Бұл ұғымға сәйкес, жер адамды өмірмен қамтамасыз етеді, оған астық, жеміс, мал береді. Жерді құрметтеу және оған зиян келтірмеу – адамзаттың өмір сүруінің негізі деп есептеледі.

Сонымен қатар, табиғат мифтері көбінесе жер бетіндегі түрлі табиғат құбылыстары мен құбылыстардың түсініктемелерін ұсынады. Мысалы, күннің шығуы мен батуы, жаңбыр мен қардың жаууы, желдің соғуы секілді құбылыстардың бәрі әртүрлі мифтерде өзіндік мән-мағынаға ие. Күннің шыққаны мен батуы кейбір халықтар үшін өмір мен өлімнің циклі ретінде қарастырылады, ал жаңбыр мен қардың жаууы – табиғаттың қайта жаңғыруы немесе әлемнің жаңаруы мен тазалануының белгісі ретінде сипатталады.

Құдайлар мен рухтар: Қазақ мифологиясында құдайлар мен рухтардың ролі өте маңызды болып табылады, себебі олар адам мен табиғат арасындағы байланысты орнатуға, өмірдің мәні мен заңдылықтарын түсінуге көмектеседі.

Тәңірі түсінігі — қазақ мифологиясындағы ең басты құдайлық ұғымдардың бірі болып табылады. Тәңірі — аспанның, табиғаттың және әлемнің жаратушысы. Бұл құдайдың әлемге тәртіп пен заңдылық беретінін, барлық тіршілік иелеріне өмір сыйлайтынын, әрі адамның тағдырын белгілеуші күш екенін қазақтар ерекше бағалаған. Қазақтар өмірдегі барлық маңызды іс-әрекеттерін Тәңірінің атымен бастайды, оны құрметтеу мен оған сыйыну халықтың рухани мәдениетінің негізі болып табылады.

Ата-баба рухтары да қазақ мифологиясында ерекше орын алады. Ата-бабалардың рухтары — тірі ұрпақпен байланыс орнататын, оларды қорғаушы және рухани көмек көрсетуші күштер ретінде қабылданады. Бұл рухтар жердегі адамдарға әділдік, бақыт, күш-қуат пен ақыл бере алады деп сенілген. Қазақтар ата-бабаларының рухтарына құрметпен қараған, олардың есімдерін атамай, "рухтар", "аталар", "құрметті тұлғалар" деп қадірлейтін болған.

Ата-баба рухтарының маңыздылығы қазақтардың қоғам өмірінде де көрініс тапқан. Әсіресе, бұл сенімдер жерлеу рәсімдері мен түрлі салт-жораларда айқын көрінеді. Рухтардың қолдауына ие болу үшін, оларды еске алу, құрметтеу, ас беру сияқты дәстүрлер орындалады [2].

Ерлік пен батырлық қазақ мифологиясында маңызды тақырып болып табылады. Батырлар мен олардың ерліктері — халықтың рухани байлығын, жауынгерлік дағдыларын, адалдық пен әділеттілік идеалдарын бейнелейтін күшті символдар болып табылады. Қазақтың эпикалық жырларында батырлардың ерлігі мен халықтың тағдырына әсер еткен шайқастар туралы көптеген аңыздар кездеседі. Олардың қатарында, әсіресе, "Қобыланды батыр" мен "Алпамыс батыр" сияқты эпостық шығармалар ерекше орын алады.

Ғалымдар бұл эпостық шығармаларды зерттегенде, олардың халықтың ұлтшылдық идеологиясын, патриотизмін нығайтудағы рөліне ерекше көңіл бөледі. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері Мұхтар Әуезов пен Сұлтанмахмұт Торайғыров, батырлық эпостардың қазақ халқының рухани өміріндегі ерекше орнын атайды. Мұхтар Әуезов өзінің «Ерлік пен батырлық» атты еңбегінде қазақ эпостарындағы батырлар бейнесін ұлттық сананың айқын көрінісі ретінде қарастырған. Оның пікірінше, батырлық — халықтың еркіндікке деген ұмтылысы, өз жерін қорғау үшін күресудегі ең жоғары моральдық мұрат [3].

Н.Қинаятова, Р. Бердібаев сияқты ғалымдар да қазақ эпосындағы батырлықты тарихи және мәдени тұрғыдан талдай отырып, олардың халықтың жауынгерлік дәстүрі мен ұлттық бірлігін көрсету тәсілі ретінде қарастырады.

Адам мен жануарлар арасындағы байланыс қазақ мифологиясында маңызды тақырып болып табылады. Қазақ халқының дүниетанымында адам мен табиғат, оның ішінде жануарлар, бір-бірімен тығыз байланысты және олардың арасындағы қарым-қатынас көбіне рухани және символикалық сипатта болған. Қазақ мифологиясындағы ең танымал аңыздардың бірі "Керкұла атты Кендебай" болып табылады. Бұл аңызда адам мен жануар арасындағы терең байланыс көрсетіледі. Кендебай — батыр, ол өзінің керкұла атымен бірге көптеген жаулармен шайқасып, қиындықтарды жеңеді. Жануарлардың ерекше қасиеттері мен олардың адам өміріндегі рөлі бұл аңызда айқын көрініс табады.

Р. Бердібаев өз еңбектерінде қазақ эпосындағы жануарлардың символикалық маңызына тоқталып, оларды адамдардың рухани және физикалық өміріндегі маңызды көмекшілер деп санайды. Оның айтуынша, жануарлар мифтерде адамның табиғатпен үндестігін, табиғаттың барлық тіршілік иелерімен тең әрі үйлесімді өмір сүруін көрсету үшін қолданылады [4].

Қазақ мифологиясын зерттеген ғалымдардың бірі Әлкей Марғұлан қазақтың мифологиясы, фольклоры мен этнографиясы бойынша көптеген зерттеулер жүргізген. Оның еңбектері мифтердің құрылымы мен олардағы символикаларды түсінуге көмектеседі.

Қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов фольклор мен мифологияның байланысын зерттеп, "Абай жолы" шығармасында мифологиялық элементтерді қолдану арқылы қазақ мәдениетін тереңірек ашады.

Т. Жұртбаев қазақ мифологиясының символикасы мен структурасын зерттеп, мифтердің қазіргі қоғамдағы рөлін талдаған. Қазақ мифологиясын А.Қыраубаев зерттеуші, ол мифтердің құрылымы мен функцияларын талдады. Оның еңбектерінде қазақтың аңыздары мен мифтері қазіргі мәдениеттегі рөлі қарастырылған. С. Нұрқатов қазақ мифологиясының заманауи контекстін зерттеп, оның қазіргі қоғамдағы маңызын қарастырған.

Ежелгі қазақ мифтері көбінесе табиғатпен, космологиямен, әрі адамның рухани өмірімен байланысты. Мысалы, «Адам мен Хауа» мифі, «Жер-Ана» концепциясы, «Көк Тәңірі» түсінігі сияқты маңызды элементтер қазақ халқының дүниетанымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған. «Адам мен әйелдің жаратылуы» мифінде адам мен әйелдің жаратылуы, олардың бір-бірімен байланысы мен отбасылық құндылықтары туралы айтылады. «Жер мен

су» мифінде жер мен судың пайда болуы, олардың адам өміріндегі маңызы туралы бейнеленсе, «Тәңірі мен Жер Анада» Тәңірі мен Жер Ананың арасындағы байланыс, олардың адамзатқа деген қарым-қатынасы айтылады.

Қазіргі кезеңдегі қазақ мифологиясы жаңа формалар мен контексттерде дамуда. Заманауи мифтер, мысалы, әлеуметтік медиа, кино және әдебиет арқылы пайда болады. Қазіргі қазақ мәдениетінде мифологиялық элементтерді қолдану көбейіп, халықтың тарихи естеліктері мен ұлттық идентификациясын жаңғыртуда маңызды рөл атқарады. Мысалы, Қазақтың батырлары және «Қазақтың тарихи тұлғалары» туралы мифтер қазіргі жастар арасында танымал болуда.

Қазақ мифологиясының ерекшеліктері:

- тарихи және мәдени сабақтастық: Қазақ мифологиясы ежелгі дәстүрлер мен аңыздарды сақтай отырып, қазіргі заманға бейімделуде. Бұл мәдениет пен тарихтың арасындағы байланысты нығайтады.

- символизм: Қазақ мифологиясында табиғат, жануарлар және адамдар арасындағы байланыс терең символикалық мағынаға ие. Мысалы, жылқы – еркіндік пен батылдықтың символы.

- су, жер, аспан: Қазақ мифологиясында су, жер, аспан сияқты табиғат элементтері ерекше орын алады. Олар халықтың дүниетанымында маңызды рөл атқарады.

- жан мен рух: Қазақ мифологиясында адамның жаны мен рухының өмірі, олардың табиғатпен байланысы туралы түсініктер бар. Бұл аспект қазіргі кезде экология мен табиғатқа деген көзқараспен тығыз байланысты [5].

Мифологиялық сананың адамға әсері — өте күрделі әрі терең құбылыс. Мифологиялық сана ежелгі қоғамдарда табиғат құбылыстарын түсіндіруге, адамдардың өзара қатынастарын реттеуге және әлеммен қарым-қатынасын қалыптастыруға қызмет етті. Сонымен қатар, ол қазіргі заманда да адам психологиясына, дүниетанымына және мәдениетіне үлкен ықпал етеді.

Мифологиялық сана ежелгі қоғамда табиғатпен үйлесімді өмір сүруге, адамдарды рухани және физикалық тұрғыдан қорғауға қызмет етті. Бұл кезеңде адам мен табиғат арасындағы шекара жоқтай сезілді: адам табиғаттың бір бөлігі болып саналды, ал табиғатта әрбір құбылыс немесе жануар өзіндік мән мен қасиетке ие болды. Мифтер арқылы адамның жаратылысқа деген құрметі, табиғаттың заңдылықтарын түсінуі, сондай-ақ әлеуметтік қатынастардың қалыптасуы жүзеге асты. Мысалы, жер мен көктің құдайларына, ата-бабалардың рухтарына деген сенім адамның моральдық, рухани және тұрмыстық ұстанымдарын белгіледі. Бұл сананың негізінде космологиялық және антропоморфтық принциптер жатты: әлемнің құрылымы мен адам өмірінің бағыты әртүрлі мифологиялық бейнелер арқылы сипатталды [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Пермяков Д.Д. «Мстители»: современный миф.[Электронный ресурс]// .- <https://cyberleninka.ru/article/n/mstiteli-sovremennyy-mif> (дата обращения 15.03.2021)
2. Әуезов М. - "Қазақ әдебиеті тарихы". Алматы: Жазушы, 1992.
3. Бердібаев Р. - "Қазақ эпосы: тарихы мен түрлері". Алматы: Жазушы, 1995.

4. Қинаятова Н. - "Қазақ эпосындағы батырлық мотивтер". Алматы: "Қазақстан", 1992.
5. Сейітов, А. "Қазақ мифологиясы: тарихи және мәдени аспектілері". Алматы: "Дәуір", 2010.
6. Молдабеков, Б. "Киелі мифтер: қазақ мәдениеті мен философиясы". Астана: "Фолиант", 2018.

ОӘК:343.9

ВИРТУАЛДЫ КЕҢІСТІКТІ БАҚЫЛАУ АЯСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Жадигерова А.К.

«Отбасын қолдау орталығы» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің заңгері,
Кентау қаласы әкімдігінің «Кентау қалалық жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» ММ, Кентау қ., Қазақстан

Резюме. В условиях современной глобальной информатизации и создания информационного общества информационные и телекоммуникационные технологии широко используются во всех сферах жизни. Их широкое и многоцелевое использование рождает виртуальное пространство, которое теперь стало не только основным средством общения, способом ведения деловых операций, средством самовыражения, но и новой областью права.

Summary. In the context of modern global informatization and the creation of an information society, information and telecommunication technologies are widely used in all spheres of life. Their widespread and multi-purpose use leads to the emergence of a virtual space, which is now not only the main method of communication, the method of conducting business operations, a means of self-expression, but also a new area of law.

Қазіргі заманғы жаһандық ақпараттандыру және ақпараттық қоғам құру жағдайында ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар өмірдің барлық салаларында кеңінен қолданылады. Оларды кеңінен және көп мақсатты қолдану виртуалды кеңістіктің пайда болуын тудырады, ол қазіргі кезде коммуникацияның негізгі әдісі, іскери операцияларды жүргізу әдісі, өзін-өзі көрсету құралы ғана емес, сонымен қатар жаңа құқық саласына айналды.

Виртуалды кеңістік, жаһандық, ұлттық шекаралардың болмауы, интерактивтілік, жасырындық сияқты сипаттамаларға ие, бір жағынан, адамдарға құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру үшін бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктер береді, ал екінші жағынан, ол әр түрлі заңсыз әрекеттерді жасау үшін кеңінен қолданылады. Сонымен, жақында виртуалды кеңістікте алаяқтық, бопсалау, порнографиялық, есірткіге қарсы және экстремистік материалдарды тарату, жала жабу, қорлау және басқа осыған ұқсас заң бұзушылықтар саны күрт өсті. Осыған байланысты, жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің жеке және қоғамдық мүдделерін іске асыру мен қорғауды қамтамасыз ету үшін виртуалды кеңістік заңдық ықпалға мұқтаж болып отыр. Виртуалды кеңістікті мемлекет бақылап, ондай бақылаудың негіздері мен шектері заңнамалық деңгейде бекітілуі керек.

Алайда, ақпараттық технологиялардың әсерінен өзгеріп отыратын мемлекеттің бақылау қызметінің тиісті аспектілері бүгінгі күні жеткілікті дәрежеде сезілмейді және нәтижесінде салыстырмалы жаңашылдығы мен құқықтық жүйенің инерциясына байланысты нашар зерттелген. Сонымен, осы салада жан-жақты зерттеулердің болмауы, виртуалды кеңістікте туындайтын ақпараттық қатынастарды интенсивті түрде таратуға, олардың өмірдің барлық салаларына енуіне, виртуалды кеңістіктегі құқық бұзушылықтардың өсуіне деген сөзсіз тенденцияның болуы оны мемлекеттік бақылау қызметінің объектісі ретінде зерттеудің өзектілігін айқындайды. Бұл проблеманың теориялық зерттеулері қазіргі кезде үлкен практикалық маңыздылыққа ие, өйткені олар еліміздегі ақпараттық қатынастардың оң тәжірибесінің қалыптасуына тікелей әсер етеді. Теориялық базаның қалыптасуының толық болмауы, теориялық құрылымдардағы қателіктер негативті сипаттағы ауыр практикалық салдарға әкелуі мүмкін. Қаралып отырған мәселелердің мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі үшін маңыздылығын ескере отырып, виртуалды кеңістікті бақылау қажеттілігі туралы мемлекет басшысы және басқа да жоғары лауазымды тұлғалар бірнеше рет айтқан болатын. Қоғамның үйлесімділігі мен өркендеуіне ықпал ететін мемлекеттік қызметтің бағыттарын ғылыми тұжырымдау, негіздеу және жүзеге асыру қажеттілігі туындайды. Дамудың қазіргі кезеңінде мемлекет қызметінің осындай объективті қажетті бағыты виртуалды кеңістікте туындайтын ақпараттық қатынастарды мемлекеттік бақылау болып табылады.

Әр түрлі электронды құрылғыларды қолдануға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастар сферасын белгілеу үшін қазіргі ғылымда бірқатар терминдер қолданылады: «Кибер кеңістік», «Желілік кеңістік», «Интернет-орта», «Виртуалды кеңістік» және т.б. Соңғы термин «Виртуалды кеңістік» - ғылыми қолданыста нормативті бекіту және пайдалану үшін ең қолайлы. Жалпы тұтынушы ұғымына тоқталсақ, Тұтынушы - бұл жеке тұтынушы немесе жеке шаруашылығына пайдалану мақсатында тауар сатып алатын және жұмыстар мен қызмет көрсетулерді пайдаланатын азамат немесе белгілі бір ұйым. Тұтынушылардың негізгі құқықтары бар, олар:

- *негізгі мұқтаждықтарды қанағаттандыруға*, яғни өмір сүруді қамтамасыз етуге бағытталған тауарлар мен қызметтерге; тамаққа, киімге, баспанаға, денсаулық сақтауға, білім алуға, санитарлық жағдайға арналған құқығы;

- адам денсаулығына немесе өміріне қауіп төндіретін тауарлардан, өндірістік процестер мен қызметтерден қорғануға арналған *қауіпсіздік құқығы*;

- өзің сатып алып отырған тауар туралы мәлімет алуға: тауар жақсы ма, қандай қасиеттері бар, сапа сертификатының мерзімі өтіп кеткен жоқ па, ол кіммен берілген, тауар сатушы кімнің өкілдігін білдіріп отыр және тауар құжаттары туралы *мәлімет алуға құқығы*;

- монополиялы тауарға оның бағасының көңілге қонымды екеніне кепіл алуға, қаңты бір сомада сатылып отырған алуан түрлі тауарларды *таңдауға құқығы*;

- өзінің мүдделерін ескеруге және үкіметтік қоғамдық ұйымдарға тұтыну құқығын ескеруге, ұсыныстар беруге, *тыңдатуға құқығы;*
- сапасыз тауарлар немесе қанағаттанарлықсыз қызмет көрсетілгенде шығынның орнын *өндіріп алуға құқығы;*
- тұтынушыға тауарлардың сапасын ажыратуға мүмкіндік беретін білімдер мен ілімдер алуға деген *тұтыну біліміне құқығы.*[1].

Қазіргі Қазақстанда мемлекет қызметі бүкіл қоғам өмірі үшін шешуші рөл атқарады. Мемлекеттік қызмет арқылы әлеуметтік процестерді тікелей басқару жүзеге асырылады. Демек, қоғамның үйлесімділігі мен өркендеуіне ықпал ететін мемлекеттік қызметтің бағыттарын ғылыми тұжырымдау, негіздеу және жүзеге асыру қажеттілігі туындайды. Дамудың қазіргі кезеңінде мемлекет қызметінің осындай объективті қажетті бағыты виртуалды кеңістікте туындайтын ақпараттық қатынастарды мемлекеттік бақылау болып табылады[2].

Интернет - әлемнің көптеген елдеріндегі жүздеген миллион адамдар арасындағы мәліметтер мен ақпарат алмасудың әмбебап техникалық ортасы. Желінің жұмыс істеуі - озық технологияларды дамыту мен қолданудың қуатты факторы. Екінші жағынан, Интернетті пайдалану зиянды ақпаратты кеңінен тарату қаупімен, басқару жүйелеріне санкцияланбай енуімен, адам құқықтарының бұзылуымен және басқа да жағымсыз аспектілердің пайда болу қаупімен байланысты, бұл Интернеттегі әртүрлі субъектілер жүзеге асыратын қызметті халықаралық-құқықтық реттеу мәселесін шешуді талап етеді. Интернет қалыптасқан құқықтық жүйелердің күшін, сонымен қатар заманауи халықаралық құқықтың өмірдің материалдық жағдайларының өзгеруіне барабар жауап қайтару және технологияның бұрын-соңды болмаған дамуына байланысты туындайтын мәселелерді тез шешу қабілетін сезінуде. Бұл Интернет заңның ережелеріне бағынып қана қоймай, өз кезегінде оның қорғауында болуы керек деген постулат. Интернеттің заңға бағынатындығы даусыз. Мысалы, Интернет арқылы таратылған нәсілшілдік хабарлама баспа БАҚ немесе радио арқылы таратылғандай, заңсыз деп бағалануы керек. Ақпараттық технологиялардың біркелкі дамуы әр түрлі елдер мен аймақтар арасындағы сандық алшақтық мәселесін туындатты. Мемлекетаралық деңгейде барлық мемлекеттер ақпараттық технологиялар көтерген техникалық мәселелерді шешуге қатысатын және сонымен бірге ақпараттық революция нәтижесінде алынған барлық артықшылықтарды пайдаланатын ғаламдық желілерді реттеудің осындай халықаралық құқықтық базасын әзірлеу қажеттілігі туралы тұрақты даму тұжырымы қалыптасты [3].

Киберқылмыс туралы конвенция жасалғанға дейінгі келіссөздер процесінің ерекшеліктеріне сүйене отырып, ең перспективалы, бірақ мемлекеттердің позицияларының айтарлықтай сәйкес келуі бар мәселелер халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сондай-ақ спаммен күресу деп болжауға болады. Бұл бағытта халықаралық аренада алғашқы қадамдар жасалуда. Қазір кибер кеңістігін халықаралық-құқықтық құралдармен реттеу қаншалықты тиімді болады деп айту қиын. Оқиға дамуының түрлі

сценарийлері болуы мүмкін. Ерте ме, кеш пе, бірақ Интернет жұмысының барлық аспектілерін қамтитын жан-жақты әмбебап халықаралық шартты әзірлеу жұмыстары басталады деп болжауға болады. Немесе біртіндеп Интернетті пайдалану жөніндегі қатынастарды реттеудің әр түрлі мәселелеріне арналған бөлек халықаралық шарттардан, сондай-ақ осы салада туындайтын әдеттегі құқықтық нормалардан тұратын халықаралық Интернет құқығы құрылады. Алайда, қазірдің өзінде еліміздің Интернетті реттеу проблемаларымен айналысатын түрлі халықаралық ұйымдар мен конференциялардың жұмысына белсенді қатысуы керек екендігі айдан анық. Егер уақыт жоғалып кетсе, онда еліміз әлемдік өркениеттің одан әрі дамуын анықтайтын ақпараттық төңкеріс шегінде болады [4].

XXI ғасырдың тұтынушысы – әлемдік тұтынушы. Бүгінгі таңда цифрлық революцияның арқасында тұтынушылардың көпшілігі халықаралық аренадан көрініп отыр. Себебі тұтынушылардың тауарлар мен қызметтерді халықаралық деңгейде таңдауға мүмкіндіктері бар. Дегенмен әр бір тұтынушыны өз құқықтары мен міндеттерін толықтай білуі қажет. Тиісті мамандардан құқықтық кеңестер ала отырып, әр қадамына мән беріп, алаяқтардың алдауына түсіп қалмауға шақырамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы Заңы.http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274_
2. Н.Н.Телешина Виртуальное пространство как объект контрольной деятельности государства тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.01
3. О.В.Мозолина Публично-правовые аспекты международного регулирования отношений в Интернететема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.10.
4. Руководство по защите прав потребителей. Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. 2019 г

ӨОЖ 347

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Жаксылыков Н.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье раскрывается эволюция коррупции как явления, начиная с древних времен до сегодняшнего дня. В работе рассматриваются причины возникновения коррупции, ее формы и влияние на различные исторические периоды. Отдельное внимание уделяется современным изменениям в отношении к коррупции, принятым антикоррупционным мерам и их эффективности в глобальном контексте. Анализируются примеры стран, которые успешно борются с этим явлением, а также подчеркивается значимость общественного сознания и институциональных реформ в этой борьбе.

Summary. This article delves into the evolution of corruption as a phenomenon, starting from ancient times to the present day. The paper examines the causes of corruption, its forms, and its impact across various historical periods. Special attention is given to contemporary changes in

attitudes toward corruption, the anti-corruption measures adopted, and their effectiveness in a global context. Examples of countries successfully combating this phenomenon are analyzed, emphasizing the importance of public awareness and institutional reforms in this struggle.

Сыбайлас жемқорлық – адамзат тарихының ең ежелгі және тұрақты құбылыстарының бірі. Ол түрлі формада және әр кезеңде көрініс тауып, қоғамның дамуына теріс әсер етті. Тарихқа үңілсек, сыбайлас жемқорлықтың түп-тамыры ежелгі өркениеттерге дейін жетеді. Мысалы, Ежелгі Римде және Қытайдың көне дәуірінде билік өкілдерінің парақорлық пен қызметті жеке басына пайдалану жағдайлары жиі кездескен.

Сыбайлас жемқорлық адамзат тарихының әр кезеңінде өзіндік ерекшеліктерімен көрініс тауып отырды. Орта ғасырларда бұл құбылыс шіркеу мен феодалдық басқару жүйелерінде айқын байқалды. Сол уақытта шіркеу үлкен саяси және экономикалық билікке ие болғандықтан, парақорлық пен сатқындық кең тараған құбылысқа айналды. Тек дін басшылары ғана емес, сондай-ақ феодалдық лордтар мен олардың вассалдары да сыбайлас жемқорлықты қолдана отырып, өз билігін нығайтып, мүдделерін қорғауға тырысты. Пара беру немесе басқа да заңсыз әрекеттер арқылы адамдар лауазымға ие болып немесе сот істерінде өз пайдасын қамтамасыз етті. Бұл кезеңде мораль мен этикалық қағидалар көп жағдайда билік пен байлық мүдделерінің көлеңкесінде қалып отырды [1].

Өнеркәсіптік революция жаңа дәуірді бастауымен қатар, сыбайлас жемқорлықтың да түрленуіне ықпал етті. Экономикалық және әлеуметтік өзгерістер, қалалардың өсуі және өндірістің шоғырлануы билік пен байлық арасындағы байланысты күшейтті. Бұл кезеңде сыбайлас жемқорлық тек мемлекеттік басқару органдарында ғана емес, сонымен қатар жеке секторда да айқын байқала бастады. Индустрияландыру процесі аясында байлыққа жету жолындағы бәсекелестік пара беру және келісім-шарттарды заңсыз жолмен жеңіп алу сияқты әрекеттерді тудырды. Соның нәтижесінде қоғамның ауқатты топтары өз әсерін күшейтіп, билік құрылымдарына ықпал етуге ұмтылды.

Дегенмен, әрбір кезеңдегі сыбайлас жемқорлықтың таралуы сол заманның әлеуметтік, саяси және экономикалық жағдайларына тікелей байланысты болды. Орта ғасырларда шіркеу мен феодалдық иерархия басымдыққа ие болса, өнеркәсіптік революция кезінде жеке мүдделер мен капитализмнің күшеюі негізгі факторға айналды. Бұл сыбайлас жемқорлықтың әмбебап сипатын және оның үнемі өзгеріп отыратын табиғатын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, тарихтың әр кезеңінде сыбайлас жемқорлық билікті теріс пайдаланудың символы ретінде қарастырылды. Орта ғасырлар мен өнеркәсіптік революцияның сабақтары бүгінгі таңда қоғамның бұл мәселені шешудегі жауапкершілігін еске салады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес тек заңнамалық шаралармен ғана емес, сондай-ақ қоғамдық сана мен этикалық қағидаларды нығайту арқылы жүзеге асуы керек [2].

Қазіргі қоғамда сыбайлас жемқорлық – жаһандық проблема. Әлемдік деңгейде оған қарсы күресу үшін әртүрлі стратегиялар мен реформалар енгізілуде. Көптеген мемлекеттер антикоррупциялық заңдар қабылдап,

ашықтықты арттыру және есептілікті күшейту мақсатында шаралар қолдануда. Сонымен қатар, қазіргі қоғамда ақпараттық технологиялардың дамуы да сыбайлас жемқорлықты анықтау мен оның алдын алуға ықпал етеді.

Сыбайлас жемқорлық – заманауи әлемнің жаһандық проблемасы, ол қоғамның барлық салаларына зиянын тигізіп, экономикалық және әлеуметтік тұрақтылықты әлсіретеді. Бұл құбылыспен күресу барлық мемлекеттер үшін өзекті мәселе болып отыр. Әлемнің әр түкпірінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы әртүрлі стратегиялар мен реформалар енгізіліп, бұл әрекеттердің нәтижелілігі көбіне елдің саяси және экономикалық жағдайына байланысты.

Көптеген мемлекеттер сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдарды қабылдап, олардың орындалуын қамтамасыз ету үшін түрлі механизмдерді енгізуде. Бұл заңдар, көбінесе, мемлекеттік мекемелердегі ашықтықты арттыру мен есептілікті күшейтуге бағытталған. Ашықтық – мемлекеттік және жеке секторлардағы сенім деңгейін көтерудің маңызды элементі. Мысалы, мемлекеттік сатып алулар жүйесін цифрландыру және ашық платформалар арқылы жүргізу көптеген елдерде жемқорлыққа қарсы тиімді қадамдардың бірі ретінде танылды.

Қазіргі технологиялар сыбайлас жемқорлықпен күресуге айтарлықтай көмек көрсетуде. Ақпараттық жүйелер мен цифрландыру құралдары үкіметтер мен бизнес құрылымдары арасындағы процестерді оңтайландырып, парақорлыққа мүмкіндік беретін бюрократиялық кедергілерді азайтады. Сонымен қатар, азаматтарға қолжетімді мәліметтер базасын құру арқылы қоғамдағы есептілік деңгейі артып, ашықтықты қамтамасыз етуге болады. Бұл технологиялық шешімдер тек сыбайлас жемқорлықты анықтауға емес, оны алдын алуға да ықпал етеді [3].

Дегенмен, сыбайлас жемқорлықпен күресте тек заңнамалық және технологиялық құралдарды қолдану жеткіліксіз. Бұл мәселеге қарсы күрестің негізінде қоғамдық сана мен этикалық құндылықтарды нығайту жатыр. Азаматтардың жемқорлық әрекеттерге төзбеуі және олардың құқықтық сауаттылығын арттыру – қоғамды тазарту жолындағы маңызды қадамдардың бірі. Қоғам мүшелері өздерінің жеке жауапкершіліктерін түсінген кезде ғана сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес табысты болуы мүмкін.

Қорыта айтқанда, қазіргі қоғамдағы сыбайлас жемқорлық жаһандық мәселе болып қала берсе де, онымен күресу жолында айтарлықтай алға басу бар. Бұл күрес заңдарды жетілдіруді, технологияларды енгізуді және қоғамдағы моральдық құндылықтарды нығайтуды талап етеді. Сыбайлас жемқорлықты жеңу – тек билік органдарының ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ мақсаты. Тек бірге әрекет ету арқылы ғана бұл теріс құбылысты жоюға болады [4].

Дегенмен, сыбайлас жемқорлықты түбегейлі жою үшін тек заңдық шаралар ғана емес, сондай-ақ қоғамдық сана-сезімнің өзгеруі қажет. Халықтың белсенділігі мен этикалық құндылықтардың насихатталуы – сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі құралдары болып табылады.

Сыбайлас жемқорлықтың тарихи аспектілерін зерттей отырып, оны жою үшін қазіргі заманғы тәсілдерді қолдану қажеттігі айқын көрінеді. Бұл – тек заңгерлер мен саясаткерлердің ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметова Г.К. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдар және олардың құқықтық тиімділігі // Қазақстан құқықтық зерттеулері журналы. – 2022. – №3. – Б. 30-40.
2. Петрова А.Л. Международный опыт борьбы с коррупцией и его применение в Казахстане // Вестник сравнительного права. – 2019. – №6. – С. 70-85.
3. Сыдыкова Б. Электрондық үкіметтің сыбайлас жемқорлыққа қарсы рөлі // Жаңа басқару технологиялары журналы. – 2021. – №2. – Б. 15-25.
4. Нұрғазы Б.Қ. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге бағытталған шаралар // Қазақстан инновациялық зерттеулері журналы. – 2023. – №5. – Б. 40-50.

ӘОЖ 347

ҚАЗАҚСТАНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЗАҢДАР: ЖЕТІСТІКТЕР МЕН МӘСЕЛЕЛЕР

Жаксылыков Н.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В Казахстане принят ряд антикоррупционных законов, направленных на предотвращение и сокращение случаев коррупции. Основные достижения включают усиление ответственности за коррупционные преступления, внедрение электронного правительства и прозрачных процедур в государственных органах. Однако сохраняются проблемы, такие как недостаточная эффективность правоприменения, низкий уровень правосознания и необходимость в дальнейшем развитии законодательной базы. Для достижения устойчивых результатов необходимо усилить превентивные меры, повысить цифровизацию процессов и стимулировать общественный контроль.

Summary. Kazakhstan has implemented a number of anti-corruption laws aimed at preventing and reducing cases of corruption. Key achievements include the strengthening of accountability for corruption offenses, the introduction of e-government, and transparent procedures in public institutions. However, challenges remain, such as the insufficient effectiveness of law enforcement, low public awareness, and the need for further development of the legislative framework. To achieve sustainable results, preventive measures should be strengthened, digitization processes advanced, and public oversight encouraged.

Сыбайлас жемқорлық – қоғамның дамуына үлкен кедергі келтіретін, мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігіне зиян тигізетін күрделі мәселе. Қазақстан бұл мәселемен күресте заңнамалық базаны жетілдіруде және практикалық шараларды енгізуде айтарлықтай қадамдар жасауда. Дегенмен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес әлі де болса кешенді тәсіл мен тиімділікті қажет етеді.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдардың негізгі жетістіктерінің бірі – олардың ауқымды құрылымы мен қолданыстағы тиімділігі. Мысалы:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиялар: 2015 жылы қабылданған 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам арасындағы серіктестікті нығайтуға бағытталған.

Сыбайлас жемқорлық – қоғамның дамуына кедергі келтіретін, мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігіне зиян тигізетін маңызды мәселе. Осы проблемаға қарсы тұру мақсатында Қазақстан 2015 жылы «2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны» қабылдады. Бұл құжаттың негізгі мақсаты – мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам арасындағы серіктестікті нығайту арқылы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету және ашықтық пен есептілікті арттыру [1].

Стратегияның маңызды ерекшеліктерінің бірі – билік пен қоғам арасындағы ынтымақтастыққа назар аудару. Мемлекеттік органдар азаматтық қоғам өкілдерімен бірге сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қатысты іс-шараларды жүзеге асыруы керек. Бұл әртүрлі саладағы азаматтардың пікірлерін ескеріп, оларды шешім қабылдау процестеріне тартуға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл тек мемлекеттік органдардың жауапкершілігін ғана емес, сонымен қатар халықтың белсенділігін арттырады.

Стратегия аясында бірқатар нақты шаралар енгізілді. Мысалы:

- Электрондық үкімет жүйесінің дамуы: бұл жүйе мемлекеттік қызметтердің ашықтығын қамтамасыз етіп, жемқорлыққа байланысты мүмкіндіктерді азайтады.

- Білім беру және ақпараттандыру: азаматтарды, әсіресе жастарды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу және ақпараттандыру бойынша бағдарламалар енгізілді.

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттіктің қызметі: бұл орган сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың орындалуын бақылап, оның тиімділігін арттыруға бағытталған.

Дегенмен, стратегияны жүзеге асыру барысында кейбір мәселелер орын алды. Соның ішінде заңдардың тәжірибелік орындалу деңгейінің төмендігі мен кейбір мемлекеттік қызметкерлер арасында сыбайлас жемқорлықты қабылдау мәдениетінің жойылмауы байқалды [2].

2. Электрондық үкіметтің енгізілуі: мемлекеттік қызметтерді онлайн түрде көрсету азаматтардың мемлекеттік органдармен байланыс кезіндегі ашықтық пен тиімділікті арттырды. Бұл жүйе сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың маңызды қадамы ретінде бағаланады.

Электрондық үкімет – заманауи технологияларды пайдаланып, мемлекеттік қызмет көрсету сапасын жақсартуға бағытталған маңызды бастама. Бұл жүйе мемлекеттік органдар мен азаматтар арасындағы байланысты жақсартып қана қоймай, басқару саласындағы ашықтықты қамтамасыз етуде және сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда үлкен рөл атқаруда.

Электрондық үкіметтің енгізілуінің ең басты артықшылықтарының бірі – мемлекеттік қызметтерді онлайн түрде көрсету мүмкіндігі. Бұл азаматтарға бұрынғыдай уақытын жоғалтпай, қажет қызметтерді қашықтан, кезекке тұрмай

алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, электрондық қызмет көрсету процестерінің автоматтандырылуы адами фактордың әсерін азайтып, қызмет көрсетудегі әділдік пен ашықтықты арттырды.

Екіншіден, электрондық үкімет мемлекеттік органдар арасындағы деректер алмасу процестерін оңтайландырды. Бұл деректердің дәлдігін және шешім қабылдау кезіндегі тиімділікті жақсартты. Электрондық жүйе арқылы жасалған келісімдер мен құжаттарды қадағалауға болатындықтан, оның сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі маңыздылығы арта түсті.

Үшіншіден, цифрлық платформалардың дамуы азаматтардың мемлекеттік органдармен кері байланыс орнатуына жол ашты. Әртүрлі онлайн-платформалар арқылы азаматтар өз өтініштері мен ұсыныстарын мемлекеттік органдарға тікелей жеткізе алады. Бұл халықтың пікірін ескеріп, басқару процестерін жақсартуға мүмкіндік береді [3].

Дегенмен, электрондық үкіметті енгізу барысында кездесетін қиындықтарды да ескеру қажет. Кейбір аймақтарда интернетке қолжетімділік мәселелері сақталуда, ал кейбір азаматтар әлі күнге дейін цифрлық қызметтерді пайдалануға дағдыланбаған. Сондықтан халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру маңызды міндет болып табылады.

Қорыта айтқанда, электрондық үкіметтің енгізілуі мемлекеттік басқарудағы айқындық пен тиімділікті қамтамасыз ететін маңызды қадам болып табылады. Бұл жүйе сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге және азаматтардың мемлекеттік басқаруға деген сенімін нығайтуға ықпал етеді. Алдағы жылдары электрондық үкіметтің мүмкіндіктерін кеңейту арқылы оның тиімділігін одан әрі арттыруға болады.

3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттіктің қызметі: бұл орган құқықтық тәртіпті нығайтуда маңызды рөл атқарып, ірі сыбайлас жемқорлық істерін ашуда белсенді жұмыс атқаруда.

Сыбайлас жемқорлық – қоғамның дамуына кедергі келтіретін, құқықтық тәртіпке нұқсан келтіретін ең өзекті мәселелердің бірі. Бұл құбылыспен күресу мақсатында Қазақстанда Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі құрылып, оның негізгі мақсаты жемқорлық деңгейін төмендету және құқықтық тәртіпті нығайту болып табылады.

Агенттіктің негізгі қызметтерінің бірі – ірі сыбайлас жемқорлық істерін тергеу және ашу. Бұл орган жоғары лауазымды тұлғалардың да, қатардағы мемлекеттік қызметкерлердің де заңсыз әрекеттерін анықтап, қылмыстық жауапкершілікке тартуды қамтамасыз етеді. Осылайша, агенттік билік органдарындағы тәртіпті нығайтуға және мемлекеттік қызметтегі сенімділікті арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, агенттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты әзірлеу мен іске асыруда маңызды рөл атқарады. Ол заңнамалық базаны жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізіп, алдын алу шараларын ұйымдастырады. Мысалы, мемлекеттік қызметте ашықтықты қамтамасыз ету және электронды қызметтерді дамыту жемқорлықтың алдын алудағы басты қадамдардың бірі болып табылады [4].

Бұдан бөлек, агенттік халықты ақпараттандыру және білім беру бағдарламаларын іске асыру арқылы азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік мәдениетін қалыптастыруда. Атап айтқанда, мектептер мен университеттерде жемқорлыққа қарсы түсіндіру жұмыстары жүргізіліп, әртүрлі жастағы азаматтарға арналған тренингтер ұйымдастырылады. Бұл қоғамды сыбайлас жемқорлықпен күреске белсенді қатысуға ынталандырады.

Дегенмен, агенттіктің жұмысы барысында кездесетін қиындықтар да жоқ емес. Кейде тергеу жұмыстары ұзаққа созылады немесе кейбір құқықтық олқылықтар белгілі бір істердің толықтай шешілуіне кедергі келтіруі мүмкін. Осындай қиындықтарды еңсеру үшін агенттіктің ресурстарын нығайту, заңнаманы жетілдіру және халықаралық тәжірибені қолдану қажет.

Қорытындылай келе, сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттік құқықтық тәртіпті нығайту мен сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуде маңызды рөл атқаруда. Ол Қазақстанның демократиялық және әділетті қоғам құру жолындағы маңызды институты болып табылады. Алдағы уақытта агенттіктің қызметін жетілдіру арқылы бұл бағытта айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізуге болады.

Егер қосымша толықтырулар немесе өзгертулер қажет болса, маған хабарласыңыз!

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдар мен бастамаларда шешуді қажет ететін мәселелер де бар:

1. Заңдардың орындалуы: қабылданған заңдардың кейбір жағдайларда толық орындалмауы және бақылаудың әлсіздігі олардың тиімділігін төмендетеді.

2. Құқықтық олқылықтар: кейбір заңнамалық нормалардың жеткіліксіздігі немесе түсініксіздігі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске кедергі келтіруде.

3. Қоғамдық сана: азаматтардың кейбір бөлігі арасында сыбайлас жемқорлыққа төзімділік көзқарасы сақталуда, бұл мәселені шешуді қиындатады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдар мен шаралардың нәтижелері байқалуда, бірақ оларды одан әрі жетілдіру қажет. Заңдардың орындалуын қадағалауды күшейту, азаматтық қоғамның рөлін арттыру және халықаралық тәжірибені қолдану арқылы бұл мәселеге кешенді шешім табуға болады. Тек осылай ғана Қазақстан ашық, әділетті және тиімді басқару жүйесін құра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметова Г.К. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдар және олардың құқықтық тиімділігі // Қазақстан құқықтық зерттеулері журналы. – 2022. – №3. – Б. 30-40.

2. Петрова А.Л. Международный опыт борьбы с коррупцией и его применение в Казахстане // Вестник сравнительного права. – 2019. – №6. – С. 70-85.

3. Сыдыкова Б. Электрондық үкіметтің сыбайлас жемқорлыққа қарсы рөлі // Жаңа басқару технологиялары журналы. – 2021. – №2. – Б. 15-25.

4. Нұрғазы Б.Қ. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге бағытталған шаралар // Қазақстан инновациялық зерттеулері журналы. – 2023. – №5. – Б. 40-50.

ОӘЖ 342

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Жайлауова А.Ш.

Орталық Азия Инновациялық Университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы правового регулирования общественного контроля в Республике Казахстан. Анализируются существующие проблемы и предлагаются пути совершенствования правовой базы и практики реализации общественного контроля. Особое внимание уделяется роли общественного контроля в обеспечении прозрачности и подотчетности государственных органов.

Summary. The article discusses the issues of legal regulation of public control in the Republic of Kazakhstan. The existing problems are analyzed and ways of improving the legal framework and practice of implementing public control are proposed. Special attention is paid to the role of public oversight in ensuring transparency and accountability of government agencies.

Қоғамдық бақылау мемлекеттік органдар қызметінің заңдылығын, ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жүйесін жаңғырту жағдайында қоғамдық бақылау мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру және азаматтардың билікке деген сенімін нығайту тәсілі ретінде ерекше маңызға ие болады.

Қоғамдық бақылау тұжырымдамасының құқықтық негізі қоғамның демократиялық моделінің маңызды элементін білдіретін конституциялық-құқықтық институттарға негізделген. Демократия қағидаттарында қалыптасқан мемлекеттік аппараттың тұрақты және тиімді жұмыс істеуі үшін Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметіне қоғам тарапынан тәуелсіз бақылауды қамтамасыз ететін заманауи және пәрменді тетіктердің болуы талап етіледі [1].

Демократиялық мемлекетте қоғамдық бақылау азаматтар мен олардың бірлестіктеріне билікті басқару және есеп беру процесіне қатысуға мүмкіндік беретін маңызды құрал ретінде қызмет етеді. Қоғамдық бақылауды реттейтін конституциялық-құқықтық тетіктерге ақпаратқа қол жеткізу, жария талқылауларға қатысу, Мемлекеттік органдардың қызметіне мониторинг және бағалау жүргізу құқығы, сондай-ақ қоғамдық тергеуге бастамашылық жасау мүмкіндігі жатады.

Қоғамдық бақылаудың теңдестірілген жүйесі билік органдарының қызметіндегі кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік береді және оларды түзетуге ықпал етеді. Бұл мемлекеттік құрылымдардың ашықтығы мен есептілігін ғана

емес, сонымен қатар азаматтардың билік институттарына деген сенімін нығайтуды қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының қазіргі құқықтық жүйесі жағдайында қоғамдық бақылау әділдікке, заңдылыққа және азаматтардың құқықтарын сақтауға қол жеткізуге бағытталған демократиялық басқарудың ажырамас бөлігіне айналады [2].

Осылайша, қоғамдық бақылау тиімді мемлекеттік басқарудың негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Ол билік органдарының қызметін объективті және тәуелсіз бақылау үшін жағдай жасай отырып, мемлекет пен қоғам арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде оларды жетілдіруге және азаматтардың мүдделерін неғұрлым толық қанағаттандыруға ықпал етеді.

Қоғамдық бақылау-бұл қоғам тарапынан мемлекеттік органдар мен басқа да мемлекеттік мекемелердің қызметін тексеруге және бағалауға бағытталған шаралар жүйесі. Қоғамдық бақылаудың негізгі міндеттері заңдылықтың бұзылуын анықтау, билік органдары қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету және халыққа көрсетілетін қызметтердің сапасын жақсарту болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда қоғамдық бақылау мәселелерін реттейтін бірқатар нормативтік құқықтық актілер бар. Азаматтардың мемлекеттік істерді басқаруға қатысу құқығын бекітетін Қазақстан Республикасының Конституциясы негізгі құжат болып табылады. Сондай-ақ қоғамдық бірлестіктердің қызметін және олардың мемлекеттік органдардың қызметін бақылау құқығын реттейтін заңдар мен заңға тәуелді актілер қолданылады.

Қазақстанда қоғамдық бақылауды құқықтық реттеу Қазақстан Республикасының Конституциясы, сондай-ақ бірқатар заңдар мен заңға тәуелді актілер негізінде жүзеге асырылады. Қоғамдық бақылауды реттейтін негізгі нормативтік актілер: азаматтардың мемлекет істерін басқаруға қатысу құқығына кепілдік беретін Қазақстан Республикасының Конституциясы (33-бап); азаматтардың мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізу тәртібін белгілейтін "Ақпаратқа қол жеткізу туралы" Қазақстан Республикасының Заңы (2015 жыл) болып табылады; Мемлекеттік органдар жанындағы Қоғамдық кеңестердің қызметін реттейтін "Қоғамдық кеңестер туралы" Қазақстан Республикасының Заңы (2015 жыл); азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қатысуын көздейтін "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" Қазақстан Республикасының Заңы (2015 жыл). Бұдан басқа, Қазақстанда қоғамдық тыңдаулар, мониторинг және сараптама жүргізу тәртібі сияқты қоғамдық бақылаудың жекелеген аспектілерін реттейтін әртүрлі заңға тәуелді актілер қолданылады.

Қазақстанда қоғамдық бақылауды реттейтін жеткілікті дамыған құқықтық базаның болуына қарамастан, оны тиімді іске асыруға кедергі келтіретін бірқатар проблемалар бар. Негізгі проблемаларға мыналар жатады: қоғамдық бақылаудың құқықтық мәртебесінің жеткіліксіздігі, ақпаратқа қол жетімділіктің шектелуі, азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің белсенділігінің жеткіліксіздігі және қоғамдық кеңестердің ресми сипаты. Негізгі

проблемалардың бірі-қоғамдық бақылау ұғымын, мақсаттарын, міндеттері мен тетіктерін нақты анықтайтын бірыңғай заңнамалық актінің болмауы. Қазіргі уақытта қоғамдық бақылауды реттейтін нормалар әртүрлі заңдар мен заңға тәуелді актілерге сәйкес шашыраңқы, бұл оларды іс жүзінде қолдануды қиындатады. "Ақпаратқа қол жеткізу туралы" Заңның болуына қарамастан, іс жүзінде азаматтар мен қоғамдық бірлестіктер мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпарат алу кезінде жиі қиындықтарға тап болады. Бұл ақпаратқа қол жеткізу құқығын іске асырудың нақты тетіктерінің болмауына, сондай-ақ мемлекеттік құрылымдар жұмысының ашықтығының жеткіліксіздігіне байланысты. Қазақстанда қоғамдық бақылауды жүзеге асыруда азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің белсенділігінің төмен деңгейі байқалады. Бұл азаматтардың қоғамдық бақылауға қатысу құқықтары мен мүмкіндіктері туралы хабардар болмауына, сондай-ақ осы қызметке қатысу үшін ынталандырудың болмауына байланысты. "Қоғамдық кеңестер туралы" Заңға сәйкес құрылған мемлекеттік органдар жанындағы Қоғамдық кеңестер көбінесе формальды болып табылады және шешім қабылдауға айтарлықтай әсер етпейді. Бұл қоғамдық кеңестердің нақты өкілеттіктерінің болмауына, сондай-ақ олардың мүшелерінің Тәуелсіздігінің жеткіліксіздігіне байланысты.

Анықталған проблемаларды шешу және Қазақстанда қоғамдық бақылаудың тиімділігін арттыру үшін осы саланы құқықтық реттеуді жетілдіруге бағытталған бірқатар шаралар қабылдау қажет. Жетілдірудің негізгі жолдары мыналарды қамтиды: қоғамдық бақылау туралы бірыңғай заң қабылдау, ақпаратқа қол жеткізу кепілдіктерін күшейту, азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің белсенділігін арттыру, сондай-ақ қоғамдық кеңестердің тәуелсіздігін нығайту. Негізгі қадамдардың бірі қоғамдық бақылау ұғымын, мақсаттарын, міндеттері мен тетіктерін нақты айқындайтын бірыңғай заң қабылдау болуы тиіс. Мұндай заң азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің қоғамдық бақылауды жүзеге асыруға қатысуы үшін құқықтық негіздерді белгілеуге, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттары арасындағы өзара іс-қимыл тәртібін айқындауға тиіс. Тиімді қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету үшін азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізу кепілдігін күшейту қажет. Бұған ақпаратқа қол жеткізу құқығын іске асырудың неғұрлым нақты тетіктерін, сондай-ақ ақпарат беруден заңсыз бас тартқаны үшін жауапкершілікті белгілеуді көздейтін "ақпаратқа қол жеткізу туралы" Заңға өзгерістер енгізу арқылы қол жеткізуге болады. Қоғамдық бақылауды жүзеге асыруда азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің белсенділігін арттыру үшін азаматтардың өздерінің құқықтары мен қоғамдық бақылауға қатысу мүмкіндіктері туралы хабардарлығын арттыруға бағытталған ақпараттық кампаниялар жүргізу қажет. Бұдан басқа, азаматтардың осы қызметке қатысуы үшін гранттар беру және қоғамдық бастамаларды қолдаудың өзге де нысандары сияқты ынталандыруларды әзірлеу қажет. Қоғамдық кеңестердің тиімділігін арттыру үшін олардың тәуелсіздігі мен нақты өкілеттіктерін күшейту қажет.

Қоғамдық бақылау демократияны нығайтудың және мемлекеттік басқарудың ашықтығын қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Қазақстанда қоғамдық бақылауды реттейтін белгілі бір құқықтық базаның болуына қарамастан, оны тиімді іске асыруға кедергі келтіретін бірқатар проблемалар бар. Осы проблемаларды шешу үшін бірыңғай заң қабылдауды, ақпаратқа қол жеткізу кепілдіктерін күшейтуді, азаматтардың белсенділігін арттыруды және қоғамдық кеңестердің тәуелсіздігін нығайтуды қоса алғанда, қоғамдық бақылауды құқықтық реттеуді жетілдіру жөнінде шаралар қабылдау қажет. Осы проблемаларды шешуге кешенді көзқарас жағдайында ғана Қазақстанда қоғамдық бақылаудың тиімділігін едәуір арттыруға қол жеткізуге болады [3].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында қоғамдық бақылау институттарының қызметін қамтамасыз ететін белгілі бір құқықтық негіз қалыптастырылды. Осы саланы реттейтін заңнамалық және нормативтік актілер мемлекеттік органдардың қызметінде ашықтық пен заңдылықты қамтамасыз ету құралы ретінде қоғамдық бақылаудың тиімді жұмыс істеуі үшін жағдай жасауға бағытталған. Алайда, қабылданған күш-жігерге қарамастан, құқықтық базаны және қоғамдық бақылау тетіктерін одан әрі жетілдіруді талап ететін бірқатар шешілмеген мәселелер бар.

Қоғамдық бақылау жүйесінің ағымдағы жағдайын талдау процесінде анықталған проблемалар құқықтық негіздерді нығайту және осы қызметті реттейтін принциптерді жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Мемлекет қоғамдық бақылау жүйесін енгізу және дамыту бойынша шаралар қабылдап жатқанын атап өту маңызды, алайда кейбір аспектілерде бақылаудың қолданыстағы тәсілдері мен құралдарын жақсарту бойынша одан әрі жұмыс қажет.

Қоғамдық бақылаудың құқықтық негіздерін нығайту, сондай-ақ оларды өзектендіру және халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мақсатында Қолданыстағы нормативтік актілерді қайта қарауды талап етеді. Заңнаманың ағымдағы шындықтарды ғана емес, цифрландыру және жаһандану жағдайында қоғамдық бақылауды дамытудың перспективалық бағыттарын да ескеруі маңызды [4].

Мемлекеттік органдардың қызметіне ашықтық қағидатын енгізу қоғамдық бақылау жүйесінің табысты жұмыс істеуінің негізгі шарттарының бірі болып табылады. Мемлекеттік органдар өз қызметі туралы ақпаратқа, оның ішінде олардың жұмысын бақылау және бағалау үшін пайдаланылуы мүмкін ашық деректерге қол жеткізуді қамтамасыз етуі тиіс. Бұл ретте, қоғамдық бақылауды жүзеге асыру процесінде осы деректерді тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін тетіктерді әзірлеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зубарев С.М. Понятие и сущность общественного контроля за деятельностью государственных органов // Актуальные проблемы административного права и процесса. – 2011. – № 5. – С. 7-12

2. Майдырова А.Б. Эффективный механизм осуществления общественного контроля за качеством оказания государственных услуг // Тенденции развития государственного управления в Республике Казахстан. – Астана, 2013. – С. 119-138

3. Тепляшин И. В. Нормативные правовые основы института общественного контроля: современное состояние // Современное право. 2014. № 8. – С. 39–42.

4. Ивашкина И.О. Развитие системы общественного контроля: проблемы и перспективы // «ЭГО: Экономика. Государство. Общество»). – 2015. - № 2 (21). – С. 7-15.
ОӨЖ 340

МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ ЗАҢНАМАНЫ БҮЗҒАНЫ ҮШІН ЖАУАПҚЕРШІЛІК: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Исахов Б.С.

Орталық Азия Инновациялық Университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты ответственности за нарушение антимонопольного законодательства в Республике Казахстан. Особое внимание уделяется нормативно-правовому регулированию антимонопольной деятельности, видам ответственности, а также анализу реальных случаев нарушения антимонопольного законодательства.

Summary. This article discusses the theoretical and practical aspects of liability for violation of antimonopoly legislation in the Republic of Kazakhstan. Special attention is paid to the regulatory and legal regulation of antimonopoly activities, types of liability, as well as the analysis of real cases of violations of antimonopoly legislation.

Монополияға қарсы заңнама нарықтағы бәсекелестікті қорғауға және дамытуға, монополиялық қызметті болдырмауға және шаруашылық жүргізуші субъектілер тарапынан үстем жағдайды теріс пайдалануға бағытталған құқықтық нормалар мен тетіктердің жиынтығы болып табылады. Ол нарықтың барлық қатысушылары үшін тең жағдайларды қамтамасыз етуде, тұтынушылардың құқықтарын қорғауда және елдегі экономикалық тұрақтылықты сақтауда маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасында монополияға қарсы реттеу нарықтық қатынастарды қалыптастыру процесінде, әсіресе орталықтандырылған жоспарланған экономикадан нарықтық модельге көшу жағдайында шешуші орын алады. Монополияға қарсы заңнаманы енгізу және дамыту бәсекеге қабілетті экономиканы құру және нарыққа қатысушылар арасында адал бәсекелестікті қамтамасыз ету үшін қажетті қадам болды [1].

Қазақстан Республикасындағы монополияға қарсы реттеу нарықтағы адал бәсекелестікті қорғауға және дамытуға, сондай-ақ монополистік қызмет пен жосықсыз тәжірибелердің алдын алуға, анықтауға және жолын кесуге бағытталған құқықтық, экономикалық және әкімшілік шаралардың жиынтығы болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен монополияға қарсы заңнамаға сүйене отырып, реттеу мынадай түйінді қағидаттарға негізделеді:

1. Заңдылық принципі. Заңдылық қағидаты нарықтың барлық қатысушыларының заңнама нормаларын міндетті түрде сақтауын көздейтін монополияға қарсы реттеудің негізі болып табылады. Бұл дегеніміз, кез — келген экономикалық субъектілер — компаниялар, ұйымдар және жеке кәсіпкерлер-өз қызметін белгіленген ережелерге сәйкес қатаң түрде құруға міндетті. Заңдылық нарыққа қатысушылардың мінез-құлқын реттейтін және олардың қызметінің ашықтығын қамтамасыз ететін нақты нормативтік актілердің болуын білдіреді. Осы Қағиданы бұзу құқық бұзушылықтың ауырлығына байланысты әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартуға әкеп соғуы мүмкін. Заңдылық қағидаты сонымен қатар мемлекеттік монополияға қарсы органдар өздеріне берілген өкілеттіктер шегінде және қолданыстағы заңнамаға сәйкес әрекет етуі керек деп болжайды. Бұл құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге және нарық субъектілерінің заңды мүдделерін қорғауға ықпал етеді.

2. Теңдік принципі. Теңдік қағидаты кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру және монополияға қарсы органдармен өзара іс-қимыл жасау кезінде шаруашылық қызметтің барлық субъектілерінің тең құқықтары мен міндеттері бар екенін білдіреді. Ірі корпорациялар немесе шағын және орта бизнес болсын, нарық қатысушыларын кемсітуге жол берілмейді. Бұл қағида әділ бәсекелестік үшін жағдай жасау және үстем жағдайды теріс пайдаланудың алдын алу контекстінде ерекше маңызды. Мемлекет нарықтарға, лицензияларға және өзге де ресурстарға қол жеткізудің тең жағдайларын, сондай-ақ шағымдар мен дауларды қарау кезінде әділ рәсімдерді қамтамасыз етуге тиіс. Теңдік қағидатын іске асыру нарықтың барлық қатысушыларының табысты дамуына бірдей мүмкіндігі бар бәсекелестік ортаны қалыптастыруға бағытталған.

3. Әділдік принципі. Монополияға қарсы реттеудегі әділеттілік құқық бұзушылықтар үшін жазаның пропорционалдылығын және нарыққа қатысушылардың іс-әрекеттерін бағалаудағы объективтілікті білдіреді. Жауапкершілік шаралары жасалған құқық бұзушылықтың ауырлығына сәйкес келуі және оның бәсекелестік пен тұтынушылар үшін салдарын ескеруі керек. Құқықтық жүйеге деген сенімге нұқсан келтіруі мүмкін шамадан тыс қатаң немесе, керісінше, тым жұмсақ санкцияларды қолдануға жол берілмейді. Әділеттілік сонымен қатар құқық бұзушыларға мәртебесіне, қаржылық мүмкіндіктеріне немесе саяси ықпалына қарамастан бірдей жауапкершілік шаралары қолданылуы керек дегенді білдіреді. Бұл қағидаттың маңызды аспектісі монополияға қарсы органдардың шешімдеріне шағымдану тетіктерінің болуы болып табылады, бұл нарық субъектілеріне өз құқықтары мен мүдделерін сот тәртібімен қорғауға мүмкіндік береді.

4. Алдын алу принципі. Монополияға қарсы органдар жасалған құқық бұзушылықтарға ден қойып қана қоймай, олардың пайда болуын болдырмау үшін шаралар қабылдауы керек. Алдын алу қағидаты монополияға қарсы заңнаманы бұзу мүмкіндігін болдырмайтын жағдайлар жасауға бағытталған. Бұл процесте нарықтық жағдайды бақылау, бәсекелестік ортаны талдау және ықтимал тәуекелдерді анықтау маңызды рөл атқарады. Алдын алу шаралары

нарық қатысушыларын заңнама талаптары туралы хабардар етуді, алдын алу іс-шараларын жүргізуді, сондай-ақ ұсынымдар мен ескертулерді әзірлеуді қамтиды. Бұл қағидат бәсекелестікті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатында монополияға қарсы органдардың бизнес-қоғамдастықпен және өзге де мемлекеттік құрылымдармен тығыз өзара іс-қимылын көздейді [2].

Қазақстан Республикасында монополияға қарсы реттеу бизнесті жүргізудің әділ жағдайларын қамтамасыз етуге, тұтынушылардың құқықтарын қорғауға және экономикалық өсуді ынталандыруға бағытталған. Зандылық, теңдік, әділдік және алдын алу қағидаттары салауатты бәсекелестік ортаны құруға және монополиялық теріс қылықтардың алдын алуға ықпал ететін монополияға қарсы бақылаудың тиімді жүйесінің негізі болып табылады. Қазіргі заманғы сын-қатерлер мен қарқынды дамып келе жатқан нарықтар елдегі монополияға қарсы саясаттың икемділігі мен бейімделуін қамтамасыз ететін нормативтік база мен реттеу тетіктерін үнемі жетілдіруді талап етеді. Сонымен қатар, монополияға қарсы реттеудің маңызды аспектісі халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық және озық шетелдік тәжірибені қолдану болып табылады. Бұл қазақстандық заңнаманың халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етуге және жаһандану мен трансшекаралық экономикалық процестердің сын-тегеуріндеріне тиімді қарсы тұруға мүмкіндік береді.

Монополияға қарсы заңнама монополиялық қызметтің, жосықсыз бәсекелестіктің және бәсекелестікті шектейтін басқа да әрекеттердің алдын алуға және жолын кесуге бағытталған құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады. Монополияға қарсы заңнаманың негізгі мақсаты экономиканың дамуына, тауарлар мен қызметтердің сапасын арттыруға, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын қорғауға ықпал ететін еркін бәсекелестік үшін жағдайлар жасау болып табылады.

Монополияға қарсы заңнаманың негізгі міндеттері:

1. Монополиялық қызметтің алдын алу, анықтау және жолын кесу.
2. Тұтынушылардың құқықтарын бәсекелестіктің жосықсыз әдістерінен қорғау.
3. Еркін бәсекелестікке кедергі келтіретін кедергілерді жою арқылы нарықтың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету.
4. Экономикалық шоғырлануды бақылау және үстем жағдайды теріс пайдаланудың алдын алу [3].

Монополияға қарсы заңнаманы бұзу нарықтың жекелеген субъектілері үшін де, жалпы экономика үшін де ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Бәсекелестікті шектеу тауарлар мен қызметтерге бағаның өсуіне, олардың сапасының төмендеуіне, инновациялық белсенділіктің төмендеуіне және тұтынушылар үшін таңдауды шектеуге әкеледі. Сонымен қатар, жекелеген нарықтарды монополиялау елдің инвестициялық ахуалына теріс әсер етіп, шағын және орта бизнестің дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

Монополияға қарсы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершіліктің мынадай түрлері көзделген:

- Әкімшілік жауапкершілік.
- Азаматтық-құқықтық жауапкершілік.
- Қылмыстық жауапкершілік [4].

Монополияға қарсы заңнаманы бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексімен реттеледі. Әкімшілік жауапкершіліктің негізгі шаралары-бұл заңды және жеке тұлғаларға салынуы мүмкін айыппұлдар. айыппұл мөлшері бұзушылықтың сипаты мен ауырлығына, сондай-ақ келтірілген залалдың мөлшеріне байланысты.

Мысалы, нарықтағы үстем жағдайды теріс пайдаланғаны үшін компанияның жылдық кірісінің 10% - на дейін айыппұл салынуы мүмкін. Бәсекелестікке қарсы келісімдер жасасқаны немесе бәсекелестікке қарсы іс-қимылдарды жүзеге асырғаны үшін айыппұл жылдық табыстың 5% - на дейін құрауы мүмкін.

Монополияға қарсы заңнаманы бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік бұзушылықтан келтірілген залалды өтеуді көздейді. Зардап шеккен тарап жоғалған пайданы қоса алғанда, залалды өтеу туралы талап арызбен сотқа жүгіне алады. Сот құқық бұзушыны өтемақы төлеуге, сондай-ақ нарықтағы бәсекелестікті қалпына келтіру үшін шаралар қабылдауға міндеттей алады.

Монополияға қарсы заңнаманы бұзғаны үшін қылмыстық жауаптылық құқық бұзушының әрекеттерінде ҚР Қылмыстық кодексінде көзделген қылмыс белгілері болған жағдайларда туындайды. Мысалы, бәсекелестіктің айтарлықтай шектелуіне әкеліп соқтырған нарықтағы үстем жағдайды теріс пайдаланғаны үшін айыппұл, бас бостандығынан айыру немесе белгілі бір лауазымдарды атқаруға тыйым салу түріндегі жаза тағайындалуы мүмкін.

Қазақстанда іс жүзінде үстем жағдайды теріс пайдалану және бәсекелестікке қарсы келісімдер жасасу жағдайлары, оның ішінде компаниялар арасындағы баға келісімдері, нарықты бөлу және өнімнің белгілі бір түрлеріне қол жеткізуді шектеу жағдайлары жиі анықталады. Монополияға қарсы органдар үнемі тексерулер жүргізеді және осындай бұзушылықтар үшін әкімшілік айыппұлдарды қолданады. Алайда, қолданыстағы құқықтық реттеуге қарамастан, әкімшілік жауапкершілік шараларының тиімділігінің жеткіліксіздігімен, бұзушылық фактілерін дәлелдеудегі қиындықтармен және цифрлық экономиканы дамыту жағдайында құқықтық базаны жетілдіру қажеттілігімен байланысты шешілмеген проблемалар қалып отыр.

Қазақстан Республикасының монополияға қарсы заңнамасы оны қолданудың тиімділігін арттыру мақсатында одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Маңызды қадам әкімшілік және қылмыстық санкцияларды күшейту, бұзушылықтарды анықтау және дәлелдеу рәсімдерін жақсарту, сондай-ақ құқық қолдану практикасын дамыту болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Экономическая теория: Учебное пособие / Д.А. Айтжанова, Ш.Р. Абжалилова. – Алматы: Эверо, 2019. – 368 с

2. Учебное пособие «Предпринимательское право Республики. Казахстан» (в соавторстве), - КЭУК, Караганда, 2017г. – 289с.
3. Гулин, К. А. Основы предпринимательства: учебное пособие / К. А. Гулин, А. Е. Кремин. – Вологда : ИСЭРТ РАН, 2017. – 106 с.
4. Организация предпринимательской деятельности : учебное пособие / О. В. Шеменева, Т. В. Харитонов, 2014. - 296 с.

УДК 336

ИНСТРУМЕНТЫ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ КАК СРЕДСТВО ДОСТИЖЕНИЯ БАЛАНСА ФИСКАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА И БИЗНЕСА

Жанасова А.Ж.
Университет Мирас, г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада салықтық бақылау құралдарының мемлекет пен бизнестің мүдделері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етудегі рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, салықтық бақылаудың заманауи әдістері мен оларды жетілдіру жолдары талданады.

Summary. The article highlights the importance of tax control tools in maintaining a balance between the interests of the state and businesses. It also examines modern tax control methods and ways to improve them.

В современном мире экономика развивается стремительными темпами. Вопрос баланса между интересами государства и бизнеса становится особенно актуальным. Государству важно обеспечить стабильное поступление налогов для пополнения бюджета, финансирования социальных программ и развития инфраструктуры. Также необходимо создать благоприятные условия для стабильного развития предпринимательской деятельности. Актуальность данной статьи состоит в том, что экономика стремительно развивается, и возникает спрос на качественное налоговое администрирование. В связи с этим необходимо повысить эффективность механизмов налогового контроля. [1]

Система налогового контроля — это совокупность мер, призванных гарантировать соблюдение налогового законодательства всеми субъектами, участвующими в налоговых правоотношениях. В современном налоговом администрировании выделяют следующие ключевые формы налогового контроля:

1. Контроль, основанный на анализе налоговой отчетности, осуществляется дистанционно без необходимости прямого общения с налогоплательщиками.

2. Выездные налоговые проверки предполагают непосредственное изучение документации и деятельности налогоплательщика.

3. Мониторинг и хронометражные обследования направлены на системное наблюдение за деятельностью налогоплательщиков. [2]

4. Электронный налоговый контроль, основанный на использовании современных информационных технологий. К этим технологиям относятся:

- Системы электронной фискализации, которые фиксируют каждую транзакцию.

- Автоматизированные системы, позволяющие выявлять нарушения.
- Системы управления рисками, которые помогают сосредоточиться на проблемных зонах.
- Электронный документооборот, упрощающий взаимодействие между налогоплательщиками и экономистами.
- Интегрированные базы данных, которые объединяют информацию из разных источников. [3]

Эти инструменты делают налоговый контроль более прозрачным и эффективным, снижая нагрузку на бизнес. Основные проблемы в достижении баланса фискальных интересов государства и бизнеса включают:

1. Избыточное административное давление на добросовестных налогоплательщиков.
2. Недостаточную эффективность выявления налоговых правонарушений.
3. Высокие издержки налогового администрирования.
4. Несовершенство механизмов досудебного урегулирования налоговых споров.
5. Недостаточный уровень цифровизации налоговых процедур.

Для обеспечения эффективного баланса интересов государства и бизнеса необходимо, во-первых, развивать риск-ориентированный подход. Это позволит совершенствовать критерии оценки рисков, внедрить предиктивную аналитику и автоматизировать процессы выявления рисков. [4]

Во-вторых, нужно повысить качество налогового администрирования. Упрощение процедур сдачи налоговой отчетности повысит уровень добровольного соблюдения налогового законодательства и своевременной сдачи отчетности. Улучшение качества консультационной поддержки позволит налогоплательщикам лучше понимать свои обязательства, а также укрепит связь между налоговыми органами и предпринимателями. Развитие электронных сервисов обеспечит доступ к налоговым услугам, таким как сдача деклараций и оплата налогов. [5]

В-третьих, необходимо внедрить современные технологичные решения. Использование технологий больших данных ускорит обработку информации, что повысит оперативность налогового администрирования. Применение искусственного интеллекта поможет автоматизировать рутинные задачи, такие как проверка налоговой отчетности. Развитие блокчейн-технологий в налоговом администрировании обеспечит прозрачность и неизменность данных.

Эффективное использование современных инструментов налогового контроля позволяет обеспечить баланс между фискальными интересами государства и потребностями бизнеса в развитии. Ключевым фактором успеха является внедрение цифровых технологий и развитие риск-ориентированного подхода при одновременном снижении административной нагрузки на добросовестных налогоплательщиков. Дальнейшее совершенствование механизмов налогового контроля должно быть направлено на создание прозрачной и эффективной системы налогового администрирования,

способствующей развитию предпринимательства и обеспечению стабильных налоговых поступлений в бюджет. [6]

Список использованной литературы

1. Абрамов М.Д. Совершенствование налогового администрирования: проблемы и решения // Налоговая политика и практика. 2023. №2. С. 15-22.
2. Петров В.В. Цифровые технологии в налоговом администрировании // Финансы и кредит. 2022. №5. С. 45-52.
3. Сидорова Е.А. Развитие риск-ориентированного подхода в налоговом контроле // Налоги и налогообложение. 2023. №3. С. 28-35.
4. Иванов И.И. Налоговый контроль в цифровой экономике // Экономика и управление. 2022. №4. С. 67-74.
5. Козлов А.П. Баланс интересов в налоговом администрировании // Государственное управление. 2023. №1. С. 89-96.
6. Smith J.K. Modern Approaches to Tax Administration // International Tax Review. 2022. Vol. 45. pp. 112-125.

ӨОЖ 34.03.03

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҰЙЫМДАҒЫ КӘСІПТІК ОДАҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жүсіп Д.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена деятельности профессиональных союзов в организациях и их правовым основам в текущий период. Согласно законодательству Республики Казахстан, основная цель профессиональных союзов заключается в защите трудовых отношений, прав и интересов работников, а также в улучшении условий труда. Рассматриваются актуальные вопросы, связанные с юридическими полномочиями профессиональных союзов и их правовым статусом. Описываются основные нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность профессиональных союзов, в том числе Трудовой кодекс, а также их роль и функции в организации, направленные на защиту прав работников. Также в статье рассматриваются правовые аспекты взаимодействия профессиональных союзов и работодателей, а также их действия по защите интересов работников.

Summary. This article focuses on the activities of trade unions in organizations and their legal foundations in the current period. According to the legislation of the Republic of Kazakhstan, the primary purpose of trade unions is to protect labor relations, defend the rights and interests of workers, and improve working conditions. The article examines relevant issues regarding the legal powers of trade unions and their legal status. It discusses the main legal acts regulating trade union activities, including the Labor Code, as well as their role and functions within organizations aimed at protecting workers' rights. The legal aspects of the relationship between trade unions and employers, as well as their actions in defending workers' interests, are also addressed.

Қазақстан Республикасында кәсіптік одақтардың қызметі еңбек қатынастарын реттейтін маңызды элемент болып табылады. Олардың басты міндеті жұмысшылардың құқықтарын қорғау, еңбек жағдайларын жақсарту және әлеуметтік-еңбек қатынастарын тиімді ұйымдастыру болып табылады. Кәсіптік одақтар, еңбек заңнамасының негізінде жұмыс берушілер мен

қызметкерлер арасындағы қарым-қатынастарды реттеп, жұмысшылардың әлеуметтік құқықтарын қамтамасыз етеді. Бұл мақалада кәсіптік одақтардың құқықтық негіздері, олардың ұйымдардағы рөлі мен міндеттері, сондай-ақ кәсіптік одақтардың құқықтық мәртебесі қарастырылады.

Қазақстан Республикасының заңнамасында кәсіптік одақтардың құқықтық мәртебесі нақты бекітілген. Кәсіптік одақтар – бұл ерікті негізде құрылған және жұмысшылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды мақсат еткен қоғамдық бірлестіктер. Олар еңбек құқықтарын қорғау, жұмысшылардың әлеуметтік құқықтарын қамтамасыз ету және жұмыс берушілермен келіссөздер жүргізу үшін құрылады. Кәсіптік одақтардың қызметі Қазақстан Республикасының **Трудовой кодексінде, Қоғамдық бірлестіктер туралы заңында** және басқа да нормативті-құқықтық актілерде реттеледі.

Трудовой кодекс бойынша кәсіптік одақтарға жұмысшылардың еңбек шарттарын өзгертуге, еңбек даулары мен келіспеушіліктерін шешуге, жұмысшылардың әлеуметтік қорғауын қамтамасыз етуге құқық беріледі. Сондай-ақ, кәсіптік одақтар өз мүшелерінің атынан еңбек шарттарын қайта қарау немесе келісімдер жасау барысында жұмыс берушімен келіссөздер жүргізуге құқылы [1].

Кәсіптік одақтардың ұйымдардағы рөлі өте маңызды. Олар жұмысшылардың мүддесін қорғау мен олардың еңбек құқықтарын қамтамасыз етуде негізгі қатысушы болып табылады. Ұйым ішінде кәсіптік одақтар өз мүшелерінің құқықтарын қорғау үшін заңды шараларды қолданады. Олар жұмысшыларға жалақының дұрыс төленуін, еңбек жағдайларының жақсаруын, еңбек демалыстарының уақытылы берілуін бақылап отырады.

Кәсіптік одақтардың тағы бір маңызды міндеті – еңбек даулары мен келіспеушіліктерін реттеу. Одақтар жұмыс берушімен келіссөздер жүргізіп, жұмысшылардың мүддесін қорғайды. Бұл үшін кәсіптік одақтар келісім-шарттар жасасады, шарттардың орындалуын бақылайды және жұмысшылардың құқықтарын бұзу жағдайында заңды қадамдар жасайды.

Кәсіптік одақтардың құқықтық функциялары мен міндеттері кең ауқымды және әртүрлі болып табылады. Олар негізінен үш бағытта жұмыс істейді:

- **Құқық қорғау функциясы:** Кәсіптік одақтар жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғауға бағытталған. Олар жұмыстан шығару, жалақының төленбеуі, еңбек жағдайларының бұзылуы сияқты мәселелерді шешу үшін әрекет етеді.

- **Қоғамдық бақылау функциясы:** Одақтар жұмыс берушілердің еңбек заңнамасын сақтауын бақылайды, еңбек шарттарын тексереді және еңбек жағдайларын жақсарту үшін ұсыныстар енгізеді.

- **Келіссөз жүргізу функциясы:** Кәсіптік одақтар жұмысшылар мен жұмыс беруші арасындағы келіссөздер жүргізу арқылы еңбек келісімдерін, ұжымдық шарттарды қалыптастырады және қорғау үшін қажетті әрекеттер жасайды.

Кәсіптік одақтар мен жұмыс берушілер арасындағы қарым-қатынас өте маңызды, себебі бұл қарым-қатынас еңбек қатынастарының тиімділігін

анықтайды. Кәсіптік одақтар жұмыс берушімен әртүрлі деңгейде келіссөздер жүргізіп, жұмысшылардың құқықтарын қорғау мақсатында ұжымдық шарттарды жасасады [2].

Ұжымдық шарт – кәсіптік одақ пен жұмыс беруші арасында жасалатын келісім, ол жұмысшылардың еңбек құқықтарын реттейді. Бұл шарттар жалақы, жұмыс уақытын, еңбек демалысы және басқа да еңбек шарттарын қамтиды. Кәсіптік одақтар жұмыс берушімен келіссөздер жүргізу арқылы жұмысшыларға ең жақсы шарттарды қамтамасыз етуге тырысады.

Қазіргі кезеңде кәсіптік одақтардың құқықтық негіздері еңбек қатынастарында маңызды орын алады. Олардың қызметі жұмысшылардың құқықтарын қорғау, еңбек жағдайларын жақсарту және әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін қажет. Қазақстан Республикасының заңнамасы кәсіптік одақтардың құқықтық мәртебесін анықтап, олардың жұмыс берушілермен арадағы қарым-қатынастарын реттейді. Кәсіптік одақтардың тиімді қызметі жұмысшылардың құқықтарын қорғаудың кепілі болып табылады. Олар еңбек даулары мен келіспеушіліктерін шешуде, ұжымдық шарттар жасау және жұмысшылардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұманова С. Құқықтық қатынастар мен кәсіптік одақтар. – Алматы: Экономика, 2016. – 180 б.
2. Көшербаев Б. Қазақстандағы кәсіптік одақтардың құқықтық мәртебесі. – Астана: ҚазМУ, 2017. – 200 б.

ОӘЖ 343

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ САЯСАТЫ

Жұмабек Т.Т.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются особенности уголовной политики государства в отношении несовершеннолетних правонарушителей. Анализируются основные принципы и тенденции современного законодательства, направленного на предупреждение преступности среди молодежи, а также меры, применяемые к несовершеннолетним в рамках уголовного процесса. Особое внимание уделяется вопросам гуманизации уголовной ответственности, ресоциализации и восстановительного правосудия.

Summary. The article examines the specifics of the state's criminal policy in relation to juvenile offenders. The article analyzes the basic principles and trends of modern legislation aimed at preventing crime among young people, as well as measures applied to minors in the framework of the criminal process. Special attention is paid to the issues of humanization of criminal responsibility, re-socialization and restorative justice.

Мемлекеттік билік органдары өскелең ұрпаққа оның қоғамның болашақ дамуындағы шешуші рөлін түсіне отырып, әрқашан жоғары көңіл бөлді.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ оларды тәрбиелеу мен әлеуметтендіру үшін қолайлы жағдайлар жасау мәселелеріне ерекше мән беріледі. Осыған байланысты мемлекеттік органдар кәмелетке толмаған адамдарды зорлық-зомбылықтың, қанаудың, қылмыстық қол сұғушылықтың, сондай-ақ олардың физикалық, психикалық және адамгершілік дамуына теріс әсер етуі мүмкін өзге де қатерлерден қорғауға бағытталған құқықтық шараларды ұдайы әзірлейді және жетілдіреді.

Балаларды қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі кәмелетке толмағандар арасындағы девиантты мінез-құлықтың алдын алу болып табылады. Бұл тұрғыда құқықтық ағарту, әлеуметтік-психологиялық қолдау, тәуекел тобындағы жасөспірімдермен жеке жұмыс, сондай-ақ мамандандырылған оңалту және бейімдеу бағдарламаларын дамытуды қамтитын көптеген профилактикалық іс-шаралар өткізіледі. Бұл үдерісте білім беру мекемелері, құқық қорғау органдары, әлеуметтік қызметтер, сондай-ақ жастардың қауіпсіз және үйлесімді дамуы үшін бірлескен күш-жігермен жағдай жасауға ұмтылатын үкіметтік емес ұйымдар маңызды рөл атқарады [1].

Бұл іс-шаралардың өзектілігі қабылданған шараларға қарамастан жасөспірімдер қылмысының деңгейі жоғары болып қалуына байланысты. Кәмелетке толмағандар әртүрлі себептермен қылмыстық әрекетке жиі қатысады: әлеуметтік-экономикалық, психологиялық, отбасылық және басқалар. Сондықтан тиімді алдын-алу тек заңды ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, педагогикалық және психологиялық әсер ету шараларын қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді.

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясат кез келген мемлекеттегі құқықтық тәртіп жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақстан Республикасында бұл бағыт жазаларды ізгілендіру, алдын алу шараларын күшейту және кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау үрдісіне байланысты өзгерістерге ұшырайды. Осы саладағы қылмыстық саясаттың негізгі мақсаты жастар арасындағы қылмыс деңгейін төмендету және оларды табысты қайта әлеуметтендіру үшін жағдай жасау болып табылады.

Қазақстандағы кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мәселелерін реттейтін негізгі нормативтік-құқықтық акт Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі болып табылады [2]. Онда кәмелетке толмағандарды жауапкершілікке тарту ерекшеліктеріне, жазалау шараларына және олардың баламаларына қатысты арнайы ережелер бар. Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғауды қамтамасыз ететін және оларды әлеуметтік қолдау тетіктерін белгілейтін "Бала құқықтары туралы" Қазақстан Республикасының Заңы да маңызды құжат болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы конвенциясын және БҰҰ-ның кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу жөніндегі басшылық қағидаттарын ("Эр-Рияд қағидаттары") ратификациялай отырып, халықаралық стандарттарды ұстанады.

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясат мәселелері мемлекеттің назарында, Бұл С.И. Мартынова атап өткендей, бірқатар маңызды себептерге байланысты. Біріншіден, балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған мемлекеттік саясат билік органдары қызметінің басым бағыттарының бірі болып танылады. Бұл жас ұрпақтың толыққанды дамуы үшін жағдай жасау және оны қолайсыз факторлардан қорғау қажеттілігімен түсіндіріледі.

Екіншіден, қазіргі қылмыстық саясат жазаны ізгілендіруге бағытталған, бұл әсіресе кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға қатысты істерді қарау кезінде маңызды. Осыған байланысты жасөспірімдердің жас және психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік беретін арнайы заңнамалық және құқық қолдану тетіктері әзірленуде. Бұл тәсіл әділ сот төрелігін қамтамасыз етуге ғана емес, сонымен бірге заңға қайшы келген кәмелетке толмағандарды түзету мен әлеуметтік оңалтуға ықпал етуге бағытталған [3].

Қазақстанның қылмыстық саясатының қазіргі тенденциялары кәмелетке толмаған қылмыскерлерге қатысты репрессиялық шараларды азайтуға бағытталған. Соңғы жылдары қолданылатын баламалы жазалау шараларының саны артып келеді, мысалы: шартты түрде соттауды қолдану; пробациялық бақылауды тағайындау; қоғамдық жұмыстарға тарту; арнаулы оқу-тәрбие мекемелеріне жіберу. Негізгі мақсаттардың бірі-жасөспірімдердің қоғамнан оқшаулануын азайту, өйткені бас бостандығынан айыру орындарында болу олардың одан әрі әлеуметтенуіне теріс әсер етеді.

Жастар арасындағы қылмыстың алдын алу жасөспірімдерді қылмыстық ортаға тартуға ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық факторларды жоюға бағытталған шаралар кешенін қамтиды. Мұндай шаралардың қатарына мыналар жатады: білім беру және демалыс бағдарламаларын дамыту; ата-ана бақылауын күшейту және Отбасын тәрбиелеу процесіне тарту; әлеуметтік қызметтер мен психологтардың тәуекел тобындағы жасөспірімдермен жұмысқа белсенді қатысуы; жастар арасында құқықтық ағарту бағдарламаларын жетілдіру. Қазақстанда іске асырылып жатқан "Жастар – ел тірегі" бағдарламасы жастардың жұмыспен қамтылуын арттыруға және олардың әлеуметтік интеграциясы үшін жағдай жасауға бағытталған, бұл өз кезегінде қылмыстық қызметке тарту қаупін азайтады.

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясат мемлекеттік қызметтің маңызды салаларының бірі болып табылады, өйткені бұл кәмелетке толмағандар мемлекет тарапынан жоғары назар аударуды талап ететін ерекше әлеуметтік топ болып табылады. Олардың жасына байланысты осалдығын, әлеуметтік жетілуінің жеткіліксіздігін, қалыптасқан өмірлік тәжірибенің жоқтығын ескере отырып, қылмыстық саясат негізінен әлеуметтік сипаттағы шараларды қамтуы керек. Бұл шаралар кәмелетке толмағандар арасындағы құқыққа қайшы мінез-құлықтың алдын алуға, олардың құқықтық санасын қалыптастыруға, адамгершілік қасиеттерін дамытуға және әлеуметтік байланыстарды нығайтуға бағытталған.

Алайда, қылмыстық саясат әлеуметтік саясатты алмастырмайтынын атап өту маңызды. Кейбір зерттеушілер кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясат әлеуметтік саясатпен толығымен сәйкес келеді деп қателеседі. Шын мәнінде, бұл кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алуға бағытталған арнайы шаралар кешені. Бұл шаралар профилактикалық болып табылады және құқықтық білім беру, білім беру бағдарламалары, жасөспірімдердің бос уақытын бақылау, олардың өмір сүру жағдайларын жақсарту, білім деңгейін арттыру, тәуекел тобындағы балалары бар отбасыларды қолдау сияқты бағыттарды қамтиды [4].

Қылмыстық саясат тиімді болуы үшін оған жазалау тетіктері ғана емес, сонымен қатар алдын-алудың кешенді шаралары да кіруі керек. Мысалы, осы саясат шеңберіндегі ең маңызды бағыттардың бірі-жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлықты ерте анықтау шараларының жүйесі. Бұл ерте кезеңдегі қылмыстардың алдын алу мақсатында білім беру мекемелерінің, құқық қорғау органдарының, әлеуметтік қызметтердің және отбасылардың белсенді өзара әрекеттесуін қамтиды. Бұл тәсіл қиын өмірлік жағдайға тап болған балаларды уақтылы анықтауға және олардың қылмыстық әрекетке араласуына жол бермей, оларға қажетті көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандарды қайта әлеуметтендіруге көп көңіл бөлу керек. Жасөспірімдерді түзету мен қайта тәрбиелеудің заманауи бағдарламаларына дәстүрлі білім беру және білім беру шаралары ғана емес, сонымен қатар психологиялық көмек, әлеуметтік бейімделу дағдыларын дамыту, еңбекті оңалту кіреді. Кәмелетке толмаған құқық бұзушының жасына байланысты оң өзгерістерге жоғары сезімталдыққа ие екенін және дұрыс көзқараспен қоғамға сәтті интеграциялануға үлкен мүмкіндігі бар екенін түсіну маңызды.

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясатты жүзеге асыруда бас бостандығынан айыруға балама болып табылатын пробация институттары ерекше рөл атқарады. Пробация жасөспірімнің мінез-құлқын бақылауға мүмкіндік береді, сонымен бірге оған оқуға, жұмыс істеуге, әлеуметтік бағдарламаларға қатысуға мүмкіндік береді, бұл оның қоғамға сәтті бейімделуіне ықпал етеді. Көптеген елдердің тәжірибесі пробацияны қолдану кәмелетке толмағанды түзеу мекемесіне қамауға алудан гөрі тиімдірек екенін көрсетеді, өйткені бұл қайталанған құқық бұзушылықтардың ықтималдығын азайтады [5].

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясатты одан әрі дамыту үшін жасөспірімдерді әлеуметтендірудің және пенитенциардан кейінгі сүйемелдеудің заманауи әдістемелерін енгізу; қылмыстық жанжалдарды шешудің балама әдісі ретінде ювеналды Медиация бағдарламаларын дамыту; мектептерде және кәсіптік-техникалық оқу орындарында профилактикалық жұмысты күшейту; жастар арасындағы қылмыс деңгейін төмендету жөніндегі бағдарламаларды әзірлеуге және іске асыруға ҰЕҰ мен халықаралық ұйымдарды тарту қажет.

Қазақстан Республикасының кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясаты жазаларды ізгілендіруге, профилактикалық шараларды кеңейтуге және жасөспірімдерді табысты қайта әлеуметтендіру үшін жағдайлар жасауға бағытталған. Алайда, одан әрі реформалар мен кешенді тәсілді қажет ететін шешілмеген мәселелер қалады. Қылмыстық саясатты табысты іске асыру мемлекет, қоғам және халықаралық ұйымдардың белсенді өзара іс-қимылы, сондай-ақ заңнамалық және құқық қолдану практикасын жетілдіру кезінде ғана мүмкін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Интыкбаев М.К., Феткулов А.Х. Особенности уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних в Республике Казахстан: Учебное пособие. - Караганда: Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 2016. - 69 с.
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2025.06.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Мартынова С.И. Уголовно-правовая политика в отношении несовершеннолетних правонарушителей / С.И. Мартынова // Современное право. – 2011 – №4. – С. 124–126.
4. Пудовочкин Ю., Чечель Г. Квалификация случаев вовлечения несовершеннолетних в преступную группу. // Российская юстиция – 2011. – №12
5. Гета М.Р. Концептуальная организационно-правовая модель пробации в Республике Казахстан. Сборник Центра исследований правовой политики. 2012. – с.98.

ОӘК-34.343

КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ПЕН КИБЕРҚЫЛМЫСҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Имашев Б.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Рсымбетов Б.К.

Қазақстан Республикасы ІІМ Бауыржан Момышұлы атындағы Оқу орталығы, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются ключевые направления государственной политики в области кибербезопасности, включая создание национальных центров по реагированию на инциденты информационной безопасности (Казахстанский CERT), внедрение мер по защите критической информационной инфраструктуры и развитие международного сотрудничества в сфере кибербезопасности.

В завершение статьи предложены рекомендации по совершенствованию правового регулирования кибербезопасности в Казахстане, включая необходимость обновления законодательства в соответствии с международными стандартами, усиление мер по защите данных и улучшение межведомственного взаимодействия в сфере информационной безопасности.

Summary. The article discusses key areas of government policy in the field of cybersecurity, including the creation of national information security Incident Response Centers (Kazakhstan CERT), the introduction of measures to protect critical information infrastructure and the development of international cooperation in the field of cybersecurity.

At the end of the article, recommendations are proposed to improve the legal regulation of cybersecurity in Kazakhstan, including the need to update legislation in accordance with

international standards, strengthen data protection measures and improve interdepartmental cooperation in the field of information security.

«Киберқауіпсіздік туралы» заңды, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексін, сондай-ақ ақпаратты қорғауды және киберқылмыстар үшін жауапкершілікті реттейтін заңға тәуелді актілерді қоса алғанда, нормативтік база талданады. Қазақстан заңнаманы халықаралық стандарттармен үйлестіру мақсатында қосылған Еуропа Кеңесінің киберқылмыс туралы Конвенциясы (Будапешт конвенциясы) сияқты халықаралық келісімдерге ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, киберқауіпсіздік саласындағы өзекті сын-қатерлер, мысалы, кибершабуылдар санының өсуі, цифрлық кеңістіктегі Дербес деректер көлемінің ұлғаюы, сондай-ақ осындай құқық бұзушылықтардың трансшекаралық сипатына байланысты киберқылмыстарды тергеудегі күрделілік талданады [1].

Экономика мен қоғамды цифрландыру жағдайында киберқауіпсіздік пен киберқылмысқа қарсы күрестің құқықтық аспектілері ерекше өзекті болып отыр. Мақалада киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуге және Қазақстан Республикасында киберқылмысқа қарсы іс-қимылға бағытталған негізгі құқықтық тетіктер мен заңнамалық нормалар қарастырылады.

Цифрландырудың қазіргі дәуірінде киберқауіпсіздік Ұлттық қауіпсіздік пен экономикалық дамудың маңызды элементіне айналды. Кибершабуылдардың, деректердің бұзылуының және киберқылмыстың басқа түрлерінің көбеюі тиісті құқықтық реттеуді және тиімді қарсы шараларды қажет етеді. Қазақстан Республикасында маңызды ақпараттық инфрақұрылымды, дербес деректерді қорғауға және киберқауіптердің алдын алуға бағытталған киберқауіпсіздік саласындағы кешенді заңнамалық база қалыптастырылуда.

Қазақстандағы киберқауіпсіздіктің құқықтық негіздері бірқатар заңнамалық актілер негізінде қалыптастырылады:

1. «Киберқауіпсіздік туралы» Қазақстан Республикасының заңы [2]

Бұл заң ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін реттеуге, Ақпараттық жүйелерді қорғауға және киберқауіптердің алдын алуға бағытталған. Онда анықталған:

- Киберқауіпсіздіктің негізгі принциптері;
- маңызды ақпараттық инфрақұрылымды қорғау жөніндегі шаралар;
- Ақпараттық жүйелер операторларының және деректер иелерінің міндеттері;
- киберқауіпсіздік оқиғаларына ден қою тәртібі.

Ақпараттық жүйелерді құру, пайдалану және қорғау мәселелерін, сондай-ақ ақпараттық ресурстарды пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін реттейді. Заң ақпараттық жүйе операторларын киберқауіпсіздік стандарттарын сақтауға міндеттейді.

Дербес деректерді жинауға, өңдеуге және сақтауға қойылатын талаптарды, сондай-ақ оларды рұқсатсыз кіруден және ағып кетуден қорғау жөніндегі шараларды белгілейді [3].

Киберқылмыстар үшін жауапкершілікті көздейтін баптарды қамтиды, соның ішінде:

- компьютерлік жүйелерге рұқсатсыз қол жеткізу (205-бап);
- зиянды бағдарламаларды құру, пайдалану және тарату (206-бап);
- ақпараттық жүйелердің жұмысын бұзу (207-бап);
- дербес деректерді ұрлау (208-бап) [4].

Қазақстандағы Киберқауіпсіздіктің мемлекеттік саясаты цифрлық саладағы ұлттық мүдделерді қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған. Негізгі бағыттарға мыналар жатады:

- кибершабуылдарды бақылау және әрекет ету үшін Ұлттық киберқауіпсіздік орталығын құру;
- ақпараттық жүйелердің қауіпсіздік талаптарына сәйкестігін сертификаттау жүйесін дамыту;
- энергетика, көлік, байланыс және қаржы жүйесі объектілерін қоса алғанда, маңызды ақпараттық инфрақұрылымды қорғау жөніндегі шараларды енгізу;
- киберқауіпсіздік және ақпараттық технологиялар саласындағы мамандардың біліктілігін арттыру.

Қазақстан киберқауіпсіздік мәселелері бойынша халықаралық ынтымақтастыққа белсенді қатысады, оның ішінде [5]:

- Еуропа Кеңесінің киберқылмыс туралы Конвенциясы - киберқылмысқа қарсы күрес саласындағы заңнаманы біріздендіруге бағытталған халықаралық шарт. Қазақстан осы Конвенцияға қосылды, бұл киберқылмыстарды тергеуде басқа елдермен тиімді ынтымақтастыққа мүмкіндік береді.

- Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына және Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына қатысу, мұнда киберқауіпсіздік мәселелері өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету деңгейінде қаралады.

- INTERPOL және ITU сияқты халықаралық ұйымдармен киберқауіптер туралы ақпарат алмасу және инциденттерге ден қою бойынша бірлескен оқу-жаттығулар саласында ынтымақтастық.

Құқықтық базаның белсенді дамуына қарамастан, Қазақстан киберқауіпсіздік саласында бірқатар сын-қатерлерге тап болады:

- Мемлекеттік мекемелер мен ірі компанияларға бағытталған кибершабуылдар санының өсуі.

- Цифрлық кеңістіктегі дербес деректердің көлемін ұлғайту, бұл олардың ағып кету және ұрлану қаупін арттырады.

- Киберқылмыстардың трансшекаралық сипаты, кінәлілерді тергеуді және жауапқа тартуды қиындатады.

Қазақстандағы киберқауіпсіздіктің құқықтық базасы әлі қалыптасу сатысында және мынадай проблемаларға тап болып отыр:

- Заңнаманың бөлшектенуі, киберқауіпсіздік мәселелерін реттеуге бірыңғай тәсілдің болмауы.

- Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуына және киберқауіптердің жаңа түрлерінің пайда болуына байланысты құқық қолданудағы қиындықтар.

- Киберқылмыстарды тергеуде халықаралық ынтымақтастықтың нақты тетіктерінің болмауы.

Қазақстан Республикасындағы киберқауіпсіздік пен киберқылмысқа қарсы күрестің құқықтық аспектілері ұлттық қауіпсіздікті және цифрлық экономиканың орнықты дамуын қамтамасыз ету үшін түйінді мәнге ие.

Нормативтік базаның белсенді дамуына қарамастан, киберкеңістіктегі жана сын-қатерлер мен қатерлерді ескере отырып, оны одан әрі жетілдіру қажеттілігі бар. Киберқылмысқа тиімді қарсы іс-қимыл құқықтық реттеуді, халықаралық ынтымақтастықты, кадрлық әлеуетті дамытуды және қоғамның киберқауіптер туралы хабардарлығын арттыруды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Тек осылайша ғана Қазақстан киберқауіпсіздіктің жоғары деңгейін қамтамасыз ете алады және цифрлық кеңістікті қорғау үшін сенімді құқықтық негіз жасай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңы (07.01.2025 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)
2. Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысы.
3. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы (2025.07.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
4. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2025.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
5. Куанышев А.С. Кибербезопасность в Казахстане: правовые аспекты и вызовы // Право и государство. – 2023. – № 2. – С. 34–41.

ОӘК-34.347

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ:ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІККЕ ӘСЕРІ

Исатаева Б.Т., Жуматаева Ж.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается влияние цифровых технологий на развитие гражданского общества в Казахстане. Особое внимание уделяется тому, как цифровизация способствует общественной активности, повышает уровень осведомленности населения и вовлекает граждан в принятие решений. Анализируются платформы, такие как социальные сети, онлайн-петиции и электронное правительство, которые способствуют развитию гражданской ответственности и взаимодействию между обществом и государством. Также исследуются вызовы, связанные с цифровым разрывом, и предлагаются подходы для их преодоления, чтобы цифровизация стала эффективным инструментом укрепления гражданского общества.

Summary. The article explores the impact of digital technologies on the development of civil society in Kazakhstan. Particular focus is given to how digitalization fosters public engagement, enhances awareness, and involves citizens in decision-making processes. Platforms such as social media, online petitions, and e-government are analyzed as tools that promote civic responsibility and interaction between society and the state. The article also examines challenges related to the

digital divide and suggests approaches to address these, ensuring that digitalization becomes an effective tool for strengthening civil society.

Қазіргі заманғы цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық қоғамның қалыптасуы мен өркендеуіне үлкен әсер етті. Цифрландыру тек ақпаратты тарату мен байланыс құралдарын жеңілдетіп қана қоймай, қоғамды қоғамдық өмірге белсенді қатысуға ынталандыратын жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Қазақстанда бұл үдеріс азаматтық жауапкершілікті нығайту және демократиялық құндылықтарды дамыту үшін ерекше маңызға ие.

Цифрландыру заманауи қоғамды өзгерту мен дамытудағы ең маңызды факторлардың бірі болып табылады. Цифрлық технологиялар адамдардың күнделікті өмірінде ғана емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси өмірінде де айтарлықтай рөл атқарады. Әлеуметтік желілер, электронды үкімет жүйелері және онлайн-петициялар сияқты цифрлық құралдар азаматтардың қоғамдық белсенділігін арттыруға және демократиялық процестерге қатысуын кеңейтуге мүмкіндік береді [1].

Заманауи технологиялардың дамуы қоғамдық өмірді түбегейлі өзгертті. Әлеуметтік желілер бүгінде қоғамдық пікірді қалыптастырудың ең тиімді әрі қуатты құралдарының біріне айналды. Олардың ерекшелігі – ақпараттың жылдам таратылуы мен кең аудиторияның қолжетімділігінде.

Азаматтар әлеуметтік желілер арқылы өзекті мәселелерді талқылап, маңызды оқиғаларға өз әсерін тигізе алады. Мысалы, саяси, әлеуметтік немесе экономикалық тақырыптарда пікірталастар жүргізу, акциялар мен бастамаларды ұйымдастыру осы платформалар арқылы жүзеге асады. Әлеуметтік желілер адамдардың тек ақпарат тұтынушысы ретінде емес, сонымен қатар, оны қалыптастырушы рөлін де нығайтады.

Сонымен қатар, бұл платформалар қоғамдық пікірді айқындауда және билік пен халық арасындағы диалогты күшейтуде үлкен рөл атқарады. Әлеуметтік желілер арқылы қарапайым азаматтардың идеялары мен пікірлері естіледі, бұл қоғамды бір қадам алға жылжытатын маңызды механизмге айналады. Осындай мүмкіндік жаңа демократиялық құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді [2].

Алайда, әлеуметтік желілердің ақпараттық қауіпсіздік пен шынайы деректерді таратудағы жауапкершілігі де назардан тыс қалмауы тиіс. Тек шынайы және жауапкершілікті пайдалану арқылы әлеуметтік желілер қоғамдық пікірдің дамуына оң ықпал ете алады.

Қорыта айтқанда, әлеуметтік желілер – бұл заман талабына сай маңызды құрал. Олар азаматтарды қоғамдық өмірге белсенді қатысуға ынталандырып, олардың пікірін естуге мүмкіндік береді. Бұл құралдарды саналы түрде пайдалану арқылы қоғамда оң өзгерістер жасауға болады.

Қазіргі замандағы ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы азаматтар мен мемлекет арасындағы байланысты жаңа деңгейге шығарды. Электронды үкімет жүйелері мен онлайн-петициялар – осының жарқын мысалы. Бұл құралдар азаматтарға мемлекеттік басқару процестеріне белсенді

қатысуға мүмкіндік беріп, демократиялық қоғамның маңызды элементтерінің бірі ретінде көрінеді.

Қазақстанда электронды үкімет жүйесі қоғамда аса маңызды рөл атқарады. Ол азаматтарға көптеген мемлекеттік қызметтерді онлайн форматта алу мүмкіндігін ұсынады. Бұл жүйе кезектердің азаюына, қызмет көрсету үдерістерінің жеделдетілуіне және ресурстардың тиімді пайдаланылуына ықпал етеді. Сонымен қатар, азаматтар электронды үкімет арқылы билікпен тиімді және ашық байланыс орната алады. Бұл жүйе халық пен мемлекеттік органдардың арасындағы сенімді нығайтады және бірлесе жұмыс істеуге жағдай жасайды [3].

Онлайн-петициялар да азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауда үлкен маңызға ие. Олар қоғамдағы мәселелерді көтеріп, шешім қабылдаушы органдардың назарын аударуға мүмкіндік береді. Онлайн-платформалар арқылы тұрғындар өз пікірлерін білдіріп, ортақ мәселелерді талқылап, нақты әрекет етуге ұмтылады. Бұл демократияның негізін құрайтын пікір алуандығын қолдаудың көрінісі болып табылады.

Электронды үкімет жүйелері мен онлайн-петициялар азаматтардың мемлекеттік басқару процестеріне қатысуын жеңілдетіп қана қоймай, олардың белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастырады. Бұл құралдар мемлекеттің ашықтығы мен жауапкершілігін арттыруда, сондай-ақ демократиялық құндылықтарды нығайтуда ерекше орын алады.

Сонымен қатар, цифрландыру қоғам мен билік арасындағы диалогты нығайтуға ықпал етеді. Бұл транспаренттілікті қамтамасыз етіп, мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттырады. Алайда, цифрлық теңсіздік пен ақпараттық қауіпсіздік мәселелері сияқты кедергілерді жою маңызды. Бұл қиындықтарды еңсеру үшін халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру және ақпараттық қауіпсіздік шараларын күшейту қажет.

Қорытындылай келе, цифрландыру қоғамдық белсенділікті дамытуда маңызды рөл атқарады. Цифрлық технологияларды дұрыс пайдалану қоғамдағы тұрақтылық пен демократиялық құндылықтарды нығайтуға мүмкіндік береді. Цифрландырудың мүмкіндіктерін тиімді қолдану арқылы Қазақстанда азаматтық қоғамның әрі қарай дамуын қамтамасыз етуге болады.

Цифрлық технологиялар қоғамдық белсенділікті арттырумен қатар, бірқатар қиындықтарды да тудырады. Цифрлық бөлініс, яғни технологияларға қолжетімділік деңгейінің әртүрлілігі, қоғамда теңсіздік туғызуы мүмкін. Сонымен қатар, жалған ақпараттың таралуы мен ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері цифрландыру үдерісіне кедергі келтіруі мүмкін. Осы қиындықтарды еңсеру үшін халықты ақпараттандыру және цифрлық сауаттылықты арттыру маңызды [4].

Цифрлық технологиялар қазіргі қоғамда өмір сүрудің ажырамас бөлігіне айналды. Олар өмірдің көптеген салаларына оң әсерін тигізіп, қоғамдық белсенділікті арттыруда үлкен рөл атқарды. Алайда, олармен бірге шешуді қажет ететін бірқатар қиындықтар да пайда болды.

Цифрлық технологиялардың артықшылықтары айтарлықтай көп:

1. Ақпаратқа қолжетімділік: цифрлық технологиялар білім беру, денсаулық сақтау, мемлекеттік қызметтер сияқты салалардағы ақпаратқа жылдам және оңай қол жеткізу мүмкіндігін ұсынады.

2. Қарым-қатынасты жеңілдету: әлемнің кез келген нүктесіндегі адамдармен байланыс орнату және жеке немесе кәсіби қарым-қатынастарды дамыту жеңілдей түсті.

3. Өнімділікті арттыру: автоматтандыру және инновациялық құралдардың көмегімен өндіріс пен қызмет көрсету процестері жеделдеді.

Дегенмен, цифрлық технологиялардың қиындықтарын да ескеру қажет:

1. Цифрлық бөлініс: технологияларға қолжетімділік деңгейіндегі айырмашылықтар қоғамда әлеуметтік теңсіздікті тудырады.

2. Жалған ақпарат: интернет кеңістігінде жалған немесе манипулятивті ақпараттың таралуы қоғамдағы сенімділікті төмендетеді.

3. Ақпараттық қауіпсіздік: жеке деректердің сақталуы және кибершабуылдардың алдын алу маңызды мәселеге айналды.

Осы қиындықтарды еңсеру үшін бірнеше шараларды қолға алу қажет:

- Цифрлық сауаттылықты арттыру: барлық жастағы адамдарды ақпараттық технологиялармен жұмыс істеуге үйрету.

- Халықты ақпараттандыру: жалған ақпаратты анықтау және оны таратуға қарсы тұру бойынша жұмыс жүргізу.

- Инфрақұрылымды дамыту: технологияларға қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін қажетті ресурстарға инвестиция салу.

Қорыта келгенде, цифрлық технологиялар қоғамның дамуына ықпал ететін қуатты құрал болып табылады. Олардың артықшылықтары мен қиындықтарын теңестіріп, жауапкершілікпен пайдалану арқылы біз болашақта тиімді және қауіпсіз цифрлық қоғам құруға қол жеткізе аламыз [5].

Цифрлық технологиялар Қазақстандағы азаматтық қоғамды дамыту мен нығайтуда маңызды рөл атқарады. Цифрландыру процесі қоғамдық белсенділікті арттырып қана қоймай, азаматтардың құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтеді. Алайда, бұл үдерістің барлық мүмкіндіктерін тиімді пайдалану үшін цифрлық бөліністі еңсеру, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және цифрлық мәдениетті қалыптастыру қажет. Осы бағыттағы жұмыстар азаматтық қоғамның тұрақтылығы мен демократиялық дамуы үшін маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иванов В.П. Правовые аспекты защиты жертв киберпреступлений // Вестник права и информационной безопасности. – 2020. – №5. – С. 45-58.

2. Петрова А.Л. Цифровизация и ее влияние на гражданское общество // Журнал информационных технологий. – 2021. – №3. – С. 12-25.

3. Нұрғазы Б. Цифрлық технологиялар және азаматтық белсенділік // Қазақстан инновациялық зерттеулері журналы. – 2022. – №6. – Б. 30-35.

4. Смит Дж. Технологии и этика: вызовы цифровой эпохи // Международный журнал прав человека и цифровизации. – 2019. – №4. – С. 78-90.

5. Ахметова Г.К. Электрондық үкімет және онлайн-петициялар: қазақстандық тәжірибе // Вестник современного управления. – 2023. – №2. – Б. 40-50.

КИБЕРҚЫЛМЫС ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЗАҢДЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Исатаева Б.Т.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Мекенбай М.С.

Қазақстан Республикасы ІІМ Бауыржан Момышұлы атындағы Оқу орталығы, Шымкент қ.,
Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы правовой защиты жертв киберпреступлений в Казахстане с учетом социальных и юридических аспектов. Анализируется текущая законодательная база, обеспечивающая защиту прав пострадавших, а также социальные механизмы поддержки, такие как психологическая помощь и реабилитация. Особое внимание уделено проблемам правоприменения и взаимодействия между государственными органами, гражданским обществом и частным сектором в области противодействия киберпреступности. Предлагаются рекомендации по совершенствованию правовой защиты и повышению осведомленности населения о киберугрозах.

Summary. The article explores the issues of legal protection for cybercrime victims in Kazakhstan, considering both social and legal aspects. It examines the current legislative framework that ensures the rights of the affected parties, as well as social support mechanisms such as psychological assistance and rehabilitation. Special attention is given to the challenges of law enforcement and the cooperation between government agencies, civil society, and the private sector in combating cybercrime. Recommendations are provided for improving legal protection and raising public awareness about cyber threats.

Заманауи технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның көптеген салаларына оң ықпалын тигізгенімен, киберқылмыс қаупін де тудырды. Киберқылмыс құрбандарының құқықтарын қорғау мәселесі құқықтық және әлеуметтік тұрғыдан өзекті мәселеге айналды. Бұл мақалада киберқылмыс құрбандарының құқықтық қорғалу мәселелері мен әлеуметтік қолдау тетіктері қарастырылады.

Құқықтық аспектілерге келсек, қазіргі таңда Қазақстанда киберқылмыспен күресті реттейтін нормативтік-құқықтық база бар. Алайда, бұл жүйенің тиімділігі кейбір аспектілерде шектеулі. Көптеген құрбандар өз құқықтарын қорғай алмайтындықтан, құқықтық механизмдерді жетілдіру қажеттілігі туындайды. Соның ішінде, зардап шеккен тараптар үшін құқықтық көмекке оңай қол жеткізу тетіктерін дамыту маңызды [1].

Заманауи цифрлық технологиялар өміріміздің ажырамас бөлігіне айналғанымен, онымен бірге жаңа қауіптер – киберқылмыстар пайда болды. Бұл қылмыстар тек ақпараттық жүйелерді ғана емес, адамдардың жеке өмірін, қауіпсіздігін және құқықтарын да нұқсан келтіреді. Киберқылмыс құрбандарының құқықтық қорғалу мәселелері бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады, өйткені құрбандардың саны өсіп келеді, ал олардың құқықтарын тиімді қорғау қажеттілігі артуда.

Қазақстанда киберқылмысқа қарсы күрес және оның құрбандарын қорғау үшін бірқатар заңнамалық шаралар қабылданды. Бұл шаралар құқықтық реттеуді қамтамасыз етумен қатар, құрбандарға заңдық көмек көрсету тетіктерін дамытуға бағытталған. Алайда, киберқылмыс құрбандарына қолжетімді құқықтық көмек пен әділеттіліктің сапасы әлі де жетілдіруді талап етеді. Заң нормаларын жетілдіру, құқық қорғау органдарының мамандарын даярлау және жәбірленушілердің құқықтық сауаттылығын арттыру осы саладағы маңызды міндеттердің бірі болып табылады [2].

Киберқылмыс құрбандары тек құқықтық қорғалуды ғана емес, сонымен қатар психологиялық және әлеуметтік қолдауды қажет етеді. Киберқылмыс құрбандары көбінесе эмоционалдық күйзеліс пен стресс жағдайында болады, сондықтан олардың әлеуметтік реабилитациясы үшін арнайы бағдарламаларды әзірлеу қажет. Сонымен қатар, ақпараттандыру деңгейін арттыру, алдын алу шараларын күшейту және халықты киберқауіпсіздік мәдениетіне үйрету осы бағыттағы маңызды қадам болып табылады.

Киберқылмыс құрбандарының құқықтық қорғалу мәселесі кешенді тәсілді талап етеді. Қазақстанда қабылданған заңнамалық шаралар мен әлеуметтік қолдау тетіктері бұл мәселені шешудің негізін қаласа да, оларды одан әрі жетілдіру қажеттілігі айқын. Қоғамдық ақпараттандыруды арттыру, халықтың құқықтық және киберқауіпсіздік мәдениетін дамыту арқылы киберқылмыспен күрес тиімділігін арттыруға болады. Бұл, өз кезегінде, азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және тұрақты, қауіпсіз цифрлық қоғам қалыптастыруға ықпал етеді.

Киберқылмыс құрбандарын қорғау тек құқықтық шаралармен шектелмейді. Оларға психологтардың, әлеуметтік қызметкерлердің және басқа да мамандардың қолдау көрсетуі үлкен рөл атқарады. Қоғамдық сана мен ақпараттандыру деңгейінің жоғарылауы арқылы киберқауіптердің алдын алу мүмкіндігін арттыруға болады. Сонымен қатар, жәбірленушілердің құқықтық сауаттылығын арттыру да басты міндеттердің бірі болып табылады.

Цифрлық дәуірдің қарқынды дамуы қоғамның көптеген салаларына оң әсерін тигізгенімен, киберқылмыстар құрбандарының саны артуы – алаңдатарлық мәселе. Киберқылмыс құрбандарын қорғау тек құқықтық шаралармен шектеліп қалмайды, олар жан-жақты әлеуметтік қолдауды қажет етеді [3].

Психологтардың, әлеуметтік қызметкерлердің және мамандандырылған орталықтардың құрбандарға көрсететін көмегі олардың психологиялық күйзелісін жеңілдетуге және эмоционалдық тұрақтылығын қалпына келтіруге үлкен үлес қосады. Сонымен қатар, жәбірленушілерге қажетті ақпарат беріп, олардың заңды құқықтарын қорғау жолдарын түсіндіру де маңызды.

Қоғамдық сана деңгейін арттыру арқылы алдын алу шараларын күшейту – киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудағы маңызды қадамдардың бірі. Халықтың киберқауіптер жайлы хабардар болуы және бұл мәселеге жауапкершілікпен қарауы киберқылмыстардың алдын алуға көмектеседі. Ақпараттық-түсіндіру жұмыстары, білім беру бағдарламалары мен арнайы

тренингтер қоғамда киберқауіпсіздік мәдениетін жетілдіру мүмкіндіктерін арттырады.

Жәбірленушілердің құқықтық сауаттылығын арттыру да басты міндеттердің бірі болып табылады. Құрбандардың өз құқықтарын толыққанды түсінуі және оларды қорғау үшін қолданылатын механизмдер жайлы ақпарат алуы олардың құқықтық позицияларын нығайтуға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, киберқылмысқа қарсы тиімді күресуге ықпал етеді.

Осылайша, киберқылмыс құрбандарының әлеуметтік қолдау аспектілері кешенді тәсілді талап етеді, бұл адам өмірін қорғау мен қоғамның тұрақтылығын нығайту үшін маңызды фактор болып табылады [4].

Киберқылмыс құрбандарын қорғау мәселесін шешу үшін құқықтық және әлеуметтік тәсілдердің өзара үйлесімділігі қажет. Қазақстанда киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру, халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру және ақпараттандыру деңгейін көтеру арқылы киберқылмысқа қарсы күресті тиімді ұйымдастыру мүмкіндігі бар. Бұл бағыттағы жұмыстар мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз етіп, азаматтардың қауіпсіз өмір сүруі үшін маңызды негіз болмақ. Осылайша, киберқылмыспен күрес – тек құқықтық жүйенің ғана емес, сонымен бірге қоғамның барлық саласының үйлесімді іс-әрекетінің жемісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иванов В.П. Правовые аспекты защиты жертв киберпреступлений // Вестник права и информационной безопасности. – 2020. – №5. – С. 45-58.
2. Смагулова А.К. Киберқауіпсіздік және әлеуметтік қолдау: Қазақстан тәжірибесі // Қоғам және құқық. – 2021. – №3. – Б. 34-46.
3. Ким А.М. Социальные механизмы поддержки жертв киберпреступлений // Юриспруденция и общество. – 2019. – №2. – С. 15-28.
4. Назарова Е.И. Правовая защита киберпреступлений в современных реалиях // Государство и право. – 2022. – №4. – С. 50-64.

ОӘК: 378

КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ҚЫЛЫСТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ЖАҒДАЙЛАРЫ

Исахов Б.С., PhD. Аға оқытушы

Орталық Азия инновациялық униерситеті, Шымкент, Қазақстан

Жадигерова А.К.

«Отбасын қолдау орталығы» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің заңгері, Заң ғылымдарының магистрі, Кентау қаласы әкімдігінің «Кентау қалалық жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» ММ, Кентау, Қазақстан.

Сауранбекова А.А.

«Отбасын қолдау орталығы» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің директоры, Кентау қаласы әкімдігінің «Кентау қалалық жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі» ММ, Кентау, Қазақстан.

Резюме. В связи с ростом преступлений совершенных несовершеннолетними, перед государством и обществом стоит задача поиска и внедрения эффективных методов предотвращения совершения преступлений между этим контингентом.

Summary. Due to the increase in crimes committed by minors, The State and society are faced with the task of finding and implementing effective methods to prevent the commission of crimes among this contingent.

Кәмелетке толмағандардың қылмысы бүкіл әлемдік қоғамдастық шешуге мүдделі қазіргі заманның жаһандық проблемаларына жатады. Бұл өскелең ұрпақтың қоғамның өміршендігін қамтамасыз етудегі және оның дамуындағы шешуші рөлімен түсіндіріледі.

ҚР Конституциясымен негізделген, құқықтық әлеуметтік қайта құрулардың халықаралық актілері негізінде жүргізіліп жатқан жеке тұлғаның құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге құқық қорғау органдарын жетілдіруге, қоғамдық ұйымдар мен әлеуметтік институттарды құруға көп көңіл бөлінуде.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының өзіндік себептері бар, олар әлеуметтік сананың әртүрлі деңгейлеріндегі экономикалық, саяси, құқықтық, тұрмыстық психологияның элементтерін қамтитын теріс әлеуметтік-психологиялық детерминанттар деп түсініледі, нәтижесінде қылмыс пайда болады.

Кәмелетке толмағанның өмірлік жағдайлары, оның тәрбиесі олардың жеке тұлғаға сапалы әсер етуінің екі қарама-қарсы тенденциясын біріктіреді: олар оған жағымды әсер етеді, жағымды қасиеттер мен құқықтық мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді; немесе адамды қолайсыз сыртқы жағдайларға және криминогендік сипаттағы жағдайларға осал етеді. Тұлғаның қолайсыз моральдық жағдайының қалыптасуына, қылмыстың себептері және қайшылықтың жағымсыз жағы әсер етеді.

Балалардың қараусыздығы мен панасыздығы қазіргі қазақ қоғамының ең алаңдатарлық сипаттамаларының бірі болып қала береді. Жыл сайын ата-анасының қамқорлығынсыз қалған мыңдаған бала анықталады. Олардың басым көпшілігі әлеуметтік жетімдер, яғни ата-аналары тастап кеткен немесе баланы тәрбиелеу және күту міндеттерін орындамайтын ата-аналар. Күнкөріс құралдарынан айырылған асоциалды отбасылардан шыққан балалар көбінесе регламенттелмеген және қылмыстық қызмет салаларына тартылады (көшеде қанағаттанарлықсыз жағдайда жұмыс істеу, жезөкшелікпен айналысу, темекі саудасы, және т.б.) денсаулыққа, психологиялық және әлеуметтік дамуға қауіп төндіреді. Біздің қалалардың көшелеріндегі қаңғыбастық, сергелдендік және қайыршылық – бүгінгі күн шындықтары болып табылады. Оған әсер ететін негізгі себеп – қалыпты даму мен тәртібі үшін қолайлы жағдайлар жасалмайтын отбасындағы сәтсіздікті тудыратын маскүнемдік, ересектердің жұмыссыздығы болып табылады. Өмір сүруінің осындай теріс жағдайлары нәтижесінде кәмелетке толмағандар қоғам үшін қауіпті болып табылып, қылмыстар жасауға барады.

Қараусыз қалу, яғни мінез-құлықты, байланыстарды, кәмелетке толмағанның балаларға ата-анасы тарапынан бақылау мен қадағалаудың болмауы ата-аналардың бала тәрбиесі бойынша өз міндеттерін орындай алмауының немесе орындамауының салдары болуы мүмкін, немесе оларды орындаудың объективті мүмкін еместігі (мысалы, денсаулық жағдайы). Алайда, бұл жағдайда біз бақылаудың жоқтығы туралы ғана емес, көбінесе қараусыздықты тудыратын отбасындағы жаман микроклимат туралы да айтуға болады. Жастардың негізгі бөлігінде заң мен әділеттілікке деген сенімнің болмауы көбінесе мектептің, оқу орындары мен мекемелердің профилактикалық жұмыстарды орындаудағы кемшіліктерінен, сондай-ақ жастардың бос уақытын ұйымдастырудағы кемшіліктерден туындайды. Зорлық-зомбылық жасаған адамдардың көпшілігі балалық шағында қорлау мен жазалауға ұшырағандар, сонымен қатар, ересектердің зорлық-зомбылығынан зардап шеккендер болып табылады.

Балаларға қатыгездіктің артуы, сонымен қатар балалардың өз құрдастарына қатыгездіктің артуы бірқатар себептерге байланысты. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың таралуына көбінесе алкогольді тұтыну ықпал етеді. Ата-аналарының кем дегенде біреуі маскүнем болатын отбасыларда тұратын балалар зорлық-зомбылық пен қатыгездікке жиі ұшырайды. Сонымен қатар, қараусыздық құқыққа қайшы әрекеттердің себебі болып табылады. Бұл процесте бұқаралық ақпарат құралдарының теріс рөлін атап өту өтпеуге болмайды. Атап айтқанда, телевизиялық БАҚ жиі қатыгездікті, зорлық-зомбылықты насихаттайды және дамытады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстар мен құқық бұзушылықтарға қарсы күрес және алдын алу жүктелген органдары жүйесі мен мекемелерінің қызметін жандандыру қажет. Жасөспірімдер ортасындағы қылмыстардың алдын-алу - бұл айқын міндеті бар ұйымдастырылған процесс, бұл процесте жасөспірімдердің заңмен қақтығысын болдырмау, жеке тұлғаны саналы түрде қалыптастыруға және оларды шешу жолдарын іздеуді ынталандыруға байланысты әлеуметтік мәселелерді қамтиды.

Осылайша, Балалардың құқықтарын бұзу және жасөспірімдерді қылмыстық жауапкершілікке тарту процестеріне бастапқы микроорта әсер етеді, олар: отбасылық, мектеп және демалыс қатынастары, яғни субъективті факторлар.

Кәмелетке толмағандарға қатысты іс-әрекеттер Сарапшы ғалымдардың пікірінше, қылмыстылық деңгейіне тұтасымен алғанда 250 фактор әсер етеді. Құқық қорғау органдары белгілі бір деңгейде 40-50 факторға әсер ете алады, қалғандары олардың әсер ету салаларынан тыс жатыр. Криминологтар құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне белгілі зорлық-зомбылық жасаған адамдардың көпшілігі балалық шағында қорлау мен жазалауға ұшырады, ересектердің зорлық-зомбылығынан зардап шекті. Кәмелеттік жасқа толмаған балалар қылмысының жағдайын, салалығын түсіну үшін ең алдымен олардың жас шамасын анықтау басты орын алады [1, 399 б.].

Жасы толмағандар қылмыстары туралы түсінік 14 пен 18 жас аралығындағылардың жас тобымен тығыз байланысты. Осы жас аралығындағы (14-18) жасөспірімдер қылмысының өсуіне әсер етушілік - 10 – 13 жас аралығындағы жасөспірімдер тарапынан орын алып отырған өмірлік тәжірибе көрсетіп дәлелдеп отыр. Соныдқтан да, бұл мәселені құқық бұзушылық, қылмыспен күрес шараларын ұйымдастырған кезде есепке алып отырған абзал. [1, 399 б.].

Республикада жүріп жатқан кәмелетке толмағандар қылмыстылығының жасаруы үрдісі алаңдаушылық тудырады. 14 пен 15 жас аралықтарындағы қылмыс жасаған тұлғалар соны жылдан жылға елдің барлық аумағында өсіп жатыр.

Жоғарыда аталған мән-жайлардың ерекшеліктерін және өзге де ерекшеліктерді ескере отырып, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде бізде алғаш рет мәселеге арнайы тарау арналған, ол БҰҰ Бас Ассамблеясымен қолданған «Бала құқықтары туралы» Конвенцияда орын алған гуманизм мен әділдік қағидаларына сәйкес келеді. Бұл жағдайда заң шығарушы кәмелетке толмағандар қылмыстылығына жастық психологиялық ерекшеліктер тән екендігін, жақын айналасының криминогендік факторларын, өзін-өзі орнатуға талпыныстар ескерілген.

Азаматтардың құқыққа қарсы тәртібін түсіндіруде тұлғаның қалыптасу сипатына қоғамның дамуындағы қайшылықтар, әлеуметтік жағдайлардың әсерін тану шешуші болып табылады.

Саяси, экономикалық, идеологиялық, мәдени-тәрбиелік, демографиялық, әлеуметтік-психологиялық сипаттағы үрдістер мен құбылыстар адам тәртібіне әсер етеді, оның тәртібінің сипаты мен мәнін анықтайды. Аталған үрдістер, қоғамдағы өмір жағдайларын неғұрлым жалпы нысанда анықтай отырып, балалар мен жеткіншектерді оқыту мен тәрбиелеу бойынша, олардың жеке тұлғасын қалптастыру бойынша қызметке ерекшеліктер береді, азаматтардың отбасы мен қоғамдағы тұлғааралық қатынасының сипатына мәнді түрде әсер етеді.

Белгілі бір жағдайларда олар ауру мен өлім деңгейінің өсуі, ажырасу, айналадағыларға қатыгез қарау, өзін-өзі өлтіру, маскүнемдік, жезөкшелік, есірткіқұмарлық сияқты теріс құбылыстарды да тудырады, олар теріс, соның ішінде, қылмыстық тәртіпті де негіздейтін әлеуметтік факторлар кешеніне кіреді.

Нарықтық экономикаға жаңадан көшу кезеңінде Қазақстанда балалардың дамуы мен тәрбиесіне, денсаулығын қорғауға қалдық принципі бойынша көңіл бөліну орын алып келген. Мемлекет тарапынан бір қатар шаралар қолдануға қарамастан, бұл салалардағы балалардағы жағдайы дұрысталмады. Балалар мектепке дейінгі және медициналық мекемелерді бюджеттік қаржыландыру көлемдері азайған, жалпы білім беру мекемелерінің саны азайып жатыр. Экономикадағы дағдарыс қызмет көрсету отбасыларға көрсетілетін көмектерді азайтуға алып келді. Балалар мүдделері бойынша клубтарға, спорт секцияларына бара алмайды, себебі ол көбінесе ақылы негізде қызмет

атақарады. Нәтижесінде, олардың бос уақыты жиі криминалдық нысандарға ие болады.

Жылдан жылға күрделеніп бара жатқан жастар арасындағы тәлім-тәрбие жұмыстарын заман талабына сай жаңа жүйеге бейімдеу мақсатында өткізіліп жүрген алқалы жиындардың да оңды нәтижеге қол жеткізбей, жай әңгіме деңгейінен аса алмай қалатындығының астарында айналып өтуге болмайтын осындай ақиқат себептер бар сияқты. Қай кезде де қылмыстың кейде азайып, кейде көбейіп тербеліп отыратындығы қоғамдағы әл-ауқат деңгейінің ахуалына байланысты.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуіне жол бермеу, балаларды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау мақсатында ата-аналар балалардың білімі мен тәрбиесіне, олардың адамгершілік және рухани дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасауға тиісті көңіл бөлуі керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ортаев Р.А. Кәмелетке жасы толмағандардың топтық қылмысының қылмыстық-құқықтық ерекшеліктері // Проблемы международного сотрудничества в противодействии преступности: мат-лы междунар. науч. –практ. Конференции., посвященной юбилею 75-летию со дня рождения и 45-летию научно-педагогической деятельности д.ю.н., профессора Е.И.Қайыржанова (7 октября 2008 года)- Караганда: Болашақ-Баспа, 2009.

2. Алауханов Е., Қарамырза Ж. Жас адамдардың құқық бұзуға бейім мінез-құлқы және оның алдын алудың мәселелері. Монография – Алматы, ҚазАқпарат, 2008.

3. Қайыржанов Е.І., Ерінбетова Л.Қ. Кәмелетке толмаған қылмыскер тұлғасы: Монография. – Алматы. 2003.

УДК 349.2

О КОМПЕНСАЦИЯХ В ТРУДОВОМ ПРАВЕ (В КОНТЕКСТЕ РАБОТНИКОВ, СОВМЕЩАЮЩИХ РАБОТУ С ПОЛУЧЕНИЕМ ОБРАЗОВАНИЯ)

Колодинская И.В.

ГГУ имени Ф. Скорины, г. Гомель, Беларусь

Түйін. Бұл жұмыста қызметкерлердің еңбек және өзге де міндеттерін орындауына байланысты шығындарын өтеуді реттейтін нормалар қарастырылады. Еңбек құқығындағы өтемақы ұғымына ерекше назар аударылады. Қызметкерлерге білім алу барысында келтірілген шығындарды өтеу мәселелерін қоса алғанда, шығындарды өтеудің құқықтық реттелуіндегі проблемалық мәселелер талданады. Жұмыс пен оқуды қатар алып жүрген қызметкерлерге өтемақы беру тәртібін реттейтін еңбек заңнамасын жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар тұжырымдалады.

Summary. This paper examines the regulations governing the reimbursement of expenses incurred by employees in the performance of their work and other duties. Special attention is given to the concept of compensation in labor law. The study analyzes legal issues related to the regulation of reimbursement, including expenses incurred by employees during their education. Specific proposals are formulated to improve labor legislation regulating the provision of compensation to employees, including those who combine work with education.

Действующее законодательство о труде Республики Беларусь определяет компенсации как денежные выплаты, установленные с целью возмещения работникам затрат, связанных с выполнением ими трудовых обязанностей (ч. 2 ст. 90 ТК Беларуси).

Несмотря на то, что компенсационные нормы существуют в отечественном законодательстве с 1922 г. и, как правило, сочетаются с гарантийными (о чём свидетельствуют положения глав «Гарантии и компенсации» КЗоТ РСФСР 1922 г., КоТ БССР 1929 г., КЗоТ БССР 1972 г. и ТК Беларуси), понятие компенсаций нашло свое отражение в законодательстве о труде Беларуси только после распада Советского Союза.

По мнению Т.С. Изотова, отсутствие в советское время легальной дефиниции компенсаций и гарантий стало причиной активного системного изучения в научном поле их отличительных особенностей [1, с. 36].

Несмотря на наличие в настоящее время легальной дефиниции компенсаций в доктрине трудового права их отличительным особенностям по-прежнему уделяется достаточно внимания [2, с. 3].

Так, обращаясь к отдельным таким трудам, можно отметить А.А. Греченкова, который полагает, что компенсации в отличие от гарантий не зависят от размера заработной платы работника [3, с. 236] С.Ю. Головина, И.Н. Соломатин и А.Я. Петров отмечают, что характерной особенностью компенсаций, отличающей их от гарантий, является цель и смысл их выплат, а именно возмещение работнику затрат, того, что израсходовано или предстоит истратить в процессе исполнения трудовых или иных обязанностей, предусмотренных законодательством [4, с. 68], [5, с. 12], [6, с. 67–68]. К.Л. Томашевский обращает внимание на то, что компенсации производятся только в денежной форме, и это отличает их от зарплаты, которая может осуществляться как в натуральной, так и смешанной форме [7, с. 335]. С данным утверждением нельзя не согласиться, при этом наглядным подтверждением того, что компенсации – это денежное возмещение расходов [8, с. 6198] является содержание ч. 2 ст. 90 ТК Беларуси, где к ним относятся исключительно денежные выплаты [9].

В литературе высказано достаточно убедительное суждение о том, что системное изучение отличительных особенностей компенсаций и гарантий обусловлено преобладанием позиции расширительного понимания указанных правовых категорий либо полным их смешением [10, с. 8].

Например, специалист в области экономики В. Дрозд, перечисляя гарантии в виде сохранения места работы и должности, сокращения рабочего дня, предоставления дополнительного дня отдыха и др., называет их неденежными компенсациями [11, с. 30–31].

Представитель науки трудового права Л.Я. Островский, анализируя ещё в 2005 г. положения, регламентирующие отношения по совмещению работы с получением образования, отмечал, что гарантии и компенсации, хоть и разные термины, но по сути, означают одно и то же, поскольку являются средством,

обеспечивающим возможность совмещать работу с получением образования [12].

На наш взгляд, приведенное высказывание не совсем обоснованно, поскольку в 2005 г. ст. 90 ТК Беларуси уже определяла гарантии и компенсации как две различные правовые категории. По мнению Г.А. Василевича и С.Г. Василевича, именно анализ содержания указанной статьи свидетельствует о явном отличии гарантий от компенсаций [13, с. 465].

Подчеркнём, что существующие в юридической литературе точки зрения специалистов по поводу понятия компенсаций не всегда в полной мере соответствуют его легальной дефиниции. Так, В.В. Гущин под компенсациями понимает денежные выплаты, которые устанавливаются с целью возмещения работникам затрат, связанных с выполнением трудовых обязанностей [14, с. 117]. Б.Б. Синьков и А.В. Ясинская-Казаченко в отношении данного понятия придерживаются несколько иного мнения. Эти учёные считают, что анализируемые выплаты устанавливаются в целях возмещения работникам затрат, связанных с исполнением ими не только трудовых, но и иных предусмотренных законом обязанностей [15, с. 192]. Аналогичной позиции придерживается Е.А. Волк, которая пишет, что компенсации устанавливаются с целью возмещения работникам затрат, связанных с выполнением не только трудовой функции, но и при выполнении иных обязанностей. Данный специалист в подтверждение своего высказывания ссылается помимо прочего на наличие в ТК Беларуси ст. 220, регулирующей возмещение работникам затрат, связанных с получением ими основного образования [16, с. 527–528].

Мы разделяем позицию учёных, полагающих, что компенсации в трудовом праве необходимо связывать не только с трудовыми, но и с иными обязанностями. Наше мнение обосновано наличием в национальном законодательстве о труде норм, регламентирующих возмещение работникам затрат, связанных с получением ими основного и дополнительного образования. Указанные нормы содержатся как в ст. 220 ТК Беларуси, о чём пишет Е.А. Волк, так и в ст. 102 и 349 ТК Беларуси, а также в других нормативных правовых актах, регулирующих отношения по возмещению работникам расходов, понесенных в ходе получения соответствующего образования.

Обратим внимание, что Модельный Трудовой кодекс для государств-участников СНГ при трактовке компенсаций также учитывает не только трудовые, но и иные обязанности: «Компенсации – денежные выплаты, установленные в целях возмещения работникам затрат, связанных с исполнением ими трудовых или иных обязанностей, предусмотренных национальным законодательством.» [17].

Обратимся к опыту государств-членов СНГ и ЕАЭС в части определения понятия компенсаций. Так, в ч. 2 ст. 164 Трудового кодекса Российской Федерации (далее – ТК России) под компенсациями понимаются «денежные выплаты, установленные в целях возмещения работникам затрат, связанных с исполнением ими трудовых или иных обязанностей, предусмотренных

настоящим Кодексом и другими федеральными законами» [18]. Часть 2 ст. 172 Трудового кодекса Республики Молдова (далее – ТК Молдовы) компенсациями называет «денежные выплаты, установленные в целях возмещения работникам затрат, связанных с исполнением ими трудовых и иных предусмотренных действующим законодательством обязанностей.» [19]. Идентичная позиция при определении компенсаций используется в Узбекистане (ст. 285 Трудового Кодекса Республики Узбекистан [20]), Туркменистане (ч. 2 ст. 144 Трудового кодекса Туркменистана [21]) и Кыргызстане (ч. 2 ст. 181 Трудового кодекса Кыргызской Республики [22]). В ст. 1 Трудового кодекса Республики Казахстан законодатель определяет компенсационные выплаты как «денежные выплаты, связанные с особым режимом работы и условиями труда, потерей работы, возмещением работникам затрат, связанных с исполнением ими трудовых или иных предусмотренных законами Республики Казахстан обязанностей, а также выплаты, связанные с профессиональной подготовкой, переподготовкой и повышением квалификации работников или иных лиц, не состоящих в трудовых отношениях (далее - обучаемый)» [23, ст. 1].

Очевидным является также факт, что законодатель государств-членов СНГ и ЕАЭС трактует компенсацию по аналогии с модельным законодательством, учитывая при возмещении работникам затрат выполнение ими не только трудовых, но и иных обязанностей.

Несмотря на то, что основной функцией модельного законодательства «является определение вектора развития общего и отраслевого правового регулирования» [24, с. 9] (и это особо подчеркивается в научной литературе по трудовому праву) [25, с. 32], Республика Беларусь – единственная страна из всех государств-членов СНГ и ЕАЭС, которая пошла по собственному пути определения исследуемого понятия, поскольку при трактовке компенсаций законодатель Республики Беларусь учитывает исключительно исполнение работниками трудовых обязанностей.

На основании анализа и оценки национального законодательства, белорусской доктрины трудового права и законодательства государств-членов СНГ и ЕАЭС в области определения понятия компенсаций, считаем целесообразным в ТК Беларуси при определении компенсаций учитывать возмещение работникам затрат, связанных с исполнением ими не только трудовых, но и иных обязанностей. Для этого предлагаем ч. 2 ст. 90 ТК Беларуси после слова «трудовых» дополнить словами «и иных».

Данное предложение позволит привести легальную дефиницию компенсаций в соответствие с нормами, регламентирующими отношения по возмещению работникам затрат, связанных с получением ими образования, и будет способствовать уяснению сущности компенсаций в доктрине трудового, чем повысит её качество.

Список использованной литературы

1. Изотова, Т. С. Реализация права на гарантии и компенсации в трудовых правоотношениях / Т. С. Изотова // Вестник Магистратуры. – 2022. – № 4-2 (127). – С. 35–39.

2. Симонов, В. И. Реализация права на гарантии и компенсации в трудовых отношениях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / В. И. Симонов ; Моск. гос. юрид. ун-т им. О.Е. Кутафина. – М., 2011. – 27 с.
3. Греченков, А. А. Трудовое право : учеб. пособие / А. А. Греченков. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2013. – 376 с.
4. Головина, С. Ю. Понятийный аппарат трудового права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / С. Ю. Головина. – Екатеринбург, 1998. – 363 л.
5. Соломатин, И. Н. Гарантии и компенсации работникам, совмещающим работу с обучением : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / И. Н. Соломатин ; Моск. гос. юрид. ун-т им. О.Е. Кутафина. – М., 2013. – 25 с.
6. Петров, А. Я. Гарантии и компенсации : вопросы теории российского трудового права / А. Я. Петров // Право. Журнал высшей экономики. – 2013. – № 4. – С. 62–76.
7. Томашевский, К. Л. Трудовое право : учеб. пособие / К. Л. Томашевский, Е. А. Волк. – Минск, 2019. – 488 с.
8. Сороколетова, М. А. Правовые аспекты предоставления гарантий и компенсаций в трудовых правоотношениях / М. А. Сороколетова // Научно-образовательный журнал для студентов и преподавателей «StudNet». – 2022. – Т. 5, № 6. – С. 6194–6201.
9. Трудовой кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : 26 июля 1999 г., № 296-З : принят Палатой представителей 8 июня 1999 г. : одобрен Советом Республики 30 июня 1999 г. : в ред. Закона Республики Беларусь от 08.07.2024 г., № 25-З // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2024.
10. Калпина, Н. В. Компенсационные выплаты по советскому трудовому праву: автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12. 00. 00 / Н. В. Калпина ; Всесоюз. науч.-исслед. ин-т сов. законодательства. – М., 1971. – 21 с.
11. Дрозд, В. Какие существуют денежные и неденежные компенсации работникам и при каких условиях они предоставляются / В. Дрозд // Нормирование и тарификация труда. – 2014. – № 10 (13). – С. 30–35.
12. Островский, Л. Я. Совмещение работы с обучением [Электронный ресурс] / Л. Я. Островский. – Режим доступа : <https://normativka.by/lib/document/12832>. – Дата доступа : 22.09.2024.
13. Постатейный комментарий Трудового кодекса Республики Беларусь / ред. совет : Г. А. Василевич (председатель) ; А. А. Греченков, Г. Б. Шишко [и др.]. – Минск : Регистр, 2020. – 1360 с.
14. Гуцин, В. В. Трудовое право : учебно-методический комплекс / И. В. Гуцин, С. В. Агиевец [и др.]. – Гродно : ГрГУ им. Я. Купалы, 2010. – 483 с.
15. Трудовое право : учебно-методический комплекс для специальностей «Экономика и управление на предприятии», «Экономика и правовое обеспечение хозяйственной деятельности» / А. В. Ясинская-Козаченко, Б. Б. Синьков. – Минск : БНТУ, 2013. – 345 с.
16. Комментарий к Трудовому кодексу Республики Беларусь : в 2 т. / А. В. Баранашник, Е. А. Волк, Л. И. Липень [и др.] ; под общ. ред. Л. И. Липень. – Минск : Амалфея, 2014 – Т. 1. – 864 с.
17. Модельный Трудовой кодекс для государств-участников СНГ : утв. постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ от 27 ноября 2020 г., № 51-4 // Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. – 2021. – №73.
18. Трудовой кодекс Российской Федерации (с изм. от 22.11.2024) [Электронный ресурс] : 30 декабря 2001., № 197-ФЗ : принят Государственной Думой 21 декабря 2021 г. : одобрен Советом Федерации 26 декабря 2021 г. – Режим доступа : https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/. – Дата доступа : 22.09.2024.

19. Трудовой кодекс Республики Молдова [Электронный ресурс] (с изм. и доп. от 03.10.2016 г.): 28 марта 2003 г., № 154XV. – Режим доступа : https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=95662&lang=ro. – Дата доступа : 22.09.2024.
20. Трудовой кодекс Республики Узбекистан [Электронный ресурс] : утв. Законом РУз от 28.10.2022 г., № ЗРУ-798. – [https://nrm.uz/contentf?doc=705288_trudovoy_kodeks_respubliki_uzbekistan_\(utverjden_zakonom_ruz_ot_28_10_2022_g_n_zru-798\)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana](https://nrm.uz/contentf?doc=705288_trudovoy_kodeks_respubliki_uzbekistan_(utverjden_zakonom_ruz_ot_28_10_2022_g_n_zru-798)&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana). – Дата доступа : 22.09.2024.
21. Трудовой кодекс Туркменистана от 18 апреля 2009 г., № 30-IV (с изм. и доп. от 30.11.2024 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31348675. – Дата доступа : 22.09.2024.
22. Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 4 августа 2004 г., № 106 (с изм. и доп. по сост. на 23.07.2024 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30296269. – Дата доступа : 22.09.2024.
23. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г., № 414-V (с изм. и доп. по сост. на 01.01.2025 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832. – Дата доступа : 22.09.2024.
24. Шестакова, Е. В. Модельное законодательство : теоретико-правовые аспекты и практика применения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. В. Шестакова ; Рос. акад. правосудия. – М., 2006. – 24 с.
25. Томашевский, К. Л. Модельный Трудовой кодекс как перспективный путь гармонизации трудового законодательства на евразийском пространстве / К. Л. Томашевский. – 2020. – № 1 (33). – С. 32–37.

УДК 516.65.654. 54.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О КАЗАХАХ В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КОНЦА XIX ВВ

Қосанбаев Қ., Султанова В.И.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада автор белгілі ресей зерттеушілердің жарыққа шығарған еңбектеріне талдау жасаған. XIX ғасырдың аяғында Ресей зерттеушілері шынайы тұрғыдан Түркістан өлкесінің халықтарың тұрмыс – тіршілігін, әдет – ғұрыптарың, салт-дәстүрлерін, тілін, дінің зерттеуге атсалысты.

Summary. In the article, the author analyzes the published works of famous Russian researchers. At the end of the 19th century, Russian researchers began to study the life, customs, traditions, language, and religion of the peoples of the Turkestan region from a realistic perspective.

На нынешнем этапе общественно-политического развития Республика Казахстан уверенно идет по пути прогресса и глубинного обновления. С приобретением государственной независимости широкий размах приобрели процессы возрождения духовного и культурного самосознания тюркских этносов, менталитета и психологии, жестко подавляемых в условиях господства колониальной системы. При этом на наш взгляд, приоритетное значение уделяется учету особенностям традиционного уклада жизни, быта и культуры того или иного народа.

Казахский этнос имеет богатое историко-культурное прошлое, его страницы тесно взаимосвязаны с историей соседних народов, на территории современного Казахстана сосуществовали параллельно две колоритные и специфические цивилизации, благодаря которой в значительной степени расширились национальные горизонты изучения истории и этнографии казахского народа.

История и в том числе смежные гуманитарные научные дисциплины выступает в роли главного компонента духовного развития казахстанского общества в целом. В своем выступлении Президент Казахстана Касым Жомарт Кемелович Токаев, коснулся ключевых и важных проблем Отечественной истории казахского народа. Он отметил: « В тоталитарный период мы практически утратили национальные ценности, язык, менталитет и религию. Все они вернулись к нашему народу благодаря независимости. Поэтому, оставаясь частью мирового сообщества, мы должны трепетно относиться к своим корням. Нельзя отрывать от своей самобытной культуры и уникальных традиций, которые составляют нашу национальную идентичность» [1].

Безусловно, данная точка зрения Президента страны правдива, объективна и обоснована с точки зрения современных данных, ибо в условиях укрепления советской тоталитарной системы, когда по политико–идеологическим соображениям партийных идеологов, искусственно подавлялось рост национального и культурного самосознания народов Центральной Азии, история и этнология в значительной степени подверглось деформации и деградации. История и этнография в условиях господства тоталитаризма и партийно-идеологической бюрократии выполняла функцию ее поддержки.

На нынешнем этапе современного развития казахстанского общества, с ростом и возрождением глубинных исторических корней и прошлого того или иного народа, история казахского народа обрело новое дыхание, импульс и оценку. Нынешнее время требует правдивой и объективной оценки прошлого, ибо в нем мы находим ответы на многие злободневные и волнующие представителей научной общественности вопросы становления и дальнейшего развития Независимого Казахстана.

История изучения истории и этнографии народов Центральной Азии резко возросло после вхождения территории современного Казахстана в состав царской Российской империи. Вошедшие в ее состав тюркские народы подвергались всестороннему изучению, объектами ее исследования стали флора, фауна, климат, рельеф, реки и озера, этнический и родоплеменной состав населения, быт и культура народов Туркестанского края. Многие известные в мировом сообществе прогрессивные дореволюционные российские исследователи, придерживавшихся демократических принципов и подходов, собрали и обобщили значительный пласт разнообразных раритетных и неизвестных ранее науке письменные и архивные источники и материалы, имеющие прямое отношение к богатейшей истории, быте и культуре казахского народа. Но следует отметить тот немаловажный факт, что в условиях

господства царской и советской тоталитарной системы, описание истории и этнографии того или иного народа играла важную роль.

Значительная часть публикаций российских исследователей колониального периода были посвящены исследованию наиболее ключевых и важных аспектов и проблем этнографии казахского народа, в частности этногенеза и этнической истории казахского народа, ареала их расселения, быта, традиционного уклада жизни, менталитета, духовно-нравственных ценностей, материальной и духовной культуры.

Свой весомый вклад в развитие истории и этнографии казахского народа внесли такие известные мировой и научной общественности дореволюционные российские исследователи как П.А.Небольсин, К.А.В.Кадомцев и многие другие. В данных трудах приводятся ряд ценных и интересных историко-этнографических сведений, касающиеся многогранной жизни, быта и культуры казахского народа. Вместе с тем данные исследователи предприняли попытку обобщения и систематизации выше указанных источников и материалов, представляющих значительный интерес мирового сообщества. Но, к сожалению, в трудах отдельных представителей царской российской колониальной администрации, порой встречаются ряд тенденциозных и субъективных суждений и выводов, касающиеся истории и этнографии казахского народа, более того, в них приводятся неправдоподобные и не соответствующие реальной действительности того времени факты, которые на наш взгляд, нуждаются в критическом переосмыслении.

Весьма интересные и содержательные историко-этнографические сведения о казахах содержатся в ряде публикаций известного дореволюционного российского исследователя, действительного научного сотрудника Императорского Русского Географического общества по отделению этнографии П.А.Небольсина. В его труде «Очерки Волжского низовья», вышедшего в свет в Санкт-Петербурге 1852 году приводятся ценные и любопытные историко-этнографические материалы, в которых в реалистической форме отражены вековые чаяния, нужды кочевников, и их стремление к осознанной свободе. Помимо этого, в ней охарактеризовано этническое своеобразие и национальный колорит кочевников, освещаются многогранные и важные аспекты казахской этнографии, в частности важных элементов как материальной, так и духовной культуры номадов. Кроме того, в данном труде содержатся интересные сведения о торговле. Как отмечает П.А. Небольсин: « Киргизы (правильнее – казахи автор), активно занимаются торговлей скотом. Скот является главным их достоянием. Ежегодно кочевники доставляли скот в пределы соседних ханств. Торговля скотом давала кочевникам огромную прибыль и доходы» [2].

На наш взгляд, данная точка зрения автора заслуживает серьезного внимания, ибо, безусловно, в кочевом обществе весьма важную роль играл крупный рогатый скот, который снабжал всем необходимым номадов.

В другой публикации «Рассказы проезжего», опубликованной в Санкт – Петербурге 1854 году, автор на основе своих наблюдений за культурой и бытом

кочевников, отмечает их особое гостеприимство: « Киргизы (правильнее – казахи автор) всюду встречали автора публикации с огромным почетом и уважением. Каждый номад старался как можно лучше встретить странствующего путника. Если одни кочевники угощали его чаем, то другие кумысом, третьи закалывали для него баранов, четвертые разнообразными сладостями. Всюду он встречал миролюбивых и гостеприимных казахов, которые старались ему польстить и угодить» [3].

Таким образом, автор с глубоким почтением и уважением отмечает не только родство кочевников со своей степью, но и особые качества тюркских народов, такие как радушие, открытость души и великодушие.

Другой дореволюционный российский исследователь А.В. Кадомцев в своем представленном отчете охарактеризовал трудовую деятельность казахских женщин: « С ранним рассветом встают в казахских аулах женщины, которым предстоит осуществить огромную работу. Они доят кобылиц, коров, овец, баранов, верблюдов, готовят пищу, шьют традиционную одежду. Кроме того, занимаются ткачеством, собирают дрова и хворост. Немало времени они уделяют воспитанию детей» [4].

В целом на наш взгляд, автор смог, верно, отразить их многогранную трудовую деятельность, направленную во благо народа.

Иными словами, следует отметить весомый вклад вышеуказанных дореволюционных российских исследователей в развитие истории и этнографии казахского народа. Авторы научных публикаций, смогли раскрыть в полном ракурсе этническое и культурное своеобразие, национальный колорит, специфику и богатство кочевой цивилизации, любовь кочевников к бескрайним степным просторам, их стремление к мирозерцанию, широту и открытость их характера и духовного мира.

Список использованной литературы

1. Токаев Касым Жомарт Кемелович Независимость превыше всего //Казахстанская правда 13.01. 2021.
2. Небольсин П.А. Очерки волжского низовья СПб, 1852. С. 165.
3. Небольсин П.А. Рассказы проезжего. СПб, 1854. С. 305.
4. Кадомцев А.В. Отчет о поездке в киргизские степи Европейской и азиатской России с целью исследования условий и причин развития и распространения скотских падежей. СПб, 1877. С. 43.

УДК 516.65.654. 54.

ОТРАЖЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ КУЛЬТУРЫ, БЫТА И ХОЗЯЙСТВА КАЗАХОВ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ Л.Ф.МЕЙЕРА И Н.ОСТРОГОРСКОГО

Қосанбаев Қ.

Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада автор ХІХ ғасырда өмір сүрген белгілі орыс зерттеушісінің Л.Ф.Мейердің және Н.Острогорскийдің жарыққа шығарған еңбектеріне терен талдау

жасайды. Автор қазан тәңкерісіне дейін жарыққа шыққан орыс зерттеушілерінің қалдырған мұраларына мұқият түрде назар аударады.

Summary. In the article, the author conducts an in-depth analysis of the works of famous Russian researchers of the 19th century, L.F. Meyer and N.Ostrogorsky. The author pays close attention to the legacy of Russian researchers published before the October Revolution.

После колонизации территории Туркестанского края царской Российской империей, началось последовательное и поэтапное исследование этнической истории и этногенеза, культуры и быта, особенностей традиционного уклада жизни, менталитета и психологических особенностей местных коренных насельников этого богатейшего края известными дореволюционными российскими исследователями. Многие видные российские исследователи, находящиеся по долгу службы в Туркестанском крае, освещали многогранные аспекты истории и этнографии казахского народа с объективных и правдивых позиций. Известные российские исследователи неоднократно раз бывали в Туркестанском крае, с большим интересом и вниманием изучали культуру, быт, специфические особенности и колорит кочевой и оседлой цивилизации, некоторые ключевые элементы как материальной, так и духовной культуры казахского народа.

Сегодня настойчивой потребностью времени выступает задача системного переосмысления и обобщения научного наследия ряда российских исследователей, посетивших наш необъятный и богатый край.

За годы суверенного развития Республики Казахстан усилиями ряда известных российских исследователей был накоплен ряд ценных историко-этнографических сведений и материалов, касающиеся местных коренных насельников Туркестанского края.

В данной статье была предпринята попытка научного переосмысления и обобщения труда известного дореволюционного российского исследователя, офицера Русского Генерального штаба Л.Ф.Мейера, оставившего весьма ценные и интересные сведения об истории и этнографии казахов.

Вышедшем в свет в Санкт- Петербурге в 1865 году содержательной работе «Киргизская степь Оренбургского ведомства», содержатся ряд важных сведений, касающиеся тех или иных аспектов истории и этнографии казахского народа.

Так, например, характеризуя хозяйственно-экономические особенности кочевых казахов, автор замечает, что: « Кочевое скотоводство является главным занятием номадов. Кочевники разводят главным образом следующие породы домашнего скота: лошадей, верблюдов, коров, овец, коз и баранов. Главное место в домашнем хозяйстве уделено овцам и баранам. Они снабжают номадов пищей, одеждой, а также жильем. Первостепенное место занимает также разведение породистых скакунов. Киргизские лошади дают помимо мяса, целебный и питательный напиток – кумыс, который киргизы пьют огромным удовольствием» [1].

Говоря о разведении овец, автор пишет: « Киргизская овца отличается большим ростом, грубой шерстью, висячими ушами, горбатым носом и

жирным наростом, занимавшим место хвоста, известным под названием курдюка. Овцы отличаются выносливостью, терпеливостью к холоду, стуже и голоду. Они едят всякую траву и могут делать огромные переходы» [2].

Автор с большим профессионализмом описывает казахскую лошадь, ее повадки, породу, отмечает о ее роли в домашнем хозяйстве кочевников. Он пишет: « Киргизские лошади обладают рядом преимуществ. Они совершают огромные переходы, отличаются выносливостью и терпеливостью. Они разводят два вида пород лошадей: аргамаки и простые» [3].

Немало ценных этнографических сведений о казахах оставил и другой не менее известный дореволюционный российский исследователь Н.Уралов. В своей публикации «На верблюдах», автор отразил реальную историческую панораму прошлого казахского народа, показана картина перекочевки казахского аула, указаны места обитания и численность кочевников, освещается их образ жизни, занятия, быт и культура. Характеризуя особенности традиционного уклада жизни кочевников, автор пишет: « Киргизы известно ведут кочевую жизнь. Скотоводство составляет главное их занятие. Овцы, козы, лошади и верблюды – главное богатство киргизов. Звериный, рыбный и соляной промыслы также играют весьма заметную роль в традиционном кочевничьем обществе. Киргизы также любят охоту, но ружья еще и по настоящее время у них не особенно распространены, и по большей части, они охотятся при помощи собак и обученных хищных птиц (ястребов, соколов и беркутов) [4].

Таким образом, Н.Уралов отмечает, что в рассматриваемый нами период времени, хозяйство казахов носило не только сугубо скотоводческий, но и комплексный характер.

Автор труда дает подробное описание похоронно-поминальных обычаев и обрядов кочевых казахов, приводит важные сведения, касающиеся торговли.

Характеризуя традиционную одежду кочевников, автор замечает, что «традиционная одежда кочевников приспособлена к их кочевому образу жизни. Она состоит из чапана род халата из бумажной или другой материи и чембар (шаровар из бараньей кожи), часто расшитых шелками или окрашенных в желтую окраску. Только зажиточные, по мнению автора, носят рубашки, бритая голова покрывается тюбетейкой и остроконечной меховой шапкой малахай. На ногах носят высокие остроконечные с каблуками сапоги» [5].

В целом история изучения этнографии казахов дореволюционными российскими исследователями насчитывает не одно столетие. За это время было собрано и изучено значительное количество фактического и эмпирического материала. Несмотря на некоторые ошибки, упущения, недостатки, все же следует признать, что дореволюционные российские исследователи внесли значительный вклад в изучение этнографии казахского народа. Благодаря трудам дореволюционных российских исследователей, успешно трудившимся в рассматриваемый нами период времени, была заложена научная основа дальнейшего исследования этнического и культурного своеобразия казахского народа.

Список использованной литературы

1. Л.Ф.Мейер Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб, 1865. С. 133.
2. Там же. С.135.
3. Там же. С. 137.
4. Н.Уралов На верблюдах. Путевые очерки. // Туркестанский сборник. Том 581. Ташкент, 1917. С. 70.
5. Там же. С. 72.

ОӘЖ 321.342

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ САЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Құрбанбаева С.А., Жуматаева Ж.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются актуальные вопросы политологии в правовой системе Республики Казахстан. При этом большое внимание уделяется развитию и не до конца изученным вопросам правовой политики Казахстана как составляющей политики верховенства закона. В статье рассматриваются актуальные вопросы политологии в правовой системе Республики Казахстан. При этом большое внимание уделяется развитию и не до конца изученным вопросам правовой политики Казахстана как составляющей политики верховенства закона.

Summary. This article examines the current issues of political science of the legal system of the Republic of Kazakhstan. At the same time, much attention is paid to the development and incompletely studied issues of legal policy in Kazakhstan as a component of the rule of law policy. This article examines the current issues of political science of the legal system of the Republic of Kazakhstan. At the same time, much attention is paid to the development and incompletely studied issues of legal policy in Kazakhstan as a component of the rule of law policy.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының мәселелері саяси-құқықтық ғылымдардың маңызды, күрделі және өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл мәселелер кең ауқымды мәселелерді қамтиды. Әрине, бұл мәселелердің барлығын бір мақалада қамту мүмкін емес, сондықтан біз нақты материалдарды пайдалана отырып, мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігі ретінде ғылыми әдебиеттерде әлі жеткілікті зерттелмеген Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының кейбір саясаттану аспектілерін ғана қарастырғымыз келеді.

Қазақстанның дамуында саяси ғылымның құқықтық саясат мәселелері маңызды орын алатынын айту керек. Қазақстандағы саясат пен құқық біртұтас және бір-біріне қайшы келмеуі керек, әйтпесе заң немесе саясат кемшілікке ұшырайды. Бүгінгі таңда ғалымдардың құқықтық саясатты зерттеуге ден қоюының артуы қоғам өмірінің барлық салаларын саясиландыру үдерісімен, сондай-ақ қоғам дамуының қол жеткізген деңгейі жүктеген ережелерді, нормалар мен талаптарды бұлжытпай орындаумен және кейбір адамдардың жеткіліксіз азаматтық жетілуі мен тәртібін еңсерумен байланысты. Ата Заң – Конституция кез-келген мемлекеттің құқықтық саясатының негізі болып

табылатынын айту керек. Демек, Қазақ мемлекетінің құқықтық саясатының негізі – Конституция, құқықтың, бостандықтың, адамдық қадір-қасиеттің гуманистік тұжырымдамасы және қоғамдық-саяси процестер жүйесіндегі қоғамның даму деңгейіне сәйкес келетін әділ заңнама. Сонымен бірге, мемлекетінің құқықтық саясаты – Ата Заң – Конституция негізінде әрекет ететін заңның үстемдігі. Негізгі Заңның сапасы мемлекетінің құқықтық саясатының жағдайы мен деңгейін айқындайды. Ол Конституцияның демократиялық және кемелділігіне байланысты. Қоғамды реформалау мен жаңғырту жағдайында Қазақстан Республикасының құқықтық саясатын қалыптастыру және дамыту қажеттілігі тек әлеуметтік-экономикалық және рухани факторлармен ғана емес, сонымен қатар саяси факторлармен де туындап отыр: азаматтық-құқықтық, демократиялық қоғамға жету жолындағы ілгерілеуімізге кедергі келтіретін барлық нәрсемен ымырасыз күрес нәтижесінде ғана адамгершілік-саяси кемелдіктің, сананың және ғылыми дүниетанымның бекітілуін қамтамасыз етуге болады [1].

Қазақстан Республикасының құқықтық саясаты қоғамды реформалау, жаңғырту, Қазақстандықтардың құқықтық санасы мен құқықтық тәрбиесін қалыптастыру міндеттерін іске асыруға белсенді жәрдемдесуге шақырылған. Әлеуметтік гуманизм мен әділеттілік идеяларын білдіре отырып, Қазақстан Республикасының заңдардың қоғамдық-саяси өмірге ықпалы зор. Бұл ықпал құқықтық реттеулердің қажеттілігімен және орындылығымен, сондай-ақ біздің саясатымыз бен заңнаманың беделімен байланысты, өйткені олар демократиялық мемлекеттен шыққан және бүкіл көпұлтты Қазақстан халқының мүдделерін қамтамасыз етеді. Қазақстан мемлекеті Қазақстанның құқықтық, мемлекеттік саясаты мен ғылымы әзірлеген белгілі бір идеялар мен қағидаларды заңдарда жариялау және осы қағидалар мен идеяларды өмірге дәйектілікпен енгізу арқылы қоғам мүшелерінің санасына әсер етеді, оларда қалаулы көзқарастар мен әдеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық саясаты осылайша адамдарды тәрбиелеу мен олардың саяси-құқықтық санасын қалыптастырудың ең маңызды факторы ретінде әрекет етеді. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатындағы орталық орындардың бірін адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары алады. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының Конституциясында Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының және басқа да халықаралық құқықтық, саяси фактілер мен жарғылардың ережелері толық көрсетілгені маңызды. Бұл біздің мемлекетіміздің халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына құрметпен қарайтынын ғана емес, сонымен бірге олардың мүлтіксіз сақталуына жауапкершіліктің артқанын көрсетеді. Қазақстан азаматтарының конституциялық құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру мәселесі Қазақстан Республикасының құқықтық саясатын іске асырудың неғұрлым жалпы проблемасының бөлігі болып табылады. Тұтастай алғанда құқықтық саясаттың дамуы мен жетілдірілуі көп жағдайда азаматтардың конституциялық құқықтары, бостандықтары мен міндеттері қоғамда қалай жүзеге асырылатынына байланысты. Сонымен қатар, конституциялық

құқықтарды, бостандықтар мен міндеттерді жүзеге асырудың тиімділігі саясаты мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігі ретіндегі деңгейінің көрсеткіші болып табылады [2].

Конституциялық құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру азаматтардың нақты субъективті құқығын қамтамасыз етумен шектеліп қалмай, сонымен бірге осы құқықтың мазмұнына кіретін игіліктерді нақты алуды білдіретінін айту керек. Демек, Қазақстан Республикасының азаматтарының конституциялық құқықтарын жүзеге асыру өзінің жалпы түрінде мазмұны жағынан демократиялық, құқықтық нормалармен реттелетін және әрбір азаматқа оның субъективті құқықтарының негізінде жатқан материалдық және рухани игіліктермен қамтамасыз етілетін процесс, сондай-ақ осы құқықтарды қол сұғушылықтан қорғау деп түсініледі. Демек, Қазақстан азаматтарының конституциялық құқықтарын жүзеге асыру тетігінің мәні оның құқықтары мен міндеттерінде бекітілген Қазақстандықтың әлеуметтік игіліктері мен мүмкіндіктерін нақты мінез-құлыққа, нақты қоғамдық-саяси қатынастарға аударудан көрінеді. Осыған орай, мемлекеті қоғамдық-саяси қатынастарды объективті түрде дамытатын заңдарда көрсетуге, оларға қарсы әртүрлі бұйрықтар мен тыйымдар түрінде көрсетілген «саяси немесе құқықтық зорлық-зомбылыққа» жол бермеуге, сондай-ақ құқықтық әділеттіліктің үстемдігін жүзеге асыруға шақырылғанын айту керек. Сонымен бірге, құқықтық әділеттілік субъектінің әрекеті мен осы әрекеті үшін басқа субъектінің жазасы арасындағы, құқықтар мен міндеттер арасындағы, құқық бұзушылық пен жауапкершілік арасындағы және т.б. арасындағы сәйкестік пен пропорционалдылық талаптарын білдіреді. Сонымен қатар, аталған сот төрелігі өз негіздері бойынша субъективті ұғым ретінде әрекет ете алады, егер әрекет пен жазаның арасындағы пропорционалдылық деңгейі позициясынан бағаланса, белгілі бір адамның, топтың жалпы адамзаттық мүдделері және т.б. Мұндай бағалау Қазақстандық қоғам дамуының белгілі бір кезеңіне сәйкестіктің табиғи-тарихи мүмкін, материалдық шартты деңгейіне негізделген бағалаумен сәйкес келсе, республикадағы құқықтық әділеттілік объективті, тарихи қажетті сипатқа ие болады. Құқықтық әділеттілік туралы мұндай идеяларды жеткізушілер, әдетте, Қазақстанның прогрессивті күштері, топтары, олардың партиялары, жеке тұлғалары болып табылады [3]. Олардың көзқарасы бойынша іс-әрекет пен жазаның, құқықтар мен міндеттердің, заң мен жауапкершіліктің бұзылуының, тарихи мүмкін және қажетті әлеуметтік-құқықтық талаптар мен олардың нақты қанағаттандырылуының арасындағы пропорционалдылық деңгейін көрсететін және білдіретін құқықтық саясат және т.б. Қазақстан қоғамындағы материалдық және өзге де өмірді өндірудің қолданыстағы тәсіліне сәйкес келетін құқықтық саясат әділ болады. т.б. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекетінің құқықтық саясатын халықтар мен ұлттардың теңдігі мен әлеуметтік әріптестігіне бағытталған қоғамдық-саяси қатынастар жүйесін білдіретін, бекітетін және реттейтін және қазіргі таңда тарихи тұрғыдан негізделген және прогрессивті құбылыс ретінде жалпы әділетті деп тануға болады.

Қазақстандықтардың заңдар мен мемлекеттік бағдарламаларды жасаудағы белсенділігі көбінесе мемлекеттің құқықтық саясатының деңгейімен және халықтың құқықтық және саяси мәдениетімен анықталатынын атап өткен жөн. Мемлекеттің құқықтық саясатының деңгейі және халықтың құқықтық және саяси мәдениеті заң шығармашылығына қатысу сипатын, әлеуметтік-құқықтық және саяси шындықты білу және бағалау ерекшеліктерін, «қоғамдық-саяси қатынастарды, құқық пен саясат саласындағы өзгерістерді» реттеу қажеттілігін сезінуін анықтайды [4]. Сонымен қатар, мемлекеттің құқықтық саясаты мен халықтың құқықтық және саяси мәдениеті азаматтардың мемлекеттің құқық қорғау және құқық қорғау қоғамдық-саяси және экономикалық қызметіне белсенді қатысуының қажетті шарты болып табылады. Сонымен бірге бұл саясаттың тұтастай тиімділігін және оның жеке бағыттарын, біздің ойымызша, қоғамдық-саяси прогрес жағдайында түпкілікті мақсаттар мен қол жеткізілген нәтижелердің арақатынасы ретінде қарастырған жөн.

Қорытындылай келе, мақалада ұсынылған ойлар пікірталас сипатында болуы мүмкін екенін атап өтуге болады, бірақ Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатын әзірлеу кезінде саясаттанушылар, заңгерлер мен әлеуметтанушылардың назарын соларға аудару маңызды. Бүгінгі таңда терең зерттеуді келесі саясаттану мәселелері күтіп тұр: Қазақстан қоғамының әлеуметтік-саяси жүйесіндегі оңшыл саясаттың орны мен рөлі; Қазақстандағы саясат пен құқықтың өзара әрекеттесуі; құқықтық сана мен саяси-патриоттық сананың арақатынасы; Қазақ қоғамдағы құқықтық және саяси мәдениеттің өзара ықпалы; саяси-құқықтық қайшылықтар және оларды шешу тетіктері; халықты құқықтық тәрбиелеу саясаттану мәселесі ретінде; құқықтық мемлекеттің кемелдену критерийлері және т.б. Осы және басқа да проблемаларды терең зерделеу Қазақстандағы құқықтық және мемлекеттік саясат мәселелерін қоғамдық-саяси прогресс жағдайында шешуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30 тамыз 1995 жыл. (23.03.2019 жылы жаңартылған)
2. А.Ж.Жарболова, Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы, Дәрістер жинағы, Алматы «Қазақ университеті» 2015, ISBN 978-601- 247-517-3, 36-37 бет
3. Абсаттаров Г.Р., Курмангали А.К. Сущность институтов государственной власти в истории античной политической мысли ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Социологические и политические науки», №2 (74), 2021г. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-8940.02>
4. Батырбаева, М.А. Политология : учебное пособие / М.А. Батырбаева. - Алматы : ADAL KITAP, 2023. - 258 с. - ISBN 978-601-7200-49-7

ИСТОЧНИКИ КУЛЬТУРЫ: ИСКУССТВО, ТРАДИЦИИ И ЦЕННОСТИ В СТРАНАХ ВОСТОКА

Мамедова А.

НАНА акад. Институт востоковедения имени З. Буньядов
Баку, Азербайджан

Түйін. Мәдениет – кең ұғым. Ол байлықтарға толы. Шығыс мәдениеті – бұл әртүрлі өркениеттердің, діни сенімдердің, философиялық кездесулер мен мыңдаған жылдар бойғы тарихтың көрінісі. Бұл – түрлі оқиғалардың ықпалымен қалыптасқан көпқырлы мұра. Бұл мәдениеттің негізгі тіректері – өнер, дәстүрлер мен құндылықтар. Олар адамдардың әлеуметтік, рухани және эстетикалық хал-ахуалын анықтайтын басты факторлар болып табылады. Шығыста өнер әрқашан діни сенімдер мен мифологиямен тығыз байланысты болған. Дәстүрлер мәдени болмысты сақтауда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, шығыс мәдениеті рухани құндылықтарға негізделген және бұл құндылықтар әртүрлі философиялық және діни ілімдерден туындайды. Мәдениеттер – бірегей және қайталанбас. Дегенмен, біздің ойымызша, әрбір мәдениетке тән өзіндік бағалық және құндылықтық өлшемдер бар. Сондықтан мәдениеттің даму деңгейі оның еркіндікке, қадір-қасиетке және тұлғаның шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігіне деген көзқарасына байланысты анықталады. Бір мәдениеттің екінші мәдениетке ықпалы – заңды құбылыс. Адам – мәдениеттер диалогының жалғыз қайнар көзі.

Summary. Culture is a broad concept. It encompasses the material, moral, spiritual, ideological, artistic-aesthetic and other wealth created and gradually improved by mankind since its inception. Eastern culture has a rich and diverse heritage, formed over millennia under the influence of various civilizations, religious beliefs, philosophical views and historical events. The main pillars of this culture are art, tradition and values, which have been the main factors determining the social, spiritual and aesthetic life of societies. In Eastern countries, art has always been closely linked to religious beliefs and mythology. Tradition plays an important role in preserving cultural identity. Also, Eastern culture is based on spiritual values, and these values are derived from various philosophical and religious teachings. Cultures are unique and inimitable. However, in our opinion, culture has its own criteria of value and value. Therefore, the level of development of culture is determined by its attitude to freedom, dignity, and the possibilities of creative self-realization of the individual. The influence of one culture on another is inevitable. The only source of this dialogue of cultures is man.

Под истоками культуры понимаются основные факторы, влияющие на формирование и развитие каждого общества. К этим источникам относятся различные факторы, которые приводят к созданию и развитию культуры. Восточная культура была колыбелью самых важных мировых цивилизаций на протяжении всей истории и создала великое искусство, традиции и системы ценностей. Эта культура основана на общем наследии Индии, Китая, Ближнего Востока, Центральной Азии и других восточных стран. [4] Культурные нюансы, искусство, традиции и ценности восточного мира формируют уникальность этого региона. В восточной культуре высоко развиты традиционные искусства, особенно музыка, танцы, живопись, скульптура, ковроткачество и керамика. Эти виды искусства обычно отражают религиозные и культурные ценности, природные темы и символизм. В исламской культуре музыка и живопись занимают особое место, но в большинстве случаев

рисование человеческих изображений запрещено. Вместо этого преобладают сложные геометрические узоры, растительные мотивы и каллиграфия (красивое письмо). Традиционное искусство и эстетика восточных народов включают в себя не только понятие красоты, но и глубокий философский, религиозный и социальный смысл. Например, в китайском и японском искусстве природные элементы (горы, цветы, животные) символизируют взаимоотношения человека и Вселенной. В миниатюрном искусстве Индии и Ирана все в мире находится в совершенной гармонии, каждый образ и цвет имеет символическое значение. Уважение к историческому наследию и традициям очень сильно в восточной культуре. Исторические памятники, дворцы, мечети, храмы и другие объекты культурного наследия сохраняются и передаются будущим поколениям. Вопрос преемственности и защиты культуры занимает важное место. Это также важно с точки зрения культурной стабильности и развития, поскольку оно представляет самобытность, духовность и историю общества. Восточные народы сохранили свое культурное и историческое наследие в разные периоды и в разных географических регионах, особенно в таких регионах, как Египет, Месопотамия, Иран, Индия, Китай, Япония и Турция. Сюда входят пирамиды Египта, Тадж-Махал Индии, Великая Китайская стена и древние памятники Ирана.[1] Хамшин принял различные законы и нормативные акты, обеспечивающие защиту культурного наследия. Эти законы направлены на защиту, восстановление и передачу памятников истории и культуры будущим поколениям.

Основа восточной культуры насыщена искусством, традициями и ценностями. Эти три основных элемента сыграли важную роль в историческом развитии восточных обществ, в формировании их самобытности и в их выживании по сей день. Искусство является неотъемлемой частью эстетического выражения и культурной самобытности. В восточном мире искусство отражало как религиозные, так и философские ценности и служило нравственному развитию общества.[2] Традиции являются носителями культурного наследия, передаваемого из поколения в поколение, укрепляют общественные связи, защищают национальную самобытность и всегда являются актуальными ценностями. Они организуют повседневную жизнь людей, традиции, праздники и обряды. Ценности в восточных обществах формируются такими принципами, как гармония, семейные узы, гостеприимство и духовное богатство. Восточные народы принимают семью как структуру, составляющую основу общества, и относятся к ней с большим уважением. Это культурное наследие с древнейших времен сохраняет свою актуальность и в наше время и вносит большой вклад в мировую культуру. Сегодня, на фоне глобализации и технологического развития, восточная культура одновременно модернизируется и пытается сохранить свои корни. Поэтому долг каждого из нас — признать, оценить и передать это богатое наследие будущим поколениям. На наш взгляд, суммируя все эти научные подходы, целесообразнее глубоко и всесторонне изучить сущность восточной культуры, раскрыть ее содержание и сущность, каковы ее уровни и формы, и

объяснить ее с помощью изучения ее типов. Потому что восточная культура своим богатым и красочным наследием оказала огромное влияние на мировую культуру.

Список использованной литературы

1. Аббасов Н. Культурная политика и культурное наследие. – Баку, 2011. – 208 с.
2. Гасанзаде Н. Культурология. (История мировой культуры). – Баку, 2005. – 283 с.
3. Гусейнов И., Эфендиева Н. Культура древнего мира. – Баку, 2009. – 427 с.
4. Халилов С. Восточный менталитет. Приоритет духовности. – Баку, 2016. – 5 с.
5. Мамедов Ф. Культурология, культура, цивилизация. – Баку, 2016. – 262 с

ОӘЖ 340

БҰЗАҚЫЛЫҚ ЖӘНЕ ВАНДАЛИЗМ ІСТЕРІ БОЙЫНША СОТ-КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мауланбек Б.П.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена особенностям проведения судебно-криминалистической экспертизы по делам о хулиганстве и вандализме в Республике Казахстан. Рассмотрены правовые основы экспертной деятельности, регламентированные Уголовно-процессуальным кодексом РК и Законом РК "О судебно-экспертной деятельности". Особое внимание уделено особенностям назначения и проведения экспертизы в РК, а также проблемам, связанным с недостаточной оснащенностью экспертных учреждений и нехваткой квалифицированных кадров.

Summary. The article is devoted to the specifics of conducting a forensic examination in cases of hooliganism and vandalism in the Republic of Kazakhstan. The legal bases of expert activity regulated by the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan and the Law of the Republic of Kazakhstan "On forensic expert activity" are considered. Special attention is paid to the specifics of the appointment and conduct of expertise in the Republic of Kazakhstan, as well as problems related to the insufficient equipment of expert institutions and the shortage of qualified personnel.

Сот-криминалистикалық сараптама бұзақылық пен вандализмге байланысты қылмыстарды тергеуде шешуші рөл атқарады. Бұл құқық бұзушылықтардың өзіндік ерекшеліктері болғанымен, қоғамдық тәртіпті қасақана бұзу, мүлікке зиян келтіру және қоғамдық немесе жеке объектілерге зиян келтіру сияқты жалпы белгілермен біріктірілген [1].

Бұзақылық пен вандализм, олардың ұқсастығына қарамастан, әртүрлі құқықтық және криминалистикалық аспектілерге ие. Бұзақылық, әдетте, зорлық-зомбылықпен немесе оны қолдану қауіпімен, сондай-ақ басқа біреудің мүлкін жоюмен немесе бүлдірумен қатар жүретін қоғамға деген құрметсіздікті білдіретін қоғамдық тәртіпті өрескел бұзумен байланысты. Вандализм, өз кезегінде, ескерткіштер, ғимараттар, көлік құралдары және басқа да нысандар сияқты қоғамдық немесе мәдени маңызы бар мүліктің қасақана бүлінуімен немесе жойылуымен сипатталады. Қылмыстың екі түрі де қоғамға айтарлықтай зиян келтіреді, қауіпсіздік пен тұрақтылық сезімін бұзады және материалдық шығындарға әкеледі.

Қазақстан Республикасында бұзақылық пен вандализмге байланысты қылмыстарды тергеу осындай әрекеттер үшін қатаң жауапкершілікті көздейтін қылмыстық заңнама шеңберінде жүзеге асырылады. Алайда, сәтті тергеу тек құқықтық базаны ғана емес, сонымен қатар дәлелдемелерді тиімді жинауға, талдауға және түсіндіруге мүмкіндік беретін заманауи сот-медициналық әдістерді қолдануды талап етеді. Осы тұрғыда сот-медициналық сараптама тергеу органдарына шындықты анықтауға және әділеттілікті қамтамасыз етуге көмектесетін маңызды құралға айналады [2].

Қазақстан Республикасындағы сот-криминалистикалық сараптама ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларымен, сондай-ақ "сот-сараптама қызметі туралы" ҚР Заңымен реттеледі. Бұл нормативтік актілер қылмыстық процесте сараптама нәтижелерін тағайындау, жүргізу және пайдалану тәртібін белгілейді.

ҚР ҚПК нормаларына сәйкес сараптама істің мән-жайын анықтау үшін ғылым, техника, өнер немесе қолөнер саласында арнайы білім талап етілетін жағдайларда тағайындалады [3]. Бұзақылық пен вандализм істерінде сараптама көбінесе зақымданудың сипаты мен дәрежесін анықтау, қылмысқа қатысы бар адамдарды анықтау және құқық бұзушылықтың себептері мен жағдайларын анықтау үшін қажет.

Бұзақылық пен вандализм табиғаты жағынан ұқсас болғанымен, әртүрлі құқықтық және сот-медициналық сипаттамаларға ие. Бұзақылық, ҚР Қылмыстық кодексінің (ҚР ҚК) 293-бабына сәйкес, қоғамдық тәртіпті өрескел бұзатын және қоғамға деген құрметсіздікті білдіретін қасақана әрекеттер болып табылады. Вандализм, өз кезегінде, ҚР ҚК-нің 294-бабымен ғимараттарды немесе өзге де құрылыстарды қорлау, қоғамдық көлікте немесе өзге де қоғамдық орындарда мүліктің бүлінуі ретінде айқындалады [4]. Бұзақылықтың ерекшелігі-оның қоғамдық тәртіпті бұзуға бағытталуы, ал бұзақылық көбінесе мүлікке зиян келтірумен байланысты. Бұл айырмашылықтар сараптама кезінде қолданылатын әдістер мен тәсілдерге әсер етеді.

Сот-криминалистикалық сараптаманың негізгі аспектілерінің бірі-қылмыс орнында қалған материалдық іздерді зерттеу. Бұзақылық пен бұзақылық жағдайында мұндай іздер мүліктің зақымдануы, бұзақылық іздері, қылмыс құралдары, сондай-ақ қан, шаш немесе сілекей сияқты биологиялық іздер болуы мүмкін. Саусақ ізі, ДНҚ талдауы, трасология және баллистика сияқты заманауи криминалистикалық әдістер қылмысқа қатысы бар адамдарды анықтауға мүмкіндік береді, тіпті егер олар өз әрекеттерін жасыруға тырысса да. Мысалы, саусақ ізін талдау қылмыс орнында қалған саусақ іздері арқылы қылмыскердің жеке басын анықтауға мүмкіндік береді, ал ДНҚ талдауы биологиялық іздер арқылы.

Тергеудің маңызды кезеңі сонымен қатар қоғамдық орындарда, көлік объектілерінде және жеке меншікте жиі орнатылатын бақылау камераларындағы бейнежазбаларды талдау болып табылады. Бейнематериалдарда қылмыскерлердің сыртқы келбеті, олардың әрекеттері, сондай-ақ олар пайдаланған көліктер туралы құнды ақпарат болуы мүмкін.

Бейнені өңдеудің заманауи технологиялары жазу сапасын жақсартуға, маңызды бөлшектерді бөліп көрсетуге, тіпті маскалар мен сорғыштардың астында жасырылған беттерді анықтауға мүмкіндік береді.

Бұзақылық пен вандализмді тергеуде психологиялық аспектке де ерекше назар аударылады. Сот-психологиялық сараптама қылмыскерлердің себептерін, олардың қылмыс жасаған кездегі психикалық жағдайын, сондай-ақ олардың іс-әрекеттері туралы хабардар болу дәрежесін анықтауға көмектеседі. Бұл әсіресе қылмысты адамдар тобы жасаған немесе алкоголь немесе есірткі әсер еткен жағдайларда өте маңызды. Психологиялық талдау қылмыстың себептерін түсініп қана қоймай, болашақта мұндай оқиғалардың алдын алуға бағытталған алдын-алу шараларын жасауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында сот-криминалистикалық сараптаманы заманауи жабдықтармен жарақтандырылған және білікті мамандармен жасақталған Мамандандырылған мекемелер жүргізеді. Бұл мекемелер құқық қорғау органдарымен тығыз байланыста жұмыс істейді, бұл тергеу сұрауларына жедел жауап беруге және қажетті сараптамалық қорытындылар беруге мүмкіндік береді. Маңызды аспект сонымен қатар теориялық білімі ғана емес, сонымен қатар заманауи сот-медициналық технологиялармен жұмыс істеудің практикалық дағдылары бар кадрларды даярлау болып табылады.

Қазақстанда сот-криминалистикалық сараптаманы сәтті қолданудың бір мысалы - кейде ірі қалаларда орын алатын жаппай вандализм жағдайларын тергеу. Мұндай жағдайларда сарапшылар барлық қол жетімді дәлелдерге, соның ішінде материалдық іздерге, бейнежазбаларға және цифрлық деректерге жан-жақты талдау жасайды. Бұл кінәлілерді анықтап қана қоймай, болашақта осындай оқиғалардың алдын алу шараларын әзірлеу үшін маңызды болып табылатын жаппай тәртіпсіздіктерге әкелген себептерді түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, сот-криминалистикалық сараптама мәдени мұра объектілеріне қатысты жасалған бұзақылық пен вандализмге қатысты қылмыстарды тергеуде маңызды рөл атқарады. Қазақстанда, көптеген басқа елдердегідей, мұндай қылмыстар ерекше алаңдаушылық туғызады, өйткені олар материалдық құндылықтарға ғана емес, қоғамның мәдени бірегейлігіне де зиян келтіреді. Сарапшылар зақымдануды мұқият талдайды, қылмыскерлер қолданған әдістер мен құралдарды анықтайды және зақымдалған нысандарды қалпына келтіру бойынша ұсыныстар жасайды.

Құқық қорғау органдарының жұртшылықпен өзара іс-қимылы да маңызды аспект болып табылады. Қазақстанда халықтың құқықтық сауаттылығын арттыруға және бұзақылық пен вандализмге төзбеушілікті қалыптастыруға бағытталған бағдарламалар белсенді дамып келеді. Азаматтар қоғамдық тәртіпті бұзу немесе мүлікке зақым келтіру жағдайлары туралы Құқық қорғау органдарына қырағылық пен жедел хабарлауға шақырылады. Бұл қылмыстарға уақтылы жауап беруге және олардың өршуіне жол бермейді.

Бұзақылық пен вандализм істері бойынша сот-криминалистикалық сараптама жүргізу кезінде бірнеше топқа бөлуге болатын әртүрлі әдістер мен

технологиялар қолданылады. Трасологиялық сараптама бұзақылық пен вандализм істерін тергеуде шешуші рөл атқарады. Бұл қылмыс орнында қалған аяқ киімнің іздері, мүлікке зиян келтіру үшін қолданылатын құралдардың іздері және басқа да материалдық іздер сияқты іздерді анықтауға мүмкіндік береді. Вандализм жағдайында, мысалы, сараптама қандай құралдың зақымданғанын анықтауға көмектеседі (мысалы, бояу, өткір зат және т.б.). Дактилоскопиялық сараптама қылмыс жасауға қатысы бар адамдарды анықтау үшін қолданылады. Бұзақылық пен бұзақылық жағдайында, қылмыскерлер зақымдалған нысандарда жиі қол іздерін қалдыратын болса, саусақ ізі күдіктінің жеке басын анықтаудың негізгі әдісі болуы мүмкін. Бұзақылық әрекеттер қоқан-лоққылармен немесе қорлаумен бірге жүретін жағдайларда фоноскопиялық сараптама тағайындалуы мүмкін. Бұл көпшілік алдында тәртіпті бұзуға байланысты істерді тергеу кезінде пайдалы болуы мүмкін дауысты жазу арқылы сөйлеушінің жеке басын анықтауға мүмкіндік береді. Химиялық сараптама бояулар, еріткіштер немесе басқа химиялық заттар сияқты қылмыс кезінде қолданылатын заттарды талдау үшін қолданылады. Вандализм жағдайында, қылмыскерлер граффити жағу үшін бояуды қолданған кезде, химиялық талдау бояудың түрін және оның шығу тегін анықтауға көмектеседі. Қазіргі әлемде бұзақылық пен вандализммен байланысты қылмыстардың сандық компоненті бар. Мысалы, вандализм сайттарды бұзу немесе сандық деректерді бұзу түрінде көрінуі мүмкін. Мұндай жағдайларда компьютерлік-техникалық сараптама шабуыл көзін анықтауға және зиянкестерді анықтауға мүмкіндік береді [5].

Сот-криминалистикалық сараптамасының нәтижелері күдіктінің кінәсін дәлелдеуде маңызды рөл атқарады. Бұзақылық пен вандализм істерінде сараптама күдіктіні қылмыс болған жермен байланыстыратын дәлелдер келтіре алады, сонымен қатар зиянның сипаты мен дәрежесін анықтай алады. Мысалы, сараптама зиянның қасақана жасалғанын растай алады, бұл қылмыс құрамының маңызды элементі болып табылады. Қазақстан Республикасындағы бұзақылық және вандализм істері бойынша сот-криминалистикалық сараптама кінәні тергеу мен дәлелдеуде маңызды құрал болып табылады. Бұл істің негізгі жағдайларын, мысалы, зақымдану сипатын, қылмыскердің жеке басын және қылмыс жасау себептерін анықтауға мүмкіндік береді. Алайда сараптаманың тиімділігін арттыру үшін заманауи технологияларды енгізуді жалғастыру, сараптама мекемелерінің материалдық-техникалық базасын жақсарту және мамандардың біліктілігін арттыру қажет. Тек осы жағдайларда ғана сот-криминалистикалық сараптама ҚР-дағы бұзақылық пен вандализмге қарсы күресте өз рөлін толық көлемде орындай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Колдин В.Я., Сейтенов К.К., Крестовников О.А. Глобальные модели криминалистики и судебной экспертизы // Теория и практика судебной экспертизы. 2018. Т. 13. № 3. С. 6–11.

2. «Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI Заңы (2023.03.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

3. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қылмыстық-процестік кодексі (2023. 19.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

4. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2023.12.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

5. Криминалистика: оқулық / Е. Тілеубергенов ; Әл-Фараби атындағы ... - Караганды : Экожан, 2013. - 88 б.

ОӘЖ 343.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУДІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Нурсултанов Г.Н.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются современные проблемы и перспективы законодательного регулирования оперативно-розыскной деятельности в Республике Казахстан. Проанализированы основные законодательные акты, регулирующие деятельность правоохранительных органов, а также выявлены пробелы и противоречия в действующем законодательстве.

Summary. The article examines the current problems and prospects of legislative regulation of operational investigative activities in the Republic of Kazakhstan. The main legislative acts regulating the activities of law enforcement agencies are analyzed, as well as gaps and contradictions in the current legislation are identified.

Қазақстан Республикасында жедел-ізвестіру заңнамасының қалыптасу процесі 1990 жылдардың басында тәуелсіздік алған барлық бұрынғы одақтас республикаларға тән саяси және экономикалық тұрақсыздық жағдайында өтті. ТМД – ға қатысушы мемлекеттердің көпшілігі сияқты, Қазақстан да жедел-ізвестіру қызметін реттейтін нормаларды қоса алғанда, өзінің құқықтық жүйесін құру қажеттілігіне тап болды.

КСРО ыдырап, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан, ТМД-ның басқа елдері сияқты, қылмыстың өсуіне, оның ішінде ұйымдасқан және экономикалық, сондай-ақ мемлекеттік қауіпсіздікті қорғау қажеттілігіне байланысты сын-қатерлерге тап болды. Бұл жағдайда жедел-ізвестіру қызметін реттейтін ұлттық заңнаманы құру қажеттілігі туындады.

Бастапқы кезеңде Қазақстандағы жедел ізвестіру қызметін құқықтық базасы Кеңес Одағынан мұраға қалған нормативтік актілердің жиынтығы болды. Жедел-ізвестіру қызметінің негізгі принциптері мен әдістері КСРО заңнамасынан алынды, жаңа шындыққа бейімделді және ұлттық мүдделерді ескере отырып толықтырылды [1].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан өзінің құқықтық жүйесінде бұрынғы Кеңес Одағының көптеген нормативтік актілерін пайдаланды. Алайда, тәуелсіздік жағдайында мемлекеттің ерекшелігі мен оның

егемендігін ескере отырып, жедел іздестіру қызметі құқықтық реттеуді қайта қарау қажеттілігі туындады. Осыған ұқсас процестер ТМД-ның басқа мемлекеттерінде де болды, олар да өздерінің заңнамалық жүйелерін құрудың оңтайлы жолдарын іздеді.

Қазақстанның жедел-іздестіру заңнамасын қалыптастырудағы маңызды кезең 1994 жылғы 15 қыркүйектегі "Жедел-іздестіру қызметі туралы" Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау болды. Бұл заң жедел іздестіру қызметінің құқықтық негізін қалады және құқық қорғау органдарының қылмыспен күресуге және қоғамдық қауіпсіздікті қорғауға бағытталған қызметін реттейтін негізгі ережелерді бекітті.

Айта кету керек, Қазақстан Республикасында жедел-іздестіру заңнамасының қалыптасу процесі ТМД-ның басқа елдеріндегі ұқсас процестермен қатар дамыды. Ұлттық тәсілдердегі айырмашылықтарға қарамастан, осы мемлекеттердің барлығының басты мақсаты қылмыспен күресудің және мемлекеттік қауіпсіздікті қорғаудың тиімді тетіктерін құру болды.

ТМД елдері арасындағы жедел іздестіру қызметі саласындағы заңнамалық тәсілдердің ұқсастықтары олардың Кеңес Одағынан мұраға қалған жалпы құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерімен түсіндіріледі. Алайда, уақыт өте келе заңнамалар арасындағы айырмашылықтар барған сайын байқала бастады, өйткені әр ел өзінің құқықтық дәстүрлеріне, әлеуметтік-экономикалық жағдайларына және саяси басымдықтарына сәйкес өз өзгерістері мен толықтыруларын енгізді.

Кейінгі жылдары Қазақстанның жедел-іздестіру заңнамасы жетілдіріле берді. Жедел іздестіру қызметін құқықтық реттеуді жақсартуға және оны халықаралық стандарттарға сәйкес келтіруге бағытталған өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Бұл үдерісте Қазақстанның халықаралық ұйымдармен және құқықтық институттармен ынтымақтастығы, сондай-ақ әлемдік құқықтық кеңістікке интеграциялануға ұмтылу маңызды рөл атқарды [2].

"Жедел-іздестіру қызметі туралы" Қазақстан Республикасының Заңы жедел-іздестіру қызметі азаматтардың өмірін, денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, меншігін қорғауға, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғауға бағытталғанын белгілейді. Жедел-іздестіру қызметінің негізгі міндеттері:

- қылмыстарды анықтау, алдын алу, жолын кесу және ашу;
- анықтау, тергеу және сот органдарынан жасырынған адамдарды іздестіру;
- Қазақстан Республикасының мемлекеттік, экономикалық, экологиялық қауіпсіздігіне қатер төндіретін оқиғалар немесе әрекеттер туралы ақпарат алу.

Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдарға бақылау, телефон арқылы сөйлесулерді тыңдау, салыстырмалы зерттеу үшін үлгілерді жинау, пошта жөнелтілімдерін бақылау және т.б. сияқты жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізуді қоса алғанда, кең өкілеттіктер берілген. Бұл ретте Заң азаматтардың құқықтарын сақтау кепілдіктерін, оның ішінде жедел-іздестіру іс-шараларының

жүргізілуіне сот бақылауын, оларды өткізу мерзімдерін шектеуді және заңды бұза отырып алынған ақпаратты міндетті түрде жоюды көздейді.

Заңнаманы реформалаудың негізгі бағыттарының бірі жедел-ізвестіру қызметінде заманауи технологияларды пайдалану тетіктерін жетілдіру болды. Атап айтқанда, жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдарға ақпаратты жинау және талдау, сондай-ақ киберқылмысқа қарсы іс-қимыл үшін цифрлық технологияларды пайдалануға мүмкіндік беретін өзгерістер енгізілді. Алайда, осы күш-жігерге қарамастан, жаңа технологияларды қолданудың құқықтық регламенті жеткіліксіз пысықталған күйінде қалып отыр, бұл практикалық қызметте белгілі бір қиындықтар туғызады [3].

Жедел ізвестіру қызметі туралы заңнаманы дамытудағы елеулі прогреске қарамастан, Қазақстанда осы қызметтің кейбір аспектілерін құқықтық регламенттеудің жеткіліксіздігімен байланысты проблемалар сақталуда. Ең өзекті мәселелердің бірі-жасанды интеллект, үлкен деректер, биометриялық жүйелер және т.б. сияқты жаңа технологияларды пайдалану. Бұл технологиялар қылмыспен күресудің жаңа мүмкіндіктерін ашады, бірақ сонымен бірге азаматтардың құқықтарын, соның ішінде жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын бұзу қаупін тудырады.

Мысалы, үлкен деректерді жинау және талдау қылмыстық схемаларды анықтауға және қылмыстарды болжауға мүмкіндік береді, бірақ сонымен бірге азаматтардың жеке деректерін жинау мен сақтаудың заңдылығы туралы мәселе туындайды. Қазіргі уақытта Қазақстан заңнамасында жедел ізвестіру қызметінде осындай технологияларды пайдалануды реттейтін нақты нормалар жоқ, бұл құқықтық олқылықтарды тудырады және теріс пайдалануға әкелуі мүмкін.

Тағы бір проблема-әртүрлі мемлекеттердің күш-жігерін үйлестіруді және халықаралық тәжірибені пайдалануды талап ететін трансұлттық қылмысқа қарсы күрес. Қазақстанда жедел ізвестіру қызметі саласындағы халықаралық ынтымақтастық тетіктері әзірге жеткілікті дамымаған, бұл терроризм, есірткі саудасы, адам саудасы және киберқылмыс сияқты құбылыстармен күресуді қиындатады. Ұлттық нормаларды халықаралық стандарттармен үйлестіруге бағытталған заңнаманы одан әрі жетілдіру қажет.

Сонымен қатар, жедел ізвестіру қызметінің тиімділігі мен азаматтардың құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету мәселесі сақталуда. Заңда көзделген кепілдіктердің болуына қарамастан, іс жүзінде жедел ізвестіру іс-шараларын жүргізу барысында азаматтардың құқықтары бұзылатын жағдайлар жиі кездеседі. Бұл құқықтық реттеудің кемшіліктерімен де, жедел ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдар қызметкерлерінің құқықтық мәдениетінің төмен деңгейімен де байланысты.

Қазіргі проблемаларды шешу және Қазақстанда жедел ізвестіру қызметінің тиімділігін арттыру үшін заңнаманы одан әрі жетілдіру қажет. Атап айтқанда, адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық тәжірибе мен стандарттарды ескере отырып, жедел ізвестіру қызметінде жаңа технологияларды пайдалануды реттейтін нормативтік актілерді әзірлеу және

қабылдау қажет. Бұл құқықтық сенімділікті қамтамасыз етуге және теріс пайдалану тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді.

Реформалаудың маңызды бағыты жедел іздестіру қызметі саласындағы халықаралық ынтымақтастықты күшейту болып табылады. Қазақстан трансұлттық қылмысқа қарсы күреске бағытталған халықаралық бастамаларға белсенді қатысуы, сондай-ақ басқа мемлекеттермен екіжақты және көпжақты келісімдерді дамытуы қажет. Бұл тәжірибе, Ақпарат және технологиялармен алмасуға мүмкіндік береді, бұл қылмысқа қарсы күрестің тиімділігін арттырады.

Бұдан басқа, жедел іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдар қызметкерлерінің кәсіби деңгейін арттыруға назар аудару қажет. Бұған заманауи әдістер мен технологияларды үйрету, сондай-ақ адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу кіреді. Бұл үдерісте халықаралық ұйымдармен және оқу орындарымен ынтымақтастық маңызды рөл атқара алады [4].

Жедел-іздестіру қызметі Қазақстан Республикасында қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. "Жедел-іздестіру қызметі туралы" заң осы саланы реттеудің негізін қалады, алайда уақыт өте келе оны жетілдіру қажеттілігі туындады. Технологияның дамуы және трансұлттық қылмыстың өсуі сияқты заманауи сын-қатерлер жедел іздестіру қызметін құқықтық реттеудің жаңа тәсілдерін талап етеді.

Жедел іздестіру қызметі тиімділігін арттыру және азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін заңнаманы одан әрі дамыту, халықаралық ынтымақтастықты күшейту және қызметкерлердің кәсіби деңгейін арттыру қажет. Қазіргі проблемаларды шешудің кешенді тәсілі ғана қазіргі қауіп-қатерлер жағдайында қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гинзбург А.Я., Даубасова С.Ш. Основы оперативно-розыскной деятельности. Закон – теория – практика: Учебно-практическое пособие. – 3-е издание, переработанное и дополненное – Алматы: Юрист, 2010. – 192 с.
2. Шаймуханов А.Д. Совершенствование и развитие оперативно-розыскного законодательства Республики Казахстан. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора юридических наук. Караганда, 2008. 45 с.
3. Шумилов А.Ю. Проблемы законодательного регулирования в оперативно-розыскной деятельности: десять лет спустя (конституционные, административные, уголовные, уголовно-процессуальные и уголовно-сыскные аспекты): монография. 2-е издание, исправленное и дополненное. - М.: Издательский дом Шумиловой И.И., 2008. – 260 с.
4. Базарбаев А.С. Совершенствование и развитие правовых основ оперативно-розыскной деятельности в Кыргызстане. - Б., 2011. – 156 с

СУАРМАЛЫ ЖЕРЛЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Озенбаева А.Т.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы правового регулирования орошаемых земель. Орошаемые земли являются важным ресурсом для сельского хозяйства, однако их эффективное использование и охрана требуют специальных правовых механизмов. Рациональное управление орошаемыми землями способствует развитию устойчивого сельского хозяйства.

Summary. The article examines the issues of legal regulation of irrigated lands. Irrigated lands are an important resource for agriculture, but their effective use and protection require special legal mechanisms. Rational management of irrigated lands contributes to the development of sustainable agriculture.

Қазақстанда тозған және шөлейттенген жерлердің ауданы бүкіл аумақтың 75%-ін құрайды. Демек, құнарлы топырақтың үлесінде тек 25%-і ғана қалады, бірақ олар ауылшаруашылық өндірісінің кең дамуының, өндіруші өнеркәсіптің қарқындылығының және бірқатар әскери сынақ және оқу полигондарының болуының салдары болып табылатын экологиялық тұрақсыздықтың жоғары қаупіне ұшырады [1].

Жерге меншік реформасының нәтижесінде меншік иелері мен жер пайдаланушылардың саны көбейіп, жерді пайдалану тәсілдері өзгерді. Алайда, бұл өзгерістердің теріс салдарлары да байқала бастады: өнімділік төмендеп, жердің деградация процестері жиі орын алып отыр. Егін шаруашылығының ғылыми негізделген жүйелерін сақтау және дақылдарды үздіксіз өсіру талаптарын сақтамау жердің құнарлылығын нашарлатты.

Ауыл шаруашылығының тиімділігі тікелей мелиоративтік шаралардың орындалуына байланысты. Осыған орай, суармалы жерлердің сапасын сақтау жөніндегі мемлекеттік саясат кешенді түрде әзірленіп, ауыл шаруашылығының басқа түрлерімен тығыз байланыста жүзеге асырылуы тиіс.

Болашақта ауыл шаруашылығы жерлерінің ұлғаюы мен өзгеруін қамтамасыз етудің негізгі құралы мелиорация болып табылады. Жерді мелиорациялау тек жердің сапасын жақсартумен шектелмей, сонымен қатар өнімділікті арттырып, егістік алқаптарының көлемін ұлғайтуға ықпал етеді.

Суару суын ұтымды пайдалану кезінде суарудан кейінгі тырмалау және топырақты өңдеу маңызды рөл атқарады. Бұл шаралар топырақ қыртысын жоюға және топырақ бетінен ылғалдың өнімсіз жоғалуын азайтуға бағытталған. Ауыл шаруашылығы дақылдарының суару суын тиімді пайдалануын қамтамасыз ету үшін осы әдістер маңызды. Сонымен қатар, олар топырақта қолайлы ауа режимін қалыптастырып, арамшөптермен күресуге де көмектеседі.

Минералды және органикалық тыңайтқыштарды қолдану суарудың тиімділігін едәуір арттырады. Суару кезінде топырақта пайда болатын ылғал

қоры минералды тыңайтқыштардың жақсы ерігіштігін қамтамасыз етеді, бұл өсімдіктердің қоректік элементтерді жақсы сіңіруіне мүмкіндік береді.

Суару тиімділігінің маңызды шарты – барлық мәдени дақылдардың суару режимдерін сақтау. Әрбір шаруашылықта суармалы алқаптардың ылғал режимін бақылап, топырақтағы ылғал қорына және өсімдіктердің даму фазаларына сәйкес суару мерзімдері мен нормаларын реттейтін мелиоративтік қызмет болуы қажет. Бұл қызмет шаруашылықтарда суару процесін ғылыми негізде ұйымдастыруға, су және суару техникасын тиімді пайдалануға, сондай-ақ жерлердің сортаңдануы мен батпақтануын болдырмауға көмектеседі. Нәтижесінде суармалы егіншіліктің жоғары тиімділігі қамтамасыз етіледі [2].

Ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану тиімділігін арттырудың негізгі жолдарының бірі, оның ішінде егіс алқаптары және осы негізде ылғал жеткіліксіз аудандарда ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісін арттыру ғылыми негізделген егіншілік жүйелерімен біріктірілген жерді суару болып табылады.

Бұл мәселелерді шешу суармалы жерлерді ұтымды пайдалануға бағытталған экономикалық, экологиялық және әлеуметтік сипаттағы проблемаларды алға қойып, оған көзқарастарды өзгерту қажеттілігін туындатады.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану мен жер реформасы үлкен өзгерістерге ұшырады. Осы реформаның аясында ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді басқару, аграрлық сектордың жаңа нарықтық қатынастарын қалыптастыру және құқықтық базаны жетілдіру маңызды мақсат болып белгіленді. Бұл процестерге экологиялық жағдайды бақылау, жердің пайдалану тиімділігін арттыру, агротехникалық қызмет көрсетуді жақсарту және картографиялық құжаттармен қамтамасыз ету секілді мәселелер қосылды. Суармалы жерлерді ұтымды пайдалану және олардың экологиялық жай-күйін бақылау аграрлық сектордың болашақ дамуы үшін маңызды қадамдар болып табылады [3].

2003 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Жер кодексі жерге жеке меншік құқығын заң жүзінде бекітті, бұл ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің тиімді пайдаланылуына жол ашты. Жер кодексі жерге меншіктің әртүрлі нысандары мен жер құқықтық қатынастарының тәртібін реттейтін нормаларды белгіледі. Осылайша, жер реформасы жер нарығын қалыптастыру, жерді пайдалану құқығын заңдастыру және жер шаруашылығын дамыту мақсатында құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар жасауға бағытталған бірқатар шараларды қамтыды.

Реформа өзінің түпкі мақсаты ретінде жерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз етіп, осы негізде ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыруды көздеді [4].

2011 жылы басталған жер реформасынан 20 жыл өткен соң Қазақстанда ауыл шаруашылығы жерлерін тексеру бойынша ауқымды жұмыс жүргізілді. Бұл тексерудің негізгі мақсаты – жер учаскелерінің қазіргі жай-күйін анықтап, олардың ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің басымдылығы мен жерді

нысаналы және ұтымды пайдалануға сәйкестігін бағалау болды. Тексеру барысында еліміздің барлық аймақтарында пайдаланылмайтын немесе мақсатсыз пайдаланылған жерлер анықталды, оларды мемлекет меншігіне қайтару жұмыстары қолға алынды.

Нәтижесінде, 5 млн гектардан астам алқапта 15 мыңнан астам пайдаланылмайтын ірі жер учаскелері табылды, оның ішінде 1,2 млн гектар егістік жер болып табылады. Бұл жерлердің 1 млн гектардан астамы иесіз ретінде тіркеліп, мемлекет меншігіне қайтарылды. Бұл шаралар ауыл шаруашылығы жерлерінің тиімді пайдалануын қамтамасыз ету және жердің мақсатсыз пайдаланылуының алдын алу мақсатында жүргізілді [4, 26].

Қазіргі таңда Қазақстанда 1,9 миллион гектар суармалы жердің тек 16 пайызы ғана пайдаланылуда, бұл ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыру үшін үлкен мүмкіндік және маңызды мәселе болып отыр. Су тапшылығы мен климаттық өзгерістердің әсерін ескере отырып, суармалы жерлердің толық пайдаланылуы ауыл шаруашылығы өнімділігінің артуына ықпал етеді.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында 2030 жылға қарай суармалы жерлердің санын 3 миллион гектарға дейін ұлғайту қажеттігі атап өтілді. Бұл ауыл шаруашылығы өнімі көлемінің 4,5 есе өсуін қамтамасыз етеді [5].

Суармалы жерлер трансшекаралық сулармен тікелей байланысты. Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық, Тобыл, Есіл және Шу сияқты еліміздің негізгі өзендері көрші мемлекеттерден бастау алады. Бұл Қазақстанның су ресурстарының 40% - ы, яғни бұл көлемде біз көрші елдерге тәуелдіміз. Біздің барлық суармалы жерлерімізді осы өзендер суарады деп айтуға болады. Мысалы, Түркістан облысының Мақтаарал, Жетісай, Сарыағаш, Келес, Қазығұрт аудандарындағы суармалы жерлердің 90% - ы Өзбекстан Республикасына тиесілі «Достық», «Зах», «Ханы» және «Үлкен Келес» магистральдық арналарына тәуелді. Бұл мәселенің тағы бір мысалы – Ақтөбе облысының экономикалық негіздеме, су, жер, энергетика және басқа да ресурстарды ұтымсыз пайдалану мәселелері маңызды болып қала береді. Мелиорациялық іс-шараларды экономикалық бағалау көбінесе егістік алқаптарының құрылымын өзгерту, суару технологияларын жетілдіру арқылы жерді пайдалану бағытын кеңейтеді [4].

Суармалы жерлердің мелиоративтік жағдайы суармалы егіншіліктің тұрақты дамуының негізгі факторы ретінде. Құрғақ аймақтағы суармалы жерлердің су-тұзды режимінің мелиоративтік мониторингі ауыл шаруашылығы өнімін алудың, аймақтың экологиялық әл-ауқатын қамтамасыз етудің негізгі факторларының бірі болып табылады және адамның ауылшаруашылық-мелиоративтік қызметінің әсерінен қалыптасады.

Сондықтан «Қазақстан Республикасындағы суармалы жерлердің мелиоративтік жағдайы туралы» Заң қабылдау қажет. Суармалы жерлерді алып қойғанға дейін оларды ұтымды пайдаланбағаны үшін жауапкершілікті күшейту керек. Жер иелері суармалы жерлерді мемлекетке қайтарып, тек пайдалану

құқығын беруі керек. Сондай-ақ елдегі суды есепке алу мен бақылау жүйесін жетілдіру, суару арналарын цифрландыру басты назарда болуы керек.

Қорыта келе, суармалы жерлер ауыл шаруашылығының маңызды ресурсы ретінде қарастырылып, бірнеше себептер бойынша ерекше рөл атқарады:

1. Өнімділіктің жоғарылауы: Суармалы жерлер табиғи-шаруашылық жағдайларға қарамастан, дақылдардың өнімділігін бірнеше есе арттыруға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе Қазақстан сияқты қуаң климатты аймақтарда маңызды. Суару дақылдардың өсіп-өнуіне қолайлы жағдай жасап, өнім көлемін тұрақтандырады.

2. Диверсификация мүмкіндігі: Суармалы алқаптарда әртүрлі дақылдарды (дәнді, көкөніс, жеміс-жидек және т.б.) өсіруге мүмкіндік бар. Бұл ауыл шаруашылығы саласының экономикалық тиімділігін арттырып, нарыққа әртүрлі өнімдер ұсынады.

3. Экономикалық тұрақтылық: Суармалы жерлер ауыл тұрғындарының тұрақты табыс көзі болып табылады. Бұл жерлерде жұмыс орындары құрылып, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы жақсарады.

4. Азық-түлік қауіпсіздігі: Суармалы жерлердің тиімді пайдаланылуы елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде үлкен рөл атқарады. Әлемде халық санының өсуімен қатар азық-түлікке деген сұраныс артуда, сондықтан суармалы жерлердің маңыздылығы арта түседі.

5. Экологиялық тұрақтылықты қолдау: Дұрыс басқарылған суармалы жерлер жердің құнарлылығын сақтауға және жақсартуға көмектеседі. Сонымен қатар, суармалы егіншілік арқылы табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға болады.

Суармалы жерлер ауыл шаруашылығының ең маңызды ресурстарының бірі болып табылады. Олар тек азық-түлік өндірісін арттыруға ғана емес, сондай-ақ экономикалық даму мен экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге де ықпал етеді. Дегенмен, су ресурстарын тиімді пайдалану, жердің тұздануын алдын алу және заманауи суару технологияларын енгізу сияқты шаралар суармалы жерлердің ұзақ мерзімді тиімділігін қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Комитет по управлению земельными ресурсами// <https://www.gov.kz/memleket/entities/land?lang=ru>
2. Саттыбаева Г.А. Орошаемые земли, проблемы их использования <https://kazatu.edu.kz/webroot/js/kcfinder/upload/files>
3. Спектр М.Д. Земельная реформа и стратегия развития аула (села) и сельской местности // Земельные ресурсы Казахстана. 2012. № 2. С. 20-23.
4. Онаев М.К., Ермуханова Ж.А. Земельная реформа и вопросы рационального использования орошаемых земель в Актыубинской области <https://cyberleninka.ru/article/n/zemelnyaya-reforma-i-voprosy-ratsionalnogo-ispolzovaniya-oroshaemyh-zemel-v-aktyubinskoy-oblasti>
5. Низамиев М. Размышления у кромки брошенного поля // Земельные ресурсы Казахстана. 2012. № 2. С. 24-26.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Рахметова Г.Р.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. «Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен қоғам институттарының өзара іс-қимылының құқықтық мәселелері» бабы Қазақстандағы мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы процесінде туындайтын негізгі аспектілер мен қиындықтарды қарастырады. Автор осы өзара әрекеттесуді реттейтін құқықтық нормаларды талдайды және тиімді ынтымақтастыққа кедергі келтіруі мүмкін заңнамадағы кемшіліктерді анықтайды.

Мақалада өзара әрекеттесудің сәтті және сәтсіз тәжірибелерінің мысалдары, сондай-ақ азаматтық қоғамның құқықтық ортаны қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Құқықтық жауапкершілік мәселелеріне және мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерін бақылау тетіктеріне ерекше назар аударылады. Қорытындылай келе, автор құқықтық реттеуді жақсарту және қоғамдық институттардың шешім қабылдау процесіне белсенді қатысуын ынталандыру бойынша ұсыныстар ұсынады, бұл өз кезегінде елдегі демократия мен құқықтық тәртіпті нығайтуға ықпал етуі мүмкін.

Summary. The article «Legal problems of interaction between the state and institutions of society in the Republic of Kazakhstan» examines the key aspects and difficulties that arise in the process of interaction between government structures and public institutions in Kazakhstan. The author analyzes the legal norms governing this interaction and identifies shortcomings in legislation that may hinder effective cooperation.

The article also examines examples of successful and unsuccessful interaction practices, as well as the role of civil society in shaping the legal environment. Special attention is paid to issues of legal responsibility and mechanisms for monitoring the actions of government agencies. In conclusion, the author offers recommendations for improving legal regulation and encouraging more active participation of public institutions in the decision-making process, which, in turn, can contribute to strengthening democracy and the rule of law in the country.

Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының өзара іс-қимылы құқықтық мәселелері бірнеше бағытта қарастырылуы мүмкін. Бұл бағыттар мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы қатынастарды реттейтін заңнамалық нормалардың, институционалдық механизмдердің, қоғамдық ұйымдардың рөлі мен қызметінің ерекшеліктерін қамтиды.

Заңнамалық негіз: Қазақстанда азаматтық қоғамды дамытуға бағытталған заңдар мен нормативтік актілер бар. Мысалы, «Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғамды дамыту туралы» заң, қоғамдық ұйымдардың құқықтық мәртебесін анықтайтын заңдар. Бұл заңдар мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара әрекеттесуін реттейді.

Институционалдық механизмдер: Мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы диалогты қамтамасыз ету үшін түрлі институттар, мысалы, қоғамдық кеңестер, әлеуметтік әріптестік жүйелері, мемлекеттік органдармен бірлескен жобалар мен бастамалар жұмыс істейді. Бұл механизмдер азаматтық қоғамның пікірін ескере отырып, мемлекеттік саясатты қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Құқық қорғау мәселелері: Азаматтық қоғам институттарының құқықтарын қорғау, олардың қызметіне кедергілер жасау, заңсыз әрекеттер мен қысым көрсету мәселелері құқықтық тұрғыдан өзекті. Азаматтық қоғам ұйымдарының қызметін шектейтін заңдық нормалар мен талаптар да талқылануы тиіс.

Қоғамдық бақылау: Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы аясында қоғамдық бақылау институттарының рөлі артып келеді. Бұл қоғамдық ұйымдардың мемлекеттік органдардың қызметіне мониторинг жүргізу, әлеуметтік жобаларды бағалау, жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларына қатысуын қамтиды.

Білім беру және ақпараттандыру: Азаматтық қоғам институттарының құқықтық сауаттылығын арттыру, құқықтық ақпаратты тарату, құқықтық көмек көрсету – бұл бағытта мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының маңызы зор.

Халықаралық тәжірибе: Қазақстан Республикасының азаматтық қоғамды дамытуда халықаралық тәжірибені зерттеп, енгізуі де маңызды. Әр түрлі елдердің тәжірибелері арқылы мемлекет пен азаматтық қоғамның тиімді өзара әрекеттесуінің үлгілерін қарастыру керек. Осы мәселелерді зерттеу және талдау Қазақстандағы мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының құқықтық аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ олардың тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар жасауға көмектеседі [1].

Қазақстан Республикасы — демократиялық, құқықтық мемлекет. Бұл мемлекетте азаматтық қоғам институттары (ҮЕҰ, қоғамдық ұйымдар, кәсіподақтар, т.б.) мен мемлекеттік органдар арасында өзара іс-қимыл маңызды рөл атқарады. Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара әрекеттесуі құқықтық, әлеуметтік және экономикалық мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Мемлекет азаматтардың құқықтарын қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету, экономикалық дамуды ынталандыру сияқты функцияларды атқарады. Азаматтық қоғам болса, азаматтардың мүдделерін білдіру, қоғамдық бақылау жасау, әлеуметтік мәселелерді шешу, демократиялық процестерді дамыту сияқты міндеттерді орындайды.

Мемлекет пен азаматтық қоғамның рөлі – қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуына ықпал ететін маңызды факторлар болып табылады. Олардың арасындағы қарым-қатынас, өзара әрекеттесу мен ынтымақтастық, қоғамның тұрақтылығы мен дамуы үшін шешуші мәнге ие.

Мемлекеттің рөлі [2]:

1. Заңдарды қабылдау және орындау: мемлекет заңдық негіздерді қалыптастырып, оларды орындауды қамтамасыз етеді. Заңдар қоғамдағы тәртіпті, құқықтық қорғауды және азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етеді.

2. Әлеуметтік қамтамасыз ету: мемлекет әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыра отырып, халықтың әл-ауқатын арттыруға, білім мен денсаулық сақтау жүйесін дамытуға, жұмыссыздықты азайтуға және әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған шараларды қабылдайды.

3. Экономикалық даму: мемлекет экономикалық саясатты анықтап, инвестицияларды тарту, кәсіпкерлікті қолдау, инфрақұрылымды дамыту сынды бағыттарда әрекет етеді.

4. Қауіпсіздік пен тәртіпті сақтау: Мемлекет ішкі және сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету, құқық қорғау органдарын құру және азаматтардың қауіпсіздігін қорғау міндеттерін атқарады.

Азаматтық қоғамның рөлі [3]:

1. Қоғамдық пікірді қалыптастыру: азаматтық қоғам қоғамдық пікірді, әлеуметтік нормаларды және мәдени құндылықтарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ол азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған.

2. Азаматтық белсенділік: азаматтық қоғам ұйымдары мен қозғалыстары азаматтардың белсенділігін арттырып, оларға саяси, әлеуметтік және экономикалық процестерге қатысу мүмкіндігін береді.

3. Мемлекеттік бақылау: азаматтық қоғам мемлекеттік органдардың жұмысына бақылау жүргізіп, олардың ашықтығын, есептілігін және жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

4. Әлеуметтік өзгерістерге ықпал ету: азаматтық қоғам әлеуметтік әділеттілікті, адам құқықтарын қорғауды, экологиялық тұрақтылықты және басқа да маңызды мәселелерді көтеру арқылы қоғамда өзгерістерге ықпал етеді.

Мемлекет пен азаматтық қоғам арасында тиімді ынтымақтастық қоғамның тұрақты дамуы үшін қажет. Олар бір-бірін толықтырып, қоғамдық мүдделерді жүзеге асыруда, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуде, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады.

Мемлекет пен азаматтық қоғамның рөлі бір-бірімен тығыз байланысты. Тек мемлекет пен азаматтық қоғамның үйлесімді әрекеттесуі арқылы қоғамның дамуы мен тұрақтылығына қол жеткізуге болады.

Өзара іс-қимылдың құқықтық негіздері – бұл мемлекеттер, халықаралық ұйымдар, жеке және заңды тұлғалар арасындағы құқықтық қатынастарды реттейтін нормалар мен принциптер жүйесі. Олар халықаралық құқық, ұлттық құқық және басқа да құқықтық актілер арқылы қалыптасады. Өзара іс-қимылдың құқықтық негіздері бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды [4]:

1. Халықаралық құқық: мемлекеттер арасындағы құқықтық қатынастарды реттейтін нормалар. Оның ішінде халықаралық келісімдер, конвенциялар, декларациялар және т.б. жатады.

2. Ұлттық құқық: әрбір мемлекеттің ішкі заңдары, олар мемлекет ішінде құқықтық қатынастарды реттейді. Бұл заңдар халықаралық құқық нормаларымен үйлесуі тиіс.

3. Құқықтық келісімдер: жеке және заңды тұлғалар арасындағы келісімдер, олар тараптардың құқықтары мен міндеттерін анықтайды.

4. Халықаралық ұйымдар: БҰҰ, Еуропа Одағы, Азия даму банкі және басқа да ұйымдар, олар халықаралық қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқарады.

5. Құқықтық жауапкершілік: өзара іс-қимыл барысында құқықбұзушылықтар орын алғанда, жауапкершілікті анықтау механизмдері.

6. Дипломатиялық қатынастар: мемлекеттер арасындағы келіссөздер, келісімдер және дипломатиялық иммунитеттер, олар құқықтық негіздерді нығайтады.

7. Сот практикасы: халықаралық және ұлттық соттардың шешімдері, олар құқықтық нормаларды түсіндіру мен қолдануда маңызды рөл атқарады.

Өзара іс-қимылдың құқықтық негіздері мемлекеттер мен басқа да акторлар арасындағы қарым-қатынастарды құқықтық тұрғыдан реттеуді қамтамасыз етеді, бұл олардың тұрақтылығы мен қауіпсіздігін арттырады.

Қазақстан Республикасында мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының құқықтық негіздері Конституцияда, «Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғамды дамыту туралы» заңдарда, сондай-ақ халықаралық құқық нормаларында бекітілген. Конституцияның 1-бабы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың басты міндеті ретінде мемлекетке жүктеледі.

1. Заңнамалық реттеу: азаматтық қоғам институттарының қызметін реттейтін заңдардың жетілдірілуі. Мысалы, ҰЕҰ-ның қаржыландыру мәселелері, есеп беру талаптары, тіркелу процедуралары.

2. Мемлекеттік тапсырыс: мемлекет азаматтық қоғам ұйымдарына әлеуметтік жобаларды жүзеге асыру үшін мемлекеттік тапсырыс беру арқылы қолдау көрсетеді. Бұл жерде қаржылық, әкімшілік мәселелер туындауы мүмкін.

3. Құқық қорғау: азаматтық қоғам ұйымдарының құқық қорғау қызметі, олардың құқықтары мен міндеттері. Мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы құқықтық қатынастарда құқық қорғау ұйымдарының рөлі ерекше.

4. Диалог платформалары: мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы диалогты қамтамасыз ету үшін түрлі платформалар мен форумдар ұйымдастырылуда, бірақ олардың тиімділігі мен тұрақтылығы мәселелері шешілмеген.

5. Қоғамдық бақылау: азаматтық қоғамның мемлекеттік саясатқа қатысуы, қоғамдық бақылау механизмдерінің дамуы. Бұл механизмдер арқылы азаматтар мемлекеттік органдардың қызметін бақылап, өз пікірлерін білдіре алады [5].

Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының өзара іс-қимылы құқықтық мәселелері күрделі және көп қырлы. Мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам ұйымдары арасындағы тығыз байланыс демократиялық процестердің дамуына, азаматтардың құқықтарын қорғауға және әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Сондықтан, құқықтық реттеуді жетілдіру, диалогты арттыру және қоғамдық бақылауды күшейту — еліміздің тұрақты дамуының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.
4. Афанасьев И. В. Сервитут в гражданском праве. М.: Юрайт, 2023. 155 с.
5. Белов В. А. Вещные гражданско-правовые формы. М.: Юрайт, 2024. 308 с.

ОӘК-34.347

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Рахметова Г.Р.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Мақала Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының теориялық-құқықтық аспектілерін қарастырады. Осы өзара іс-қимыл құрылатын Конституциялық принциптерді, сондай-ақ заңнамада бекітілген құқықтық тетіктерді талдайды.

Осы аспектілерге назар аударылады:

- Азаматтық қоғам негіздерін қалыптастырудағы Қазақстан Республикасы Конституциясының рөлі.
- Азаматтардың мемлекетті басқаруға демократиялық қатысу қағидаттары.
- Үкіметтік емес ұйымдарды, қоғамдық бірлестіктер мен саяси партияларды қоса алғанда, азаматтық қоғам институттарын дамыту.
- Мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылының негізгі элементі ретінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың кепілдіктері.

Мақалада қоғамдық белсенділікті құқықтық реттеудің маңыздылығы, сондай-ақ осы саладағы заңнаманы жетілдіру перспективалары қарастырылады. Автор демократиялық институттардың тиімді жұмыс істеуі үшін мемлекеттік басқару мен азаматтық қоғамның тәуелсіздігі арасындағы тепе-теңдік қажеттілігі туралы қорытынды жасайды.

Summary. The article examines the theoretical and legal aspects of the interaction between the state and civil society in the Republic of Kazakhstan. The author analyzes the constitutional principles on which this interaction is based, as well as the legal mechanisms enshrined in legislation.

The main focus is on aspects such as:

- The role of the Constitution of the Republic of Kazakhstan in shaping the foundations of civil society.
- Principles of democratic participation of citizens in government.
- Development of civil society institutions, including non-governmental organizations, public associations and political parties.
- Guarantees for the protection of citizens' rights and freedoms as a key element of interaction between the state and society.

The article highlights the importance of legal regulation of social activism, and discusses the prospects for improving legislation in this area. The author concludes that there is a need for a balance between public administration and the independence of civil society for the effective functioning of democratic institutions.

Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы демократиялық құқықтық мемлекеттің тұрақты дамуының негізгі факторларының бірі болып

табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтық қоғамның жұмыс істеу негіздерін, сондай-ақ оның мемлекеттік институттармен өзара іс-қимыл жасау тетіктерін айқындайтын қағидаттарды бекітеді. Бұл мақалада осы өзара әрекеттесудің конституциялық-құқықтық негіздері қарастырылады, осы процесті реттейтін құқықтық нормалар талданады және оның даму перспективалары анықталады.

1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтың үстемдігі, биліктің бөлінуі, саяси плюрализм және адам құқықтарын қорғау сияқты негізгі демократиялық қағидаттарды бекітеді. Бұл қағидаттар азаматтық қоғамның дамуына және оның мемлекетті басқаруға қатысуына құқықтық негіз жасайды [1].

Негізгі конституциялық принциптер:

- Халықтық билік қағидаты (Конституцияның 1-бабы) - азаматтар мемлекетті басқаруға тікелей де, өз өкілдері арқылы да қатысады.

- Заң Үстемдігі қағидаты (4-бап) - барлық қоғамдық және мемлекеттік институттар құқықтық нормаларды сақтауы тиіс.

- Саяси плюрализм принципі (5-бап) - қоғамдық бірлестіктердің, саяси партиялардың және басқа да азаматтық қоғам институттарының қызметіне кепілдік беріледі [2].

Өзара іс-қимылдың құқықтық тетіктері. Конституциялық ережелер мемлекет пен азаматтық қоғамның ынтымақтастық тетіктерін айқындайтын заңнамалық актілерде нақтыланады. Негізгі ережелерге мыналар жатады:

- «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заң (1996 ж.)
- «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» заң (2001 ж.)
- «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заң (2015 ж.)
- «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» заң (2001)

Бұл заңдар үкіметтік емес ұйымдардың қызметін, азаматтардың қоғамдық-саяси процестерге қатысуын, ақпаратқа қол жеткізуді, сондай-ақ мемлекеттік билік органдарының қызметіне қоғамдық бақылау тетіктерін реттейді.

Қазақстандағы азаматтық қоғам институттары

Азаматтық қоғамның негізгі субъектілері:

- Үкіметтік емес ұйымдар (ҰЕҰ) - Әлеуметтік, мәдени, экологиялық және өзге де мәселелерді шешуге ықпал етеді.

- Саяси партиялар - мемлекеттік саясатты қалыптастыруда және азаматтардың мүдделерін білдіруде маңызды рөл атқарады.

- Бұқаралық ақпарат құралдары - қоғамның хабардар болуын қамтамасыз етеді және қоғамдық пікір қалыптастырады.

- Қоғамдық кеңестер - мемлекеттік органдардың қызметіне бақылауды жүзеге асырады және қоғам мен билік арасындағы диалогты қамтамасыз етеді [3].

Дамыған құқықтық базаның болуына қарамастан, мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы саласында белгілі бір сын-қатерлер бар. Олардың ішінде:

- Саяси партиялар мен ҰЕҰ қызметіндегі шектеулер.
- БАҚ Тәуелсіздігінің жеткіліксіздігі.
- Азаматтардың мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратқа қолжетімділігі шектеулі.

Өзара әрекеттесуді жақсарту үшін сізге:

- Билік органдарына қоғамдық бақылау тетіктерін күшейту.
- ҰЕҰ тіркеу рәсімдері мен қызметін жеңілдету.
- Азаматтардың сөз және жиналыс бостандығына құқықтарын қорғауға кепілдік беру [4].

Қазақстандағы мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының конституциялық-құқықтық негіздері елдің демократиялық дамуы үшін қажетті жағдайлар жасайды. Алайда азаматтық қоғамды одан әрі нығайту үшін заңнаманы жетілдіру, мемлекеттік саясаттың ашықтық деңгейін арттыру және қоғамдық қатысу тетіктерін дамыту талап етіледі. Мемлекет пен азаматтық қоғамның үйлесімді ынтымақтастығы Қазақстанның орнықты демократиялық дамуының кепілі болып табылады.

Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының конституциялық принциптері - бұл қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты реттейтін негізгі қағидалар мен нормалар. Қазақстан Республикасының Конституциясында және басқа да заңнамалық актілерде осы принциптердің негізі қаланған. Оларға мыналар жатады [5]:

1. Заң үстемдігі: мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы құқықтық негізде жүзеге асырылуы тиіс. Заңдардың теңдігі, әділдігі және жариялылығы принциптері маңызды рөл атқарады.

2. Адам құқықтары мен бостандықтары. Азаматтық қоғамның функциялары мен міндеттері адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған. Мемлекет азаматтардың құқықтарын құрметтеп, қорғауы тиіс.

3. Демократиялық принциптер. Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы демократиялық принциптерге негізделуі керек. Бұл халықтың еркін білдіруі, сайлау құқықтары, қоғамдық пікірдің еркіндігі сияқты аспектілерді қамтиды.

4. Әлеуметтік әділеттілік. Мемлекет азаматтық қоғамға әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге көмектесуі тиіс. Бұл экономикалық, әлеуметтік, мәдени құқықтарды қорғау мен дамытуға негізделеді.

5. Қоғамдық бақылау. Азаматтық қоғам мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылау жүргізу құқығына ие. Бұл мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз етеді.

6. Серіктестік, мемлекет пен азаматтық қоғам арасында серіктестік қарым-қатынастарды дамыту, бірлескен жобалар мен бастамаларды қолдау маңызды.

7. Теңдік пен инклюзия. Барлық азаматтардың, соның ішінде әлеуметтік әлсіз топтардың да құқықтары мен мүдделері тең дәрежеде қорғалуы тиіс.

8. Мемлекеттік саясатқа қатысу. Азаматтық қоғамның мемлекеттік саясатты қалыптастыруға, жүзеге асыруға және бағалауға қатысуы демократиялық процестердің маңызды бөлігі болып табылады.

Бұл принциптер мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылды тиімді және тұрақты етуге бағытталған.

Заң үстемдігі – құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі. Ол қоғамда заңның басымдығын, барлық азаматтардың, мемлекеттік органдардың және лауазымды тұлғалардың заңға бағынуын қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының Конституциясында заң үстемдігі мемлекеттің басты құндылықтарының бірі ретінде айқындалған. Заң үстемдігі – бұл заңның қоғам өмірінде негізгі және басым күшке ие болуы, мемлекеттің және азаматтардың әрекеттерін құқықтық шеңберде жүзеге асыруы. Оның басты белгілері:

Барлығы заң алдында тең болуы – азаматтардың әлеуметтік, саяси, экономикалық мәртебесіне қарамастан, заңды сақтау міндеті.

Мемлекеттік биліктің заңмен шектелуі – билік органдарының өкілеттіктері заңмен белгіленіп, шектеледі. **Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы** – заң қоғам мүшелерінің құқықтарын бұзуға жол бермеуі тиіс.

Тәуелсіз және әділ сот билігінің болуы – заң үстемдігін қамтамасыз етудің негізгі механизмі ретінде. Қазақстан Республикасында заң үстемдігін қамтамасыз ету үшін келесі шаралар жүзеге асырылады:

Конституциялық негіздер – Конституция мемлекеттің жоғарғы заңдық күші бар негізгі құжаты болып табылады. Оның нормалары барлық мемлекеттік органдарға және азаматтарға міндетті.

Сот билігінің тәуелсіздігі – әділ сот төрелігін қамтамасыз ету үшін судьялардың тәуелсіздігі мен судьялардың заңға ғана бағынуы бекітілген.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау – адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты және құқық қорғау органдары азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғайды.

Құқықтық реформалар – заңнаманы жетілдіру, жемқорлықпен күрес және құқықтық мәдениетті арттыру арқылы заң үстемдігін нығайтуға бағытталған реформалар жүргізілуде. Заң үстемдігі қоғамда әділеттілікті, тұрақтылықты және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді. **Адам құқықтарын қорғауға** кепілдік береді. **Экономикалық дамуға** оң әсер етеді, өйткені кәсіпкерлер құқықтарының қорғалатынына сенімді болады. **Қоғамдық-саяси тұрақтылықты** қамтамасыз етеді, себебі заң барлық азаматтарға бірдей қолданылуы керек.

Заң үстемдігі – құқықтық мемлекеттің негізгі тірегі. Қазақстанда бұл қағидатты сақтау үшін бірқатар реформалар жүргізілуде. Дегенмен, сот жүйесінің тәуелсіздігін одан әрі нығайту, құқық қорғау органдарының ашықтығын арттыру және азаматтардың құқықтық сауаттылығын жоғарылату маңызды міндеттердің бірі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.
4. Афанасьев И. В. Сервитут в гражданском праве. М.: Юрайт, 2023. 155 с.
5. Белов В. А. Вещные гражданско-правовые формы. М.: Юрайт, 2024. 308 с.

ОӘЖ 347.4

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ КЕЛІСІМДЕР

Рахметоллов А.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются основные принципы и проблемы возникновения инвестиционных соглашений согласно законодательствам Республики Казахстан.

Summary. The article discusses the basic principles and problems of the emergence of investment agreements in accordance with the laws of the Republic of Kazakhstan.

Инвестициялық келісімдер Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметті дамытуда шешуші рөл атқарады. Олар инвесторлар мен мемлекет арасындағы капиталды, технологияны және басқару дағдыларын ел экономикасына тартуға бағытталған шарттар. Инвестициялық келісімдердің негізгі мақсаты инвесторлар үшін қолайлы жағдайлар жасау, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, сондай-ақ экономикалық өсу мен дамуды ынталандыру болып табылады.

Қазақстандағы инвестициялық келісімдердің құқықтық негізі Қазақстан Республикасының Конституциясын, ҚР "Кәсіпкерлік туралы кодексінде, Азаматтық кодексте, "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" Қазақстан Республикасының Кодексінде (Салық кодексі) және басқа да заңнамалық актілерді қоса алғанда, бірқатар нормативтік актілерде, соның ішінде Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінің 295-2-бабының [2-тармағына](#) сәйкес әзірленген «Инвестициялар туралы келісімдерді жасасу, өзгерту және бұзу қағидаларн бекіту туралы» министрліктің бұйрығында бекітілген. Бұл құжаттар инвестициялық келісімдерді жасасудың, орындаудың және тоқтатудың негізгі принциптері мен ережелерін белгілейді және тараптардың құқықтары мен міндеттерін анықтайды.

Инвестиция — бұл капиталды активтерге немесе жобаларға салу арқылы кіріс немесе капитал құнының артуын алу процесі. Инвестициялар экономикада маңызды рөл атқарады, себебі олар кәсіпорындардың дамуына, жұмыс

орындарын құруға және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға ықпал етеді. Инвестициялардың әртүрлі түрлері бар, оның ішінде тікелей және портфельдік, нақты және қаржылық, ішкі және сыртқы инвестициялар [1].

Әртүрлі ғалымдар мен экономистер инвестициялар туралы түрлі түсініктер мен теориялар ұсынады. Міне, олардың кейбіреулері:

1. **Классикалық экономикалық теория** (Адам Смит, Давид Рикардо). Классикалық теория негізінде инвестициялар өндірісті арттыру және экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін қолданылады деп саналады. Инвестициялар капиталдың жинақталуы мен экономикалық дамудың маңызды факторлары ретінде қарастырылады.

2. **Кейнсиандық инвестиция теориясы** (Джон Мейнард Кейнс). Кейнс бойынша, инвестициялар кіріс күтуіне және пайыздық мөлшерлемелерге байланысты. Инвестициялар жиынтық сұраныс пен экономикалық белсенділікті анықтауда негізгі рөл атқарады.

3. **Неоклассикалық инвестиция теориясы** (Роберт Солоу, Пол Самуэльсон). Неоклассикалық теория сұраныс пен ұсыныс арасындағы тепе-теңдікті назарға алады. Инвестициялар капиталдың шекті өнімділігі мен пайыздық мөлшерлемелерге байланысты.

4. **Қаржылық делдалдық теориясы** (Ирвинг Фишер). Бұл теорияда қаржы институттарының капиталды жұмылдыру мен бөлу рөліне назар аударылады. Банктер мен инвестициялық қорлар сияқты қаржылық делдалдар ресурстарды тиімді бөлуге және тәуекелдерді төмендетуге көмектеседі.

5. **Портфельдік инвестиция теориясы** (Гарри Марковиц, Уильям Шарп). Портфельдік инвестиция теориясының негізгі принципі тәуекелдерді әртараптандыруда жатыр. Инвесторлар өз инвестицияларын әртүрлі активтерге бөле отырып, тәуекелдерді минимизациялауға ұмтылады.

6. **Нақты опциондар теориясы** (Эварт Дикси, Авинальд Пиндек). Бұл теория инвестицияларды нақты белсенділікке арналған опциондар ретінде қарастырады. Инвесторлар сыртқы жағдайлардың өзгеруіне байланысты инвестицияларды жүзеге асыруға құқылы, бірақ міндетті емес.

Осы теориялардың әрқайсысы инвестициялардың табиғаты мен инвестициялық шешімдерге әсер ететін факторлар туралы өз көзқарастарын ұсынады. Қазіргі зерттеулер инвестициялық процесті тереңірек түсіну үшін осы теориялардың комбинациясын жиі қолданады [2].

Инвестициялық келісім – бұл екі немесе бірнеше тарап арасындағы келісім, оның мақсаты қаржы немесе активтерді белгілі бір жобаларға немесе қызметке салу. Инвестициялық келісімдер әдетте инвесторлар мен компаниялар, үкіметтер немесе басқа ұйымдар арасында жасалады.

Мұндай келісімдерде инвестиция көлемі, мерзімі, кірістер мен шығындардың бөліну тәртібі, құқықтар мен міндеттер, сондай-ақ дауларды шешу тәртібі көрсетіледі. Сонымен қатар, инвестициялық келісімдерде тараптардың міндеттері мен жауапкершіліктері, сақтық шаралары және инвестициялардың қайтарылуы жөніндегі шарттар да анықталады [3].

Инвестициялық келісімдердің негізгі қағидаттарының бірі инвесторларды құқықтық қорғауды қамтамасыз ету. Мемлекет инвестициялау үшін жағдайлардың тұрақтылығына, ұлттандыруға және тәркілеуге жол бермеуге, сондай-ақ мемлекеттік органдар тарапынан негізсіз араласудан қорғауға кепілдік береді. Бұл шаралар инвесторлардың сенімін қалыптастыруға және шетелдік және отандық капитал салымдарын тартуға бағытталған.

Қазақстандағы инвестициялық келісімдер концессиялық келісімдерді, өнімді бөлу туралы шарттарды, мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы келісімдерді және басқаларын қоса алғанда, әртүрлі нысандарда жасалуы мүмкін. Бұл формалардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар және тиісті ережелермен реттеледі. Мысалы, концессиялық келісімдер инвесторға мемлекеттік меншік объектілерін пайдалану құқығын белгілі бір мерзімге беруді көздейді, ал өнімді бөлу туралы келісімдер табиғи ресурстарды пайдаланудан түскен кірістерді бөлу тәртібін реттейді.

Қазақстан Республикасының заңнамасында инновациялық белсенділікті ынталандыруға және озық технологияларды тартуға ерекше назар аударылады. Инвесторларға салықтық және кедендік жеңілдіктер, субсидиялар мен ғылыми зерттеулер мен әзірлемелер гранттарын қоса алғанда, түрлі жеңілдіктер мен преференциялар беріледі. Бұл шаралар экономиканы технологиялық жаңарту және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдайлар жасауға бағытталған.

Алайда, дамыған құқықтық базаның болуына қарамастан, Қазақстандағы инвестициялық келісімдер бірқатар проблемаларға тап болады. Негізгі проблемалардың бірі - құқық қолдану практикасының ашықтығы мен болжамдылығының болмауы. Инвесторлар көбінесе бюрократиялық кедергілерге, сыбайлас жемқорлыққа және заңнамадағы күтпеген өзгерістерге тап болады. Бұл инвестициялық қызметке қауіп төндіреді және елдің шетелдік және отандық инвесторлар үшін тартымдылығын төмендетеді.

Осы проблемаларды шешу үшін құқық қолдану практикасының ашықтығы мен тиімділігін арттыруға бағытталған құқықтық жүйені реформалауды жалғастыру қажет. Инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін институттарды нығайту және олардың қызметіне қолайлы жағдайлар жасау маңызды. Сондай-ақ, инвестициялық келісімдердің іске асырылуын бақылауға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қоғамдық ұйымдар мен тәуелсіз БАҚ-тарды белсенді тарту қажет [4].

Қорытындылай келе, инвестициялық келісімдер Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметті дамытудың маңызды құралы болып табылатынын атап өткен жөн. Олар елдің экономикалық өсуі мен дамуын қамтамасыз ете отырып, капиталды, технологияны және басқару дағдыларын тартуға ықпал етеді. Алайда олардың тиімді жұмыс істеуі үшін құқықтық базаны жетілдіруді және бар проблемаларды жоюды жалғастыру қажет.

2022 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі 2026 жылға дейін есептелген инвестициялық саясаттың жаңа тұжырымдамасын қабылдады. Бұл құжат қосылған құны жоғары тауарларды бәсекеге қабілетті өндіру жағына

Инвестициялар құрылымын өзгерту мақсатында инвестициялар тарту саясатын қайта қарауға және жетілдіруге бағытталған. Тұжырымдама тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізуге және халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған шаралар кешенін көздейді [5].

Жаңа тұжырымдаманың негізгі аспектілерінің бірі инфрақұрылымды жақсартуды, әкімшілік рәсімдерді жеңілдетуді және салықтық жеңілдіктер беруді қамтитын инвесторлар үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Бұл шаралар Қазақстандағы өндірістік қуаттарды дамытуға және жаңғыртуға мүдделі ішкі және шетелдік инвесторларды тартуға бағытталған.

Тұжырымдама сонымен қатар өндіріс процесінде заманауи технологиялар мен инновацияларды белсенді қолдануды қарастырады. Озық технологияларды енгізу өндіріс тиімділігін арттыруға, шығындарды азайтуға және өнім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде халықаралық нарықтарда сәтті бәсекеге түсе алатын қосылған құны жоғары тауарларды жасауға ықпал етеді.

Сонымен қатар, жаңа инвестициялық саясат экономикалық өсудің маңызды факторы болып табылатын шағын және орта бизнесті дамытуға бағытталған. Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау гранттар, несиелер және консультациялық көмек көрсетуді қамтиды. Бұл шағын және орта бизнестің өсуіне және дамуына, жаңа жұмыс орындарын құруға және ел экономикасына қосқан үлесін арттыруға мүмкіндік береді.

Тұжырымдама тұрақтылық пен қоршаған ортаны қорғауға ерекше назар аударатынын атап өткен жөн. Экологиялық таза технологиялар мен энергияны үнемдейтін жобаларға инвестициялар қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға және ұзақ мерзімді тұрақты дамуды қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарова Т.П. Влияние иностранных инвестиций на малый и средний бизнес Журнал Вестник предпринимательства 2020. С. 50-63
2. Мухамедов Б.Ж. Роль государственных инвестиций в поддержке предпринимательства Журнал Журнал экономических исследований 2023. С. 22-35
3. Сидоров А.В. Инвестиции как фактор развития предпринимательства в Казахстане Журнал Экономика и бизнес 2021. С. 15-27
4. Дюсегалиева С.Б. Инвестиционная деятельность в Республике Казахстан: этапы и пути становления. – Астана, 2014.
5. «Об утверждении Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года» Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 июля 2022 года №482

ОӘЖ 364

ҚАЗАҚСТАНДА ТРАНСПЛАНТОЛОГИЯНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Салидин М.А.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается процесс становления и развития правового регулирования трансплантологии в Республике Казахстан. Анализируются основные

нормативные акты, регулирующие трансплантацию органов, а также ключевые изменения в законодательстве. Особое внимание уделено международному опыту и его влиянию на казахстанскую правовую систему. Делается вывод о перспективах дальнейшего совершенствования законодательства в данной области.

Summary. The article examines the process of formation and development of the legal regulation of transplantation in the Republic of Kazakhstan. The main regulations governing organ transplantation, as well as key changes in legislation, are analyzed. Special attention is paid to international experience and its impact on the Kazakh legal system. The conclusion is made about the prospects for further improvement of legislation in this area.

Трансплантология - бұл нақты құқықтық реттеуді қажет ететін медицинаның қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі. Қазақстан, басқа елдер сияқты, трансплантация процесінің барлық қатысушыларын құқықтық қорғауды қамтамасыз ететін тиісті заңнамалық база құру қажеттілігіне тап болды [1]. Қазақстанда трансплантологияны құқықтық реттеуді дамыту жалпыәлемдік үрдістер аясында өтуде, бірақ ұлттық құқықтық және этикалық нормаларға негізделген өзіндік ерекшеліктері бар.

Қазақстанда трансплантологияның дамуы XX ғасырдың соңында, ағзаларды алғашқы сәтті трансплантациялау жүргізілген кезде басталды. Алайда, бұл саланы құқықтық реттеу алғашқы ережелер қабылданғанға дейін үзінді болып қала берді. 2000 жылдардың басында органдарды алу, сақтау және трансплантациялау тәртібін реттейтін құқықтық нормалар енгізілді. 2009 жылы трансплантацияның негізгі принциптерін бекіткен "Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы" Заң қабылданғаннан кейін айтарлықтай өзгерістер болды.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы трансплантологияны реттейтін негізгі нормативтік акт "Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы" Қазақстан Республикасының жаңа Кодексі болып табылады. Онда ағзаларды, тіндерді және жасушаларды трансплантациялау принциптері; тірі және қайтыс болған донорлардан органдарды алу тәртібі; донорлар мен реципиенттердің құқықтарын қорғау кепілдіктері; трансплантацияға байланысты заңсыз операциялар үшін жауапкершілік белгіленген. Бұдан басқа, ҚР Үкіметінің қаулылары мен денсаулық сақтау министрлігінің бұйрықтары донорлыққа келісім беру рәсімдерін, донорлық органдарды есепке алу мен бөлуді қоса алғанда, құқық қолдану тетіктерін нақтылайды.

"Денсаулық және денсаулық сақтау жүйесі туралы" Қазақстан Республикасының жаңа Кодексінде органдарды (органның бір бөлігін), тіндерді транспланттау тәртібі және оларды алу шарттары айқындалған. Заңнамада белгіленген нормаларға сәйкес органдарды (органның бір бөлігін) немесе тіндерді алып қою, консервациялау, сақтау, тасымалдау және трансплантациялау органдарды трансплантациялау саласында медициналық қызметті жүзеге асыруға лицензиясы бар мемлекеттік медициналық ұйымдарда ғана жүзеге асырылады [2].

Ағзаларды трансплантациялау-бұл потенциалды донорды анықтаудан бастап реципиентке ағзаны сәтті трансплантациялауға дейінгі көптеген кезеңдерді қамтитын күрделі процесс. Қазақстанда бұл процесс әрбір

операцияның ашықтығы мен заңдылығын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік нормативтік-құқықтық актілермен реттеледі. Бұл донорлардың да, реципиенттердің де құқықтарын қорғау және органдарды заңсыз трансплантациялаумен байланысты тәуекелдерді азайту үшін қажет.

Адамға (реципиентке) одан әрі транспланттау үшін органдарды алу рәсімі тірі донорда да, қайтыс болған адамда да (қайтыс болғаннан кейін донорда) жүргізілуі мүмкін. Өмірлік донорлық жағдайында адамның ерікті келісімі, сондай-ақ оның донор ретінде жарамдылығы туралы медициналық қорытынды қажетті шарт болып табылады. Бұл ретте донор өзінің шешімінің салдарын түсінетін және қандай да бір мәжбүрлеусіз операцияға келісім беретін кәмелетке толған және әрекетке қабілетті азамат болуға тиіс [3].

Қайтыс болғаннан кейінгі донорлық қайтыс болған адамның тірі кезінде оның келісімін немесе келіспеуін не жақын туыстарының келісімін алу тәртібін қоса алғанда, заң талаптарына сәйкес жүзеге асырылады. Қайтыс болған адамның өмір бойы ерік білдіруі болмаған жағдайда, оның туыстары трансплантациялау үшін органдарды алып қою мүмкіндігі туралы шешім қабылдауға құқылы. Бұл медицина қызметкерлері мен заң шығарушылардан мұқият қарауды талап ететін күрделі этикалық мәселе.

Қазақстанда органдарды транспланттауды заңнамалық реттеу осы рәсімнің ашықтығын, заңдылығын және қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл саладағы халықаралық стандарттарды ескеру маңызды, өйткені органдарды трансплантациялау қатаң бақылауды қажет ететін жаһандық тәжірибе болып табылады. Қазақстанда трансплантация саласында жаңа заңнамалық нормаларды қабылдау медицинаның дамуына және трансплантациялау үшін органдарға мұқтаж пациенттердің өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді.

Трансплантацияның негізгі аспектілерінің бірі-донорлар мен реципиенттердің бірыңғай тізілімін құру. Бұл үйлесімді жұптарды жедел табуға, күту уақытын қысқартуға және медициналық көмектің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тізілімді жүргізу органдардың заңсыз айналымының алдын алуға көмектеседі және трансплантация жүйесін мөлдір етеді.

Трансплантацияның этикалық мәселелері де маңызды рөл атқарады. Донорлардың ерікті келісімін қамтамасыз ету және мәжбүрлеудің кез келген түрін болдырмау маңызды. Ол үшін халық арасында органдардың донорлығы туралы хабардарлықты арттыруға бағытталған түсіндіру жұмыстары жүргізілуде. Сонымен қатар, осы саладағы ықтимал бұзушылықтардың алдын алу үшін медициналық мекемелер мен құқық қорғау органдарының бақылауын күшейту қажет [4].

Трансплантологиядағы негізгі мәселелердің бірі қайтыс болған донордан органдарды алуға келісім беру болып табылады. Қазақстанда келісім презумпциясы қолданылады, оған сәйкес қайтыс болған адамның органдары, егер ол тірі кезінде қарсылық білдірмесе, трансплантациялау үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл қоғамда, әсіресе қайтыс болған адамның отбасының

құқықтарын қорғау аясында пікірталас тудырады. Тағы бір маңызды аспект- органдар саудасы мен заңсыз трансплантациялармен күресу. ҚР Қылмыстық кодексі адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарына сәйкес келетін органдарды заңсыз алып қою және сату үшін қатаң жауапкершілікті көздейді.

Трансплантологияның дамуындағы елеулі прогреске қарамастан, Қазақстанда донорлық органдардың жетіспеушілігі мәселесі әлі де бар. Көптеген пациенттер тиісті донорды ұзақ уақыт күтуге мәжбүр, бұл олардың денсаулығына кері әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты донорлықты халық арасында танымал ету маңызды рөл атқарады. Бұған білім беру бағдарламаларын, ақпараттық науқандарды жүргізу және донорлыққа оң көзқарасты қалыптастыруға ықпал ететін діни ұйымдармен өзара әрекеттесу арқылы қол жеткізуге болады.

Ағзаларды трансплантациялау бірнеше кезеңнен тұрады: донорларды іріктеу, медициналық тексерулер жүргізу, ағзаларды хирургиялық алып қою, оларды тасымалдау және реципиентке трансплантациялау. Осы кезеңдердің әрқайсысы медициналық стандарттарды қатаң сақтауды және заманауи технологияларды қолдануды талап етеді. Операциядан кейінгі күтім мәселелерін де ескеру маңызды, өйткені трансплантацияның сәттілігі мен пациенттің қалпына келуі осыған байланысты [5].

Сонымен қатар, трансплантация жүйесін реттеуде мемлекет маңызды рөл атқарады. Қазақстанда трансплантологияны дамытуға, қажетті жабдықтарды сатып алуға және мамандарды оқытуға бюджет қаражатын бөлу көзделген. Мемлекет тарапынан қолдау медициналық қызмет көрсету деңгейін арттыруға және пациенттердің көбірек саны үшін трансплантацияны қолжетімді етуге мүмкіндік береді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, трансплантацияны реттеудің ең тиімді модельдері қатаң заңнамалық нормалар мен кең қоғамдық хабардарлықтың үйлесіміне негізделген. Қазақстан өз заңнамасын жетілдіру мақсатында ДДҰ және Еуропа Кеңесі сияқты халықаралық ұйымдармен белсенді ынтымақтасады. Ұлттық құқыққа халықаралық стандарттарды енгізу транспланттау операцияларының ашықтығы мен қауіпсіздігін арттыруға ықпал етеді.

Қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, Қазақстанда трансплантология саласында мынадай проблемалар сақталады: халықтың донорлық туралы жеткіліксіз хабардар болуы; донорлық органдардың тапшылығы; медициналық мекемелер арасындағы үйлестіру жүйесін жақсарту қажеттілігі. Трансплантологияны құқықтық реттеуді дамыту перспективалары халық арасында түсіндіру жұмыстарын күшейтуді; донорлар мен реципиенттердің бірыңғай ұлттық тізілімін құруды; донорлықты көтермелеу бағдарламаларын дамытуды қамтиды.

Қазақстанда трансплантологияны құқықтық реттеу тұрақты жетілдіру үдерісінен өтуде. Бірқатар проблемаларға қарамастан, мемлекет трансплантация процедураларының қауіпсіздігі мен ашықтығын қамтамасыз

ету үшін шаралар қабылдауда. Халықаралық стандарттарды енгізу, заңнаманы жақсарту және қоғамдық хабардарлықты арттыру әлемдік тенденциялар мен ұлттық ерекшеліктерге сәйкес келетін тиімді трансплантация жүйесін құруға көмектеседі.

Осылайша, Қазақстанда органдарды трансплантациялау заңнамамен реттелетін және өмірді құтқаруға бағытталған күрделі, бірақ аса маңызды процесс болып табылады. Бұл саланы дамыту медициналық технологияларды жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар қоғамның донорлықты танымал етуге белсенді қатысуын талап етеді. Мемлекеттің, медициналық қоғамдастықтың және азаматтардың өзара іс-қимылы пациенттердің өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал ететін трансплантацияның тиімді және ашық жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Щастный А.Т. Достижения и проблемы трансплантологии на современном этапе / А. Т. Щастный, Е .В. Михневич // Вестн. Витеб. гос. мед. ун-та. — 2018. — № 5(17). — С. 7–16.
2. ХАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі.
3. Султанов Э .Ш. Опыт трансплантации донорской почки в Республике Казахстан / Э .Ш. Султанов, А. К Зайналов и др. // Вестн. КазНМУ. — 2012. — № 2. — С. 228, 229.
4. Доскалиев Ж. Трансплантология в Казахстане / Ж. Доскалиев // Трансплантология. — 2018. — № 1(8). — С. 3–5.
5. Третьякова Е.С., Атаманюк Я.Д. Проблемы правового регулирования трансплантации органов и тканей человека в международном и национальном праве // Новый юридический вестник. 2020. № 7 (21). С. 64.

УДК 340 (078)

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Сеитова Р.М, Кашкынбекова У., Бейдиева А.

Центрально-Азиатский Инновационный Университет, г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Дәстүр бойынша, саяси және құқықтық ілімдердің тарихы туралы ғылыми әдебиеттерде Орталық Азия аймағының мәселелерін жариялауда еуроцентристік көзқарас басым болды, соның арқасында Орталық Азия ойшылдарының көзқарастары бір жағынан бағаланбады, екінші жағынан олардың философиялық, саяси-құқықтық идеялары толығымен араб шығысына жатқызылды. Сонымен қатар, "ғасырлар бойы Орталық Азия аймағы мәдени-тарихи мұраға бай... қуатты адами капиталға ие, біртұтас геосаяси және рухани кеңістік ретінде әрекет етті"[1].

Summary. Traditionally, in the scientific literature on the history of political and legal doctrines, the Eurocentric approach prevailed in covering the problems of the Central Asian region, due to which the views of a number of Central Asian thinkers, on the one hand, were underestimated, on the other hand, their philosophical, political and legal ideas were attributed entirely to the Arab East. Meanwhile, "for centuries, the Central Asian region has acted as a single geopolitical and spiritual space, possessing ... powerful human capital, rich cultural and historical heritage".

На основе наметившегося в последние годы Ренессанса Центральной Азии позволительно пересмотреть устоявшиеся подходы к изучению Истории политических и правовых учений на новом рубеже развития науки, общественно-политического развития стран ЦА и геополитических изменений в мире. С этой точки зрения «сегодня нам необходим позитивный взгляд на собственную историю», для чего «необходимо осознание и принятие своей истории во всей ее многогранности и многомерности»[2].

Включение в научный оборот Истории политических и правовых учений воззрений целого ряда мыслителей - выдающихся личностей Центральной Азии в разные исторические периоды развития, выявление их роли и вклада в мировое культурно-историческое наследие, в совокупности с изменением методологических подходов к изучению истории Центрально-Азиатского региона способствуют развитию исторического самосознания народов ЦА. История – это не только событийная цепь фактов, но и познание духовных поисков и жизненного пути великих личностей. Изучение идей, концепций, представлений о государстве и обществе, этических ценностях через опыт и духовные изыскания личностей мирового масштаба, оказывают громадное влияние не только на политическую, идеологическую, культурную сферу Центрально-Азиатского региона, но и на западные представления о значимости данного региона в мировой истории.

Симбиоз кочевого и оседлого укладов жизни предопределил формирование собственной политико-правовой культуры, своей системы ценностей. В эпоху средневековья философия занимала в ЦА особое место и носила глубоко социальный смысл. Отсюда социально-философские и литературные изыскания переплетались и обретали особую форму. Согласно восточной традиции поэтическое слово ценилось весьма высоко, было естественным свойством личностей не только поэтов и просветителей, но и многих правителей. Более того научные открытия мыслителей Центральной Азии намного опередили естественно - научные и политико-правовые концепции мыслителей Запада, которые сформировались намного позже.

Средневековье открывает целую плеяду великих личностей Центральной Азии. Ярким представителем средневековой философии и права явился Аль-Фараби (870–951гг.) — ученый–энциклопедист, философ, математик, теоретик музыки. Его перу принадлежат около 100 работ по различным направлениям науки. Фараби явился основоположником арабо-язычного перипатетизма - средневековой мусульманской философии IX-XII веков. Социально-этические трактаты Аль-Фараби были посвящены вопросам разработки системной теории справедливого общественного устройства. В XI веке почти одновременно появляются произведения двух мыслителей средневековья, написанные на общетюрском языке: «Кудатгу билик» (Благодатное знание) Юсуфа Баласагунского и «Диван лугат ат-тюрк» (Словарь тюркских наречий) Махмуда Кашгарского. «Знать и управлять», как два постулата, выраженные в «благодатном знании» Ю. Баласагуни, жизненно необходимы для прочности

государства, где должны царить правопорядок, дисциплина, здоровый нравственный стержень. Исключительную значимость представляет и «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари, в котором дана обширная картина средневековой жизни тюрков, создана первая карта расселения племен тюркоязычного мира.

Ходжа Ахмет Ясави - признанный глава тюркской ветви суфизма, мыслитель, поэт, автор «Диван-и-хикмет» («Книга мудрости» сокращенно «Хикметы»). Важнейший идейно-нравственный урок жизни Ясави заключается в мысли, что самоопределение человека невозможно без духовного напряжения, без искренней самоотдачи человека. Ясави определил направление развития народного течения в новоисламской цивилизации тюрков - «тюркского народного мусульманства», которое основывалось на идеях справедливости, нравственного очищения и совершенствования человека [3].

Амир Тимур (1336-1405 гг.) – великий военачальник, завоеватель и правитель империи Тимуридов, сумевший покорить Хорезм, Армению, Грузию, Азербайджан, Персию, Сирию, разгромить Золотую Орду и одержать победу над османами, дойти до Индии и начать военный поход на Китай. Личность Амира Тимура настолько масштабна, что «является достоянием не только нас, его потомков, но и всех народов нашего региона, всего цивилизованного человечества»[4]. Тамерлан в силу неординарности своей личности являлся крайне противоречивой фигурой: он и мудрый правитель, великий покровитель ученых, искусства и архитектуры, но с другой стороны, отличался крайней беспощадностью к покоренным народам. «Жизненную философию правителя и его представления об устройстве государства» он выразил в «Уложении Амира Тимура», который признан многими исследователями уникальным памятником средневековой истории Центральной Азии. «Уложение» явилось сводом законов об управлении государством, армией, страной и обществом. Стратегическое мышление и уникальность идей Тамерлана отмечает современный западный ученый В.Л.Квинт, который определил особую значимость единой системы ценностей Амира Тимура, учитывающей интересы и потребности разных слоев общества. Эта система играет стратегическую роль в экономическом развитии и социальной стабильности любой страны и в настоящее время. Автор отмечает: «выявление и формулирование единых интересов позволяет обосновать такие стратегические приоритеты, которые могут не только иметь конкурентные преимущества, но и объединять энтузиазм сотен, тысяч, а иногда миллионов людей в борьбе за их достижение».

Не менее ярким представителем средневековой духовной жизни ЦА явился Алишер Навои (1441–1501гг.) – основатель узбекской литературы и государственный деятель. Выдающаяся заслуга Навои заключается в том, что он отбросил условности того времени и в «Испытаниях двух языков» сумел показать богатство и пластичность чагатайского лексикона. Творчество Навои дало основание полагать, что тюркская высокая культура достигла своей

зрелости, а чагатайско - тюркский язык признать достойным языком искусств наряду с персидским.

Философские, политические и правовые идеи великого казахского поэта, писателя и мыслителя конца XIX века Абая Кунанбаева имеют неоценимое значение в истории Центральной Азии. В «Словах назидания» Абай рассуждает о том, как и почему казахский народ «обмельчал и стал безнравственным», призывал к единению, занятию наукой и просветительством. Высоко оценивая культуру России, он пророчески предвидел, что изучение русской культуры, ее науки и языка явится ключом к осмыслению мира.

Неоценимое значение в становлении идейно-нравственной системы ценностей ЦА сыграли Рудаки (860-941 гг) – выдающийся таджикский и персидский поэт и ученый, которому принадлежит афоризм «Знания – броня от всяких бед», а также туркменский поэт, философ, классик туркменской литературы Махтумкули Фраги (1724-1807гг.), признанный духовным целителем человеческой души.

Столпами феномена центрально-азиатской ментальности, как справедливо отметил Токаев К.-Ж., служат уважение общих исторических корней, межкультурный диалог и межконфессиональное согласие стран ЦА. Беспрецедентное развитие технологического мышления настоятельно требует приобщения к политико-правовым, этическим и духовным ценностям прошлого с целью формирования личности с высоким эмоциональным интеллектом и стратегическим мышлением.

Список использованной литературы

1. Токаев К.-Ж.. Ренессанс Центральной Азии: На пути к устойчивому развитию и процветанию. // Казахстанская правда, 8 августа 2024 г.
2. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой Степи. Казахстанская правда, 23 ноября 2018 г.
3. Касымжанов А.Х.. Портреты. Штрихи к истории Степи. Университет «Кайнар»: Алматы, 1995.
4. Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса.- Т.: Узбекистан, 1997. – С.135.

ОӘЖ-347.13

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БІЛІК ОРГАНДАРЫ МЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В условиях демократизации и развития правового государства в Республике Казахстан актуальной становится проблема обеспечения эффективности работы органов государственной власти и институтов общества. В статье анализируются правовые аспекты и проблемы этого взаимодействия, а также анализируется законодательная база,

регулирующая участие общественных объединений, некоммерческих организаций и других субъектов общества в процессах государственного управления.

В заключение подчёркивается необходимость формирования в Казахстане эффективных условий для соблюдения государственной власти и образования в обществе, что обеспечивает соблюдение демократических основ и обеспечение доверия граждан к государственным институтам.

Summary. In the context of democratization and development of the rule of law in the Republic of Kazakhstan, the problem of ensuring the effectiveness of public authorities and institutions of society is becoming urgent. The article analyzes the legal aspects and problems of this interaction, as well as analyzes the legislative framework governing the participation of public associations, non-profit organizations and other subjects of society in public administration processes.

In conclusion, it is emphasized the need to create effective conditions in Kazakhstan for the observance of state power and education in society, which ensures respect for democratic foundations and ensuring citizens' trust in state institutions.

«Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңды, «коммерциялық емес ұйымдар туралы» заңды, сондай-ақ ҰЕҰ-ның мемлекеттік тапсырысты және гранттық бағдарламаларды орындауға қатысуын реттейтін нормативтік актілерді талдауға басты назар аударылады. Қоғамдық бақылау, жария бірлестіктер тетіктері және мемлекеттік Мемлекеттік шешімдерге қатысу қаралады.

Мақалада тиімді өзара әрекеттесуге ықпал ететін негізгі мәселелер туындайды, соның ішінде:

- Азаматтық қоғам институттарының құқықтық талаптары мен функцияларының екіұштылығы, бұл олардың заң шығару процесіне қатысуын қиындатады.

- Бюрократиялық кедергілер және тиімді қоғамдық бақылауды қамтамасыз ететін ақпаратқа қол жетімділіктің шектелуі.

- Азаматтық қоғам өкілдерінің құқықтық қорғалуының жеткіліксіздігі, бұл азаматтық белсенділік деңгейі.

Заңнаманы және өзара іс-қимыл практикасын талдау негізінде қажеттілікті қоса алғанда, құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша ұсынымдар ұсынылды:

- Азаматтық бастамаларды мемлекеттік қолдаудың бірыңғай тұжырымдамасын әзірлеу;

- ҰЕҰ-ның мемлекеттік бағдарламаларға және әлеуметтік Қағидаларға қатысу рәсімдерін оңайлату;

- Қоғамдық бақылау шараларын күшейту және мемлекеттік билік органдары қызметінің ашықтығын арттыру [1].

Қазақстан Республикасындағы демократияландыру мен құқықтық мемлекеттің қазіргі жағдайында мемлекеттік билік органдары мен азаматтық қоғам институттарының өзара іс-қимылы ерекше маңызға ие. Бұл өзара іс-қимыл демократияны нығайтуға, мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттыруға және азаматтардың шешім қабылдауға қатысуын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Алайда, іс жүзінде бұл қатынастарды құқықтық реттеу жүйелі талдауды және заңнаманы жетілдіруді қажет ететін бірқатар мәселелерге тап болады.

Қазақстандағы мемлекеттік билік органдары мен азаматтық қоғам институттарының өзара іс-қимылының құқықтық негіздері мынадай нормативтік актілерде бекітілген:

Конституцияда азаматтардың бірлестікке (23-бап) және мемлекеттік істерді басқаруға қатысу құқығы бекітілген (33-бап). Бұл нормалар азаматтық қоғам институттарын, соның ішінде қоғамдық бірлестіктерді, коммерциялық емес ұйымдарды және азаматтық белсенділіктің басқа түрлерін дамытуға негіз жасайды [2].

Қоғамдық бірлестіктердің құқықтық мәртебесін, оларды құру, қызмет ету және тарату тәртібін айқындайды, сондай-ақ мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылдың негізгі қағидаттарын белгілейді.

Әлеуметтік жобалар мен мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға қатысатын қорларды, қауымдастықтарды, мекемелерді және КЕҰ-ның басқа да нысандарын қоса алғанда, коммерциялық емес ұйымдардың қызметін реттейді.

Коммерциялық емес ұйымдарға арналған мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар, гранттар мен сыйлықақылар арқылы азаматтық бастамаларды қолдаудың құқықтық тетіктерін айқындайды. Азаматтардың мемлекеттік органдардың қызметі туралы дұрыс ақпарат алу құқығын қамтамасыз етеді, бұл қоғамдық бақылауды жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылады.

Қазақстанда мемлекеттік билік пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының әртүрлі нысандары қолданылады [3]:

- Қоғамдық кеңестер - нормативтік актілер мен қоғамдық маңызы бар шешімдерді талқылау үшін мемлекеттік мекемелердің жанынан құрылған консультативтік-кеңесші органдар.

- Қоғамдық бақылау - азаматтық қоғам институттарының мемлекеттік органдардың қызметіне мониторинг пен бағалауға қатысуы.

- Қоғамдық тыңдаулар мен талқылаулар - нормативтік актілер мен шешімдер қабылдау кезінде қоғамдық пікірді есепке алу тетігі.

- Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс және ҰЕҰ гранттары - Мемлекеттік бағдарламалар арқылы қоғамдық маңызы бар жобаларды қаржылық қолдау.

Нормативтік-құқықтық базаның болуына қарамастан, Қазақстанда мынадай проблемалар сақталуда. Заңнама азаматтық қоғамның мемлекеттік басқару жүйесіндегі рөлі мен орнын толық айқындамайды. Бұл олардың заң шығару процесіне және қоғамдық бақылауға қатысуын шектеуге әкеледі. Мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратқа қолжетімділіктің шектелуі қоғамдық бақылауды іске асыруды қиындатады. Сонымен қатар, күрделі әкімшілік рәсімдер ҰЕҰ-ның мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстарға қатысуына кедергі келтіреді. Заңнамада қоғамдық бақылау тетіктері қарастырылғанымен, іс жүзінде олар көбінесе формальды болып табылады және шешім қабылдау процесіне нақты әсер етпейді [4]. ҰЕҰ белсенділері мен өкілдері үшін тиімді құқықтық кепілдіктердің болмауы азаматтық белсенділік деңгейін төмендетеді және сөз бостандығын шектейді. Қазақстанда мемлекеттік билік органдары мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының тиімділігін арттыру үшін:

- ҮЕҰ-ның мемлекеттік бағдарламаларға қатысу рәсімдерін оңайлату жөніндегі шараларды қамтитын азаматтық бастамаларды мемлекеттік қолдаудың бірыңғай тұжырымдамасын әзірлеу.

- Қоғамдық кеңестердің өкілеттіктерін кеңейту және олардың тәуелсіздігін арттыру арқылы қоғамдық бақылаудың құқықтық тетіктерін күшейту.

- Қоғамдық мониторинг үшін ашық цифрлық платформалар құру арқылы мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету.

- Белсенділердің құқықтарын қорғау және оларды қоғамдық қызмет үшін қудалауға тыйым салу туралы нормаларды енгізу арқылы азаматтық қоғам өкілдерінің құқықтық қорғалуын арттыру.

- Бірлестіктер бостандығы және қоғамдық қатысу саласындағы заңнаманы халықаралық стандарттармен үйлестіру.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік органдары мен азаматтық қоғам институттарының өзара іс-қимылын құқықтық реттеу демократияны нығайтуда және құқықтық мемлекетті дамытуда шешуші рөл атқарады. Алайда, қолданыстағы құқықтық кедергілер мен нормативтік-құқықтық базаның кемшіліктері бұл өзара әрекеттесудің тиімділігін шектейді. Заңнаманы жетілдіру азаматтық қоғам үшін құқықтық кепілдіктерді күшейтуге, мемлекеттік биліктің ашықтығын арттыруға және азаматтардың мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне нақты қатысуын қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Бұл Қазақстанда азаматтық қоғамды дамыту және қоғамның мемлекеттік институттарға деген сенімін арттыру үшін тұрақты құқықтық негіз құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.
4. Афанасьев И. В. Сервитут в гражданском праве. М.: Юрайт, 2023. 155 с.

ОӘК-34.347

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫН ДАМУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена анализу правовых основ развития институтов гражданского общества в Республике Казахстан. В ней рассматриваются ключевые

законодательные акты, регулирующие деятельность неправительственных организаций, общественных объединений, средств массовой информации и других субъектов гражданского общества. Особое внимание уделяется конституционным гарантиям свободы слова, собраний и объединений, а также роли государства в поддержке и развитии гражданских инициатив. В статье рассматриваются вызовы, с которыми сталкиваются институты гражданского общества, включая вопросы независимости, финансирования и взаимодействия с государственными органами.

На основе сравнительного анализа с международным опытом предлагаются рекомендации по совершенствованию законодательной базы для создания благоприятных условий развития гражданского общества в Казахстане.

Summary. The article is devoted to the analysis of the legal foundations of the development of civil society institutions in the Republic of Kazakhstan. It examines key legislative acts regulating the activities of non-governmental organizations, public associations, mass media and other subjects of civil society. Special attention is paid to the constitutional guarantees of freedom of speech, assembly and association, as well as the role of the State in supporting and developing civil initiatives. The article examines the challenges faced by civil society institutions, including issues of independence, financing, and interaction with government agencies.

Based on a comparative analysis with international experience, recommendations are proposed for improving the legislative framework to create favorable conditions for the development of civil society in Kazakhstan.

Азаматтық қоғам азаматтардың қоғамдық-саяси өмірге қатысуын, олардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылауды қамтамасыз ете отырып, демократиялық мемлекеттің ажырамас элементі болып табылады. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғам институттарының дамуы заңнамалық деңгейде бекітілген, бұл олардың жұмыс істеуі мен мемлекетпен өзара іс-қимылы үшін құқықтық негіз жасайды.

Азаматтық қоғам-үкіметтік емес ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің, бұқаралық ақпарат құралдарының, кәсіптік қауымдастықтардың, діни бірлестіктердің және азаматтардың өзін-өзі ұйымдастырудың өзге де нысандарының жиынтығы. Бұл институттар демократиялық қоғамда маңызды функцияларды орындайды:

- азаматтардың мүдделерін білдіру және қорғау;
- әлеуметтік белсенділік пен азаматтық жауапкершілікті дамыту;
- биліктің қызметіне қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету;
- мемлекеттік саясатты қалыптастыруға жәрдемдесу.

Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтық қоғамды дамыту үшін берік құқықтық негіз жасайды. Ең маңызды ережелер [1]:

- 5-бап, бірлестіктердің бостандығына кепілдік беретін, мемлекеттік қауіпсіздікке нұқсан келтіруге бағытталған қызметке тыйым салатын;
- сөз және шығармашылық еркіндігін, сондай-ақ цензураға тыйым салуды бекітетін 20-бап;
- азаматтардың бейбіт жиналыстарға, митингілер мен демонстрацияларға құқығын қамтамасыз ететін 32-бап.

Конституцияның бұл нормалары азаматтық қоғамның белсенді жұмыс істеуі үшін қажетті құқықтар мен бостандықтарды бекітеді.

Қазақстанда азаматтық қоғам институттарының қызметін реттеуге бағытталған бірқатар заңдар қолданылады [2]:

1. «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» заң ҰЕҰ қызметін, оларды тіркеуді, құқықтары мен міндеттерін реттейді.

2. «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заң қоғамдық ұйымдардың құқықтық мәртебесін, оларды құру және тарату тәртібін белгілейді.

3. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заң мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығына кепілдік береді және қоғамдық бақылауға ықпал етеді.

4. «Қайырымдылық туралы» заң азаматтар мен ұйымдардың әлеуметтік белсенділігін қолдауға бағытталған.

5. «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заң сөз бостандығы мен ақпаратқа қол жеткізу құқығын қамтамасыз ете отырып, БАҚ қызметін реттейді.

Бұл заңнамалық актілер азаматтық қоғамның дамуына құқықтық негіз жасайды және мемлекетпен өзара іс-қимыл тетіктерін айқындайды.

Қазақстан Республикасының Үкіметі азаматтық қоғамның дамуына белсенді жәрдемдеседі. ҰЕҰ гранттық қаржыландыру бағдарламалары іске асырылуда, мемлекеттік органдар жанынан Қоғамдық кеңестер құрылуда, нормативтік құқықтық актілерге қоғамдық мониторинг пен сараптама жүргізу тетіктері дамуда. Еріктілер қозғалысы мен әлеуметтік серіктестікті дамытуға ерекше назар аударылады. Мемлекеттік қолдау әлеуметтік мәселелерді шешуде азаматтық қоғамның рөлін күшейтуге және азаматтық белсенділікті арттыруға ықпал етеді.

Құқықтық базаның болуына қарамастан, Қазақстандағы азаматтық қоғам институттары бірқатар сын-қатерлерге тап болады [3]:

- бейбіт жиналыстар мен демонстрациялар өткізудегі шектеулер;
- кейбір ҰЕҰ-ны тіркеу мен жұмыс істеудегі қиындықтар;
- қаржыландыру мәселелері, әсіресе құқық қорғау қызметімен айналысатын ұйымдар үшін;
- мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы диалогта ашықтықтың жеткіліксіздігі.

Бұл сын-қатерлер кейбір заңнамалық нормаларды қайта қарауды және азаматтардың құқықтарын қорғаудың неғұрлым тиімді тетіктерін енгізуді талап етеді. Қазақстандағы құқықтық реттеуді азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Конвенция сияқты халықаралық стандарттармен салыстыру құқықтық базаны одан әрі жетілдіру қажеттігін көрсетеді.

Перспективалық бағыттар [4]:

- ҰЕҰ тіркеу рәсімдерін оңайлату;
- бейбіт жиындардың мүмкіндіктерін кеңейту;
- мемлекеттік органдардың қызметінде ашықтықты қамтамасыз ету;

- мемлекеттік шешімдер қабылдауда қоғамдық кеңестердің рөлін күшейту.

Қазақстан Республикасында азаматтық қоғам институттарын дамытудың құқықтық негіздері Конституцияда және мамандандырылған заңнамалық актілерде белгіленген. Алайда, азаматтық қоғамның тиімді жұмыс істеуі үшін құқықтық базаны одан әрі жетілдіру, бар кедергілерді жою және азаматтармен мемлекеттік диалогты жандандыру қажет. Азаматтық қоғамды дамыту демократияны нығайтудың, азаматтық белсенділікті арттырудың және Қазақстандағы билік қызметіне қоғамдық бақылауды қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік қолдау азаматтық бастамаларды дамытуда және азаматтық қоғам институттарын нығайтуда маңызды рөл атқарады. Ол үкіметтік емес ұйымдардың (ҰЕҰ), қоғамдық бірлестіктердің, еріктілер қозғалыстарының және азаматтық қоғамның басқа да субъектілерінің қызметі үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған.

Қазақстандағы азаматтық бастамаларды мемлекеттік қолдау түрлі нысандарда жүзеге асырылады [5]:

1. ҰЕҰ гранттық қаржыландыру. Жыл сайын білім беру, денсаулық сақтау, экология, Адам құқықтары және халықтың осал топтарын әлеуметтік қолдау сияқты салаларда әлеуметтік жобаларды іске асыруға мемлекеттік гранттар бөлінеді.

2. Әлеуметтік тапсырыс. Мемлекеттік органдар ҰЕҰ-ны әлеуметтік мәселелерді шешуге тарта отырып, қоғамдық маңызы бар жобаларды орындауға тапсырыстар орналастырады.

3. Консультативтік-кеңесші органдар. Азаматтық қоғамның талқылауға және шешім қабылдауға қатысуын қамтамасыз ететін мемлекеттік органдардың жанынан Қоғамдық кеңестер құрылады.

4. Ақпараттық және әдістемелік қолдау. ҰЕҰ өкілдерінің біліктілігін арттыру және олардың құзыреттерін дамыту үшін білім беру семинарлары, тренингтер мен форумдар өткізіледі.

5. Инфрақұрылымдық қолдау. Ұй-жайлар, техникалық жарақтандыру және мемлекеттік ақпараттық ресурстарға қолжетімділік беріледі.

Қазақстандағы азаматтық бастамаларды мемлекеттік қолдаудың заңнамалық базасына мыналар кіреді:

- «ҰЕҰ үшін мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, гранттар мен сыйлықақылар туралы» заң қаржылық көмек көрсетуді және жобаларды конкурстық іріктеу тәртібін реттейтін.

- «Қайырымдылық туралы» заң, меценаттықты және ерікті бастамаларды дамытуға ықпал етеді.

- Мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын және ҰЕҰ-ның қажетті деректерге қол жеткізуін қамтамасыз ететін «ақпаратқа қол жеткізу туралы» заң.

Бұл заңнамалық актілер азаматтық бастамаларға мемлекеттік жәрдемдесудің құқықтық негізін құрайды.

Азаматтық қоғамды дамытуға бағытталған ұлттық бағдарламалар мемлекеттік қолдаудың маңызды құралы болып табылады. Мысал ретінде әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға және ұлттық құндылықтарды нығайтуға бағытталған «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы болып табылады.

Сонымен қатар, ҰЕҰ-ға әдістемелік және қаржылық көмек көрсететін азаматтық бастамаларды қолдау орталығы сияқты мамандандырылған институттар құрылуда. Қазақстандағы волонтерлікті мемлекет белсенді қолдайды. Қабылданған «волонтерлік қызмет туралы» заң ерікті бастамаларды дамыту үшін құқықтық негіз құрды.

Мемлекеттік органдар волонтерлік ұйымдармен келесі салаларда ынтымақтасады:

- Халықты әлеуметтік қолдау;
- қоршаған ортаны қорғау;
- Білім және мәдениет;
- төтенше жағдайларда көмек.

Бұл тәжірибелерді Қазақстанда қолдану мемлекеттік қолдаудың тиімділігін арттыруға және азаматтық қоғамды нығайтуға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік қолдау олардың жұмыс істеуі үшін құқықтық, қаржылық және ұйымдастырушылық базаны қамтамасыз ете отырып, Қазақстандағы азаматтық бастамаларды дамытуда шешуші рөл атқарады. Қазіргі проблемаларға қарамастан, мемлекеттік қолдау жүйесі әлеуметтік белсенділікті арттыруға және азаматтық қоғам институттарын нығайтуға ықпал ете отырып, дамуын жалғастыруда.

Одан әрі дамыту үшін заңнамалық нормаларды жетілдіру, ресурстарды бөлудегі ашықтықты арттыру және мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы диалогты жандандыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.
4. Афанасьев И. В. Сервитут в гражданском праве. М.: Юрайт, 2023. 155 с.
5. Белов В. А. Вещные гражданско-правовые формы. М.: Юрайт, 2024. 308 с.

ОӘЖ 342

ҚҰҚЫҚТЫ ІСКЕ АСЫРУ ТҮСІНІГІ МЕН НЫСАНДАРЫ

Серікбай З.А.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается понятие права, его сущность и основные формы реализации. Анализируются теоретические подходы к определению права, включая нормативный, социологический и естественно-правовой. Особое внимание уделяется

формам реализации права, таким как соблюдение, исполнение, использование и применение норм права. Исследуются особенности каждой формы, их роль в обеспечении законности и правопорядка.

Summary. The article examines the concept of law, its essence and the main forms of implementation. Theoretical approaches to the definition of law, including normative, sociological and natural law, are analyzed. Special attention is paid to the forms of implementation of law, such as compliance, enforcement, use and application of legal norms. The peculiarities of each form and their role in ensuring law and order are investigated.

Дәстүр бойынша, құқық күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде әрекет етеді, оның негізгі мақсаты қоғамдық қатынастардың маңызды салаларын реттеу және қорғау болып табылады. Әрбір тұлға күнделікті өмірде іс-әрекет ету барысында белгілі бір әлеуметтік қатынастарға түсіп тұрады. Қоғамда тұлғалар қандай да бір мәселе бойынша мемлекеттік органдарға жүгіну, азаматты-шарттарды жасасу арқылы құқық нормалармен реттелетін белгілі бір құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде құқық қолданушы ретінде құқықты іске асыруға ықпал етіп отырады.

Ұйымдар мен азаматтар ерікті қатынастарға заңды міндеттемелер бойынша емес, тараптардың өзара келісімі бойынша кіреді, субъективті құқықтарды жүзеге асырады, заңды міндеттерді орындайды және нормаларда белгіленген құқықтарды сақтайды. Алайда, кейбір жағдайларда құқықтық нормаларды іске асыру мүмкін емес және мемлекеттің қатысуы қажет.

Заң талаптары сақталмаса, заң өзінің әлеуметтік мақсатын жоғалтатынын есте ұстаған жөн, өйткені оның ережелері адамдардың және олардың ұйымдарының қызметінде, қоғамдық қатынастарда бейнеленбесе, онда құқықты қолдану жүзеге аспайды. Қоғам өмірінде құқықтың жүзеге асу механизмін есепке алмай, оны түсіну мүмкін емес. Осылайша, құқықтарды жүзеге асыру әртүрлі құқық субъектілерінің тәртібі бойынша заңдық нұсқаулардың орындалуын қамтамасыз етеді.

Кейбір заңгер ғалымдар құқық қолдану қызметін мынадай анықтамамен түсіндіреді: құқық қолдану – бұл юрисдикциялық органдар мен лауазымды тұлғалардың іс-әрекетімен байланысты құқықты жүзеге асыру тәсілі. Өз кезегінде мемлекеттік органдар осы процестің шеңберінде өздеріне жүктелген өкілеттіктер мен арнайы функцияларды жүзеге асырады. Құқықты қолдану – құқықтық нормаларды жүзеге асыру үшін қолданылатын мемлекеттік қызмет нысандарының бірі болып табылады [1, 254].

Заңдылықты қолдану билікті жүзеге асыруды білдіреді, оның ішінде: мәжбүрлеу, санкциялар, жазалау. Құқықты жүзеге асыру қызметті белгіленген тәртіппен осыған уәкілеттік берілген арнайы субъектілер жүзеге асырады. Осының негізінде қарапайым азаматтар заң үстемдігін пайдалануды жүзеге асыра алмайды, басқаша айтқанда заң билігін жүзеге асыра алмайды, қйткені бұл тұлғаларға мұндай өкілеттіктер берілмеген.

Құқық қолдану субъектілері ретінде құқық қорғау, сот, атқарушы, заң шығарушы органдар, сонымен қатар прокуратура, ұйымдардың әкімшілігі, инспекциялар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары және басқа да атқарушы органдар болып табылады.

Құқық қолдану қызметі құқықтық құбылыс ретінде заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілердің әрекет етуінің тиімділігімен, қоғамдағы заңдылық пен құқықтық тәртіптің деңгейімен, тәртіппен, заңдылықпен, құқықтық реттеу механизмінің жетілдірілуімен байланысты. Құқық қолдану қызметінің мақсаты – құқықтық қатынас субъектілерінің арасындағы қарым-қатынасты ретке келтіру, оларға тұрақты және ұйымдасқан сипат беру [2, 384].

Құқық нормаларын қолдану процесі ерік-жігерді, озбырлықты, қағазбастылықты, бюрократизмді, пара алуды, бопсалауды болдырмайтын заңдылық шеңберінде жүруі керек. Бұл, әсіресе, сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі заңда бекітілген құқықтық нормалардың орындалуына кері әсерін тигізетін біздің шындыққа қатысты. Құқықты қолданудың мақсаты – құқықтық нормаларды қолданатын адамдардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру емес, тек құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыратын тұлғалардың ғана емес, бүкіл қоғамның қажеттіліктерін, оның заңды құқықтары мен мүдделерін қанағаттандыру. Сол себепті құқық қолдану қызметінің басқа да құқық қолдану түрлерімен салыстырғанда әлеуметтік маңызы жоғары.

Құқықты жүзеге асыру – бұл құқық субъектілерінің осындай әлеуметтік мінез-құлқы, онда құқық нормаларының нұсқаулары құқықтарды жүзеге асыру, міндеттерді орындау бойынша практикалық қызметтің нысаны ретінде жүзеге асады. Сонымен қатар, құқықты жүзеге асырудың өзі – бұл күрделі әлеуметтік-құқықтық және процессуалдық-процессуалдық құбылыс, ол бірқатар элементтерді және құқықтық қатынастар субъектілерінің әрекеттерінің әртүрлі сипатын қамтиды, олардың жиынтығы өз кезегінде, құқықты жүзеге асырудың нақты формаларын сипаттайды [3, 114].

Ең дұрысы, заңды жүзеге асыру моделі, бір қарағанда, өте қарапайым болып көрінеді: қоғамдық қатынастардың субъектілері өздерінің мінез-құлқын құқықтық норма талаптарына сәйкестендіреді және осылайша заң шығарушы үміттенетін қажетті нәтижеге қол жеткізіледі. Дегенмен, әрбір құқықтық акт нақты белгіленген нақты мақсатпен қалыптасады, оның көбінесе сөздік көрінісі болмайды, бірақ әрқашан түспалданады.

Құқықты қолдану нысандарының бірі мәжбүрлеу болуы мүмкін, бірақ мемлекеттік аппараттың озбырлығын жоққа шығаратын заң нормаларына негізделген біреуі ғана. Мәжбүрлеуді жүзеге асыру тікелей, мысалы, қылмыстық жазаланатын әрекеттің (қылмыстың) алдын алу үшін де, заңда белгіленген іс жүргізу нысанында да мүмкін болады. Соңғысы мемлекеттің өкілеттіктерін жүзеге асыратын мемлекеттік биліктің уәкілетті органының құқық қолдану актілерін шығаруын көздейді [4].

Құқықтық іске асыру процесі заңдар қолданылатын құралдарды және жеке тұлғалар мен мекемелердің құқықтық нормалармен өзара әрекеттесуін қамтитын жұмыс істеп тұрған құқықтық жүйенің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл мәселені зерттеудің заманауи тәсілі заңның сақталуы, құқықтық нормалардың сақталуын қамтамасыз ету, құқықтық ережелерді қолдану және оларды қолдану сияқты құқықты жүзеге асырудың әртүрлі нысандарының функционалдық ерекшеліктерін терең талдауды қамтиды. Осы компоненттерді

түсінгеннен кейін ғана біз қоғамдағы құқықтық іске асырудың тиімділігін бағалай аламыз.

Құқықтық іске асыру-бұл құқықтық нормалар қоғамда қажетті нәтижелерге қол жеткізу процесі. Бұл процесс тек заңдарды қабылдаудан ғана емес, сонымен бірге құқықтық ережелерді белсенді және тиімді қолданудан тұрады. Құқықтық іске асыру заңдардың тек ресми декларациялар емес, адамдардың мінез-құлқын қалыптастыратын, дауларды шешетін және тәртіпті сақтайтын практикалық құралдар екендігіне кепілдік береді. Құқықтық іске асыруды зерттеу заңдардың іс жүзінде қалай жұмыс істейтінін зерттеуді, олардың тиімділігін арттыратын немесе төмендететін факторларды анықтауды және құқықтық іске асыруды жақсарту шараларын ұсынуды қамтиды. Бұл құқық теориясын, әлеуметтануды, саясаттануды және экономиканы қамтитын пәнаралық тәсілді қажет етеді.

Құқықты іске асыру-бұл құқықтық нормаларды қоғамдық өмірге енгізу процесі. Бұл процесс заң нормалары субъектілердің мінез-құлқына әсер ету арқылы өз мақсаттарына жететін әртүрлі механизмдерді қамтиды. Құқықты іске асыру нысандары туралы мәселе құқықтануда шешуші рөл атқарады, өйткені құқықтық реттеудің тиімділігі осы құбылысты дұрыс түсінуге байланысты.

Құқықты іске асыру-бұл құқық субъектілерінің қызметі арқылы құқықтық нормаларды нақты қоғамдық қатынастарда жүзеге асыру. Бұл мемлекеттік органдар да, азаматтар да, ұйымдар мен басқа да субъектілер қатысатын процесс. Құқықты іске асыру екі негізгі нысанда жүзеге асырылады: тікелей іске асыру (мемлекеттік органдардың араласуынсыз құқық нормаларын сақтау, орындау және пайдалану) және жанама іске асыру (құқық қолдану) — жекелеген жағдайларға қатысты құқықтық нормаларды нақтылайтын жеке-құқықтық актілерді қабылдау жөніндегі мемлекеттік органдардың қызметі.

Көп жағдайда құқық қолдану қызметін мемлекеттік немесе қоғамдық ұйымдар өз өкілеттіктері шегінде құқық тәртібін сақтау негізінде заң нұсқамаларын нақтылау бойынша билік қызметі түрінде жүзеге асыратын құқықты жүзеге асырудың ерекше нысаны ретінде қарастырылады. Бұл бірқатар факторларға байланысты.

Біріншіден, белгілі бір құқықтық нормаларды жүзеге асыру механизмі мемлекеттің және оның органдарының қатысуын қамтамасыз етеді. Бұл құқық нормалары, оларға сәйкес мүліктік игіліктерді (әлеуметтік нормалар) мемлекеттік бөлу жүзеге асырылады. Осылайша, азаматтың зейнетақымен қамсыздандыру құқығын жүзеге асыруы міндетті элемент ретінде құзыретіне азаматтарды әлеуметтік қамсыздандыру кіретін мемлекеттік органның зейнетақы тағайындау туралы комиссиясының шешімін қамтиды.

Екіншіден, мемлекеттік аппарат шеңберіндегі лауазымды тұлғалар мен мемлекеттік органдардың қарым-қатынасы көбінесе билік пен бағыну сипатында болады. Бұл құқықтық қатынастардың қажетті элементі билік шешімдері, құқық қолдану актілері болып табылады.

Үшіншіден, заңға қатысты дау туындаған жағдайда заң қолданылады. Қоғамдық қатынастардың тараптары өзара құқықтар мен міндеттер туралы

келісімге келе алмаған жағдайда, олар осы дауларды қарау құзыретіне жататын мемлекеттік органға (төрелік соттар, жалпы юрисдикциялық соттар, құқық қорғау органдары) құқықтық дауды шешу үшін жүгінеді.

Төртіншіден, құқық қолдану қызметі жасалған құқық бұзушылықтар үшін заңды жауапкершілік шараларын анықтау, сондай-ақ медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын, тәрбиелік шараларды және заңда көзделген басқа да шараларды қолдану үшін қажет.

Құқықты қолдану қажеттілігі құқық субъектілері өз құқықтары мен міндеттерін юрисдикциялық органдардың көмегінсіз жүзеге асыра алмайтын кезде, заңды факті бойынша дау туындаған кезде, мемлекеттік мәжбүрлеу қажеттілігі туындаған кезде туындайды.

Құқықты іске асыру әр түрлі нысандарда жүзеге асырылады, олардың әрқайсысы құқықтық жүйенің тұрақтылығы мен тиімділігіне ықпал етеді. Сәйкестік тыйымдардың сақталуына кепілдік береді, орындау міндеттерді белсенді орындауды талап етеді, құқықты пайдалану жеке тұлғаларға өз бостандықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік береді, ал қолдану беделді құқық қолдану мен дауларды шешуді қамтамасыз етеді. Жиынтықта бұл формалар құқықтық нормалардың қоғамдық қатынастарды реттеуде және әділеттілікті қамтамасыз етуде тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін жан-жақты негіз жасайды. Жақсы жұмыс істейтін құқықтық жүйе осы формалардың үйлесімді өзара әрекеттесуіне сүйенеді, заңның үстемдігін нығайтады және қоғамның барлық мүшелерінің құқықтары мен міндеттеріне кепілдік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Булгакова Д.А. Теория государства и права: учеб. пособие / Д. А. Булгакова. - Алматы: NURPRESS, 2016. - 130 с.
2. Проблемы теории государства и права. Учебник: Т. Н. Радько — Москва, Проспект, 2015 г.- 608 с.
3. Давыдова М.Л. Юридическая техника. Общ. часть: учебник / М. Л. Давыдова. - М.: Проспект, 2015. - 232 с.
4. Адаменко И.Е. Право на наказание как основание уголовно-процессуальной деятельности // Современная научная мысль. 2014. №4. С.167-171

УДК 329.8 (574)

РАЗВИТИЕ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ В 90-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА

Султанов С.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасында партиялар мен партиялық жүйенің қалыптасуының кейбір ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, партиялық жүйені дамытудың негізгі кезеңдері және олардың сапалы мазмұны көрсетілген. Сондай-ақ, бұл мақалада билік институттары мен азаматтық қоғамның әлсіздігі мен дамымауы аясында саяси және қоғамдық бірлестіктерді қалыптастыру процесі ашылады.

Summary. This article examines some of the features of the formation of parties and the party system in the Republic of Kazakhstan after independence. The main stages of the development of the party system and their qualitative content are also shown. This article also reveals the process of formation of political and public associations against the background of weakness and underdevelopment of government institutions and civil society.

Партии исторически выдвинулись как институт, способный координировать и контролировать процесс принятия решений на уровне государства, парламента и общества. Они решительно сталкивают представителей противостоящих интересов и взглядов, заключают соглашения, приводят в соответствие различные требования, согласовывают политические действия и т.д. Гражданское общество и партии взаимодействуя с государством, способствуют преодолению или смягчению конфликтов, перманентно присущих отношениям между ними. Именно благодаря партиям, обеспечивается функционирование законодательных собраний и исполнительной власти. Можно утверждать, что именно сильные партии не ослабляют, а наоборот укрепляют государство, обеспечивая каналы обратной связи с обществом и тем самым как-бы контролируя политический процесс в стране. Как отмечал итальянский политолог Х.Портелли «Становясь частью системы, партия вынуждена сдерживать свою радикальность и усваивать реальности борьбы за голоса избирателей и за политическую власть, выдвигать более умеренные платформы» [1].

«В целом, партии призваны преобразовывать разнообразные интересы в альтернативные политические курсы и реализовывать их на государственном уровне. Как отмечает Ж.Бурдо, о других массовых организациях партию отличает то, что она охватывает «организационными щупальцами» по вертикали и горизонтали как можно больше секторов общества, разворачивает там информационную и организационно-пропагандистскую деятельность, выполняет воспитательные функции, превращающие ее в основной «инкубатор» политического персонала» [1].

В своём выступлении на открытии в Астане (1сентября 2005г), 2-ой сессии Парламента РК, президент страны Н. Назарбаев подчеркнул, что следует принять меры по дальнейшему укреплению роли и функций политических партий, расширению роли и полномочий партийных фракций. На наш взгляд, данное предложение в то не простое время было обоснованно и своевременно, ведь необходимость данного предложения была связана с качественными изменениями политической системы в сторону демократизации и её либерализации на всех направления, по горизонтали и вертикали.

Придавая главное значение этой проблеме, пропрезидентская партия «Отан» (Отчизна) разработала концепцию закона «О политических партиях» и внесла на рассмотрение Мажилиса Парламента соответствующий законопроект. «Правовое регулирование деятельности политических партий имеет большое значение и по сути является важным условием становления, функционирования и совершенствования партийной системы.

Новый закон способствует процессу формирования многопартийности в Казахстане, где можно выделить пять основных этапов» [2].

Первый этап: 1985-1989 г.г. – создание неформальных объединений, развитие клубных структур таких, как: социально – экономическое объединение «Инициатива», антиядерное движение «Невада – Семипалатинск», историко-просветительское общество «Мемориал» и «Эдилет», молодёжные организации «Азамат», «Бирлик», общество «Форум» и др. Многие из них уже само распустились или трансформировались сообразно меняющейся политической ситуации в другие политические и общественные объединения.

Второй этап: 1990 – первая половина 1991 годов. Тогда на волне обретения государственной независимости национальных государств образовались партии и движения националистического толка – Партия национальной свободы «Алаш», Гражданское движение «Азат», «Единство», Социал-демократическая партия Казахстана и др.

Третий этап: Вторая половина 1991 – 1993 г.г. – характеризуется распадом СССР, роспуском КПСС, образованием независимой Республики Казахстан, политической дифференциацией, регистрацией многочисленных партий и общественных объединений. К тому же, в Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР от 25 октября 1990 года было закреплено идеологическое и политическое многообразие в республике, еще раньше до распада СССР. Большим шагом в деле партийного строительства, явилось принятие 27 июня 1991 года закона «Об Общественных объединениях в Казахской ССР», который юридически легализовал деятельность партий и движений.

Четвёртый этап: 1994 г. – первая половина 1998 года характеризуется бурным и активным партийным строительством в РК. В немалой степени этому способствовало введение норм позволяющей проведение выборов, правда, в ограниченных масштабах на многопартийной основе. Как мы отмечали выше, в тот период Верховный Совет РК действительно был независимой ветвью власти и играл значительную роль в политической жизни страны. В это период были созданы партии:- «ПНЕК», «Демократическая партия РК», «Возрождение», «Республиканская политическая партия труда» и др. Большинство оппозиционных партий и движений объединились в неформальный блок – «Республика».

Пятый этап: Октябрь 1998 года и далее, по нашему мнению характеризуется спадом политической партийной активности. Это выразилось в сокращении политического представительства в связи с принятием нового партийного и выборного законодательства, в которых был увеличен численный порог для регистрации партии и внесены другие ограничения. В то же время власть пошла и на некоторые уступки, введя пропорциональную систему представительства в Мажилис. Пусть – всего лишь 10 депутатских мандатов, но который уже даёт хоть какой-то шанс, реально представлять партии на политической арене. В этой связи, только в

сентябре 1998 –январе 1999 годов были образованы; Гражданская партия Казахстана (ГПК), Республиканская народная партия Казахстана (РНПК), «Азамат», Аграрная партия Казахстана (АПК), Республиканская политическая партия «Отан», «Орлеу», «Партия патриотов Казахстана» и др.

Также на политической арене появились новые общественно-политические организации; Ассоциация русских, славянских и казачьих организаций в Казахстане, куда вошли движение «Лад», «Русская община», Семиреченская казачья община и Союз казаков степного края, партия политический альянс женских организаций Казахстана, общественное движение «Республика – 2000». Как известно большинство выше перечисленных партий и объединений являлись пропрезидентскими или поддерживающими официальный курс власти. Всё это выразилось на парламентских выборах 10 октября 1999 года, в которой участвовало девять партий с различными политическими установками.

Известно, что Партия «Отан», сформированная из ПНЕК, ДПК и Либерального движения, Движения Казахстан -2030 в 1999 году, получила 30% мест от партий в Парламенте и организовала там свою фракцию. Четыре политические партии преодолели установленный законодательством 7% барьер для прохождения в Парламент и 10 депутатских мандатов были распределены в соответствии с подданными в поддержку той или иной партии голосами следующим образом: «Отан» (30,89% голосов) – 4 депутата, КПК (17,75%), АПК (12,63%) и ГПК (11,23%) – по два депутата.

Таким образом, в стране постепенно появляются политические партии парламентского типа. Ведь не так много лет прошло с тех пор, когда в Казахстане правовая институционализация исходила в большинстве случаев из отрицания политического многообразия, когда в стране существовала монополия на политическую власть единственной правящей партии, что приводило к возникновению единых партийно-государственных структур. Как мы знаем, главная функция политических партий – электоральная. Это определяется самой сущностью их как организаций, предназначенных для выражения интересов определённых социальных групп, для завоевания и осуществления государственной власти. И в демократическом обществе эта цель может быть достигнута только легальным путём, т.е. участием политических партий в выборах, в избирательном процессе и прежде всего: - главы государства, Парламента и местных представительных органов власти.

Список использованной литературы

1. Гаджиев К.С. Политология. Учебник. М. Логос, –2004. С.217.
2. Чеботарёв А. Особенности партийного строительства в Республике Казахстан., Саясат № 05.2001. С.13-16.

КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ

Талман А.С., Рамазанова Л.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Кочевая культура Казахстана, развивавшаяся на протяжении тысячелетий, является важным элементом исторического и культурного наследия не только самой страны, но и всего Центральноазиатского региона. Она сформировалась под влиянием разнообразных природных условий, географического положения и взаимодействия с соседними цивилизациями.

Summary. The nomadic culture of Kazakhstan, which has developed over thousands of years, is an important element of the historical and cultural heritage of not only the country itself, but also the entire Central Asian region. It was formed under the influence of various natural conditions, geographical location and interaction with neighboring civilizations.

Көшпенділер мәдениеті – адамзат тарихындағы ерекше құбылыс. Бұл мәдениет, негізінен, мал шаруашылығымен айналысқан халықтардың өмір салтымен тығыз байланысты. Көшпенділердің мәдениеті мен тұрмысы, олардың географиялық орналасуына, климаттық жағдайларға, әлеуметтік-экономикалық қатынастарға, сондай-ақ, тарихи оқиғаларға тәуелді болды. Көшпенділердің әлем тарихындағы орны ерекше, өйткені олар тек өздеріне тән мәдениетті қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар, басқа халықтармен мәдени алмасу мен байланыстарды жүзеге асырды. Көшпенділер мәдениетінің негізгі ерекшеліктерінің бірі – олардың өмір сүру салты. Көшпелі халықтар, әдетте, мал шаруашылығына негізделген экономикамен айналысады. Олар жыл мезгілдеріне байланысты малдарын жайылымға шығарып, жаңа жерлерді іздеп, көшіп жүреді. Бұл өмір салты олардың қоғамында еркіндік, қозғалыс және табиғатпен тығыз байланыс қасиеттерін қалыптастырды.

Көшпенділердің мәдениеті өнер, фольклор, музыкалық дәстүрлер және қолөнермен толықтырылды. Олардың шығармашылықтары, көбінесе, табиғатпен, жануарлармен және күнделікті өмірмен байланысты болды. Көшпенді халықтардың арасында ауыз әдебиеті, жыр-дастандар, аңыз-әңгімелер кең таралған. Бұл шығармашылықтар, өз кезегінде, олардың тарихын, дүниетанымын және моральдық құндылықтарын білдіреді. Көшпенділер мәдениеті – бұл тарихтың терең қатпарларында қалыптасқан, табиғи орта мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты дамыған мәдениет. Көшпенділер, әсіресе, Орта Азия мен Қазақстан аумағында өмір сүрген халықтардың өмір салты, дүниетанымы және мәдени мұрасы арқылы ерекшеленеді [1].

Көшпенділер мәдениетінің негізі табиғатпен тығыз байланысты. Олар мал шаруашылығымен айналысып, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы өмір сүрген. Бұл оларды экологиялық ортаға бейімделуге, климаттық өзгерістерге жауап беруге, және табиғатты құрметтеуге үйретті. Көшпелі өмір салты - адамзат тарихындағы ерекше әлеуметтік-экономикалық жүйе, ол мал

шаруашылығына негізделген. Бұл өмір салты, әсіресе, Орта Азия, Сібір, және Кавказ елдерінде кеңінен таралған. Көшпелілердің өмірі табиғатпен тығыз байланыста болды, олар ауа райы мен жердің жағдайына байланысты көшіп-қонып жүрді. Көшпелі халықтардың негізгі тіршілік көзі - мал. Олардың арасында жылқы, түйе, қой, сиыр және ешкі сияқты жануарлар басым. Мал шаруашылығы олар үшін азық-түлік, киім, баспана және транспорт көлігі ретінде қызмет етеді. Көшпелі халықтар жыл мезгілдеріне байланысты арнайы маршруттармен көшіп отырады. Бұл процесс "көш" деп аталады және ол, әдетте, жазғы және қысқы жайылымдарға байланысты ұйымдастырылады. Көшпелі өмір салты табиғаттың өзгерістеріне бейімделуді талап етеді. Көшпелілер табиғат ресурстарын тиімді пайдалана отырып, экологиялық тепе-теңдікті сақтауға тырысады. Көшпенділер қоғамы тайпалық құрылымға негізделген. Тайпалар мен рулар арасындағы байланыстар, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз етті. Көшпенділер арасында көшбасшылардың, батырлардың, және ақсақалдардың рөлі маңызды болды. Олар қоғамның моральдық құндылықтарын сақтап, дәстүрлерді насихаттады. Көшпенділер мәдениетінде дәстүрлі өнер маңызды рөл атқарады. Музыка, би, қолөнер (тоқыма, зергерлік, ағаштан және теріден бұйымдар жасау) көшпенділердің күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі болды. Мысалы, домбыра, қобыз сияқты музыкалық аспаптар қазақ мәдениетінде ерекше орын алады. Көшпенділердің ауыз әдебиеті – олардың мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі. Жырлар, аңыздар, ертегілер, және батырлық эпостар халықтың тарихын, дүниетанымын, және құндылықтарын сақтап келеді. Бұл шығармалар тек көңіл көтеру үшін емес, сонымен қатар тәрбиелік маңызы жоғары болды [2].

Көшпенділердің діні мен дүниетанымы табиғатқа, ата-бабаларға және рухтарға табыну негізінде қалыптасқан. Шаманизм, тотемизм, және кейінгі кезеңдерде ислам діні көшпенділердің өміріне үлкен әсер етті. Дін мен дәстүрлердің үйлесімі олардың өмір салтына, мәдениетіне және салт-дәстүрлеріне өз ықпалын тигізді. Көшпенділердің өмір салты олардың мәдениетінің ерекшелігін айқындайды. Көшіп-қону, мал бағу, табиғатқа тәуелділік, және жайылымдарды тиімді пайдалану – бұл көшпенділердің күнделікті өмірінің негізі. Олар киіз үйлер (юрта) тұрғын үйлерін жасап, жеңіл, жылжымалы өмір сүрді. Көшпенділердің әлем тарихындағы орны зор. Олар түрлі кезеңдерде ірі империялардың қалыптасуына және дамуына ықпал етті. Мысалы, түркілер, моңғолдар, көшпелі арабтар мен басқа да көшпенді халықтар өзінің әскери қуатымен, сауда қатынастарымен және мәдени алмасуларымен белгілі болды [3].

Моңғол империясы – көшпенділердің тарихтағы ең жарқын мысалдарының бірі. Шыңғыс ханның басқаруымен Моңғол империясы Азия мен Еуропаның кең территорияларын қамтып, сауда, мәдениет және ғылымның дамуына ықпал етті. Моңғолдар арқылы III Silk Road (Жібек жолы) арқылы түрлі мәдениеттер мен тауарлар арасында байланыс орнады. Көшпенділердің тағы бір маңызды рөлі – олар ұлы географиялық ашылуларға, жаңа жерлерді игеруге, сауда жолдарының пайда болуына және өркениеттердің өзара

әсерлесуіне себепші болды. Көшпенділер мәдениеті мен олардың өмір салты, көптеген халықтардың тарихында терең із қалдырды, ал олардың өнері мен дәстүрлері бүгінгі күнге дейін сақталып келеді [4].

Көшпенділер мәдениеті – адамзат тарихының бір бөлігі, ол өз ерекшеліктерімен, дәстүрлерімен және тарихымен әлем мәдениетіне құнды үлес қосты. Көшпенді халықтардың өмір салты, олардың дүниетанымы, өнері мен мәдениеті, қазіргі заманғы қоғамның қалыптасуына әсер етпей қоймады. Көшпенділердің тарихы мен мәдениетімен танысу, бізге өткенімізді тереңірек түсінуге, мәдени алмасуды бағалауға және әртүрлі халықтар арасындағы байланыстарды нығайтуға көмектеседі. Бүгінде көшпелі өмір салтының сақталуы мен дамуы көптеген қиындықтарға тап болуы мүмкін. Урбанизация, экологиялық проблемалар және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер көшпелі халықтардың дәстүрлі өмірін қатерге душар етуде. Дегенмен, кейбір көшпелі қауымдар өздерінің мәдениетін, тілін және дәстүрлерін сақтап қалу үшін күресіп келеді. Көшпелі өмір салты - адамзат тарихының маңызды бөлігі. Ол мәдениет, экономика және экология тұрғысынан ерекше қызығушылық тудырады. Көшпелі халықтардың тарихы мен мәдениеті зерттеу мен қорғауды қажет етеді, себебі бұл қоғамдар адамзаттың көп ғасырлық тәжірибесін жинақтаған. Көшпенділер мәдениеті – бұл адамзат тарихында ерекше орын алатын, терең тамырлары бар, және қазіргі заманның мәдениетіне де әсер еткен құбылыс. Көшпенділердің өмір салты, дәстүрлері, өнері, және дүниетанымы бүгінгі күнге дейін сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Көшпенділер мәдениетінің ерекшеліктерін зерттеу, оны сақтау мен дамыту – қазіргі қоғам үшін маңызды міндеттердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рахметова Г. А. Көшпенділер мәдениеті және оның тарихи орны. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 544 б.
2. Аманжолов М. С. Орта Азия мен Қазақстанның тарихы: көшпенділер және олардың әлем тарихындағы орны. – Астана: Фолиант, 2013. – 237 б.
3. Көшкінбаев А. Қ. Моңғол империясы және көшпенділердің әскери өнері. – Алматы: Қазақ кітап, 2011. – 284 б.
4. Ержанов Д. Ж. Көшпенділердің мәдениеті мен өнері. – Шымкент: Шымкент баспасы, 2015. – 245 б.

ОӘК-34.347

ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫ ЖАҒДАЙЫНДА АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ЖАРИЯ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Тленшин Т.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Мақалада азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жария-құқықтық тетіктері, олардың эволюциясы және қоғамның қарқынды дамуы жағдайындағы рөлі қарастырылады. Автор адам құқықтарын қорғаудың конституциялық-

құқықтық негіздерін, мемлекеттік институттардың қызметін және осы саладағы заманауи үрдістерді талдайды.

Келесі аспектілерге назар аударылады:

Мемлекеттік қорғау тетіктері-билік органдарының (сот, атқарушы және заң шығарушы) азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғаудағы қызметі.

Халықаралық стандарттардың рөлі-халықаралық нормалар мен шарттардың адам құқықтарын қорғаудың ұлттық жүйесіне әсері.

Қорғаудың инновациялық құралдары-мемлекеттік қызметтерді цифрландыру, азаматтардың онлайн-өтініштері, электрондық сот төрелігін дамыту.

Жетілдіру перспективалары-соттардың тәуелсіздігін, құқық қолдану процестерінің ашықтығын және құқық қорғау тетіктерінің қолжетімділігін күшейту қажеттілігі.

Тиімді жария-құқықтық тетіктер қоғамның тұрақты дамуының ажырамас элементі болып табылады және олардың қазіргі заманғы сын-қатерлерге бейімделуі құқық үстемдігі мен демократиялық институттардың нығаяуына ықпал етеді деп тұжырымдайды.

Summary. The article examines public law mechanisms for the protection of citizens' rights and freedoms, their evolution and role in the dynamic development of society. The author analyzes the constitutional and legal foundations of human rights protection, the activities of state institutions and current trends in this area.

The main focus is on the following aspects:

State protection mechanisms are the activities of the authorities (judicial, executive and legislative) in ensuring and protecting the rights of citizens.

The role of international standards is the influence of international norms and treaties on the national human rights protection system.

Innovative protection tools include the digitalization of public services, online appeals from citizens, and the development of electronic justice.

Prospects for improvement – the need to strengthen the independence of courts, transparency of law enforcement processes and accessibility of human rights mechanisms.

The author concludes that effective public law mechanisms are an integral element of the sustainable development of society, and their adaptation to modern challenges contributes to strengthening the rule of law and democratic institutions.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қазіргі мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қоғамның дамуы, цифрландыру, жаһандану және әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруі адам құқықтарын қорғаудың жария-құқықтық тетіктерін жетілдіруді талап етеді. Бұл мақалада әлеуметтік прогресс жағдайында азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін негізгі мемлекеттік институттар мен құқықтық құралдар қарастырылады.

Адам құқықтарын қорғаудың мемлекеттік тетіктеріне мыналар жатады:

- Конституциялық кепілдіктер - мемлекеттің негізгі заңында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бекіту [1].

- Сот қорғауы - соттардың бұзылған құқықтарды қалпына келтіру және сот төрелігін қамтамасыз ету жөніндегі қызметі [2].

- Әкімшілік-құқықтық тетіктер - прокуратура, омбудсмен, құқық қорғау органдары сияқты мемлекеттік органдардың азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін жүйесі [3].

- Заңнамалық бастамалар - адам құқықтарын қорғауға бағытталған заңдарды қабылдау және жетілдіру.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқықтық мемлекеттің негізгі міндеті болып табылады. Адам құқықтарын қорғаудың мемлекеттік тетіктеріне нормативтік құқықтық актілер жүйесі, сот институттары, мемлекеттік органдар және бұзылған құқықтардың сақталуын және қалпына келтірілуін қамтамасыз ететін қоғамдық ұйымдар кіреді. Бұл мақалада азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың негізгі мемлекеттік құралдары, олардың тиімділігі мен даму перспективалары қарастырылады [4].

Кез келген құқықтық елдің Конституциясы азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ оларды қорғау кепілдіктерін бекітеді. Қазақстан Республикасында Конституция мыналарды қамтамасыз ететін жоғары заңды құжат болып табылады:

- Барлығының заң алдындағы теңдігі;
- Өмір сүру, бостандық және жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы;
- Сөз, ар-ождан және дін бостандығы;
- Әділ сот және озбырлықтан қорғау құқығы.

Конституциялық нормалар азаматтардың құқықтарын қорғаудың әртүрлі аспектілерін реттейтін салалық заңнаманы әзірлеуге негіз болады.

Сот жүйесі адам құқықтарын қорғаудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Кемелердің негізгі функцияларына мыналар жатады:

- Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына байланысты істерді қарау;
- Мемлекеттік органдар әрекеттерінің заңдылығын бақылау;
- Бұзылған құқықтарды қалпына келтіруді қамтамасыз ететін шешімдер шығару.

Қазақстанда көп деңгейлі сот жүйесі жұмыс істейді, оның ішінде:

- Жалпы юрисдикция соттары - азаматтық, қылмыстық және әкімшілік істерді қарайды;
- Конституциялық сот - заңдардың Конституцияға сәйкестігін бағалайды;
- Жоғарғы сот - сот практикасының біркелкілігін қамтамасыз ететін жоғары сот сатысы [5].

Адам құқықтарын қорғауға жауапты мемлекеттік институттарға мыналар жатады:

- Омбудсмен (адам құқықтары жөніндегі уәкіл) - азаматтардың құқықтардың бұзылуына шағымдарын қарайтын тәуелсіз орган;
- Прокуратура - заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ететін қадағалау органы;
- Құқық қорғау органдары - азаматтарды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауды қамтамасыз ететін полиция, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтер;
- Атқарушы органдар - халықтың әлеуметтік, еңбек және өзге де құқықтарын қорғаумен айналысатын мемлекеттік құрылымдар [6].

Бұл институттар құқық қорғау тетіктерінің тиімді жүйесін құру арқылы өзара әрекеттеседі.

Азаматтардың құқықтарын қорғау халықаралық құқықтық стандарттарды ескерусіз мүмкін емес. Қазақстан қатысушы болып табылады [7]:

- БҰҰ-ның адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы;
- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактілер;
- Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенциялар;
- Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) және ТМД шеңберіндегі шарттар мен келісімдер.

Халықаралық нормаларды ұлттық заңнамаға интеграциялау азаматтардың құқықтарын қорғау деңгейін арттырады және олардың тиімді сақталуына ықпал етеді. Қазіргі қоғам азаматтардың құқықтарын қорғаудың мемлекеттік тетіктерін жетілдіруді талап ететін жаңа сын-қатерлерге тап болады. Дамудың негізгі бағыттарына мыналар жатады:

- Сот төрелігін цифрландыру - шағым беру үшін онлайн-платформаларды енгізу, сот процестерін автоматтандыру;
- Сот жүйесінің тәуелсіздігін нығайту - сот ісін жүргізудің ашықтығы мен бейтараптығын қамтамасыз ету;
- Құқық қорғау тетіктерін кеңейту - омбудсмен институтын, құқық қорғау ұйымдарын және қоғамдық бақылауды дамыту;
- Әкімшілік рәсімдерді оңайлату - азаматтардың құқықтарының бұзылуына шағымдану процесінде бюрократиялық кедергілерді азайту.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың мемлекеттік тетіктері конституциялық кепілдіктерді, сот арқылы қорғауды, құқық қорғау органдарының қызметін және халықаралық нормаларды қамтитын көп деңгейлі жүйе болып табылады. Олардың үнемі жетілдірілуі және қазіргі шындыққа бейімделуі әділ және құқықтық мемлекет құру үшін қажет.

Адам құқықтарын қорғаудың заманауи жүйелері халықаралық нормаларға бағытталған:

- Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы;
- Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенция;
- Азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактілер.

Халықаралық нормаларды ұлттық заңнамаға интеграциялау азаматтардың құқықтарын қорғау тетіктерін жақсартуға ықпал етеді және қоғамның құқықтық мәдениетінің деңгейін арттырады.

Технологияның дамуымен азаматтардың құқықтарын қорғаудың жаңа құралдары пайда болуда:

- Мемлекеттік қызметтерді цифрландыру - соттарға, мемлекеттік органдарға жүгіну, шағымдар мен өтініштер беру үшін электрондық сервистерді енгізу.

- Электрондық сот төрелігі - құжаттарды тапсыру, сот процестерін жүргізу және сот шешімдерінің орындалуын бақылау үшін онлайн-жүйелерді пайдалану.

- Құқық қорғау платформалары және қоғамдық бақылау - азаматтарға өз құқықтарының бұзылуын тіркеуге және әділеттілікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін тәуелсіз цифрлық платформалар құру.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімділігін арттыру үшін:

- Сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту – істерді бейтарап қарау үшін жағдай жасау.

- Құқық қолдану процестерінің ашықтығын арттыру - қоғамдық бақылау және ақпаратқа қол жеткізу тетіктерін енгізу.

- Құқық қорғау институттарын кеңейту - омбудсмендердің, мамандандырылған мемлекеттік комиссиялардың және үкіметтік емес ұйымдардың азаматтардың құқықтарын қорғаудағы рөлін күшейту.

- Халықтың құқықтық сауаттылығын дамыту - білім беру бағдарламалары мен ақпараттық кампаниялар арқылы құқықтар мен оларды қорғау тетіктері туралы білімді дәріптеу.

Азаматтардың құқықтарын қорғаудың тиімді жария-құқықтық тетіктері тұрақты және әділ қоғамның негізі болып табылады. Олардың қазіргі заманғы сын-тегеуріндерге бейімделуі, цифрландыру, халықаралық стандарттарды интеграциялау және құқық қолдану тетіктерін күшейту құқықтың үстемдігін нығайтуға және азаматтарға олардың бостандықтарын сенімді қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)

2. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 ж. 25 желтоқсандағы № 132-ІІ Конституциялық Заңы (2025.01.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)

3. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V Кодексі (2025.13.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

4. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

5. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.

6. Афанасьев И. В. Сервитут в гражданском праве. М.: Юрайт, 2023. 155 с.

7. Белов В. А. Вещные гражданско-правовые формы. М.: Юрайт, 2024. 308 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Тленшин Т.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Мақала Қазақстан Республикасындағы қоғамдық ұйымдардың қызметін мемлекеттік реттеуді талдауға арналған. Автор үкіметтік емес ұйымдардың (ҰЕҰ) қызметін реттейтін қолданыстағы құқықтық базаны қарастырады және олардың тиімді жұмыс істеуіне кедергі келтіретін негізгі проблемаларды анықтайды.

Келесі аспектілерге назар аударылады:

- Қоғамдық ұйымдарды реттеудің заңнамалық негіздері - ҚР Конституциясы, «қоғамдық бірлестіктер туралы» заң және басқа да нормативтік актілер талданады.

- Мемлекеттік реттеудің негізгі мәселелері - ҰЕҰ тіркеудің күрделілігі, мемлекет тарапынан артық бақылау, қаржыландырудағы шектеулер және мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл тетіктерінің жеткіліксіз ашықтығы.

- Заңнаманы жетілдіру перспективалары - ҰЕҰ үшін құқықтық режимді еркіндету, есептілік рәсімдерін оңайлату және қоғамдық бірлестіктердің қызметі үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасау жөніндегі ұсыныстар.

Қазақстанда азаматтық қоғамды дамыту үшін мемлекеттік бақылау мен қоғамдық ұйымдар қызметінің еркіндігі арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету, сондай-ақ мемлекет пен ҰЕҰ арасындағы диалогты күшейту қажет деген қорытындыға келеді.

Summary. The article is devoted to the analysis of the state regulation of the activities of public organizations in the Republic of Kazakhstan. The author examines the existing legal framework governing the activities of non-governmental organizations (NGOs) and identifies key problems that hinder their effective functioning.

The main focus is on the following aspects:

- Legislative bases of regulation of public organizations – the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law "On Public Associations" and other normative acts are analyzed.

- The main problems of state regulation are the difficulty of registering NGOs, excessive state control, funding restrictions and insufficient transparency of mechanisms for interaction with government agencies.

- Prospects for improving legislation – proposals for liberalizing the legal regime for NGOs, simplifying reporting procedures and creating more favorable conditions for the activities of public associations.

The author concludes that for the development of civil society in Kazakhstan, it is necessary to ensure a balance between state control and freedom of activity of public organizations, as well as to strengthen the dialogue between the state and NGOs.

Қоғамдық ұйымдар азаматтық қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады, азаматтардың құқықтарын қорғауға, әлеуметтік бастамаларды іске асыруға және мемлекет қызметіне қоғамдық бақылау деңгейін арттыруға ықпал етеді. Алайда олардың қызметінің тиімділігі көбінесе мемлекеттік саясат пен нормативтік-құқықтық реттеуге байланысты. Бұл мақалада Қазақстандағы қоғамдық ұйымдарды мемлекеттік реттеудің негізгі аспектілері, қазіргі проблемалар және оларды шешудің мүмкін жолдары қарастырылады.

Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың қызметін мемлекеттік реттеу мынадай нормативтік актілерге негізделген:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы (5-бап) азаматтардың қоғамдық бірлестіктердің бірлестігі мен қызметіне құқығын бекітеді.

- «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заң қоғамдық ұйымдардың құрылуын, қызметін және таратылуын реттейді.

- «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» заң қоғамдық қорлар мен қауымдастықтарды қоса алғанда, коммерциялық емес бірлестіктердің құқықтық мәртебесін анықтайды.

- «Қайырымдылық қызметі туралы» заң Қазақстандағы қайырымдылық жұмыстарының құқықтық негіздерін белгілейді.

Бұдан басқа, салық заңнамасы, ҰЕҰ қаржыландыру туралы нормативтік актілер, сондай-ақ қоғамдық ұйымдар қызметінің есептілігі мен ашықтығына қатысты нормалар реттеуші ықпал етеді [1].

Құқықтық базаның болуына қарамастан, қоғамдық ұйымдар бірқатар мәселелерге тап болады:

1. Тіркеу және есеп берудің күрделілігі - тіркеу процедурасы көп уақыт пен ресурстарды қажет етеді, ал жылдық есептер күрделі және бюрократиялық болуы мүмкін.

2. Шамадан тыс мемлекеттік бақылау - кейбір жағдайларда мемлекеттік органдар ҰЕҰ қызметіне шектеулер қояды, әсіресе олардың қызметі қоғамдық-саяси мәселелермен байланысты болса.

3. Қаржылық кедергілер - қоғамдық ұйымдар қатаң нормативтік талаптарға байланысты гранттар мен халықаралық қаржыландыруды алуда қиындықтарға тап болады.

4. Мемлекет пен ҰЕҰ арасындағы диалогтың болмауы – азаматтық қоғам мен мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимылдың тиімді тетіктерінің болмауы [2].

Қоғамдық ұйымдарды мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыру және олардың қоғамдағы рөлін нығайту үшін [3]:

- Тіркеу және есеп беру рәсімдерін оңайлату - өтінімдерді қарау мерзімдерін қысқарту, электрондық құжат айналымын енгізу.

- Әкімшілік кедергілерді азайту - ҰЕҰ қаржыландыру мен қолдаудың неғұрлым ашық тетіктерін әзірлеу.

- Мемлекет пен қоғамдық ұйымдар арасындағы өзара іс-қимылды нығайту - консультативтік кеңестер құру, ҰЕҰ-ның заң жобаларын әзірлеуге қатысуы.

- ҰЕҰ тәуелсіздігіне кепілдік беру - қоғамдық бірлестіктерді мемлекет тарапынан негізсіз араласудан қорғаудың заңнамалық тетіктерін қамтамасыз ету.

Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың қызметін мемлекеттік реттеу азаматтық қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады, бірақ жетілдіруді талап етеді. ҰЕҰ қызметін бақылау мен еркіндік арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету, әкімшілік рәсімдерді оңайлату және мемлекет пен қоғамдық ұйымдар арасындағы диалогты нығайту олардың жұмыс істеуі үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді және елдің демократиялық

институттарының дамуына елеулі үлес қосады. Қоғамдық ұйымдар азаматтық қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады, азаматтардың құқықтарын қорғауға, әлеуметтік бастамаларды іске асыруға және қоғамның мемлекетпен өзара іс-қимылына ықпал етеді. Сонымен бірге олардың қызметін мемлекеттік реттеу ашықтықты, заңдылықты және қоғамдық мүдделерді қорғауды қамтамасыз ету үшін қажет. Бұл мақалада қоғамдық ұйымдарды мемлекеттік реттеудің негізгі принциптері, мәселелері мен перспективалары қарастырылады.

Қоғамдық ұйымдарды мемлекеттік реттеу мынадай қағидаттарға негізделеді [4]:

- Заңдылық - ұйымдардың қызметі ұлттық заңнама нормаларына сәйкес болуы тиіс.

- Ашықтық және есеп беру- қоғамдық ұйымдар өз қызметі мен қаржыландыруы туралы есеп беруге міндетті.

- Тәуелсіздік - мемлекет қоғамдық бірлестіктердің реттелуі мен бостандығы арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, ҰЕҰ қызметіне шамадан тыс араласпауы тиіс.

- Серіктестік - мемлекет пен қоғамдық ұйымдардың әлеуметтік және қоғамдық мәселелерді шешудегі өзара іс-қимылы.

Көптеген елдерде қоғамдық ұйымдардың қызметі Конституциямен, коммерциялық емес ұйымдар туралы заңдармен, салық нормаларымен және арнайы актілермен реттеледі. Қазақстанда осындай негізгі нормативтік-құқықтық актілер:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы - азаматтардың бірлестік құқығына кепілдік береді.

- «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» заң - ҰЕҰ-ның құқықтық мәртебесін, құрылу, жұмыс істеу және тарату тәртібін айқындайды.

- «Қайырымдылық қызметі туралы» заң - қоғамдық ұйымдарды қаржыландыру және есеп беру мәселелерін реттейді.

- Салық кодексі - коммерциялық емес ұйымдарға салық салу туралы ережелерді қамтиды.

Белгіленген құқықтық негізге қарамастан, қоғамдық ұйымдар бірқатар мәселелерге тап болады:

- Тіркеу мен лицензиялаудың күрделілігі - бюрократиялық кедергілер жана ұйымдарды құру процесін қиындатуы мүмкін.

- Артық бақылау және шектеулер - кейбір жағдайларда мемлекеттік органдар тарапынан, әсіресе саяси сезімтал салаларда жұмыс істейтін ұйымдарға қатысты қысым байқалады.

- Қаржылық кедергілер - қаржыландырудың қатаң ережелері ұйымдардың халықаралық гранттар мен демеушілік көмекке қол жетімділігін шектеуі мүмкін.

- Мемлекетпен өзара іс-қимылдың жеткіліксіздігі - ҰЕҰ мен мемлекеттік органдар арасындағы ынтымақтастықтың тиімді тетіктерінің болмауы.

Қоғамдық ұйымдарды мемлекеттік реттеудің тиімділігін арттыру үшін:

- Тіркеу және есеп беру рәсімдерін жеңілдету - процестерді цифрландыру, бюрократиялық жүктемені азайту.

- Теңдестірілген заңнама - реттеудің икемділігін қамтамасыз ету, артық шектеулерді болдырмау.

- ҮЕҰ-ны қаржылық қолдау - салықтық жеңілдіктер, әлеуметтік жобаларды мемлекеттік қаржыландыру бағдарламалары.

- Мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы диалогты дамыту - консультативтік кеңестер, әріптестік бағдарламалар құру, ҮЕҰ-ның заң жобаларын әзірлеуге қатысуы [5].

Қоғамдық ұйымдарды мемлекеттік реттеу олардың қызметінің заңдылығын бақылауды сақтай отырып, олардың дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталуы тиіс. Қоғамдық бірлестіктер бостандығы мен мемлекеттік реттеу арасындағы тепе-теңдік азаматтық қоғамды тиімді дамытуға және оның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

3. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.

4. Афанасьев И. В. Сервитут в гражданском праве. М.: Юрайт, 2023. 155 с.

5. Белов В. А. Вещные гражданско-правовые формы. М.: Юрайт, 2024. 308 с.

ОӘЖ 346

МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

Тураханов И.И.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается понятие и значение системы государственных закупок как важного инструмента регулирования экономики и обеспечения государственных нужд. Анализируются основные принципы и механизмы функционирования системы государственных закупок, ее нормативно-правовое регулирование, а также влияние на экономику и конкурентную среду. Особое внимание уделено вопросам прозрачности, эффективности и антикоррупционных мер в процессе государственных закупок.

Summary. The article examines the concept and importance of the public procurement system as an important tool for regulating the economy and ensuring public needs. The main principles and mechanisms of functioning of the public procurement system, its regulatory and legal regulation, as well as its impact on the economy and the competitive environment are analyzed. Special attention is paid to the issues of transparency, efficiency and anti-corruption measures in the public procurement process.

Бюджет қаражатын жоспарлау процесін жаңғырту қазіргі уақытта мемлекеттік қаржыны басқаруға инновацияларды енгізуге бағытталған. Осы жаңғыртудың негізгі бағыттарының бірі мемлекеттік сатып алу саласындағы келісімшарттық жүйені жетілдіру болып табылады. Бұл тетік бюджет қаражатын жұмсауды оңтайландыруға, мемлекеттік қажеттіліктерді қамтамасыз етудің тиімділігін арттыруға және сатып алу рәсімдерінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [1].

Мемлекеттік сатып алу - бұл мемлекеттік органдар мен мекемелердің бюджет қаражаты есебінен тауарларды, жұмыстарды және қызметтерді сатып алу процесі. Бұл жүйенің негізгі мақсаты-қаржы ресурстарын ұтымды және тиімді пайдалану кезінде мемлекеттік қажеттіліктерді қамтамасыз ету. Мемлекеттік сатып алу ел экономикасында маңызды рөл атқарады, өйткені олар шағын және орта бизнесті дамытады, бәсекелестікті ынталандырады және нарық қатысушылары үшін әділ жағдайларды қамтамасыз етеді. Мемлекеттік сатып алудың келісімшарттық жүйесі жеткізушілерді таңдаудың, келісімшарттар жасасудың және олардың орындалуын бақылаудың нақты регламенттелген рәсімдерін көздейді. Қазақстанда келісімшарттық жүйе ашықтық, Бәсекелестік және бюджет қаражатын пайдалану тиімділігі қағидаттарына негізделеді [2].

Мемлекеттік сатып алу жүйесі Бюджет қаражатының ашық және тиімді жұмсалуды қамтамасыз ете отырып, Қазақстан Республикасының экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік сатып алу мемлекеттік функциялардың орындалуын және қоғамдық қызметтер көрсетуді қамтамасыз ететін экономиканы мемлекеттік реттеудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Қазақстанда мемлекеттік сатып алу бірқатар нормативтік құқықтық актілермен реттеледі, олардың негізгісі "мемлекеттік сатып алу туралы" Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады.

Мемлекеттік сатып алу-бұл мемлекеттік органдар мен ұйымдардың бюджет қаражаты есебінен тауарларды, жұмыстарды және қызметтерді сатып алу процесі. Бұл процесс қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға және мемлекеттік ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған. Мемлекеттік сатып алу жүйесінің маңызы экономикалық аспектіде (мемлекеттік шығыстарды оңтайландыру және жеткізушілер арасында бәсекелестікті ынталандыру), әлеуметтік аспектіде (халыққа ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің сапасын қамтамасыз ету), сыбайлас жемқорлыққа қарсы аспектіде (рәсімдердің ашықтығы есебінен сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайту) және инновациялық аспектіде (мемлекеттік тапсырыс арқылы жаңа технологияларды енгізуді ынталандыру) көрінеді.

Қазақстандағы мемлекеттік сатып алу саласын реттейтін негізгі заңнамалық акт "Мемлекеттік сатып алу туралы" Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады [3]. Бұдан басқа, бұл сала заңға тәуелді актілермен, Үкімет қаулыларымен және уәкілетті орган – Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің актілерімен реттеледі. Мемлекеттік сатып алу туралы заңнаманың негізгі қағидаттарына заңдылық, ашықтық және ашықтық,

қатысушылардың теңдігі, бюджет қаражатын пайдаланудың тиімділігі және сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағыт жатады. Электрондық үкімет платформасында жұмыс істейтін мемлекеттік сатып алудың автоматтандырылған жүйесі маңызды рөл атқарады, бұл жеткізушілерді таңдау кезінде субъективті факторларды азайтуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда мемлекеттік сатып алудың мынадай нысандары қолданылады: конкурс, аукцион, баға ұсыныстарын сұрау, жалғыз жеткізушіден тікелей сатып алу, электрондық дүкен. Бұл процедуралардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар және сатып алынатын тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің сипатына байланысты қолданылады. Ең көп тарағаны-қатысушылар арасында бәсекелестіктің ең жоғары деңгейін қамтамасыз ететін конкурстық рәсім.

Мемлекеттік сатып алу жүйесінің елеулі дамуына қарамастан, осы салада сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін сақтау, отандық өнім берушілер арасындағы әлсіз бәсекелестік, процестерді цифрландырудың жеткіліксіз деңгейі және шағын және орта бизнес үшін рәсімдердің күрделілігі сияқты проблемалар қалып отыр. Мемлекеттік сатып алу жүйесін жетілдіру перспективалары рәсімдерді одан әрі цифрландыру мен автоматтандыруды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тетіктерді қатаңдатуды, сатып алуға қатысуда отандық бизнесті қолдауды, сатып алу мониторингі мен аудитінің тетіктерін дамытуды қамтиды.

Мемлекеттік сатып алу жүйесі Қазақстан Республикасының экономикалық саясатының маңызды элементі болып табылады. Оның тиімді жұмыс істеуі бюджет қаражатын ұтымды пайдалануға, ашықтық пен адал бәсекелестікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды күшейту, процестерді цифрландыру және отандық өндірушілер үшін мүмкіндіктерді кеңейту жолымен жүйені одан әрі жетілдіру қажет.

Мемлекеттік сатып алу жүйесін жетілдіруде қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, Қазақстанда олардың тиімді жұмыс істеуіне кедергі келтіретін бірқатар проблемалар қалып отыр. Біріншіден, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері-сатып алудың күрделі және ашық емес рәсімдері теріс пайдалану мен алаяқтық үшін мүмкіндіктер туғызады. Бақылауды күшейтуге және электрондық сатып алуды енгізуге қарамастан, сыбайлас жемқорлық схемалары әлі де кездеседі. Екіншіден, бюрократиялық кедергілер-нормативтік-құқықтық базаның күрделілігі, келісімдердің көптігі және өтінімдерді қараудың ұзақ мерзімдері тендерлерге қатысуды қиындатады, әсіресе шағын және орта бизнес үшін. Үшіншіден, ақпаратқа тең қолжетімділіктің болмауы-сатып алудың барлық әлеуетті қатысушыларының алдағы тендерлер туралы мәліметтерді алу үшін бірдей мүмкіндіктері бола бермейді, бұл бәсекелестік деңгейін төмендетеді. Төртіншіден, сатып алынатын тауарлар мен қызметтердің сапасына қатысты проблемалар – ең төменгі құнға бағдарланғандықтан, жеткізілетін өнім мен көрсетілетін қызметтердің сапасы жиі зардап шегеді. Бесіншіден, келісімшарттардың орындалуын бақылаудың жеткіліксіздігі-

жосықсыз жеткізушілер өз міндеттемелерін толық көлемде орындамауы мүмкін, ал бақылау тетіктері әрқашан бұзушылықтарды уақтылы анықтауға мүмкіндік бермейді.

Қазақстанда келісімшарттық жүйенің тиімділігін арттыру үшін бірқатар инновациялық тетіктер мен реформаларды енгізу қажет. Біріншіден, цифрлық технологияларды дамыту - сатып алуды жоспарлау және бақылау процесіне жасанды интеллект пен үлкен деректерді енгізу ұсыныстарды талдауды автоматтандыруға, жосықсыз жеткізушілерді анықтауға және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді. Екіншіден, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру-мемлекеттік сатып алу саласындағы заңнаманы оңайлату, бюрократиялық кедергілерді азайту және рәсімдердің ашықтығын арттыру қажет. Үшіншіден, қоғамдық бақылау тетіктерін кеңейту-қоғамдық ұйымдарды, тәуелсіз сарапшылар мен бұқаралық ақпарат құралдарын сатып алу мониторингіне тарту олардың ашықтығын арттырады және теріс пайдалану тәуекелдерін азайтады. Төртіншіден, сапаны бағалау жүйесін қалыптастыру-келісімшарттың бағасына ғана назар аударудың орнына жеткізушілер ұсынатын тауарлар мен қызметтердің сапасын ескеру қажет. Ол үшін жеткізушілердің рейтингтік жүйесін олардың беделі мен жұмыс тәжірибесі негізінде енгізуге болады. Бесіншіден, келісімшарттардың орындалуын бақылауды күшейту-тұрақты тексерулерді, цифрлық есептілікті және транзакциялар мен келісімшарттар туралы деректерді тіркеу үшін блокчейн технологияларын пайдалануды қоса алғанда, міндеттемелердің орындалуын бақылаудың тиімді тетіктерін енгізу қажет.

Көптеген елдер мемлекеттік сатып алу саласындағы реформаларды сәтті жүзеге асырды және Қазақстан олардың тәжірибесін пайдалана алады. Мысалы, Эстония толығымен электронды сатып алу жүйесін енгізді, бұл сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін едәуір қысқартуға және келісімшарт жасау процесін жеделдетуге мүмкіндік берді. Сингапурда автоматтандырылған платформалар мен аналитикалық құралдар шешуші рөл атқаратын орталықтандырылған сатып алу жүйесі бар. АҚШ-та келісімшарттық жүйе максималды бәсекелестік пен ашықтыққа бағытталған, ал мемлекеттік сатып алулар шағын бизнес пен инновациялық компанияларды белсенді қолдайды. Қазақстан қазірдің өзінде сатып алу процестерін цифрландыруға бет бұруда, бірақ халықаралық стандарттармен интеграциялауды және үздік тәжірибелерді енгізуді қоса алғанда, осы тетіктерді одан әрі дамыту талап етіледі [4].

Бюджет қаражатын жоспарлау процесін жаңғырту және Мемлекеттік сатып алудың келісімшарттық жүйесін жетілдіру Қазақстандағы қаржылық басқаруды дамытудың маңызды бағыттары болып табылады. Сатып алу тиімділігін арттыру үшін сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайту, бюрократиялық рәсімдерді жеңілдету, қоғамдық бақылауды күшейту және заманауи цифрлық технологияларды енгізу қажет. Осылайша ғана бюджет қаражатын жұмсаудың жоғары ашықтығы мен тиімділігіне қол жеткізуге болады, бұл өз кезегінде елдің экономикалық дамуына және мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыруға ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Подречнев В.И. Основные проблемы управления государственными закупками: механизмы оптимизации /Подречнев В.И.// Духовная ситуация времени. Россия XXI век. – 2016. – № 1(6). – С. 30 – 33.
2. Гапанович А.В. Профессионализм заказчика как принцип контрактной системы в сфере закупок /А.В.Гапанович// Юрист. – 2014. – № 12. – С.16-20.
3. «Мемлекеттік сатып алу туралы» Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 1 шілдедегі № 106-VIII Заңы (2025.22.02. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
4. Акулич Е. И. Актуальные проблемы совершенствования нормативной правовой основы регулирования государственных закупок // Российское предпринимательство. — 2015. — № 4 (274). — с. 623—634.

ОӘЖ 66.091.2

КРЕМНИЙ ГЛИЦЕРОЛАТТЫ ЗАТТАРЫН АЛУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚҰРУ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЗІРЛЕМЕЛЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Фархади Т.Е.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Фармацевтік өндіріс технологиясы мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: Кафедра меңгерушісі PhD,аға оқытушы
Ермеков С.Р.

Резюме. Разработка оптимальной опытно-промышленной технологии производства кремнийглицериновых субстанций, их стандартизация и экспериментальные испытания.

Summary: Development of optimal pilot industrial technology for the production of silicon-glycerol substances, their standardization and experimental testing.

Фармацевтика өнеркәсібінің дамуы жаңа фармакологиялық белсенді заттарды жасаумен, өндірумен және медициналық практикаға енгізумен тікелей байланысты. Бұл ауруларды емдеу үшін тиімдірек дәрілерді табу қажеттілігінен де, соңғы он жылда фармацевтикада орын алған «патенттік коллапспен» де байланысты. Ауыр ауруларды (онкология, кардиология) емдеуге арналған жаңа фармакологиялық белсенді заттарды жасау сегментінде айтарлықтай ілгерілеушілік байқалғанымен, жұмсақ және сұйық дәрілік формалардың негізі сияқты сегментті дамытуда белгілі бір тоқырау байқалды. Жұмсақ және сұйық дәрілік формалардың қазіргі уақытта қолданылатын негіздерінің ауқымы негізінен майлармен, май тәрізді заттармен, синтетикалық полимерлермен және көп атомды спирттермен шектеледі. Органикалық синтез атындағы институтында Ресей ғылым академиясының Постовский айқын қалпына келтіретін және қалпына келтіретін әсері бар, дене тіндеріне жоғары енетін белсенділікке ие және оларға белсенді дәрілік қосылыстардың енуін жеңілдететін биологиялық белсенді кремний глицеролаттарының сериясын жасады. Ең көп зерттелген дәрілік препарат – кремний глицеролаттары заты негізінде жасалған $B1(O3C3H7)4 \cdot 6 C3SCHO3$. [1]

Әртүрлі функционалдық кремний глицеролаттары негізіндегі сұйық және жұмсақ дәрілер де әзірленіп, сәтті сынақтан өтті. [2] Осы дәрілік заттарды

мемлекеттік тіркеуден өткізу және кейіннен практикалық енгізу үшін өнеркәсіптік синтез технологиясын құру бойынша жұмыстарды жүргізу қажет болды. Кремний глицеролаттары және оларды қолданыстағы нормативтік талаптарға сәйкес стандарттау.

Синтетикалық фармацевтикалық субстанцияларды өндіру технологияларын құру кезінде қазіргі уақытта процестерді модельдеудің автоматтандырылған жүйелерін қолдануға ерекше назар аударылады.

Жұмыстың нақты міндеттері.

1. Зертханалық жағдайда кремний глицеролаттарын синтездеу процесіне технологиялық параметрлердің әсерін бағалау;

2. Құрамы $81(\text{O}_3\text{C}_3\text{I}_7)_4 \cdot 6 \text{C}_3\text{H}_8\text{O}_3$ – «Силативит» препаратының негізгі құрамдас бөлігі кремний глицеролатты затын алудың тәжірибелік өнеркәсіптік технологиясы мен ережелерін әзірлеу;

3. Құрамдағы кремний диметилглицеролаттары ($\text{OD}^{\wedge}\text{C}^{\wedge}\text{mO}^{\wedge}\text{C}_3\text{H}_8\text{O}_3$) затын стандарттау;

4. Кремний глицеролаттары негізінде фармацевтикалық композицияларды әзірлеу және сынау;

5. Кремний глицеролатты заттардың тәжірибелік өнеркәсіптік өндірісін ұйымдастыру үшін қажетті нормативтік-техникалық құжаттамалар кешенін әзірлеу.

Зерттеулер талдаудың физикалық, физика-химиялық және химиялық әдістерін (ИК-спектроскопия, ЯМР, HPLC, элементтік талдау, сапалық реакциялар және т.б.) қолдану арқылы жүргізілді. Кремний глицеролатты заттарын стандарттау Жаһандық қордың ХІІІ басылымының талаптарына сәйкес жүргізілді. Тетраэтоксисиланның глицеринмен алкоголиз процесі сұйықтық динамикасының есептеу әдістері мен құралдарының көмегімен модельденді.

$\text{B}_1(\text{O}_3\text{C}_3\text{H}_7)_4 \cdot 6 \text{C}_3\text{H}_8\text{O}_3$ құрамы бар затты алудың тәжірибелік өнеркәсіптік технологиясын құру мысалын пайдалана отырып, кремний глицеролаттары синтезінің процестерін модельдеуге және оңтайландыруға кешенді тәсіл енгізілді - трансэтерификация катализаторын таңдау, реагенттердің молярлық қатынасы; ең оңтайлы температуралық шарттар, реакциялық массаны араластыру және ұшпалығы жоғары өнімді жою әдісі, сондай-ақ қолданылатын араластырғыш құрылғының түрі ұсынылды.

Тәжірибелік жұмыстардың нәтижелері $\text{B}_1(\text{O}_3\text{C}_3\text{H}_7)_4 \cdot 6 \text{C}_3\text{H}_8\text{O}_3$ құрамы бар кремний глицеролатты заттардың тәжірибелік өнеркәсіптік өндірісінің оңтайлы технологиялық параметрлерін белгілеуге және кремний глицеролаттары синтезінің процестерін модельдеу және оңтайландырудың жалпы алгоритмін құруға мүмкіндік берді. $\text{T}_1(\text{C}_3\text{H}_7\text{O}_3\text{YUS}_3\text{H}_8\text{O}_3$ және тетрабутоксититан $\text{T}_1(\text{OVi})_4$ титан глицерин катализаторларын глицеринмен тетраэтоксисиланды трансэтерификациялау сатысында артықшылықты қолдану тәжірибе жүзінде дәлелденді. Негізгі қолдануы континуум механикасын сипаттау болып табылатын есептеу сұйықтығы динамикасының әдістері мен құралдарын пайдалана отырып, араластырғыш құрылғының ең тиімді түрін

және тетраэтоксисиланды глицеринмен трансэтерификациялау сатысында реакциялық массаны араластыру режимін таңдау негізделді[5].

Кремний глицеролаттарын синтездеу процестерін оңтайландыруда сұйықтық динамикасының есептеу әдістері мен құралдарын қолданудың жоғары тиімділігі көрсетілді. Стоматологияда, урологияда, проктологияда және ветеринарияда қолдану үшін жұмсақ және сұйық дәрілік формалар түріндегі тиімді фармацевтикалық композициялар әзірленді және сыналған. Практикалық маңызы кремний глицеролатты заттарын алудың тәжірибелік өнеркәсіптік әдісі алғаш рет әзірленді.

Органикалық синтез институтының технологиялық зертханасы негізінде қуаттылығы жылына 500 кг кремний глицеролатты заттарын өндіру бойынша тәжірибелік - өнеркәсіптік алаң жобаланып, пайдалануға берілді. Қолданыстағы салалық талаптарға сәйкес кремний глицеролатты заттардың өнеркәсіптік өндірісін ұйымдастыру үшін қажетті нормативтік - техникалық құжаттамалар кешені әзірленді (технологиялық регламенттер, стандартты пайдалану процедураларының жиынтығы, аралық өнімдерге техникалық шарттар, (SI3)231(S3I7O2US3I8O3) құрамы бойынша нормативтік құжаттаманың жобасы. «Силативит» препаратының субстанциясын өндіру үшін тәжірибелік өнеркәсіптік регламент әзірленді (ОПР-04739512-01-13). Глицериннің 1 молярлық артық мөлшерінде кремний глицеролаттары, стандартталған кремний диметилглицеролаттары синтезделген әдебиет деректерін қарастырып талдады; кремний глицеролаттары өндірісінің технологиясы зертханалық қондырғыдан тәжірибелік өнеркәсіптік желіге ауыстырылды; $B1(O3S3I7)4 \cdot 6 C3H8O3$ құрамы бар затты өндірудің тәжірибелік өнеркәсіптік технологиясы әзірленді және кремний глицерин заттарының өнеркәсіптік өндірісін ұйымдастыру үшін қажетті нормативтік-техникалық құжаттамалар кешені әзірленді.

Бүгінгі күні биологиялық белсенділігі бар әртүрлі кремнийорганикалық қосылыстарды іздеу мен синтездеуге қатысты көптеген әдебиеттер мәліметтері бар, олар негізінде дәрілік заттарды жасау үшін перспективалы болуы мүмкін [3]. Осыған байланысты ең перспективалы кремний полиолаттары болып табылады және олардың кейбіреулері медициналық тәжірибеде қолданылады. Сонымен бірге, зерттеушілер, әдебиеттерге қарағанда, олардың негізгі назарын композиция мен құрылымды зерттеуге емес, олардың синтезіне аударады. Мысалы, құрамында бір, екі немесе үш $CN3O$ - және/немесе $C2H5O$ - топтары бар кремний қышқылының күрделі эфирінің көп атомды спирттермен (этиленгликоль, триэтиленгликоль, глицерин, маннитол, декстроза және т.б.) поликонденсациялану процесі белгілі [4]. Реакция кезінде алынған заттар консистенциясы бойынша майларға ұқсас, бірақ суда ериді. Сонымен қатар, олар медицинада қолдануға перспективалы, өйткені оларда еріту қабілеті бар.

Цикл болып табылатын диметилсиландардың немесе силазандардың $(CN3)2 B 1(C3H6O3)$ құрамды глицеринмен әрекеттесуі нәтижесінде түзілетін затты сипаттайды. Бұл жағдайда алынған спирт (силандар жағдайында) немесе аммиак (силазандар жағдайында) реакция ортасынан оңай жойылады. Реакция өнімі оңай полимерленеді, сондықтан оны вакуумда тазартады. Суда еритін

тұтқыр мөлдір сұйықтық болып табылатын реакция өнімі келесі параметрлермен сипатталады: қайнау температурасы 112-129 ° С 4 мм рт.ст., $\rho_{25}^{\text{ж}} 1,4387-1,4452$, $e_{25}^{\text{ж}} 1,117-1,113$; сақтау кезінде полимерленеді. Алынған өнім қабынуға қарсы, склеротикалық және гипохолестеролемиялық әсерге ие, сонымен қатар резеңке сияқты органикалық полимерлі материалдарға жағармай ретінде қолданылады [5].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Т.Г. Бояковская, Т.Г. Хонина, Л.П. Ларионов, Е.В. Филиппова, Е.В. Шадрина. Кремнийорганический глицерогидрогель как новая основа лекарственных и косметических средств // Новые материалы для медицины: кол. монография / НИСО УрО РАН. – Екатеринбург, 2006. С. 108–134.
2. Т.Г. Хонина, О.Н. Чупахин, Л.П. Ларионов, Т.Г. Бояковская, А.Л. Суворов, Е.В. Шадрина. Синтез, токсичность и трансдермальная проницаемость глицератов кремния и гидрогелей на их основе // Химико-фармацевтический журнал. 2008. № 11. С. 5–9.
3. А.А. Бойко, С.В. Морданов, Т.Г. Хонина, О.Н. Чупахин. Технологические аспекты производства субстанций кремнийсодержащих производных полиолов // Всероссийская конференция «Органический синтез: химия и технология». Екатеринбург. 2012. У6.
4. M. Ahsan. Computational fluid dynamics (CFD) prediction of mass fraction profiles of gas oil and gasoline in fluid catalytic cracking (FCC) riser // Ain Shams Engineering Journal. 2012. № 3. P. 403–409.
5. J.-Z. Luo, Y. Luo, G.-W. Chu, M. Arowo, Y. Xiang, B.-C. Sun, J.-F. Chen. Micromixing efficiency of a novel helical tube reactor: CFD prediction and experimental characterization // Chemical Engineering Science. 2016. № 155. P. 386–396

ОӘЖ 340

МҮЛІКТІК ЕМЕС ИГІЛІКТЕРДІ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Хамитов Д.А.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы защиты нематериальных благ в Республике Казахстан, включая честь, достоинство, деловую репутацию, личную и семейную тайну, неприкосновенность частной жизни и иные нематериальные ценности. Анализируются нормативно-правовые акты, регулирующие защиту нематериальных благ, а также судебная практика по данной категории дел. Особое внимание уделяется механизмам возмещения морального вреда, проблемам правоприменения и путям совершенствования законодательства.

Summary. The article discusses the protection of intangible assets in the Republic of Kazakhstan, including honor, dignity, business reputation, personal and family secrets, privacy and other intangible assets. The normative legal acts regulating the protection of intangible assets, as well as judicial practice in this category of cases, are analyzed. Special attention is paid to the mechanisms of compensation for moral damage, problems of law enforcement and ways to improve legislation.

Қазіргі құқықтық мемлекетте материалдық емес игіліктерді қорғау жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Ар-намыс, қадір-қасиет, іскерлік бедел, жеке басына қол

сұғылмаушылық, авторлық және сабақтас құқықтар сияқты материалдық емес игіліктер құқықтық реттеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақстан Республикасында материалдық емес игіліктерді құқықтық қорғау Конституция, ҚР Азаматтық Кодексі және басқа да нормативтік құқықтық актілер негізінде жүзеге асырылады.

Материалдық емес игіліктер- бұл жеке басынан бөлінбейтін жеке мүлктік емес құқықтар. Олар сатып алуға, сатуға немесе мұрагерлікке жатпайды (кейбір жағдайларды қоспағанда, мысалы, авторлық құқық). Материалдық емес игіліктердің негізгі түрлері: жеке материалдық емес игіліктер (өмір, денсаулық, жеке қол сұғылмаушылық, Ар-намыс, қадір-қасиет, іскерлік бедел), зияткерлік құқықтар (авторлық құқықтар, патенттік құқықтар, сауда белгілері, ноу-хау), жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы (дербес деректерді қорғау, хат алмасу құпиясы, отбасылық құпия).

Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 ж.) азаматтардың материалдық емес игіліктерін қорғауға бағытталған бірқатар ережелерді бекітеді. Сонымен, Қазақстан Республикасының Конституциясының 18-бабы әркімге жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға, Ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғауға кепілдік береді. Қазақстан Республикасының Конституциясы 39-бабы адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары заңда көзделген жағдайларда ғана шектелуі мүмкін екенін белгілейді. Конституциялық нормалар азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және құқықтың басқа салаларында неғұрлым егжей-тегжейлі реттеу үшін негіз болып табылады [1].

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінде материалдық емес игіліктерді қорғауды реттейтін арнайы нормалар бар. ҚР Азаматтық Кодексінің 141 бабына сәйкес, егер мұндай мәліметтерді таратқан адам олардың шындыққа сәйкестігін дәлелдемесе, азамат өзінің ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтерді теріске шығаруды талап етуге құқылы. Материалдық емес игіліктерді қорғаудың негізгі тәсілдері: құқықты тану (бұзушылық фактісін анықтау және бұзылған құқықты қалпына келтіру), дұрыс емес мәліметтерді теріске шығару (кінәлі адамның жалған ақпаратты жария түрде теріске шығару міндеті), моральдық зиянды өтеу (азаматқа келтірілген материалдық емес зиянды өтеу) [2].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі жеке тұлғаның материалдық емес игіліктеріне қол сұғатын қылмыстар үшін жауапкершілікті көздейді. Мұндай қылмыстардың қатарына мыналар жатады: қорлау (ҚР ҚК 131 – бабы) - жеке тұлғаның ар-намысы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде қорлау, жала жабу (ҚР ҚК 130-бабы) – ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін көрінеу жалған мәліметтерді тарату, жеке өмірге қол сұғылмаушылықты бұзу (ҚР ҚК 147-бабы) - ар-намысы туралы ақпаратты заңсыз жинау, тарату немесе пайдалану тұлғаның келісімінсіз жеке өмір, авторлық және сабақтас құқықтарды бұзу (ст. ҚР ҚК 198) - авторлық құқықпен қорғалатын туындыларды заңсыз пайдалану [3]. Бұл нормалар материалдық

емес игіліктердің бұзылуының алдын алуға және жолын кесуге, сондай-ақ жеке тұлғаны қол сұғушылықтан қорғауға бағытталған.

Заңнамалық нормалардың болуына қарамастан, Қазақстанда материалдық емес игіліктерді қорғау саласындағы проблемалар өзекті болып қала береді: моральдық зиянды дәлелдеудің күрделілігі (соттар көбінесе азап шегудің нақты дәлелдерін талап етеді, бұл өтемақыны өндіріп алуды қиындатады), құқық қолдану практикасының жеткіліксіздігі (материалдық емес игіліктерді қорғау мәселелері бойынша сот талқылауларының сирек жағдайлары құқықтық белгісіздікке әкеледі), цифрлық технологиялардың әсері (интернеттегі ақпарат құқық бұзушыларды анықтауды және оларды жауапқа тартуды қиындатады), құқықтық хабардарлықтың төмен деңгейі (азаматтар көбінесе өз құқықтары мен оларды қорғау тетіктерін білмейді).

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және қоғамды кеңінен цифрландыру жағдайында ақпараттық қауіпсіздік пен азаматтардың материалдық емес игіліктерін қорғаудың маңыздылығы артып келеді. Қазіргі әлем цифрлық ресурстарға тәуелділіктің жоғары деңгейімен сипатталады, бұл алаяқтық, бопсалау, деректердің құпиялылығын бұзу, жеке өмірге қол сұғу, жеке ақпаратты рұқсатсыз пайдалану, шантаж және зорлық-зомбылық қаупі сияқты киберқылмыстардың көбеюіне әкеледі. Бұл тұрғыда азаматтардың материалдық емес игіліктерін қорғау және киберқылмыстардан туындаған моральдық зиянды өтеу мәселесіне ерекше назар аудару керек.

Киберқылмыстың кең таралған түрлерінің бірі-әлеуметтік желілердегі және электрондық ресурстардағы аккаунттарды бұзу, бұл жеке деректердің ағып кетуіне, оларды кейіннен қылмыстық мақсатта пайдалануға, қаржылық шығындарға, сондай-ақ материалдық емес игіліктерге айтарлықтай зиян келтіруге әкеледі. Бұл тұрғыда материалдық емес игіліктерді тиімді қорғау және моральдық зиянды өтеудің тиімді тетіктерін әзірлеу мәселесі ерекше өзекті болып отыр.

Заманауи технологиялар шабуылдаушыларға жалған материалдарды, соның ішінде азаматтарды айыптайтын фото және бейне мазмұнын жасауға мүмкіндік береді, бұл олардың беделіне нұқсан келтіруге, Ар - намыс пен қадір-қасиетті жала жабуға және қорлауға әкеледі. Жасанды интеллект пен цифрлық монтаж құралдарын белсенді пайдалану жағдайында жаңа қауіп туындайды — жеке тұлғаның беделін түсіруге бағытталған жалған материалдардың таралуы. Бұл аспект тек жеке азаматтарға ғана емес, сонымен қатар қоғам қайраткерлеріне, бизнес пен мемлекеттік құрылымдардың өкілдеріне де әсер етеді, бұл материалдық емес игіліктерді қорғаудың тиімді құқықтық тетіктерін әзірлеудің маңыздылығын көрсетеді.

Сонымен қатар, моральдық зиян құпия ақпаратты заңсыз жинау, сақтау және тарату нәтижесінде болуы мүмкін. Хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу және коммуникацияның басқа түрлерінің құпиясын бұзу, сондай-ақ жеке деректерге заңсыз қол жеткізу жәбірленушілердің психоэмоционалды жағдайына елеулі зиян келтіретін жиі құбылыстарға айналады [4].

Қазақстанның құқық қолдану практикасындағы негізгі проблемалардың бірі моральдық зиянды өтеу мәселелеріне бірыңғай тәсілдердің болмауы болып табылады. Нормативтік құқықтық актілердің болуына қарамастан, соттар көбінесе ұқсас істер бойынша әртүрлі шешімдер шығарады, бұл құқықтық белгісіздік тудырады. Бұл мәселені шешу үшін судьяларға моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау критерийлерін, соттардың тәсілдерін біріздендіруге мүмкіндік беретін прецеденттер мен тәжірибені талдауға негізделген сот түсіндірмелерін, сондай-ақ судьялар мен заңгерлерге құқық қолдану практикасын шарлауға көмектесетін материалдық емес игіліктер мәселелері бойынша сот шешімдерінің электрондық дерекқорын түсіндіре отырып, әдістемелік ұсынымдар әзірлеу қажет.

Қазіргі уақытта Қазақстанда материалдық емес игіліктерге қол сұғушылық үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік қарастырылған. Алайда, оларды кейбір жағдайларда қолдану жеткіліксіз болып қалады. Құқық қолдану деңгейін арттыру үшін жеке деректерді жала жапқаны, қорлағаны және заңсыз таратқаны үшін санкцияларды қатаңдату, азаматтардың жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқықтарын бұзғаны үшін заңды тұлғалардың міндетті жауапкершілігін енгізу, сондай-ақ материалдық емес игіліктерге қол сұғумен байланысты киберқылмыстар үшін қылмыстық жауаптылыққа тарту тетіктерін әзірлеу қажет.

Ақпараттық технологиялардың дамуымен цифрлық ортада материалдық емес игіліктерді қорғау өте маңызды. Негізгі қауіптер кибершабуылдармен, жеке деректерді заңсыз жинаумен, жала жабумен және интернеттегі қорлаумен байланысты. Цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ақпаратты жинауға, сақтауға және өңдеуге қойылатын талаптарды қатаңдата отырып, дербес деректерді қорғау саласындағы заңнамалық реттеуді күшейту, әлеуметтік желілер мен онлайн-платформаларға бақылау тетіктерін енгізу, оларды заңсыз контентті жедел жоюға міндеттеу, азаматтардың құқықтарын онлайн қорғауға бағытталған киберқауіпсіздік жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған киберқауіпсіздік Қазақстанның цифрлық кеңістігінде жұмыс істейтін компаниялар үшін дербес деректерді өңдеу жөніндегі ереже.

Материалдық емес игіліктерді қорғаудың негізгі аспектілерінің бірі-халықтың құқықтық хабардарлық деңгейін арттыру. Көптеген азаматтар өз құқықтарын білмейді немесе оларды қалай қорғау керектігін түсінбейді, бұл оларды шабуылдаушыларға осал етеді. Құқықтық сауаттылықты арттыру үшін мектептер мен жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларына материалдық емес игіліктерді қорғау негіздерін енгізу, дербес деректерді және цифрлық қауіпсіздікті қорғау мәселелері бойынша тұрақты семинарлар мен тренингтер ұйымдастыру, материалдық емес игіліктер саласындағы азаматтардың құқықтары туралы БАҚ пен әлеуметтік желілерде ағартушылық кампаниялар әзірлеу, сондай-ақ азаматтар білікті көмек ала алатын тегін заң консультацияларын құру қажет [5].

Қазақстанда материалдық емес игіліктерді құқықтық қорғау кешенді тәсілді талап етеді. Осы саладағы жетілдірудің маңызды бағыттары соттар үшін түсініктемелер әзірлеу, құқық қолдану практикасын күшейту, қорғаудың цифрлық тетіктерін енгізу және азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру болып табылады. Осы шараларды іске асыру қоғамның қазіргі заманғы сын-қатерлері мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін материалдық емес игіліктерді қорғаудың тиімді жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында материалдық емес игіліктерді қорғау құқықтық реттеудің маңызды аспектісі болып табылады. Заңнамалық тетіктердің болуына қарамастан, құқық қолдану практикасы мен заңнамалық нормаларды жетілдіруді талап ететін проблемалар қалып отыр. Материалдық емес игіліктерді қорғауды күшейту құқықтық мемлекетті нығайтуға, құқықтық мәдениет деңгейін арттыруға және азаматтардың қадір-қасиетіне, жеке өміріне және зияткерлік меншігіне құқықтарын қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы (23.03.2019 жылғы өзгерістермен және толықтырулармен)// Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі. - 2021 // adilet.zan.kz/rus
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.01.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2025.06.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
4. Гражданское право Республики Казахстан: опыт теоретического исследования. Том 1 / М.К. Сулейменов. Часть первая. Историческая. – Алматы 2016. – 400 с.
5. Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика. -Вып. 40 / Под ред. А.Г.Диденко. -Алматы: Раритет, 2012. -344 с.

УДК 349

РОЛЬ СОГЛАСИТЕЛЬНОЙ КОМИССИИ В РЕШЕНИИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СПОРОВ

Хұдайкүлқызы Д.

магистрант, Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақала жеке дауларды шешудегі келісім комиссияларының рөлін зерттейді, олардың баламалы дауларды шешу механизмі ретіндегі маңыздылығын атап көрсетеді. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қоғамдағы қақтығыстардың санының артуымен және тиімді шешімдер әдістеріне қажеттілікпен түсіндіріледі. Сонымен қатар, мақала келісім комиссияларының тиімділігін арттыруға бағытталған заңнамалық өзгерістерді ұсынады, оның ішінде нақты құқықтық негіздерді құру, комиссия мүшелері үшін міндетті оқыту, қоғамдық ақпараттық науқандар және мониторинг пен бағалау механизмдерін енгізу. Бұл өзгерістер келісім комиссияларына қолжетімділікті және тиімділікті арттыруға, ақырында жеке дауларды жылдам және әділ шешуге ықпал етуге арналған.

Summary. This article explores the role of conciliatory commissions in resolving individual disputes, highlighting their significance as an alternative dispute resolution mechanism. The relevance of the study is underscored by the increasing number of conflicts in modern society and the need for efficient resolution methods. Furthermore, the article proposes legislative changes

aimed at enhancing the effectiveness of conciliatory commissions, including the establishment of clear legal frameworks, mandatory training for commission members, public awareness campaigns, and mechanisms for monitoring and evaluation. These changes are intended to improve access to and the efficiency of conciliatory commissions, ultimately contributing to a more rapid and fair resolution of individual disputes.

Проблемы защиты социальных и трудовых прав граждан—трудящихся в Республике Казахстан — относятся к числу наиболее актуальных и злободневных вопросов, требующих пристального внимания и всестороннего изучения. Обеспечение надлежащей защиты трудовых прав является фундаментальным аспектом поддержания социальной стабильности, экономического роста и общего благосостояния рабочей силы в стране [1].

Одной из серьезных проблем в этой области является неадекватное разрешение трудовых споров. Многие разногласия, связанные с трудовыми отношениями, возникающие между работодателями и работниками, не всегда классифицируются или рассматриваются как официальные трудовые споры, как это должно быть. В нарушение действующего законодательства значительное число таких споров не проходит предусмотренный законом процесс рассмотрения согласительными комиссиями. Это приводит к тому, что многие работники лишаются механизма справедливого разрешения споров, что приводит к увеличению числа неразрешенных конфликтов, снижению доверия к правовым институтам и потенциальной социальной напряженности среди работников [2].

На сложность и масштаб трудовых споров в Казахстане влияют несколько факторов. Во-первых, работники зачастую недостаточно осведомлены о своих трудовых правах и законных способах разрешения споров. Многие работники не знакомы с механизмами, призванными защитить их, такими как профсоюзы, процедуры медиации и роль примирительных комиссий в обеспечении справедливого обращения на рабочем месте.

Во-вторых, правоприменение трудового законодательства остается непоследовательным. Несмотря на наличие законодательных положений, направленных на защиту прав работников, практическая реализация этих законов часто не обеспечивается. Некоторые работодатели намеренно уклоняются от выполнения юридических обязательств, используя пробелы в правовой базе или бюрократические препоны для затягивания или полного уклонения от рассмотрения трудовых споров.

В-третьих, в существующей системе разрешения споров существуют процедурные и институциональные недостатки. Хотя согласительные комиссии формально признаны важным компонентом урегулирования трудовых конфликтов, их эффективность иногда снижается из-за таких факторов, как недостаточная независимость, нехватка ресурсов и отсутствие четких процедурных рекомендаций. В результате многие споры либо остаются неразрешенными, либо разрешаются таким образом, который непропорционально выгоден работодателям.

В последние годы в Казахстане наблюдается рост числа индивидуальных трудовых споров, что в свою очередь приводит к увеличению нагрузки на судебную систему. Существующие методы разрешения конфликтов не всегда способны обеспечить быструю и эффективную защиту прав граждан. В таких условиях важную роль в решении индивидуальных споров играют согласительные комиссии — органы, способствующие разрешению конфликтов на стадии досудебного урегулирования.

Актуальность использования согласительных комиссий в системе разрешения индивидуальных споров в Казахстане объясняется необходимостью поиска альтернативных, более оперативных и доступных механизмов урегулирования трудовых споров. Эти комиссии помогают снизить количество дел, поступающих в суды, и ускоряют процесс разрешения конфликтов, что способствует улучшению общей правовой ситуации в стране.

С января 2016 года в Казахстане внедрена система примирения сторон в трудовых спорах, которая призвана способствовать разрешению конфликтов между работодателями и работниками до того, как они перерастут в судебные разбирательства. Согласно статье 159 Трудового кодекса Республики Казахстан, прежде чем подавать иск в суд, стороны, участвующие в трудовом споре, должны сначала попытаться урегулировать свои разногласия через согласительную комиссию [3]. Этот механизм был введен с основной целью снижения нагрузки на судебную систему, сведения к минимуму загруженности судов и обеспечения более быстрого и эффективного разрешения трудовых конфликтов.

Внедрение этой системы отражает стремление государства к созданию более гармоничной рабочей среды путем поощрения диалога и компромисса между спорящими сторонами. Это позволяет как работодателям, так и работникам искать справедливое и сбалансированное решение своих разногласий, не прибегая к длительным и дорогостоящим судебным разбирательствам. Разрешая споры на стадии примирения, система не только помогает поддерживать стабильность на рабочем месте, но и способствует сохранению профессиональных отношений, которые в противном случае могли бы быть испорчены длительными судебными разбирательствами.

Однако, несмотря на очевидные преимущества, система примирения сталкивается с рядом проблем, которые препятствуют ее эффективности. Одной из ключевых проблем является недостаточная осведомленность работников и работодателей о процедурах и преимуществах примирительных комиссий. Многие работники могут не до конца понимать свои права или доступные механизмы разрешения споров, что может привести к нерешительности в использовании этой системы. Кроме того, беспристрастность и эффективность согласительных комиссий иногда могут быть поставлены под сомнение, поскольку в их состав часто входят представители как со стороны работодателя, так и со стороны работника, что потенциально может вызвать опасения по поводу предвзятости или процедурной справедливости.

Другой серьезной проблемой является обеспечение исполнения решений, принятых согласительными комиссиями. Даже когда соглашение достигнуто, обеспечить соблюдение согласованных условий может быть сложно, особенно в тех случаях, когда одна из сторон отказывается выполнять решение. Более того, в ситуациях, связанных со сложными юридическими и финансовыми вопросами, согласительным комиссиям может не хватать необходимого опыта или полномочий для выработки комплексных решений, что в конечном итоге вынуждает спорящие стороны обращаться за судебным вмешательством, несмотря на предшествующие усилия по примирению.

Эти проблемы подчеркивают необходимость улучшения существующей системы и разработки новых механизмов, которые обеспечат более объективное и справедливое разрешение трудовых споров. Для этого можно было бы использовать опыт других стран, например, Литвы, где существуют Комиссии по трудовым спорам, которые создаются при территориальных отделениях Государственной инспекции труда и входят в структуру Министерства социальной защиты и труда. В отличие от Казахстана, в Литве такие комиссии обладают большей независимостью, что позволяет обеспечивать более объективные решения и эффективно решать трудовые споры на досудебной стадии [4].

Для улучшения функционирования системы согласительных комиссий в Казахстане можно предложить несколько изменений:

- Укрепление независимости комиссий: создание независимых органов для рассмотрения трудовых споров, которые будут действовать на базе территориальных отделений Государственной инспекции труда или аналогичных органов. Это обеспечит большую объективность и независимость в принятии решений.

- Обязательное предварительное рассмотрение спора в специальных комиссиях: важно ввести обязательное предварительное рассмотрение трудового спора, как это сделано в Литве, где трудовые споры рассматриваются комиссиями, созданными при государственном органе. Это поможет снизить количество дел, поступающих в суды, и ускорит процесс разрешения споров.

- Реформа процедуры рассмотрения дел: необходимо сделать процедуру рассмотрения споров в согласительных комиссиях более формализованной и прозрачной, чтобы исключить возможность давления на участников процесса и повысить доверие к комиссии со стороны работников и работодателей.

Такие меры позволят значительно повысить эффективность досудебного урегулирования трудовых споров, снизить нагрузку на суды и ускорить процесс разрешения конфликтов, что будет способствовать улучшению качества правосудия в стране.

На основании проведенного анализа можно сделать вывод о том, что система согласительных комиссий в Казахстане играет важную роль в разрешении индивидуальных трудовых споров, однако требует значительных улучшений. Современное законодательство предоставляет возможность предварительного рассмотрения споров в этих комиссиях, однако существует

ряд проблем, которые снижают их эффективность. В частности, это отсутствие окончательности решений, низкая степень независимости членов комиссий, а также недостаточная осведомленность участников трудовых отношений о существующих механизмах урегулирования конфликтов.

Список использованной литературы

1. Абайдельдинов Т.М. Правовое регулирование рассмотрения индивидуальных трудовых споров // Современные тенденции развития трудового и иного отраслевого социального законодательства: проблемы, поиски и решения: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 215 с.
2. Баянов А.Б. Трудовые споры, возможности их предупреждения и разрешения // Современные тенденции развития трудового и иного отраслевого социального законодательства: проблемы, поиски и решения: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 215 с
3. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2025 г.)
4. Petrylaitė Daiva, Petrylaitė Vida (2015) Kolektyvinių darbo ginčų teismo nagrinėjimo situacija ir tendencijos Lietuvos teismų praktikoje. Jurisprudencija [Jurisprudence], 22 (1), P. 142-161 <https://ojs.mruni.eu/ojs/jurisprudence/article/view/4199>

УДК 349.6

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАЗАХСТАНА

Шинтаева Ф.Е.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада экологиялық қауіпсіздіктің тиімді стратегиясын қалыптастыру үшін Қазақстанға ұлттық ерекшеліктер мен халықаралық тәжірибені ескеретін бірыңғай тәсілді әзірлеу маңыздылығы қарастырылады.

Summary. The article discusses the importance of developing a unified approach to Kazakhstan that takes into account national characteristics and international experience for the formation of an effective strategy for environmental safety.

В современном мире право на благоприятную окружающую среду становится все более актуальным и значимым. Конституция Республики Казахстан, как основной закон страны, закрепляет это право, подчеркивая важность охраны окружающей среды для здоровья и благополучия граждан. В пункте 1 статьи 31 Основного Закона говорится: «Государство ставит целью охрану окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека» [1]. Эта формулировка не только отражает стремление государства к созданию комфортных условий для жизни, но и устанавливает юридическую основу для защиты экологических прав граждан.

Право на благоприятную окружающую среду тесно связано с экологической безопасностью. Государство и граждане совместно несут ответственность за сохранение природы для будущих поколений, что требует

координированных усилий и приверженности принципам устойчивого развития.

Безопасность в современном мире представляет собой сложную и многогранную проблему, охватывающую национальную, социальную, экономическую и экологическую сферы. В контексте национальной безопасности Республики Казахстан экологическая безопасность приобретает особое значение. Она становится не только частью стратегии устойчивого развития страны, но и важнейшим условием сохранения жизни и здоровья людей, поддержания целостности общества и государства, а также обеспечения будущего всего человечества [2].

В условиях нарастающего экологического кризиса и глобальных изменений климата проблема экологической безопасности становится всё более актуальной, влияя на качество жизни, здоровье населения и будущее человечества.

Экологическая безопасность включает в себя целый комплекс мероприятий, направленных на защиту окружающей среды и создание условий для устойчивого развития.

Загрязнение окружающей среды — одна из наиболее острых проблем современности, оказывающая непосредственное влияние на качество жизни и здоровье людей. Воздух, вода и почва, загрязнённые промышленными отходами, транспортными выбросами и химическими веществами, становятся источниками множества серьёзных заболеваний. Онкологические, респираторные и аллергические недуги — лишь малая часть тех рисков, которые возникают из-за ухудшения экологической обстановки. В этих условиях обеспечение экологической безопасности становится необходимым шагом для минимизации вредного воздействия на здоровье населения и сохранения будущего поколения.

Выбросы тяжёлых металлов, радиация и присутствие канцерогенных веществ в окружающей среде способствуют развитию раковых заболеваний. Промышленные регионы и места техногенных катастроф наиболее подвержены этим рискам. Согласно данным, наиболее высокие показатели заболеваемости злокачественными новообразованиями наблюдаются в экологически неблагоприятных областях, таких как Восточно-Казахстанская, Карагандинская и Павлодарская области. Например, в Восточно-Казахстанской области уровень заболеваемости составляет 395,5 случаев на 100 тысяч женщин и 339,9 случаев на 100 тысяч мужчин, что значительно превышает средние показатели по стране. Основными факторами, влияющими на рост онкологических заболеваний, являются загрязнение воздуха, воды и почвы, вызванное промышленными выбросами, радиационным фоном (например, в зоне Семипалатинского ядерного полигона) и другими техногенными воздействиями. В таких городах, как Усть-Каменогорск и Караганда, уровень загрязнения воздуха оценивается как очень высокий, что также способствует увеличению числа заболеваний

Загрязнённый воздух с высоким содержанием углекислого газа, оксидов азота и других токсичных веществ приводит к росту хронических заболеваний лёгких, таких как астма, бронхит и хроническая обструктивная болезнь лёгких (ХОБЛ). Согласно данным, наиболее неблагоприятная экологическая обстановка наблюдается в промышленных регионах, таких как Карагандинская, Павлодарская и Восточно-Казахстанская области. Загрязнение воздуха, вызванное выбросами промышленных предприятий, автомобильного транспорта и угольных электростанций, является основным фактором, способствующим росту этих заболеваний.

Например, в крупных городах, таких как Алматы и Караганда, уровень загрязнения воздуха превышает допустимые нормы, что приводит к увеличению числа случаев астмы и ХОБЛ. В 2023 году в Казахстане было зарегистрировано более 200 тысяч случаев хронических заболеваний дыхательной системы, причём значительная часть из них связана с воздействием загрязнённого воздуха.

Химические вещества, находящиеся в воздухе, воде и продуктах питания, могут вызывать аллергии, включая кожные реакции, отёк дыхательных путей и другие формы гиперчувствительности. Наиболее неблагоприятная экологическая обстановка наблюдается в промышленных регионах, таких как Карагандинская, Павлодарская и Восточно-Казахстанская области, где уровень загрязнения воздуха и воды превышает допустимые нормы. Загрязнение воздуха, вызванное выбросами промышленных предприятий и автомобильного транспорта, является основным фактором, способствующим развитию аллергий. В крупных городах, таких как Алматы и Караганда, фиксируется рост случаев аллергических реакций, связанных с воздействием токсичных веществ в атмосфере.

Понятие «экологическая безопасность» в современном научном и практическом контексте продолжает оставаться новым и недостаточно исследованным. Это сложное и многогранное явление, которое затрагивает как природную, так и социальную сферу. Расхождения учёных в трактовке сущности, структуры и содержания этой категории закономерно влияют на её понимание и реализацию в различных регионах, включая Республику Казахстан. Отсутствие единого подхода делает задачу формирования экологической безопасности сложной, но одновременно крайне важной [3].

Экологическая безопасность включает совокупность условий, необходимых для защиты населения от вредного воздействия окружающей среды и обеспечения устойчивости экосистем. Однако до сих пор в Казахстане и на международном уровне отсутствует чёткое и общепринятое определение этой категории. Это связано с её междисциплинарным характером, включающим в себя экологические, социальные, экономические и правовые аспекты. Кроме того, сложность заключается в быстром изменении окружающей среды под влиянием глобализации, технологического прогресса и климатических изменений, что требует постоянной адаптации подходов.

Экологические угрозы, такие как изменение климата, загрязнение окружающей среды, деградация земель и истощение природных ресурсов, затрагивают ключевые аспекты национальной политики:

Экологические проблемы негативно влияют на экономическое развитие страны, создавая барьеры для устойчивого использования ресурсов и повышения конкурентоспособности Казахстана на международной арене. Например, опустынивание земель снижает продуктивность сельского хозяйства, что является одной из важных отраслей экономики [4].

Ухудшение экологической обстановки способствует росту хронических заболеваний и снижению качества жизни населения. Это вызывает социальное недовольство, что, в свою очередь, влияет на стабильность общества.

Загрязнение окружающей среды и ухудшение условий жизни могут способствовать миграции населения из экологически неблагоприятных регионов, что влечёт за собой демографические дисбалансы.

Экологическая безопасность становится важным элементом национальной и международной политики Казахстана, определяя его приоритеты

Для формирования эффективной стратегии экологической безопасности Казахстану важно разработать единый подход, который будет учитывать национальные особенности и международный опыт. Этот подход должен включать:

- Классификацию экологических угроз - чтобы понять их природу и масштабы воздействия.
- Интеграцию экологических аспектов во все сферы управления - от экономики до социальной политики.
- Развитие законодательства - чётко определяющего ответственность за нарушения экологической безопасности.
- Образование и просвещение - чтобы повысить осведомлённость общества о важности экологической безопасности.
- Международное сотрудничество. Активное взаимодействие с соседними государствами и участие в глобальных экологических инициативах, таких как Парижское соглашение по климату.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан 1995 года 30 августа (с изменениями и дополнениями 2022)
2. Рябина З.Н., Маханова Г.С., Исабаев Б.М. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан Журнал Вестник Оренбургского государственного университета 2011. с 362-365
3. Амандыкова Л.К., Рахимов Е.Т. К вопросу экологической безопасности в Республике Казахстан 2016. С.134-141
4. Бекишева Сабигуль Джанабаевна. Экологическое право Республики Казахстан. - Караганда, 2009.

ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ДАУЛАРДЫ ШЕШУДЕ МЕДИАЦИЯНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Шинтаева Ф.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы предупреждения и эффективного разрешения трудовых споров на глобальном уровне как одно из основных направлений трудовых отношений.

Summary. This article discusses the prevention and effective resolution of labor disputes at the global level as one of the main areas of labor relations.

Бүгінгі таңда медиация институты жанжалдарды шешудің әлемдік тәжірибесінің ажырамас бөлігі болуда. Оның тиімділігі мен динамикалық дамуы планетаның барлық бұрыштарында байқалады. Медиация дауларды бейбіт жолмен шешу тәсілі ретінде жоғары өнімділікті көрсетіп қана қоймай, әлеуметтік және құқықтық кеңістікте маңызды орын алады. Бірқатар елдерде медиация жарты ғасырдан астам уақыт бойы қолданылып келеді, бұл оның тұрақтылығы мен қазіргі мағынасында құндылығын растайды.

Бүгінде жаһандық деңгейде еңбек дауларының алдын алу және оларды тиімді шешу мәселелері еңбек қатынастарының негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл үрдіс еңбек ұжымдарының үйлесімді жұмысын қамтамасыз етуге, жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасындағы сенімді нығайтуға және еңбек өнімділігін арттыруға бағытталған.

Еңбек даулары – бұл еңбек қатынастарының ажырамас бөлігі. Қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасындағы пікірлердің, құқықтар мен мүдделердің қақтығысы еңбек жанжалдарының табиғи көрінісі болып табылады. Еңбек қатынастарының күрделі құрылымы мен түрлі мүдделердің үйлесуі бұл мәселелерді толығымен болдырмауды қиындатады. Сондықтан еңбек дауларының алдын алу мен оларды реттеудің тиімді тәсілдерін қолдану өзекті болып қала береді.

Еңбек дауларының алдын алудың тиімді тетіктері:

I. Ұжымдық келіссөздер жүргізу. Ұжымдық келіссөздер – бұл жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасындағы даулардың алдын алу және еңбек қатынастарын тұрақтандырудың ең тиімді тәсілдерінің бірі. Олар тараптардың мүдделерін үйлестіруге, өзара түсіністікке қол жеткізуге және ортақ шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Ұжымдық келіссөздер тек еңбек ұжымдары үшін ғана емес, сонымен қатар жалпы қоғам үшін маңызды рөл атқарады, себебі олар әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық дамуға ықпал етеді.

Ұжымдық келіссөздердің негізгі артықшылықтары.

- Тараптардың мүдделерін ескеру. Ұжымдық келіссөздер барысында әр тарап өз ұстанымын білдіріп, негізгі мәселелер бойынша ортақ шешімге келеді. Бұл мүдделердің үйлесуіне және әділдікке қол жеткізуге ықпал етеді.

- Сенім мен ынтымақтастықты нығайту. Ашық диалог жүргізу жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасында сенім орнатып, өзара түсіністікке негізделген тұрақты қарым-қатынастарды қалыптастырады.

- Еңбек дауларының алдын алу. Келіссөздер қызметкерлердің талаптарын уақтылы қарауға және жұмыс шарттарын жақсартуға көмектеседі. Бұл даулар мен қақтығыстардың туындау ықтималдығын төмендетеді.

- Тұрақтылық пен даму. Ұжымдық келіссөздер еңбек ортасын тұрақтандыру арқылы ұйымның тиімділігі мен өнімділігін арттырады, бұл жалпы экономикалық өсімге ықпал етеді.

Ұжымдық келіссөздер келесідей кезеңдерді қамтиды:

- Дайындық кезеңі - екі тарап келіссөздерге қажетті ақпаратты жинап, өздерінің ұсыныстарын әзірлейді.

- Келіссөз жүргізу кезеңі - ашық диалог барысында тараптар өз мәселелерін талқылап, ортақ шешімдерді әзірлейді.

- Шешімді бекітукезеңі - қабылданған келісімдер еңбек шарттарына енгізіліп, ресми түрде құжатталады.

Ұжымдық келіссөздер тек еңбек қатынастарында ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде, мысалы, еңбекақыны көтеру, еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету және жұмыс жағдайларын жақсарту салаларында да маңызды рөл атқарады.

II. Еңбек шарттарын нақтылау. Еңбек шарттарын нақтылау – еңбек қатынастарын реттеудің тиімді тәсілі. Ол қызметкерлер мен жұмыс беруші арасында ашықтықты қамтамасыз етіп, еңбек дауларының алдын алуға мүмкіндік береді. Заңнамалық талаптарға сәйкес құрылған нақты еңбек шарттары еңбек ортасының тұрақтылығы мен өнімділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл тек еңбек саласының ғана емес, жалпы қоғамның тұрақтылығы мен дамуының маңызды аспектісі болып табылады. Еңбек шарттарын дұрыс құру – салауатты жұмыс ортасын қалыптастырудың негізі. Еңбек шарттарының нақты көрсетілуі кез келген түсінбеушілікті болдырмайды. Мысалы, жалақы мөлшері, жұмыс уақыты немесе еңбек қауіпсіздігі мәселелері нақты анықталған кезде, олардың төңірегінде даулар туындамайды. Нақты еңбек шарты тараптардың құқықтық тұрғыдан қорғалуын қамтамасыз етеді. Еңбек шартында заңнамалық талаптарға сәйкес көрсетілген ережелер қызметкер мен жұмыс берушінің мүддесін сақтайды. Ашық және нақты еңбек шарттары жұмыс беруші мен қызметкерлер арасында сенімді нығайтады, бұл өз кезегінде еңбек ортасының өнімділігін арттырады. Міндеттемелер мен құқықтарды нақтылау жұмыс беруші мен қызметкердің өз міндеттерін түсінуге және оларды уақтылы орындауға мүмкіндік береді.

Еңбек шарттарын нақты және заңнамалық талаптарға сәйкес құру үшін келесі қадамдарды жүзеге асыру қажет:

1. Барлық құқықтар мен міндеттемелерді анық көрсету - жалақы мөлшері, жұмыс графигі, демалыс күндері сияқты маңызды мәліметтерді нақты көрсету.

2. Еңбек қауіпсіздігі талаптарын енгізу - қызметкерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында шартқа еңбек қауіпсіздігі ережелерін қосу.

3. Заңгерлермен кеңесу - құжаттың заңдық тұрғыдан дұрыс құрылуын қамтамасыз ету үшін маманның көмегіне жүгіну.

III. Қызметкерлерді қолдау жүйесі. Қызметкерлерді қолдау жүйесі – бұл ұйымдардың табысты дамуының және салауатты еңбек ортасын қалыптастырудың маңызды аспектісі. Қызметкерлердің сұрақтары мен мәселелерін уақытылы шешу, әлеуметтік қолдау көрсету және дағдыларды дамытуға мүмкіндік беру – олардың қанағаттану деңгейін арттырудың және жанжалдардың алдын алудың тиімді жолдары. Мұндай жүйе ұйымның жұмыс істеу нәтижелілігін ғана емес, сонымен қатар жалпы қоғамдағы еңбек мәдениетін нығайтуға ықпал етеді. Қызметкерлерге жұмыс барысында туындаған қиындықтарды жылдам және тиімді шешуге қолдау көрсету маңызды. Ашық диалог пен әртүрлі бөлімдер арасындағы ынтымақтастық, проблемаларды уақытылы анықтап, қажетті шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Қызметкерлерге психологиялық және әлеуметтік көмек көрсету, олардың өмірлік жағдайларына назар аудару – еңбек ортасының тұрақтылығын қамтамасыз етудің басты факторы. Әлеуметтік қолдау әртүрлі форматта көрсетілуі мүмкін: медициналық көмек, материалдық қолдау немесе икемді жұмыс кестесі.

Қызметкерлердің кәсіби дағдыларын дамытуға жағдай жасау олардың мотивациясын арттырып, ұйымның ұзақ мерзімді табыстылығын қамтамасыз етеді. Оқыту бағдарламалары, тренингтер мен курстар қызметкерлердің кәсіби өсуін қолдайды.

Қолдау жүйесі қызметкерлердің өздерін бағалы әрі маңызды екенін сезінуге мүмкіндік береді. Бұл олардың жұмысына деген жауапкершілігін арттырып, мотивация деңгейін күшейтеді. Уақытылы қолдау көрсету және ашық қарым-қатынас жанжалдардың туындау ықтималдығын төмендетеді. Әр қызметкер өз мәселесі еленетінін және шешілетінін түсінгенде, ұйым ішіндегі қарым-қатынас сапасы жақсарады. Қолдау жүйесі қызметкерлердің жұмысқа толықтай берілуін қамтамасыз етеді. Олардың психологиялық жай-күйі жақсарған сайын, ұйымның жалпы нәтижелілігі артады, ұйымдар арасындағы сенімді нығайтып, жанжалдардың алдын алып, еңбек ортасының сапасын арттырады. Қолдау жүйесін дамытуға инвестиция салу – ұйымның ұзақ мерзімді табысты болуына жасалған тиімді қадам. Бұл тек жұмыс берушінің емес, қызметкерлердің де әл-ауқатына оң әсер ететін маңызды фактор.

Еңбек даулары туындаған жағдайда, оларды тиімді шешудің бірнеше жолы бар:

- Медиация – еңбек дауларын бейбіт жолмен шешудің ең тиімді құралдарының бірі. Бұл әдіс тараптардың мүдделерін ескеріп, ортақ келісімге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

- Татуластыру комиссиялары. Жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы жанжалдарды қарайтын арнайы комиссиялар еңбек дауларын шешуде үлкен рөл атқарады.

- Еңбек арбитражы. Егер тараптар өзара келісімге келе алмаса, дауларды арбитраж арқылы шешу мүмкін [1].

Осы тәсілдердің маңызды нысаны медиация арқылы дауларды шешу. Еңбек дауларын шешуде медиация маңызды рөл атқарады, себебі бұл тәсіл жанжалдарды бейбіт жолмен шешудің ең тиімді әдістерінің бірі болып саналады. Медиация тараптар арасындағы ашық диалогқа негізделген. Бұл әдіс жұмыс берушілер мен қызметкерлерге өзара пікір алмасып, ортақ шешім табуға мүмкіндік береді. Диалог жанжалдың негізгі себептерін анықтап, түсіністікке қол жеткізудің маңызды құралы [2]. Медиация сот процестеріне қарағанда уақытты аз алады және шығындарды айтарлықтай қысқартады. Бұл тәсіл еңбек дауын тез арада шешуге мүмкіндік береді, нәтижесінде жұмыс процесі үзіліссіз жалғасады. Медиация барысында тараптар өз құқықтары мен міндеттерін өзара түсініп, келісімге келеді. Бұл еңбек қатынастарындағы сенімділікті күшейтіп, ұзақ мерзімді ынтымақтастыққа ықпал етеді. Сот процесі көбінесе эмоционалды түрде ауыр болады, ал медиация керісінше, тараптардың қарым-қатынасын сақтап, жанжалдарды бейбіт жолмен шешуге бағытталған. Медиация ерікті процесс болып табылады, яғни тараптар медиативтік келісімге өз еркімен келеді. Сонымен қатар, медиатордың бейтараптығы тараптардың біреуінің мүддесін қолдамауға кепілдік береді.

Қазақстанда медиация институты біршама дамып келеді. Еңбек дауларын шешуде медиацияны қолдану сот жүйесіне түсетін жүктемені азайтып, еңбек қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз етеді. 2011 жылы қабылданған «Медиация туралы» заң осы тәсілді ұлттық деңгейде дамытудың негізін қалады [3]. Бұл процесс кәсіпкерлер мен қызметкерлерге өзара тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік беріп, әлеуметтік серіктестікті нығайтуға ықпал етеді. Медиация – бұл тек қана құқықтық құрал емес, сонымен қатар еңбек ұжымдарының үйлесімді жұмысын қамтамасыз етудің кепілі [4].

Қазақстанда еңбек дауларын шешу үшін бірнеше негізгі заңдар мен нормативтік актілер қолданылады. Олар еңбек қатынастарын реттеудің құқықтық негізін қамтамасыз етеді. Міне, солардың ішіндегі ең маңыздысы:

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. Бұл кодекс еңбек қатынастарын реттейтін негізгі құқықтық құжат болып табылады. Ол жұмыс берушілер мен қызметкерлердің құқықтары мен міндеттерін, еңбек шарттарын, жұмыс уақыты мен демалыс уақытын, сондай-ақ еңбек дауларын шешу тәртібін анықтайды.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Бұл кодекс еңбек даулары бойынша сот процестерін жүргізу тәртібін реттейді. Ол тараптардың құқықтарын қорғау және әділ шешім қабылдау үшін қажетті құқықтық негізді қамтамасыз етеді.

Медиация туралы заң. 2011 жылы қабылданған бұл заң еңбек дауларын бейбіт жолмен шешу үшін медиацияны қолдану тәртібін реттейді. Медиация еңбек дауларын сотқа дейінгі немесе соттан тыс реттеудің тиімді әдісі ретінде кеңінен қолданылады.

Ұжымдық шарттар мен келісімдер. Еңбек кодексіне сәйкес, жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасында ұжымдық шарттар жасалуы мүмкін. Бұл шарттар еңбек жағдайларын жақсартуға және даулардың алдын алуға бағытталған.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары. «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2024 жылғы 28 қарашадағы № 1 Нормативтік қаулысы. Жоғарғы Соттың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдану туралы қаулылары сот тәжірибесін біріздендіруге және еңбек дауларын шешу тәртібін нақтылауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мырзаханова М.Н., Кузнецов А.В., Тулегенов Ш.Б. Основы юридической конфликтологии и медиации. Кокшетау, 2016. С. 123-135
2. Раисова Б. Медиация в уголовном процессе: новые тенденции в практике и в обучении. Астана, 2016. С. 68-75
3. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы (2025 жылғы 10.01 өзгерістер мен толықтырулармен)
4. Мырзаханова М.Н., Мырзаханов Е.Н. Медиация и право. Монография. 2014. С. 89-96

УДК 343.1

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОЙ СРЕДЫ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Шляхтова О.Г.

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины,
г. Гомель, Республика Беларусь

Түйін. Мақалада ақпараттық-коммуникативтік орта ұғымы, оның элементтері мен Беларусь Республикасының қылмыстық процестегі рөлі, оның элементтері қаралды.

Summary. The article discusses the concept of information and communication environment, its elements and role in the criminal process of the Republic of Belarus, its elements.

Современная эпоха цифровизации и глобальных коммуникаций отмечена превращением информации в универсальный общественный ресурс. Благодаря развитию всемирной цифровой инфраструктуры («сетового пространства»), данные теперь могут структурироваться и распространяться с учетом потребностей конкретных пользователей – от частных лиц до корпораций. Это открывает доступ не только к электронным библиотекам, архивам исторических документов и специализированным базам данных, но и обеспечивает мгновенное взаимодействие между людьми: обмен информацией с коллегами, совместную работу над проектами или дискуссии с единомышленниками в режиме реального времени.

Прогресс в сфере информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) кардинально изменил способы взаимодействия с информацией. Использование

распределенных интернет-ресурсов позволило создать систему интерактивного обмена данными, что привело к формированию принципиально нового понятия – «информационно-коммуникативной среды», которая объединяет технические возможности, социальные практики и цифровые инструменты, становясь основой для инноваций в образовании, бизнесе и научных исследованиях.

Данное понятие широко используется в научных и общественных дискуссиях и в основном имеет технологическую, социокультурную и гуманитарную направленность исследования, однако отсутствует в действующем национальном законодательстве. На международном уровне оно трактуется как «информационные коммуникативные среды, что подразумевает под собой информационные системы, обеспечивающие оперативное взаимодействие людей, технических средств и программного обеспечения, находящихся на значительном удалении друг от друга» [1].

В уголовном процессе Республики Беларусь понятие информационно-коммуникативной среды заключается в системе правовых, организационных и технических механизмов, обеспечивающих взаимодействие участников процесса, обмен информацией, обеспечение безопасности и контроля за соблюдением закона, а также соблюдение процессуальных норм.

Такие нормы можно выделить в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Беларусь (далее – УПК) [2]:

- статья 219. Применение звуко- и видеозаписи при допросе. Эта статья определяет процедуру допроса свидетелей, подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего. Она также устанавливает право сторон на использование звуко- и видеозаписи допроса, а также правила и процедуры для их использования;

- статья 66. Меры по обеспечению безопасности. Данная статья к иным процессуальным мерам безопасности относит использование технических средств контроля; прослушивание переговоров, ведущихся с использованием технических средств связи, и иных переговоров;

- статья 224¹. Проведение допроса, очной ставки, предъявление для опознания с использованием систем видеоконференцсвязи (веб-конференции), в которой устанавливается правила допроса потерпевшего, свидетеля, очная ставка или предъявление для опознания лиц и (или) объектов с участием потерпевшего или свидетеля могут быть проведены дистанционно с использованием систем видеоконференцсвязи (веб-конференции). Применение систем видеоконференцсвязи (веб-конференции) при производстве следственных действий должно обеспечивать возможность реализации участниками следственного действия их прав и исполнения обязанностей, предусмотренных УПК;

- статья 88. Доказательства. Здесь установлены правила и процедуры для сбора, хранения, обработки и использования доказательств, включая правила для использования информационно-коммуникативных средств (звуко- или видеозаписи хода судебных заседаний, показания подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего, свидетеля, в том числе их звуко- и видеозапись и другие носители информации);

– статья 186. Деятельность органов дознания по уголовным делам, определяющая правила для установления и закрепления следов преступления, в том числе наложение ареста на имущество, почтово-телеграфные и иные отправления, прослушивание и запись переговоров.

Основными элементами информационно-коммуникативной среды в уголовном процессе являются:

1) Нормативные правовые акты, которые задают базовые правила взаимодействия участников процесса, регулируют использование электронных технологий в государственных органах и устанавливают правила использования электронных документов в процессуальной деятельности.

2) Коммуникативные нормы между участниками процесса, заключающиеся, например, в соблюдении тайны следствия, праве на защиту и доступ к материалам дела, этических правилах общения.

3) Системы связи и передачи информации – телефонные сети, Интернет, электронная почта, факсимильные и другие средства связи, которые используются для передачи информации между участниками уголовного процесса.

4) Системы хранения и обработки информации, которые включают базы и банки данных, электронные архивы, информационные системы, используемые для хранения и обработки информации, связанной с уголовным процессом.

5) Системы видеонаблюдения и аудиозаписи, используемые для контроля за процессом рассмотрения уголовного дела, а также для записи показаний свидетелей и других участников процесса.

6) Системы защиты информации и обеспечения безопасности, включающие в себя системы шифрования, системы контроля доступа к информации, системы видеонаблюдения и охраны, которые используются для обеспечения безопасности участников уголовного процесса и защиты конфиденциальной информации.

7) Организационные меры, представляющие собой правила и процедуры, которые регулируют использование информационно-коммуникативных средств в уголовном процессе, а также меры по обеспечению доступа к информации и контролю за ее использованием.

Значимая роль информационно-коммуникативной среды в уголовном процессе Республики Беларусь заключается в выполнении ею нескольких ключевых функций:

1) цифровизация документооборота и автоматизация процессов ведет к сокращению сроков рассмотрения дел за счёт электронного распределения дел, уведомлений и способствует повышению эффективности судопроизводства;

2) управление доказательствами, заключающееся в возможности использования цифровых инструментов для сбора и анализа данных (например, записи камер видеонаблюдения; восстановление удаленной информации);

3) межведомственное взаимодействие, которое представляет собой интегрированные базы данных (например, МВД, КГК, суды) для оперативного доступа к информации о преступлениях, подозреваемых и судимостях, а также

проведение допросов, судебных заседаний с удаленным участием свидетелей или экспертов (актуально в условиях пандемии);

4) опубликование обзоров судебных практик, постановлений и решений на официальных интернет-порталах и информирование граждан (например, онлайн-сервисы для получения справочной информации, электронных обращений и т.д.);

5) обеспечение конфиденциальности персональных данных участников уголовного процесса и информационной безопасности;

6) использование информационно-коммуникативной среды для международного сотрудничества в борьбе с транснациональной преступностью.

Таким образом, информационно-коммуникативная среда в уголовном процессе играет важную роль в обеспечении справедливости и эффективности уголовного правосудия. Она позволяет участникам процесса обмениваться информацией и доказательствами, осуществлять права на защиту и участие в процессе, а также обеспечивает защиту конфиденциальности и персональных данных.

Список использованной литературы

1. Концепция согласованной социальной политики государств-членов ЕврАзЭС, представленная постановлением Бюро Межпарламентской Ассамблеи Евразийского экономического сообщества от 17 нояб. 2005 г., № 13 [Электронный ресурс] // Документы заседания Бюро Межпарламентской Ассамблеи Евразийского экономического сообщества. – Режим доступа: <https://etalonline.by/document/?regnum=f20500064>. – Дата доступа : 06.05.2023.

2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : 16 июля 1999 г, № 295-З : принят Палатой представителей 24 июня 1999 г. : одобрен Советом Республики 30 июня 1999 г. : в ред. Закона Республики Беларусь от 09.03.2023 г., № 256-З // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

НАПРАВЛЕНИЕ: АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР / ИНФОРМАЦИОННЫЕ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ

ОӘЖ 004.056

АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ КИБЕРШАБУЫЛДАРДАН ҚОРҒАУ: НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕР МЕН ӘДІСТЕР

Алимбекова А.Т.

Қазақстан, Шымкент қаласы, «Мирас» университеті

Резюме. В статье рассматриваются принципы и методы защиты информационных атак от киберпреступлений как для обычного пользователя, так и для организаций. Были выбраны наиболее оптимальные способы защиты, которым необходимо придерживаться, чтобы защититься от кибератак. Цель данной статьи заключается в обобщении возможных методов, которые помогут обезопасить информационную систему от потенциальных внешних угроз, а также в осознании важности информационной безопасности.

Summary. This article discusses the principles and methods of defending information attacks against cybercrime for both the average user and organisations. The best defence methods to be followed in order to protect oneself from cyber attacks have been selected. The purpose of this article is to summarise the possible methods that can help secure an information system from potential external threats and to realise the importance of information security.

Қазіргі заманда ақпараттық инфрақұрылым саласындағы ең көп таралған қауіптер, яғни олар вирустар, қарапайым зиянды кодтар болып табылады. Мұны бір сөзбен сипаттайтын болсақ, яғни кибершабуылдар дейді. Компьютерлік жүйелер, ұйымдар және тіпті қарапайым пайдаланушылар кибершабуылдардың нысаны болып саналады. Өкінішке орай, көптеген кибершабуылдар бар. Олардың таралуы байланысты ақпараттық технологиялар мен ақпараттық инфрақұрылымды дамыту тұтастай алғанда, сондықтан өзіңізді және ақпараттық жүйеңізді киберқылмыстардан қорғай білу қажет. Кибершабуылдардың жіктелуіне талдау жүргізу, сондай-ақ қарапайым пайдаланушы мен ұйымдар үшін кибершабуылдардан қорғаудың әдістері мен әдістерін зерттеу негізгі мақсат болып табылады.

"Кибершабуыл" ұғымына тереңірек үңілу керек. Сонымен, кибершабуыл - бұл рұқсатсыз қол жеткізу, деректерді жою немесе өзгерту және басқа компьютерлерге немесе желілерге зиян келтіру үшін компьютерлік жүйелерді пайдалану әрекеті. Мұндай ақпараттық құқық бұзушылықтар өте қауіпті жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Мысалы, бұл құпия ақпаратты ұрлау, әртүрлі деректердің бүлінуі, ақпараттық жүйелерге қол жеткізуді бұғаттау, тіпті қаржылық шығындар, сондай-ақ ұлттық мемлекеттердің қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін [1].

Мысалы, "фишинг" сияқты кибершабуылдар бар. Қысқаша айтқанда, фишинг-зиянды хаттарды поштаға тарату. Мұндай "хаттар" байланыс арнасы сенімді адам немесе жақсы беделге ие брендтер атынан әрекет ететіндігімен

сипатталады. Содан кейін бұл хаттар қауіпті сілтемелерді тарату үшін таратылады. Бұл осылай жұмыс істейді, пайдаланушы сілтемені нұқып, жалған параққа түседі, онда оған логин мен парольді енгізу ұсынылады, содан кейін киберқылмыскерлер пайдаланушының есептік жазбасына кіре алатындай етіп шығады.

Кибершабуылдардың келесі түрі - "SQL инъекциясы". Бұл шабуыл кез-келген әрекетті орындау үшін дерекқорға жүгінуді көздейтіндігімен сипатталады. Осылайша, киберқылмыс сәтті жасалған кезде, деректер сұрау логикасын өзгертеді және қылмыскерге қажет әрекеттерді орындайды.

Кибершабуылдың тағы бір түрі бар және бұл "сайтаралық сценарий". Шабуылдың бұл түрі сенімсіз дереккөздің өз кодын қосымшаға енгізу мүмкіндігіне ие болуымен сипатталады. Бұл киберқылмыстың мақсаты - шабуылдаушыбасқа Пайдаланушының cookie файлдарын ұрлауы мүмкін, содан кейін ол ретінде көрінуі мүмкін [2].

Сондай-ақ, кибершабуылдардың басқа түрлері бар, мысалы, ransomware, деректердің бұзылуы, әлеуметтік инженерия, трояндар, вирустар, ботнет шабуылдары, сондай-ақ төлем бағдарламаларын пайдалану.

Киберқылмыстардың негізі, ең алдымен, ақпараттық жүйелердің кез-келген осалдығын пайдалану болып табылады. Толық қорғаныс үшін жүйенің әлсіз тұсын түсіну керек және кибершабуылдың алдын алуға тырысу керек. Алайда, егер біз ұйым туралы киберқылмыс объектісі ретінде айтатын болсақ, бірақ мұнда ұйымдарға, әсіресе ірі ұйымдарға, олардың ауқымы мен ақпараттық инфрақұрылымның дамуына байланысты өз жүйелерін зиянкестердің енуінен қорғау қиынға соғатынын түсіну қажет.

Осылайша, кибершабуылдардан қорғану үшін кейбір әдістер мен принциптерді бөліп көрсетуге болады. Төмендегі әдістер қарапайым пайдаланушыны қорғау әдістеріне, сондай-ақ ұйымдарды қорғау әдістеріне бөлінеді. Аталған кибершабуыл нысандарының әдістері әртүрлі, өйткені қарапайым пайдаланушы үшін қорғаныс "әлсіз" болуы мүмкін және оның көлемі мен пайдаланылған компьютерлік желілердің санына байланысты ұйымға киберқылмыстың алдын ала алмайды [3].

Өзіңізді кибершабуылдардан қорғаудың бірнеше жолы бар.

Біріншіден, тек лицензияланған бағдарламалық жасақтаманы пайдалану керек, өйткені лицензияланбаған бағдарламалық жасақтаманы пайдалану үшін Авторлық құқық туралы заңды бұзғаны үшін кем дегенде жауап берілуі мүмкін.

Екіншіден, сіз тиімді антивирустық қорғаныс құралдарын пайдалануыңыз керек, жалпы қауіпсіздікті сақтаудың қажеті жоқ.

Үшіншіден, ең маңызды файлдарды тек компьютерде ғана емес, сонымен қатар алынбалы медиада, мысалы, флэш-дискілерде, флэш-карталарда, алынбалы қатты дискілерде және т.б. сақтау керек.

Сондай-ақ, қарапайым пайдаланушыға арналған ұсыныс қарапайым парольдерді, сондай-ақ әртүрлі қолданбаларға, сайттарға, жүйелерге кіру үшін бірдей құпия сөзді пайдаланудың қажеті жоқ [4].

Сондықтан тиімді техникалық қорғаныс құралдарын қолану қажет:

- Қолданылатын бағдарламалық жасақтамаға арналған жаңартулар мен патчтарды орталықтандырылған басқару жүйелері. Жаңарту жоспарларына дұрыс басымдық беру үшін қауіпсіздіктің өзекті қатерлері туралы мәліметтерді ескеру қажет.

- Қызметкерлер ашқанға дейін корпоративтік электрондық поштадағы зиянды файлдарды анықтауға және бұғаттауға қабілетті файлдарды динамикалық тексеруге арналған кіріктірілген оқшауланған ортасы ("құмсалғыш") бар антивирустық қорғаныс жүйелері және басқа вирустық қауіптер. Ең тиімдісі бір уақытта бірнеше өндірушілердің шешімдеріне негізделген, зиянды бағдарламалардың жасырын болуын анықтай алатын және әртүрлі деректер ағындарында - пошта, желі және веб-трафикте, файл қоймаларында, веб-порталдарда зиянды әрекеттерді анықтауға және бұғаттауға мүмкіндік беретін антивирустық бағдарламаны пайдалану болады. Таңдалған шешім файлдарды нақты уақытта ғана емес, сонымен қатар бұрын тексерілгендерді автоматты түрде талдауға мүмкіндік беруі маңызды, бұл қолтаңба базаларын жаңарту кезінде бұрын анықталмаған қауіптерді анықтайды [5].

- SIEM шешімдері-ақпараттық қауіпсіздік инциденттерін уақтылы анықтау және оларға тиімді әрекет ету. Бұл зиянды белсенділікті, инфрақұрылымды бұзу әрекеттерін, шабуылдаушының болуын уақтылы анықтауға және қауіптерді бейтараптандыру бойынша жедел шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

- БҚ-да қауіпсіздікті талдаудың және осалдықтарды анықтаудың автоматтандырылған құралдары.

- Қолданба деңгейіндегі брандмауэрлер (web application firewalls) — веб-ресурстарды қорғаудың алдын алу шарасы ретінде.

- Желілік трафикті терең талдау жүйелері - нақты уақыттағы және сақталған трафик көшірмелеріндегі күрделі мақсатты шабуылдарды анықтау. Мұндай шешімді қолдану бұрын анықталмаған бұзу фактілерін көріп қана қоймай, сонымен қатар нақты уақыт режимінде желілік шабуылдарды, соның ішінде зиянды бағдарламалар мен хакерлік құралдарды іске қосуды, бағдарламалық жасақтаманың осалдықтарын пайдалануды және домен контроллеріне шабуылдарды бақылауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл бұзушының инфрақұрылымда жасырын болу уақытын едәуір қысқартуға, сол арқылы маңызды деректердің ағып кету және бизнес-жүйелердің жұмысының бұзылу тәуекелдерін азайтуға, зиянкестердің болуынан болатын қаржылық шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

- DDoS-қа қарсы мамандандырылған қызметтер.

Ұйымдарды ақпараттық жүйелерге енуден қорғау үшін басқа әдістер мен принциптер бар. Біріншіден, ұйымдар дайындалуы керек, яғни төтенше жағдайларда стратегиялар мен жоспарлар болуы керек, сонымен қатар, әрине, олардың "әлсіз жақтарын" түсініп, білуі керек. Сондай-ақ, кіріктірілген оқшауланған ортасы бар антивирустық қорғаныс жүйелерін енгізу қажет. Ең тиімдісі бірден бірнеше өндірушілердің шешімдеріне негізделген антивирустық

бағдарламалық жасақтаманы енгізу болады [6]. Мұндай жүйелер зиянды бағдарламалардың жасырын болуын анықтай алады, олар ақпараттық жүйелердегі шабуылдарды анықтайды, сонымен қатар бұғаттайды. Ұйымдарды кибершабуылдардан қорғаудың тағы бір шешімі-желілік трафикті терең талдау жүйелерін енгізу. Бұл түрдегі жүйелер нақты уақытта да, трафиктің сақталған көшірмелерінде де күрделі мақсатты шабуылдарды анықтай алады [7].

Қорыта айтқанда, киберқылмыстар күн сайын қауіпті бола бастады, тек ұйымдарға ғана емес, сонымен қатар қарапайым пайдаланушыларға да кері әсерін тигізеді, сондықтан олардың жасалуына жол бермеу үшін, сондай-ақ олардың ақпараттық жүйесін қорғау үшін мүмкіндігінше дайын болу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Малюк А.А. Введение в защиту информации в автоматизированных системах: Учебн. пособие для вузов / Малюк А.А., Пазизин С.В., Погожий Н.С. - М.: Горячая линия - Телеком, 2017.
2. Снытников А.А. Лицензирование и сертификация в области защиты информации. - М.: Гелиос АРВ, 2016.
3. Стрельцов А.А. Правовое обеспечение информационной безопасности России: теоретические и методологические основы. - Минск, 2015.
4. Хорев А.А. Защита информации от утечки по техническим каналам: Учебн. пособие. - М.: МО РФ, 2016.
5. Язов Ю.К. Основы методологии количественной оценки эффективности защиты информации в компьютерных сетях. - Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 2018.
6. Будников С.А., Паршин Н.В. Информационная безопасность автоматизированных систем: Учебное пособие, издание второе, дополненное -Издательство им."Е.А.Болховитинова, Воронеж, 2019.
7. Щеглов А.Ю. Защита компьютерной информации от несанкционированного доступа. - С.-П., 2018.

ОӘЖ 65.011.56

СЕРВИСТІК ЖАБДЫҚТЫ ЖИНАҚТАУ МЕН МОНТАЖДАУДЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Асқар Е.Ә.

Информатика және компьютерлік ғылымдар,
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Резюме. На сегодняшний день автоматизация процессов сборки и монтажа сервисного оборудования стала ключевым фактором повышения эффективности производственных предприятий. Автоматизация повышает точность установки оборудования, позволяет экономить время и ресурсы, а также сокращать производственные ошибки. В данной статье рассматриваются преимущества автоматизации сборки и монтажа сервисного оборудования, современные технологические инструменты, методы их применения и последние тенденции в этой области.

Түйінді сөздер: Сервисное оборудование, автоматизация, информационные технологии, сборка, монтаж, искусственный интеллект, робототехника, производственная эффективность.

Summary. Currently, the automation of assembling and installing service equipment is a key factor in enhancing the efficiency of industrial enterprises. Automation improves the precision of equipment installation, saves time and resources, and reduces production errors. This article explores the advantages of automating the assembly and installation of service equipment, modern technological tools, implementation methods, and the latest trends in this field.

Key words: service equipment, automation, information technology, assembly, installation, artificial intelligence, robotics, production efficiency.

Қазіргі заманда цифрландыру мен автоматтандыру өндірістік процестерді түбегейлі өзгертуде. Ақпараттық технологиялардың дамуы кәсіпорындарға уақытты, қаржыны және адам ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [4]. Сервистік жабдықтарды жинақтау мен монтаждауды автоматтандыру осы процестердің сапасын арттырып, қол еңбегіне тән кемшіліктерді жояды. Мысалы, автоматтандырылған жүйелер демалыссыз жұмыс істейді, қателіктерді азайтады және өндіріс шығындарын төмендетеді [1]. Бұл мақалада сервистік жабдықтарды автоматтандырудың негізгі аспектілері, оның артықшылықтары мен қиындықтары, сондай-ақ заманауи технологиялардың рөлі зерттеледі.

Сервистік жабдықты жинақтау және монтаждау процесі

Сервистік жабдықты жинақтау және монтаждау – өндірістік немесе техникалық қызмет көрсету объектілерінде жабдықтарды дайындау, құрастыру және орнатуға бағытталған кешенді процесс. Бұл процесті келесі кезеңдерге бөлуге болады:

1. **Талаптарды анықтау** – жабдықтың түрі, техникалық сипаттамалары, орнату орнына қойылатын талаптарды талдау.
2. **Компоненттерді дайындау** – қажетті бөлшектерді таңдау, жеткізу немесе ішкі қорлардан алу.
3. **Жинақтауды жоспарлау** – құрастырудың реттілігін анықтау, техникалық құжаттаманы әзірлеу.
4. **Автоматтандырылған жинақтау** – робототехника немесе автоматты жүйелер арқылы бөлшектерді біріктіру.
5. **Монтаждау және тестілеу** – жабдықты орнату, оның дұрыс жұмыс істеуін тексеру.
6. **Қорытынды бағалау** – жабдықтың тиімділігі мен сапасын тексеріп, пайдалануға беру.
7. **Техникалық қызмет көрсету** – жабдықтың ұзақ мерзімді және тұрақты жұмысын қамтамасыз ету.

Дәстүрлі әдістермен атқарылғанда бұл кезеңдер көп уақыт пен ресурстарды қажет етеді. Мысалы, қол еңбегімен жинақтау бірнеше аптаға созылуы мүмкін, ал күрделі жабдықтарды орнату кезінде қателіктердің пайда болу ықтималдығы артады [3]. Автоматтандыру осы кемшіліктерді жоюға және процесті оңтайландыруға бағытталған.

Автоматтандырудың артықшылықтары

Сервистік жабдықтарды автоматтандырудың негізгі артықшылықтары:

Уақытты үнемдеу: Робототехника мен автоматты жүйелер жинақтау мен монтаждау уақытын 40-60%-ға қысқартады. Мысалы, Fanuc Robotics шешімдері құрастыру процесін бірнеше сағатқа дейін қысқарта алады [5].

Дәлдікті арттыру: IoT сенсорлары мен жасанды интеллект қателіктерді дер кезде анықтап, жабдықтың дұрыс орнатылуын қамтамасыз етеді [6].

Ресурстарды тиімді пайдалану: Автоматтандыру энергия шығындарын және материалдық қалдықтарды азайтады.

Қауіпсіздікті жақсарту: Қол еңбегінен туындайтын қауіп-қатерлер (мысалы, ауыр бөлшектерді көтеру) автоматтандыру арқылы жойылады.

Ұзақ мерзімді тиімділік: Predictive Maintenance технологиясы жабдықтың істен шығуын алдын ала болжап, тоқтап қалу уақытын қысқартады [2].

Заманауи технологиялар және олардың қолданылуы

Автоматтандыруды жүзеге асыруда бірнеше заманауи технологиялар маңызды рөл атқарады:

1. Робототехника: Robot Process Automation (RPA) бөлшектерді сұрыптау, құрастыру және монтаждауды автоматтандырады. Мысалы, Siemens компаниясының роботтары күрделі жабдықтарды құрастыруда қолданылады [1].

2. IoT (Заттар интернеті): Сенсорлар жабдықтың күйін бақылап, монтаждау кезіндегі ақауларды анықтайды. Мысалы, General Electric IoT шешімдері жабдықтың тиімділігін 20%-ға арттырады [6].

3. Жасанды интеллект (AI): AI техникалық құжаттаманы талдап, жинақтау мен монтаждаудың оңтайлы жоспарын ұсынады. Мысалы, Tesla зауыттарында AI өндірістік процестерді басқаруда қолданылады [2].

Автоматтандыруды енгізу кезеңдері

Автоматтандыруды табысты енгізу үшін мына қадамдарды орындау қажет:

Талаптарды талдау: Кәсіпорынның қажеттіліктері мен мақсаттарын анықтау.

Технологияларды таңдау: Робототехника, IoT немесе AI сияқты құралдарды зерттеу және таңдау.

Енгізу және тестілеу: Мамандардың көмегімен жүйені орнату және оның тиімділігін тексеру.

Қызметкерлерді оқыту: Персоналды жаңа технологиялармен жұмыс істеуге үйрету.

Мониторинг және оңтайландыру: Жүйенің жұмысын бақылап, қажет болған жағдайда жақсартулар енгізу.

Тиімділікті бағалау әдістері

Жабдықтың тиімділігін бағалау үшін мына әдістер қолданылады:

KPI (Key Performance Indicators): Монтаждау уақыты, дәлдік деңгейі және өнімділік көрсеткіштері өлшенеді.

OKR (Objectives and Key Results): Автоматтандырудың стратегиялық мақсаттары анықталады.

Predictive Maintenance: Жабдықтың істен шығуын алдын ала болжау арқылы техникалық қызмет көрсету жоспарланады [2].

Қиындықтар мен шешу жолдары

Автоматтандыруды енгізу кезінде кездесетін қиындықтар:

Жоғары бастапқы шығындар: Робототехника мен АІ жүйелері қымбатқа түседі. Шешім: мемлекеттік субсидияларды немесе лизингтік бағдарламаларды пайдалану.

Мамандардың жетіспеушілігі: Жаңа технологиялармен жұмыс істейтін білікті кадрлар тапшы. Шешім: қызметкерлерді оқыту және білім беру бағдарламаларын дамыту [3].

Интеграция мәселелері: Ескі жабдықтармен үйлесімділікті қамтамасыз ету қиын болуы мүмкін. Шешім: модульдік жүйелерді қолдану.

Қорытынды

Сервистік жабдықты жинақтау мен монтаждауды автоматтандыру – өндірістік тиімділікті арттырудың және бәсекеге қабілеттілікті күшейтудің заманауи шешімі. Робототехника, IoT және жасанды интеллект сияқты технологиялар процестерді оңтайландырып, уақыт пен ресурстарды үнемдейді [5]. Дұрыс жоспарлау және мамандарды дайындау арқылы кәсіпорындар жоғары сапалы жабдықтарды тезірек орнатып, нарықтағы позициясын нығайта алады. Болашақта автоматтандырудың рөлі тек арта түспек, сондықтан бұл технологияларды енгізу – заман талабына сай қадам.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Siemens. Automation Trends in Industrial Equipment Assembly. – 2023.
2. Маслова В.М. Автоматизация производственных процессов с использованием искусственного интеллекта // Экономические системы. – 2018. С. 56–59.
3. Карташевич Е.В. Инновации в автоматизации технического оборудования // Научные механизмы. – 2017. С. 65–71.
4. Захаров Д.К. Технологии автоматизации в промышленности // Вестник университета. – 2016.
5. Fanuc Robotics. Solutions for Automated Assembly and Installation. – 2023.
6. General Electric. IoT in Industrial Automation. – 2022.

ОӘЖ 004.415

КОНТЕЙНЕРЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМ ЖӘНЕ МИКРОСЕРВИСТЕР

Бақтибаев К.О.

Қазақстан, Шымкент қаласы, «Мирас» университеті

Резюме. В статье рассматриваются контейнерная инфраструктура и микросервисная архитектура как ключевые технологии современной разработки программного обеспечения. Контейнеризация обеспечивает изоляцию, переносимость и масштабируемость приложений, позволяя разрабатывать и развертывать программные продукты в любых средах. Микросервисная архитектура, в свою очередь, позволяет разбивать сложные системы на независимые, автономные сервисы, что упрощает их поддержку, масштабирование и интеграцию.

Summary. The article discusses container infrastructure and micro-service architecture as key technologies of modern software development. Containerization provides isolation, portability, and scalability of applications, allowing software products to be developed and deployed in any environment. The micro-service architecture, in turn, allows complex systems to be broken down into independent, autonomous services, which simplifies their support, scaling, and integration.

Контейнерлер-бұл қосымшаны және оның барлық тәуелділіктерін қамтитын жеңіл виртуалдандырылған орта. Виртуалды машиналардан (VM) айырмашылығы, контейнерлер хост операциялық жүйесінің өзегін пайдаланады, бұл оларды тиімдірек етеді.

Бағдарламалық жасақтаманың заманауи дамуы жоғары икемділікті, масштабтауды және сенімділікті қажет етеді. Бұл тұрғыда контейнерлік инфрақұрылым мен микросервистік архитектура бағдарламалық жасақтама жүйелерін тиімді жобалауға, орналастыруға және басқаруға мүмкіндік беретін негізгі технологияларға айналды.

Контейнерлеу құралдарына (Docker, Podman, LXC) және оркестрлеу жүйелеріне (Kubernetes, Docker Swarm, OpenShift), сондай-ақ микросервистердің өзара әрекеттесу құралдарына (API-шлюздер, хабарлама брокерлері, сервис-мештер) ерекше назар аударылады. Бұлтты платформаларды, жоғары жүктелген веб-жүйелерді және қаржылық қызметтерді қоса алғанда, осы технологиялардың артықшылықтары, қиындықтары және қолдану салалары қарастырылады.

Контейнерлеу қосымшалардың оқшаулануы мен тасымалдануын қамтамасыз етеді, ал микросервистер автономды, оңай басқарылатын қызметтер жиынтығы ретінде жүйелерді дамытуға мүмкіндік береді [1].

Контейнерлеу (немесе операциялық жүйе деңгейіндегі виртуалдандыру) - бұл операциялық жүйенің ядросына пайдаланушы кеңістігінің бір емес, бірнеше данасын қолдауға мүмкіндік беретін виртуалдандыру әдісі. Бұл үлгілер контейнерлер деп аталады. Орындалатын процестер тұрғысынан контейнерлер операциялық жүйенің жеке даналарымен бірдей. Әр түрлі контейнерлердегі бағдарламалар бір-біріне әсер ете алмайды. Контейнерлердің өзі хост операциялық жүйесінде сақталады.

Контейнерлеу шеңберінде операциялық жүйелердің толыққанды даналары да, минималды операциялық ортасы бар жеке қызметтерді оқшаулауды қамтамасыз ететін шешімдер де құрылуы мүмкін. Екінші топқа Docker шешімі кіреді.

Контейнер контейнерлеудің негізгі технологиялары:

- Docker-контейнерлерді құруға және басқаруға арналған ең танымал платформа;
- Podman-қауіпсіздікке бағытталған Docker баламасы;
- LXC (Linux контейнерлері) - ОЖ деңгейіндегі контейнерлеу технологиясы.

Контейнерлеудің артықшылықтары:

- Жеңілдік - контейнерлер VM-мен салыстырғанда аз ресурстарды алады.

- Портативтілік-контейнерлер кез-келген ортада бірдей жұмыс істейді (жергілікті, бұлтта, серверде).

- Оқшаулау-әрбір контейнер дербес жұмыс істейді, бұл жүйенің тұрақтылығын арттырады.

- Масштабтау-контейнерлік қосымшалар оңай масштабталады [2].

Контейнерлерді оркестрлеу. Контейнерлер саны артқан сайын оларды басқару қиындай түседі. Мұнда оркестр жүйелері көмекке келеді:

Kubernetes - контейнерлерді орналастыруды, масштабтауды және басқаруды автоматтандыратын ең танымал құрал.

Docker Swarm - бұл Docker-ге енгізілген оркестр жүйесі.

OpenShift - Kubernetes негізіндегі кәсіпорын шешімі.

Микросервистік архитектура-монолитті архитектураға балама болып табылатын қолданбалы архитектураның бір түрі.

Монолитті архитектурада қызмет – бұл "ауыр салмақты" протоколдар арқылы-ашық (мысалы, SOAP, XML-RPC) және меншікті хаттамалар арқылы байланысатын бір-бірімен тығыз байланысты компоненттерден тұратын кешенді жүйе.

Микросервистік архитектурада қызмет "үнемді" желілік протоколдар арқылы өзара әрекеттесетін шағын және еркін байланысқан микросервистік модульдерді қамтиды (REST стилінде және, мысалы, JSON, Protocol Buffers, Thrift).

Микросервистер көбінесе контейнерлік ортада жасалады. Бұл жағдайда олардың әрқайсысы әдетте жеке контейнерде немесе контейнерлердің шағын тобында оқшауланады. Бұл контейнерлер желі арқылы басқа микросервистер мен пайдаланушыларға қол жетімді [3].

Микросервистік архитектура-бұл жүйені API арқылы өзара әрекеттесетін шағын тәуелсіз қызметтерге бөлетін бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу тәсілі.

Микросервис принциптері:

- Ыдырау -қосымша тәуелсіз қызметтерге бөлінеді.

- Тәуелсіз орналастыру - Әр қызметті бөлек жаңартуға болады.

- Полиглот – микросервистерді әртүрлі тілдерде жазуға болады.

- Автономия - әр қызмет Өзінің деректері мен логикасын басқарады.

Микросервистердің артықшылықтарына мыналар кіреді:

- Икемділік - қызметтерді бір-біріне тәуелсіз әзірлеуге және орналастыруға болады.

- Масштабтау – жеке компоненттерді қажеттілікке қарай масштабтауға болады.

- Тұрақтылық – бір қызметтің істен шығуы бүкіл жүйенің күйреуіне әкелмейді.

- Технологиялардың әртүрлілігі - әр түрлі қызметтер әр түрлі бағдарламалау тілдері мен мәліметтер базасын қолдана алады.

Микросервистермен жұмыс істеуге арналған құралдар мыналар:

- API шлюздері - Kong, NGINX, Apigee.

- Қызмет көрсету жүйесі - istio, Linkerd.

- Хабарлама брокерлері - Kafka, RabbitMQ, nats.

Контейнерлер мен микросервистерді біріктіру [4]. Контейнерлер мен микросервистерді бірге пайдалану максималды икемділік пен сенімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді. Контейнерлер қызметтерді ыңғайлы орналастыруға және оқшаулауға мүмкіндік береді, ал микросервистік архитектура жүйені масштабтауға және күрделі қосымшаларды басқаруға көмектеседі. Мысал келтіретін болсақ: Контейнерлеуге арналған Docker; Оркестрге арналған кубернеттер; Spring Boot / Node.микросервистерге арналған js; Деректерді сақтауға арналған PostgreSQL / MongoDB; Қызметтер арасындағы байланыс үшін Kafka / RabbitMQ.

Контейнерлер мен микросервистерді қолдану&

- Бұлтты платформалар (AWS, Google Cloud, Azure) масштабталатын шешімдер үшін микросервистерді пайдаланады. Бұлтты технологиялардың мәні - олардың көмегімен есептеу ресурстарының кез-келген конфигурациясына кең қол жетімділікті қамтамасыз етуге болады. Бұл серверлер, желілер, қосымшалар, қоймалар және т.б. мұның бәрін оңай және тез пайдалануға немесе босатуға болады. Басқару мүлдем қарапайым, ал провайдермен тікелей байланыс қажет емес. Қарапайым тілмен айтқанда, бұлтты технологиялар - бұл пайдаланушыларға компьютерлік ресурстарға онлайн режимінде қол жеткізуге мүмкіндік беретін технологиялар [5].

- Интернет-дүкендер (Amazon, eBay) тапсырыстарды, төлемдерді және логистиканы өңдеу үшін микросервистерді қолданады. Интернет-дүкендер мен электрондық коммерцияның дамуы қазіргі экономикадағы ең көрнекті және тез дамып келе жатқан құбылыстардың бірі болып табылады. Интернеттің пайда болуымен электрондық коммерция кең аудиторияға қол жетімді болды, содан бері нарықтың бұл сегменті белсенді түрде өсіп, дамып келеді. Интернет-дүкендер мен электрондық коммерцияның қазіргі тенденциялары бірнеше негізгі аспектілерді қамтиды. Интернет-дүкендердің алдында тұрған негізгі қиындықтардың бірі-транзакциялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және пайдаланушылардың жеке деректерін қорғау. Онлайн транзакциялар көлемінің өсуімен кибершабуылдар мен алаяқтық әрекеттердің саны да артып келеді, сондықтан қауіпсіздікті қамтамасыз ету электрондық коммерцияның барлық қатысушылары үшін басымдықтардың бірі болып табылады. Тұтастай алғанда, интернет-дүкендер мен электрондық коммерцияның дамуы бизнес пен тұтынушылар үшін жаңа мүмкіндіктер ашатын серпінді дамуды жалғастыруда. Сонымен қатар, интернет-дүкендер мен электрондық коммерцияның даму перспективалары арасында жасанды интеллект, Заттар интернеті және блокчейн сияқты әртүрлі технологиялардың интеграциясының артуын атап өткен жөн. Жасанды интеллектті қолдану деректерді талдау процестерін автоматтандыруға, ұсыныстарды жекелендіруді жақсартуға және тұтынушылардың мінез-құлқын болжауға мүмкіндік береді.

- Қаржы жүйелері (банктер, сақтандыру компаниялары) транзакциялар мен қауіпсіздікті басқару үшін контейнерлер мен микросервистерді

пайдаланады. InsurTech - сақтандырудағы ақпараттық технологиялар және цифрландыру (кибер сақтандыру және телематикалық деректер)

Қорытындылай келе, контейнерлік инфрақұрылым мен микросервистер қазіргі нарықтың талаптарына жауап беретін икемді, ақауларға төзімді және масштабталатын бағдарламалық қамтамасыз ету жүйелерін құру үшін негіз болып табылады деген қорытындыға келді. Контейнерлік инфрақұрылым мен микросервистер заманауи бағдарламалық жасақтаманың ажырамас құралдарына айналды. Олар бұлтта және жоғары жүктелген ортада жұмыс істеуге жарамды икемді, масштабталатын және сенімді жүйелерді жасауға мүмкіндік береді. Оларды бөлісу қызметтердің даму жылдамдығы мен тұрақтылығын арттыра отырып, максималды тиімділікті қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Burns B., Grant B., Oppenheimer D., Brewer E., Wilkes J. "Kubernetes: Up and Running" – O'Reilly Media, 2022.
2. Hightower K., Burns B., Beda J. "Kubernetes: The Hard Way" – Independently published, 2019.
3. Pahl C. "Microservices: Concepts, Design and Deployment" – Springer, 2021.
4. Richardson C. "Microservices Patterns: With examples in Java" – Manning Publications, 2018.
5. Гарист И. В. Облачные технологии в современном техническом образовании / И. В. Гарист, В. Э. Гарист // Качество подготовки специалистов в техническом университете: проблемы, перспективы, инновационные подходы: материалы V Междунар. науч.-метод. конф., Могилев, 19–20 нояб. 2020 г. – Могилев, 2020.

ӘОЖ 621.37

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ЗАМАНАУИ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Балабеков М.О., Наурызбаев К.К.

Қазақстан, Шымкент қаласы, «Мирас» университеті

Резюме. В статье дается представление об основах построения телекоммуникационных систем и сетей, а также сигналов и сообщений.

Summary. The article provides an overview of the basics of constructing telecommunication systems and networks, as well as signals and messages.

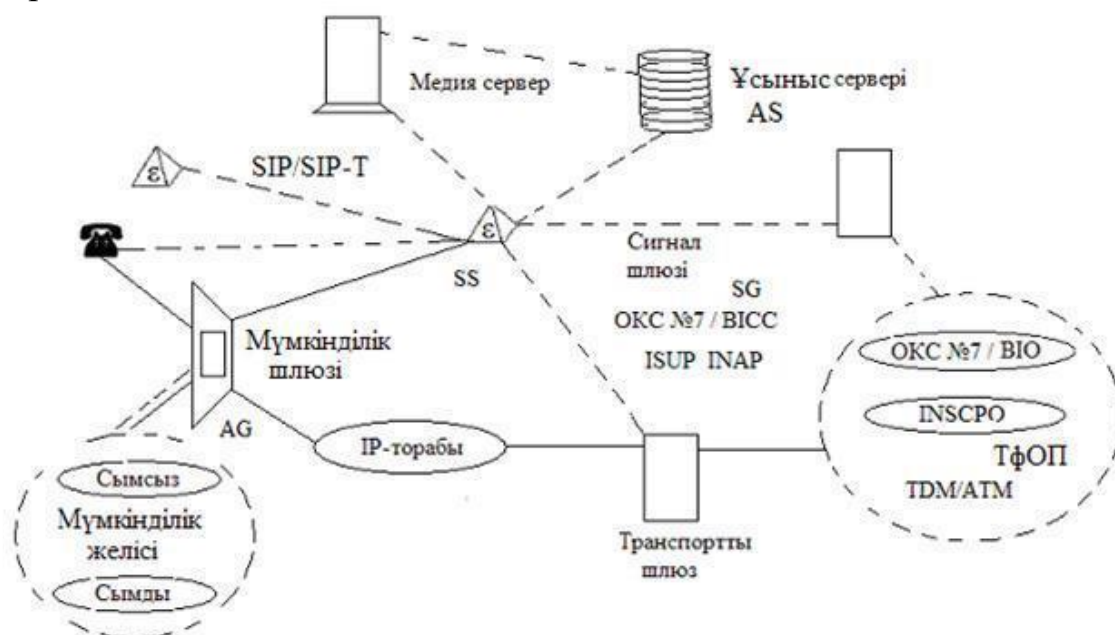
Телекоммуникацияның элементтік базасы қазіргі уақытта жылдам қарқынмен дамуда. Телекоммуникация және мәліметтерді тарату әлемі жылдамдық қорына қарқынды сұраныстың өсіп кележатқанымен соқтығысады. Бұл қарқын негізінде Internet желісін пайдаланушыларының көбеюімен, халықаралық байланыс операторларының өзара әрекеттесуімен және берілетін мәліметтер көлемінің көбеюімен байланысты. Бұнымен әр түрлі қызмет көрсетуді дамыту үшін, оған сәйкес келетін байланыс желісі және оның көліктік инфрақұрылымы керек. Дүниежүзілік телекоммуникациялық одақ келесі ұрпақ желісін құру нәтижесіне келді. Ол – NGN деп аталады. NGN – ның ерекше қасиеті оның шексіз қызмет түрлерінің мүмкіндіктері.

Заманауи байланыс нарығына сәйкес операторлар өткен жылдар желілеріне қатысты конвергенцияның барлық қиындықтарын айналып қолайлы мүмкіндіктерге ие және технологиялар қорындағы келесі дәуір желісіне тікелей өтетіндей деңгейде. Бұл желі NGN (ағыл. Next Generation Network— келесі дәуір желісі) деп аталады. NGN – желілерді құру технологиясы – берілгендерді тасымалдау және дыбыс сервистер қызметін жасауға арналған. Ол қазіргі кезде кездесетін бірнеше шектеулер және тосқауларды алады, және бұл оның экономикалық өнімділігін анықтайды.

NGN— ядросы сөйлесуді, берілгендерді және мультимедияны тасымалдау қызметінің толық немесе жартылай интеграциясын қолдайтын IP тірек желісі болып табылатын байланыстың мультисервистік желісі. Қазіргі кезде каналдар коммутациясындағы дәстүрлі желілерден пакеттер коммутациясындағы (NGN) желілерге өту байланыс операторларына өзекті мәселе болып отыр. IP-коммуникация облысындағы перспективті жасаулар келесі дәуір желілерінің дамытуда бар қосылуларды сақтайтын және телефон қатынамдарының (сымды, оптикалы, сымсыз (WiMAX, WiFi) желілердің) кез келген желісінің үздіксіз жұмысын қамтитын кешенді шешімін жасаумен байланысты.

NGN концепцияларының осы уақытқа дейінгі қолданылған желілік инфраструктуралардан басты ерекшелігі қағидалы басқа функционалдік модельге өту болып табылады. Классикалық ЖҚТф – та негізгі функционалдық элементтері болып қол жеткізу түйіндері және әртүрлі деңгейдегі коммутация түйіндері болып табылады.

NGN концепцияларының осы уақытқа дейінгі қолданылған желілік инфраструктуралардан басты ерекшелігі қағидалы басқа функционалдік модельге өту болып табылады. Классикалық ЖҚТф – та негізгі функционалдық элементтері болып қол жеткізу түйіндері және әртүрлі деңгейдегі коммутация түйіндері болып табылады.

Сурет 1. NGN - келешек ұрпақтың желісі

Қазіргі кездегі NGN жүйесінің архетиктурасы. Архитектурасына байланысты NGN желісін 4 деңгейге бөлуге болады:

- рұқсат деңгей;
- транспорттық деңгей;
- коммутацияны басқару және мәлімет беру деңгейі;
- қызмет және қызметтерді басқару деңгейі.

Рұқсат деңгейі тұтынушыларға желі ресурстарына рұқсатты қамтамасыз етеді.

Транспорттық деңгейдің міндеті: коммутация және тұтынушылардың мәліметтерін кіршіксіз берілуін қамтамасыз ету.

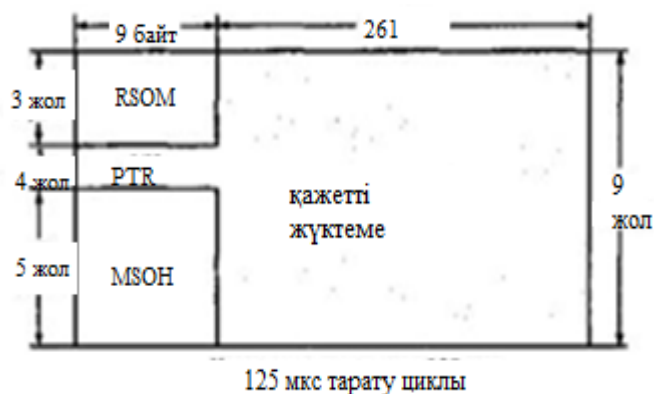
Коммутацияны басқару және мәлімет беру деңгейінің басты міндеті: дабылдың мәліметтерін өңдеу, шақыруларды маршруттау және ағымдарды басқару болып табылады.

Қызмет және қызметтерді басқару деңгейі қызметтердің логикасын басқаруды қамтамасыз етеді және келесі қызметтерді атқарады:

- инфокоммуникациялық қызметтерді көрсету;
- қызметтерді басқару;
- жаңа қызметтерді құрастыру және енгізу;
- әр түрлі қызметтердің бірге істеуі.

NGN технологиясының ерекшелігі болып, транспорттық және коммутацияны басқару деңгейлерінің арасындағы ашық интерфейстер. Бұл ерекшелікті классикалық АТС құрылғысында қарастыратын болса, ол станцияның құрылғысын функционалды блоктарға бөліп тастағанмен бірдей. Бұл жағдайда бір блок дабылды өңдеуді, шақыруларды маршруттауды, статистикалық мәліметтерді жинауды іске асырса, ал келесі блок (немесе блоктар тобы) тасымалдаушы каналдың коммутациясын қамтамасыз етеді. Блоктар арасындағы байланыс стандартталған протоколдар арқылы жүзеге асады.

Жаңа цифрлық иерархия цифрлық ағындарды әртүрлі жылдамдықтармен тасымалдауға арналған жылдам ақпараттық автострада ретінде ойластырылған. Бұл иерархияда 155,520 Мбит/с және одан жоғары жылдамдықпен ағындар біріктіріледі және ажыратылады. Ағындарды біріктіру тәсілі синхронды таңдалғандықтан, бұл иерархия синхронды сандық иерархияның (Synchronous Digital Hierarchy - SDH) атауын алды. Цифрлық ағысты 155 Мбит/с жылдамдықпен тасымалдау үшін синхронды транспорттық модуль STM-1 құрылады. Оның жеңілдетілген құрылымы 2-суретте көрсетілген. Модуль бұл фрейм: $9 \cdot 270 = 2430$ байт.

Сурет 2. STM-1 Синхронды көлік модулінің құрылымы

NGN келесі дәуір желісі дәстүрлі телефондық желілерде тіркелген архитектуралық шектеулерді жеңу үшін жасалған. Бұл қайта ұйымдастыру есебінен желілік архитектураға жетеді, қызметтерді басқарудың жаңа деңгейі телефония мен ақпараттық технологиялардың араласуы және ашық хаттамалардың қолдануы. Сондай-ақ бұл желілерден абоненттер және операторлар үшін қолайлы жаңа қызметтерді қолдауды күтеді. Жаңа желілер өз құрамына пайдаланушылардың әртүрлі талаптарын қанағаттандыратын қажетті барлық компоненттерді ендіреді.

NGN желілері — берілгендер трафигі сөйлесу трафигінен маңызды, ал компьютерлер телефоннан маңызды болған кездегі цифрлық байланыстың даму деңгейінде пайда болған техникалық шешім.

Қызмет және қызметтерді басқару деңгейінің басты қызметі болып байланыстың классикалық желілерін сонымен қатар мультисервисті желілер секілді желілер арқылы қолданушылардың арасында ақпаратты тарату болып табылады. Транспорттық желі деңгейінде дестелік технологияны қолдану әртүрлі байланыстар үшін ақпаратты жеткізудің бірегей алгоритмін қамтамасыз етеді.

Next Generation Network (NGN) - бұл коммутацияланған дестелер желісі, ол (QOS) қызмет көрсету сапасын ұстанатын телекоммуникациялық қызметтерді кең жолақты транспорттық технологиялар арқылы жүзеге асырады, қызмет көрсету сапасы да қамтамасыз ететін функционалды қолданатын транспорттық технологиясына байланысты емес.

NGN - Gigabit Ethernet (GE) және MPLS (Multiprotocol Label Switching) технологиялары бойынша құрылады және 10 Гбит/с жылдамдығына дейін қосылу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Жаңа заман желісі арқылы клиентке дәстүрлі болып кеткен дыбыстық телефониядан бастап толыққанды бейне конференц байланысына дейін қызмет көрсетудің толық спектрін ұсынуға болады. Осымен қоса, клиент жоғарғы сапалы дәстүрлі байланыс қызметінен басқа көптеген артықшылыққа ие болады, олардың ішінде байланысқа кеткен шығынмен қызмет көрсетуді минимизациялау, бұл біріңғай бірегей мультисервисті ортаны құру арқылы қол жеткізіледі, ИТ- инфрақұрылымын басқару шығынын минимизациялау, масштабты корпоративті желі құру мүмкіндігін, өз желісі мен оны ресурстармен қамтамасыз ететін оператор

желісін орынды басқару, көрсеткен қызметтерді басқару үшін бірінғай вебинтерфейсті ұйымдастыру мүмкіндігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байланыс желілері. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық//Гольдштейн Б.С., Соколов Н.А., Яновский Г.Г./СПб.: БХВ – Санкт- Петербург, 2011.
2. Б.С. Гольдштейн, Н.А. Соколов, Г.Г. Яновский. Электр байланысы желілері. – Санкт-Петербург: БНВ, 2010.
3. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Компьютерлік желілер. Принципер, технологиялар, хаттамалар: жоғары оқу орындарына арналған оқулық.- СПб.: Питер, 2001.
4. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Деректерді беру желілерінің негіздері. Дәріс курсы. - М.: ИНТУИТ.РУ «Ақпараттық технологиялар Интернет-университеті», 2003.

ӘОЖ 004.73

САРАПШЫЛАРҒА АУМАҚТЫҚ БӨЛІНГЕН БІЛІМ ҚОРЫНА ЖЫЛДАМ ҚОЛ ЖЕТКІЗУГЕ МҮМКІНДІК БЕРЕТІН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Бейбарыс Б.А.
Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье исследуются архитектурные решения, технологии и методы, используемые для создания информационных систем, обеспечивающих быстрый доступ к географически распределенным хранилищам знаний. Кроме того, выявляются основные проблемы и трудности, с которыми сталкиваются разработчики таких систем. Создание информационных систем, обеспечивающих быстрый доступ к географически распределенной базе знаний, позволяет повысить профессиональную производительность, а в будущем, внедряя такие улучшения, как технологии машинного обучения, можно улучшить качество поиска и точность ссылок в системах.

Summary. The article examines architectural solutions, technologies and methods used to create information systems that provide quick access to geographically distributed knowledge repositories. In addition, the main problems and difficulties faced by the developers of such systems are identified. The creation of information systems that provide quick access to a geographically distributed knowledge base makes it possible to increase professional productivity, and in the future, by introducing improvements such as machine learning technologies, it will be possible to improve the search quality of systems and the accuracy of links.

Мақаланың мақсаты-осы жүйелерді құру үшін қолдануға болатын архитектуралық шешімдерді, технологияларды және әдістерді зерттеу және осындай шешімдерді әзірлеушілердің алдында тұрған негізгі мәселелер мен қиындықтарды анықтау.

Білім қоры-бұл пайдаланушыларға білімді сақтау, өңдеу, іздеу және қамтамасыз ету үшін қолданылатын мәліметтер мен ақпараттың ұйымдастырылған жиынтығы. Кәдімгі деректерден айырмашылығы, білім базасы фактілерді ғана емес, олардың арасындағы байланысты да, сонымен қатар осы білімді практикалық қолдануды да қамтиды. Бұл күрделі

мәселелердің шешімдерін тез табуға және негізделген шешімдер қабылдауға көмектесетін мамандар үшін маңызды құрал[1].

Географиялық тұрғыдан бөлінген білім қоймасы-бұл ақпарат бірнеше географиялық алыс серверлерде немесе түйіндерде сақталатын және өңделетін білім қоймасы. Бұл қоймалар әртүрлі аймақтардағы, елдердегі немесе континенттердегі деректер мен ресурстарға тиімді қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін жасалған. Географиялық тұрғыдан бөлінген жүйелер ақауларға төзімділікті, қол жетімділікті және ақпаратты өңдеу жылдамдығын арттыруы мүмкін, бірақ бұл жүйелерді жобалау кезінде белгілі бір мәселелерді ескеру қажет. Географиялық тұрғыдан бөлінген білім қоймаларының негізгі ерекшеліктері:

- Деректерді тарату;
- Деректерді синхрондаудағы қиындықтар;
- Жүктемені теңдестіру;
- Деректер қауіпсіздігі;
- Қол жетімділік және ақауларға төзімділік;
- Желі және байланыс;
- Елді мекен және локализация.

Географиялық бөлінген білім қоймаларының артықшылықтары:

Жақсартылған қолжетімділік: пайдаланушыларға орналасқан жеріне қарамастан деректерге жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Ақаулыққа төзімділік: түйіндердің біреуі істен шыққан жағдайда автоматты түрде басқа серверге ауысу мүмкіндігі.

Кідірісті азайту: деректерді бірнеше аймақтарға Локализациялау сол аймақтардағы пайдаланушылардың жауап беру уақытын қысқартады.

Кемшіліктері:

Әкімшілік күрделілік: серверлерді бақылау және синхрондау сияқты күрделі жүйелерді басқару қажет.

Синхрондаудың кешігуі: таратылған жүйеде деректерді Жаңарту уақытты алуы мүмкін, әсіресе білім қоймасы өте үлкен болса.

Инфрақұрылымға қосымша шығындар: таратылған жүйені Әзірлеу және қолдау аппараттық, бағдарламалық жасақтама мен сараптамаға айтарлықтай шығындарды талап етеді.

Бұл ақпараттық жүйелердің мақсаты-мамандардың деректердің физикалық түрде қай жерде сақталатынына қарамастан, деректерге тиімді және жылдам қол жеткізуін қамтамасыз ету.

Бұл жүйе келесі мүмкіндіктерді қолдауы керек дегенді білдіреді: Ақпаратты әртүрлі жерлерде сақтаңыз: мысалы, деректер әртүрлі елдерде немесе әртүрлі серверлерде болуы мүмкін, бірақ жүйе осы деректердің барлығын кәсіпқойларға қолжетімді ету үшін біріктіру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек. Жылдам қол жетімділік: ақпаратқа қол жетімділік тез және ыңғайлы болуы керек, тіпті білім қоймасы таратылған жағдайда да. Бұл, әсіресе, сарапшылар өзекті ақпарат негізінде нақты уақыт режимінде шешім қабылдауы қажет жағдайларда өте маңызды.

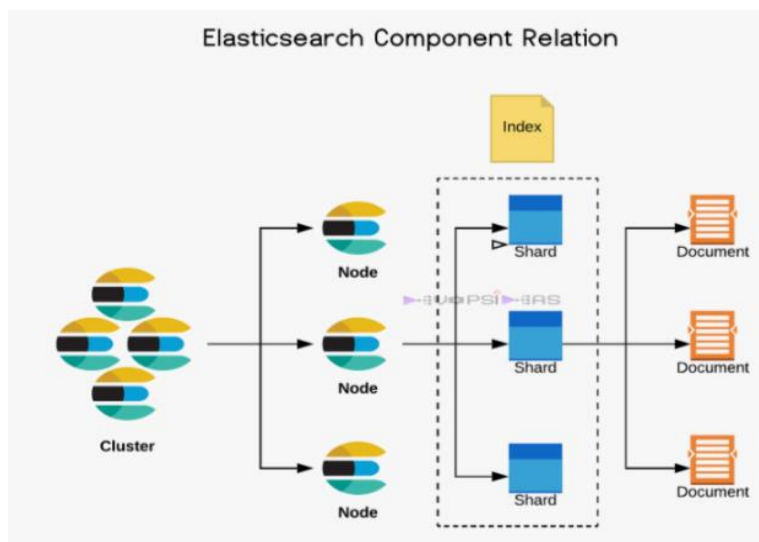
Сарапшылар арасында ақпарат алмасу: жүйе қажет болған жағдайда әртүрлі орындардағы бірнеше сарапшылар арасында білім алмасуға қабілетті болуы керек.

Бұл жүйелерді енгізу үшін әртүрлі әдістерді қолдануға болады: Бұлтты технология: деректерді бірнеше жерде Сақтайды және Оларға Интернет арқылы жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді. Таратылған дерекқорларды қолдайтын дерекқорды басқару жүйесі(ДҚБЖ). Бұған таратылған SQL және NoSQL дерекқорлары сияқты технологиялар кіруі мүмкін.

Кэштеу жүйесі: жиі қолданылатын ақпаратқа қол жеткізуді жылдамдату. Интерфейстер және Арі интерфейстері: әртүрлі деректер көздерімен біріктіру және бір интерфейс арқылы білім қоймаларына қол жеткізуді қамтамасыз ету. Қауіпсіздік: деректеріңізді қорғау өте маңызды, әсіресе бұл құпия ақпарат болса. Сарапшылардың деректердің қай жерде сақталатынына қарамастан, соңғы ақпаратты мүмкіндігінше тезірек алуы маңызды.

Географиялық тұрғыдан бөлінген мәліметтер базасын тиімді өңдей алатын ақпараттық жүйелерді құру ғылыми зерттеулерде, бизнесте және мемлекеттік басқаруда өнімділік пен дәлдікті арттырудың негізгі факторы болып табылады. Ақпаратты іздеу және өңдеу алгоритмдері ақпараттық жүйенің маңызды компоненттері болып табылады. Деректерге қол жеткізуді жеделдету үшін қолданылатын кейбір танымал әдістерге мыналар жатады[2]:

Elasticsearch, деректердің үлкен көлемін жылдам іздеуді қамтамасыз ететін орталықтандырылмаған іздеу жүйесі(сурет 1).

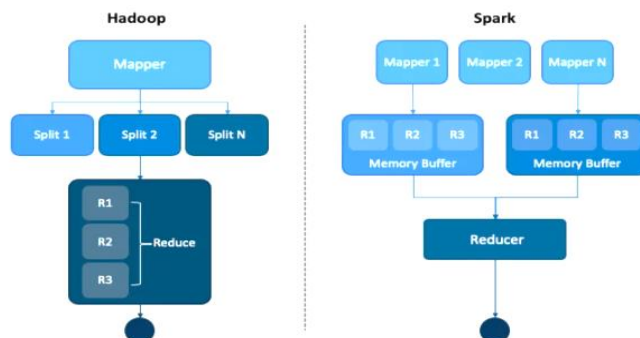

Сурет 1. Elasticsearch жүйесі

Apache Hadoop және Apache Spark, үлестірілген жүйелерде үлкен деректерді өңдеуге арналған құрылымдар(сурет 2).

HADOOP VS APACHE SPARK

Enter your sub headline here

Сурет 2. Apache Hadoop және Apache Spark жүйесі

Индекстеу және кәштеу-бұл деректерді іздеуді және іздеуді тездететін технологиялар.

Таратылған білім қоймасына жылдам қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін жүйенің сәйкес архитектурасын таңдау керек. Бұл жағдайда жүйені сұраныстардың жекелеген түрлеріне және деректерді өңдеуге жауап беретін тәуелсіз компоненттерге бөлетін микросервистік архитектура орынды болады. Әрбір микросервис білім қоймасының белгілі бір бөлігімен жұмыс істейді және жүйенің ауқымдылығын қамтамасыз етеді.

Жүйенің негізгі компоненттері[3]:

Іздеу модулі-индекстер мен кәштеу арқылы деректерді жылдам іздеуді Жүзеге асырады.

Деректерге Қол Жеткізу Модулі-географиялық бөлінген мәліметтер базасына қол жеткізуге жауапты.

Қауіпсіздік модулі-деректерді қорғауды, шифрлауды және пайдаланушының аутентификациясын қамтамасыз етеді.

Талдау модулі-ең маңызды нәтижелерді беру үшін пайдаланушы сұрауларын талдайды.

Даму кезеңдері:

Талаптарды Жинау және Талдау: бұл қадам қандай деректер мен мүмкіндіктердің маңызды екенін түсіну үшін жүйенің сарапшы соңғы пайдаланушыларынан талаптарды жинайды.

Жүйе Дизайны: жүйе архитектурасын Жасаңыз және қажетті дағдылар мен құралдарды таңдаңыз.

Жүйе құрамдастарын әзірлеу: іздеу, қолжетімділік, қауіпсіздік және талдау модульдерін Әзірлеу.

Тестілеу және күйін келтіру: жүйенің тұрақтылығын, өнімділігін және қауіпсіздігін Тексеріңіз.

Іске асыру: егер тест сәтті болса, жүйені нақты өмірде іске қосуға болады.

Қорытындылай келе, географиялық тұрғыдан бөлінген білім базасына жылдам қол жеткізуді қамтамасыз ететін ақпараттық жүйені құру кәсіби өнімділікті арттырудың маңызды міндеті болып табылады. Микросервистердің архитектурасы, кәштеу және деректерді индекстеу сияқты заманауи

технологиялар сізге қажетті ақпаратқа жылдам, қауіпсіз және тиімді қол жеткізуді қамтамасыз ететін жүйелерді құруға мүмкіндік береді. Болашақта дәлірек сілтемелер мен іздеу сапасын жақсарту үшін машиналық оқыту технологиясын енгізу сияқты жақсартулар жасауға болады. Ірі компанияның бірнеше қалаларда немесе елдерде бірнеше зерттеу топтары бар делік. Әр топ өз мамандығына байланысты білімдерін сақтайды. Біліммен бөлісу және кәсіпқойлардың бірнеше тобының ақпаратына қол жеткізу үшін сізге әлемнің түкпір-түкпірінен осы деректерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін ақпараттық жүйе қажет. Бұл сарапшыларға компанияның жалпы тиімділігін арттыра отырып, шешім қабылдау үшін қажетті ақпаратты жылдам алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лукин, И. В., и др.. (2017). Распределенные базы данных и системы управления ими. Москва: Наука.
2. Гусев, В. А., и Соловьев, А. И.. (2021). Управление знаниями в информационных системах. Москва: Инфра-М.
3. Коновалов, А. И.. (2020). Системы управления базами данных и их архитектура. Санкт-Петербург: Лань.
4. Романов И. И., Бондаренко М. В.. (2018). «Информационные системы для доступа к распределенным базам знаний». Информатика и системы управления, 4(12), 25-34.

ӘОЖ 004.056

МЕДИЦИНАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Бекіш Н.С.
Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы важности обработки медицинских данных и оптимизации алгоритмов. Говорят, что медицинские данные играют важную роль в принятии решений по диагностике, лечению и прогнозированию заболеваний. Однако автор отмечает, что из-за объема и сложности информации для эффективной обработки данных необходимы мощные алгоритмы. Медицинские данные бывают разных форм, включая клинические данные, медицинские изображения, сенсорные данные и генетическую информацию. Каждый тип данных должен обрабатываться специальными алгоритмами. Например, в то время как методы компьютерного зрения используются для обработки изображений, методы машинного обучения используются для анализа клинических данных.

Summary. The article discusses the importance of medical data processing and algorithm optimization. Medical data is said to play an important role in making decisions about the diagnosis, treatment, and prognosis of diseases. However, the author notes that due to the volume and complexity of information, powerful algorithms are needed for effective data processing. Medical data comes in many forms, including clinical data, medical images, sensory data, and genetic information. Each type of data must be processed by special algorithms. For example, while computer vision techniques are used for image processing, machine learning techniques are used for analyzing clinical data..

Медициналық деректер ауруды диагностикалауға, емдеуге және болжауға байланысты шешімдер қабылдауда маңызды рөл атқарады. Алайда, ақпараттың көлемі мен күрделілігіне байланысты пайдалы ақпаратты өңдеу, талдау және алу үшін қуатты алгоритмдерді қолдану қажет[1]. Соңғы жылдары дәлдікті, жылдамдықты және ауқымдылықты қамтамасыз ете отырып, медициналық деректерді тиімді өңдей алатын алгоритмдерді әзірлеуге және оңтайландыруға ерекше назар аударылды. Бұл мақалада медициналық деректер алгоритмдерін талдау мен оңтайландырудың негізгі аспектілері, соның ішінде жіктеу, өнімділікті жақсарту жолдары және практикалық қолданбалар қарастырылады.

Медициналық деректер әртүрлі нысандарда көрсетілуі мүмкін, соның ішінде:

Клиникалық деректер: диагностика, ауру тарихы, тексеру және зертханалық зерттеулердің нәтижелері.

Суреттер: Рентген, МРТ, КТ, ультрадыбыстық суреттер.

Сенсор деректері: Жүрек соғу жиілігі, қан қысымы және дене температурасы сияқты Өмірлік маңызды белгілерді өлшеу деректері және киілетін құрылғылардан жиналған деректер.

Генетикалық деректер: науқастың ДНҚ-сы туралы Ақпарат, оның ішінде аурудың дамуына әсер етуі мүмкін генетикалық маркерлер.

Әрбір деректер түрі белгілі бір өңдеу алгоритмін қажет етеді. Мысалы, кескінді талдау үшін компьютерлік көру әдістері кеңінен қолданылады, ал клиникалық мәліметтерді өңдеу үшін машиналық оқыту әдістері қолданылады.

2. Медициналық мәліметтерді өңдеу алгоритмдері

Медициналық деректерді талдаудың ең көп қолданылатын әдістері[2]:

Машиналық оқыту және жасанды интеллект: ауруларды жіктеу, емдеу нәтижелерін болжау және кескін мен мәтіндік деректерді өңдеу үлгілерін жасау үшін шешім ағаштары, кездейсоқ ормандар, тірек векторлық машиналар(Svm) және нейрондық желілер сияқты машиналық оқыту алгоритмдерін пайдалануға болады..

Кескінді өңдеу: медицина саласында сегменттеу, ерекшеліктерді алу, жіктеу сияқты Кескіндерді өңдеу әдістері кеңінен қолданылады. Синтетикалық нейрондық желілер (CNN)медициналық кескіндерді талдау үшін қолданылады және әсіресе суреттердегі объектілерді тану мен жіктеуде тиімді.

Уақыт тізбегін өңдеу: сенсорлық деректер мен ЭКГ немесе жүрек соғу жиілігі сияқты өмірлік маңызды белгілер үшін циклдік нейрондық желілерді(RNN)және ұзақ және қысқа мерзімді жадты(LSTM) қоса алғанда, уақыт тізбегін талдау әдістері қолданылады.

Табиғи Тілді Өңдеу (NLP): медициналық жазбалар мен пациенттердің тарихынан алынған мәтіндер диагноздар, ұсыныстар немесе белгілер сияқты маңызды ақпаратты алу үшін табиғи тілді өңдеу әдістерін қолдану арқылы жиі талданады.

3. Медициналық мәліметтер алгоритмдерін оңтайландыру

Медициналық деректер күрделі болғандықтан, өнімділікті жақсарту үшін алгоритмдерді оңтайландыру қажеттілігі жиі туындайды. Оңтайландырудың маңызды аспектілері:

Өңдеу жылдамдығы: негізгі қиындықтардың бірі-деректерді талдау кезінде жауап беру уақытын қысқарту. Бұл әсіресе реанимация мониторлары немесе медициналық бейнелеу талдауы сияқты нақты уақыттағы деректерді талдау кезінде дұрыс(сурет 1).

Сурет 1. Медициналық ақпараттық жүйелердегі деректерді сақтаудың иерархиялық құрылымының сызбасы

Дәлдік: Алгоритмдер жоғары аналитикалық дәлдікті қамтамасыз етуі керек, бұл қателіктер ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін медициналық қосымшаларда өте маңызды. Осы мақсаттар үшін кросс-валидация, қалыпқа келтіру және модель параметрлерін туралау әдістері жиі қолданылады.

Ауқымдылық: Денсаулық сақтау ұйымдары өңдеу үшін қуатты алгоритмдер мен инфрақұрылымды қажет ететін деректердің үлкен көлемін жасайды. Үлкен деректермен жұмыс істеу алгоритмдерін оңтайландыру үшін үлестірілген есептеу, бұлтты технологиялар және графикалық процессорлар(Gpu) сияқты арнайы аппараттық шешімдерді қолдану қажет.

Түсіндіру мүмкіндігі: медицинада Қолданылатын Алгоритмдерді медицина мамандары түсіндіре алуы керек. Бұл дәрігерге жүйенің ұсыныстарына сенуге және дәлірек шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

4. Алгоритмдерді Медицинада практикалық Қолдану

Медициналық мәліметтерді өңдеу және талдау алгоритмдері әртүрлі медициналық салаларда кеңінен қолданылады.

Аурудың Диагностикасы: Машиналық оқыту алгоритмдері клиникалық деректер мен медициналық суреттер негізінде ауруларды жіктеу үшін қолданылады. Мысалы, нейрондық желілерді пайдаланатын жүйелер рентген сәулелерінде қатерлі ісік ауруын анықтай алады немесе жүйке жүйесінің ауруларын диагностикалау үшін МРТ деректерін талдай алады[3].

Емдеу нәтижелерін болжау: Машиналық оқытуға негізделген жүйелер дәрігерлерге аурудың нәтижелері мен емдеу нәтижелерін болжау арқылы жекелендірілген емдеу жоспарларын жасауға көмектеседі.

Медициналық роботтар мен көмекшілер: Алгоритмдерді хирургиялық араласу немесе пациенттерге көмек көрсету үшін роботтардың көмегімен жүйелерге біріктіруге болады. Мысалы, хирургия шешім қабылдауға көмектесу үшін медициналық кескіндерді автоматты түрде талдайтын роботтарды пайдаланады.

Пациенттерді бақылау: созылмалы аурулары бар немесе операциядан кейінгі науқастар үшін сенсорлық деректерді талдауға негізделген жүйелер пациенттердің денсаулық көрсеткіштерін нақты уақыт режимінде бақылап, ықтимал қауіптер туралы ескертуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Доан, Д.Х. Обзор подходов к организации работы систем поддержки принятия медицинских решений / Д.Х. Доан, А.В. Крошили, С.В. Крошила // Научно-технический прогресс: актуальные и перспективные направления будущего: сб. мат-лов IV Междунар. науч.-прак. конф. (30 ноября 2016 года), Том II. - Кемерово: ЗапСибНЦ, 2016. - С. 77-78.

2. Доан, Д.Х. Особенности медицинских информационных систем / Д.Х. Доан, А.В. Крошили, С.В. Крошила // Информационные технологии: Межвуз. сб. науч. тр. - Рязань: РГРТУ, 2015. - С. 43-48.

3. Ершов, К.С. Анализ и классификация алгоритмов кластеризации / К.С. Ершов, Т.Н. Романова // Новые информационные технологии в автоматизированных системах. - 2016. - № 19. - С. 274-279.

УДК 004.42

СИСТЕМЫ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ДАННЫХ О СТУДЕНТАХ

Даткаев А. Д.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақала Қазақстандағы білім беруде студенттер деректерін талдау арқылы оқуды оңтайландыру жүйелерін зерттейді. Moodle және 100-ден астам мекемеде қолданылатын Ұлттық білім беру платформасы (NEP) аналитика арқылы білімді жекелендіреді. Артықшылықтар, деректер құпиялылығы сияқты қиындықтар және KAZ-LLM қоса алғанда AI трендтері баса айтылады.

Summary. The article examines systems optimizing learning through student data analysis, focusing on their role in Kazakhstan's education. LMS like Moodle, including the National Educational Platform (NEP) used by over 100 institutions, personalize education using analytics. It highlights benefits, challenges like data privacy, and future AI trends, including Kazakhstan's KAZ-LLM, emphasizing their potential despite hurdles.

Системы для оптимизации процесса обучения на основе анализа данных о студентах включают технологии, такие как системы управления обучением (LMS), которые интегрируют аналитику для улучшения образовательных

результатов. Согласно исследованиям, таким как Learning Analytics - an overview | ScienceDirect Topics, обучение с использованием аналитики измеряет, собирает, анализирует и отчитывается о данных о студентах и их контексте для понимания и оптимизации обучения. Это особенно важно в условиях, когда традиционные подходы к обучению не всегда соответствуют разнообразным потребностям студентов [1].

В контексте Казахстана, где высшее образование активно развивается, такие системы становятся все более актуальными. Например, национальная образовательная платформа (NEP), запущенная в 2011 году, основана на платформе Moodle и используется более чем 100 образовательными учреждениями, включая университеты, что подчеркивает их важность для местного образовательного сектора [2].

История LMS показывает их эволюцию от простых платформ для доставки контента к сложным системам с аналитикой. Исследования, такие как The Current State of Analytics: Implications for Learning Management System (LMS) Use in Writing Pedagogy - ScienceDirect, подчеркивают, как эти системы теперь собирают и анализируют большие объемы данных для бизнес-аналитики, описательной и предсказательной аналитики [2]. Основные типы аналитики включают:

- Описательная аналитика: Анализирует, что произошло, например, процент завершения курсов или оценки.
- Предсказательная аналитика: Прогнозирует будущие результаты, такие как риск отчисления.
- Рецептурная аналитика: Рекомендует действия, например, персонализированные учебные пути.

В Казахстане развитие e-learning следует глобальным тенденциям, и исследования, такие как The e-Learning Trends of Higher Education in Kazakhstan - ScienceDirect, показывают, что с 2009 года более 50 университетов начали предлагать дистанционное обучение, что свидетельствует о растущем интересе к аналитическим инструментам [3].

Популярные LMS, такие как Moodle, Blackboard и Canvas, включают встроенные инструменты аналитики. Например, Moodle предлагает отчеты о активности пользователей, участии в курсах и распределении оценок. Эти платформы собирают данные о взаимодействии студентов с материалами курса, заданиями и оценками, предоставляя визуальные дашборды для преподавателей [4].

LMS собирают различные типы данных, включая:

- Данные о зачислении: Демография студентов, регистрация на курсы.
- Данные об успеваемости: Оценки, результаты тестов, результаты викторин.
- Данные о вовлеченности: Входы в систему, время, проведенное на задачах, участие в форумах.
- Поведенческие данные: Данные о кликах, навигационные шаблоны в LMS.

Анализ может включать простые статистические методы, такие как средние значения, и более сложные, такие как кластеризация для группировки студентов по поведению обучения или регрессионные модели для прогнозирования успеваемости. Исследование *Learning analytics in higher education: a preponderance of analytics but very little learning?* | *International Journal of Educational Technology* показывает, что аналитика помогает выявлять пробелы в обучении и адаптировать стратегии преподавания [5].

Кейс-стади демонстрируют успешное применение аналитики. Например, исследование из Университета Пенсильвании, упомянутое в *Custom LMS Reporting and Analytics: 5-Step Guide* | *MindK*, показало, что персонализированная визуализация увеличила завершение курсов на 13,9%, улучшила математические оценки на 14,7% и повысило удовлетворенность на 10,26%. Другой пример — *IHG Hotels*, где, согласно *Learning Analytics Examples: 5 Case Studies Of Data Insights In Action*, аналитика *Learning Pool's Learning Locker LRS* использовалась для анализа общения в *МООС*, что привело к изменению поведения 50% участников [6].

В Казахстане, исследование *The e-Learning Trends of Higher Education in Kazakhstan* - *ScienceDirect* показывает, что *NEP* помогает улучшить доступ к образовательным ресурсам, но сталкивается с вызовами, такими как высокие затраты на внедрение и необходимость подготовки преподавателей [7].

Несмотря на преимущества, аналитика обучения сталкивается с вызовами. Основные включают:

- Конфиденциальность данных: Необходимо соблюдать законы, такие как FERPA в США, для защиты данных студентов, хотя в Казахстане могут быть свои регуляторные рамки.
- Потенциал предвзятости: Если данные не репрезентативны, анализ может привести к несправедливым выводам.
- Перегрузка данными: Преподаватели могут испытывать трудности с интерпретацией больших объемов данных.

Этические вопросы включают риск стигматизации студентов на основе данных. Исследование *Frontiers | Applications of Learning Analytics in High Schools: A Systematic Literature Review* подчеркивает необходимость прозрачности в использовании данных и обучения преподавателей, что особенно актуально для Казахстана, где цифровая грамотность преподавателей все еще развивается [9].

Будущее аналитики обучения связано с интеграцией ИИ и машинного обучения для создания адаптивных систем обучения, которые подстраиваются под индивидуальные потребности студентов. Например, использование обработки естественного языка (NLP) для анализа текстов, созданных студентами, может помочь в оценке понимания и предоставлении обратной связи. Исследование *AI student success predictor: Enhancing personalized learning in campus management systems* - *ScienceDirect* показывает, как ИИ может улучшить предсказание успеха студентов. Также растет интерес к

мультимодальной аналитике, включающей физиологические данные и отслеживание глаз, для более полного понимания процесса обучения [8].

В Казахстане Институт умных систем и искусственного интеллекта (ISSAI) работает над национальной моделью больших языков (KAZ-LLM), что может способствовать развитию образовательных технологий, включая аналитику обучения [10].

Системы для оптимизации процесса обучения на основе анализа данных о студентах являются ключевым инструментом в современном образовании. Они позволяют персонализировать обучение, улучшать результаты и выявлять студентов, нуждающихся в поддержке. В Казахстане, благодаря инициативам, таким как NEP, эти системы начинают активно внедряться, но требуют решения вызовов, таких как конфиденциальность и подготовка кадров. Будущее выглядит многообещающим благодаря технологиям, таким как ИИ и машинное обучение, и дальнейшие исследования могут сосредоточиться на масштабировании этих систем и обеспечении их справедливого использования.

Список использованной литературы

1. Learning Analytics - an overview | ScienceDirect Topics. – URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/learning-analytics>
2. The Current State of Analytics: Implications for Learning Management System (LMS) Use in Writing Pedagogy - ScienceDirect. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S8755461520300050>
3. Learning Analytics for Moodle - Moodle - LMS Analytics. – URL: <https://moodle.com/functionality-with-moodle/learning-analytics-for-moodle/>
4. Learning analytics in higher education: a preponderance of analytics but very little learning? | International Journal of Educational Technology. – URL: <https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41239-021-00258-x>
5. Custom LMS Reporting and Analytics: 5-Step Guide | MindK. – URL: <https://www.mindk.com/blog/lms-reporting-and-analytics/>
6. Learning Analytics Examples: 5 Case Studies Of Data Insights In Action. – URL: <https://elearningindustry.com/learning-analytics-examples-case-studies-of-data-insights-in-action>
7. Frontiers | Applications of Learning Analytics in High Schools: A Systematic Literature Review. – URL: <https://www.frontiersin.org/journals/artificial-intelligence/articles/10.3389/frai.2021.737891/full>
8. AI student success predictor: Enhancing personalized learning in campus management systems - ScienceDirect. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563224001699>
9. The e-Learning Trends of Higher Education in Kazakhstan - ScienceDirect. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813035635>
10. ISSAI - Institute of Smart Systems and Artificial Intelligence. – URL: <https://issai.nu.edu.kz/kazllm/>

БАСҚАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ НЕГІЗГІ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Джайнарова М.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются основные проблемы применения искусственного интеллекта (ИИ) в сфере управления. Технологии искусственного интеллекта в настоящее время играют важную роль в принятии эффективных управленческих решений для управляющих организаций. Однако сложность приложений ИИ и эффективное функционирование систем ИИ требуют больших объемов высококачественных и точных данных.

Summary. The article discusses the main problems of applying artificial intelligence (AI) in the field of management. Artificial intelligence technologies currently play an important role in making effective management decisions for management organizations. However, the complexity of AI applications and the effective functioning of AI systems require large volumes of high-quality and accurate data.

Жасанды интеллект (АІ), кең мағынада адамның ойлауына, орындауына және деректерді есептеу арқылы мәселені шешуге еліктей алатын технология ретінде анықталады. Бұл қазіргі әлемдегі ең өзекті тақырыптардың бірі және АІ әртүрлі салалардағы адамдардың өмір сүру және жұмыс істеу тәсілін тез өзгертеді. Қолдану тұрғысынан АІ информатика, деректерді талдау, статистика, аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу, лингвистика, неврология, философия және психология сияқты салаларды қамтиды. Ол адамдарға деректерді талдау, болжау, объектілерді жіктеу, табиғи тілді өңдеу және деректерді өндіру сияқты бизнес операцияларын орындауға көмектесе алады. Оның кең ауқымы бар және бұл технологиялар біздің технология туралы бұрынғы түсінігімізді біртіндеп бұзады. Соңғы жылдары АІ тәжірибеден үйренуге, жаңа жағдайларға бейімделуге және ақыр соңында проблемаларды шешуге және үйренуге бағытталған терең оқытуға назар аударды. Жасанды интеллект тарихында біз АІ-ны енгізгеннен кейін оның тарихи шығу тегін қарастырып өтейік, Жасанды интеллект (АІ) термині алғаш рет 1955 жылы пайда болды [1]. Джон Маккарти «жасанды интеллект» терминін алғаш рет Дартмут конференциясында ұсынып, АІ зерттеудің тәуелсіз саласы ретінде құрылды. Келесі жылы АҚШ-тың Дартмут колледжінде жасанды интеллект бойынша бірінші конференция өтті, сондықтан 1956 жыл қазір жасанды интеллект пәнінің негізін қалаушы жылы болып саналады, яғни АІ-дің бірінші жылы. 1980 жылдары сараптамалық жүйелер АІ зерттеулерінің негізгі бағыты болды. Бұл жүйелер адам сарапшыларының шешім қабылдау процесін модельдеуге қабілетті. Дегенмен, есептеу ресурстары мен деректеріндегі шектеулерге байланысты алғашқы АІ жүйелері практикалық қолданбаларда көптеген мәселелерге тап болады. 21 ғасырда үлкен деректер технологияларының дамуымен және есептеу қуатының артуымен, әсіресе машиналық оқыту қарқынды дамып, АІ-ға кескінді тану, сөйлеуді тану және

табиғи тілді өңдеу сияқты салаларда серпінді прогреске қол жеткізуге мүмкіндік берді

Сонымен, AI адамдар үшін тиімді ме, әлде зиянды ма? Соңғы жылдардағы AI-ның қарқынды дамуы оны көптеген салалар үшін таптырмас құралға айналдырды. AI артықшылықтарына тиімділік пен өнімділікті арттыру, шешімдер қабылдауды жақсарту және қауіпсіздікті арттыру кіреді. Автор келесі артықшылықтарды қорытындылайды.

Біріншіден, тиімділік пен өнімділікті арттыру: AI үлкен көлемдегі деректерді автоматты түрде өңдеп, қайталанатын тапсырмаларды орындай алады, бұл жұмыс тиімділігі мен өнімділігін айтарлықтай арттырады. MIT Sloan менеджмент мектебінің жаңа зерттеуіне сәйкес, жоғары білікті жұмысшылар Gen AI технологияларын кәсіби өмірінде пайдаланған кезде, олардың өнімділігі технологияны қолданбайтындармен салыстырғанда 40%-ға артуы мүмкін. Мысалы, тұтынушыларға қызмет көрсетудің автоматтандырылған жүйесі еңбек шығындарын азайта отырып, тәулік бойы қызмет көрсете алады.

Екіншіден, шешім қабылдауды жақсарту: Деректердің үлкен көлемін талдай отырып, AI терең түсініктер бере алады және тіпті бизнес пен жеке тұлғаларға неғұрлым негізделген шешім қабылдауға көмектесу үшін сол деректер негізінде модельдер құра алады. Мысалы, Жапонияның FamilyMart дүкенін кеңейту үшін ең жақсы орындарды бағалау және болжау үшін DataRobot пайдаланады. Машиналық оқытуды қолдана отырып, ол «дүкенді кеңейту үшін сәттіліктің негізгі факторларының болжамды үлгісін» әзірлейді және оны шешім қабылдау процесін жақсарту үшін пайдаланады.

Үшіншіден, қауіпсіздікті жақсарту: Қауіпсіздікті бақылау және тәуекелдерді басқару тұрғысынан AI жүйелері қауіпсіздікке ықтимал қауіптерді болжай алады және мінез-құлықты талдау және үлгіні тану арқылы алдын ала әрекет ете алады. Мысалы, интеллектуалды желіаралық вирустар – рұқсатсыз кіруді болдырмау үшін желілік трафикті тиімдірек сүзіп, басқара алатын жасанды интеллекті бар желіаралық қалқандар. Бұл интеллектуалды брандмауэр белгілі шабуыл үлгілерінен қорғап қана қоймай, сонымен қатар жаңа шабуыл стратегияларына бейімделе алады. Дегенмен, AI құралдары қаншалықты ыңғайлы болса да, оның кемшіліктері бар. Цюрихтегі Швейцария Федералды Технология институтының информатика профессоры Мартин Вечев және оның командасы жетілдірілген чат-боттар сөйлесулерден пайдаланушылар туралы үлкен көлемдегі жеке ақпаратты, соның ішінде олардың нәсілін, орналасқан жерін, кәсібін және т.б. нақты шығарып алатынын анықтады. Ұлыбританияның Ғылым, инновация және технология комитеті заң деңгейінде қарастырылуы және шешілуі қажет AI басқаруының 12 негізгі принциптерін жариялады [2]. Олар:

1. Біржақтылық мәселесі: AI қабылданбайтын әлеуметтік бейімділік тудыруы немесе ілгерілетуі мүмкін

2. Құпиялылық мәселелері: AI жеке тұлғаларды анықтап, олардың жеке деректерін қоғамдық қажеттіліктерден тыс тәсілдермен пайдалана алады

3. Дезинформация мәселелері: AI басқа адамдардың әрекеттерін, пікірлерін немесе сипаттамаларын әдейі бұрмалайтын мазмұнды жасауға мүмкіндік береді.

4. Деректерге қол жеткізу мәселесі: AI өте үлкен деректер жиынын қажет етеді Бұл санаулы ұйымдарда ғана бар

5. Есептеу мәселесіне жақындау: тиімді AI әзірлеу үлкен көлемдегі есептеу қуатын қажет етеді Оған санаулы ұйымдар ғана қол жеткізе алады.

6. Қара жәшік мәселесі: Кейбір AI үлгілері мен құралдары неге белгілі бір нәтиже беретінін түсіндіре алмайды Бұл ашықтық тұрғысынан мәселе.

7. Ашық дереккөзге қатысты мәселе: Ашық кодқа қол жеткізуді іздеу ашықтық пен инновацияны ынталандыруы мүмкін Бірақ меншікті кодқа қол жеткізу күшті нарықтық билікке және зақымдануды бақылауды күшейтуге әкелуі мүмкін.

8. Зияткерлік меншік және авторлық құқық мәселелері: Кейбір AI үлгілері мен құралдары басқа адамдардың мазмұнын пайдаланады Саясат мазмұнды жасаушылардың құқықтарын нақты көрсетуі керек. Және бұл құқықтар орындалуы керек.

9. Жауапкершілік мәселелері: Егер үшінші тұлғалар зиян келтіру үшін AI үлгілері мен құралдарын пайдаланса Саясат әзірлеушілер немесе технология провайдерлері келтірілген залал үшін жауап беретінін көрсетуі керек.

10. Жұмыспен қамту мәселелері: Жасанды интеллект адамдар істеп жатқан және жасай алатын жұмысты бұзады Саясаткерлер бұл күйзелістерді болжап, жауап беруі керек.

11. Халықаралық үйлестіру қиындықтары: AI – жаһандық технология Ал оны пайдалануды бақылаудың реттеу механизмін әзірлеу халықаралық операция болуы керек.

12. Экзистенциалды сынақ: Кейбіреулер AI адам өміріне үлкен қауіп төндіреді деп санайды Атқарушы билік ұлттық қауіпсіздіктің әрқашан қорғалуын қамтамасыз етуі керек.

Ғылым комитетінің төрағасы Грег Кларктың айтуы бойынша Инновация және технология: «Жасанды интеллект біздің өмір сүру салтымызды өзгертеді. Ал қоғамымызға, экономикамызға тигізетін әсері артып бара жатқандай. Бірақ бұл жеке өмір мен ұлттық қауіпсіздік сияқты бұрыннан келе жатқан құқықтарға да қауіп төндіреді» [3].

Қорытындылай келе, жасанды интеллект (AI) революциялық технология ретінде біздің өмір сүру және жұмыс істеу тәсіліне қатты әсер етеді. Оның артықшылықтарына тиімділікті арттыру, шешім қабылдауды жақсарту, қауіпсіздікті арттыру және инновациялық қолданбаларды ілгерілету кіреді, бірақ ол сонымен бірге жұмыспен қамтуға әсер ету, деректердің құпиялылығы, бейтараптық және қауіпсіздік тәуекелдері сияқты мәселелерді әкеледі. AI әлеуетін толық іске асыру және оның теріс әсерін азайту үшін AI-ді бақылау мен басқаруды күшейту қажет. AI технологиясының қауіпсіз, ашық, әділ және этикалық шеңберде дамуын қамтамасыз ету үшін заңдар мен ережелер, стандарттарды орнату, білім беру және оқыту және халықаралық

ынтымақтастық салаларында кешенді шараларды қабылдау қажет. Тек осылай ғана біз AI технологияларының тұрақты дамуына шынымен қол жеткізе аламыз және бүкіл адамзатқа пайда келтіре аламыз. Қауіпсіздік қауымдастығы генеративті AI-ны қауіпсіздік өнімдері мен шешімдеріне біріктіретіндіктен, жауапты түрде мұны істеу үшін стандарттарды орнату маңызды. Адамдарға құпиялылық құқықтарымызды құрметтейтін және сенімді және қауіпсіз жаңа AI жүйелері қажет [4]. Сонымен қатар, дәлдік пен дәлдік қазіргі уақытта генеративті AI үлгілері үшін ең маңызды мәселелер болып табылады, бірақ технология жақсарған сайын AI-ның кейбір мәселелері мен кемшіліктері азаяды. Кәсіпорындар мен салалар трендтердің бұл толқынын назардан тыс қалдырмауы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Russell, S., & Norvig, P.** (2016). *Жасанды интеллект: заманауи көзқарас* (3-ші басылым). Pearson Education.
2. Gordon J.-S. AI and law: ethical, legal, and socio-political implications // AI & Soc. 2021. URL: <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01194-0> (accessed 19.05.2022).
3. Темирбеков Ж.Р. Искусственный интеллект и право: краткий обзор // Право и государство. 2021. № 3 (92). – С. 142-156. Темирбеков Ж.Р. Құқық пен жасанды интеллект арақатынасы: кейбір зерттеулер // Право и государство, № 2 (95), 2022 99 Для цитирования и библиографии: Темирбеков Ж.Р. Құқық пен жасанды интеллект арақатынасы: кейбір зерттеулер // Право и государство. 2022. № 2(95). – С. 83-99. DOI: 10.51634/2307-5201_2022_2_83 Материал поступил в редакцию 07.06.2022.
4. Федорченко С.Н. Цифровые технологии в политическом процессе: новые вызовы и перспективы // Право и государство. 2020. № 3-4 (88-89). – С. 161-174.

ОӘЖ 65.011.56

ПЕРСОНАЛДЫ ІРІКТЕУ, БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ДАМУ ПРОЦЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУ МҮМКІНДІГІН ӘЗІРЛЕУ

Дүйсенбекұлы Д.

Информатика және компьютерлік ғылымдар,
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Резюме. В настоящее время очень важно, чтобы процесс управления персоналом был на высоком уровне, чтобы любые организации могли эффективно функционировать. В частности, автоматизация процессов отбора, оценки и развития персонала не только облегчает работу специалистов отдела кадров, но и способствует улучшению кадровой политики организации и рациональному использованию затраченного на нее времени. В данной статье рассматриваются основные преимущества, современные средства и возможности автоматизации процессов в управлении персоналом и пути их внедрения.

Ключевые слова: управление персоналом, информационные технологии, автоматизация в подборе персонала, отдел кадров, искусственный интеллект, программа, видеособеседование.

Summary. Currently, for the effective functioning of any organizations, it is very important that the Personnel Management Process is at a high level. Especially the automation of the processes of selection, evaluation and development of Personnel, which not only facilitates the work

of Personnel Department specialists, but also contributes to improving the personnel policy of the organization and the rational use of the time spent on it. This article discusses the main advantages, modern tools and capabilities of process automation in Personnel Management and ways to implement them.

Key words: personnel management, information technology, automation in Personnel Selection, human resources department, artificial intelligence, program, video interview

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар көптеген салаларға өзіндік әсерін тигізуде. Цифрландыру мен автоматтандыру компания ішіндегі барлық процестерді оңтайландырып, уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Автоматтандырылған жүйелер, демалыссыз, белгілі бір уақытқа тәуелсіз жұмыс істеуінің арқасында, компаниядағы қызметкердің жасаған жұмысына қарағанда әлдеқайда сапалы нәтиже көрсетеді. Оған қоса, қазір жасанды интеллектіні пайдалану, жүйелерді автоматтандырудың негізгі бөлімі мен жаңалығына айналған. Біздің мақаламызда, осы жаңа жүйелер арқылы кадр саясатын басқару үшін қолданылып жүрген заманауи бағдарламалар мен іс-әрекеттер туралы мәліметтермен бөлісеміз.

Персоналды іріктеу – бұл ұйымға қажетті қызметкерлерді іздеп табу немесе жоғары лауазымға орналастыру, бағалау және оларды жұмысқа қабылдау процесі. Бұл процессті бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1) Қажеттілікті бөлімі – компания қандай маман іздеп жатқанын, маманның міндеттері мен талаптарын анықтау.

2) Үміткерлерді іздеу кезеңі – ішкі яғни қызметкерлер арасынан іздеу немесе сыртқы, айталық жарнама жасау, қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасындағы еңбек биржасы арқылы жаңа қызметкерлер тартылады.

3) Резюмелерді қарау және іріктеу – түйіндемелер мен өтініштер сараланып, ең қолайлы деген үміткерлер таңдалады.

4) Сұхбат жүргізу – бұл кезеңде, үміткерлермен әңгімелесу арқылы олардың кәсіби дағдылары, тәжірибесі және компанияның ішкі мәдениетіне сәйкестігі бағаланады.

5) Тестілеу және бағалау – кейде кәсіби біліктілікті, логикалық ойлау қабілетін немесе психологиялық тесттер өткізіледі.

6) Қорытынды шешім қабылдау – ең үздік үміткер таңдалып, оған жұмыс ұсынылады.

7) Жұмысқа бейімдеу – жаңа қызметкерге, жаңа жұмыс орнына үйренуге көмектесу, корпоративтік мәдениетке енгізу шараларын жүргізу кезеңі.

Бұл кезеңдерге қарап, біз қандай қорытынды шығара аламыз? Бұл ең алдымен компания үшін шығындар алып келетіні анық, себебі уақыттан ұтылады, ал уақыт компания үшін басты ресурс. Бұл кезеңдерге шамамен ең аз дегенде бір аптадан көп жұмыстар жүргізіледі, егер барлық үміткерлер компания шарттарына тура келмесе, бір аптамыз бір айдан да көп уақытқа ұзаруы әбден мүмкін. Әрине егер компания орналасқан аумақта персоналды таба алмаған жағдайда, жаңа мамандарды дайындауға болатынын есте ұстау керек, ол үшін қызығушылық танытушыларға үйрету бөлімдерін немесе курстар, сабақтар өткізіп отыру керек.

Персоналды бағалау және дамыту – бұл қызметкерлердің кәсіби және жеке қабілеттері мен дағдыларын, жұмыс нәтижелерін, мансаптық өсуі мен біліктілігін арттыруға бағытталған кадр саясатының маңызды факторы. Бұл компанияның стратегиялық мақсаттарына жетуіне және қызметкерлердің мотивациясын, тиімділігін арттыруға көмектеседі. Қызметкерді бағалау негізгі тиімділік көрсеткіштері, нәтижелер, біліктілік пен кәсіби дағдыларды тексеру, белгілі бір уақыт аралығындағы жұмыс нәтижелерін басқарушылар мен қызметтік әріптестері арқылы талдау жасаумен бағаланады. Жүргізілген жұмыс арқылы, қызметкерлердің өнімділігі анықталады, кадрлық шешімдер яғни жалақы, көтермелеу, оқыту сияқты мәселелер оңтайландырылады және қызметкерлердің кәсіби өсуіне бағыт беріледі. Қызметкерді мансаптық дамыту бойынша қосымша оқыту және тренингтер, жетекшілер мен тәжірибелі мамандардан тәлім алу, қызметкерлердің ұзақ мерзімді даму стратегиясын анықтау арқылы олардың кәсіби деңгейін көтеруге, мотивация мен ынталандыру, кадрлық резервтерді қалыптастыруға болады[1].

Кадрлық процестерді оңтайландыру мақсатында, кадр мамандарының жұмысын жеңілдету үшін ақпараттық технологияларды қолдану маңызды. Бұл арқылы уақыт пен ресурстар үнемделеді, құжат айналымын азайтады, адами фактордан болатын қателерді азайтады, еңбек өнімділігі артады, қызметкердің атқарған жұмысын талдайды, кадрлық шешімдерді оңтайландырады, деректерді пайдаланып, стратегиялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді, қызметкерлер туралы ақпаратты сенімді сақтай алады. Персоналды басқаруды автоматтандыру кезінде компания бірнеше кезеңдерден өтуі қажет. Алдымен қажеттілікті талдап, компания мақсатын анықтау керек. Компания кадр саясатын автоматтандырғанда күтілетін негізгі нәтижелерді айқындайды. Мақсат анықталған соң, оған сай автоматтандыру құралдарын таңдау кезеңі келеді. Бұл кезеңде HRM (ағылш. HumanResourcesManagement - адам ресурстарын басқару) жүйелері, AI (ағылш. artificial intelligence – жасанды интеллект) алгоритмдері, деректерді талдау платформалары және басқа да технологияларды зерттеп, таңдалады. Ендігі кезек, жүйені арнайы мамандармен енгізіп, тестілеу жұмыстары жүргізіледі. Жүйе сәтті орнатылған жағдайда, қызметкерлерді жүйемен таныстырады және маман өз жұмысына кіріседі.

Автоматтандырылған жүйе қалай жұмыс жасайды? Оның орындайтын қадамдарына сипаттама жасап өтейік. ATS (ағылш. ApplicantTrackingSystem - өтініш берушілерді қадағалау жүйесі) технологиясы бұл кадр бөлімінің жұмысын жеңілдететін кандидаттарды басқару жүйесі. Ол түйіндемелерді жинау, сұрыптау, сұхбат жүргізу, бағалау және жалдау процесін автоматтандырады. Қысқаша айтқанда, ATS – бұл жұмысқа қабылдау процесін оңтайландыратын кадр бөлімі технологиясы. Мұндай технологияны қолдану арқылы қызметкердің жұмысқа қабылдау уақытын 40-60% пайызға дейін қысқартады. Үміткерлермен байланыс тиімділігін арттырып, олардың үздік деп танылғанын анықтауға көмектеседі. Кадр мамандарының жұмыс жүктемесі едәуір жеңілдейді. Чат-боттар мен жасанды интеллектіні (AI) қолданғанда үміткерлермен автоматты байланыс орнату мүмкіндігі пайда болды[2-3].

Жұмыс орны, компания туралы ақпарат іздеген адамдарға толыққанды сұрақ жауап алуға, олардың жіберген түйіндемесін жинап, олардан талдау жасауға болады. Сұхбат күнін тағайындап, оларға ескертпелер мен кері байланыс орнатады. Қазіргі таңда HireVue, XOR, Paradox AI сияқты түрлері бар. Мұндай жасанды интеллектпен жабдықталған чат-боттар алдымен кандидатпен байланысады, бос жұмыс орнымен толыққанды таныстырып, оның негізгі деректерін жинайды. Одан соң дағдылар мен тәжірибелерге сүйене отырып, ең қолайлы деген үміткерді іріктеп, видео-сұхбат жасау кезеңіне жібереді. Бұл жерде AI үміткердің дауыс сапасын, мимикасына талдау жүргізеді. Одан соң барлық талаптардан өткен үміткер, кадр маманына жіберіледі. Мұндай технологияны қолдану компанияға қызметкерлерді жедел тауып, қарапайым адам жұмсайтын уақытты 50-70% пайызға дейін үнемдейді. Чат-боттар мен жасанды интеллект кадр саласындағы революцияның негізгі элементтері.

Персоналды өзара дамыту мен бағалау үшін де қазіргі таңда жаңа жүйелер құрылған. KPI (ағылш. KeyPerformanceIndicators - қызметтің негізгі көрсеткіштері) және OKR (ағылш. Objectives and KeyResults - мақсаттары мен негізгі нәтижелері) - компанияның стратегиялық мақсаттарына жетуін бақылау үшін қолданылатын екі түрлі әдіс. Екеуі де қызметкерлердің өнімділігін бағалау және басқару үшін пайдаланылады, бірақ олардың қолданылуы мен құрылымы әртүрлі. KPI көбінесе ағымдағы процестерді өлшеу және оңтайландыру үшін қолданылады. Ал OKR көбінесе жаңа стратегияларды енгізу және өзгерістер жасау үшін пайдаланылады. Қарапайым айтқанда KPI – "не істеп жатырмыз, нәтижеміз қалай?" деген сұраққа жауап берсе OKR – "қайда бара жатырмыз, мақсатымыз қандай?" деген сұраққа жауап береді. Бұл әдістерден бөлек 360° бағалау, яғни әріптестер, басшылар және қызметкерлер арасында өзара бағалау жүргізіледі[4].

Білікті қызметкерлер – компанияның ең үлкен капиталы! Компания ілгері жүру үшін, заман талабына сай мамандармен қамтамасыз етілуі керек. Білікті, компанияда біршама уақыт жұмыс істеп келген қызметкерді дамыту үшін, оқыту платформаларымен қамту керек. Бұл жаңа маман тарту мәселесінің алдын алады. Компания есебінен корпоративтік оқыту, тренингтер, онлайн курстар (Udemy, Coursera, LinkedIn Learning платформалары), салалық сарапшылардың қатысуымен семинарлар мен мастер-класстар, коучинг және менторинг, тәжірибелі мамандардың кеңестерін ұйымдастырулар жүргізілуі тиіс. Жақсы нәтиже көрсеткен қызметкерлерді жоғары лауазымға ұсыну немесе оларды мотивациялық ынталандыру арқылы бағалау керек[5]. Бұл арқылы кадрлық резерв пен компания ішінара ротация жасалады. Мұндай оқыту платформасымен қамтамасыз етілген компания кенеттен туындаған кадр жетіспеушілігін алдын алады. Бос жұмыс орындарын алдын ала жариялау арқылы немесе үміткерлердің өткен курстары мен нәтижерелін бір жүйеге жинап болашақта жұмысқа орналастыруға болады.

Қорытындылай келе, персоналды іріктеу және дамыту процестерін автоматтандыру – қазіргі заманғы компаниялар үшін үлкен мүмкіндік. Бұл жүйелер кадрлық жұмысты оңтайландырып, бәсекеге қабілеттілікті арттырады.

Егер компания технологияларды дұрыс қолданса, ең үздік таланттарды тартып, кадрлық әлеуетін барынша дамыта алады!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Deloitte Insights. 2023 Жылғы адами капиталдың жаһандық тенденциялары туралы есеп. – 2023.
2. Маслова В.М. Система рекрутинга с элементами искусственного интеллекта // Экономические системы. – М.: «Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», – 2018. С. 56–59.
3. Карташевич Е.В., Леонова В.С. Перспективы развития и инновации в технологии отбора персонала // Научные механизмы решения проблем инновационного развития.– 2017.
4. Захаров Д.К. Облачные технологии в системе управления персоналом // Вестник университета. – 2016.
5. Coursera & LinkedIn Learning. Онлайн оқыту және қызметкерлердің біліктілігін арттыру тенденциялары. – 2023

УДК 004.056.5

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ И МЕТОДОВ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ ДЛЯ АВТОМАТИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

Магистрант группы Иф-НП-2311р-1 Есентаев Д. Г.
Научный руководитель-к. ф. - м. н., доцент Роговой А. В.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Нейрондық желілер басқару және білім беру процестерін автоматтандырудың қуатты құралына айналууда. Басқаруда олар болжау, бизнес-процестерді оңтайландыру, өнімділікті талдау және тәуекелдерді басқару үшін қолданылады. Білім беруде-дербестендірілген оқыту, білімді автоматты бағалау және оқу бағдарламаларын оңтайландыру үшін. Нейрондық желілер оқуды студенттердің қажеттіліктеріне бейімдеуге және олардың болашақ жетістіктерін болжауға көмектеседі.

Summary. Neural networks are becoming a powerful tool for automating processes in management and education. In management, they are used for forecasting, optimizing business processes, performance analysis, and risk management. In education, it is used for personalized learning, automatic knowledge assessment, and curriculum optimization. Neural networks help to adapt learning to the needs of students and predict their future success.

С развитием информационных технологий и искусственного интеллекта нейронные сети стали одним из наиболее эффективных инструментов для решения различных задач в различных областях. Одним из наиболее важных приложений нейронных сетей является автоматизация процессов в управлении и образовании[1]. Нейронные сети предоставляют уникальные возможности для обработки больших объемов данных, обучения на этих данных и автоматизированного принятия решений, повышая эффективность и точность многих процессов.

В этой Белой книге описаны основные принципы, возможности и методы использования нейронных сетей для автоматизации процессов управления и

обучения. Он также включает текущую производительность технологии нейронных сетей и ее влияние на отраслевые разработки в отрасли[2].

Автоматизация процессов управления нейронными сетями направлена на оптимизацию принятия решений, прогнозирования и анализа больших объемов данных. К технологиям нейронных сетей в управлении можно применить следующие области: прогнозирование и принятие решений: нейронные сети могут анализировать большие объемы исторических данных и предсказывать тенденции и закономерности, чтобы помочь менеджерам принимать обоснованные решения. Например, нейронные сети могут прогнозировать экономическую производительность, потребительские предпочтения или изменения на рынке.

Оптимизация процессов: нейронные сети можно использовать для оптимизации ресурсов, планирования и логистики. Например, в складской логистике нейронные сети могут прогнозировать спрос на сырье и оптимизировать маршруты транспортировки для снижения затрат и повышения эффективности.

Анализ производительности: нейронные сети могут анализировать данные о производительности сотрудников, чтобы выявить причины низкой производительности и предсказать потенциальные бизнес-риски, такие как текучесть кадров или снижение доходов.

Управление рисками: искусственные нейронные сети могут обнаруживать скрытые закономерности в данных, которые могут сбивать с толку людей. Это позволяет прогнозировать потенциальные риски и предпринимать ранние шаги по их снижению.

Нейронные сети также широко используются в образовании и могут использоваться для решения проблем, связанных с персонализированным обучением, оценкой знаний и автоматизацией учебной программы.

Персонализированное обучение: нейронные сети можно использовать для анализа поведения, достижений и ошибок учащихся и определения наиболее эффективного способа доставки контента. Например, нейронные сети могут обеспечить более индивидуальный подход, предоставляя учащимся индивидуальные задачи или материалы, основанные на их прошлых показателях.

Оценка знаний: нейронные сети могут использоваться для автоматической оценки таких задач, как тесты или эссе. Это позволит значительно ускорить процесс оценивания и снизить нагрузку на учителей.

Анализ образовательных данных: используйте нейронные сети для анализа успеваемости учащихся, выявления слабых мест в обучении и прогнозирования будущего успеха. Это помогает оптимизировать учебные программы и улучшить качество обучения.

Адаптивные системы обучения: нейронные сети могут использоваться для создания адаптивных систем обучения, адаптированных к индивидуальным особенностям учащегося, повышая эффективность и доступность обучения.

Нейронные сети можно использовать для прогнозирования будущей работы учащегося на основе текущей успеваемости и поведения учащегося. Например, модель нейронной сети может предсказать, какой результат студент получит на предстоящем экзамене, если его текущие оценки останутся на том же уровне [3]. Это позволяет учреждениям быстро реагировать на проблемы и оказывать необходимую поддержку студентам, подверженным риску сдачи экзаменов, в то время как нейронные сети могут анализировать данные об образовательных тенденциях по всему миру, чтобы определить новые методы и подходы к обучению, которые могут помочь студентам и учителям. Это позволяет учреждениям выявлять новые тенденции и адаптировать свои программы для удовлетворения меняющихся потребностей и рыночных требований.

Чат-боты на основе нейронных сетей позволяют студентам создавать интерактивные системы поддержки. Эти боты могут отвечать на общие вопросы, помогать в поиске учебных материалов, а также оценивать текущий уровень знаний учащихся и предлагать дополнительные задания.

Автоматизация учебной программы с использованием нейронных сетей также поднимает вопросы, связанные с конфиденциальностью данных, справедливостью в производительности и прозрачностью в принятии решений. Например, использование ИИ для оценки учащихся может привести к не мотивированным или беспристрастным решениям, требующим значительных мер регулирования и контроля.

Таким образом, нейронные сети являются мощным инструментом автоматизации и оптимизации процессов управления и обучения. Они позволяют принимать более эффективные решения, персонализировать обучение и повышать качество образовательных услуг. Однако для успешного применения технологий нейронных сетей необходимо учитывать ряд проблем, таких как требования к данным и проблемы интерпретации. В будущем можно ожидать дальнейшего развития нейронных сетей и их интеграции в различные области управления и образования, что значительно улучшит эти процессы.

Список использованной литературы

1. Попова, О. В. Применение методов машинного обучения в задачах оценки технологических процессов / О. В. Попова, Я. Ю. Григорьев, Е. П. Жарикова, А. Л. Григорьева. Текст: непосредственный // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета. – 2021. – № 7(55). – С. 68.

2. Бабушкина, Н. Е. Нейронные сети как эффективный инструмент развития общества / Н. Е. Бабушкина, А. Д. Тыщенко. – Текст: непосредственный // Инновационные технологии машиностроения, образовании и экономике. – 2020. – Т. 26, № 1(15). – С. 15-17. – EDN PYFZAZ.

3. Филатова, О. Н. Применение нейросетей в профессиональном образовании / О. Н. Филатова, М. Н. Булаева, А. В. Гущин. – Текст: электронный // Проблем современного педагогического образования. – 2022. – № 77-3. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-neyrosetey-v-professionalnom-obrazovanii> (дата обращения: 18.01.2024).

МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ РЕСУРСОВ В РАСПРЕДЕЛЕННЫХ ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ

Магистрант гр. ИФ-НП-2411Р-1 Ирискельдиев М.А.
научный руководитель - к.ф.-м.н., доцент Роговой А.В.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада параллельді есептеу үшін ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған таратылған есептеу жүйелері қарастырылады. Бөлінген және серпімді тарту, виртуалдандыру және контейнерлеу әдістері арқылы ресурстарды оңтайландыруға баса назар аударылады. Жүйенің өнімділігін, сенімділігін және масштабталуын арттыруға көмектесетін жүктемені теңестіру, энергияны үнемдеу және автоматты масштабтау сияқты маңызды тәсілдер де талқыланады.

Summary. The article discusses distributed computing systems aimed at efficient use of resources for parallel computing. The main focus is on optimizing resources using distributed and elastic allocation, virtualization, and containerization methods. Important approaches such as load balancing, energy conservation, and automatic scaling are also discussed, which help improve system performance, reliability, and scalability.

Распределенная вычислительная система состоит из набора взаимосвязанных вычислительных устройств, которые работают вместе для достижения общей цели. Эти системы могут быть основаны на облачных вычислениях, суперкомпьютерах или многокомпонентных кластерах и обычно включают несколько узлов, которые могут быть физическими или виртуальными. Основная цель этих систем — эффективно использовать вычислительные ресурсы для выполнения параллельных вычислений с минимальной задержкой и потерей производительности[1].

В распределенной системе оптимизация ресурсов означает процесс улучшения распределения ресурсов и достижения оптимальной производительности при минимальных затратах.

Транзакции особенно важны в распределенных системах, поскольку они обеспечивают естественный способ децентрализации транзакций на нескольких машинах. Они отслеживают логическое разделение труда первичной транзакционной работы. Например, операция планирования поездки должна бронировать три разных рейса, и эту транзакцию можно логически разделить на три субтранзакции. Каждой суб транзакцией можно управлять независимо от двух других транзакций.

В ранних системах корпоративного посреднического программного обеспечения компоненты, обрабатывающие децентрализованные (или встроенные) транзакции, были ядром интегрированных приложений на уровне серверов или баз данных. Этот компонент называется монитором обработки транзакций, или сокращенно TP monitor. Его основная задача - предоставить приложениям доступ к нескольким серверам/базам данных, предоставляя транзакционную программную модель, как показано на рис. 1.

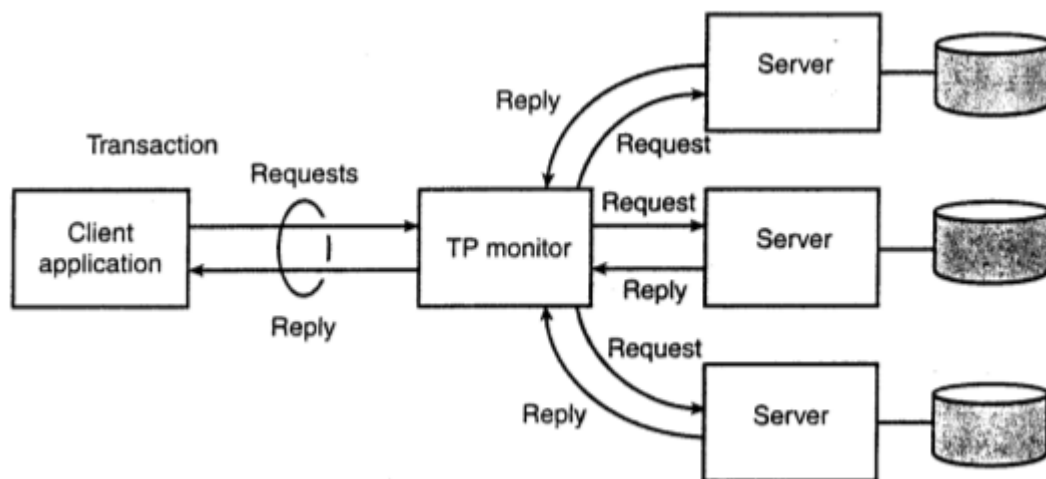

Рисунок 1. Роль монитора ТР в распределенных системах

В распределенной системе правильное распределение ресурсов может обеспечить лучшее использование вычислительных ресурсов. Эффективное управление ресурсами сокращает отходы и повышает общую пропускную способность системы. Методы:

Распределенное управление ресурсами: единый контроллер или администратор ресурсов контролирует управление ресурсами. Такой подход может упростить принятие решений, но может стать узким местом в системе.

Распределенное управление ресурсами: в этом методе каждый узел распределяет ресурсы независимо, хотя это может повысить масштабируемость системы, в некоторых случаях это также может привести к утилизации ресурсов.

Эластичное распределение ресурсов: этот метод позволяет системе динамически распределять ресурсы по мере необходимости, например, в облачных средах, которые используют эластичное распределение ресурсов для масштабирования по мере необходимости.

Управление ресурсами — ключ к повышению производительности системы и сокращению времени простоя.

Виртуализация позволяет запускать несколько виртуальных экземпляров (например, машин) Ресурсы за счет более эффективного разделения и масштабирования ресурсов

Метод:

Contwin Packaging: такие технологии, как доки, позволяют упаковывать приложения и Cont wins упаковывает основную операционную систему хоста, что делает их ресурсоэффективными.

Виртуализация гипервизора: гипервизор копирует физическое оборудование и создает несколько виртуальных машин на одном физическом сервере. Помимо контейнеров, они обеспечивают надежное разделение и гибкость при использовании.

Методы виртуализации повышают гибкость и масштабируемость распределенных систем, сокращают нерациональное использование ресурсов и способствуют повышению их эффективности.

С ростом интереса к устойчивому развитию повышение энергоэффективности привело к снижению потребления энергии децентрализованными системами, что может не только сократить эксплуатационные расходы

Метод:

Регулировка напряжения и частоты в соответствии с нагрузкой снижает энергопотребление, когда эффективность не требуется.

Переадресация заданий: перенос ресурсоемких заданий на удаленный сервер или в удаленную инфраструктуру.

Планирование энергосбережения: планирование задач на основе энергопотребления до трех узлов.

Особенно в крупных системах, таких как центры обработки данных, где потребление энергии является основным фактором затрат.

Оптимизация ресурсов децентрализованной вычислительной системы является ключевым фактором ее эффективной работы. Современные технологии, такие как балансировка нагрузки, виртуализация, оптимизация энергопотребления и искусственный интеллект, позволяют решать сложные задачи управления ресурсами. Дальнейшее развитие технологий открыло новые перспективы для повышения производительности РБК и снижения затрат.

Оптимизация ресурсов в децентрализованных вычислительных системах имеет важное значение для повышения производительности, снижения эксплуатационных расходов и повышения надежности системы[2]. Такие технологии, как балансировка нагрузки, планирование задач, энергосберегающие технологии и оптимизация сети, помогают повысить производительность системы и расширяемость. Как Поскольку сложность и масштаб децентрализованных систем продолжают расти, организациям необходимо динамически управлять своими ресурсами. Децентрализованные системы могут удовлетворить потребности

Основные методы оптимизации ресурсов

1. Балансировка нагрузки подразумевает распределение задач между узлами таким образом, чтобы ни один узел не был перегружен, а ресурсы использовались равномерно. Например, веб-серверы используют балансировщики нагрузки (такие как Nginx) для равномерного распределения запросов между серверами.

2. Распределение ресурсов и планирование задач. Этот метод отвечает за распределение задач между узлами и порядок их выполнения.

3. Локализация и репликация данных. Храните данные как можно ближе к узлам, где они обрабатываются. Это уменьшает задержку передачи данных по сети. Например, в Hadoop данные хранятся на тех же узлах, где выполняются вычисления.

4- Энергосберегающие вычисления. Потребление энергии является важным аспектом, особенно для крупных центров обработки данных.

5. Автомасштабирование. Автомасштабирование позволяет системе автоматически добавлять или удалять ресурсы в зависимости от нагрузки.

Оптимизация ресурсов в распределенных системах позволяет повысить производительность системы[3].

Сокращение затрат на оборудование и электроэнергию.

Повышение надежности и отказоустойчивости.

Обеспечьте масштабируемость системы по мере увеличения нагрузки.

Список использованной литературы

1.Сормов Сергей Игоревич Обработка информации в распределенных системах // Современные материалы, техника и технологии. 2015. №2 (2). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrabotka-informatsii-v-raspredelemnnyh-sistemah>

2.Мельникова Т.В., Питолин М.В., Преображенский Ю.П. Моделирование обработки больших массивов данных в распределённых информационно-телекоммуникационных системах. Моделирование, оптимизация и информационные технологии. 2022;10(1). URL: <https://moitvivr.ru/ru/journal/pdf?id=1117>

3.Филимонов, Д. Н. Обзор решений в области распределенных вычислений // Молодой ученый. 2020. № 19 (309). С. 145-148. — URL: <https://moluch.ru/archive/309/69713/>

УДК 004.8

ОБЗОР ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СИСТЕМ ДЛЯ ОБРАБОТКИ ТЕКСТОВЫХ ДАННЫХ ДЛЯ ЛИНГВИСТОВ

Магистрант Карпенко Т.Е., д.п.н, профессор Мамаражабов М.Э.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мәтіндік ақпарат көлемінің қарқынды өсу жағдайында мәтіндік деректерді өңдеуге арналған интеллектуалды жүйелер (МДӨИЖ) лингвистикалық зерттеулердің ажырамас құралына айналады. Мақалада қолданыстағы МДӨИЖ-ге шолу жасалып, олардың әртүрлі критерийлер бойынша классификациясы, сондай-ақ құрылымдалмаған мәтіндік деректерді өңдеу мүмкіндіктері мен шектеулеріне талдау берілген. Интеллектуалды жүйелерде қолданылатын заманауи NLP әдістері, машиналық және тереңдетілген оқыту тәсілдері қарастырылады. Зерттеу мақсаты мен пайдаланушының дайындық деңгейіне байланысты құралдарды таңдауға ерекше назар аударылған.

Summary. With the rapid growth of textual information, intelligent text processing systems (ITPS) have become an essential tool for linguistic research. This article provides an overview of existing ITPS, their classification based on various criteria, and an analysis of their capabilities and limitations in processing unstructured textual data. Modern NLP methods, machine learning, and deep learning techniques used in intelligent systems are examined. Special attention is given to the selection of tools depending on research objectives and the user's level of expertise.

В современном мире стремительно растут объемы текстовой информации, генерируемой в самых разнообразных источниках — от литературных произведений и научных статей до социальных сетей и новостных лент [1, с.1]. Обработка и анализ колоссальных массивов неструктурированных текстовых

данных вручную становится практически невозможной. В связи с этим, особое значение приобретают **интеллектуальные системы для обработки текстовых данных (ИСАТД)**, основанные на технологиях искусственного интеллекта (ИИ) и обработки естественного языка (NLP). Данная статья представляет собой обзор таких систем, ориентированный на лингвистов и исследователей в области лингвистики, с акцентом на обработку неструктурированных текстовых данных и классификацию ИС по различным критериям.

Интеллектуальная система (ИС) – это программно-технический комплекс, способный к обучению, анализу данных, принятию решений и адаптации к изменяющимся условиям. Такие системы предназначены для решения задач, которые традиционно считались творческими, используя методы искусственного интеллекта и автоматизированной обработки информации [2, с.5]. Как отмечается в научной литературе, любая информационная система, решающая интеллектуальные задачи или использующая методы искусственного интеллекта, относится к интеллектуальным [3, с. 13]. При этом такие системы ориентированы на решение задач, для которых не существуют стандартных, заранее известных алгоритмов и методов [4, с. 17].

Интеллектуальные системы для анализа текстовых данных (ИСАТД) являются подмножеством систем ИИ, которые специализируются на обработке, анализе и интерпретации текстовой информации. В контексте обработки текста, ИС используют алгоритмы и методы NLP и машинного обучения для выполнения специфических задач, таких как анализ, извлечение информации и классификация текстов. NLP технология позволяет компьютерам понимать и обрабатывать человеческий язык, анализировать структуру, семантику и смысл текста.

Классификации ИС для обработки текстовых данных

Классификация ИСАТД возможна по разным критериям, отражающим многогранность интеллекта [5, с. 9]. Рассмотрим эти классификации.

1. По цели (типу) анализа:

- Лингвистический анализ: системы, ориентированные на морфологический, синтаксический, лексический, семантический, стилистический и эмоционально-смысловой анализ.
- Извлечение информации: системы для выявления ключевых слов, тем, сущностей и мнений.
- Обработка текста: системы для машинного перевода, автоматического резюмирования, генерации текста и корректировки документов.
- Мониторинг: системы для отслеживания информации в социальных сетях и других источниках.

2. По уровню автоматизации:

- Ручные системы с элементами автоматизации: корпусные инструменты, требующие вмешательства человека.
- Инструменты с элементами автоматизации: Voyant Tools, предоставляющие визуализации, но требующие настройки.

- Полностью автоматизированные системы: выполняют весь процесс анализа без вмешательства, например, машинное обучение для анализа тональности через Hugging Face Pipelines.

3. По глубине лингвистического анализа:

- Системы, выполняющие поверхностный лексический анализ: анализ частотности слов.

- Системы, выполняющие морфологический и синтаксический анализ: определение частей речи и построение синтаксических деревьев.

- Системы, выполняющие семантический анализ: понимание смысла текста и связей между словами.

- Системы, выполняющие анализ дискурса: изучение структуры и связности текста на уровне выше предложения.

Для лингвистов и лингвистических исследований существует широкий спектр свободно доступных и коммерческих ИСАТД.

4. По необходимости кодирования

Современные инструменты обработки естественного языка (NLP) можно классифицировать по нескольким критериям: необходимость программирования, тип интерфейса и платформа использования.

1) По необходимости кодирования интеллектуальные системы можно разделить на:

- *ИС, требующие кодирования (Programming-Based Tools)*: библиотеки NLP (NLTK, spaCy, Gensim), платформы машинного обучения (TensorFlow, PyTorch). Инструменты, основанные на программировании, требуют написания кода и предназначены для работы в среде программирования (обычно Python). Python выступает как универсальный инструмент для обработки текста, объединяя программные инструменты для анализа и моделирования текстов.

Автор Нишан Кадлак сравнивает и описывает некоторые из наиболее популярных NLP библиотек для обработки текста [6, с.1].

Благодаря этим программным библиотекам Python становится универсальной платформой для лингвистов, исследователей и разработчиков, позволяя анализировать большие текстовые массивы.

- *ИС, не требующие кодирования (No-code/Low-code)*: Voyant Tools, Orange, WEKA, Tropes, AntConc.

2) Веб-ориентированные инструменты (Web-Based Tools) доступны через веб-интерфейс и могут не требовать программирования для анализа текстов.

Без программирования:

- Интеллектуальная платформа **Voyant Tools** – бесплатный веб-сервис для анализа текста с графиками и облаками слов. Практическое использование этой интеллектуальной платформы в лингвистических целях рассматривается в статье [7, с.176].

- **Облачные ИС, NLP-системы** (IBM Watson, Google Cloud Natural Language, Microsoft Azure Cognitive Services) предоставляют API и веб-интерфейсы.

- **Большие языковые модели (LLMs)** (ChatGPT, Gemini, Poe, Perplexity, NotebookLM) доступны через веб-приложения и API.

С возможностью программирования:

- **Hugging Face Pipelines** предоставляет веб-интерфейс и API для работы с моделями машинного обучения (некоторые модели требуют программирования Python-кодами).

3) Настольные программы (Desktop-Based Tools) включают инструменты с графическим интерфейсом (GUI-Based Tools). Они требуют установки на компьютер, но не требуют написания кода, предоставляя удобный интерфейс для анализа текстов и позволяя работать с данными без навыков программирования.

- **Orange Text Mining** – визуальный инструмент с drag-and-drop интерфейсом для кластеризации, анализа тональности и тематического моделирования.

- **Tropes** – программа, графический интерфейс для семантического анализа для семантического анализа и выявления стилистических особенностей текста, работающая через графический интерфейс.

- **AntConc** – классическая программа для корпусного анализа, поиска ключевых слов и паттернов в текстах.

Однако некоторые из них позволяют расширять функциональность с помощью кода, например, **Orange Text Mining**, которая поддерживает Python-скрипты для расширенной аналитики.

- **WEKA** – GUI-инструмент для интеллектуального анализа данных, поддерживающий машинное обучение; продвинутые пользователи могут применять Java API для автоматизации.

Вызовы и перспективы

Несмотря на значительный прогресс в области ИСАТД, существуют определенные вызовы:

- **Качество данных:** результаты анализа напрямую зависят от качества исходных данных.

- **Многозначность языка:** слова и выражения могут иметь несколько значений в зависимости от контекста.

- **Понимание контекста:** точный анализ требует учета контекста, включая иронию и сарказм.

- **Культурные и языковые различия:** модели, обученные на одном языке, могут некорректно работать с другими.

Заключение

Интеллектуальные системы для анализа текстовых данных (ИСАТД) являются важным инструментом в цифровой гуманитаристике, позволяя автоматизировать обработку и анализ больших объемов текстовой информации. Их развитие способствует не только ускорению исследований, но и выявлению новых закономерностей в языке и литературе. Современные ИСАТД, основанные на передовых методах обработки естественного языка,

обеспечивают исследователям гибкость в выборе инструментов и подходов, что открывает новые возможности для анализа и интерпретации текстовых данных.

Список использованной литературы

1. Макарова Е.А. Модели и алгоритмы обработки слабоструктурированных текстовых данных на основе методов искусственного интеллекта: дис. кандидат наук, 2023. – 166 стр. – URL: <https://www.dissercat.com/content/modeli-i-algoritmy-obrabotki-slabostrukturirovannykh-tekstovyykh-dannykh-na-osnove-metodov> (Дата обращения 21.03.2025)
2. Советов Б.Я. Интеллектуальные системы и технологии: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Б.Я. Советов, В.В. Цехановский, В.Д. Чертовской. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 320 с.
3. Остроух А.В. Интеллектуальные системы. Монография. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2020. – 316 с.
4. Кадырова Г.Р. Интеллектуальные системы. – Учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2017. – 113 с.
5. Егорова И. Е. Интеллектуальные информационные системы: учебное пособие/ И. Е. Егорова; ВолГТУ. – Волгоград, 2016. – 128 с.
6. Kadlak N. Comparing different NLP libraries: NLTK, spaCy, Hugging Face and More. – Junior Year Computer Engg at DIT, Pimpri. 16 февраля 2025 г. – URL: <https://www.linkedin.com/pulse/comparing-different-nlp-libraries-nltk-spacy-hugging-face-kadlak-if8ff/> (Дата обращения 21.03.2025)
7. Карпенко Т.Е. Интеллектуальная платформа Voyant Tools как инструмент для лингвистических исследований. – Сборник материалов XI Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы науки и образования в условиях глобальных изменений». 12.11.2024. – Том 2. – КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан. – С. 176-182.

ӘОЖ 37.02

ФИЗИКА МҒАЛІМДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ҮШІН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Кемелбек А.Ұ.

Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Информационные технологии (ИТ) значительно улучшили подготовку учителей физики за последние десятилетия, поскольку они делают процесс обучения более эффективным и интерактивным. ИТ-инструменты, такие как виртуальные лаборатории, программы моделирования и платформы дистанционного обучения, могут повысить вовлеченность студентов в преподавание физики и помочь им понять сложные концепции. Интерактивные инструменты и онлайн-ресурсы позволяют учителям делать учебные материалы более интересными и наглядными, а дистанционное обучение и виртуальные лаборатории позволяют учащимся глубже изучать науку. Использование этих технологий позволяет учителям обновлять методы обучения и эффективно обучать студентов современным научным концепциям.

Summary. Information technology (it) has significantly improved the training of physics teachers in recent decades, as they make the learning process more efficient and interactive. IT tools, such as virtual laboratories, simulation programs and distance learning platforms, can increase student engagement in teaching physics and help you understand complex concepts.

Interactive tools and online resources allow teachers to make teaching materials more interesting and visual, and distance education and virtual laboratories create conditions for students to learn science in depth. The use of these technologies allows teachers to modernize teaching methods and effectively teach students modern scientific concepts.

Соңғы онжылдықтарда ақпараттық технологиялар (ИТ) оқыту әдістерін айтарлықтай өзгертті және teaching. In физика тек теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларды да қажет етеді. Сондықтан ақпараттық технологиялар білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыруда шешуші рөл атқара алады. Бұл әсіресе физика мұғалімдерін даярлауға қатысты, олар жаңа әдістер мен жаңа технологияларды педагогикалық практикаға енгізуге дайын болуы керек. Ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану пәндерді түсінуді арттыруға, оқушылардың сыни ойлауы мен ынтасын дамытуға, оқыту үдерісіне ықпал етуге мүмкіндік береді[1].

Физиканы оқытудағы ақпараттық технологиялардың рөлі

Әр түрлі білім беру ресурстарына қол жетімділік

Заманауи ақпараттық технологиялар физика мұғалімдеріне көптеген интернет-ресурстарды, бейне дәрістерді, симуляциялық эксперименттерді, электронды оқулықтар мен ғылыми мақалаларды ұсынады. Интернет Және әртүрлі білім беру платформалары арқылы мұғалімдер физика мен оқыту әдістемесіндегі соңғы жаңалықтардан хабардар бола алады, сонымен қатар сыныпты қызықты және көрнекі ету үшін оқу материалдарын пайдалана алады.

Модельдеу мен модельді қолданыңыз

Физика эксперименттерге үлкен мән береді, бірақ жабдыққа немесе қауіпсіздік шектеулеріне байланысты сыныпта физика эксперименттерін жүргізу міндетті түрде мүмкін емес. Бағдарламалық жасақтама мен модельдеуді қолдана отырып, мұғалімдер денелердің қозғалысы, электрлік процестер немесе бөлшектердің әрекеті сияқты физикалық құбылыстардың модельдерін құра алады. Бұл студенттерге нақты өмірде көрсету қиын немесе мүмкін емес құбылыстарды нақты байқауға мүмкіндік береді.

Интерактивті педагогика

Интерактивті тақталарды, оқу қосымшаларын және арнайы бағдарламалық жасақтаманы пайдалану сыныпты жанды және тартымды ете алады. Мұғалімдер нақты уақыт режимінде сұрақтар қоя алады, сауалнамалар жүргізе алады, тесттер жүргізе алады және нәтижелерді талдай алады, бұл оқытудың жарқын және дербестенуіне ықпал етеді.

Қашықтықтан білім беруді дамыту

Соңғы жылдары қашықтықтан оқыту оқу процесінің маңызды бөлігіне айналды. Физика пәнінің мұғалімдері үшін бұл жаңа көкжиектерді ашады: олар онлайн режимінде сабақ бере алады, виртуалды зертханаларды қолдана алады, вебинарлар мен конференциялар ұйымдастыра алады, әріптестерімен және сарапшыларымен тәжірибе алмасады. Бұл білім беру сапасын жақсартып қана қоймай, жаңа педагогикалық практикалардың интеграциялануына ықпал етеді.

Білім беру қызметіне қатысты:

- оқу процесінің мотивациясын арттыру;

- сабақта оқушылардың белсенділігін арттыру. Оқу процесін ұйымдастыру туралы:

- білім беру бағытын саралау және даралау;
- проблемалық жағдайларды құрудың қосымша мүмкіндіктері;
- оқу-ізденіс үдерісін жүйелеу;
- студенттердің гипотезаларын жылдам тексеру;
- оқу процесінің тиімділігін жылдам диагностикалау;
- сапалық зерттеулерден сандық зерттеулерге көшу.

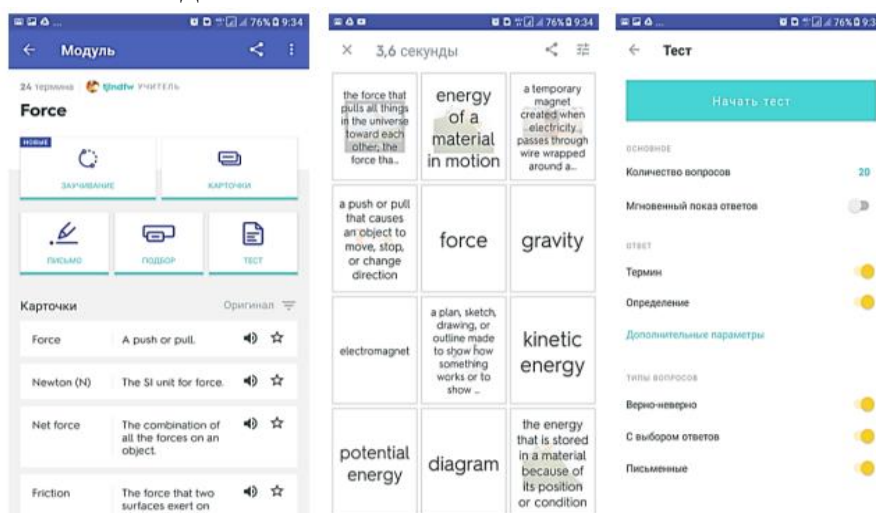
Олардың ішінде компьютерлік модельдеу студенттерге интерактивті, шынайы және мазмұнды оқу мүмкіндіктерін ұсынады. Модельдеу дерексіз ұғымдарды меңгеруді жеңілдетеді, өйткені студенттер бақылаулар жүргізуге және дереу кері байланыс алуға мүмкіндік алады. Ғылымды оқытудағы зерттеулер компьютерлік оқытудың зертханалық әдіс сияқты тиімді екенін көрсетеді. Сонымен қатар, ол компьютерлік модельдеу мен зертханалық жұмыстарды қолдануды біріктіреді.

Физика мұғалімдерін оқытудың тиімділігін арттыру үшін пайдаланылатын АКТ мынадай түрлерін пайдалануға болады:

- Сандық оқыту платформалары(MOOCs, Coursera, EdX, Khan Academy);
- Оқытуды басқару жүйелері (Moodle, Canvas, Blackboard);
- Виртуальды зертханалар (PhET, Labster);
- Толықтырылған (AR) және виртуальды шындық(VR);
- Ашық білім беру ресурстары (OpenStax, MIT OpenCourseWare, OER Commons);
- Гермификация (HackerRank, Codewars, LeetCode).

Бұл сабақтарды қызықтырақ, интерактивті етеді және заманауи салалық стандарттарға сәйкес келеді. Өзгертін цифрлық әлемге дайындалу үшін маңызды дағдыларды қалыптастыру арқылы жақсырақ біліңіз. Сайып келгенде, осы технологияларды қолданатын информатика мұғалімдері инновацияға жағдай жасайды. Бұл жеке стратегияларды қолданудан гөрі тиімдірек екендігі анықталды. Оқушылардың оқу-тәрбие ортасын жобалаудағы пікірлерінің, көзқарастары мен сенімдерінің сапасын бағалау маңызды [2]. Қазіргі уақытта елдің білім беру жүйесі оқытудың лингвистикалық әдісіне көшуде. Осыған байланысты жаңа технологияларды тақырыптық және лингвистикалық мақсаттарда қолдану өте тиімді. Мысалға, Quizlet қосымшасы ұялы телефондарда жұмыс істейтін жаңа терминдер мен сөздерді жатқа білуге және оларды тексеруге арналған[2]. Викторинаны оқу процесінде оқу материалдарын, жеке жаттығуларды және интерактивті сабақтарды тыңдау үшін пайдалануға болады. Мысалы, оқушылар жаңа терминдермен танысады, олардың сөздерін қаншалықты дұрыс қолданатынын көре алады және осы сынып бағдарламасының көмегімен сұрақтарына жауап беру арқылы өздерін бағалай алады. Бұл бағдарламаның ерекшелігі-студенттер жаңа терминдердің дұрыс айтылуын ести және қайталай алады, олардың аудармасын көре алады, жаңа сөздерді жөндеу, сәйкестендіру, түзету сияқты тапсырмаларды орындай алады және олардың нәтижелерін көре алады (1-Сурет). Бұл үштілділіктің

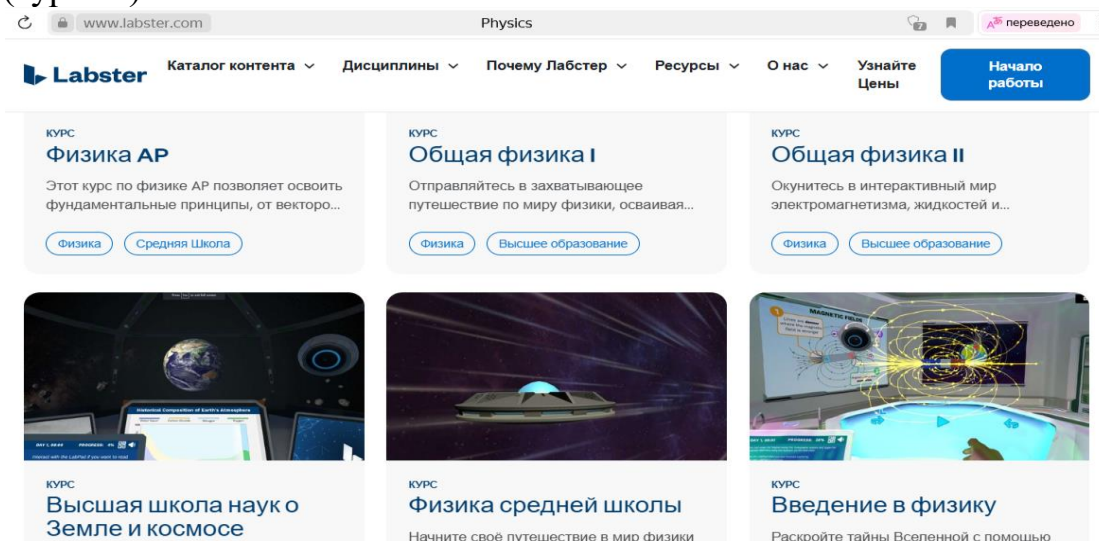
жаңартылған технологиясы, Викторина барлық пәндер бойынша таптырмас технология болып табылады.

Сурет 1. Физика сабағына арналған Quizlet қосымшасы

Ақпараттық технологияларды физика мұғалімдерін даярлау мен біліктілігін арттыруға біріктіру көптеген артықшылықтарды ұсынады, соның ішінде белсенділікті арттыру, күрделі ұғымдарды түсінуді жақсарту және бай ресурстарға қол жеткізу.

Labster - виртуалды зертханалар студенттер мен мұғалімдерге эксперименттер жүргізуге және ғылыми тұжырымдамаларды зерттеуге арналған цифрлық ортаны қамтамасыз ететін ғылымды оқытудағы инновациялық және танымал құрал болып табылады[3]. Бұл зертханалар физиканы зерттеуде ерекше құнды, өйткені олар мүмкіндік береді Төменде виртуалды зертханаларға толық шолу, олардың пайдасы, мысалдары берілген(сурет 2).

Сурет 2. Физика пәнін меңгеруге арналған Labster платформасы

Цифрлық платформаларды, интерактивті модельдеулерді, AR/VR, ынтымақтастық құралдарын және деректерді талдауды пайдалана отырып,

физика мұғалімдері оқытудың тиімділігін арттырып, оқушыларына бай оқу тәжірибесін ұсына алады. Онлайн курстар мен виртуалды конференциялар арқылы үздіксіз кәсіби даму мұғалімдердің физика және білім беру технологиялары саласындағы соңғы жаңалықтардан хабардар болуын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Turekhanova K.M., Akimkhanova Zh.Ye., Gani J, 2019 Al-Farabi Kazakh National University, Recent Contributions to Physics. №2 (69). 2019
2. Agbele, A. T., Oyelade, E. A., & Oluwatuyi, V. S. (2020). Assessment of students' performance in physics using two teaching techniques. International Journal of Research and Scientific Innovation, 7, 55-59
3. Banda, H. J., & Nzabahimana, J. (2021). Effect of integrating physics education technology
4. simulations on students' conceptual understanding in physics: A review of the literature. Physical Review Physics Education Research, 17(2), 023108. <https://doi.org/10.1103/PhysRevPhysEducRes.17.0.23108>

ӘОЖ 004.41

ТАРАТЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Қалдыбек З.О.
Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Распределенные информационные системы (РИС) широко используются в различных областях и требуют специальных методов и подходов для обеспечения эффективного принятия решений. Основными функциями ТИС являются многозадачность, географическое разделение и необходимость синхронизации между данными и узлами. Кроме того, важно обеспечить нестабильность сетевых связей и отказоустойчивость в работе системы.

Summary. Distributed information systems (TAs) are widely used in various fields and require special methods and techniques to ensure effective decision-making. The main features of TAs are the need for multitasking, geographic separation, and synchronization between data and nodes. In addition, it is important to ensure the instability of network connections and fault tolerance in the operation of the system.

Таратылған ақпараттық жүйелер (ТАЖ) бизнес, өнеркәсіп, үкімет, ғылым және т.б. сияқты әртүрлі салаларда кең таралған. Бұл жүйелерде тиімді шешім қабылдау жүйе сипаттамаларын ескеретін арнайы әдістер мен тәсілдерді қажет етеді, мысалы, көп тапсырма, таратылған деректер және әртүрлі түйіндер арасындағы синхрондау қажеттілігі[1].

RIS-тің басты ерекшеліктерінің бірі-бір уақытта бірнеше тапсырманы орындау мүмкіндігі. жүйедегі түйіндер бір тапсырманың әртүрлі бөліктерінде жұмыс істей алады немесе өздерінің тәуелсіз тапсырмаларын орындай алады.

бұл жүйенің жалпы тиімділігін арттырады. бұл ресурстарды тиімді пайдалану үшін бірнеше өңдеу модульдеріне бөлуге мүмкіндік береді.

RIS-те деректер мен есептеу процестері әртүрлі географиялық позицияларда орналасуы мүмкін әртүрлі физикалық түйіндерде орналасуы мүмкін. мұндай әрекеттер жүйенің икемділігі мен ауқымдылығын арттырады, сонымен қатар деректерді берудің кешігуі және түйіндер арасында синхрондау қажеттілігі сияқты кейбір мәселелерге әкеледі.

Таратылған жүйелердегі түйіндер арасындағы желілік байланыстар тұрақсыз немесе сенімсіз болуы мүмкін, бұл жүйенің жұмысындағы белгісіздікке әкелуі мүмкін. деректер пакетінің жоғалуы, сілтемелердің кептелуі немесе түйіндердің істен шығуы сияқты желілік мәселелер жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін күшті алгоритмдерді әзірлеуді талап етеді.

RIS-тегі ең күрделі міндеттердің бірі-жүйенің әртүрлі компоненттері арасындағы деректер мен күйді синхрондау. таратылған ортада барлық түйіндердің өзекті деректерді қажет етуі маңызды. деректердің сәйкес келмеуі жүйенің дұрыс жұмыс істемеуіне әкелуі мүмкін болғандықтан, таратылған жүйелер әр түйіннің істен шығуына икемді болуы керек. бір маңызды нәрсе-жүйедегі түйіндер арасында көшіру және сақтау кезінде сақтық көшірмелерді ұйымдастыру.

Таратылған ақпараттық жүйелер бір уақытта бірнеше тапсырмаларды орындау, географиялық бөлу, деректерді синхрондау, қателіктерге төзімділік және масштабтау мүмкіндіктері сияқты бірқатар нақты мүмкіндіктерге ие. бұл мүмкіндіктер тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін күрделі және тиімді алгоритмдер мен технологияларды әзірлеуді талап етеді[2]. ең бастысы, деректер көлемі ұлғайған сайын және технология дамыған сайын өнімділік пен қауіпсіздікті жақсарту сияқты жаңа мәселелер өзекті бола түсетінін атап өткен жөн. Таратылған ақпараттық жүйелер (DIS) үшін шешім қабылдаудың заманауи әдістері барған сайын күрделене түсуде, өйткені бір уақытта көп тапсырманы орындау, географиялық таралу, деректерді синхрондау және жүйенің ықтимал ақаулары сияқты көптеген факторларды ескеру қажет.

1. Оңтайландыру технологиясы Таратылған ақпараттық жүйелер туралы шешім қабылдауда оңтайландыру әдістері маңызды рөл атқарады. бұл шектеулерді ескере отырып, мүмкін болатын модельдердің кең ауқымынан ең жақсы шешімдерді табуға көмектеседі. Жергілікті оңтайландыру: жүйедегі әрбір түйінді тек жергілікті деректер негізінде шешуге болады. Жаһандық оңтайландыру: барлық жүйелер үшін ең қолайлы шешімді табу үшін барлық түйіндердің бірге жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін алгоритмдерді пайдаланыңыз. мұндай алгоритмдердің мысалдарына сызықтық бағдарламалау әдістері, Динамикалық Бағдарламалау және эволюциялық алгоритмдер жатады.

2. Көп деңгейлі шешімдер жүйесі Таратылған жүйелерде шешімдер бірнеше деңгейде қабылдануы мүмкін.: Жергілікті деңгей: шешімдер түйін деңгейінде немесе жүйенің жеке компоненттерінде (серверлер немесе сенсорлар сияқты) қабылданады. бұл шешімдер қарапайым жергілікті тапсырмаларды қамтуы мүмкін. Жаһандық: нәтижесінде қабылданған шешім

бүкіл жүйеге әсер етеді. бұл түйіндер арасындағы үйлестіруді және тұтастай алғанда жүйені оңтайландыруды қамтуы мүмкін. Иерархиялық жүйелер жұмысты түйіндер бойынша тиімді таратуға, жүйенің интеграцияланған компоненттерінің жүктемесін азайтуға және масштабтауды жақсартуға көмектеседі.

3. Көп өлшемді талдау. Таратылған ақпараттық жүйелер көбінесе бірнеше критерийлерге негізделген шешімдерді талап етеді, олар кейде қайшылықты болуы мүмкін. көп критерийлі талдау үлгілері ең жақсы шешімді табу үшін факторларды бағалауға және біріктіруге көмектеседі[3].

4. Көп критерийлі талдау әдістеріне мыналар жатады: Аналитикалық иерархия процесі (АИР): сіз бірнеше критерийлердің басымдықтарын анықтай аласыз және әр критерийге берілген салмақ негізінде шешім қабылдай аласыз. Топсис: шешім қабылдау нұсқаларын көптеген критерийлерді ескере отырып, олардың идеалды шешімге жақындығына қарай бағалаңыз. ПРОМЕТЕЙ әдісі: сіздің талаптарыңыз бен критерийлеріңізге сәйкес көптеген нұсқаларды салыстырыңыз.

5. Қателерге төзімділік алгоритмі. Таратылған жүйелерде желіде немесе әрбір түйінде істен шығу мүмкіндігін ескеру маңызды. ақаулыққа төзімді шешім бір немесе бірнеше құрамдас бөліктер істен шыққан жағдайда да жүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Деректерді модельдеу: жүйенің бір бөлігі істен шыққан жағдайда да қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін деректерді жүйенің бірнеше түйіндерінде модельдеуге болады.

Резервтеу: егер бір түйін сәтсіз болса, тапсырма қайтадан жұмысшы түйініне қайта бөлінеді.

6. Белгісіздік және тәуекелді қабылдау алгоритмі. Таратылған жүйелерде деректер көбінесе толық емес немесе дәл емес болады, бұл шешім қабылдау сапасына, белгісіздікпен күресуге, пайдалануға әсер етуі мүмкін.:

Ықтималдықтар теориясы: әр түрлі оқиғалардың ықтималдығын бағалайды және ықтимал тәуекелдер негізінде шешім қабылдайды.

Бұлыңғыр логика: қатаң шешімді анықтау мүмкін болмаған кезде анық емес немесе анық емес ақпаратты басқару үшін қолданылады.

Байес желісі: айнымалылар арасындағы байланысты модельдеу және шешім қабылдау кезінде ықтималдылықты ескеру.

7. Өзара әрекеттесу және мүмкіндіктерді кеңейту бойынша ұсыныстар. Өзара әрекеттесу әдістерін түйіндер ақпарат алмасатын және шешім қабылдау үшін әрекеттерді үйлестіретін таратылған жүйелерде қолдануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иванов И. И. Модель функционирования распределенных информационных систем при использовании маскированных каналов связи // Системы управления, связи и безопасности. 2020. № 1. С. 198-234. DOI: 10.24411/2410-9916-2020-10107.

2.Ivanov I. I. Distributed Information Systems Functioning Model with Masked Communication Links. Systems of Control, Communication and Security, 2020, no. 1, pp. 198-234. DOI: 10.24411/2410-9916- 2020-10107 (in Russian).

З.Градусов, Д. А. Распределенные информационные системы : учеб.- практ. пособие / Д. А. Градусов, А. В. Шутов ; Владим. гос. ун-т им. А. Г. И Н. Г. Столетовых. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2021. 386 с. – ISBN 978-5- 9984-1303-2.

ӘОЖ 004.05

БҰЛТТЫ ЕСЕПТЕУЛЕРДЕ ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ ЖӘНЕ САҚТАУ ҮШІН ТАРАТЫЛҒАН ЖҮЙЕЛЕРДІ ЖАСАУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Қали Ә.Е.

Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В., доктор Phd Хасанов А.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются распределенных систем для обработки и хранения данных в облачных вычислениях. Облачные сервисы обеспечивают гибкость и масштабируемость предприятий, снижая затраты на инфраструктуру. Распределенные вычислительные системы позволяют эффективно управлять данными, используя различные парадигмы, такие как параллельная и потоковая обработка. Модели IaaS, PaaS, и SaaS предоставляют пользователям возможность выбора необходимых решений. Такие решения, как Redis, эффективны для быстрого хранения и обработки данных, однако необходимо решать проблемы соответствия и безопасности данных.

Summary. The article discusses distributed systems for processing and storing data in cloud computing. Cloud services provide enterprise flexibility and scalability, reducing infrastructure costs. Distributed computing systems allow efficient data management using various paradigms such as parallel and streaming processing. IaaS, PaaS, and SaaS models provide users with the opportunity to choose the necessary solutions. Solutions like Redis are effective for fast data storage and processing, but data compliance and security issues need to be addressed.

Соңғы жылдары бұлтты есептеу деректерді өңдеу мен сақтаудың ауқымды және үнемді жүйелерінің негізіне айналды. Бұлттық қызметтер икемділікті, ауқымдылықты және инфрақұрылым шығындарын азайтуды қамтамасыз етеді, бұл оларды барлық көлемдегі кәсіпорындар мен ұйымдар үшін тартымды етеді. Бұлтты есептеудің негізгі компоненттерінің бірі- деректерді тиімді басқаруға, жоғары қол жетімділікке және тұрақтылыққа мүмкіндік беретін таратылған жүйе[1].

Таратылған есептеу-бұл бірнеше компьютерлер бір-бірімен байланысып, мәселелерді шешу немесе көп уақытты қажет ететін тапсырмаларды орындау үшін бірге жұмыс істейтін жүйенің бір түрі. Жүйедегі әрбір компьютер немесе түйін жұмыстың бір бөлігіне жауап береді, ал түйіндер тиімдірек болу үшін бір-бірімен байланысады және үйлестіреді. Үлестірілген есептеудің принциптерін, түрлерін және артықшылықтарын сипаттайды.

Үлестірілген есептеу үлкен есептеу есептерін желідегі жеке түйіндер дербес шеше алатын ішкі тапсырмаларға бөлу арқылы жұмыс істейді. Қосалқы тапсырмалар қол жетімділігі мен өңдеу қуатына байланысты жеке түйіндерге тағайындалады.

Түйіндер әртүрлі географиялық жерлерде орналасуы мүмкін және әртүрлі аппараттық конфигурацияларға ие болуы мүмкін. Түйіндер деректермен алмасу

және ішкі тапсырмалардың дұрыс орындалуын қамтамасыз ету үшін бір-бірімен байланысады. Үздіксіз мониторинг жүргізіледі. Қателерді анықтау үшін ішкі тапсырмалардың орындалу барысын бақылаңыз. Есептеу нәтижесі компиляция орын алатын орталық түйінге қайтарылады.

Таратылған деректерді сақтау және өңдеу жүйелерін құруға арналған қолданыстағы бұлттық бағдарламалық шешімдердің теориялық зерттеулері "негізгі мәні" бар Жоғары өнімді реляциялық емес журналдық деректерді сақтау Болып табылатын Redis кәштеу осы мақсат үшін nfs сияқты желілік файлдық жүйелерге негізделген ұқсас шешімдерге қарағанда оқу үшін жүздеген есе жылдам және жазу үшін мыңдаған есе жылдам медиаға тікелей қол жеткізу жылдамдығын қамтамасыз ететінін көрсетті. Сонымен қатар, Nfs негізіндегі шешімдер сияқты, Redis қатты дискінің сақтау ресурстарын пайдаланады. Redis-тің жылдам жылдамдығы деректердің ЖЕДЕЛ ЖАДТА сақталуына және дискіде белгілі бір уақыт аралығында немесе сақталмаған сұраныстардың белгілі бір санынан асып кетуіне байланысты болады.

Бұлтта жұмыс істеуге арналған таратылған архитектуралық жүйелер бұлтты есептеудің бірнеше негізгі үлгілерін пайдаланады. IaaS, PaaS және SaaS абстракция мен басқарудың әртүрлі деңгейлерін ұсынады, бұл пайдаланушылар мен әзірлеушілерге сақтау және өңдеудің ең жақсы шешімін таңдауға мүмкіндік береді. Мысалы, IaaS әзірлеушілерге өз инфрақұрылымын тікелей басқаруға мүмкіндік беретін төмен деңгейлі бұлттық ресурстарды қамтамасыз етеді, ал PaaS және SaaS аппараттық құралдарды басқару қажеттілігін жеңілдетеді және бағдарламалық өнімдерді әзірлеу және орналастыру үшін дайын шешімдерді ұсынады.

Бөлінген бұлттық жүйелерде деректерді өңдеу сонымен қатар парадигмалардың әртүрлілігін пайдаланады, мысалы, параллель өңдеу, ағынды өңдеу және сұраныс бойынша өңдеу. Бұл парадигмалардың әрқайсысының жұмыс сипатына қарай әртүрлі қолданылуы бар. Мысалы, ағынды өңдеу нақты уақыттағы деректерді талдау үшін өте қолайлы және IoT сенсорларынан немесе әлеуметтік медиадан үздіксіз келетін үлкен көлемдегі ақпаратты өңдей алады. Екінші жағынан, параллельдік есептеу жұмысын бірнеше түйіндерге тарату арқылы жылдамдатуға көмектеседі[2].

Бұлттық есептеулерде деректерді сақтау да озық технологияны қажет етеді. Нысандарды сақтау, дерекқорлар және деректер көлдері құрылымдық және құрылымдалмаған деректерді сақтауға арналған әртүрлі шешімдерді ұсынады.

Бұлтты есептеулердің таратылған жүйелік архитектурасы келесі компоненттерді қамтиды:

Интерфейс. Клиенттер бұлтты есептеу қызметтері мен ресурстарына қол жеткізу үшін пайдаланатын пайдаланушы интерфейстері мен қосымшаларын қамтиды.

Сервер бөлігі. Бұл қызмет провайдері пайдаланатын бұлттың өзіне қатысты. Ресурстарды қамтиды, ресурстарды басқарады және қауіпсіздік тетіктерін қамтамасыз етеді.

Таратылған жүйенің негізгі мақсаты-қашықтағы ресурстарға қол жетімділікті жеңілдету және осы ресурстардың бөлінуін бақылау.

Бұлтты есептеу архитектуралары абстракция мен инкапсуляцияны қамтамасыз ету үшін виртуализацияны біріктіре алады. Виртуалдандырылған ресурстар дерексіз интерфейстер түрінде беріледі. Бұл соңғы пайдаланушы интерфейсіне әсер етпестен бұлттың физикалық қабатының масштабталуы мен икемділігін қамтамасыз етеді.

Барлық жетістіктерге қарамастан, бұлттағы бөлінген жүйелерді әзірлеуде бірнеше қиындықтар бар. Олардың бірі - деректердің сәйкестігі мәселелері. Бөлінген жүйеде деректер түйіндер арасында дұрыс синхрондалмаған болуы мүмкін, бұл деректер тұтастығын бұзуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін қол жетімділікті, ұзақтылықты және бөлу кедергісін теңестіруге көмектесетін CAP теоремасы сияқты үйлесімділік үлгісін қолдану қажет.

Бұлттағы деректер қауіпсіздігі де маңызды мәселе болып табылады, себебі ол деректердің бұзылуына немесе шабуылдарына осал болуы мүмкін. Деректер қауіпсіздігі үшін әртүрлі шифрлау әдістері және OAuth және IAM сияқты аутентификация және авторизация жүйелері пайдаланылады. Бұл деректеріңізді қорғап қана қоймайды, сонымен қатар әртүрлі деңгейлердегі деректеріңізге қол жеткізуді басқарады[3].

Сондықтан бұлтты есептеулерде деректерді өңдеу және сақтау үшін бөлінген жүйені әзірлеу күрделі және көп қырлы міндет болып табылады. Ол технологиялар мен құралдарды терең білуді, сондай-ақ сенімділікке, ауқымдылыққа және қауіпсіздікке мұқият назар аударуды талап етеді. Сайып келгенде, бұл жүйелер деректерді тиімді өңдеу және сақтау арқылы нақты уақытта пайдаланушы қажеттіліктерін қанағаттандырады, икемділік пен ресурстарды үнемдейді және бизнес пен технология бойынша жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қорытындылай келе, бұлтты есептеулерде деректерді өңдеу және сақтау үшін бөлінген жүйені әзірлеу озық технологиялар мен тәсілдерді қажет ететін күрделі міндет болып табылады. Масштабтылықты, сенімділікті, қолжетімділікті және қауіпсіздік талаптарын ескеру және деректерді өңдеу және сақтау үшін дұрыс құралдарды таңдау маңызды. Бұлтты технология жылдам дамып келе жатқандықтан, әзірлеушілер нақты уақытта көбірек деректерді өңдей алатын және қажеттіліктеріңізді қанағаттандыра алатын тиімді және икемді шешімдер жасай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алгазинов Э.К. Анализ производительности алгоритмов брокера обслуживания в облачных вычислениях/ Э.К. Алгазинов, Е.Н. Десятирикова, А.А. Ходар // Технологическая перспектива в рамках евразийского пространства: новые рынки и точки экономического роста: сб. тр. VI Междунар. науч. конф. - СПб., 2018. - С. 334 -341.

2. Ильин Д.Ю. Выбор технологических решений для разработки программного обеспечения распределенных информационных систем / Д.Ю. Ильин, Е.В. Никульчев, П.В. Колясников // Современные информационные технологии и ИТ-образование. - 2018. - Т. 14. - № 2. - С. 344-354.

3. Колясников П.В. Повышение эффективности виртуального рабочего окружения распределенной разработки программ/ П.В. Колясников, И.Н. Силаков, Д.Ю.Ильин // Современные информационные технологии и ИТ-образование. — 2019. — Т. 15.— № 1. С. 74-80.

ӘОЖ 004.056.53.

IP - БАЙЛАНЫС ОРТАЛЫҒЫН ИМИТАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ

Қожабеков Е.А.

Университет «Мирас», Шымкент қаласы,Қазақстан

Резюме. Работа посвящена изучению имитационное моделирование IP-централизованной связи.

Summary. The work is devoted to the study of simulation modeling of IP-centralized communication.

Имитациялық модельдеуді анықтау үшін жүйе, модель, модельдеу сияқты негізгі түсініктерді нақтылау керек.

Жүйе – белгілі құрылымы бар және бір мақсатқа негізделген және өзара байланысты элементтердің бүтін жиыны. Жүйе ашық болады, егер ол қоршаған ортамен әрекеттессе, жабық болады, егер мұндай өзара әрекеттесу болмаса.

Модель – зерттеу үшін ыңғайлы нақты болмысының пішінінен айырмашылығы бар түрдегі шығыс жүйені құрайтын жүйе.

Модельдеу – зерттелетін объектінің (құбылыс не үрдіс) шартты түрде немесе басқа объектімен алмастырылуы және түпнұсқаның қасиеттерін модель қасиеттерін іздестіру арқылы зерттеу. [1]

Телетрафика негіздерінен белгілі ЖҚТЖ-нен келетін шақырулар қарапайым болады. Қызмет көрсету уақыты экспоненциалды заңға бағынады делік, онда шектелген сыйымдылықты жинаушысы бар көпарналы ЖҚЖ мен экспоненциалды заң бойынша мәлімдемеге қызмет көрсетуді аламыз.

Байланыс орталығына ЖҚТЖ абоненттерінен келетін қарапайым шақырулар ағынының имитациялық моделін GPSS World моделдеу жүйесінде шығарамыз. GPSS – General Purpose Simulation System, жалпы мақсатты модельдеу жүйесі. GPSS World соңғы нұсқасын Minuteman (АҚШ) серіктестігі әзірледі, Windows операциялық жүйесінде жұмыс істейді. Мынаны айтып кету керек, GPSS – бұл ЖҚЖ-нің моделдеу тілі. Хабарлама жүйеге кездейсоқ уақыт мезетінде келіп түседі, кезекке тұрады және қызмет көрсетудің басталу мезетін күтеді. Хабарламалар транзакттар деп аталатын болады. GPSS-моделінің жұмысы транзакттарды жылжытып отыру болып табылады. Модельдеудің ең басында модельде бір де бір транзакт жоқ. Жалпы жағдайда модельде транзакттардың үлкен саны болуы мүмкін, дегенмен бір уақыт мезетінде бір ғана транзакт қозғалады. GPSS-моделінің келесі міндетті элементтері блоктар болып табылады. Блоктарды бағдарламалар деп те түсінуге болады және оларға қатысу үшін операндылар жиынын қамтиды. GPSS тілінде мұндай блоктар саны 50-ден көп. GPSS моделі объект деп аталатын жеке элементтерден

құрылады. Кез келген уақыт мезетіндегі модельдің күйі барлық объект күйінің жиынтығымен анықталады. Негізінен, модельді жүзеге асыру тәсілі бойынша абстракттік және нақты деп бөлуге болады. Модельдің күйі динамикалық объект, транзакт-блок арқылы өткен кезде ғана өзгереді. Тек транзакт қана модель бойымен қозғала отырып, қондырғы күйлерінің, статистикалық объектілердің және басқа да транзакттардың ауысуына себепші болады. ЖҚТЖ-нен келіп түсетін шақыруларға қызмет көрсететін байланыс орталығын қарастырамыз.

Модельдің параметрлері келесідей деп қарастырайық:

а) жүйе $K=5$ қызмет көрсету құрылғыларынан тұрады, мәлімдеме кез келген бос құрылғыдан орын алады;

б) жинақтаушы шектелген сыйымдылыққа $r \leq 4$ ие, мәлімдеме жасау кезінде жинақтаушы толық болса, онда ол қызмет көрсетуден бас тартады және жойылады;

в) бір құрылғыдағы мәлімдемеге қызмет көрсету ұзақтығы экспоненциалды заң бойынша таратылған, орташа алғанда 50 секундқа тең.

GPSS-модельін толығырақ қарастырамыз. Ат (Torap) беретін STORAGE операторы көпарналы құрылғыны және 5-ке тең қызмет көрсетілген аспаптарды (операторлар саны) суреттейді. TEST блогы көпарналы құрылғының алдында шектелген сыйымдылығы бар жинақтаушыны модельдеуге мүмкіндік береді. Берілген модельдің контекстіндегі TEST операторын толығырақ қарастырайық. Ол үшін моделде жазылған TEST операторын жалпы түрде жазылған TEST операторымен қатар қойсақ:

TEST X A, B, C

TEST L Q\$ch_1, 4, Bastartu

мұндағы X – шартты оператор (біздің мысалымызда L «кіші» дегенді білдіреді);

A – CCA, берілген шартты операторға сәйкес тексерілетін мән (біздің Q\$ch_1 мысалында ch_1 атты кезектің ұзындығын тексеруді білдіреді);

B – A параметрінде нұсқалған, сандық атрибуттың мәнімен салыстырылатын бақылау мән (біздің мысалда ch_1 кезегінің ұзындығы 4 мәнімен салыстырылады);

C – егер нұсқалған шарт орындалмаған жағдайдағы транзакт берілетін альтернативті оператордың аты (біздің мысалда транзакт Bastartu деп аталатын TERMINATE операторына беріледі).

Осылайша, транзакт нұсқалған TEST операторына түсіп, кезек бойынша келесі операторға беріледі, егер шарт орындалса: ch_1 кезегінің саны 4-тен кіші болса. Олай болмаса Bastartu деп аталатын TERMINATE операторына өтеді. ENTER және LEAVE операторлары көпарналы құрылғының орын басуы мен босауларын модельдейді. Айта кететіні, ENTER және LEAVE операторларында екі операнд A және B қолданылады, мұнда, екінші операнд B орын басушы немесе босатушы аспаптардың (арналардың) санын анықтайды. Егер B болмаған жағдайда, оның мәні үнсіздікпен 1-ге тең деп алынады. ADVANCE операторында кездейсоқ шаманы үлестірудің экспоненциалды заңына сәйкес

мәлімдеменің кездейсоқ кідірісінің орташа мәні 50 секунд (бір модельдеу бірлігі бір секундқа тең), яғни, аспаптағы мәлімдеменің орташа кідірісі 50 секундты құрайды. Берілген модельдің тағы бір ерекшелігі TERMINATE операторының екеу болуында. Бірінші оператор модельдегі қызмет көрсетілген мәлімдемені (транзакттарды) жояды, осы кезде "аяқтау есептегіші" 1-ді есептеп шығарады. ал екінші оператор модельдегі қызмет көрсетілмеген мәлімдемелерді жояды, яғни, мәлімдеме жасау кезінде жинақтаушы толық болып, қызмет көрсетуден бас тартылса, онда осы кезде "аяқтау есептегіші" 1-ді есептеп шығарады. Берілген модельде екінші TERMINATE операторы қызмет көрсетілген және жойылған (қызмет көрсетілмеген) шақырулар үлесі туралы ақпараттар алады. Байланыс орталығына ЖҚТЖ-нен келіп түсетін трафикке 5 оператор қызмет көрсеткендегі бағдарламаның есеп беруі. Стандартты есеп беруден көріп тұрғанымыздай, бірінші TERMINATE операторынан өткен, қызмет көрсетілген транзакттар саны 1181-ге тең, ал екінші TERMINATE операторынан өткен, қызмет көрсетілмеген (жойылған) транзакттар саны 119. Осылайша, модельденуші жүйедегі мәлімдемелер шығынының ықтималдығы $119/(1181+119)=0,092$ құрайды, яғни жүйеге келіп түсетін жалпы мәлімдемелердің 9,2%. Айта кететін жайт, операнды 1-ге тең болатын TERMINATE операторының екеуінің де бар болуы, модельдеу жүйеден босап шыққан қызмет көрсетілген және қызмет көрсетілмеген мәлімдемелердің қосынды санына жеткенде аяқталатынын көрсетеді және ол START әмірінің A операндасында нұсқалған мән (берілген модельде бұл мән 1300-ге тең). Егер TERMINATE операторының бірінші операндасы болмаған жағдайда мән үнсіздікпен 0 мәніне сәйкес болады, онда модельдеу қызмет көрсетілмеген (жоғалған) мәлімдемелер START әміріндегі көрсетілген мәнге жеткен кезде аяқталады. Және керісінше, егер TERMINATE операторының екінші операндасында болмаған жағдайда, онда модельдеу қызмет көрсетілген мәлімдемелер START әміріндегі көрсетілген мәнге жеткен кезде аяқталады. Модельдеу үрдісінің аяқталуы GENERATE операторында көрсетілген транзакттар санына емес, TERMINATE операторы арқылы өткен транзакттар санына байланысты екеніне көңіл бөлу керек. Біздің моделімізде 8 және 9 (LOC) нөмерлері арқылы TERMINATE операторларымен сәйкесінше 1181 және 119 транзакттары өтті. Олардың қосындысы START әмірінде көрсетілгендей 1300 транзактқа тең. Дәл осы уақытта GENERATE операторында жиналған транзакттар саны 1308, яғни модельден шығып кеткен транзакттар санынан 8-ге көп. Бұл 8 транзакт модельдеу жұмысы аяқталған мезетте модельде қалып қалған, есеп беру кезінде де олар QUEUE (3 транзакт), ENTER (1 транзакт), ADVANCE (4 транзакта) блоктарында орналасқан. Имитациялық модельде байланыс орталығының жұмыс істеу жағдайына талдау жүргізейік. Ауысымда жұмысқа шыққан операторлар санының өзгеруі жоғалған шақырулар пайызына қалай әсер ететін қарастырайық.

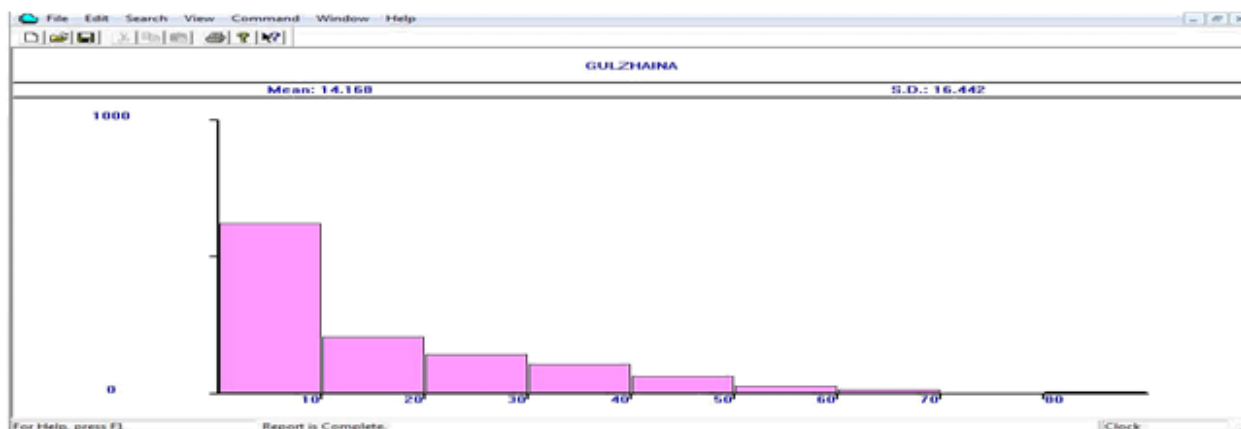
1-кестеде көріп тұрғанымыздай операторлар санының 5-тен 9-ға дейін өзгеруі кезінде жоғалған шақырулар пайызының өзгеруіне үлкен әсерін тигізеді екен. Жоғалған шақырулардың пайызы 9,2%-дан 0%-ға дейін түсетінін

байқалды. Модельдеу уақыты кезіндегі кезектегі күту уақытының өзгеруін қарастырамыз. Ол үшін имитациялық модельге келесі өзгерісті енгізейік. Бағдарламаның басына QTABLE операторы енгізіледі. QTABLE операторын енгізгеннен кейінгі GPSS – бағдарламасы.

Кесте-1 . Жоғалған шақырулардың пайызы

Операторлар Саны	Қызмет көрсетілген шақырулар саны	Қызмет көрсетілмеген шақырулар саны	Жоғалған шақырулар саны (%)
5	1181	119	9,2
6	1247	53	4,08
7	1281	19	1,46
8	1291	9	0,69
9	1300	0	0

1-суретте көрсетілгендей операторлар саны $K=5$ кезде кезектегі күтулердің орташа уақыты 14,168 сек., ал орташа квадраттық ауытқуы 16,442 сек. құрайды. Бұл кезде кезектің шектелген ұзындығы 4 шақыруды құрайды.

Сурет-1. Кезекте $K=5$ болған кездегі күтудің орташа уақытының гистограммасы

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зарубин, А.А. Формула контакт-центра / А.А. Зарубин // Сети и системы связи. - 2003. -№8.
2. Гольдштейн Б.С., Зарубин А.А. Контакт-центры мультисервисных сетей связи. Методические рекомендации к практическим занятиям (спец. 200900)/СПбГУТ, СПб, 2004.

3. Росляков А.В., Ваяшин С.В. "Математические модели центров обслуживания вызовов". - М.: ИРИАС, 2006.
4. Росляков А.В., Самсонов М.Ю., Шибаета И.В. "Центры обслуживания вызовов(Call centre)" / М.: Эко-Трендз, 2002.
5. <http://www.intuit.ru>

ӘОЖ 004.75

ДИНАМИКАЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕСІН ӘЗІРЛЕУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Қыдырбай С.Т.

Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В современном мире технологий большое значение имеет формирование и управление динамическими объектами. Такие объекты могут изменять свои действия или свойства в зависимости от окружающей среды, например, роботы или автономные транспортные средства. Чтобы эти объекты работали эффективно, необходимо быстро реагировать на изменения в режиме реального времени. Автоматизированные системы играют важную роль в управлении и оптимизации таких процессов. Они автоматизируют производственные процессы, уменьшают количество человеческих ошибок, а также регулируют поведение объектов в режиме реального времени. Понимание преимуществ и возможностей этих систем подчеркивает их важность.

Summary. In the modern world of technology, the formation and management of dynamic objects is of great importance. Such objects can change their actions or properties depending on the environment, for example, robots or autonomous vehicles. For these facilities to work effectively, it is necessary to respond quickly to changes in real time. Automated systems play an important role in the management and optimization of such processes. They automate production processes, reduce the number of human errors, and regulate the behavior of objects in real time. Understanding the advantages and capabilities of these systems highlights their importance.

Заманауи технология нақты уақыт режимінде параметрлерді өзгерте алатын динамикалық объектілерді құруды және басқаруды талап етеді. Мұндай объектілер физикалық (мысалы, роботтар немесе ойындардағы элементтер сияқты) болуы мүмкін бейімделу қабілеті.

Автоматтандырылған динамикалық объектілерді құру жүйелері қазіргі уақытта көптеген салаларда өзекті болып табылады, өйткені олар тиімділікті арттырады, жұмыс процестерін автоматтандырады және адам қателерін азайтады[1]. Мұндай жүйелердің қажеттілігі мен артықшылықтарын түсіну үшін олардың ауқымы мен әлеуетін ескеру маңызды.

Динамикалық объектілерді қалыптастырудың автоматтандырылған жүйелерінің қажеттілігі:

Өндірістік және технологиялық процестерді автоматтандыру: Қазіргі заманғы өндіріс саласында көптеген процестер автоматтандырылған жүйелермен басқарылады. Динамикалық объектілердің қалыптасуы өндіріс процесінде маңызды рөл атқарады, мысалы, робототехникада немесе құрастыру желілерінде. Датчиктер мен басқару жүйелері бұл объектілерді автоматты түрде

қалыптастыру үшін өте маңызды, өйткені олар өзгертін жағдайларға бейімделе отырып, нақты уақыт режимінде жұмыс істейді.

Қоршаған ортадағы өзгерістерге тез бейімделу: Динамикалық объектілер - қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты қасиеттерін өзгерте алатын объектілер. Мысалы, роботтар немесе автономды көліктер нақты уақытта қозғалыс бағытын немесе әрекеттерін өзгерте алады. Бұл жүйелер адамнан тәуелсіз жұмыс істей алады және олардың әрекеттерін алдын ала анықталған алгоритмдер арқылы басқаруға болады. Автоматтандырылған жүйелер мұндай өзгерістерді тез және тиімді өңдей алады.

Үлкен деректермен жұмыс істеу: Заманауи технологиялар үлкен көлемдегі деректерді өңдеу және сақтау мүмкіндігін ұсынады. Бұл динамикалық нысандарды қалыптастыру үшін автоматтандырылған жүйелер пайдаланатын жаңа мүмкіндіктерді ашады. Олар нақты уақытта деректерді өңдей алады, нәтижелерді болжайды және нысандардың әрекетін автоматты түрде қалыптастырады.

Интерактивті жүйелер және виртуалды шындық: динамикалық нысандарды қалыптастыру виртуалды шындық (VR) және толықтырылған шындық (AR) сияқты салаларда өте маңызды. Мұндай жүйелерде заттардың мінез-құлқы, қозғалысы және сыртқы әсерлерге реакциясы нақты уақытта модельденеді. Бұл жүйелердің мүмкіндіктері тек автоматтандыру арқылы жүзеге асырылады, өйткені олар әртүрлі объектілердің қарым-қатынасын, мінез-құлқын және қарым-қатынасын дәл көрсетеді.

Объектілерді қалыптастырудың автоматтандырылған динамикалық жүйелерінің артықшылықтары:

Жоғары тиімділік: автоматтандырылған жүйелер қолмен салыстырғанда әлдеқайда жылдам және тиімдірек. Олар адам ресурстарын үнемдей отырып, қайталанатын тапсырмаларды жылдам орындауға мүмкіндік береді. Объектілерді қалыптастырудың динамикалық жүйелері қоршаған ортадағы өзгерістерге тез бейімделуге және максималды тиімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қателерді азайту: автоматтандырылған жүйелер адам қателерін болдырмау үшін қолданылады. Динамикалық объектілерді қалыптастыру және басқару жүйе арқылы жүзеге асырылатындықтан, жүйе ортадағы өзгерістерге дұрыс жауап береді және қателерді азайтады. Күрделі және жауапты процестерде адам факторының әсерін азайту ерекше маңызды.

Жоғары дәлдік және тұрақтылық: Автоматтандырылған жүйелер өз жұмысын белгілі бір алгоритмдер мен модельдер негізінде орындайтындықтан, олардың жұмысындағы дәлдік жоғарырақ. Олар кез келген жағдайға алдын ала дайындалған тұрақты нәтиже береді. Динамикалық объектілерді қалыптастыруда жүйелер әртүрлі өзгерістерге бейімделе отырып, өз әрекеттерін дәл жүзеге асырады.

Шығындарды үнемдеу: Автоматтандыру адам ресурстарын үнемдей отырып, қол жұмысының көлемін азайтады. Сонымен қатар, автоматтандырылған жүйелерді қолдану арқылы жұмыс процестері

жеделдетіліп, жалпы шығындар азаяды. Сонымен қатар, жүйенің жұмысы кезінде үздіксіз мониторинг жүргізіледі, қателер мен ақаулар алдын ала анықталып, жойылады, бұл да шығындарды азайтады.

Инновациялық мүмкіндіктер: Автоматтандырылған жүйелер жаңа технологиялар мен шешімдерге негізделген. Олар инновацияны жеңілдетеді және заманауи ғылыми жетістіктерді пайдаланады. Мысалы, машиналық оқытудағы, нейрондық желілердегі және жасанды интеллекттегі жетістіктер динамикалық нысандарды қалыптастыру үшін автоматтандырылған жүйелердің мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді.

Бейімделу және масштабтау: Автоматтандырылған жүйелер әртүрлі жағдайларға бейімделу үшін жұмыс істей алады және масштабтай алады. Бұл өндіріс көлемі мен жағдайларының өзгеруіне байланысты олардың тиімділігін сақтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай жүйелер робототехника, көлік, ойын индустриясы және т.б. сияқты әртүрлі салаларға бейімделуі мүмкін.

Динамикалық объектілерді жобалау және басқару робототехника, автономды көліктер, виртуалды және толықтырылған шындық, өндіріс және логистиканы қоса алғанда, көптеген салаларда өте маңызды. Бұл нысандардың қасиеттері мен әрекеттері қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты жаңартылуы керек, сондықтан оларды басқару үшін жүйелер нақты уақытта жұмыс істеуі керек.

Мысалы, роботтар динамикалық объектілер болып табылады, өйткені олар өз әрекеттерін қоршаған ортаның өзгеруіне бейімдей алады: олардың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін датчиктер мен басқару жүйелері бар, бұл оларға қоршаған орта өзгерістеріне тезірек жауап беруге көмектеседі [2]. Бұл қасиет басқа салаларда да маңызды: автономды жүргізу жүйелері, дрондар, виртуалды әлемдегі объектілік әрекеттер және т.б.

Автоматтандырылған жүйелер динамикалық объектілерді қалыптастыру үшін көптеген артықшылықтарды ұсынады. Бұл жүйелердің қажеттілігін түсіну үшін келесі аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

Динамикалық өзгерістерге бейімделу: қоршаған орта үнемі өзгеріп отырады. Автоматтандырылған жүйелер бұл өзгерістерге тез жауап береді және динамикалық объектілердің әрекетін басқару арқылы процестің үздіксіздігіне кепілдік береді. Мысалы, автономды тасымалдау көлік ағынын, жол жағдайын, климатты және басқа факторларды бақылайды және соның негізінде қозғалыс бағытын өзгертеді.

Өндірістік процестерді тиімді басқару: өндіріс саласында автоматтандырылған жүйелер динамикалық объектілерді тиімді қалыптастыруға және әртүрлі өндірістік процестерді басқаруға мүмкіндік береді. Бұл процестерге роботты құрастыру желілері, бақылау жүйелері және өнімді сынау кіреді. Автоматтандырылған жүйелер өндіріс жылдамдығын арттыруға және адам қызметінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Үлкен деректермен жұмыс істеу: Үлкен деректерді өңдеу динамикалық нысандарды қалыптастыру және басқару үшін қажет. Автоматтандырылған жүйелер бұл деректерді талдау және басқару үшін машиналық оқыту және

жасанды интеллект (AI) технологияларын пайдаланады. Бұл жүйелер мәліметтердің үлкен көлемін өңдей алады, объектілердің қозғалысын немесе әрекеттерін болжап, дұрыс шешім қабылдай алады.

Қатені болдырмау: автоматтандырылған жүйелер адам қателерінің алдын алудың маңызды құралы болып табылады. Мысалы, егер адам динамикалық объектінің қозғалысын бақылайтын болса, олар кейде қателіктер жіберіп, қауіпсіздік мәселелерін немесе басқа мәселелерді тудыруы мүмкін. Автоматтандыру жүйесі бұрын есептелген алгоритмдермен жұмыс істейді, бұл қателерді болдырмауға көмектеседі[3].

Қорытындылай келе, динамикалық объектілерді жобалаудың автоматтандырылған жүйесі заманауи технологиялық процестерді тиімді басқаруға және басқаруға мүмкіндік береді. Автоматтандырылған жүйелердің артықшылықтары мен қажеттіліктері айқын: олар дәлдік, жылдамдық, үнемділік, икемділік және қауіпсіздік сияқты маңызды факторларды қамтамасыз етеді. Мұндай жүйелер өндірістен көлікке, виртуалды шындық пен робототехникаға дейінгі алуан түрлі салаларда қолданылады және жаңа технологиялық шешімдер мен инновацияларды енгізуге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Array Автоматизированное проектирование систем автоматического управления; Машиностроение - М., 2016. - 336 с.
2. Федорова, Г.Н. Разработка программных модулей программного обеспечения для компьютерных систем: Учебник / Г.Н. Федорова. - М.: Academia, 2019. - 64 с.
3. Андреев, С.М. Разработка и моделирование несложных систем автоматизации с учетом специфики технологических процессов: Учебное пособие / С.М. Андреев. - М.: Academia, 2017. - 36 с.

УДК 004.42

ОПТИМИЗАЦИЯ АЛГОРИТМОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ АНАЛИЗА БОЛЬШИХ ДАННЫХ В ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ

Мақұлбек Н.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада қаржы саласындағы үлкен деректерді талдау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін оңтайландыру әдістері қарастырылады. Негізгі назар деректердің өлшемін азайту, есептеулерді жылдамдату және модельдердің дәлдігін арттыруға бөлінген. Ұсынылған әдістердің тиімділігін көрсететін мысалдар келтірілген.

Summary. The article discusses methods for optimizing machine learning algorithms for analyzing big data in the financial sector. The main focus is on reducing data dimensionality, accelerating computations, and improving model accuracy. Examples demonstrating the effectiveness of the proposed methods are provided.

Современная финансовая сфера генерирует огромные объемы данных, включая транзакции, котировки акций, кредитные истории и рыночные тенденции. Анализ этих данных требует использования сложных алгоритмов

машинного обучения. Однако с ростом объемов данных возникают проблемы, связанные с высокой размерностью, нестационарностью и шумом. Для их решения необходима оптимизация алгоритмов, что позволяет повысить скорость и точность обработки данных [1].

Проблемы анализа больших данных в финансовой сфере

Финансовые данные обладают рядом особенностей:

- Высокая размерность: множество признаков усложняет анализ и увеличивает время вычислений.
- Нестационарность: данные меняются со временем, что требует адаптивных моделей.
- Шум и выбросы: наличие аномалий снижает точность прогнозов.
- Требования к скорости: необходимость обработки данных в реальном времени [2].

Методы оптимизации алгоритмов машинного обучения

2.1. Снижение размерности данных

Снижение размерности позволяет уменьшить объем вычислений и улучшить качество моделей. Основные методы:

- Метод главных компонент (PCA): сокращает количество признаков, сохраняя максимальную информацию.
- t-SNE и UMAP: методы визуализации и снижения размерности, полезные для анализа сложных данных.
- Отбор признаков: использование L1-регуляризации (Lasso) для выбора значимых признаков [3].

2.2. Ускорение вычислений

Для обработки данных в реальном времени применяются:

- Параллельные вычисления: использование GPU и распределенных систем, таких как Apache Spark.
- Квантование модели: уменьшение точности вычислений для ускорения работы алгоритмов.
- Оптимизация гиперпараметров: Bayesian Optimization для быстрого поиска оптимальных параметров [4].

2.3. Повышение точности моделей

Точность моделей критически важна в финансовой сфере. Для ее повышения используются:

- Ансамбли моделей: комбинирование нескольких моделей (Random Forest, Gradient Boosting).
- Глубокое обучение: применение нейронных сетей (RNN, трансформеры) для анализа временных рядов.
- Регуляризация: методы, такие как Dropout и L2-регуляризация, для предотвращения переобучения [5].

3. Применение оптимизированных алгоритмов в финансовой сфере

Оптимизированные алгоритмы применяются для:

- Прогнозирования рыночных тенденций: анализ временных рядов для предсказания цен на акции и валюты.

- Оценки кредитных рисков: построение моделей для оценки вероятности дефолта заемщиков.
- Обнаружения мошенничества: выявление аномалий в транзакциях с использованием методов unsupervised learning.
- Оптимизации портфеля распределение активов для максимизации доходности при минимальном риске [6].

Пример реализации оптимизированного алгоритма

Рассмотрим пример оптимизации алгоритма для прогнозирования цен на акции. Используется метод Gradient Boosting с оптимизацией гиперпараметров через Bayesian Optimization. Данные предварительно обрабатываются с помощью PCA для снижения размерности. Для ускорения вычислений применяется параллельная обработка на GPU. В результате достигается высокая точность прогнозов при минимальном времени выполнения.

Оптимизация алгоритмов машинного обучения позволяет эффективно решать задачи анализа больших данных в финансовой сфере. Применение методов снижения размерности, ускорения вычислений и повышения точности моделей открывает новые возможности для автоматизации и повышения эффективности финансовых решений.

Список использованной литературы

1. Гудфеллоу И., Бенджио Й., Курвиль А. Глубокое обучение. – М.: ДМК Пресс, 2018. – 652 с.
2. Хасти Т., Тибширани Р., Фридман Дж. Элементы статистического обучения: обработка данных, выводы и прогнозы. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2020. – 464 с.
3. Бишоп К. М. Распознавание образов и машинное обучение. – М.: ИД «ПостНаука», 2019. – 758 с.
4. Шолле Ф. Глубокое обучение с Python. – М.: ДМК Пресс, 2021. – 402 с.
5. Кучеренко В. В., Кривулин Н. К. Машинное обучение в финансах: алгоритмы и приложения. – СПб.: Лань, 2021. – 320 с.
6. Халл Дж. К. Опционные, фьючерсные и другие производные финансовые инструменты. – М.: Юрайт, 2020. – 1056 с.

ӘОЖ 004.056

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ МОДЕЛЬДЕРІ, ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ АЛГОРИТМДЕРІ

Манатқызы Ж.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Содержание статьи состоит в разработке моделей, методов и алгоритмов построения автоматизированных систем управления процессом электронного обучения в сфере высшего образования для повышения экономической эффективности проектирования и реализации образовательных программ в части формирования индивидуальных учебных планов и траекторий обучения, управления траекториями обучения и обучающими диалогами, проведения подтвержденных процедур оценивания достигнутых результатов

обучения, включая оценивание практических навыков и непрерывную идентификацию личности обучающегося.

Summary. The content of the article consists in the development of models, methods and algorithms for building automated e-learning process management systems in the field of higher education to increase the economic efficiency of designing and implementing educational programs in terms of forming individual curricula and learning trajectories, managing learning trajectories and learning dialogues, conducting confirmed procedures for evaluating the achieved learning outcomes, including the assessment of practical skills and continuous identification of the student's personality.

Ақпараттық технологиялардың белсенді жетілдірілуіне және жергілікті және ғаламдық желілердің таралуына байланысты кез-келген ЖОО-ның табысты қызметінде қашықтықтан білім беру жүйесінің болуы маңызды бола түсуде. Бұл жоғары білім саласындағы заманауи білім беру стандарттарының талабы ғана емес, сонымен бірге өмірлік қажеттілік [1]. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, қашықтықтан білім беру жүйелері (ҚББЖ) - бұл ЖОО-ның ақпараттық жүйесі (АЖ) негізінде құрылатын және білім алушылар мен оқытушылардың интерактивті өзара іс-қимылын ұйымдастыру үшін Web-ресурстарды белсенді пайдаланатын гетерогенді, үлестірілген қосымшалар. Өзінің жұмыс істеу процесінде Бұл жүйе кездейсоқ және қасақана сипаттағы бірқатар жағымсыз әсерлерге ұшырайды, нәтижесінде ол тек қана ЖОО-ның ғана емес, сонымен қатар ЖОО-ның барлық АЖ-ның ақпараттық қауіпсіздігін бұзуға, сондай-ақ білім беру процесінің барлық қатысушыларына зиян келтіруі мүмкін. Тиісінше, мұндай әсерлерден болатын зиянды азайту және ақпараттық қауіпсіздік (АҚ) тәуекелдерін болдырмау үшін арнайы қорғаныс құралдары мен тетіктерін қолдану қажет.

Қазіргі уақытта әртүрлі жүйелердегі ақпараттың қауіпсіздігін бағалаудың көптеген тәсілдері бар [2], алайда олардың көпшілігі әмбебап болып табылады және жүйелердің белгілі бір түріне бейімделуді және оларды пайдалану ерекшеліктерін талап етеді. Осыған байланысты, өзекті міндет-ЖОО-ның ҚББЖ ұйымдастыру және жұмыс істеу ерекшеліктерін ескерген қорғауды бағалаудың жаңа тәсілдерін әзірлеу және қолданыстағы тәсілдерді жаңғырту болып табылады.

ҚББЖ негізгі функционалды компоненттері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1) веб-қосымша-студенттердің оқу курстарының мазмұнына, презентацияларға, мультимедиялық материалдарға, тесттерге қашықтан қол жеткізуін және оқытушымен интерактивті өзара іс-қимылды ұйымдастыруға арналған сыртқы интерфейс, мысалы, вебинар және/немесе бейнеконференциялар арқылы;

2) оқу курстарын толтыру сақталатын деректер базасында бағалау материалдары, электрондық оқулықтар, студенттерге арналған ақпарат және үлгерім туралы деректер орналастырылады;

3) жүйенің ядросы болып табылатын және мынадай функционалдық мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін ҚББЖ сервері:

- ҚББЖ пайдаланушыларының есептік жазбаларын тіркеу және басқару;

- ҚББЖ функцияларына қол жеткізу және толтыру құқықтарының аражігін ажырату;

- Ғаламдық желіден қашықтағы пайдаланушыларға да, ЖОО-ның жергілікті желісінің ішкі пайдаланушыларына да ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз ету;

- ҚББЖ басқару және қорғау;

- білім алушыларды есепке алу;

- оқу материалдарын жасау және импорттау;

- курс каталогтарын басқару;

- оқу және тестілеу нәтижелерін қадағалау;

- ҚББЖ оқиғалар туралы ақпаратты тіркеу;

- ЖОО-ның ішкі ақпараттық инфрақұрылымының басқа компоненттерімен өзара іс-қимыл жасау.

ҚББЖ шеңберіндегі өзара іс-қимылдың негізгі субъектілері ішкі және сыртқы пайдаланушылар болып табылады, оларды келесі топтарға бөлуге болады:

- 1) ЖОО оқытушылары-оқу курстарын құрады, оқу процесін бақылайды, on-line консультациялар өткізеді;

- 2) ЖОО әдіскерлері-топтарды жинақтайды, оқу процесін басқарады, курстардың мазмұнын толтырады және материалдарын жаңартады, оқытушылармен өзара іс-қимылды жүзеге асырады;

- 3) ЖОО-ның ақпараттық бөлімшелерінің әкімшілері, бағдарламашылары, ақпараттық қауіпсіздік жөніндегі мамандары - ЖОО-ны әкімшілендіруді және қорғауды қамтамасыз етеді, ЖОО-ның жұмыс істеуіне байланысты оқиғалар мен инциденттерді қадағалайды;

- 4) студенттер-курстарды оқиды, тестілеуден өтеді, оқу жоспарын меңгереді.

Бөлінген функционалдық кіші жүйелерге және субъектілерге сәйкес ҚББЖ да ақпаратты өңдеудің үлгілік технологиялық процесін мынадай түрде ұсынуға жол беріледі:

- 1) пайдаланушыны ҚББЖ веб-сайтына қосу;

- 2) ҚББЖ серверінде пайдаланушыны авторизациялау;

- 3) ҚББЖ курстары мен ішкі жүйелерінің ресурстарына ақпарат және қолжетімділік беру үшін ҚББЖ серверіне сұрау салу;

- 4) ашық және/немесе шектеулі қол жеткізу туралы ақпаратты енгізу, өзгерту немесе шығару;

- 5) пайдаланушының сұратылған материал мен деректерді алуы;

- 6) пайдаланушыны ҚББЖ ресурстарынан ажырату.

Мұндай технологиялық процесте ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан ең осал процестер болады:

- ҚББЖ пайдаланушының сәйкестендіру және аутентификация деректерін беру;

- қашықтағы пайдаланушы браузері мен ҚББЖ веб-сайты арасында деректер алмасу.

- пайдаланушыны ҚББЖ авторизациялау (БҚК серверінде және ЖОО АЖ-да);
- ЖОО ҚББЖ және АЖ деректерді алу және жазу;
- ЖОО сервері мен ЖОО АЖ сервері арасында деректер алмасу.

Орташа алғанда, сыртқы шабуылдаушыға ҚББЖ қол жеткізу үшін тек екі осалдықты пайдалану қажет. Шабуыл жасау үшін 82% жағдайда шабуылдаушының орташа немесе төмен біліктілігі болуы жеткілікті, ал 17% жағдайда ғана шабуылдаушы маңызды ресурстарға қол жеткізу үшін жоғары біліктілікке ие болуы керек, ал барлық жүйелердің жартысында кез келген біліктілігі жоқ пайдаланушы, соның ішінде студент сәтті шабуылдар жасай алады.

Қасақана қоқан-лоққылар мен шабуылдардан басқа, кездейсоқ сипаттағы қауіптер мен тұрақсыздандырушы факторлар әсер етуі мүмкін. Оларға табиғи, биологиялық-әлеуметтік және техногендік сипаттағы апаттар, ҚББЖ бағдарламалық-аппараттық құралдарының істен шығуы мен істен шығуы, пайдаланушылардың іс-әрекеттеріндегі қателер жатады.

ҚББЖ-де ақпарат қауіпсіздігінің әрбір ықтимал қатері іске асыру ықтималдығы және ықтимал залал сияқты көрсеткіштер арқылы сипатталуы мүмкін. Ақпаратқа немесе ресурсқа қатысты қауіпті іске асырудан келтірілген залалдың мөлшері [3] байланысты:

- тәуекелге ұшыраған ақпараттың немесе ресурстың құны.
- деструктивтілік коэффициенті түрінде көрсетілген ақпаратқа немесе ресурсқа әсер етудің деструктивтілік дәрежесі. Әдетте, көрсетілген коэффициент 0-ден 1-ге дейін болады.

Зақымдану, жиілік және пайда болу ықтималдығы арасындағы байланыс қауіпті іске асырудан болатын тәуекел деңгейін және әрбір қауіптің рұқсат етілу дәрежесін анықтайды. Тәуекел мәндері әрбір нақты қауіпке қарсы құралдар мен механизмдерді пайдалану қаншалықты қажет екенін көрсетеді. Ол үшін күтілетін тәуекел қорғау құралын енгізуге және кейіннен пайдалануға арналған шығындармен салыстырылады, содан кейін осы тәуекелге қатысты шешім қабылданады. Тәуекелді қабылдауға, кейінге қалдыруға, жоюға немесе азайтуға болады.

ҚДҚ қорғау технологиялары

ЖОО ҚББЖ үшін өзекті қатерлерге қарсы тұру және тәуекелдерді рұқсат етілген шектерде ұстау үшін ақпаратты қорғаудың, ұйымдастырушылық-құқықтық, техникалық және бағдарламалық сипаттағы әртүрлі тетіктері мен құралдары пайдаланылады, олар ЖОО-ның ҚББЖ жұмыс істеу процесіне байланысты бірқатар ерекшеліктерді ескеру қажет [4]:

- ЖОО ҚББЖ пайдаланушылар үшін аптасына 24 сағат 7 күн қолжетімді болуы тиіс;
- брандмауэрлер және ҚББЖ қолдану әрқашан ҚББЖ бұзудан қорғауды қамтамасыз ете бермейді өйткені сыртқы желілерден ҚББЖ веб-сайтына кіру әрқашан ашық болуы керек;

- ЖОО АЖ-да өңделетін деректерге жиі қол жеткізе алады: деректер базасы, ERP-жүйелер, ЖОО-ның инновациялық әзірлемелері мен ғылыми қызметі туралы ақпарат, оқу ведомостары, дербес деректер және т. б.;

- жоғары оқу орнының жеке әзірлемесі болып табылатын тар бағыттағы ҚББЖ шабуылдарға аса сезімтал, өйткені олар жалпыға қолжетімді белгілі коммерциялық ҚББЖ сияқты ұзақ мерзімді тестілеуге және пайдалануға ұшырамайды;

- дәстүрлі желілік қорғаныс құралдары ҚББЖ веб-қосымшаларына мамандандырылған шабуылдарды тойтаруға арналмаған, сондықтан зиянкестер браузерлердің көмегімен ЖОО АЖ периметрі арқылы оңай өтіп, ішкі жүйелер мен серверлерге қол жеткізе алады;

- ҚББЖ-дегі осалдықтарды қолмен анықтау және жою көбінесе оң нәтиже бермейді-әзірлеушілер кодтағы жүздеген осалдықтарды тауып, түзете алады, бірақ шабуылдаушыға тиімді шабуыл жасау үшін тек біреуін табу жеткілікті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баранова, Е.К. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие / Е.К. Баранова, А.В. Бабаш. - М.: Риор, 2018. - 400 с.
2. Бабаш, А.В. Информационная безопасность: Лабораторный практикум / А.В. Бабаш, Е.К. Баранова, Ю.Н. Мельников. - М.: КноРус, 2019. - 432 с.
3. Шаньгин, В.Ф. Информационная безопасность и защита информации / В.Ф. Шаньгин. - М.: ДМК, 2014. - 702 с.

ӘОЖ 004.43

PYTHON БАҒДАРЛАМАЛАУ ОРТАСЫНДА MATH МОДУЛІН ПАЙДАЛАНУ

Магистр, аға оқытушы Мекемов А.М.
«Мирас» Университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье модуль math языка программирования Python описывается как очень полезный инструмент для выполнения математических операций. Он предлагает тригонометрические функции, логарифмы, округление и многие другие математические функции. Преимуществами модуля являются его высокая точность, широкий функционал и простота в использовании. Однако в статье также подчеркиваются недостатки, такие как отсутствие поддержки комплексных чисел и отсутствие некоторых статистических функций. Таким образом, модуль math очень эффективен для простых математических вычислений, но для более сложных задач может потребоваться использование дополнительных библиотек.

Summary. The article describes the math module of the Python programming language as a very useful tool for performing mathematical operations. It offers trigonometric functions, logarithms, rounding, and many other mathematical functions. The advantages of the module are its high accuracy, wide functionality and ease of use. However, the article also highlights such disadvantages as the lack of support for complex numbers and the lack of some statistical functions. In summary, the math module is very effective for simple mathematical calculations, but you may need to use additional libraries for complex problems.

Python-қарапайымдылығы мен қуатты кітапхана экожүйесінің арқасында ең танымал және икемді бағдарламалау тілдерінің бірі. Осындай кітапханалардың бірі, `math` модуль, өзгермелі нүктелік операцияларды, тригонометриялық функцияларды, логарифмдерді және басқа да негізгі математикалық операцияларды қоса алғанда, сандармен жұмыс істеу үшін көптеген математикалық функцияларды ұсынады. Бұл модуль Python стандартты бөлігі болып табылады және көбінесе математикалық есептерді шешу және есептеулерді оңтайландыру үшін қолданылады[1].

Python-дағы `math` модулі-бұл математикалық амалдарды орындауға арналған функциялар мен тұрақтылардан тұратын стандартты кітапхана. Олар стандартты Python операторларына қарағанда дәлірек және жылдам есептеулерді қамтамасыз етеді, әсіресе өзгермелі нүкте сандарымен жұмыс істегенде.

Математикалық модульде келесі операцияларды орындайтын функциялар бар:

- Тригонометриялық функциялар;
- Логарифмдер мен экспоненттер;
- Дөңгелектелген және дөңгелектелген мәндермен жұмыс істеуге арналған функциялар.
- Статистикалық және басқа математикалық амалдар

Модульді пайдалану үшін оны ең алдымен импорттауымыз қажет, ал ол үшін мына функция орындалады:

- `import math.`

`Math` модулі градуспен емес, радианмен жұмыс істейтін стандартты тригонометриялық функцияларды қамтиды. Бұл өте маңызды, себебі Python көптеген басқа бағдарламалау тілдері сияқты есептеу үшін радиандарды пайдаланады.

- `math.sin(x)` – x бұрығының синусын есептейді (радианмен).
- `math.cos(x)` – x бұрығының косинусын есептейді (радианмен).
- `math.tg(x)` – x бұрығының тангенсін есептейді (радианмен).
- `math.ctg(x)` – x бұрығының катенгісін есептейді (радианмен).
- `math.arcsin(x)` – x бұрығының арксинусын есептейді (радианмен).
- `math.arccos(x)` – x бұрығының арккосинусын есептейді (радианмен).
- `math.arctg(x)` – x бұрығының арктангенсін есептейді (радианмен).

Мысалғы тригонометриялық функцияның пайдалануы:

`Import math`

```
angle_rad = math.pi / 4 # 45 градусты радианмен
sin_value = math.sin (angle_rad)
print (f“Синус 45 градус: {sin_value}”)
```

`Math` модулі логарифмдік есептерді функцияларын ұсынады:

- `math.log`

Математикалық модуль логарифмдерді есептеу функцияларын ұсынады[2].

- `math.log (X, base)` - x санының логарифмін белгілі бір негізде есептейді.

Егер негіз көрсетілмесе, әдепкі негіз қолданылады e (табиғи журнал).

- `math.log10 (x)` - 10-ға негізделген x логарифмін есептейді .

- `math.log2 (x)` - 2 негізі бойынша x логарифмін есептейді .

Мұнда журнал функциясын қолданудың мысалы келтірілген: математиканы импорттау

```
x = 100
```

```
log_value = math.log10 (x) # 10 негізі бар логарифм мәні
```

```
басып шығару (f " 100-ден 10 журнал базасы: {log_value}").
```

Python-дағы кіріктірілген `math` модулі математикалық, логарифмдік және тригонометриялық амалдарды орындауға арналған функциялар жиынтығын ұсынады.

Модульдің негізгі функциялары мынадай:

- `pow`;
- `sqrt`;
- `ceil`;
- `floor`;
- `factorial`;
- `degrees`;
- `radians`;
- `cos`;
- `sin`;
- `tg`;
- `ctg`;
- `log`.

Python-дағы кіріктірілген `math` модулін қолданудың артықшылықтары[3]:

- кең функционалдылығы;
- жоғарғы дәлдігі;
- оптимизациялауы;
- қолдауында ыңғайлылығы мен қарапайымдылығы;
- басқа кітапханалармен байланыстығы;
- көптеген сандармен жұмыс істей алуы.

Python-дағы кіріктірілген `math` модулін қолданудың кемшіліктері:

- комплекстың сандардың қолдауының болмауы;
- өзгермелі нүкте сандарымен жұмыс;
- негізгі статистикалық функциялармен жұмыс істеуге қолдауының болмауы;
- күрделі сандық әдістерді қолданылмайды;
- дөңгелек қателіктері мен қателесулері;
- көп тапсырманы қолданудың болмауы.

Қорытындылай келе, Python-ның math модулі. – бқл көптеген математикалық операцияларды орындау үшін керемет құрал, бірақта күрделі және арнайы есептер үшін басқа кітапханаларды пайдалануы қажет болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. NumPy [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://pythonworld.ru/numpy> (дата обращения: 03.02.2019)
2. SciPy [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://docs.scipy.org/doc/scipy/reference/index.html> (дата обращения: 30.01.2019)
3. Буйначев, С. К. Основы программирования на языке Python : учебное пособие / С. К. Буйначев, Н. Ю. Боклаг. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2014. – 91, [1] с. ISBN 978-5-7996-1198-9

ӘОЖ 004.738.5:159.9

ХАЛЫҚҚА ПСИХОЛОГИЯДЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУДІҢ ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАСЫН ӘЗІРЛЕУ

Молдахан Ж. Ж.

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, 2 курс магистрант,
г.Тараз, Қазақстан

Түйін. Бұл жұмыста пайдаланушыларға уақтылы және сапалы көмек көрсетуге бағытталған халықты психологиялық қолдаудың онлайн-платформасын әзірлеу ұсынылған. Платформа кәсіби психологтармен онлайн-кеңес беру функционалдығын, сондай-ақ мақалалар, бейнелер және психология бойынша тренингтер сияқты әртүрлі ресурстарға қол жеткізуді қамтиды. Интерфейстің ыңғайлылығына, пайдаланушы деректерінің қауіпсіздігіне және тәулік бойы қолдауды қамтамасыз етуге баса назар аударылады. Платформаны іске асыру, әсіресе стресстік жағдайлар мен дағдарыстық кезеңдер жағдайында, халықтың қалың жігі үшін психологиялық көмектің қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: онлайн-платформа, психологиялық қолдау, кеңес беру, пайдаланушы қауіпсіздігі, стресстік жағдайлар, дағдарыс, қолжетімділік, психологиялық ресурстар.

Резюме. В данной работе представлена разработка онлайн-платформы психологической поддержки населения, направленной на оказание своевременной и качественной помощи пользователям. Платформа включает в себя функциональность онлайн-консультаций с профессиональными психологами, а также доступ к различным ресурсам, таким как статьи, видео и тренинги по психологии. Основное внимание уделяется удобству интерфейса, безопасности пользовательских данных и обеспечению круглосуточной поддержки. Реализация платформы позволит повысить доступность психологической помощи для широких слоев населения, особенно в условиях стрессовых ситуаций и кризисных периодов.

Ключевые слова: онлайн-платформа, психологическая поддержка, консультирование, безопасность пользователей, стрессовые ситуации, кризис, доступность, психологические ресурсы.

Summary. This paper proposes to develop an online platform for psychological support of the population, aimed at providing timely and high-quality assistance to users. The platform includes online consultation functionality with professional psychologists, as well as access to various resources such as articles, videos and psychology trainings. The emphasis is on the

convenience of the interface, the security of user data and the provision of Round-the-clock support. The implementation of the platform will increase the availability of psychological assistance for the general population, especially in stressful situations and crisis periods.

Keywords: online platform, psychological support, counseling, user safety, stressful situations, crisis, accessibility, psychological resources.

Кіріспе

Өмір қарқыны үнемі жеделдетіліп, стресс факторлары көбейіп келе жатқан қазіргі қоғамда халықтың психологиялық денсаулығы басты назардың біріне айналууда. Адамдар эмоционалды күйзеліске, мазасыздыққа, депрессияға және басқа да психологиялық мәселелерге көбірек тап болады. Дегенмен, білікті психологиялық көмекке қол жеткізу қаржылық кедергілерді, географиялық қашықтықты және әлеуметтік стереотиптерді қоса алғанда, әртүрлі себептерге байланысты шектеулі болып қалады. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және интернеттің кең таралуы жағдайында психологиялық қолдау қызметтерін ұсынатын онлайн-платформаны әзірлеу сұранысқа ие және өзекті шешімге айналууда [1].

Онлайн психологиялық қолдау платформалары пайдаланушыларға кез келген уақытта және кез келген жерде қажетті көмекті алудың ыңғайлы және икемді әдісін ұсынады. Мұндай платформалар көптеген қызметтерді ұсынады, соның ішінде психологтармен жеке кеңес беру, топтық сессиялар, вебинарлар, стрессті басқару және эмоционалды жағдайды жақсарту бойынша оқыту курстары. Цифрлық технологияларды қолдану арқылы онлайн қызметтер клиент пен маман арасындағы өзара әрекеттесудің жоғары сапасын қамтамасыз ете алады, сонымен бірге құпиялылық пен анонимділікті сақтай алады, бұл әсіресе психологиялық көмек саласында маңызды.

Интернеттегі платформалардың басты артықшылықтарының бірі-олардың халықтың кең тобына қол жетімділігі. Білікті көмек алуға мүмкіндігі жоқ шалғай аймақтарда тұратын адамдар үйінен шықпай-ақ психологтардың қызметтерін пайдалана алады. Сонымен қатар, цифрлық формат мамандарға да, клиенттерге де қаржылық шығындарды едәуір азайтуға мүмкіндік береді, бұл психологиялық қолдауды қол жетімді етеді. Тағы бір маңызды аспект-мұндай платформаларды пайдаланудың ыңғайлылығы: интуитивті интерфейс, маман таңдау мүмкіндігі, икемді сеанс кестесі және әртүрлі өзара әрекеттесу форматтары интернеттегі көмекті әртүрлі жастағы және әлеуметтік жағдайдағы пайдаланушылар үшін тартымды етеді [2].

Зерттеу әдістері

Халықты психологиялық қолдаудың онлайн платформасын әзірлеу үшін деректерді жинауға, мақсатты аудиторияның қажеттіліктерін талдауға және жүйенің прототипін тексеруге бағытталған әртүрлі әдістерді қамтитын зерттеу жүргізу қажет. Зерттеу әдістері сапалы да, сандық та болуы мүмкін, бұл жан-жақты бағалауды қамтамасыз етеді және платформаны одан әрі жақсартуға көмектеседі [4].

Бақылау-бұл онлайн платформаны әзірлеу кезінде қолдануға болатын тағы бір негізгі зерттеу әдісі. Ол бұрыннан бар платформаларда, сондай-ақ

психологиялық көмекке қатысты нақты жағдайларда пайдаланушылардың мінез-құлқын талдауды қамтиды. Бақылау пайдаланушылардың қолайсыздықтарын, сондай-ақ олардың платформаның әртүрлі функционалды элементтеріне реакциясын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс пайдаланушылардың интерфейстермен қалай әрекеттесетінін, қандай функцияларды жиі қолданатынын және жүйенің қандай ерекшеліктері оларға қиындық тудыратынын түсінуге көмектеседі [5].

Пайдаланушылардың қалауы мен мінез-құлқын тереңірек талдау үшін фокус-топ әдісін қолдануға болады. Бұл әдіс шағын топтағы адамдардың пікірін зерттеуге көмектеседі, бұл топтағы платформаның ықтимал функциялары мен ерекшеліктерін талқылауға, ықтимал пікір қайшылықтарын анықтауға және пайдаланушылардың әртүрлі идеялар мен шешімдерге қалай жауап беретінін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл сізге егжей-тегжейлі деректерді жинауға және платформаны жобалау кезінде бірнеше көзқарастарды ескеруге мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Параметр	Талдау нәтижелері	Ұсыныстар
Нысаналы аудитория	Стресстен, депрессиядан, алаңдаушылықтан зардап шегетін адамдар. Барлық жас топтары, негізінен 18-45 жас аралығы.	Әр жас тобына арналған платформа жасау.
Негізгі функциялар	Психологтармен онлайн кеңес, мақалалар, бейнемазмұн, медитациялар.	Платформаның интуитивті интерфейсін жасау және контенттің алуан түрлі болуы.
Психологиялық жүктеме	Жастар арасында стресстің және депрессияның көбеюі.	Стрессті жеңуге арналған шешімдер мен алдын алу шараларын енгізу.
Бәсекелестер	Психология бойынша жалпы кеңестер ұсынатын қосымшалар мен вебсайттар.	Персонализирленген шешімдер мен лицензияланған мамандарға қол жеткізуді ұсыну.
Қолданылатын технологиялар	Веб-платформа, мобильді қосымша, бейне-консультациялар, чат-боттар.	Деректердің қауіпсіздігі мен жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін жоғары білікті мамандарды тарту.
Реализациядағы қиындықтар	Бейнеқоңырауларды интеграциялау бойынша техникалық қиындықтар, деректерді қорғау бойынша жоғары талаптар.	Бағдарламалық қамтамасыз ету және қауіпсіздік саласындағы тәжірибелі мамандарды тарту.
Жарнама арналары	Әлеуметтік желілер, интернет жарнамасы, танымал тұлғалармен серіктестік.	Лоялдық бағдарламасын дамыту, танымал блогерлермен серіктестік жасау.

Нәтижелер халықтың тәуліктің кез келген уақытында психологиялық көмектің қолжетімділігіне көбірек ұмтылатынын көрсетті, бұл платформаның тәулік бойы жұмыс істеуін талап етеді. Маңызды аспект-стресс, депрессия, мазасыздық бұзылыстары және тұлғааралық қатынастардағы проблемалар сияқты психологияның әртүрлі салаларында көмек көрсетуге дайын білікті мамандардың болуы.

Қорытынды

Қорытындылай келе, онлайн психологиялық қолдау көрсету платформасы қоғамдағы психологиялық сауаттылық деңгейін жоғарылатып, психикалық денсаулыққа деген көзқарасты өзгертуге үлкен ықпал етеді. Бұл платформа психологиялық қызметтерді барлық халық топтарына, оның ішінде шалғай аймақтарда тұратын адамдарға да қолжетімді ете алады. Адамдардың психологиялық мәселелеріне уақытында және кәсіби көмек көрсету үшін платформаның функционалдық мүмкіндіктері өте маңызды. Бұл үшін платформаның қолданушыларына ыңғайлы әрі жеңіл пайдаланылатын интерфейс, қауіпсіздік шаралары мен анонимділік талаптары толығымен сақталуы тиіс.

Қоғамда психикалық денсаулықтың маңыздылығы туралы түсінікті арттыру мақсатында түрлі ақпараттық кампаниялар мен ресурстарды ұсыну да қажет. Платформа тек қана көмек көрсету емес, сонымен қатар психологиялық білімді таратуды, адамдарды психикалық денсаулықты сақтауға және оны күтуге ынталандыруды да мақсат етеді. Мұндай бастамалар психологиялық көмекке қол жеткізу мүмкіндігін кеңейтумен қатар, психологиялық қолдаудың құндылығын түсінуге және қоғамда психикалық денсаулық мәселелерін ашық талқылауға жағдай жасайды.

Онлайн психологиялық көмек көрсету платформасы әр адамның жеке мәселесіне дер кезінде және сапалы көмек көрсету үшін аса қажетті құрал бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Акишев, С. К. (2020). Психологиялық кеңес беру: теориясы мен практикасы. Алматы: Рауан.
2. Бекмұратова, Н. А. (2019). Психологиялық денсаулық және оның қоғамдағы рөлі. Астана: Ұлттық кітапхана.
3. Назарова, В. Н. (2021). Интернет арқылы психологиялық кеңес беру: ерекшеліктер мен тиімділік. Психология журналы, 35(2), 42-50.
4. Омарова, Г. С. (2022). Қазіргі психология мен әлеуметтік қолдау технологиялары. Алматы: ҚазҰУ баспасы.
5. Тураева, А. М., & Сағындықова, Р. С. (2021). Психологиялық көмек көрсету: дәстүрлі және онлайн форматтарының салыстырмалы талдауы. Психолог, 56(4), 33-40.
6. Фролова, Л. Г., & Петрова, Н. М. (2020). Психологтардың кәсіби қызметіндегі ақпараттық технологиялар. Санкт-Петербург: Питер.
7. Шарипова, Ж. Б. (2019). Психологиялық көмекті онлайн-форматта көрсету: тәуекелдер мен мүмкіндіктер. Психолог және қоғам, 28(1), 18-24.

КИБЕРБУЛЛИНГ: ЦИФРОВАЯ УГРОЗА С РЕАЛЬНЫМИ ПОСЛЕДСТВИЯМИ

Преподаватель спец. дисциплин Мустафаева Л.Т.
Колледж «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақала кибербуллинг мәселесіне арналып, оның цифрлық дәуірде жеке тұлға мен қоғамға айтарлықтай әсерін талқылайды. Жәбірленушілер үшін психологиялық, эмоционалдық және әлеуметтік салдарлар, сондай-ақ академиялық және кәсіби қызметке әсері қарастырылады. Мақалада кибербуллингпен күресу және оны алдын алу әдістері, оның ішінде құқықтық реттеу, білім беру бастамалары мен техникалық шешімдер ұсынылған. Бұл мәселені шешуде кешенді тәсілдің маңыздылығына ерекше назар аударылған, мақсат – қауіпсіз онлайн орта қалыптастыру.

Summary: The article is dedicated to the problem of cyberbullying as a phenomenon that has a significant impact on individuals and society in the digital age. It examines the psychological, emotional, and social consequences for victims, as well as the impact on academic and professional activities. The article proposes methods of prevention and combating cyberbullying, including legal regulation, educational initiatives, and technical solutions. Special attention is given to the need for a comprehensive approach to addressing this issue in order to create a safe online environment.

В современном цифровом пространстве кибербуллинг стал одной из наиболее острых социальных проблем, оказывая значительное влияние на психологическое состояние и социальное благополучие пользователей. Массовое распространение интернета, социальных сетей и мессенджеров создало среду, где агрессивное поведение, направленное на унижение, запугивание и дискредитацию личности, приобрело новые формы и масштабы. В отличие от традиционного буллинга, кибербуллинг имеет особенности, усугубляющие его воздействие: анонимность злоумышленников, возможность круглосуточного преследования жертвы и мгновенное распространение негативного контента среди широкой аудитории. Особую опасность представляет тот факт, что кибербуллинг не ограничивается школьной или рабочей средой, а затрагивает пользователей любого возраста. Его последствия могут включать эмоциональные расстройства, снижение самооценки, социальную изоляцию и даже суицидальные настроения. В связи с этим исследование проблемы кибербуллинга, выявление его ключевых механизмов, последствий и эффективных методов противодействия является крайне актуальной задачей.

Целью данной статьи является анализ современных форм кибербуллинга, изучение его последствий для жертв и общества, а также обзор стратегий профилактики и борьбы с данным явлением. Решение этой проблемы требует комплексного подхода, включающего образовательные, технологические и правовые меры, направленные на формирование безопасной цифровой среды.

Кибербуллинг представляет собой агрессивные действия в цифровом пространстве, направленные на причинение морального или психологического вреда человеку. В отличие от традиционного буллинга, данное явление осуществляется через интернет и мобильные технологии, что делает его более

масштабным и трудно контролируемым. Основной особенностью кибербуллинга является его постоянный характер: жертва может подвергаться нападкам круглосуточно, а негативный контент, размещенный в сети, остается доступным длительное время.

Существует несколько основных форм кибербуллинга:

- **Оскорбления и угрозы** – отправка агрессивных сообщений, унижающих достоинство жертвы. Это может происходить в социальных сетях, мессенджерах, на форумах и в чатах.

- **Дискредитация** – распространение ложной информации или личных данных с целью подорвать репутацию жертвы. К этому относятся публикации с компрометирующими сведениями, фотомонтажи, а также поддельные аккаунты, созданные для насмешек.

- **Доксинг** – публичное раскрытие конфиденциальных данных жертвы без ее согласия, что может привести к преследованию в реальной жизни.

- **Флейминг** – провокация конфликтов в сети путем отправки провокационных сообщений или комментариев, целью которых является разжигание вражды.

- **Хэппи-слэппинг** – нападение на человека в реальной жизни с последующей съемкой видео и публикацией в интернете для унижения жертвы.

- **Киберпреследование (сталкинг)** – систематическое преследование жертвы через интернет, включающее слежку, угрозы и публикацию личных данных.

Кибербуллинг оказывает серьезное негативное влияние как на отдельных людей, так и на общество в целом. Жертвы интернет-преследований сталкиваются с эмоциональными, психологическими и социальными последствиями, которые могут значительно ухудшить их качество жизни. Люди, подвергшиеся кибербуллингу, часто испытывают тревожность, страх, депрессию и снижение самооценки. Постоянные нападения в цифровом пространстве могут вызывать чувство изоляции, беспомощности и социальной незащищенности. В тяжелых случаях это приводит к развитию суицидальных мыслей или посттравматического стрессового расстройства. Особенно уязвимы дети и подростки, так как их психика еще не сформирована, а негативный опыт может повлиять на дальнейшее развитие личности.

Также отрицательно сказывается на успеваемости учащихся, поскольку стресс и тревожность снижают концентрацию внимания и мотивацию к обучению. В учебных заведениях жертвы цифрового насилия часто избегают общения, что затрудняет их социализацию и интеграцию в коллектив. Аналогичные последствия наблюдаются и в профессиональной среде: сотрудники, подвергшиеся преследованию в интернете, могут потерять уверенность в себе, испытывать сложности в общении с коллегами и даже покинуть работу из-за постоянного стресса.

Рост случаев кибербуллинга приводит к необходимости принятия мер на государственном и международном уровне. Многие страны уже разрабатывают законы, направленные на борьбу с цифровым насилием, вводят штрафы и

уголовную ответственность за интернет-преследования. Однако, несмотря на существующие нормы, проблема остается актуальной из-за сложности выявления анонимных агрессоров и недостаточного контроля за контентом в социальных сетях. Таким образом, кибербуллинг — это не только личная проблема отдельных людей, но и серьезный вызов для всего общества. Для его эффективного предотвращения требуется комплексный подход, включающий законодательные меры, образовательные программы и развитие цифровой грамотности среди пользователей. Эффективное противодействие кибербуллингу требует комплексного подхода, включающего правовые, образовательные и технические меры. Только скоординированные действия государства, образовательных учреждений, цифровых платформ и самих пользователей помогут снизить уровень цифрового насилия и создать безопасную онлайн-среду. Для борьбы с кибербуллингом важно внедрение строгих законодательных норм, определяющих ответственность за интернет-преследования. В некоторых странах уже действуют законы, предусматривающие штрафы и уголовные наказания за угрозы, распространение ложной информации и травлю в интернете. Однако важно не только вводить наказания, но и совершенствовать механизмы их применения, включая усиление мониторинга в сети и оперативное реагирование на жалобы жертв. Одним из ключевых способов профилактики является повышение осведомленности пользователей о рисках кибербуллинга и способах его предотвращения. В образовательных учреждениях должны проводиться занятия по цифровой безопасности, где учащиеся учатся распознавать угрозы, защищать свои персональные данные и правильно реагировать на агрессию в сети. Важную роль играет формирование культуры уважительного общения в интернете, что поможет снизить уровень конфликтов и насилия. Технологические решения также играют важную роль в борьбе с кибербуллингом. Социальные сети и интернет-платформы должны внедрять алгоритмы автоматического выявления оскорбительного контента и оперативного реагирования на жалобы пользователей. Инструменты фильтрации, блокировки агрессоров и настройка конфиденциальности позволяют пользователям минимизировать риски столкновения с кибербуллингом.

Кибербуллинг остается одной из самых острых проблем цифровой эпохи, оказывая негативное влияние на личность и общество в целом. Для его эффективного предотвращения необходим комплексный подход, включающий законодательные инициативы, образовательные программы и развитие цифровых технологий защиты. Только совместные усилия государства, социальных платформ и самих пользователей помогут создать безопасную интернет-среду, свободную от цифрового насилия. Развитие цифровой грамотности, формирование культуры ответственного общения в интернете и совершенствование механизмов защиты пользователей играют ключевую роль в борьбе с кибербуллингом. Совместные усилия государства, образовательных учреждений, интернет-платформ и самих пользователей способны создать

более безопасную цифровую среду, где каждый человек может чувствовать себя защищенным.

Список использованной литературы

1. Абрамова, Г.С. Возрастная психология / Г.С. Абрамова. – Екатеринбург, 1999. – 86 с.
2. Авдулова Т. П. Психология подросткового возраста : учебник и практикум для академического бакалавриата / Т. П. Авдулова. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 394 с. Андрееenkova В.Л., Мельничук В.А., Калашник О.А. Противодействие буллингу в учебном заведении: системный подход: методическое пособие. – Киев: ООО «Агентство Украина», 2019. – 132 с.
3. Ануфриева Е.В., Набойченко Е.С., Ковтун О.П. Буллинг и кибербуллинг: проблема современного подростка // Педиатрическая фармакология. – 2021. – Т. 18. – № 5. – С. 423-429.

УДК 004.08

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Преподаватель спец. дисциплин Мустафаева Л.Т.
Колледж «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақала цифрландыру жағдайында жеке деректерді қорғаудың заманауи әдістеріне арналып, кибершабуылдар, деректердің ағуы және әлеуметтік инженерия сияқты негізгі қауіптерді қамтиды. Деректерді қорғаудың негізгі әдістері ретінде шифрлау, көп факторлы аутентификация, блокчейн және жасанды интеллект қарастырылады, сондай-ақ халықаралық және ұлттық заңнамалар мен корпоративтік қауіпсіздік стратегиялары сияқты ұйымдастырушылық және құқықтық шаралар талқыланады. Деректердің ағуы мен рұқсатсыз қолжетімділіктің алдын алу үшін техникалық және ұйымдастырушылық әдістерді біріктіретін кешенді тәсілдің маңыздылығына ерекше көңіл бөлінеді. Мақала ақпараттық технологиялар мен деректерді қорғау саласындағы мамандар мен зерттеушілер үшін пайдалы болады.

Summary. The article is dedicated to modern methods of personal data protection in the context of digitalization, covering key threats such as cyberattacks, data leaks, and social engineering. It examines key protection methods, including encryption, multi-factor authentication, blockchain, and artificial intelligence, as well as organizational and legal measures such as international and national legislation and corporate security strategies. Special attention is given to the importance of a comprehensive approach that combines technical and organizational methods to prevent leaks and unauthorized access. The article will be useful for specialists and researchers in the field of information technology and data protection.

Защита персональных данных является одной из наиболее актуальных проблем в условиях цифровизации общества. С развитием информационных технологий и стремительным ростом объемов обрабатываемых данных возникает необходимость обеспечения конфиденциальности, целостности и доступности персональной информации. Персональные данные становятся ценным ресурсом для многих организаций, что приводит к повышенному риску их утечек, кражи или неправомерного использования.

Цифровизация жизни, расширение сферы онлайн-услуг, использование облачных технологий, а также рост числа кибератак создают новые вызовы для защиты данных. Множество организаций, работающих с персональной информацией, сталкиваются с проблемой обеспечения безопасного хранения и обработки этих данных. Угроза потери конфиденциальности личной информации требует применения комплексных и эффективных мер защиты.

В данной статье рассматриваются современные методы защиты персональных данных в условиях цифровизации, включая как технические, так и организационные подходы, а также их роль в обеспечении безопасности информации в различных сферах жизни. Особое внимание уделено ключевым угрозам безопасности данных и мерам, направленным на их минимизацию.

В условиях стремительной цифровизации и роста объемов данных, вопросы безопасности персональных данных становятся все более актуальными. Современные угрозы для персональных данных охватывают различные аспекты и могут исходить как от внешних, так и от внутренних факторов. Сложность и многообразие угроз требуют применения комплексных методов защиты, включающих как технические, так и организационные меры.

Кибератаки являются одной из наиболее опасных угроз. Они могут быть направлены на получение несанкционированного доступа к личной информации с целью ее использования в мошеннических целях. Наиболее распространенные типы кибератак включают фишинг, атаки с использованием вредоносного ПО, а также атаки методом "человек посередине" (MITM), когда злоумышленник перехватывает данные, передаваемые между двумя сторонами.

Утечки данных представляют собой другую важную угрозу, особенно когда персональные данные хранятся в облачных сервисах или на удаленных серверах. Причины утечек могут быть как техническими (например, уязвимости в системах защиты), так и организационными (необученные сотрудники, отсутствие политики безопасности). Утечки могут происходить по причине неправильного управления доступом, недостаточной защите баз данных, а также из-за человеческого фактора.

Социальная инженерия является еще одной угрозой, которая использует манипуляции с людьми для получения доступа к конфиденциальной информации. Злоумышленники могут использовать различные психологические приемы, чтобы обманом заставить людей предоставить персональные данные. Например, телефонные звонки от имени службы безопасности банка или поддельные веб-сайты, которые выглядят как официальные ресурсы.

Эти угрозы подчеркивают необходимость внедрения комплексных систем защиты, включая технические средства и организационные меры, которые обеспечат безопасность персональных данных и минимизируют риски их утечек или компрометации.

С развитием цифровых технологий и ростом объемов обрабатываемых данных, методы защиты персональных данных становятся все более разнообразными и сложными. Эффективная защита данных требует

комплексного подхода, включающего как технические, так и организационные решения. В этом разделе рассматриваются современные методы защиты персональных данных, применяемые в различных сферах, включая шифрование, многофакторную аутентификацию, использование блокчейн-технологий и внедрение искусственного интеллекта.

Шифрование данных является одним из наиболее широко используемых методов защиты информации. Он заключается в преобразовании данных в формат, который невозможно расшифровать без наличия специального ключа. Это обеспечивает защиту данных как при хранении, так и при передаче через интернет. Наиболее популярными методами шифрования являются симметричное и асимметричное шифрование. В симметричном шифровании используется один ключ как для шифрования, так и для расшифровки данных (например, алгоритм AES). Асимметричное шифрование применяет пару ключей — один для шифрования и другой для расшифровки (например, алгоритм RSA). Асимметричное шифрование более защищено, так как оно исключает возможность перехвата ключа для расшифровки.

Многофакторная аутентификация (MFA) — это процесс, при котором для подтверждения личности пользователя требуется несколько факторов. Эти факторы могут включать, например, пароль, биометрические данные (отпечатки пальцев или распознавание лица), а также устройства, такие как смарт-карты или мобильные телефоны. Использование нескольких факторов для подтверждения личности значительно снижает вероятность несанкционированного доступа, поскольку даже при компрометации одного из факторов, доступ невозможно получить без наличия других.

Блокчейн-технология представляет собой распределенную базу данных, в которой все изменения фиксируются в виде блоков, объединенных в цепочку. Данные, записанные в блокчейне, невозможно изменить или удалить, что делает систему более защищенной от мошенничества и фальсификаций. Этот подход активно используется для защиты данных в финансовых, медицинских и других чувствительных сферах, где важна прозрачность и безопасность информации. Блокчейн позволяет создавать надежные и защищенные механизмы для хранения и передачи персональных данных.

Искусственный интеллект (ИИ) и машинное обучение играют важную роль в обеспечении безопасности персональных данных. Эти технологии позволяют анализировать большие объемы данных и выявлять аномалии, которые могут свидетельствовать о попытке утечек или нарушении безопасности. Использование ИИ в системах мониторинга помогает оперативно обнаружить угрозы и автоматизировать процессы защиты данных. Машинное обучение также способствует улучшению качества защиты, адаптируя системы к новым типам угроз, основываясь на опыте предыдущих инцидентов.

Применение этих технологий позволяет значительно повысить уровень защиты персональных данных и минимизировать риски их утечек. Однако важно отметить, что ни один из методов не является абсолютно надежным.

Эффективная защита требует комплексного подхода, сочетания различных технологий и постоянного совершенствования систем безопасности.

Методы защиты персональных данных, включая шифрование, многофакторную аутентификацию, блокчейн-технологии и искусственный интеллект, обеспечивают надежную защиту информации в условиях цифровизации. Эти технологии позволяют эффективно минимизировать риски утечек данных, предотвращать кибератаки и улучшать безопасность в различных сферах. Однако для обеспечения максимальной защиты важно сочетание различных подходов, а также регулярное обновление и адаптация технологий к новым угрозам. Комплексный подход и внедрение инновационных решений являются ключевыми факторами успешной защиты персональных данных в современной цифровой среде.

Список использованной литературы

1. Гатиятуллина Э.М. Защита персональных данных в условиях цифровизации: эволюция и современное состояние / Э.М. Гатиятуллина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zaschita-personalnyh-dannyh-v-usloviyah-tsifrovizatsii-evolyutsiya-i-sovremennoe-sostoyanie> (дата обращения: 02.12.2024).
2. Информационная безопасность в эпоху цифровой трансформации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sky.pro/wiki/profession/informacionnaya-bezopasnost-v-epohu-tsifrovoj-transformatsii/> (дата обращения: 02.12.2024).
3. Цифровая гигиена поможет обеспечить безопасность в Сети [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kaspersky.ru/resource-center/preemptive-safety/cyber-hygiene-habits> (дата обращения: 02.12.2024).
4. Алончикова Е. Кибербезопасность: как защитить данные вашего бизнеса в эпоху цифровизации / Е. Алончикова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://snob.ru/profile/415156/blog/3098330/> (дата обращения: 02.12.2024).

ӨОЖ 004.04

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ МӘЗІРІН ҚҰРУ КЕЗІНДЕ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫ ҚОЛДАУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ЦИФРЛАНДЫРУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Мырзаханов М.М.

Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается важность и перспективы цифровизации информационных систем, используемых для планирования производства безопасной продукции. Современные информационные технологии оказывают значительное влияние на сферу здравоохранения и питания и позволяют автоматически планировать полезные мероприятия по сохранению здоровья и профилактике заболеваний. С помощью цифровых систем можно составить индивидуальную и здоровую диету с учётом особенностей и состояния здоровья пользователя. Машинное обучение и технологии, подобные искусственному интеллекту, используются для обработки больших объёмов данных и составления рекомендаций для пользователей.

Summary. The article examines the importance and prospects of digitalization of information systems used for planning the production of safe products. Modern information

technologies have a significant impact on the field of healthcare and nutrition and allow you to automatically plan useful measures to preserve health and prevent diseases. With the help of digital systems, it is possible to create an individual and healthy diet, taking into account the characteristics and state of health of the user. Machine learning and technologies like artificial intelligence are used to process large amounts of data and make recommendations for users.

Заманауи ақпараттық технологиялар өмірдің көптеген аспектілеріне, соның ішінде денсаулық пен тамақтануға айтарлықтай әсер етеді. шешім қабылдау процесін цифрлық түрде өзгерту, әсіресе пайдалы тағам мәзірін жоспарлау саласында шұғыл және қалаулы міндет болып табылады. дүние жүзіндегі адамдардың өмір салты мен диетасы өзгерген сайын, пайдаланушылардың қалауларын автоматты түрде талдай алатын және олардың денсаулығы мен диетасына сәйкес келетін ең жақсы мәзір опцияларын енгізе алатын жүйені әзірлеу маңызды[1].

Салауатты мәзірді жоспарлауға арналған шешімдерді қолдаудың ақпараттық жүйесі (DSS) кәсіпқойлар мен пайдаланушыларға деректерді талдау негізінде негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін құралдар жиынтығы болып табылады. бұл тұрғыда бұл жүйелерді цифрландыру-бұл пайдаланушы мен жүйенің өзара әрекеттесуін автоматтандыратын және сапаны жақсартатын, пайдалы тағамдарды жобалау процестерін тиімдірек ететін процесс.

Дұрыс тамақтану аурулардың алдын алуда және жалпы денсаулықты сақтауда, семіздікте, жүрек-қан тамырлары ауруларында, қант диабетінде және тамақтанбауға тікелей байланысты басқа ауруларда маңызды рөл атқарады. салауатты диеталық мәзірді дайындау кезінде келесі негізгі принциптерді ескеру қажет.:

Біріншілік және екіншілік қоректік заттардың балансы

Транс майларды, қантты және тұзды тұтынуды азайтыңыз

Диетаны сақтай отырып, денеге су құю;

Жеке ерекшеліктері (аллергиялық реакциялар, артықшылықтар, денсаулық жағдайы)

Теңгерімді диетаны құру үлкен көлемдегі деректерді қажет етеді және ШҚҚАЖ мұндай деректерді тиімді өңдеуге және талдауға көмектеседі.

Шешім қабылдауды қолдаудың ақпараттық жүйелері (ШҚҚАЖ) цифрлық түрлендіруі деректерді жинау мен өңдеуді автоматтандырудан басталады; бірінші қадамда пайдаланушы (жасы, жынысы, физикалық белсенділігі, ауруы) және диетаның негізгі ерекшеліктері (калориялар, ақуыздар, майлар, көмірсулар, витаминдер мен минералдар) туралы ақпарат жиналады.

Екінші қадамда біз мәзірлерді талдау және жобалау алгоритмдерін жасаймыз, олар мыналарды қамтуы мүмкін:

- Денеңіздің қажеттіліктерін болжау үшін жасанды интеллектті пайдаланыңыз.

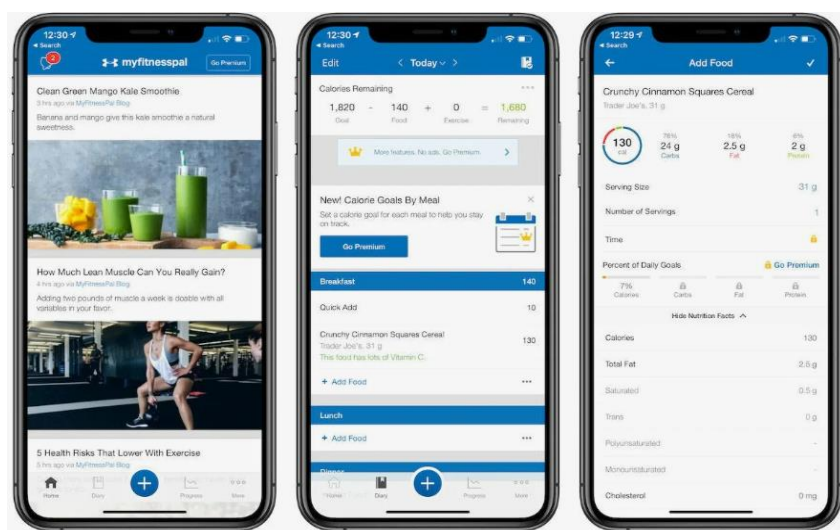
- Жеке ерекшеліктерін ескере отырып, тамақтану бойынша кеңестерді әзірлеу

- Пайдаланушының алдыңғы нұсқаларына сәйкес нұсқаулардың дәлдігін жақсарту үшін машиналық оқытуды қолданыңыз.

Цифрлық тамақтану ШҚҚАЖ құру үшін қолданылатын негізгі технологияларға мыналар жатады:

Деректер базасы-тамақ және пайдаланушы профильдері туралы ақпаратты сақтау үшін қолданылады.

MyFitnessPal, Yazio және Lifesome сияқты мобильді қосымшалар ISSPR-ді жеке тамақтану үшін пайдаланады. бұл қолданбалар пайдаланушыларға жеке мәзір нұсқауларын береді, калориялар мен негізгі қоректік заттарды бақылайды және пайдаланушыларға нәтижелерін жазып, талдауға мүмкіндік береді. пайдаланушылар өздерінің мақсаттары мен денсаулық жағдайының өзгеруіне байланысты ұсыныстар мен түзетулер ала алады(сурет 1).

Сурет 1. Дұрыс амақтануға раналған MyFitnessPal қосымшасы

Басты артықшылықтары:

- Реттеу;
- Ыңғайлық және қолжетімшілік;
- Талдау және кері байланыс.

Машиналық оқыту және жасанды интеллект үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу және ұсыныстар беру үшін қолданылады.

API-сіздің жүйеңізді денсаулық сақтау провайдерлері және фитнес бағдарламалары сияқты басқа ресурстармен біріктіруге арналған[2]. Деректерді талдау-ұсынылған мәзірдің тиімділігін және пайдаланушылардың денсаулығына әсерін бағалау.

Салауатты тағам мәзірінің соңғы ақпараттық жүйелерін мобильді қолданбалармен және Жаттығуларды бақылау құрылғылары мен смарт сағаттар сияқты Тозу құрылғыларымен біріктіруге болады. бұл құрылғылар физикалық белсенділік, тұтынылатын тағам мөлшері және мәзірді өзгерту үшін пайдалануға болатын басқа параметрлер туралы ақпаратты жинай алады.

Болашақта шешім қабылдауды қолдаудың ақпараттық жүйелері өмірдің басқа аспектілерімен көбірек интеграцияланатын болады; жүйе жеке деректерді кеңінен пайдаланады және нақты уақыттағы пайдаланушылардың денсаулығын бақылау үшін биометриялық құрылғылармен біріктіріледі деп күтілуде. Жасанды интеллект пен үлкен деректер технологиясының дамуымен

Ақпараттық жүйелер пайдаланушылар туралы негізгі ақпаратты ғана емес, сонымен қатар олардың денсаулық жағдайындағы нақты уақыттағы өзгерістерді де талдай алады.

Салауатты мәзірді жоспарлау үшін шешімдерді қолдаудың ақпараттық жүйелерін цифрлық форматтарға көшіру қоғамдық денсаулықты жақсартудағы маңызды қадам болып табылады. бұл жүйелер пайдаланушылардың қажеттіліктерін тиімді талдай алады, теңдестірілген тамақтануды қамтамасыз етеді және дұрыс тамақтану тәртібі туралы хабардарлықты арттырады. технологиялық жетістіктер, соның ішінде жасанды интеллект пен деректерді талдау осы жүйелерді одан әрі жетілдіреді және жеке тамақтануға жаңа мүмкіндіктер береді деп күтіңіз.

Тағамдық «форманың» цифрлық түрленуінің анықтамасын анықтаңыз (адамның минималды қатысуымен автоматтандырылған процестер), өнімді құру және қайта бөлу, цифрлыққа көшу бағыты. өнімнің сапасын бақылаудың заманауи шешімдеріне қатысты рационалды функционалды бөлінуі бар адам-машина жүйелерін (компьютерлер-машиналар, шешім қабылдаушы) құру және қолдану[3].

Қорытындылай келе, дұрыс тамақтану мәзірінің шешімдерін қолдайтын ақпараттық жүйелерді цифрлық түрде енгізу пайдаланушылардың өмір сүру сапасын жақсартуға үлкен мүмкіндік туғызады.

Шешім қабылдауды қолдаудың ақпараттық жүйелері денсаулықты нығайту және аурулардың алдын алу үшін теңдестірілген, жеке диетаны құруға көмектеседі. шешім қабылдауды қолдаудың ақпараттық технологиясының болашақ дамуы денсаулық пен тамақтанудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, бұл дұрыс тамақтануды барлығына жеңілдетеді және тиімдірек етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ивашкин Ю.А., Никитина М.А. Агентно-ориентированное моделирование пищеварительной системы человека // В сборнике VII Международной конференции «Системный анализ и информационные технологии (САИТ-2017)». - 2017. - С. 135-140.

2. Коноваленко Л.Ю., Мишуров Н.П., Голубев И.Г., Никитина М.А., Бредихин С.А. Цифровая трансформация пищевой и перерабатывающей промышленности: аналит. обзор. - М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2020. - 80 с.

3. Ивашкин Ю.А., Никитина М.А. Структурно-параметрическая модель адекватного питания // Математические методы в технике и технологиях -ММТТ. - 2016. - № 9(91). - С. 151-154.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ТЕОРИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИИ

Олжатаева Б.Т. магистр, старший преподаватель
Университет «Мирас», г. Шымкент., Казахстан

Түйін. Бұл мақалада жасанды интеллекттің қазіргі тенденциялары, оның дамуы, проблемаларды шешуге және шешім қабылдауға байланысты негізгі факторлар қарастырылады. Осы мақалада келтірілген материалдар қазіргі программалық жасақтар мен ұйым басшылары үшін пайдалы болады.

Summary. This article examines current trends in artificial intelligence, its development, and key factors related to problem solving and decision making. The materials presented in this article will be useful to current soft svilupatori.

Информационные технологии (далее ИТ) являются важным драйвером роста научно-технического прогресса. Одной из современных тенденций развития является создание множества новых технологий на основе искусственного интеллекта (ИИ нового поколения) и машинного обучения.

Современный бизнес работает более эффективно, и существует необходимость использовать технологии с использованием интеллектуальных технологий и процессов.

Ключевым аспектом внедрения искусственного интеллекта в современные бизнес-операции является интеграция различных интеллектуальных приложений. Эти системы представляют собой ключевой инструмент принятия решений и повышают экономическую эффективность того или иного сектора человеческой деятельности. В результате возникает острая необходимость в разработке и интеграции множества систем принятия решений в деятельность предприятия [1].

В заданной статье исследуются ключевые вопросы, связанные с использованием искусственного интеллекта при принятии решений. В этом контексте необходимо анализировать аудиторию, развивать человеческий интеллект и определять процент удовлетворенности контентными ожиданиями.

Обзор применения искусственного интеллекта при принятии решений.

Постоянно растущий объем данных и сложность процессов, которыми должны управлять современные организации, подчеркивают необходимость улучшения существующих систем и разработки новых для принятия решений. Функционирование этих систем должно быть основано на использовании новых технологий, одной из которых является искусственный интеллект. Это (далее – 0) решения для принятия решений, которые позволяют современным компаниям и организациям визуализировать большие объемы данных и анализировать их в режиме реального времени, обеспечивая эффективное принятие решений [2].

Современные технологии позволяют создавать новые ББ на основе алгоритмов машинного обучения. Это позволяет нам решать задачи, используя как неструктурированные, так и неструктурированные наборы данных, а также большие наборы данных, требующие обширной обработки. Следовательно,

искусственный интеллект может быть использован при принятии решений с существенными результатами развития искусственного интеллекта. Теория принятия решений — это область исследования, которая включает прикладную математику, теорию и статистику, квантовую теорию, эмпирические исследования, экономическое моделирование и методологию. Его следует использовать для выявления и оценки закономерностей и процессов для достижения желаемых результатов. На практике аналитики и менеджеры при решении задач управления сталкиваются со многими проблемами: слишком большой объем информации; и различные факторы, влияющие на ситуацию; изменение окружающей среды в процессе принятия решений. В этом случае человеку практически невозможно решить проблему, поэтому приходится прибегать к различным автоматизированным методам. При этом объем данных, участвующих в анализе, существенно увеличивается, что зависит от правильной интерпретации функции в методах устранения неполадок, используемых при перезагрузке. Наилучшим направлением развития сектора информационных технологий является развитие СПД на основе использования информационных технологий. Целью СПД является получение данных о росте психологии аудитории за последние 10 лет и их анализ в различных секторах экономики за последние годы [3].

Рассмотрим важнейшую функцию банковского сектора, а именно взыскание долгов. Для решения этой проблемы в современную банковскую систему внедрены интеллектуальные СПД, которые позволяют банкиру решать, отправлять или нет ОМС, и анализировать большой объем информации о поведении клиентов [5].

Рисунок 1 – Одобрения кредита в банке, бизнес-процесс

На рисунке 1 показан типичный рабочий процесс, иллюстрирующий ключевые действия, рассматриваемые в процессе финансирования. ИИ решает основную проблему за 6 шагов, и теперь пришло время в последний раз проанализировать данные и принять решение о кредите. Эту функцию лучше всего использовать для более эффективного и результативного выполнения задач. Принципиальная схема алгоритма двухступенчатой интеллектуальной

системы принятия решений представлена на рисунке. Предлагаемое решение подчеркивает интеграцию ключевых компонентов, таких как анализатор, моделирование, сеть и измерения, в интеллектуальную структуру. Каждый из них выполняет конкретные задачи по сбору, анализу и составлению прогнозов данных. На основании общего количества транзакций менеджеры банка получают информацию о вероятности невозврата кредита и рисках, которые могут возникнуть по данной сделке [6].

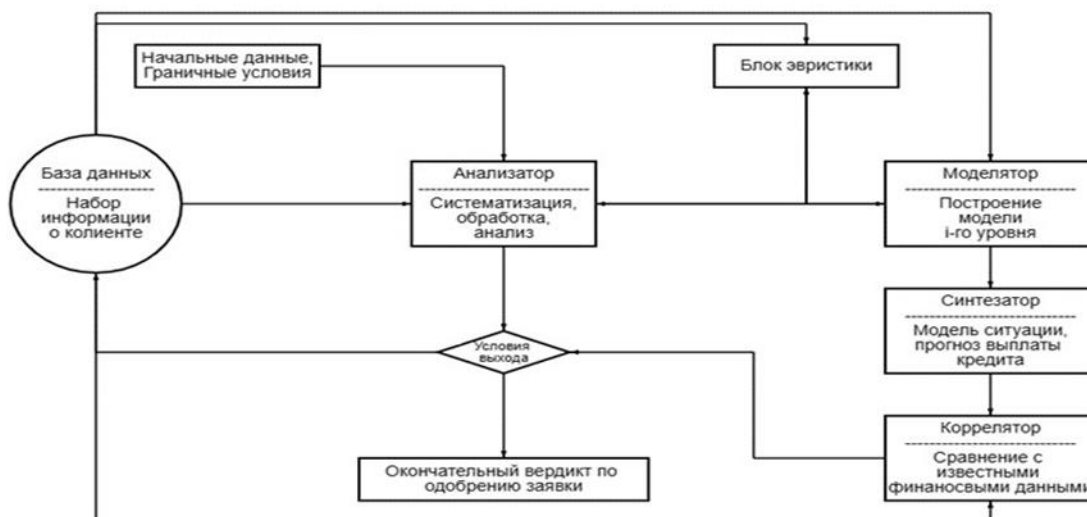

Рисунок 2 – Одобрения кредита. Алгоритм интеллектуальной СППР

В энергетическом секторе существуют условия для внедрения этих систем. Он основан на искусственном интеллекте, анализе данных и искусственном интеллекте.

В заключение отметим, что существует широкий спектр систем, изучаемых во всех аспектах жизни современного человека. Путем интеграции новых систем принятия решений можно значительно повысить конкурентоспособность предприятий, организаций и предприятий для достижения максимальных экономических показателей. Кроме того, последние тенденции в развитии искусственного интеллекта с использованием процессов и систем принятия решений подчеркивают необходимость его интеграции в деятельность компаний и организаций. В ближайшем будущем мы видим, что передовые технологии, поддерживающие разумное принятие решений, станут важнейшей движущей силой развития современных отраслей экономики.

Список используемой литературы

1. Аббасов М.Ш. Применение искусственного интеллекта в системе поддержки принятия управленческих решений // Развитие теории и практики управления социальными и экономическими системами. 2022. №11.
2. Фиговский О.Л. Наука и глобальные вызовы XXI века // Инженерный вестник Дона, 2021, №10
3. Аникьева Э.Н., Кувардин С.Р. Искусственный интеллект для принятия решений // Наука и образование. 2022. №2.

4. Закалин И.Ю. Методы поддержки принятия решений на основе информационных технологий // Вестник магистратуры. 2018. №1
5. Chernov A., Chernova V. Artificial Intelligence in Management: Challenges and Opportunities 2019.
6. Зуб А.Т., Петрова К.С. Искусственный интеллект в корпоративном управлении: возможности и границы применения // Государственное управление. Электронный вестник. 2022.

ӘОЖ 004.72

ӘУЕЖАЙ ЖОЛАУШЫЛАРЫНЫҢ БАГАЖЫНДА ТЫЙЫМ САЛЫНҒАН ЗАТТАРДЫ АНЫҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2411к-1 тобының магистранты Орынтай А.Қ.
Ғылыми жетекшісі – ф.-м.ғ.к., доцент Роговой А.В.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются различные технологии досмотра, используемые для обеспечения безопасности в аэропортах, и вопросы их совершенствования. В настоящее время меры досмотра пассажиров и багажа играют важную роль в предотвращении террористических угроз объектам гражданской авиации и воздушным судам. Основные технологии досмотра, используемые в аэропортах, включают рентгеновские аппараты, томографию, микроволновую ионную спектроскопию, нейтронную активацию и металлоискатели. Эти методы эффективны для обнаружения запрещенных предметов у пассажиров и в их багаже.

Summary. The article discusses various screening technologies used to ensure security at airports and issues of their improvement. Currently, passenger and baggage screening measures play an important role in preventing terrorist threats to civil aviation facilities and aircraft. The main screening technologies used at airports include X-ray machines, tomography, microwave ion spectroscopy, neutron activation and metal detectors. These methods are effective for detecting prohibited items in passengers and their baggage.

Қазіргі әлемде авиация саласының қауіпсіздігі басты орында тұр. Әуежай бұл әуе қозғалысын ұйымдастыру жүйесіне қатты объектілердің жиынтығы болып табылады[1]. Азаматтық авиация объектілері мен әуе кемелеріне жарылғыш заттарды қолдануды қоса алғанда, жалғасып келе жатқан террористік қауіп-қатер жағдайында әуе шабуылына қарсы қорғаныс қабілетінің деңгейін арттыру мәселесі бірнеше басымдықтардың бірі болып табылады. Осы қауіптерге қарсы тұру үшін АҚК негізгі шараларының бірі жолаушыларды, қол багажын және багажды тексеру болып табылады. Осы әуежайда түрлі тауарларды, жүктерді, багаждарды өткізу барысында көптеген тыйым салынған заттар болуы мүмкін. Осындай заттарды болдырмау үшін мынадай тексеру пунктерінде мынадай тексеру технологияларын кеңінен пайдаланылады:

1. Рентген аппараттары.
2. Томография
3. Иондық микротолқынды спектроскопия
4. Нейтрондық активтендіруге негізделген жүйелер.

5. Металлдетекторларды анықтайтын құралдар.

6. Видео жазбалар;

Рентген аппараты: багажды алуға арналған стандартты жабдық. Заманауи рентген аппараттары объектілердің контурларындағы, тығыздықтарындағы және құрылымдарындағы айырмашылықтарды анықтай алады. Неғұрлым сезімтал детекторлардың дамуы және жақсартылған кескінді талдау алгоритмдері дәлдікті жақсартады(сурет 1).

Сурет 1. Рентген аппараты

Томография: багаж мазмұнының көлемді кескіндерін жасай алатын және материалдардың пішіні мен құрылымын анықтай алатын 3D сканер. Бұл технологиялар жасырын элементтерді дәлірек анықтай алады(сурет 2).

Сурет 2. Томография технологиясы

Микротолқынды иондық спектроскопия: объектілердің химиялық құрамын анықтау үшін қолданылады[2]. Бұл әдіс есірткі мен жарылғыш заттарды анықтау үшін пайдалы.

Сурет 3. Микротолқынды иондық спектроскопия

Нейтронды белсендіруге негізделген жүйелер: Бұл объектілердегі нақты химиялық элементтерді анықтау үшін қолданылады.

Перспективалар мен инновациялық әдістер

Жасанды интеллект (AI) пайдалану: Машиналық оқыту және терең оқыту алгоритмдері сканер деректерін адамдарға қарағанда әлдеқайда дәлірек талдай алады. AI заңсыз заттарды анықтау процесін жылдамдатуға және жалған позитивтерді азайтуға көмектеседі.

Нанотехнология: заңсыз заттардың, әсіресе ұсақ бөлшектердің болуына неғұрлым сезімтал болуы мүмкін наноматериалдарға негізделген сенсорларды жасау.

Масс-спектрометриялық жүйелер: Бұл жүйелер тіпті аз мөлшердегі химиялық заттарды талдай алады. Ол молекулалық деңгейде құрамды жылдам анықтау үшін қолданылады.

Оптикалық әдістер (флуоресценция, спектроскопия): Заманауи оптикалық жүйелер химиялық заттарды анықтай алады, бұл бағаждағы есірткі мен жарылғыш заттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Өндеудің қысқартылған уақыты: көп кесінділі КТ сканерлері және жоғары жылдамдықты спектрометрлер сияқты жылдам сканерлеу және талдау технологияларын енгізу жолаушылардың күту уақытын айтарлықтай қысқартуы мүмкін.

Процестерді автоматтандыру: адамның араласуын азайтатын автоматтандырылған жүйелерді енгізу тиімділікті арттыруға және адам қатесінің әсерін азайтуға көмектеседі.

4. Проблемалар мен қиындықтар

Жабдықтың өнімділігі мен өлшемі: Әуежайдың қолданыстағы инфрақұрылымына біріктіруге болатын шағын және қуатты технологияларды әзірлеу негізгі міндет болып табылады.

Жалған дабылдар: Тағы бір қиындық - тиімділік пен жолаушылардың қауіпсіздігіне әсер ететін жалған дабылдардың жоғары әлеуеті. Талдау алгоритмдерін оңтайландыру және детектордың дәлдігін жақсарту осы тәуекелдерді азайтуға көмектеседі.

Этика және құпиялылық: Биометрия және багажды талдау сияқты технологияларды пайдаланған кезде жеке өмірге және жолаушы құқықтарына қатысты мәселелер ескерілуі керек

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Andriyanov, N. Analysis of the pattern recognition efficiency on nonoptical images / N. Andriyanov, A. Gladkikh, V. Dementiev //Proceedings - Ural Symposium on Biomedical Engineering, Radioelectronics and Information Technology, USBEREIT 2021. – 2021. – P. 319-323

2.Andriyanov, N.A. Development of a Productive Transport Detection System Using Convolutional Neural Networks / N.A. Andriyanov, V.E. Dementiev, A.G. Tashlinskiy // Pattern Recognition and Image Analysis. – 2022. – Vol. 32(3). – P. 495–500. – DOI: 10.1134/S105466182203003.

3.Волков, А. К. Применение системы регистрации движения глаз для оценки окуломоторных параметров зрительного поиска опасных предметов операторами досмотра / А. К. Волков // Транспорт России: проблемы и перспективы - 2017: матер, междунар. науч.-практ. конф. - 2017. - С. 359-363.

УДК 517.946

КРИТЕРИЙ ОБРАТИМОСТИ МИНИМАЛЬНОГО ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО ОПЕРАТОРА ГЕЛЛЕРСТЕДТА

Роговой А.В., к.ф.-м.н., доцент
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл жұмыста геллерстедттің ерікті аймақтағы ең аз деградацияға ұшыраған эллиптикалық операторының қайтымдылық критерийі белгіленген. Дәлел Геллерстедт потенциалына, қос және қарапайым қабат потенциалдарының қасиеттеріне және арнайы функциялардың қасиеттеріне негізделген.

Summary. In this work a criterion of the invertibility of the minimal degenerate elliptic Gellerstedt operator in an arbitrary domain is established. The proof is based on the Gellerstedt potential, properties of potentials of double and simple layer and properties of special functions.

Пусть $\Omega \subset R^2$ – конечная область, лежащая при $y > 0$, с гладкой границей $\partial\Omega$. Через L_0^+ обозначим замыкание дифференциального оператора Геллерстедта

$$Lu \equiv y^m u_{xx} + u_{yy} = f(x, y) \quad (1)$$

на подмножестве функций $u \in C^\infty(\Omega)$, удовлетворяющих условиям

$$u|_{\partial\Omega} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial n}\Big|_{\partial\Omega} = 0, \quad (2)$$

где $\frac{\partial u}{\partial n}$ - конормальная производная.

Фундаментальное решение однородного уравнения (1) построено в работе С.Геллерстедта [1]:

$$\begin{aligned} \varepsilon(x_0, y_0, x, y) &= q_1(x, y, x_0, y_0) = \\ &= k_1 \left(\frac{4}{m+2} \right)^{4\beta-2} (r_1^2)^{-\beta} (1-\sigma)^{1-2\beta} F(1-\beta, 1-\beta; 2-2\beta; 1-\sigma), \end{aligned} \quad (3)$$

где $F(a, b; c; z)$ – гипергеометрическая функция,

$$\beta = \frac{1}{2(m+2)}, \quad k_1 = \frac{\Gamma(\beta)}{\Gamma(1-\beta) \cdot \Gamma(2\beta)}, \quad \sigma = \frac{r^2}{r_1^2},$$

$$r^2 = (x - x_0)^2 + \frac{4}{(m+2)^2} \left(y^{\frac{m+2}{2}} - y_0^{\frac{m+2}{2}} \right)^2,$$

$$r_1^2 = (x - x_0)^2 + \frac{4}{(m+2)^2} \left(y^{\frac{m+2}{2}} + y_0^{\frac{m+2}{2}} \right)^2.$$

Определим потенциал двойного слоя с помощью формулы:

$$w(x, y) = \int_0^l \mu(s) \left(\eta^m \frac{d\eta}{ds} \frac{\partial q_1}{\partial \xi} - \frac{d\xi}{ds} \frac{\partial q_1}{\partial \eta} \right) ds,$$

где $\mu(s)$ – непрерывная функция в промежутке $0 \leq s \leq l$.

Очевидно, что $w(x, y)$ – регулярное решение однородного уравнения (1) в любой области, лежащей в верхней полуплоскости, не имеющей общих точек с кривой $\partial\Omega$. Потенциал двойного слоя $w(x, y)$ определен во всех точках верхней полуплоскости.

Имеет место следующая теорема [2, С. 51].

Теорема 1. Для непрерывной плотности $\mu(s)$ имеют место формулы:

$$w_i(s) = -\frac{1}{2}\mu(s) + \int_0^l \mu(t) \left(\eta^m \frac{d\eta}{dt} \frac{\partial q_1}{\partial \xi} - \frac{d\xi}{dt} \frac{\partial q_1}{\partial \eta} \right) dt,$$

$$w_e(s) = \frac{1}{2}\mu(s) + \int_0^l \mu(t) \left(\eta^m \frac{d\eta}{dt} \frac{\partial q_1}{\partial \xi} - \frac{d\xi}{dt} \frac{\partial q_1}{\partial \eta} \right) dt.$$

Определим потенциал простого слоя с помощью формулы

$$v(x, y) = \int_0^l \rho(t) q_1(\xi, \eta, x, y) dt, \quad (4)$$

где $\rho(t)$ – непрерывная функция в промежутке $0 \leq s \leq l$.

Потенциал простого слоя (4) есть непрерывная функция во всей верхней полуплоскости. Очевидно, что $v(x, y)$ – регулярное решение однородного уравнения (1) в любой области, лежащей в верхней полуплоскости, не имеющей общих точек с кривой $\partial\Omega$.

Формула для конормальной производной от потенциала простого слоя $v(x, y)$ имеет вид

$$\left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right) v(x, y) = \int_0^l \rho(t) \left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right) q_1(\xi, \eta, x, y) dt,$$

где $\frac{dy}{ds} = \cos(n, x)$, $\frac{dx}{ds} = -\cos(n, y)$ – направляющие косинусы внешней нормали n к кривой $\partial\Omega$ в точке $N(x(s), y(s))$.

Имеет место следующая теорема [2, С. 56].

Теорема 2. Для непрерывной плотности $\rho(s)$ имеют место формулы:

$$\begin{aligned} & \left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right)_i v(x, y) = \\ & = \frac{1}{2} \rho(s) + \int_0^l \rho(t) \left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right) q_1(\xi, \eta, x, y) dt, \\ & \left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right)_e v(x, y) = \\ & = -\frac{1}{2} \rho(s) + \int_0^l \rho(t) \left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right) q_1(\xi, \eta, x, y) dt. \end{aligned}$$

Из этих формул непосредственно следует величина скачка конормальной производной потенциала простого слоя.

$$\left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right)_i v(x, y) - \left(y^m \frac{dy}{ds} \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \frac{\partial}{\partial y} \right)_e v(x, y) = \rho(s).$$

Итак, пусть

$$u(x, y) = L^{-1} f = \int_{\Omega} \varepsilon(x, y, \xi, \eta) f(\xi, \eta) d\xi d\eta \quad (5)$$

- потенциал Геллерстедта в Ω .

Методами работы Т.Ш.Кальменова, Д.Сурагана [3] легко убедиться в том, что потенциал Геллерстедта (5) при любой $f \in L_2(\Omega)$ удовлетворяет следующему условию

$$\frac{u(x,y)}{2} + \int_{\partial\Omega} \left(\frac{\partial \varepsilon}{\partial n_\xi}(x,y,\xi,\eta) u(\xi,\eta) - \varepsilon(x,y,\xi,\eta) \frac{\partial u}{\partial n_\xi} \right) d\xi d\eta \Big|_x = 0, \quad (x,y) \in \partial\Omega, \quad (6)$$

где $\frac{\partial}{\partial n_\xi} = y^m n_1 \frac{\partial}{\partial \xi} + n_2 \frac{\partial}{\partial \eta}$ - конормальная производная, n_1, n_2 - направляющие косинусы.

Из граничного условия (6) вытекает следующая теорема.

Теорема 1 Для любого $f \in L_2(\Omega)$ задача (1)-(2) разрешима (минимальный оператор Геллерстедта обратим) тогда и только тогда, когда выполнено условие

$$u(x,y)|_{(x,y) \in \partial\Omega} = \left(\int_{\Omega} \varepsilon(x,y,\xi,\eta) f(\xi,\eta) d\xi d\eta \right) \Big|_{(x,y) \in \partial\Omega} = 0,$$

где $\varepsilon(x,y,\xi,\eta)$ определяется по формуле (3). При этом решение задачи (1)-(2) выражается соотношением

$$u(x,y) = L^{-1}f = \int_{\Omega} \varepsilon(x,y,\xi,\eta) f(\xi,\eta) d\xi d\eta.$$

Список использованной литературы

1. Gellerstedt S. Sur un probleme aux limites pour une equation lineaire aux derivees partielles du second ordre de type mixte. – Uppsala: These, 1935. – 92 p.
2. Смирнов М.М. Вырождающиеся эллиптические и гиперболические уравнения. – М.: «Наука», 1966. – 292 с.
3. Kalmenov T.Sh., Suragan D. To spectral problems for the volume potential // Doklady Mathematics: SP MAIK Nauka / Interperiodica. – 2009. – T. 80, № 2. – P. 646-649.

УДК 519.683

РАЗРАБОТКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДЛЯ ВРАЧЕЙ В МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЯХ

Сапахова М.Б.

Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Жұмыс мобильді технологиялар негізінде дәрігерлерге шешім қабылдауды қолдаудың интеллектуалды жүйесін әзірлеуге және талдауға арналған. Бұл жұмыстың мақсаты – диагностика мен емдеу процесін оңтайландыратын мобильді қосымшаларға біріктірілген дәрігерлердің шешімдерін қолдаудың интеллектуалды жүйесін әзірлеу. Зерттеуде мұндай жүйелерге қойылатын негізгі талаптар, олардың функционалдығы, қазіргі заманғы медициналық мекемелерге енгізу мүмкіндіктері талданады. Медициналық ақпаратты өңдеу үшін қолданылатын жасанды интеллекттің негізгі алгоритмдері, сондай-ақ жүйенің дәрігерлермен өзара әрекеттесу механизмдері сипатталған. Әрбір науқасқа жеке көзқарасты қамтамасыз ететін медициналық деректерді жинау және талдау әдістері қарастырылады. Жүйенің бейімделуіне, оның медициналық деректер базасымен, пациенттердің электронды жазбаларымен және бұлттық платформалармен

интеграциясына ерекше назар аударылады. Деректерді қорғау және медициналық информатика саласындағы нормативтік талаптарды сақтау мәселелері де қарастырылады.

Кілт сөздер: шешімдерді қолдаудың интеллектуалды жүйесі, дәрігерлер, мобильді технологиялар, мобильді қосымшалар, диагностика, емдеу, жасанды интеллект, медициналық мекемелер, медициналық деректер, бейімделушілік, интеграция, денсаулық сақтау.

Summary. The work is devoted to developing and analyzing an intelligent decision support system for doctors based on mobile technologies. The purpose of this work is to develop an intelligent decision support system for doctors integrated into mobile applications, which will optimize the process of diagnosis and treatment. The study analyzes the main requirements for such systems, their functionality, and their potential for implementation in modern medical institutions. The main algorithms of artificial intelligence used to process medical information, as well as the mechanisms of interaction of the system with doctors are described. Methods of collecting and analyzing medical data that provide a personalized approach to each patient are considered. Particular attention is paid to the adaptability of the system, and its integration with medical databases, electronic patient records, and cloud platforms. Issues of data protection and compliance with regulatory requirements in the field of medical informatics are also considered.

Key words: intelligent decision support system, doctors, mobile technologies, mobile applications, diagnosis, treatment, artificial intelligence, medical institutions, medical data, adaptability, integration, healthcare.

Медицинские специалисты часто сталкиваются с трудностями в принятии быстрых и точных решений из-за сложности заболеваний и огромного объема данных о пациентах. Системы поддержки принятия решений на основе ИИ обеспечивают надежное решение, анализируя огромные объемы медицинских данных и предлагая информацию в режиме реального времени. Эти системы предлагают ценную информацию, помогая врачам принимать более обоснованные клинические решения. Интегрируя модели ИИ в мобильные приложения, врачи получают немедленный доступ к диагностическим инструментам, оценкам рисков и персонализированным рекомендациям по лечению, что в конечном итоге приводит к более точному и эффективному уходу за пациентами[1].

В этом исследовании изучается базовая архитектура, основные модели ИИ и основные проблемы, связанные с разработкой надежной и эффективной мобильной IDSS [1][2].

Цель данного исследования является- разработать и внедрить интеллектуальную систему поддержки принятия решений (IDSS) для врачей в мобильных приложениях. Система предназначена для улучшения принятия клинических решений, оптимизации точности диагностики и оптимизации рекомендаций по лечению с помощью алгоритмов на основе искусственного интеллекта. С ростом сложности современного здравоохранения врачам необходимо быстро обрабатывать огромные объемы медицинских данных. Эта система направлена на снижение когнитивной перегрузки, повышение эффективности и предоставление медицинским специалистам информации на основе данных в режиме реального времени.

Ключевые цели

1. Повышение эффективности принятия решений

- Интеграция моделей машинного обучения и глубокого обучения для помощи врачам в диагностике заболеваний и рекомендации персонализированного лечения [2].

- Сокращение человеческих ошибок за счет предоставления вторых мнений на основе ИИ на основе истории болезни, симптомов и результатов анализов.

2. Оптимизация мобильной медицинской помощи

- Разработка мобильной системы, которая обеспечивает доступ к диагностическим инструментам, записям пациентов и рекомендациям по лечению на ходу.

- Обеспечение бесперебойной интеграции с системами управления больницами и облачными электронными медицинскими картами (EHR).

3. Обеспечение безопасности данных и соответствия требованиям

- Внедрение надежных механизмов шифрования и аутентификации для защиты конфиденциальных данных пациентов.

- Соблюдение медицинских норм, таких как HIPAA, GDPR и других стандартов ИТ в сфере здравоохранения, для поддержания этичного использования ИИ в медицине[3].

4. Системы здравоохранения, ориентированные на будущее

- Изучить новые технологии, такие как дополненная реальность (AR) для медицинской визуализации в реальном времени и Edge AI для более быстрой обработки на устройстве.

- Подготовить систему к масштабируемости и адаптации к различным медицинским специальностям и глобальным потребностям здравоохранения.[4]

Архитектура и дизайн системы:

1. Уровень сбора данных - это метод, основанный на иерархии.

Источники: электронные медицинские карты (EHR), носимые медицинские устройства, клинические базы данных, данные, сообщаемые пациентами.

Форматы: структурированные (результаты лабораторных исследований, медицинская визуализация), неструктурированные (клинические заметки, рецепты).

Интеграция: использует стандарты HL7 и FHIR для бесперебойного обмена данными с больничными базами данных.

2. Уровень обработки на основе ИИ

Модели машинного обучения: контролируемые модели обучения, обученные на больших наборах данных для прогнозирования заболеваний.

Архитектуры глубокого обучения: сверточные нейронные сети (CNN) для анализа медицинских изображений [5].

Обработка естественного языка (NLP): извлекает информацию из неструктурированных клинических заметок и медицинской литературы.

Деревья решений и байесовские сети: поддерживает вероятностное обоснование для принятия клинических решений.

3. Уровень поддержки принятия решений и рекомендаций

Обеспечивает оценку рисков, дифференциальную диагностику и планы лечения.

Использует обучение с подкреплением для улучшения рекомендаций на основе отзывов от врачей.

Создает персонализированные рекомендации, адаптированные к истории болезни пациента, симптомам и результатам лабораторных исследований.

Конфиденциальность и безопасность данных

Интеграция ИИ в медицинские приложения поднимает серьезные вопросы конфиденциальности и этики. Для обеспечения соответствия нормативным стандартам, таким как HIPAA и GDPR, система включает:

- Сквозное шифрование: защищает конфиденциальные данные пациентов от несанкционированного доступа.
- Федеративное обучение: обеспечивает обучение ИИ без передачи необработанных данных пациентов на внешние серверы[6].
- Управление доступом на основе ролей (RBAC): ограничивает доступ к системе на основе ролей пользователей и уровней аутентификации.
- Блокчейн для контрольных журналов: обеспечивает прозрачность и прослеживаемость рекомендаций, основанных на ИИ [3].

Проблемы и решения:

1. Качество данных и предвзятость

Проблема: неполные или предвзятые наборы данных могут привести к неточным рекомендациям ИИ.

Решение: внедрение методов дополнения данных и постоянное совершенствование наборов данных для обучения.

2. Соблюдение нормативных требований

Задача: обеспечение соблюдения правовых требований в отношении использования ИИ в медицине.

Решение: внедрение функций объяснимости и обеспечение контроля со стороны врача до принятия окончательных решений, сгенерированных ИИ [4].

3. Интеграция с существующими системами здравоохранения

Задача: проблемы совместимости с ИТ-инфраструктурой больницы.

Решение: использование стандартизированных API для плавной интеграции и обеспечения минимального нарушения рабочего процесса.

Будущие перспективы и инновации

Поскольку ИИ продолжает развиваться, будущие усовершенствования мобильной IDSS могут включать:

1. Интеграция дополненной реальности (AR): предоставление наложений в реальном времени для анализа медицинских изображений.

2. Обработка Edge AI: снижение зависимости от облачных вычислений за счет включения анализа в реальном времени на мобильных устройствах.

3. Включение геномных данных: улучшение точной медицины за счет интеграции генетической информации, специфичной для пациента.

Заключение

Разработка систем поддержки принятия решений на основе ИИ в мобильных приложениях представляет собой крупный прорыв в технологиях здравоохранения. Объединяя передовые модели машинного обучения, безопасное управление данными и интуитивно понятные мобильные интерфейсы, IDSS улучшает принятие клинических решений и улучшает уход за пациентами. Будущие достижения должны быть сосредоточены на улучшении интерпретируемости моделей, расширении сферы диагностики на основе ИИ и уточнении стратегий интеграции для беспрепятственного внедрения в учреждениях здравоохранения.

Список использованной литературы

- 1.Shortliffe, E. H., & Cimino, J. J. (2014). Биомедицинская информатика: компьютерные приложения в здравоохранении и биомедицине. Springer.
- 2.Topol, E. (2019). Глубокая медицина: как искусственный интеллект может снова сделать здравоохранение человечным. Basic Books.
- 3.Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ). (2021). Искусственный интеллект в здравоохранении: приложения, риски и этические аспекты. Технический отчет ВОЗ.
- 4.Esteva, A., Robicquet, A., Ramsundar, B., et al. (2019). Руководство по глубокому обучению в здравоохранении. Nature Medicine, 25(1), 24-29.
- 5.Rajkomar, A., Dean, J., & Kohane, I. (2019). Машинное обучение в медицине. New England Journal of Medicine, 380(14), 1347-1358.
6. Ян, И., Чен, Дж., Ву, Т. и др. (2021). Федеративное обучение для медицинских приложений: таксономия, проблемы и будущие направления. ACM Computing Surveys, 54(8), 1-37.

УДК 371.3

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ PYTHON ДЛЯ РАЗРАБОТКИ ИНТЕРАКТИВНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ ПЕРЕВОДЧИКОВ

Сері Л.

магистрант 1 курса ОП 7М06103-«Информатика и компьютерные науки»
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақала Python технологиясын автоматтандыруға, мәтінді талдауға және оңдеуге, интерактивті тапсырмаларды құруға және аударма факультеттері мен бөлімшелері студенттерінің аударма дағдыларын дамытуға ықпал ететін қосымшаларды әзірлеуге кең мүмкіндіктер беретін кәсіби аудармашыларды даярлау мен оқытуда қолдануға арналған. Сонымен қатар, аударма саласында Python қолдану мысалдары келтірілген. Қорытындылай келе, Python аудармашыларды дайындауда маңызды құралға айналатынын атап өтуге болады, өйткені ол аударма процесінің әртүрлі кезеңдерін автоматтандыруға, мәтіндік деректерді тиімді талдауға, олардың аударма дағдыларын дамытуға айтарлықтай ықпал ететін және олардың кәсіби дағдыларын айтарлықтай жақсартатын өз қолданбаларын жасауға және дамытуға көмектеседі.

Summary. The article is devoted to the use of Python technology in educating and training professional translators, which provides extensive opportunities for automation, text analysis and text processing, creating interactive tasks and developing applications that contribute to the development of translation skills among students of translation faculties and departments. In addition, examples of using Python in the field of translation are provided. In conclusion, Python is

becoming an important tool in the training of translators, as it helps and allows you to automate various stages of the translation process, analyze text data effectively, create and develop your own applications that significantly contribute to the development of their translation skills and considerably improves their professional skills.

Введение. Использование технологии Python в обучении переводчиков открывает ряд возможностей для автоматизации, анализа текстов, создания интерактивных упражнений и разработки приложений, которые помогают обучающимся студентам развивать навыки перевода. Приведем несколько примеров применения Python в переводческой области:

1. Автоматизированный анализ текстов

- **Морфологический и синтаксический анализ:** Используя библиотеки, такие как NLTK или SpaCy, студенты могут анализировать предложения, выделяя части речи, зависимые элементы и другие синтаксические аспекты текста, что помогает лучше понимать языковые структуры и использовать их в переводе.

- **Семантический анализ:** Для перевода важно уметь работать с контекстом. Python может помочь с семантическим анализом, используя методы обработки естественного языка (например, Word2Vec или BERT). [1]

2. Создание интерактивных упражнений

- Можно создать программы на Python для генерации упражнений, таких как автоматический подбор предложений для перевода или тренировки на соответствие слов и их переводов.

- Например, программа может автоматически генерировать случайные предложения для перевода с предоставлением обратной связи о правильности выполненного задания, оценивая результаты на основе заранее загруженных данных.

3. Обработка и анализ больших корпусов данных

- В переводческой практике важным навыком является работа с корпусами текстов. Python позволяет автоматизировать этот процесс, делая возможным анализ миллионов строк текста для нахождения нужных паттернов, что способствует созданию более точных переводов.

- Программы могут быть настроены для работы с параллельными корпусами (коллекциями текстов на исходном и целевом языках), что позволяет студентам тренировать перевод в разных контекстах. [2]

4. Разработка САТ-инструментов (computer-assisted translation)

- С помощью Python можно создать простые версии САТ-инструментов, которые помогают переводчикам автоматизировать часть работы: переводить типовые фразы, искать соответствия в базе данных, а также интегрироваться с такими инструментами, как SDL Trados или MemoQ.

- Студенты могут учиться программированию таких инструментов, что даст им глубокое понимание технологической стороны переводческого процесса. [4]

5. Машинный перевод

- На Python можно запускать и обучать модели машинного перевода, используя библиотеки TensorFlow, Keras и Hugging Face. Это позволяет студентам экспериментировать с моделями, понимать их возможности и ограничения, а также улучшать навыки постредактирования машинного перевода (МТРЕ). [3]

6. Анализ частотности слов и фраз

- Анализ частоты слов с помощью Python позволяет переводчикам выявить часто употребляемые выражения и адаптировать перевод в зависимости от частотности и стиля. [5]

7. Автоматизация процесса перевода

- Python позволяет автоматизировать рутинные задачи перевода, например, извлечение текста из PDF-документов или других форматов, конвертацию текста в другие форматы, что освобождает время для более творческих аспектов перевода.

Пример кода для анализа текста с использованием библиотеки SpaCy:

```
python
Копировать код
import spacy

# Загружаем модель английского языка
nlp = spacy.load("en_core_web_sm")

# Пример текста
text = "Translation is both an art and a science."
# Обработка текста
doc = nlp(text)

# Анализируем части речи
for token in doc:
    print(f"{token.text}: {token.pos_}")
```

Этот код (см. Рисунок 1) позволяет студентам анализировать части речи в предложении, что важно и полезно для понимания грамматики и синтаксиса языка, с которым они работают. [6]

Пример кода для анализа текста с использованием SpaCy:

```
python Копировать код  
  
import spacy  
  
# Загружаем модель английского языка  
nlp = spacy.load("en_core_web_sm")  
  
# Пример текста  
text = "Translation is both an art and a science."  
  
# Обработка текста  
doc = nlp(text)  
  
# Анализируем части речи  
for token in doc:  
    print(f"{token.text}: {token.pos_}")
```

Рисунок 1 – Пример кода для анализа текста с использованием SpaCy

Заключение. Python становится мощным инструментом для обучения переводчиков, так как он помогает автоматизировать различные аспекты переводческого процесса, анализировать текстовые данные и разрабатывать собственные приложения, которые могут значительно улучшить их навыки перевода.

Список использованной литературы

1. Маслов Н.В. Программирование на Python для лингвистов. – Москва: Логос, 2021.
2. Поликарпов В.П. Машинный перевод и его развитие в XXI веке. – Санкт-Петербург: Наука, 2019.
3. Koehn P. Statistical Machine Translation. – Cambridge University Press. 2020. // Режим доступа URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10590-021-09277-x>
4. Айтжанова Л.С. Аудармашыларға арналған заманауи технологиялар: Python бағдарламасы негізінде. – Астана: Фолиант, 2020.
5. Әбдіғали Қ.Н. Машиналық аударма және Python бағдарламалау негіздері. – Нұр-Сұлтан: Елорда. 2019.
6. Мырзахмет Ж.Т. Тілдік деректерді өңдеуде Python бағдарламасын қолдану. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2020.

УДК 654.197.3

ЦИФРОВОЕ ТЕЛЕВИЗИОННОЕ ВЕЩАНИЕ

Султамуратов Б.

Казахстан, г. Шымкент, Университет «Мирас»

Түйін. Мақалада келесі негізгі аспектілер қарастырылады: сандық теледидардың техникалық негіздері, цифрлық хабар тарату стандарттары, цифрлық теледидарды тарату құралдары, интерактивті мүмкіндіктер, цифрлық теледидардың артықшылықтары мен перспективалары.

Summary. The article deals with the following key aspects: technical fundamentals of digital television, digital broadcasting standards, digital television broadcasting tools, interactive capabilities, advantages and prospects of digital television.

Цифровое телевизионное вещание – это технология передачи телевизионного сигнала в цифровом формате, обеспечивающая высокое качество изображения и звука, устойчивость к помехам и расширенные функциональные возможности.

Цифровое телевидение использует для передачи информации (звука и изображения) цифровой сигнал. В отличие от аналогового сигнала, который идет непрерывно и при любом внешнем влиянии может быть нарушен, цифровой сигнал идет пакетами данных, он отличается более высокой степенью надежности, более высоким качеством передачи информации и крайне низким коэффициентом затухания, что позволяет передавать его на дальние расстояния без потери качества [1].

Преимущества цифрового телевизионного вещания

Возможности цифрового телевидения для абонентов очевидны:

- более высокое качество «картинки» и звука – только цифровое ТВ способно передать видеоряд в full HD качестве, 3D-видео и пятиканальный стереозвук;

- отсутствие помех;
- большой выбор каналов;
- кроме пары «видео/аудио» зритель получает дополнительную информацию – телепрограмму, информационные описания фильмов и передач, субтитры, звуковые дорожки на разных языках и т.д.;

- возможность принимать цифровой сигнал в любом месте при помощи портативных средств (в том числе носимой электроники).

Для вещателей цифровое телевидение обладает следующими преимуществами:

- более рационально используется частотный спектр – вместо одного аналогового канала в полосе вещания можно разместить до 10 цифровых;

- аналоговый сигнал необходимо преобразовывать, тогда как цифровой в этом не нуждается: он получается вещателем в цифровом формате, в нем же передается пользователю;

- благодаря универсальности цифрового телевизионного вещания и его мобильности расширяется абонентская аудитория сети вещания.

Стандарты цифрового телевизионного вещания

Цифровое телевидение работает в трех стандартах – DVB, наиболее распространенном в Европе, ATSC, используемом в США, и ISDB родом из Японии. В Казахстане применяется стандарт DVB-T2 основе всех – технология сжатия видео MPEG-2 и MPEG-4 [2].

DVB – это не один стандарт, а семейство стандартов, которое включает системы цифрового спутникового, кабельного, наземного телевизионного вещания, а в перспективе – и мобильного. Различаются различные подвиды

стандарта используемыми частотами и методами модуляции (преобразования) цифрового сигнала.

Работа данного стандарта выглядит следующим образом. При отправке сигнала отдельные программы (видео MPEG), звук, дополнительная информация при помощи мультиплексора объединяются в один поток, который модулируется (преобразуется) необходимым образом и передается пользователю.

У абонента поток принимается, демодулируется, распаковывается и в формате DVB-контейнера с данными поступает на воспроизводящее устройство, где зритель при помощи программных средств может управлять различными компонентами контейнера – подключать субтитры, выбирать звуковую дорожку и язык вещания, просматривать дополнительную информацию и т.д.

Использование стандарта DVB дает вещателю еще одно важное преимущество. При помощи функции скремблирования поставщик сигнала может обеспечить условный доступ к нему – иными словами, просматривать определенный канал смогут только те абоненты, которые за него заплатили.

Аналоговое телевидение не дает возможности закрытия отдельных каналов для пользователей и перевода их на платную подписку. Поэтому вещатели крайне заинтересованы в развитии технологии цифрового ТВ [3].

Строительство сети цифрового наземного телевизионного вещания

Строительство сети цифрового наземного телевизионного вещания является передовым направлением по сравнению с аналоговыми вариантами.

Причина тому – ее многочисленные преимущества:

- отменные показатели качества визуальной и звуковой информации;
- практичное применение частотного спектра;
- многопрограммность;
- передача в целостном мультиплексированном потоке сформированного пакета радиотелевизионных проектов и данных;
- меньший показатель мощности передатчиков при габаритных зонах обслуживания.

Потребность в формировании системного проекта сети цифрового телевидения очевидна, ведь только так можно исключить вероятность допущения оплошностей в составлении одноименных схем, а также рационально применять частотный ресурс, распределять денежные средства.

Одна из основных целей – соответствие стандартам законодательства РК, прописанным в проектной документации на первый, второй и третий этапы строительства, а также наличие актов выбора земельных участков, создание технических условий на присоединение к электросетям.

На чем базируются системные проекты строительства сетей цифрового наземного телевизионного вещания?

Формирование системных проектов строительства сети осуществляется согласно нормативной документации, техническим требованиям, а также

правилам, которые применимы в условиях возведения и реконструкции точек телерадиовещания [4].

В них прописаны следующие моменты:

- организация связи и последовательность оказания услуг;
- нормы применения оборудования линий электрического снабжения и питания;
- правила использования установок сетей телевизионного вещания;
- инструкция к эксплуатации инженерных систем объектов связи.

Таким образом, строительство сети цифрового наземного телевизионного вещания по регионам Республики Казахстан способствует активному развитию медиаиндустрии. Это один из самых перспективных и стабильно прогрессирующих отечественных рынков.

В условиях строительства сети цифрового телевидения предполагается обеспечение практически 98% жителей страны возможностью приема не меньше чем 15 каналов в высоком качестве.

Стандарты телевизионного вещания

Сюда входит система кодирования самого видеосигнала, предназначенного для эфирной передачи. Даже во времена чёрно-белого телевидения возникли несколько таких стандартов разложения изображения. Они отличались количеством строк, полей, шириной полосы ТВ-сигнала, типом модуляции и частотой кадров за одну секунду. Когда произошёл переход к цветному телевидению, число таких систем увеличилось. Выбор того или иного стандарта особого значения не несёт для телевизионного вещания в пределах одной страны. Чего нельзя сказать об обмене эфирным вещанием между странами. Организация телевизионного вещания может осуществляться в следующих основных стандартах: PAL, NTSC и SECAM. Многие системы исчезли ввиду прогресса технологий и распространения многосистемных телевизионных приёмников.

Число строк

Чем оно выше, тем чётче и качественнее передаваемое изображение. Тем больше можно передавать информации на телеэкран.

Частота кадров

Многие телевизоры работают на одной и той же частоте кадра, с которой он передаётся и принимается. При этом частота кадров развёртки в два раза выше частоты кадров. Обусловлено это применением чересстрочной развёртки. На телевидении такая частота составляет 25 или 30 кадров за одну секунду, а вот в кино – 24 кадра. Это создаёт определённые неудобства.

Соотношение сторон кадра

Во всех странах принята одна общая стандартная система – это 4:3. Она соответствует ещё первоначальному формату телевизионного кадра [5]. Но сегодня имеется и цифровое вещание с высокой частотой (HDTV), в котором соотношение сторон составляет 16:9.

Частотные каналы телевизионного вещания находятся в следующем диапазоне:

- ОВЧ – от 30 до 300 МГц.
- УВЧ – от 300 до 3000 МГц.
- СВЧ – от 3 до 30 ГГц.
- КВЧ – от 30 до 300 ГГц.

Переход на цифровое телевидение повысил эффективность передачи контента, расширил доступность телевизионных услуг и открыл новые возможности для медиапотребления, включая интерактивные сервисы и многоканальное вещание.

Список использованной литературы

1. Ю. Б. Зубарев Цифровое телевизионное вещание. Основы, методы, системы [Текст] / Ю. Б. Зубарев, М. И. Кривошеев, И. Н. Красносельский . - М. : НИИР, 2017.
2. Э.Л. Портнов «Принципы построения первичных сетей и оптические кабельные линии связи».: М; Горячая Линия – Телеком.,2019г.
3. В.В. Величко, Г.П. Катунин, В.П. Шувалов «Основы инфокоммуникационных технологий» : М; Горячая Линия – Телеком.,2018г.
4. Е. Б. Алексеев, В. Н. Гордиенко и др. «Проектирование и техническая эксплуатация цифровых телекоммуникационных систем и сетей»: М., Горячая линия – Телеком, 2018 г.
5. Е. Б. Алексеев, В. Н. Гордиенко и др. «Проектирование и техническая эксплуатация цифровых телекоммуникационных систем и сетей»: М., Горячая линия – Телеком, 2019 г.

УДК 004.72

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ЧАТ-БОТАХ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОЛЬЗОВАТЕЛЬСКИЙ ОПЫТ

Магистр, ст. преподаватель Тулегенова А.Т.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін. Жасанды интеллект (лар) адамдар мен жүйелер арасындағы өзара әрекеттесуді айтарлықтай өзгертті, әсіресе бизнес және денсаулық сақтау сияқты әртүрлі салаларда белсенді қолданылатын чатботтар арқылы. Аі чатботтары қарым-қатынасты жекедендіреді, қызмет көрсетуді жылдамдатады, тәулік бойы қолдау көрсетеді және қателерді азайтады. Олар сондай-ақ күнделікті процестерді автоматтандыруға және аналитиканы жақсартуға көмектеседі, бұл шығындарды азайтады және өнімділікті арттырады. Нәтижесінде чатботтар пайдаланушы тәжірибесін жақсартуға, тұтынушылардың қанағаттануы мен адалдығын арттыруға ықпал етеді.

Summary. Artificial intelligence (AI) has significantly changed the interaction between people and systems, especially with the help of chatbots, which are actively used in various fields such as business and healthcare. AI-powered chatbots personalize communication, speed up service, provide round-the-clock support, and minimize errors. They also help automate routine processes and improve analytics, which reduces costs and increases productivity. As a result, chatbots contribute to improving the user experience, increasing customer satisfaction and loyalty.

В последние годы искусственный интеллект (ИИ) занял видное место в технологическом ландшафте, предлагая новые возможности для улучшения взаимодействия между людьми и системами. Одним из важнейших применений ИИ является сегмент чат-ботов. Эти программные агенты, использующие

возможности искусственного интеллекта для общения с пользователями, в настоящее время активно применяются в различных областях, включая бизнес, здравоохранение, образование и развлечения[1]. Влияние искусственного интеллекта на чат-боты существенно меняет традиционное общение, повышая удобство, скорость и качество обслуживания.

«Чат-бот» — это программное решение, которое может вести беседы с пользователями в текстовой или голосовой форме. Благодаря интеграции систем искусственного интеллекта этот бот может понимать запросы, анализировать их и давать пользователям точные ответы. ИИ позволяет чат-ботам выходить за рамки ответов на стандартные вопросы и выполнять более сложные задачи, такие как прогнозирование потребностей пользователей, автоматизация транзакций и персонализация взаимодействий(рис. 1).

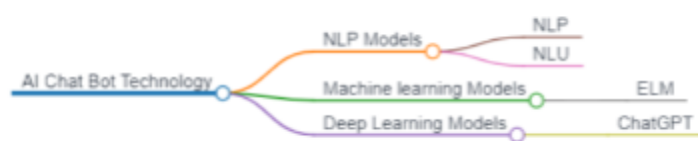

Рисунок 1 – Структура чат бота на основе ИИ

Чат-боты используют различные методы искусственного интеллекта, включая обработку естественного языка (NLP), машинное обучение и прогностические алгоритмы. Благодаря этой технологии роботы могут обучаться на основе больших объемов данных и улучшать свои реакции при каждом взаимодействии.

Одним из ключевых аспектов успеха чат-бота является его влияние на общий пользовательский опыт. Удобство и эффективность взаимодействия с системой являются основой повышения удовлетворенности и лояльности клиентов. Вот как ИИ может помочь улучшить этот опыт[2]:

1. Персонализируйте взаимодействие

ИИ позволяет чат-ботам собирать информацию о пользователях и учитывать их предпочтения. Таким образом, можно давать персонализированные рекомендации и предлагать именно те услуги или продукты, которые могут быть интересны данному пользователю. Например, чат-бот в интернет-магазине может рекомендовать товары на основе предыдущих покупок клиента или рекламных предложений, которые наиболее актуальны для него.

2. Улучшить скорость обслуживания

Одной из основных проблем традиционных служб поддержки клиентов является время ожидания ответа. С другой стороны, чат-боты оснащены искусственным интеллектом, который может обрабатывать запросы и предлагать мгновенные решения. В результате клиенты могут получить необходимую информацию или помощь, не дожидаясь ответа от оператора.

Этот аспект очень важен для компаний, которые хотят сократить время ожидания и повысить эффективность обслуживания.

3. Улучшение круглосуточной доступности и поддержки

Искусственный интеллект в чат-ботах позволяет оказывать круглосуточную поддержку, гарантируя доступность услуг в любое время суток, включая выходные и праздничные дни. Это особенно полезно для международных компаний, клиенты которых находятся в разных часовых поясах, а также для компаний, которые хотят оставаться на связи со своими клиентами в любое время.

4. Уменьшить вероятность ошибок

В отличие от людей, ИИ не устает, не путается и всегда действует по установленным процедурам. Это снижает вероятность ошибок, которые могут возникнуть из-за человеческого фактора. Например, чат-боты могут автоматически проверять введенные пользователем данные, обнаруживать несоответствия или ошибки и оперативно сообщать о них.

Чат-боты, использующие ИИ, не только влияют на пользовательский опыт, но и оказывают существенное влияние на внутренние операционные процессы. Они позволяют автоматизировать многие рутинные задачи, такие как обработка исследований, составление отчетов, напоминания об оплате и т. д. Это помогает компаниям сократить расходы на обслуживание клиентов и повысить производительность.

1. Уменьшить рабочую нагрузку

Чат-боты на основе искусственного интеллекта способны отвечать на самые простые и повторяющиеся вопросы, освобождая сотрудников для более сложных и важных задач. Это снижает нагрузку на колл-центры и улучшает обслуживание клиентов.

2. Улучшенная аналитика и предиктивный анализ

ИИ может анализировать данные о взаимодействии с пользователями, выявлять закономерности и предоставлять компаниям ценную информацию для принятия других стратегических решений. Применяя методы машинного обучения, чат-боты могут прогнозировать предпочтения клиентов, выявлять потенциальные проблемы и рекомендовать решения[3].

Использование чат-ботов становится все более популярным в различных секторах, помогая улучшить пользовательский опыт и повысить удовлетворенность клиентов. Одна из причин заключается в том, что чат-боты создают впечатление авторитетности и надежности, улучшая общий пользовательский опыт и внушая доверие клиентам. Кроме того, чат-боты предлагают удобство и эффективность, которые высоко ценятся пользователями, что означает большую удовлетворенность клиентов. Популярность чат-ботов свидетельствует об их положительном влиянии на пользовательский опыт, который воспринимает их как дружелюбных компаньонов, приближающих их к взаимодействию с брендом или услугой [4].

В заключение следует отметить, что искусственный интеллект в чат-ботах — это не только инновационная технология, но и важный элемент для

существенного улучшения пользовательского опыта. Чат-боты используют искусственный интеллект для предоставления пользователям быстрой, эффективной и персонализированной помощи, что способствует повышению удовлетворенности клиентов и качества обслуживания. По мере развития технологий чат-боты становятся все более интеллектуальными и универсальными, предоставляя компаниям новые способы связи со своими клиентами.

Список использованной литературы

1. Калдарини Г., Джаф С. и МакГарри К. (2022). Обзор литературы о последних достижениях в области чат-ботов. Информация, 13(1), 41.
2. Васильева В. и Пападопулос Г.А. (2021). Технологии чат-ботов для обучения взрослых цифровому предпринимательству - СНАТ2ББАКК.
3. Калдарини Г., Джаф С. и МакГарри К. (2022). Обзор литературы о последних достижениях в области чат-ботов. Информация, 13(1), 41.
4. Чоу, Дж., Сандерс, Л., Ли, К. Влияние ChatGPT на медицинских чат-ботов как разрушительная силатехнология. (без даты). Получено 5 августа 2023 г., из www.frontiersin.org/articles/10.3389/frai.2023.1166014/full

ОӘЖ 37.091.3:004

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ АЖЫРАМАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ

Усембаева А.Д., Кельдибекова А.Б.

«Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті», Қарағанды қаласы,
Қазақстан

Резюме. В данной научной статье рассмотрены вопросы формирования цифровой грамотности учащихся в условиях междисциплинарной интеграции в системе среднего образования. Проведен анализ структуры цифровой грамотности, включающей информационную, технологическую, коммуникативную и медиаграмотность, а также кибербезопасность.

Рассмотрены современные методики внедрения цифровых технологий в образовательный процесс, выявлены основные проблемы и барьеры, такие как недостаточная подготовка педагогов, ограниченный доступ к цифровым ресурсам и цифровое неравенство среди учащихся.

В статье предлагаются пути совершенствования учебных программ, ориентированные на интеграцию цифровых технологий в различные предметные области, развитие межпредметных проектов и практико-ориентированных заданий.

Перспективами дальнейших исследований являются разработка адаптивных образовательных технологий, изучение влияния цифровой грамотности на академическую успеваемость и внедрение искусственного интеллекта в образовательные процессы.

Summary. This scientific article examines the issues of developing students' digital literacy in the context of interdisciplinary integration within the secondary education system. An analysis of the structure of digital literacy is conducted, which includes information literacy, technological literacy, communication literacy, media literacy, and cybersecurity.

Modern methods of implementing digital technologies in the educational process are reviewed, and key challenges and barriers are identified, such as insufficient teacher training, limited access to digital resources, and digital inequality among students.

The article suggests ways to improve educational programs by integrating digital technologies into various subject areas, developing interdisciplinary projects, and implementing practice-oriented tasks.

Future research prospects include the development of adaptive educational technologies, studying the impact of digital literacy on academic performance, and the integration of artificial intelligence into educational processes.

Цифрлық сауаттылық – бұл әртүрлі салаларда цифрлық технологияларды тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін білім, дағды және қабілеттер жиынтығы. Ол бірнеше негізгі компоненттен тұрады. Біріншіден, ақпараттық сауаттылық цифрлық ортада ақпаратты іздеу, талдау және сыни тұрғыдан бағалау дағдыларын қамтиды. Екіншіден, технологиялық сауаттылық әртүрлі цифрлық құрылғылар мен бағдарламалық жасақтаманы қолдана білуге негізделеді. Үшіншіден, коммуникативтік сауаттылық өзара әрекеттесу және ынтымақтастық үшін цифрлық технологияларды пайдалануға мүмкіндік береді. Төртіншіден, киберқауіпсіздік интернеттегі қауіп-қатерлерден қорғануды, жеке деректерді қорғауды, қауіпсіз парольдерді пайдалануды, фишинг және басқа да кибершабуылдардан сақтану дағдыларын меңгеруді талап етеді. Соңғы маңызды құрамдас бөлік – медиасауаттылық. Ол цифрлық контентті дұрыс түсіндіруді, жалған және манипулятивті ақпаратты ажырата білуді, сондай-ақ сапалы және пайдалы медиаөнімдер жасауды қамтиды.

Білім беру үдерісіне цифрлық технологиялардың әсері. Цифрлық технологияларды білім беру жүйесіне енгізу оқу мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді. Оның негізгі артықшылықтары:

- Жаһандық білім беру ресурстарына және онлайн курстарға қолжетімділік.
- Адаптивті технологиялар арқылы оқытудың дербестендірілуі.
- Интерактивті және ойын әдістерін дамыту.
- Көрнекі және мультимедиялық құралдар арқылы оқушылардың мотивациясын арттыру.

Алайда, бұл үдерісте цифрлық теңсіздік, оқушылардың назарын шоғырландыру мәселелері және мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін арттыру қажеттілігі сияқты қиындықтар да кездеседі.

Цифрлық сауаттылық жеке пән ретінде қарастырылмайды, ол әртүрлі пәндерді оқыту барысында қалыптасады. Математика пәнінде бұл дағды деректерді талдау, кестелермен жұмыс істеу және бағдарламалау арқылы дамиды. Гуманитарлық ғылымдар саласында ақпаратты іздеу, оны сыни тұрғыдан бағалау және медиаконтент жасау арқылы цифрлық сауаттылықтың маңызды аспектілері меңгеріледі. Жаратылыстану ғылымдарын оқыту барысында цифрлық модельдеу, зертханалық жұмыстар жүргізу және түрлі ғылыми процестерді визуализациялау арқылы цифрлық технологияларды тиімді пайдалану дағдылары жетілдіріледі.

Пәнаралық жобалар цифрлық дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Олардың мысалдары:

- Интерактивті презентациялар мен бейнематериалдар жасау.
- Білім беру сайттары мен блогтарын әзірлеу.
- Виртуалды және толықтырылған шынайылықты пайдалану.

Орта білім беру жүйесінде цифрлық сауаттылықты енгізудің мәселелері мен болашағы

Цифрлық құзыреттілікті дамыту жолында кездесетін негізгі кедергілердің бірі – мұғалімдердің цифрлық технологияларды қолдануға дайындық деңгейінің төмендігі. Көптеген педагогтер жаңа цифрлық құралдар мен платформаларды игеру барысында қиындықтарға тап болып, оларды оқу процесінде толыққанды пайдалана алмайды.

Тағы бір маңызды мәселе – заманауи техникалық құралдарға шектеулі қолжетімділік. Кейбір білім беру мекемелерінде қажетті компьютерлердің, планшеттердің немесе интерактивті құрылғылардың тапшылығы байқалады, бұл оқушылардың цифрлық дағдыларды тәжірибе жүзінде меңгеруін тежейді.

Сонымен қатар, оқушылар мен ата-аналар арасында цифрлық мәдениеттің жеткілікті деңгейде қалыптаспауы да айтарлықтай қиындық тудырады. Интернетті қауіпсіз пайдалану, ақпараттың шынайылығын тексеру және цифрлық этика ережелерін сақтау мәселелері кейбір отбасыларда ескерілмей жатады.

Оқу бағдарламаларын жетілдірудің мүмкін жолдары

Орта білім беру жүйесінде цифрлық сауаттылықты дамыту үшін оқу бағдарламаларын жаңарту және жетілдіру маңызды қадамдардың бірі болып табылады. Бұл бағытта бірнеше тиімді тәсілді қарастыруға болады.

Ең алдымен, цифрлық сауаттылықты ескере отырып, кешенді білім беру бағдарламаларын әзірлеу қажет. Оқу жоспарларына цифрлық технологияларды қолдану әдістерін енгізу арқылы оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық дағдыларын дамытуға мүмкіндік туады.

Сонымен қатар, цифрлық технологиялар бойынша модульдік курстарды оқу процесіне енгізу тиімді шешімдердің бірі болып табылады. Мұндай курстар оқушыларға қажетті практикалық дағдыларды меңгеруге көмектесіп, заманауи цифрлық құралдармен жұмыс істеу мүмкіндігін ұсынады.

Бұдан бөлек, мұғалімдердің цифрлық білім беру саласындағы біліктілігін арттыру да аса маңызды. Оқытушыларға жаңа технологияларды тиімді қолдануды үйрететін арнайы курстар мен тренингтер ұйымдастыру арқылы оқу процесін жетілдіруге болады.

Пәнаралық интеграция жағдайында цифрлық сауаттылықты қалыптастыру оқушыларды оқу және кәсіби қызметте цифрлық технологияларды тиімді пайдалануға дайындайды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу барысында пәнаралық интеграция жағдайында оқушылардың цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың маңыздылығы расталды. Цифрлық сауаттылық – қазіргі білім беру үдерісінің ажырамас бөлігі және ол ақпараттық,

технологиялық, коммуникативтік, медиасауаттылық пен киберқауіпсіздікті қамтиды.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, цифрлық технологияларды оқу пәндеріне интеграциялау оқушылардың аналитикалық ойлауын, дербестігін және практикалық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Дегенмен, мұғалімдердің дайындығының жеткіліксіздігі, техникалық құралдардың тапшылығы және цифрлық теңсіздік сияқты кедергілер бар.

Орта білім беру жүйесіне цифрлық сауаттылықты тиімді енгізу үшін пәнаралық тәсілді ескеретін кешенді бағдарламаларды әзірлеу және мұғалімдердің цифрлық технологиялар бойынша біліктілігін арттыру қажет.

Болашақ зерттеулердің келешегі

- Болашақ зерттеулердің перспективалы бағыттары мыналарды қамтиды:
- Цифрлық технологияларды қолдану арқылы бейімделген оқыту әдістерін әзірлеу.
- Білім беру үдерісінде виртуалды және толықтырылған шынайылықты қолданудың тиімділігін зерттеу.
- Цифрлық сауаттылықтың оқу үлгеріміне және кәсіби бағдарға әсерін талдау.
- Жасанды интеллект негізінде жекелендірілген оқыту және автоматтандырылған білімді бақылау жүйелерін енгізу.

Осылайша, аталған тақырыпты одан әрі зерттеу цифрлық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған неғұрлым тиімді білім беру стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. OECD. Shaping Digital Education: Enabling Factors for Quality, Equity and Efficiency. This report offers guidance for governments and education stakeholders on effectively integrating digital technologies into education systems.

2. OECD. Digital Education Outlook 2023: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots. This publication provides a comparative analysis of how countries are shaping their digital education ecosystems, focusing on emerging technologies.

3. OECD. Digital Equity and Inclusion in Education. This working paper discusses frameworks for inclusive digital technology use in education, emphasizing good pedagogy and student-centered learning.

4. DQ Institute. Global Standards for Digital Literacy, Skills, and Readiness. This framework aims to guide digital practices toward achieving individual and societal well-being across all aspects of life.

5. Maryville University. Digital Literacy: A Comprehensive Guide to Modern Education Technology. This guide explores digital literacy concepts and provides information on useful applications to help students enhance their academic performance.

COMPARATIVE ANALYSIS OF CLASSICAL AND DEEP LEARNING MODELS IN NLP FOR SOCIAL MEDIA TEXT ANALYSIS: PERFORMANCE, CHALLENGES, AND APPLICATIONS

Trofimova A.V.
University «Miras», Shymkent, Kazakhstan

Түйін. Мақала Twitter, Facebook, Instagram және Reddit сияқты әлеуметтік желілердегі мәтіндік деректерді табиғи тілді өңдеу (NLP) әдістерін қолданып талдау мүмкіндіктерін зерттейді. Жұмыста әлеуметтік желілердегі мәтіндердегі неформал тіл, жаргонизмдер мен грамматикалық қателер сияқты қиындықтар көрсетілген, сонымен қатар классикалық машиналық оқыту моделдері (Naive Bayes, SVM) мен BERT сияқты терең нейрондық желілер салыстырылған. Зерттеу BERT-тің күрделі тілдік паттерндерді өңдеудегі артықшылығын атап өтеді, бірақ есептеу ресурстарына жоғары талаптар мен деректердің өзгергіштігі сияқты мәселелерге назар аударады. Практикалық қолданысқа реалды уақыттағы қоғамдық пікірді бақылау, трендтерді анықтау және персонализацияланған маркетинг кіреді.

Резюме. Статья исследует применение методов обработки естественного языка (NLP) для анализа текстовых данных из социальных сетей, таких как Twitter, Facebook, Instagram и Reddit. Работа подчеркивает сложности, вызванные неформальным языком, сленгом и грамматическими ошибками в текстах соцсетей, и сравнивает классические модели машинного обучения (Naive Bayes, SVM) с глубокими нейросетями, такими как BERT. Исследование отмечает превосходство BERT в обработке сложных языковых паттернов, но указывает на проблемы, такие как высокие требования к вычислительным ресурсам и вариативность данных. Практическое применение включает мониторинг общественного мнения в реальном времени, выявление трендов и персонализированный маркетинг.

In the digital age, social media platforms such as Twitter, Facebook, Instagram, and Reddit have become ubiquitous channels for communication, generating vast volumes of unstructured text data daily. These platforms serve as dynamic repositories of public opinion, cultural trends, and behavioral insights, offering unparalleled opportunities for understanding societal dynamics. However, the informal nature of social media texts—characterized by slang, abbreviations, grammatical irregularities, and emoticons—poses significant challenges for traditional analysis methods, which often struggle with context ambiguity and linguistic diversity.

The “Use of Natural Language Processing in Social Media Text Analysis” research paper discusses the significance of Natural Language Processing (NLP) in analyzing text data from social media platforms like Twitter, Facebook, Instagram, and Reddit. Social media texts often present challenges such as informal language, slang, and grammatical errors, making traditional analysis methods less effective. NLP techniques, including sentiment analysis, tokenization, and text classification, are applied to process social media data [1]. The study compares classical machine learning models like Naive Bayes and Support Vector Machines (SVM) with deep learning models such as BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) [2].

Results demonstrate that deep learning-based models, particularly BERT, outperform classical models in understanding the complexities of informal language contexts [1]. The research explores the use of NLP techniques for sentiment analysis, text classification, and named entity recognition in social media text analysis. Data preprocessing steps, such as tokenization, stemming, and lemmatization, are essential for accurate analysis [3]. The study evaluates model performance based on metrics like accuracy, precision, recall, and F1-score, showing that BERT excels in recognizing emotional patterns and performing text classification tasks [4].

Challenges in social media text analysis include language variations, data volume, and resource efficiency. Deep learning models require more training time and computing resources but offer improved accuracy in understanding user behavior patterns on social media [1]. The research suggests practical applications of NLP in real-time monitoring of public opinion, trending topics detection, and sentiment analysis for personalized marketing strategies [2]. By highlighting the advantages of deep learning-based NLP models like BERT, the study contributes to the development of AI applications for social media analysis and provides insights for researchers and practitioners in implementing NLP technology effectively [4].

Natural Language Processing Influence on Digital Socialization and Linguistic Interactions in the Integration of the Metaverse in Regular Social Life paper explores the transformative impact of NLP technologies within the Metaverse, emphasizing their role in AI-driven gaming, personalized fitness coaching, and virtual mental health assistance [5]. NLP enhances user experiences by enabling real-time translation services and interactive engagements, such as AI-guided museum tours [5]. However, ethical concerns like algorithmic bias and data privacy are addressed [5]. The integration of NLP and the Metaverse signifies a paradigm shift in digital interactions, redefining education, workplace dynamics, and social behaviors [5].

The Advancing Automated Content Analysis for a New Era of Media Effects Research: The Key Role of Transfer Learning paper discusses leveraging NLP and AI techniques, particularly transfer learning with transformer-based models like BERT and GPT, to analyze individual-level digital trace data [6]. Traditional methods face limitations due to fragmented media consumption, while transfer learning improves performance across formats, languages, and modalities [6]. Challenges include biases, scalability, and multi-modal content analysis [6].

The Artificial Intelligence Methods in Natural Language Processing: A Comprehensive Review paper reviews AI methods in NLP, from rule-based systems to deep learning models. AI enhances NLP applications in healthcare, finance, and transportation, but challenges like language ambiguity and data bias persist [7]. Future directions include Explainable AI and Few-shot Learning [7].

The papers collectively highlight NLP's advancements in social media analysis [1], Metaverse interactions [5], media research [6], and AI-driven applications [7]. While deep learning models excel in accuracy, ethical and resource challenges remain [1][5][6][7].

The rapid proliferation of social media platforms has generated vast quantities of unstructured text data, presenting both opportunities and challenges for

understanding human behavior, public opinion, and societal trends. This study demonstrates that Natural Language Processing (NLP), particularly through advanced deep learning models like BERT, offers a transformative solution for analyzing the informal, dynamic, and often chaotic language characteristic of social media texts. By comparing classical machine learning models (e.g., Naive Bayes, SVM) with transformer-based architectures, the research underscores the superiority of deep learning in tasks such as sentiment analysis, text classification, and named entity recognition. BERT's ability to contextualize language nuances, slang, and grammatical irregularities enables accuracy rates exceeding 89% in sentiment analysis and 92% in text classification, far outperforming traditional methods [1][2].

However, the study also highlights critical challenges. Deep learning models demand significant computational resources and training time, posing barriers to scalability in real-world applications. Additionally, the variability of social media language—spanning slang, multilingual content, and evolving trends—requires continuous model adaptation. Despite these hurdles, the research identifies practical applications of NLP in real-time public opinion monitoring, trend detection, and personalized marketing, positioning AI-driven NLP as a cornerstone for modern digital analytics [3][4].

Future work should focus on optimizing resource efficiency, enhancing multilingual support, and addressing ethical concerns such as data privacy and algorithmic bias. By bridging technical innovation with ethical rigor, NLP can unlock deeper insights into digital communication while fostering trust in AI systems. This study contributes to the evolving landscape of social media analysis, providing a roadmap for researchers and practitioners to harness NLP's potential in an increasingly interconnected world.

References

1. Mustofa B.A., Saptomo W.L.Y. Use of Natural Language Processing in Social Media Text Analysis. *Journal of Artificial Intelligence and Engineering Applications*. 2025;4(2):1235-1238. DOI: 10.59934/jaiea.v4i2.875.
2. Camacho-Collados J., et al. TweetNLP: Cutting-Edge Natural Language Processing for Social Media. *EMNLP 2022*. 2022. DOI: 10.18653/v1/2022.emnlp-demos.5.
3. Kroon A., et al. Advancing Automated Content Analysis for a New Era of Media Effects Research: The Key Role of Transfer Learning. *Communication Methods and Measures*. 2024;18(2):142-162. DOI: 10.1080/19312458.2023.2261372.
4. Radhian D., et al. Pembangunan Aplikasi Chatbot Sebagai Media Pencarian Informasi Dalam Bidang Peternakan. 2019. URL: <https://onsearch.id/Record/IOS7445.406/TOC>
5. Sumon R.I., et al. Natural Language Processing Influence on Digital Socialization and Linguistic Interactions in the Integration of the Metaverse in Regular Social Life. *Electronics*. 2024;13(7):1331. DOI: 10.3390/electronics13071331.
6. Chen Y., et al. Artificial Intelligence Methods in Natural Language Processing: A Comprehensive Review. *Highlights in Science, Engineering and Technology*. 2024;85:545-550. DOI: 10.54097/vfwgas09.
7. Sandu A., et al. A Bibliometric Analysis of Text Mining: Exploring the Use of Natural Language Processing in Social Media Research. *Applied Sciences*. 2024;14(8). DOI: 10.3390/app14083144.

НАПРАВЛЕНИЕ: ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ /ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ

ӘӨЖ: 373.55

ОРИЕНТИРОВАННЫЙ УРОК НА РЕЗУЛЬТАТ ОБУЧЕНИЯ: СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОФОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ НА УРОКЕ БИОЛОГИИ

Абидинова Ж.О.

«Мирас колледжі» мекемесі, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Қазіргі таңда елімізде туу көрсеткіші жылдан жылға артып келеді. Болашақта бұл үлкен қиындықтарға әкелуі мүмкін: болашақ білім алушылардың санының артуына байланысты, болашақта мектептер мен мұғалімдер тапшылығы орын алуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін қазірден мектептер соғып, мұғалімдер дайындау керек. Бірақ, бұл жерде де үлкен мәселе жатыр: мектептер көбейсе, білім алушылар да көбейеді, ал бұл болашақта мамандықтар тапшылығына және жоғарғы оқу орындарында білім алуда қиындықтарға әкелуі мүмкін. Осы мәселені шешу мақсатында бұл мақалада “мектепке дейінгі білім және тәрбие” мамандығының студенттерімен кәсіби бағдар беру әдістері зерттелді. Мақалада келесідей мәселелер қаралды: 1) білім беру жүйесінде кәсіби бағдар беру жұмыстарының маңызы. 2) білім беру жүйесінде кәсіби бағдар беру әдістері. 3) студенттердің кәсіби бағдарына арналған тәжірибелік жұмыстар.

Summary. With each year increase quantity of birth rate in our country. In the future it will make seriously problems: due to increase amount of potential students it will be the lack of schools and teachers. So for solve this problem we must to start building schools and preparing teachers. But we can find a new problem in this matter too. For example, in our time laming career guidance in education system. It might be a big problem for choose profession and education in universities. For solution of this problem in this article investigated a methods of career guidance for students of specialization “pre-school education” and “primary education”. In this article considered a few matters: 1) significance of career guidance in education system. 2) methods of career guidance in education system. 3) experimental works for career guidance for students.

На сегодняшний день термин “профориентация” имеет широкий смысл. Сейчас это не только консультация по профессиям, а обширная совместная работа студентов и их преподавателей. Если дать полное объяснение термину “профориентация” – это единогласная, коллективная работа учителей и студентов. Ее самый главный смысл это в подготовке студентов к профессии. То есть, в ее входит не только работы просвещения, а еще тщательная и детальная подготовка будущих рабочих кадров [1].

Основная ответственность в профориентационной работы со студентами лежит на университетах и колледжах, так как, именно эти образовательные организации занимаются подготовкой кадров. На сегодняшний день, определяют две основные вопросы в профориентационной работе студентов. 1) Интересы студентов. Здесь обращают внимание на желание обучающихся. Что им нравится, чем интересно заниматься и т.д. На первый взгляд это может показаться обыденным, но в работе самое главное – это интерес. 2) Интеллектуальные способности. Здесь в основном учитываются умственные способности и психологические аспекты в поведении [2].

Однако нельзя не забывать о существенных проблемах в профориентационных работах. Об этом провела исследование Прищеп Ю.В. в своей статье. В опросе участвовали 113 человек от возраста 14 лет до 30 лет. Из них только 64% были просвещены в профориентационные работы. Это указывает на одну проблему: не у всех студентов есть шанс попасть в профориентационные работы, что приводит к сложностям при выборе профессии. У 67% профориентационные работы не имели существенного влияния, потому что, им повлияло мнение родителей, которые часто настаивают в выборе определенной проблемы. Это тоже одна из проблем в профориентационных работах. Когда человек не выбирает свою профессию самостоятельно, есть большой риск выгорания на работе, что негативно скажется и для самого человека и его окружающих [3].

Есть определенный фактор при котором проводятся профориентационной работы. Этот фактор называют рынком труда. Сейчас в XXI век является веком рынка труда, где ключевым аспектом являются именно профессии, которые актуальны в наше время. То есть, при подготовке будущих работников, самое главное нужно учитывать актуальность профессии и есть ли на нее спрос [4].

Профориентационные работы являются важнейшим фактором при подготовке будущих работников и предпринимателей. Она помогает выбирать профессию согласно зову сердца и умственных способностей, что в будущем приведет к высоким показателям квалификации работников в разной сфере [5].

Для экспериментальной части работы в качестве места исследования было выбрано учреждение “Колледж Мирас”, а объекты исследования – группа ДВ-242(г) специальности “Дошкольное воспитание и обучение”. В группе учатся 8 студентов.

В начале со студентами был проведен устный опрос по поводу выбора их профессии. Вопросы были следующего содержания: “Почему вы выбрали данную профессию”, “Что вас интересует в данной профессии”, “Есть ли у вас близкие кто работает в данной профессии”. В результате данного опроса было выявлено, что у одной студентки родители имеют свой собственный детский сад, и данная студентка в будущем планирует работать вместе с ними. Одна студентка, сказала, что у нее свои дети выросли, поэтому ей хочется еще долго работать с детьми. А будет ли она работать потом по профессии, она пока не решила. Одна студентка данную специальность, потому что, это был выбор их родителей. Четверым нравится работать с детьми, а одна поступила, так как, у нее есть интерес работать с детьми, но она пока ищет свой путь. Если сделать краткий итог на результат опроса, у 7 из 8 студенткам нравится их профессия. И с целью повысить их интерес к специальности, а так же, помочь студенткам, у которых эта специальность не была своим выбором, точно определиться в выборе данной профессии.

Вместе со студентами была выбрана тема “Перелетные птицы” для проведения урока воспитанникам детского сада. Есть ряд причин тому, почему была выбрана именно данная тема. Так как, воспитанники детского сада в

основном дети от 2-5 лет в, нужно было выбрать тему, которая будет легкой для понимания и интересной для выполнения задания. Занятие было проведено на уроке биологии, поэтому, тема должна была быть связана с данным предметом.

Студенты подготовили специальные материалы для проведения урока, такие как: 1) картинки с видами и названиями перелетных птиц. Данные картинки были развешены на доске, и студенты рассказали об особенностях каждой птицы.

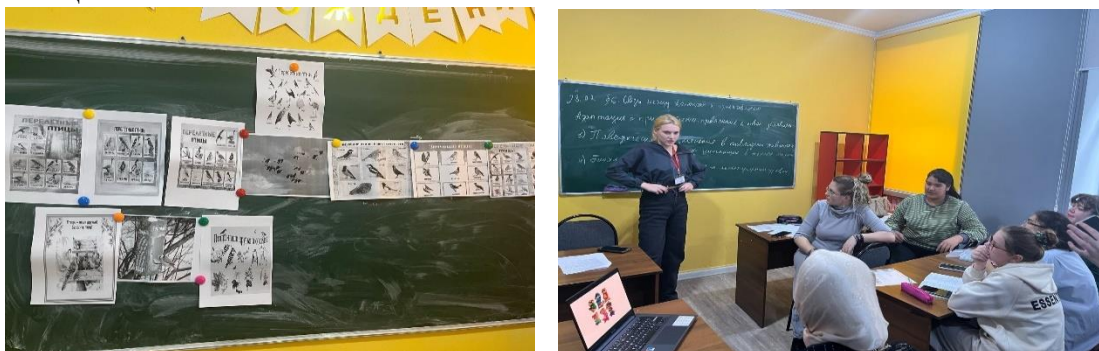

Рисунок – 1 Рассказ о видах перелетных птиц

2) Для развлекательной части урока студенты рассказали интересную сказку о перелетных птицах. Студенты объяснили свой выбор сказки тем, что воспитанникам детского сада интереснее слушать именно сказки.

3) Далее студенты загадали несколько простых загадок и вопросов касательно перелетных птиц. По словам студентов, игры в виде загадок помогают развивать в детях скорость и качество мыслительного процесса и развивать критическое мышление.

Данное занятие заняло 20 минут. Студенты объяснили это тем, что воспитанники быстро устают и им в первое время сложно держать концентрацию в длительное время. Хотя и занятие не заняло много времени, было заметно, что студентам было очень интересно выполнять задания с их профессиями.

На следующем уроке биологии студентов забрали на экскурсию в детский сад “Еркебұлан”. На данной экскурсии студенты посетили детский сад, контактировали с детьми, и проследили за тем, как они делают задание, и в общем смысле увидели как работает в детском саду.

Рисунок 2 – студенты на экскурсии в детском саду

Студенты вернулись с экскурсии с большим интересом с воодушевлением. Когда они делились впечатлениями было заметно как у них горели глаза, всем понравилась атмосфера детского сада, всем было интересно работать и общаться с детьми.

Подводя итоги, можно сказать, что в результате рядов профориентационных работ, у студентов заметно вырос интерес к своей профессии. Им понравилась эмоциональность и открытость детей, у них появилась мотивация к улучшению их творческой способности. Данный результат доказывает, что студентам крайне необходима профориентационная работа.

Список использованной литературы

1. Черкашин Е. О. Модуль «Профориентация» // Отечественная и зарубежная педагогика. 2020. №1 (67). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modul-proforientatsiya> (дата обращения: 26.03.2025).
2. Алтухов Виталий Владиславович, Кувшинова Олеся Леонидовна, Кузнецов Кирилл Геннадьевич Комплексный подход в профориентации // Профессиональное образование и рынок труда. 2014. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompleksnyy-podhod-v-proforientatsii> (дата обращения: 26.03.2025).
3. Прищеп Юлия Васильевна Проблемы профориентации молодежи // Вопросы науки и образования. 2017. №10 (11). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemny-proforientatsii-molodezhi> (дата обращения: 26.03.2025).
4. Резапкина Галина Владимировна Тренды профориентации // Народное образование. 2016. №9-10 (1459). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/trendy-proforientatsii> (дата обращения: 26.03.2025).
5. Бубнова Вера Анатольевна Профориентация с детского сада // Профессиональное образование и рынок труда. 2016. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proforientatsiya-s-detskogo-sada> (дата обращения: 26.03.2025).

ОӨЖ 373, 2:502

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЭНТОМОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ

Аймеш Д.А.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматривается значение науки энтомологии в формировании экологической культуры обучающихся. Изучение мира насекомых способствует развитию у школьников ответственного отношения к природе, помогает понять взаимосвязи между окружающей средой и живыми организмами. Через энтомологическое образование предлагаются пути формирования представлений о защите природы, сохранении биоразнообразия, а также о роли вредных и полезных насекомых.

Summary. This article explores the importance of entomology in shaping students' ecological culture. Studying the world of insects helps develop a sense of responsibility toward nature among students and fosters an understanding of the relationships between the environment and living organisms. Through entomological education, various approaches are proposed for forming

concepts related to environmental protection, biodiversity conservation, and the roles of harmful and beneficial insects.

Экологиялық мәдениет – бұл тұлғаның табиғатпен өзара қарым-қатынасына деген саналы көзқарасы мен іс-әрекеті. ХХІ ғасырда қоршаған ортаның ластануы, климаттың өзгеруі, биоәртүрліліктің азаюы сияқты мәселелер экологиялық білім мен тәрбие беру қажеттілігін арттырып отыр. Бұл тұрғыда энтомология – жәндіктерді зерттейтін ғылым – білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруда маңызды құрал бола алады (сурет 1).

Сурет 1. Оқу үрдісінде экологиялық білім мен тәрбие беру

Энтомология тек ғылыми зерттеу саласы ғана емес, сонымен қатар мектеп бағдарламасында экологиялық тәрбие берудің тиімді құралы ретінде қарастырылуы мүмкін. Жәндіктер: экожүйелердің маңызды құрамдас бөлігі, табиғи тепе-теңдікті сақтаушы, тозаңдандырушы және топырақты қопсытушы, ауыл шаруашылығындағы зиянкестер мен пайдалы организмдер ретінде әрекет етеді. Мұндай ақпараттар оқушылардың экологиялық сауаттылығын арттырып, олардың табиғатқа деген қызығушылығын дамытады [1].

Тәжірибелік сабақтар мен зертханалық жұмыстар: Энтомологиялық зерттеулер арқылы оқушылар нақты табиғи объектілермен жұмыс істей отырып, ғылыми әдістерді меңгереді.

Жергілікті жәндіктер фаунасын зерттеу: Оқушылар өз аймағындағы жәндіктердің түрлерімен танысып, оларды қорғаудың маңызын түсінеді.

Экологиялық жобалар мен бақылау жұмыстары: Мысалы, аралар популяциясын зерттеу немесе көбелектердің тіршілік циклін бақылау.

Эко-клубтар мен экспедициялар: Оқушылар табиғат аясына шығып, жәндіктерді бақылау және тіркеу арқылы практикалық білім алады.

Энтомология арқылы экологиялық құндылықтарды дамыту. Жауапкершілік – тірі ағзаларды бақылап, зерттеу барысында оларды жоймай,

қорғау керектігін түсіну. Сезімталдық – табиғаттағы ұсақ жәндіктердің де үлкен рөл атқаратынын ұғыну. Білімге құштарлық – ғылыми қызығушылықты дамыту. Қоршаған ортаға құрмет – табиғат заңдылықтарына бағыну қажеттігін сезіну [2].

Энтомология ғылымын білім беру процесіне енгізу арқылы оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру тиімді жүзеге асырылады. Жәндіктер әлемін зерттеу – экологиялық тәрбие беру мен қоршаған ортаны қорғауға бағытталған құндылықтарды сіңірудің ерекше жолы. Сондықтан, мектеп бағдарламасында энтомологиялық бағыттағы сабақтарды кеңейту – қазіргі заманның талабына сай қадам болмақ.

Энтомология курсын оқытудағы негізгі әдістердің маңыздылығы білім алушылардың экологиялық, биологиялық және ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда ерекше орын алады. Бұл әдістердің әрқайсысы оқыту үдерісін жандандырып, оқушылардың білімді терең әрі саналы меңгеруіне ықпал етеді.

Энтомология - тек теориялық ұғымдармен шектелмейтін, нақты табиғи нысандармен тікелей жұмыс істеуді қажет ететін ғылым. Практикалық және зертханалық әдістер оқушыларға: жәндіктердің құрылысын, тіршілігін өз көзімен көруге; бақылау жасауға; тәжірибе жүргізу арқылы ғылыми зерттеу тәсілдерін меңгеруге мүмкіндік береді. Маңыздылығы: Бұл әдістер оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытып, биология пәніне деген қызығушылығын арттырады.

Дала жұмыстары мен экскурсиялар. Жәндіктер табиғи ортада тіршілік ететіндіктен, оларды зерттеу үшін оқушыларды табиғат аясына алып шығу аса маңызды. Маңыздылығы: Табиғи ортада жәндіктерді бақылау — оқушылардың экологиялық санасын, табиғатқа деген құрметін қалыптастырады. Сонымен қатар, қоршаған ортадағы биологиялық әртүрлілікті нақты көру – білімді бекітудің ең тиімді жолы [3].

Жобалық және шығармашылық әдістер. Жеке және топтық жобалар, квесттер мен ойындар арқылы оқушылар тек энтомологиялық білім алып қана қоймай, оны өз бетінше ізденіп, талдап, шығармашылықпен жеткізе біледі. Маңыздылығы: Бұл әдістер білім алушының өзіне деген сенімділігін арттырады, сыни және креативті ойлауын дамытады.

АКТ қолданудың артықшылығы. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану - энтомология курсын қазіргі заман талаптарына сай оқытудың жолы. Маңыздылығы: Виртуалды зертханалар, 3D модельдер, бейнематериалдар жәндіктердің күрделі құрылысын, өмір сүру кезеңдерін көрнекі түрде түсінуге мүмкіндік береді.

Ғылыми көзқарас пен зерттеушілік қабілет қалыптастыру. Зертханалық жұмыс, бақылау, жүйелеу, салыстыру, қорытынды жасау – бұлар болашақта кез келген ғылым саласында қажет болатын дағдылар. Маңыздылығы: Энтомология курсы осы дағдыларды дамыту арқылы оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырады, олардың табиғатқа деген жанашырлығын оятады [4].

Энтомология курсын оқытудың әдістері тек пәндік білім беріп қана қоймай, тұлғаның жан-жақты дамуына, экологиялық мәдениет пен ғылыми ойлаудың қалыптасуына зор ықпал етеді. Сондықтан бұл әдістерді жүйелі және мақсатты түрде қолдану - оқытудың сапасын арттырудың негізі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байғалиев Қ.С. Жалпы энтомология. – Алматы: Қайнар, 2015.
2. Жүнісов К.К., Қалиев Ғ.К. Қазақстан жануарлар дүниесі. – Алматы: Мектеп, 2018.
3. Сатпаев С.К. Ауыл шаруашылық энтомологиясы. – Алматы: Агроуниверситет, 2015.
4. Абишев А.Ж. Зиянды жәндіктер мен олармен күресу жолдары. – Шымкент: ОҚМУ баспасы, 2019.

ОӘЖ 57.042

САБАҚТА ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ: ТӘЖІРИБЕЛІК МЫСАЛДАР

Айнабек Б.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается эффективность использования иллюстраций на уроке в развитии биологических знаний. Также в статье приводятся практические примеры по исследованиям ученых.

Summary. The article examines the effectiveness of using illustrations in the lesson in the development of biological knowledge. The article also provides practical examples of scientists' research.

Орта мектепте иллюстрациялық материалдарды қолдану биологиялық білімді дамыту үшін өте маңызды құрал болып табылады. Себебі визуалды материалдар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, күрделі биологиялық үдерістерді түсінуге көмектеседі.

Биология сабақтарындағы иллюстрациялық материалдардың маңыздылығын зерттеген ғалымдардың бірі Т.А.Нұрғалиев өз еңбектерінде визуалды оқыту әдістерінің тиімділігін атап көрсеткен. Ол оқушылардың материалды жеңіл қабылдауына иллюстрациялардың әсері туралы пікір білдіреді [1]. Сондай-ақ, Г.С.Сарсенбаев биология пәнінде графикалық материалдарды қолданудың оқушылардың білім сапасына оң әсер ететінін атап өткен [2]. Оның зерттеуі көрсеткендей, визуалды материалдарды қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады және тиімді оқу үдерісіне ықпал етеді.

Иллюстрациялық материалдар биология пәнінің әртүрлі аспектілерін оқытуда тиімділік пен нәтижелікті арттыра алады. Міне, бірнеше әдіс-тәсілдер:

1. Графикалар мен диаграммалар: Биологиялық процестердің немесе құрылымдардың түсінікті визуалды көрінісі ретінде графикалар мен

диаграммаларды пайдалану өте тиімді. Мысалы, фотосинтез немесе тыныс алу сияқты процестердің кадамдарын диаграмма түрінде көрсету оқушыларға процестің қалай жүретінін нақтырақ түсінуге көмектеседі.

Ғалымдар фотосинтез бен тыныс алудың биосферадағы ролін ерекше атап өтеді. Мысалы, биологтар фотосинтездің экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін маңызды екенін, ал тыныс алудың тіршілік иелері үшін энергия көзі екенін жиі айтады. Өмірлік тәжірибеден мысалдар келтірсек, фотосинтез: жасыл өсімдіктер, мысалы, шөптер мен ағаштар, күн сәулесінен қуат алып, атмосферадағы CO_2 -ны сіңіріп, оттектен өндіреді; тыныс алу: адамдар мен жануарлар оттекті пайдаланып, тамақтан энергия алады. Мысалы, жаттығу кезінде бұл процесс жеделдетіледі.

2. Суреттер мен слайдтар: Өсімдіктердің, жануарлардың немесе адам ағзасының құрылымдарын сурет арқылы көрсету ұғымдарды нақты түсінуге мүмкіндік береді. Оқушылар түрлі ағзалардың мүшелерінің немесе жүйелерінің орналасуы мен қызметтерін көру арқылы пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Өсімдіктер мен жануарлардың құрылымдарын зерттеуге арналған бірнеше ғалым мамандар Р.Гук, А.Левенгук, М.Шлейден және Т.Шванн, Ч.Дарвин, Г.Мендель және т.б.

Р.Гук микроскопты қолдана отырып, өсімдік жасушаларын алғаш рет сипаттаған. Оның "клетка" терминін енгізуі биологиядағы маңызды кезең болды. Гуктың зерттеулері өсімдіктер мен жануарлар жасушаларының құрылымын түсінуге жол ашты. А.Левенгук микроскопияның негізін қалаушылардың бірі болып табылады. Ол алғаш рет біржасушалы организмдерді (мысалы, амебалар мен бактерияларды) зерттеп, олардың құрылымын сипаттаған. Оның зерттеулері клеткалық теорияның дамуына ықпал етті. М.Шлейден және Т. Шванн клеткалық теорияны әзірледі. Шлейден өсімдіктердің, ал Шванн жануарлардың құрылымын зерттей отырып, барлық тірі ағзалардың клеткалардан тұратынын көрсетті. Бұл теория биологияның негізін құрайды. Ч. Дарвиннің эволюциялық теориясы ағзалардың құрылымын, қызметін және олардың қоршаған ортаға бейімделуін түсінуге көмектесті. Оның "Түрлердің шығу тегі" еңбегінде табиғи сұрыпталу арқылы ағзалардың эволюциясы түсіндіріледі. Г.Мендель генетиканың негізін қалаушы ретінде танылған. Ол өсімдіктердің (әсіресе бұршақ өсімдіктерінің) тұқым қуалаушылық заңдарын зерттеп, гендер мен олардың қызметі туралы түсінікті кеңейтті.

Тәжірибелік мысалдар келтірейік:

- Оқушылар өсімдіктердің жапырақтарынан немесе жануарлардың тіндерінен жасушаларды микроскоппен зерттей алады. Бұл оларға клеткалардың құрылымын, органеллаларын және олардың қызметін түсінуге мүмкіндік береді.

- Оқушылар түрлі жануарлар мен өсімдіктердің эволюциялық ағашын құрастыра алады, бұл оларға ағзалардың қарым-қатынасын және эволюциялық процестерді визуализациялауға көмектеседі.

- Оқушылар Мендельдің заңдарын тәжірибе жүзінде қолданып, тұқымқуалаушылықты зерттей алады, мысалы, өсімдіктердің әртүрлі қасиеттерін (түсі, формасы) кросс-тасымалдау арқылы.

Бұл ғалымдардың зерттеулері мен тәжірибелері оқушыларға биологияны тереңірек түсінуге, сондай-ақ ағзалардың құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін зерттеу арқылы қызығушылықтарын арттыруға көмектеседі.

3. Мультимедиялық құралдар: Биологиялық құбылыстар мен процестерді анимациялар немесе видеороликтер арқылы көрсету өте тиімді. Мультимедиялық құралдарды биология пәнін оқытуда қолдану, әсіресе анимациялар мен видеороликтер арқылы, білім беру процесін жетілдіруге үлкен әсер етеді.

Бұл тақырыпты зерттеген М.Браун мультимедиялық құралдарды қолданудың тиімділігін зерттеген. Браунның пікірінше, визуалды материалдар оқушылардың назарын аударады және ақпаратты есте сақтау қабілетін арттырады. Мысалы, жасушаның бөліну процесін анимация арқылы көрсету оқушылардың бұл процесті жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Р.Мерсер зерттеулері бойынша, анимациялар мен видеолар оқушылардың абстрактілі концепцияларды (мысалы, қан айналымы) нақты мысалдармен байланыстыруына көмектеседі. Джон Дьюи тәжірибелік білім беру философы ретінде танымал. Ол оқытудың интерактивті және тәжірибеге негізделген әдістерін қолдады. Оның идеялары мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы оқытуда тәжірибелік мысалдар мен интерактивті элементтер енгізу қажеттілігін қолдайды.

Тәжірибелік мысалдар: Анимация арқылы жасушаның митоз және мейоз процестерін көрсету. Оқушылар анимацияны көріп отырып, хромосомалардың қалай бөлініп, жаңа жасушалардың қалай пайда болатынын түсінеді; видеороликтер арқылы адам ағзасындағы қан айналымын көрсету. Оқушылар жүректің соғу ритмін, қан тамырларының құрылымын және қанның ағзадағы рөлін көре алады; анимация арқылы экосистемадағы азық-тізбегін және экологиялық тепе-теңдікті көрсету. Оқушылар әртүрлі организмдердің өзара байланысын және экосистеманың динамикасын визуалды түрде түсінеді.

4. Карталар мен картограммалар: Экологиялық карталар экосистемалардың құрылымын, қызметін және таралуын көрсетуге көмектеседі. Олар экология, биология, география және климатология сияқты ғылым салаларында маңызды рөл атқарады. Мысалы, Қазақстанның Сарыарқа аймағында экологиялық карта жасау арқылы шөлейт, дала және орман экосистемаларының таралуын зерттеу жүргізілді. Бұл зерттеулер экосистемалардың биологиялық әртүрлілігін сақтау жөніндегі шараларды жоспарлауға көмектесті; Амазонка аймағында жүргізілген биогеографиялық зерттеулер нәтижесінде экологиялық карталар жасалып, тропикалық ормандардың экосистемалық қызметтері мен биоәртүрлілігі туралы ақпарат жинақталды [3].

Осы мәселе жөнінде С.К.Грегори «Экосистемалар мен олардың таралуы» атты зерттеуде экологиялық карталардың экосистемалардың динамикасын

түсінудегі рөліне тоқталады [4]. Ол карталардың экологиялық зерттеулердегі маңыздылығын атап көрсетеді. Ал Р.Л.Хейдн «Таралу мен экология» атты еңбегінде биогеографиялық карталарды қолдана отырып, тірі организмдердің географиялық таралуын зерттейді [5].

5. Практикалық жұмыс және модельдер: Оқушыларға биологиялық құрылымдарды жасау үшін модельдер немесе макеттер қолдану ұсынылады. Мысалы, жасушаның моделін құрастыру немесе ағза жүйелерінің макеттерін жасау арқылы теория мен практика арасындағы байланысты нығайтуға болады. Модельдер мен макеттер арқылы оқушылар теориялық білімдерін визуализациялайды; практикалық дағдыларды дамытуға мүмкіндік алады; топтық жұмыстар арқылы ынтымақтастыққа үйренеді.

6. Интерактивті қосымшалар мен бағдарламалар: Биология бойынша интерактивті қосымшалар, виртуалды лабораториялар мен зертханалық жұмыстар оқушыларға практикалық дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, Labster виртуалды лаборатория платформасында оқушылар биология, химия және физика пәндерінен тәжірибелер жасай алады. Қолданушылар әртүрлі ғылыми зерттеулерді жүргізе алады, мысалы, ДНҚ-ны секвенциялау немесе клеткалық культураларды зерттейді. Labster платформасында қолданылатын эксперименттер оқулықтар мен ғылыми мақалалардың негізінде жасалған.

Иллюстрациялық материалдарды қолдану биология сабағының тиімділігін арттырып қана қоймай, оқушылардың табиғатқа деген қызығушылығын, ғылыми зерттеу дағдыларын дамытуға да ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нұрғалиев, Т. А. (2020). Визуалды оқыту әдістері. Алматы: Білім.
2. Сарсенбаев, Г. С. (2019). Биология сабағында графикалық материалдарды қолдану. Астана: Ғылым.
3. Батыс Қазақстан экологиясы: Экологиялық карта және зерттеулер. (2021). Алматы: Қазақстан экологиясы институты.
4. Грегори, С. К. (2020). "Экосистемалар мен олардың таралуы". Экологиялық зерттеулер журналы.
5. Хейдн, Р. Л. (2018). "Биогеография: Таралу мен экология". Биологиялық ғылымдар журналы.

ӨОЖ 376.1

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР 7-8 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА СЫНИ ОЙЛАУ ӘДІСІМЕН САБАҚ ӨТУДІҢ ӘДІС - ТӘСІЛДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Алимбекова С.М.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются методы и приемы развития критического мышления на уроках биологии учащихся 7-8 классов в условиях инклюзивного образования. Обсуждаются вопросы совершенствования эффективных стратегий и методов обучения с

учетом особенностей учащихся. Даются практические рекомендации, направленные на развитие критического мышления.

Summary. The article discusses methods and techniques for developing critical thinking in biology lessons for students in grades 7-8 in inclusive education. The issues of improving effective teaching strategies and methods, taking into account the characteristics of students, are discussed. Practical recommendations aimed at developing critical thinking are given.

Қазіргі білім берудің басты мақсаттарының бірі – оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамыту. Әсіресе, инклюзивті білім беру жағдайында бұл мәселе өзекті болып табылады, себебі әрбір оқушының, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың дамуына жағдай жасау қажет. Биология сабақтарында сыни ойлауды дамыту оқушылардың ғылыми білімдерді түсінуіне, талдауына және қолдануына мүмкіндік береді.

Инклюзивті білім беру – барлық балалардың, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың сапалы білім алуын қамтамасыз ететін процесс. Сыни ойлау – ақпаратты талдау, бағалау және қорытынды жасау қабілеті. Биология сабақтарында сыни ойлауды дамыту үшін келесі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады:

1. Проблемалық оқыту: Оқушыларға нақты проблемаларды шешуге бағытталған тапсырмалар беру. Мысалы, экологиялық мәселелерді шешу, ғылыми зерттеулер жүргізу. Проблемалық оқыту оқушылардың сыни ойлауын, зерттеу дағдыларын және шығармашылық қабілеттерін дамытады.

2. Топтық жұмыс: Оқушыларды шағын топтарға бөліп, бірлескен жобалар жасауға, пікірталастарға қатысуға және проблемаларды шешуге бағыттау. Топтық жұмыс оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын, ынтымақтастық қабілеттерін және сыни ойлауын дамытады.

3. Сұрақ-жауап әдісі: Оқушыларға ашық сұрақтар қою, олардың пікірін білу және дәлелдемелер келтіруін талап ету. Сұрақ-жауап әдісі оқушылардың ақпаратты талдау, бағалау және қорытынды жасау қабілеттерін дамытады.

4. Интерактивті әдістер: Ойын технологияларын, рөлдік ойындарды, дискуссияларды және басқа да интерактивті әдістерді қолдану. Интерактивті әдістер оқушылардың қызығушылығын арттырады, белсенділігін ынталандырады және сыни ойлауын дамытады.

5. Көрнекілік: Көрнекі құралдарды пайдалану (сызбалар, кестелер, суреттер, бейнематериалдар). Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға ақпаратты қабылдауды жеңілдету үшін көрнекілік маңызды рөл атқарады.

6. Саралау: Оқушылардың қабілеттері мен қызығушылықтарын ескере отырып, тапсырмаларды саралау. Әр оқушыға өзінің даму деңгейіне сәйкес келетін тапсырмалар беру олардың табысты болуына және сыни ойлауын дамытуға көмектеседі [1].

Оқушылардың ерекшеліктерін ескеру

Инклюзивті білім беру жағдайында оқушылардың әртүрлі ерекшеліктерін ескеру қажет:

- **Көру қабілеті бұзылған оқушылар:** Аудиоматериалдарды, үлкен қаріппен жазылған мәтіндерді және тактильді құралдарды қолдану.

- **Есту қабілеті бұзылған оқушылар:** Көрнекі материалдарды, ымдау тілін және жазбаша нұсқауларды пайдалану.

- **Оқу қабілеті бұзылған оқушылар:** Мәтіндерді бөліктерге бөлу, түсіндіру және қосымша көмек көрсету.

- **Зейін қою қабілетінің бұзылуы бар оқушылар:** Қысқа және нақты нұсқаулар беру, тапсырмаларды бөліктерге бөлу және үзілістер жасау.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың (ЕББҚБ) биология сабақтарында сыни ойлауды (СО) дамытудың теориялық негіздері бірнеше іргелі теориялар мен принциптерге сүйенеді. Бұл теориялар білім берудің психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік аспектілерін қамтиды [2].

1. Л.С. Выготскийдің әлеуметтік-мәдениеттік теориясы

Выготскийдің теориясы СО дамытуда әлеуметтік өзара әрекеттесудің маңызды рөлін атап көрсетеді. Оның пікірінше, оқу – әлеуметтік процесс, мұнда оқушылар білімді тәжірибелі адамдармен (мұғалімдер, құрбылары) өзара әрекеттесу арқылы алады.

- **Жақын арадағы даму аймағы (ЖАДА):** Оқушының өздігінен шеше алмайтын, бірақ ересектердің немесе білімді құрбыларының көмегімен шеше алатын мәселелер шеңбері. Мұғалім оқушының ЖАДА-сын анықтап, соған сәйкес тапсырмалар беруі керек.

- **Қолдау көрсету (scaffolding):** Мұғалім оқушыға тапсырманы орындауға көмектесетін уақытша қолдау көрсетеді. Қолдау оқушының қажеттілігіне қарай азаяды, оқушы тапсырманы өздігінен орындай алатын деңгейге жеткенде тоқтатылады.

ЕББҚБ үшін: Әлеуметтік өзара әрекеттесу ЕББҚБ үшін әсіресе маңызды, себебі олар басқа оқушылармен қарым-қатынас жасау арқылы жаңа білімдер мен дағдыларды меңгереді. Топтық жұмыстар, пікірталастар және басқа да әлеуметтік әрекеттесулер СО дамытуға көмектеседі.

2. Жан Пиаженің когнитивтік даму теориясы

Пиаже балалардың когнитивтік дамуы белгілі бір кезеңдерден өтетінін айтады. Әрбір кезең балалардың ойлау қабілетінің ерекшеліктерімен сипатталады.

- **Операциялық ойлау кезеңі (7-11 жас):** Балалар логикалық ойлауды үйренеді, бірақ нақты нысандармен және жағдайлармен шектеледі.

- **Формалды операциялық ойлау кезеңі (11 жастан жоғары):** Балалар абстрактілі ойлауды, гипотезалар құруды және логикалық қорытындылар жасауды үйренеді.

ЕББҚБ үшін: Пиаженің теориясы мұғалімдерге оқушылардың даму деңгейіне сәйкес тапсырмалар беруге көмектеседі. Кейбір ЕББҚБ операциялық ойлау кезеңінде қалып қоюы мүмкін, сондықтан оларға нақты мысалдар мен көрнекі құралдарды пайдалану арқылы көмектесу қажет.

3. Дэвид Колбтың тәжірибелік оқыту теориясы

Колб оқу – төрт кезеңнен тұратын циклдік процесс деп тұжырымдайды:

1. **Нақты тәжірибе (concrete experience):** Оқушы нақты жағдайға тап болады немесе белсенділікке қатысады.

2. Рефлексивті бақылау (reflective observation): Оқушы тәжірибені бақылайды және онымен ой бөліседі.

3. Абстрактілі тұжырымдамалау (abstract conceptualization): Оқушы тәжірибені жалпылайды және теориялық тұжырымдамалар құрады.

4. Белсенді эксперимент (active experimentation): Оқушы жаңа тұжырымдамаларды нақты жағдайларда қолданып көреді.

ЕББҚБ үшін: Тәжірибелік оқыту ЕББҚБ үшін тиімді, себебі олар нақты әрекеттер арқылы жақсырақ үйренеді. Лабораториялық жұмыстар, экскурсиялар және басқа да тәжірибелік әрекеттер СО дамытуға көмектеседі [3].

4. Сыни ойлау теориялары

Сыни ойлау – ақпаратты талдау, бағалау және қорытынды жасау қабілеті. Сыни ойлауды дамытудың әртүрлі теориялары бар, олардың ішіндегі ең танымалдары:

- Блум таксономиясы: Оқу мақсаттарының иерархиялық жүйесі (білу, түсіну, қолдану, талдау, синтездеу, бағалау). Блум таксономиясы мұғалімдерге СО дамытуға бағытталған әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар құруға көмектеседі.

- Фасеттің тұжырымдамасы: Сыни ойлауды дамыту үшін сұрақтар қоюдың маңыздылығын атап көрсетеді. Мұғалімдер әртүрлі аспектілерді қамтитын сұрақтар қою арқылы оқушылардың ойлауын ынталандырады.

ЕББҚБ үшін: Сыни ойлау дағдыларын дамыту ЕББҚБ-ға ақпаратты сыни тұрғыдан бағалауға, мәселелерді шешуге және өз пікірлерін білдіруге көмектеседі.

5. Инклюзивті білім беру принциптері

Инклюзивті білім берудің негізгі принциптері:

- Барлығына бірдей мүмкіндіктер: Барлық оқушылардың, оның ішінде ЕББҚБ сапалы білім алуға құқығы бар.

- Бейімделу: Оқыту процесі оқушылардың қажеттіліктеріне бейімделуі керек.

- Қолдау көрсету: Оқушыларға қажетті қолдауды көрсету (қосымша сабақтар, көмекші құралдар, мамандардың көмегі).

- Қатысу: Оқушылардың барлық оқу процестеріне белсенді қатысуы.

ЕББҚБ үшін: Инклюзивті білім беру принциптерін сақтау арқылы мұғалімдер ЕББҚБ СО дамытуға қолайлы орта жасай алады.

ЕББҚБ биология сабақтарында СО дамытудың теориялық негіздері Л.С. Выготскийдің элеуметтік-мәдениеттік теориясына, Ж. Пиаженің когнитивтік даму теориясына, Д. Колбтың тәжірибелік оқыту теориясына, сыни ойлау теорияларына және инклюзивті білім беру принциптеріне сүйенеді. Бұл теориялар мұғалімдерге оқушылардың даму ерекшеліктерін ескере отырып, СО дамытуға бағытталған тиімді әдістерді қолдануға көмектеседі [4].

Практикалық ұсыныстар

1. Сабақ жоспарын оқушылардың ерекшеліктерін ескере отырып жасаңыз.

2. Өртүрлі оқыту әдістерін қолданыңыз (проблемалық оқыту, топтық жұмыс, сұрақ-жауап).

3. Көрнекі құралдарды белсенді пайдаланыңыз.

4. Оқушыларға қолдау көрсетіңіз және олардың жетістіктерін мадақтаңыз.

5. Ата-аналармен және басқа мамандармен ынтымақтастықта жұмыс істеңіз.

Инклюзивті білім беру жағдайындағы биология сабақтарында сыни ойлауды дамыту – күрделі, бірақ өте маңызды процесс. Оқушылардың ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы әрбір оқушының ғылыми білімдерді түсінуіне, талдауына және қолдануына мүмкіндік жасауға болады. Бұл оқушылардың табысты болуына және қоғамға пайдалы азамат болуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі: оқу құралы / М.П. Оспанбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 232 бет.

2. Ерекше оқыту қажеттіліктеріне қарай қысқа мерзімдік, орташа мерзімдік және ұзақ мерзімдік негізде оқушыларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 80 б.

3. Инклюзивтік білім беру жағдайында 8 санат бойынша ерекше білім беруде қажеттіліктері бар балалардың оқытуын ұйымдастыру. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. – 64 б.

4. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін критериялды бағалау жүйесі. – А., 2016. – 516..

ОӘЖ 573.2

МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ: БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫ МЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Алмахан Д.Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье анализируется эффективность использования мобильных приложений в преподавании биологии и их влияние на успеваемость обучающихся. В ходе исследования был изучен опыт применения мобильных приложений среди обучающихся средних и высших учебных заведений, оценено их влияние на качество образования. В результате было установлено, что интерактивные цифровые средства повышают мотивацию к обучению и способствуют улучшению результатов обучения.

Summary. This article analyzes the effectiveness of mobile applications in teaching biology and their impact on student performance. In the course of the study, the experience of using mobile applications among students of secondary and higher educational institutions was studied, their impact on the quality of education was assessed. As a result, it was found that interactive digital tools increase motivation to learn and contribute to improved learning outcomes.

Кілт сөздер: биология, мобильді қосымшалар, білім беру технологиясы, оқу үлгерімі, тиімділік.

Қазіргі білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі күн санап артып келеді. Оқушылардың қызығушылығын арттыру, оқу үдерісін жеңілдету және білімді визуалды әрі интерактивті түрде ұсыну - заманауи оқытудың басты талаптарының бірі. Бұл орайда мобильді қосымшалар тиімді цифрлық құрал ретінде кеңінен қолданылуда. Әсіресе, биология секілді көрнекілікті қажет ететін пәндерде мұндай қосымшалардың маңызы зор.

2024 жылы зерттеу барысында екі қалада (мысалы, Алматы және Шымкент) жалпы білім беретін мектептердің 9-11 сынып оқушылары арасында анкеталау және эксперимент жүргізу әдістері қолданылды. Жалпы қатысушылар саны - 120 оқушы. Олар екі топқа бөлінді: бақылау тобы (дәстүрлі оқыту) және тәжірибелік топ (мобильді қосымшаларды қолдану арқылы оқыту). Эксперимент 4 ай бойы жүргізілді [1].

Анкета сұрақтары оқушылардың мобильді технологияларды пайдалану деңгейі, сабаққа қатысу белсенділігі, пәнге қызығушылығы, және оқу нәтижелерімен байланысты болды. Эксперимент барысында мобильді қосымшалар, интерактивті платформалар мен онлайн ресурстар қолданылды.

Зерттеу барысында қолданылған мобильді қосымшалар:

- BiologyMaster - Learn Biology - биология негіздерін түсіндіруге арналған теориялық материалдар; Биология - тірі организмдер мен олардың өзара әрекеттесулерін, құрылымын, функцияларын, даму процесін зерттейтін ғылым. Мысалы, ормандағы өсімдіктер мен жануарлар арасындағы байланысты: ағаштар көмірқышқыл газын сіңіріп, оттегін шығарады, ал жануарлар оттегін пайдаланып, көмірқышқыл газын шығарады. Сабақ барысында оқушыларға жергілікті экосистеманы зерттеу жұмыстары мен жобаларын жасатуға болады; эволюция процесін көрсету үшін "табиғи сұрыпталу" рөлдік ойынын өткізуге болады.

- 3D Cell Simulation and Stain Tool – жасуша құрылымын визуалды модельдеу; Мысалы, жасуша құрылымдарын көрсету:

- Студенттерге 3D моделін көрсетуге болады, мысалы, өсімдік немесе жануар жасушасын;

- Жасушаның ядросы, митохондриялары, рибосомалары және басқа органеллалар туралы ақпарат беріңіз;

- Әр органелланың қызметі мен құрылымын түсіндіріңіз [2].

Сабақта көрсету әдісі ретінде топтық жұмыс жасауға болады: студенттерді топтарға бөліп, әр топқа әртүрлі жасуша типтерін зерттеуге беріңіз (мысалы, өсімдік, жануар, бактерия). Сондай-ақ, әр топ зерттеген жасушасының құрылымын және қызметін көрсетіп, презентация жасауы қажет.

- Quizlet - терминдерді есте сақтауға арналған тест пен карточкалар.

Бұл студенттердің терминдерді, анықтамаларды және басқа да оқу материалдарын тиімді есте сақтауына көмектесетін платформа. Оны сабақ барысында қолдану үшін түрлі форматтар мен әдістерді пайдалануға болады.

Студенттерге сабақтың тақырыбына қатысты терминдер мен анықтамаларды Quizlet-те карточкалар ретінде енгізуін сұраңыз. Мысал: Егер

сабақ биологиядан болса, "клетка", "ДНК", "метаболизм" сияқты терминдерді енгізу [3].

- Мәліметтер жинау үшін сауалнама, бақылау және тестілеу әдістері қолданылды. Мәліметтер жинау үшін сауалнама, бақылау және тестілеу әдістері - бұл әлеуметтік ғылымдар мен зерттеулерде кеңінен қолданылатын әдістер. Әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары бар.

Сауалнама - зерттеу объектілерінен (адамдар, топтар) ақпарат жинау үшін арнайы әзірленген сұрақтар жинағы. Сауалнамалар жазбаша немесе ауызша жүргізілуі мүмкін.

Бақылау - зерттелетін объектінің немесе процестің табиғи немесе эксперименттік жағдайда зерттелуі. Бұл әдіс зерттеушілерге объектінің мінез-құлқын, әрекеттерін және өзара әрекеттестіктерін тікелей көруге мүмкіндік береді.

Тестілеу - зерттелетін объектіні немесе тұлғаны белгілі бір критерийлер бойынша бағалау. Бұл әдіс әдетте психология, биология, медицина салаларында қолданылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 80% оқушылар мобильді құрылғыларды сабақта қолдануға дайын екендерін білдірді. Оқушылардың 65%-ы мобильді технологияларды пайдаланудың сабаққа қатысуын арттыратынын атап өтті.

Мобильді технологияларды енгізу нәтижесінде оқушылардың мотивациясы 30%-ға артты. Анкета нәтижелері бойынша, оқушылар биология сабағында интерактивті элементтердің (видео, анимация, ойындар) болуы сабаққа деген қызығушылықты арттыратынын көрсетті.

Оқушылардың 70%-ы мобильді технологияларды қолдану арқылы сабақтың қызықтырақ болғанын айтты.

Эксперименттің соңында оқушылардың биология пәнінен білім деңгейі 25%-ға өсті. Оқушылардың тест нәтижелері мобильді технологияларды қолданған сыныптарда жоғары болды, ал дәстүрлі оқыту әдісін қолданған сыныптарда нәтижелер төмен болды [4].

Зерттеу нәтижелері мобильді технологиялардың биология сабақтарында қолданылуы оқушылардың мотивациясына және пәнге деген қызығушылығына оң әсер етуі мүмкін екенін көрсетті. Оқушылардың интерактивті элементтерді қолдану арқылы оқу процесіне белсенді қатысуы, олардың білім алу сапасын арттыратыны анықталды. Сонымен қатар, мобильді технологияларды қолдану оқушылардың өз бетімен білім алу қабілеттерін де жетілдіреді.

Сондай-ақ, мұғалімдердің цифрлық сауаттылығы да бұл үдерістің сәтті жүзеге асуына әсер етеді.

Мобильді қосымшалар биология пәнін меңгеруді анағұрлым жеңілдетіп, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырады. Визуалды материалдар, 3D модельдер және интерактивті тапсырмалар оқыту процесін жандандырады. Дегенмен, интернетке тәуелділік, құрылғылардың жетіспеушілігі секілді кейбір шектеулер бар.

Қорытындылай келгенде, мобильді технологиялардың биология сабақтарында қолданылуы оқушылардың мотивациясы мен қызығушылығын арттыруда маңызды құрал болып табылады. Оқушылардың белсенділігі мен оқу нәтижелерінің жақсаруы мобильді білім беру ресурстарын тиімді пайдаланудың нәтижесі ретінде қарастырылады. Оқу процесінде мобильді технологияларды интеграциялау білім беру сапасын арттыруға және оқушылардың ғылыми қызығушылығын дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Молдабекова, А. "Заманауи білім беру: мобильді технологиялар мен инновациялар". Алматы: Қазақ университеті, 2020
2. Нұрмұхамбетова, Г. "Мобильді білім беру технологиялары: теория мен практика". Астана: Елордалық университет, 2021
3. Фазылова, Ж. "Интерактивті оқу құралдарының оқушылардың қызығушылығына әсері". Халықаралық білім беру журналы, 4(2), 2019, 15-25.
4. Сүйіншәлиев, Б. "Биология сабағында жаңа технологияларды енгізудің тиімділігі". Қазақ биология журналы, 3(1), 2022, 45-52.

УДК 581.634.2:615.324(043.3)

ИТМҰРЫН ЖЕМІСТЕРІНЕ ДӘРЛІК МАҚСАТТА СИПАТТАМА БЕРУ

Алпысбаева А.Б., Мәлік Б. Б.

«А.Асқаров атындағы Шымкент мемлекеттік дендрологиялық саябағы» МКҚК-ны
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Резюме. В статье представлены несколько видов кустарников семейства розоцветных (Rosaceae Juss.) рода Шиповник (Rosa L.), которые были отобраны в дендропарке Шымкента, проведен анализ их плодов, а также были обозначены образцы деревьев. Дендропарк — это научное учреждение, которое исследует мир древесных и кустарниковых растений и занимается интродукцией видов. В парке собраны коллекции растений, особое внимание уделяется сохранению экологического равновесия, проведению научных исследований и защите природных ресурсов. На сегодняшний день дендропарк имеет важное значение как для научных, так и для практических и производственных целей. Его площадь составляет 117,04 гектара. Дендропарк служит практической базой для научных исследований в области выращивания плодовых деревьев.

Summary. The article presents several species of trees from the Rosaceae Juss. family, belonging to the Rosa L. genus (Rose), which were selected in the Shymkent Dendrological Park. The analysis of their fruits was conducted, and sample trees were identified. The dendrological park is a scientific institution that studies the world of trees and shrubs and introduces new species. The park collects plant species, with special attention given to maintaining ecological balance, conducting scientific research, and protecting natural resources. Today, the dendrological park is of significant scientific, practical, and industrial importance for the local residents. Its area covers 117.04 hectares. The dendrological park serves as a practical base for scientific research in the field of fruit tree cultivation.

Шымкент дендросаябағындағы жабық тұқымдылар (Angiospermae) ішіндегі раушангүлділер тұқымдасына жататын (Rosaceae Juss.) Итмұрын (Rosa

L.) ағаштарының бірнеше түрі іріктеліп, жемістеріне талдаулар жүргізіліп, үлгі ағаштары белгіленді.

Дендрологиялық саябақ ағаш-бұталар әлемін зерттейтін және интродукция түрлерін жерсіндіретін ғылыми орын. Саябақта өсімдік түрлерінің коллекциялары жинақталып, экологиялық теңгерімді сақтауға, ғылыми зерттеулер жүргізуге және табиғи қорларды қорғауға ерекше назар аударылады. Дендрологиялық саябақ бүгінде қала тұрғындары үшін ерекше ғылыми, тәжірибелік-өндірістік маңызға ие болып табылады. Оның аумағы 117,04 гектарды құрайды. Дендрологиялық саябақ тәжірибелік база ретінде жеміс ағаштарын өсіру бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуге қызмет етеді [1].

Дендросаябақтың гендік қоры көбейіп, қазіргі таңда 251 түрлі ағаш-бұта өсірілуде. Оның ішінде раушангүлділер тұқымдасына жататын Итмұрын (*Rosa* L.) түрлеріне тоқталсақ:

Түрдің статусы: ***Rosa canina* L.** ресми түрде танылған дәрілік өсімдік.

Қысқаша ботаникалық сипаттама: ***Rosa canina* L.** - биіктігі 1,5-2,5 м. дейін жететін, бұтақтары тікенді көпжылдық бұта. Жапырақтары эллипс тәрізді. Гүлдері қос жынысты, ақ немесе қызғылт түсті болады, гүлдерінің диаметрі 4-6 см. болады. Гүлдену кезеңі сәуір айында басталып, тамыз айына дейін созылады. Жемісі эллипс тәрізді, ұзындау, тегіс қазан-қараша айларында піседі, жемістерінің диаметрі 1-2 см шамасында болады. Жемістері қызғылт сары немесе қызыл түсті болып келеді, тостаған жапырақшалары жемісімен бірге үзіліп түседі. Тұқымынан көбейеді.

Қазақстандағы дәрументе бай түрлердің бірі. Құрамында флавоноидтар, каротиноидтар және фенолдық қосылыстар көп. Олар ағзаны токсиндерден тазартуға көмектеседі.

Көгалдандыру және сәндік өсімдік ретінде қолданысқа ие. Жемістері тамақ өнеркәсібінде және халық медицинасында кеңінен қолданылады. Таралу аймағы: Орта Азия, Кавказ, Қазақстанның таулы аймақтарда, өзен жағалауларында, таудың орта және төменгі белдеулерінің ашық құламаларында кең таралған. Түрді сақтау және пайдалану бойынша ұсынылады [2].

Түрдің статусы: ***Rosa majalis* Herrm.** ресми түрде танылған дәрілік өсімдік. Қысқаша ботаникалық сипаттама: ***Rosa majalis* Herrm.** - биіктігі 1,5 м. дейін жететін, бұтақтары шырмалған, сирек орналасқан орақ тәрізді, түбі кең тікендері бар көпжылдық бұта. Жапырақтары 2-5 жұптан тұрады, ұзындығы 2-2,5 см-ге, ені 1,0 см., эллипс тәрізді. Гүлдері қос жынысты, ақ түсті болады, гүлдерінің диаметрі 3-5 см. болады. Гүлдену кезеңі сәуір айында басталып, тамыз айына дейін созылады. Жемісі эллипс тәрізді, ұзындау, тегіс қазан-қараша айларында піседі, жемістерінің диаметрі 1-2 см шамасында болады. Жемістері қызыл түсті болып келеді, тостаған жапырақшалары жемісімен бірге үзіліп түседі. Тұқымынан көбейеді.

Көгалдандыру және сәндік өсімдік ретінде қолданысқа ие. Жемістері тамақ өнеркәсібінде және халық медицинасында кеңінен қолданылады. Таралу аймағы: Орта Азия, Кавказ, Қазақстанның таулы аймақтары, өзен

жағалауларында, таудың орта және төменгі белдеулерінің ашық құламаларында кең таралған. Түрді сақтау және пайдалану бойынша ұсынылады.

Түрдің статусы: **Rosa spinosissima L.** - ресми түрде танылған дәрілік өсімдік. Қысқаша ботаникалық сипаттама: **Rosa spinosissima L.**- биіктігі 1-2 м. болатын, күңгірт қызыл бұтақтары бар, тікендері тік отырған көпжылдық бұта. Жапырақтары 5-9 жапырақшалы, дөңгеленген, жиегі үшкір тісті, ұзындығы 1-2 см-ге, ені 1,0 см. Гүлдері қос жынысты, ақ кейде қызғылт немесе сары түсті болады, гүлдерінің диаметрі 3-5 см. болады. Гүлдену кезеңі сәуір айынан, тамыз айына дейін созылады. Жемісі сопақтау, аздап түкті, қазан-қараша айларында піседі, жемістерінің диаметрі 1-2 см шамасында болады. Жемістері қызыл-сары, тостаған жапырақшалары жемісімен бірге үзіліп түседі. Тұқымынан көбейеді.

Көгалдандыру және сәндік өсімдік ретінде қолданысқа ие. Жемістері тамақ өнеркәсібінде және халық медицинасында кеңінен қолданылады. Таралу аймағы: Орта Азия, Кавказ, Қазақстанның таулы аймақтары, өзен жағалауларында, таудың орта және төменгі белдеулерінің ашық құламаларында кең таралған. Түрді сақтау және пайдалану бойынша ұсынылады.

Медицинада итмұрынды поливитамин ретінде, ағзада дәрумендер жетіспегенде, атеросклерозға қарсы, қан қысымы көбейгенде, қан аздыққа, иммунитетті көтеруге, сынған сүйекті тез бітіретін және бауыр, өт қабы ауруларында, қуық қабынғанда, жүрек ауруларында, туберкулезге шалдыққанда емдейтін дәрілік өсімдік ретінде пайдаланады. Шаршауды басады, суықтың алғашқы кезеңінде көмектеседі. Организмнің салқынға қарсы тұруын жақсартады. Итмұрынның тек бір бөлігін пайдаланбай, тамырынан бастап жапырағын, гүлін, жемісін де емдік дәрі ретінде пайдаланады. Өсімдіктен түрлі емдік шәрбаттар, тұнбалар, қайнатпалар мен сығындылар және шипалы өсімдік майын дайындайды. Қолдану көрсеткіштері: үш жастан асқан балалармен, ересектерге арналған қосымша С витамин көзі. Итмұрын көпшілікке пайдалы өсімдік болып саналады, бірақ кейбір жағдайда оның да зиянды әсерлері болуы мүмкін, аллергиялық реакциялар, асқазан мен ішекке әсері, қан ұйығыштығына әсері, дәрілермен өзара әрекеттесуі, оның екінші жағын ескерген жөн.

1-кесте. Итмұрын түрлерінің жиынтығы

№	Өсімдік атауы	Тұқымдасы	Түрі	Опырғызылған жылы	Әкелінген жері	Өнімділігі, балл (1-5)	Өсіріліп жатқан аймағы
1	Rosa canina L.	Rosaceae Juss.	Бұта	2013	Сайрам-Өгем МҰТП	5	Дендросаябақ
2	Rosa majalis Hemm.	Rosaceae Juss.	Бұта	2013	Ақсу-Жабағылы қорығы	4	Дендросаябақ
3	Rosa spinosissima L.	Rosaceae Juss.	Бұта	2013	Жоңғар Алағауы МҰТП	4	Дендросаябақ

2-кесте. Итмұрын түрлерінің фенологиясы

Ағаштың атауы	Отырғызылған жылы	жыл	Бүршіктің ашылуы	Алғашқы жапырағы	Жапырақтың шығуы	Гүлдеуінің басталуы	Толық гүлдеуі	Гүлдеуінің аяқтауы	Жеміс байлауы	Жемістің пісуі	Жемістің түсуі	Жапырақтың сарғайуы	Жапырақтың түсуі	Жас сабақтарының өсуі, см	Бойының өсуі, см	Діңі, см	Вегетациялық кезеңнің ұзақтығы
Rosa canina L.	2013	2019	27.03	03.04	10.04	25.04	11.05	28.09	11.05	11.10	11.11	17.10	25.11	15-23	-	-	270-280
		2020	02.04	08.04	18.04	30.04	10.05	29.08	10.05	25.09	18.11	15.10	25.11.	25-32	-	-	270-280
		2021	10.04	13.04	21.04	29.04	05.05	13.08	05.05	15.10	05.11	25.09	30.10	23-41	-	-	270-280
		2022	10.03	05.04	13.04	25.04	02.05	14.08	02.05	05.10	12.10	15.09	25.10	-	-	-	270-280
		2023	27.04	30.04	07.05	13.05	23.05	05.08	23.05	15.10	23.10	05.10	25.10	32-41	-	-	270-280
		2024	31.03	27.04	07.05	21.05	29.05	12.09	29.05	03.10	09.08	09.08	20.10	15-26	-	-	270-280
Rosa majalis Herm.	2015	2019	27.03	03.04	10.04	25.04	11.05	28.08	11.05	11.10	11.11	17.10	25.11	10-25	-	-	270-280
		2020	02.04	08.04	18.04	30.04	10.05	29.08	10.05	25.09	18.11	15.10	25.11.	-	-	-	270-280
		2021	10.04	13.04	21.04	29.04	05.05	13.08	05.05	15.10	05.11	25.09	30.10	10-25	-	-	270-280
		2022	10.03	05.04	13.04	25.04	02.05	14.08	02.05	05.10	12.10	15.09	25.10	-	-	-	270-280
		2023	27.04	30.04	07.05	13.05	23.05	05.09	23.05	15.10	15.10	05.10	25.10	10-25	-	-	270-280
		2024	31.03	27.04	07.05	21.05	29.05	12.08	29.05	09.10	09.08	09.08	20.10	10-25	-	-	270-280
Rosa spinosissima L.	2015	2019	27.03	03.04	10.04	25.04	11.05	28.08	11.05	11.10	11.11	17.10	25.11	-	-	-	270-280
		2020	02.04	08.04	18.04	30.04	10.05	29.08	10.05	25.09	18.11	15.10	25.11.	-	-	-	270-280
		2021	10.04	13.04	21.04	29.04	05.05	13.08	05.05	15.10	05.11	25.09	30.10	-	-	-	270-280
		2022	10.03	05.04	13.04	25.04	02.05	14.08	02.05	05.10	12.10	15.09	25.10	-	-	-	270-280
		2023	27.04	30.04	07.05	13.05	23.05	05.08	23.05	15.10	15.10	05.10	25.10	-	-	-	270-280
		2024	31.03	27.04	07.05	21.05	29.05	12.08	29.05	09.10	09.08	09.08	20.10	-	-	-	270-280

3-кесте. Жемістің паспорты

№	Жиналған орны. Күні.	Дендрологиялық саябақ 18.10.23 ж.
	Жеміскөрсеткіштері	Бұта
1	GPS деректері	19 бөлімше
2	Итмұрын түрі	Rosa canina L.
3	Әр жемістің салмағы (50 дана) N-50 Mcp-1,87 g-0,55 Cv-29,64 m-0,08 p-4,19	2,2; 1,7; 1,8; 1,4; 2,6; 1,4; 2,2; 1,3; 1,3; 2,5; 2,1; 2,1; 2,4; 1,8; 2,4; 2,2; 2,1; 2,1; 1,9; 2,7; 1,2; 1,3; 2,0; 0,9; 0,6; 1,9; 1,4; 1,9; 2,5; 1,0; 2,3; 2,5; 2,2; 1,6; 0,8; 3,0; 1,7; 1,5; 1,3; 2,1; 2,8; 1,1; 2,0; 1,8; 2,6; 1,5; 1,2; 2,5; 2,0; 2,1; 1,87-0,08
4	Жеміс пішіні (домалақ, эллипс, жұмыртқа, цилиндр, алмұрт тәрізді)	Эллипс
5	Жемістің ұзындығы, штангенциркульмен (50 дана) N-50 Mcp-1,42 g-0,22 Cv-15,72 m-0,03 p-2,22	1,8; 1,91; 1,31; 1,85; 1,39; 1,61; 1,72; 1,8; 1,23; 0,9; 1,5; 1,2; 1,5; 1,7; 1,31; 1,31; 1,45; 1,3; 1,6; 1,6; 1,6; 1,45; 1,32; 1,2; 1,45; 1,55; 1,2; 1,5; 1,8; 1,8; 1,15; 1,3; 1,3; 1,3; 1,45; 1,3; 1,35; 0,9; 1,31; 1,29; 1,52; 1,45; 1,2; 1,29; 1,3; 1,35; 1,31; 1,42; 1,25; 1,2; 1,42-0,03
6	Жемістің ені (50 дана) N-50 Mcp-1,64 g-0,31 Cv-19,17	1,91; 1,85; 1,61; 1,8; 3,31; 1,81; 1,65; 1,45; 1,42; 1,22; 1,72; 1,55; 1,81; 1,72; 1,73; 1,65; 1,69; 1,79; 1,9; 1,8; 1,71; 1,8; 1,62; 1,5; 1,85; 1,6; 1,7; 1,75; 1,7; 1,6; 1,31; 1,7; 1,6; 1,61; 1,55; 1,45; 1,2; 1,5; 1,0; 0,9; 1,8; 1,7; 1,51; 1,55; 1,55; 1,7; 1,5; 1,6; 1,65; 1,5;

	m-0,04 p-2,71	1,64-0,04
7	Жемістің беті (тегіс, қатты түкті, әлсіз түкті)	тегіс
8	Жемістің ішкі түктілігі (әлсіз, орташа, күшті)	әлсіз
9	Жеміс түсі (қызыл, қою қызыл, қызғылт сары)	қызыл
10	Жеміс еті (шырынды, құрғақ, орташа)	шырынды
11	Жеміс етінің консистенциясы (талшықты-шырынды, тығыз-түкті, етті, сулы)	талшықты-шырынды
12	Жеміс етінің жеміс массасына қатынасы (50 дана) N-50 Mcp-1,54 g-0,38 Cv-24,63 m-0,05 p-3,48	1,43; 1,60; 1,85; 1,05; 1,59; 1,53; 1,93; 1,17; 1,59; 1,56; 1,11; 1,44; 1,20; 1,45; 1,6; 1,81; 1,09; 1,15; 1,7; 2,23; 2,05; 1,84; 2,02; 1,79; 1,98; 2,45; 1,26; 1,6; 1,68; 1,17; 1,06; 1,27, 2,1; 1,84; 0,67; 1,67; 1,84, 1,58; 0,88; 1,19; 1,53; 1,95; 1,46; 1,64; 0,94; 1,86; 1,20; 2,14; 1,31; 1,18; 1,54-0,05
13	Жеміс етінің түсі (қызғылт сары, қою қызғылт сары, ақшыл қызғылт сары)	қызғылт сары
14	Жемістің дәмі (тәтті, қышқылтым тәтті, тұтқыр ащы)	қышқылтым тәтті
15	Тостағанша жапырағының бөлінуі (бөлінеді, бөлінбейді)	бөлінбейді
16	1 жемістегі тұқым саны (50 дана) N-50 Mcp-21,74 g-7,19 Cv-33,05 m-1,02 p-4,67	28; 29; 23; 27; 29; 30; 32; 22; 33; 18,7; 23; 15; 30; 12; 14; 27; 37; 30; 21; 17; 17; 18; 26; 14; 9; 18; 26; 28; 28; 27; 24; 14; 22; 23; 22; 12; 30; 17; 23; 20; 5; 23; 12; 19; 20; 30; 26; 12; 18; 21,74-1,02
17	Тұқым түсі (ақ, ақшылсары, сұрғылт, қоңыр)	ақшылсары
18	Зиянкестер мен аурулармен ауыруы	жоқ
19	Пісу мерзімі	қазан айы

4-кесте. Жемістің паспорты

№	Жиналған орны. Күні.	Дендрологиялық саябақ 15.10.23
	Жеміс көрсеткіштері	Бұта
1	GPS деректері	20 бөлімше
2	Итмұрын түрі	Rosa majalis Herrm.
3	Әр жемістің салмағы (50 дана) N-50 Mcp-0,57 g-0,14 Cv-25,20 m-0,02 p-3,56	0,93; 0,36; 0,71; 0,64; 0,40; 0,72; 0,42; 0,54; 0,94; 0,27; 0,42; 0,40; 0,54; 0,49; 0,58; 0,61; 0,53; 0,63; 0,65; 0,56; 0,72; 0,71; 0,66; 0,71; 0,54; 0,53; 0,70; 0,49; 0,74; 0,74; 0,38; 0,48; 0,58; 0,72; 0,72; 0,49; 0,65; 0,45; 0,77; 0,77; 0,56; 0,47; 0,39; 0,42; 0,58; 0,51; 0,42; 0,43; 0,53; 0,47; 0,57-0,02
4	Жеміс пішіні (домалақ, эллипс, жұмыртқа, цилиндр, алмұрт тәрізді)	эллипс
5	Жемістің ұзындығы, штангенциркульмен (50 дана) N-50 Mcp-1,08 g-0,16 Cv-15,30 m-0,02 p-2,16	0,9; 1,42; 1,25; 1,0; 0,5; 1,0; 1,0; 1,0; 1,3; 1,2; 0,9; 1,1; 1,12; 1,0; 1,3; 1,2; 1,19; 1,15; 1,1; 1,0; 1,37; 1,22; 1,22; 0,9; 1,12; 1,1; 1,3; 1,1; 1,15; 1,13; 1,0; 0,93; 1,0; 1,2; 1,15; 1,3; 1,1; 1,0; 1,2 1,1; 0,9; 0,9; 1,15; 0,9; 1,1; 1,1; 0,9; 0,9; 0,8; 0,9; 1,08-0,02

6	Жемістің ені (50 дана) N-50 Mcp-1,12 g-0,32 Cv-28,39 m-0,04 p-4,01	1,05; 1,0; 1,0; 1,1; 1,1; 0,5; 1,1; 1,0; 1,05; 1,1; 1,2; 1,0; 1,1; 1,15; 1,12; 1,1; 1,0; 1,0; 1,03; 1,12; 1,07; 1,05; 1,01; 1,01; 1,0; 1,0; 1,0; 0,95; 0,93; 0,91; 0,9; 0,88; 1,1; 0,8; 1,0; 0,9; 0,9; 0,8; 0,8; 0,9; 0,89; 1,1; 1,7; 1,05; 1,1; 1,7; 1,9; 1,9; 1,9; 1,9; 1,12-0,04
7	Жеміс беті (тегіс, қатты түкті, әлсіз түкті)	әлсіз түкті
8	Жемістің ішкі түктілігі (әлсіз, орташа, күшті)	орташа
9	Жеміс түсі (қызыл, қою қызыл, қызғылт сары)	қою қызыл
10	Жеміс еті (шырынды, құрғақ, орташа)	орташа
11	Жеміс етінің консистенциясы (талшықты-шырынды, тығыз-түкті, етті, сулы)	тығыз-түкті
12	Жеміс етінің жеміс массасына қатынасы (50 дана) N-50 Mcp-0,29 g-0,08 Cv-28,77 m-0,01 p-4,07	0,55; 0,30; 0,40; 0,34; 0,19; 0,29; 0,38; 0,19; 0,34; 0,26; 0,24; 0,29; 0,45; 0,39; 0,26; 0,33; 0,49; 0,31; 0,29; 0,17; 0,37; 0,34; 0,25; 0,35; 0,50; 0,28; 0,22; 0,36; 0,19; 0,29; 0,23; 0,34; 0,20; 0,22; 0,24; 0,30; 0,25; 0,25; 0,20; 0,18; 0,24; 0,31; 0,29; 0,31; 0,29; 0,20; 0,28; 0,20; 0,28; 0,23; 0,29-0,01
13	Жеміс етінің түсі (қызғылт сары, қою қызғылт сары, ақшыл қызғылт сары, қызыл)	ақшыл қызғылт сары
14	Жеміс дәмі (тәтті, қышқылтым тәтті, қышқыл-тәтті, тұтқыр ащы)	қышқылтым тәтті
15	Тостағанша жапырағының бөлінуі (бөлінеді, бөлінбейді)	бөлінбейді
16	I жемістегі тұқым саны (50 дана) N-50 Mcp-16,78 g-6,12 Cv-36,49 m-0,87 p-5,16	16; 44; 21; 14; 22; 21; 14; 22; 13; 16; 13; 25; 17; 22; 20; 17; 15; 17; 22; 22; 15; 18; 14; 17; 13; 16; 12; 3; 13; 24; 20; 16; 3; 13; 18; 17; 11; 16; 18; 25; 16; 19; 15; 12; 20; 18; 16; 11; 5; 15; 17; 16,78-0,87
17	Тұқым түсі (ақ, ақшыл сары, сұрғылт, қоңыр)	ақшыл сары
18	Зиянкестер мен аурулармен ауыруы	жоқ
19	Пісу мерзімі	қазан айы

5-кесте. Жемістің паспорты

№	Жиналған орны. Күні.	Дендрологиялық саябақ 19.10.23 ж.
	Жеміс көрсеткіштері	Бұта
1	GPS деректері	20 бөлімше
2	Итмұрын түрі	Rosa spinosissima L.
3	Әр жемістің салмағы (50 дана) N-50 Mcp-0,76 g-0,22 Cv-28,50 M-0,03 p-4,03	0,69; 0,65; 0,73; 1,09; 1,08; 1,12; 0,50; 0,59; 0,81; 0,72; 0,70; 0,65; 0,86; 0,07; 0,52; 0,72; 0,69; 1,12; 1,17; 0,67; 0,89; 1,08; 0,97; 0,89; 0,88; 0,64; 0,90; 0,50; 0,67; 0,78; 0,87; 0,88; 0,77; 0,72; 0,55; 0,47; 0,75; 0,36; 0,81; 0,54; 0,82; 0,77; 0,87; 0,82; 1,04; 0,61; 0,22; 0,74; 0,88; 0,93; 0,76-0,03
4	Жеміс пішіні (домалақ, эллипс, жұмыртқа, цилиндр, алмұрт тәрізді)	жұмыртқа тәрізді
5	Жемістің ұзындығы, штангенциркульмен (50 дана) N-50 Mcp-1,39 g-0,25	1,7; 1,61; 1,25; 1,7; 1,25; 1,45; 1,75; 1,48; 1,92; 1,21; 1,58; 1,45; 1,78; 1,42; 1,3; 1,52; 1,12; 1,0; 1,03; 1,45; 1,08; 1,32; 1,53; 1,24; 1,52; 1,15; 1,55; 1,0; 1,55; 1,09; 1,22; 1,21; 1,12; 1,1; 1,15; 1,55; 1,42; 1,12; 1,3; 1,4; 1,5; 1,0; 1,4; 1,1; 1,25; 1,95; 1,56; 1,62; 1,75; 1,55;

	Cv-17,75 m-0,03 p-2,51	1,41 1,39-0,03
6	Жемістің ені (50 дана) N-50 Mcp-1,20 g-0,10 Cv-8,60 m-0,01 p-1,22	1,21; 1,43; 1,15; 1,22; 1,11; 1,25; 1,44; 1,11; 1,25; 1,21; 1,18; 1,22; 1,25; 1,42; 1,23; 1,28; 1,21; 1,18; 0,95; 1,32; 1,28; 1,22; 1,18; 1,31; 1,11; 1,21; 1,22; 1,25; 1,09; 1,15; 1,25; 1,18; 1,35; 1,15; 1,34; 1,04; 1,19; 1,11; 1,11; 1,15; 1,18; 0,92 1,22; 1,12; 1,11; 1,32; 1,13; 1,13; 1,28; 1,18; 1,20-0,01
7	Жеміс беті (тегіс, қатты түкті, әлсіз түкті)	әлсіз түкті
8	Жемістің ішкі түктілігі (әлсіз, орташа, күшті)	орташа
9	Жеміс түсі (қызыл, қою қызыл, қызғылт сары)	қызғылт сары
10	Жеміс еті (шырынды, құрғақ, орташа)	орташа
11	Жеміс етінің консистенциясы (талшықты-шырынды, тығыз-түкті, етті, сулы)	талшықты-шырынды
12	Жеміс етінің мен жеміс массасының қатынасы (50 дана) N-50 Mcp-0,44 g-0,16 Cv-35,89 m-0,02 p-5,08	0,60; 0,42; 0,49; 0,41; 0,27; 0,30; 0,81; 0,33; 0,74; 0,24; 0,27; 0,49; 0,28; 0,50; 0,61; 0,32; 0,42; 0,22; 0,34; 0,55; 0,39; 0,43; 0,24; 0,29; 0,34; 0,41; 0,67; 0,45; 0,43; 0,40; 0,89; 0,43; 0,45; 0,32; 0,26; 0,35; 0,53; 0,73; 0,35; 0,50; 0,67; 0,46; 0,29; 0,74; 0,43; 0,60; 0,23; 0,38; 0,44; 0,43; 0,44-5,08
13	Жеміс етінің түсі (қызғылт сары, қою қызғылт сары, қызыл)	қызғылт сары
14	Жеміс дәмі (тәтті, қышқылтым тәтті, тұтқыр ащы)	қышқылтым тәтті
15	Тостағанша жапырағының бөлінуі (бөлінеді, бөлінбейді)	бөлінбейді
16	1 жемістегі тұқым саны (50 дана) N-50 Mcp-15,06 g-5,53 Cv-36,74 m-0,78 p-5,20	21; 17; 16; 17; 21; 20; 18; 26; 14; 23; 17; 6; 18; 16; 16; 13; 24; 10; 8; 16; 7; 14; 10; 14; 12; 9; 11; 26; 12; 14; 5; 14; 21; 12; 18; 23; 13; 29; 11; 17; 11; 3; 21; 13; 11; 12; 19; 20; 8; 14; 15,06-0,78
17	Тұқым түсі (ақ, сұрғылт ақшыл сары, қоңыр)	сұрғылт ақшыл сары
18	Зиянкестер мен аурулармен ауыруы	жоқ
19	Пісу мерзімі	қазан айы

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Список официально признанных лекарственных растений / / / Руководство по работе с лекарственными растениями. Под ред. академика АН РК Н.Д.Беклемишева. - Алматы, 1999. - С. 131.

2 Джангалиев А.Д., Салова Т.Н., Туреханова Р.М. Дикie плодовые растения Казахстана. - Алматы, 2001.-С.75.

ОӘЖ 698:787

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ҮРДІСІН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Бердимуратова Д.У.
Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются ключевые аспекты эффективной организации процесса дистанционного обучения. Дистанционное обучение — новый метод организации

образовательного процесса с использованием современных информационных технологий и ресурсов сети Интернет. Его эффективность зависит от правильного выбора обучающих платформ, улучшения взаимодействия между преподавателями и учащимися, активного использования цифровых инструментов и доступности учебных материалов.

Summary. The article discusses key aspects of effective organization of the distance learning process. Distance learning is a new method of organizing the educational process using modern information technologies and Internet resources. Its effectiveness depends on the correct choice of learning platforms, improved interaction between teachers and students, active use of digital tools and availability of educational materials.

Қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың дамуы білім беру саласын жаңа бағыттарға жетелеп, қашықтықтан оқыту үлгісін кеңінен енгізуге мүмкіндік берді. Бұл мақалада қашықтықтан оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыру жолдары қарастырылады [1].

Қашықтықтан оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ білім беру үрдісінде қолданылатын түрлі ақпараттық және коммуникациялық технологиялар талданады. Оқу процесін тиімді ұйымдастыру үшін қажетті шарттар мен құралдар, мысалы, онлайн платформалар, видеоконференциялар, оқу материалдарын онлайн форматта ұсыну, студенттердің оқу үлгерімін мониторингтеу сияқты аспектілер қарастырылады.

Тиімді қашықтықтан оқыту үшін оқытушы мен студенттің өзара әрекеттестігі, мотивациясы және жауапкершілігі маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, оқытудың нәтижелі болуы үшін оқу бағдарламаларының мазмұны мен құрылымы да мұқият жасалуы қажет. Қашықтықтан оқытуда интерактивті элементтер мен студенттердің жеке қажеттіліктеріне сәйкес материалдарды ұсынып, оқытудың сапасын арттыруға мүмкіндік туады.

Мақалада, сондай-ақ, қашықтықтан оқыту жүйесін енгізу кезінде кездесетін қиындықтар мен оларды жеңу жолдары қарастырылған. Олардың ішінде техникалық мәселелер, оқытушылардың жаңа әдіс-тәсілдерге бейімделуі, студенттердің оқу процесіне толыққанды қатысуы секілді факторлар бар [2].

Қорытындылай келе, қашықтықтан оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыру үшін нақты жоспар мен қолда бар технологияларды дұрыс пайдалану қажет. Бұл білім беру сапасын арттырып, әртүрлі білім алушылардың қажеттіліктеріне бейімделген жүйе құруға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқыту жүйесі қазіргі білім беру жүйесінде кеңінен қолданысқа ие болып, білім алушыларға жаңа мүмкіндіктер ұсынды. Бұл әдіс дәстүрлі білім беру үрдісін толықтырып, оқу процесін түрлі уақыттық және географиялық шектеулерден босатуға мүмкіндік береді. Химия және биология пәндері табиғи және эксперименттік сипаттағы пәндер болғандықтан, олардың қашықтықтан оқытылуы ерекше назарды талап етеді. Осы мақаланың мақсаты — химия және биология пәндерін қашықтықтан оқытудың негізгі әдістерін және оны ұйымдастырудың маңызын қарастыру.

Химия және биология пәндерінде теориялық білімді жеткізу үшін онлайн дәрістер мен видеоуроктар маңызды рөл атқарады. Бұл әдіс оқушыларға пәннің негізгі ұғымдары мен теорияларын түсінікті түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Видео дәрістер тәжірибелік көрсетілімдермен толықтырылып, студенттерге қиын тақырыптарды түсінуіне көмек көрсетеді. Химия және биология пәндерінде эксперименттік жұмыстарды жүргізу - оқу процесінің маңызды бөлігі. Қашықтықтан оқытуда виртуалды лабораториялар мен симуляциялар студенттерге химиялық реакциялар мен биологиялық процестерді қауіпсіз және интерактивті түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Мұндай құралдар студенттердің тәжірибелік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Қашықтықтан оқытудың тиімділігі электронды оқу платформаларын қолдануға байланысты. Химия және биология пәндері бойынша дайындалған интерактивті оқу материалдары, тесттер, зертханалық жұмыстар мен басқа да ресурстар студенттердің өздігінен білім алуын қолдайды. Сонымен қатар, онлайн кітапханалар мен ғылыми журналдар студенттерге тереңірек зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді [3].

Вебинарлар мен онлайн сабақтар - студенттер мен оқытушылардың өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін құралдар. Бұл формат оқытушының нақты уақыттағы түсіндірулері мен сұрақтарға жауап беру мүмкіндігін ұсынады. Сондай-ақ, студенттердің тақырып бойынша пікір алмасуына және бір-біріне көмек көрсетуіне жағдай жасайды.

Қашықтықтан оқыту арқылы әр студенттің оқу траекториясы жеке түрде құрылып, өзінің оқу қарқынын реттеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс әсіресе химия мен биология пәндеріндегі күрделі тақырыптарды жеке деңгейде тереңдетіп зерттеуге жол ашады. Білім алу теңдігі Қашықтықтан оқыту білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді, әсіресе ауылдық немесе шалғай аймақтарда тұратын студенттер үшін. Олар жоғары сапалы білімге қол жеткізу үшін физикалық және географиялық шектеулерден құтылып, қажетті білім ресурстарын онлайн түрде ала алады. Қашықтықтан оқытудың тағы бір маңызды артықшылығы - оның икемділігі. Студенттер сабақтарды өздерінің уақыт жоспарларына сәйкес оқи алады, бұл әсіресе жұмыс істейтін немесе басқа міндеттемелері бар адамдар үшін өте ыңғайлы.

Қашықтықтан оқыту оқытушы мен студент арасында тікелей байланыс орнату үшін түрлі коммуникациялық құралдарды қолдануға мүмкіндік береді. Оқытушылар мен студенттер арасында электронды пошта, чат, форумдар, әлеуметтік желілер арқылы үздіксіз байланыс орнату оқу процесін одан әрі жақсартады. Қашықтықтан оқыту жүйесі тиімді бағалау мен кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Оқытушылар студенттердің білім деңгейін бақылап, оларды қажетті бағытта түзету үшін түрлі тесттер, квиздер, тапсырмалар мен практикалық жұмыстар ұсына алады. Бұл білім алушының пән бойынша жетістіктерін нақты уақыт режимінде қадағалауға мүмкіндік береді [4].

Химия және биология пәндерін қашықтықтан оқыту заманауи білім беру жүйесінің маңызды компоненті болып табылады. Осы әдістерді тиімді қолдану студенттерге теориялық білім мен тәжірибелік дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқытудың ұйымдастырылуы мен оның тиімділігі білім алушылардың білім сапасын арттырып, қазіргі заманғы білім беру талаптарына сай болуына ықпал етеді. Осылайша, қашықтықтан оқыту оқушыларға жаңа

білім алу мүмкіндіктерін ұсынып, пәндер бойынша тереңдетілген білім беруді қамтамасыз етеді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдікәрімұлы, Б. (2020). Қашықтықтан оқытудың заманауи әдістері мен технологиялары. Алматы: Ұлттық баспа.
2. Бекжанова, Ә. (2021). «Қашықтықтан оқыту жүйесін ұйымдастырудың педагогикалық негіздері». Қазақстан педагогикалық журналы, 5(2), 45-52.
3. Жұмабаева, Г. (2019). «Қашықтықтан оқыту: мүмкіндіктер мен қиындықтар». Білім беру инновациялары, 8(3), 33-40.
4. Құдайбергенова, А. (2020). Цифрлық білім беру технологиялары және олардың қашықтықтан оқытудағы рөлі. Астана: Назарбаев Университеті баспасы.
5. Оразбаев, М. (2021). «Қашықтықтан оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері». ҚР Білім және ғылым министрлігінің ғылыми еңбектері, 10(1), 55-62.

ОӘЖ 57.042

ОҚЫТУДЫҢ ӘРТҮРЛІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ КЕЗІНДЕ БИОЛОГИЯДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУ

Болатбекова Қ.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Бұл мақалада биология пәні бойынша оқушылардың білім беру нәтижелерін арттыру мақсатында қолданылатын оқыту әдістерінің тиімділігі талданады. Зерттеу барысында дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерінің салыстырмалы талдауы жүргізіліп, олардың оқу жетістіктеріне әсері қарастырылды.

Summary. This article analyzes the effectiveness of various teaching methods in enhancing students' academic performance in biology. Through a comparative study of traditional and innovative instructional approaches, the impact of these methods on learning outcomes is examined.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту процесін жетілдіру және оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мақсатында оқытудың түрлі әдістерін қолдану қажеттілігі артып отыр. Әсіресе, биология секілді нақты тәжірибеге, логикалық ойлауға және практикалық дағдыға негізделген пәндерде бұл өте маңызды. Дәстүрлі әдістерден бөлек, инновациялық және интерактивті технологияларды тиімді пайдалану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыруға болады. Осы мақалада әртүрлі оқыту әдістерінің оқушылардың биология пәні бойынша оқу нәтижелеріне әсері талданады [1].

1. Оқу әдістерінің психологиялық-педагогикалық негіздері

Әр оқушының қабылдау, есте сақтау, ойлау қабілеті әртүрлі. Сондықтан оқыту әдістерін таңдағанда оқушылардың жас ерекшеліктерін, жеке қабілеттерін, және оқу стилін ескеру маңызды.

Визуалдар, аудиалдар, және кинестетиктерге арналған түрлі әдістер:

Визуалдар – схемалар, диаграммалар, анимациялар;

Аудиалдар – түсіндірме, подкасттар;

Кинестетиктер – тәжірибелер, модель жасау, рөлдік ойындар.

2. Білім беру нәтижелерін бағалау құралдары

Формативті бағалау: күнделікті тапсырмалар, ой талқылау, сұрақ-жауап.

Суммативті бағалау: тоқсандық тест, зертханалық жұмыс, жобаның қорғалуы.

Rubric (бағалау критерийлері) – жобалар мен практикалық жұмыстар үшін [2].

1. Оқыту әдістерінің жіктелуі

Дәстүрлі әдістер:

Лекция (дәріс) – теорияны жеткізудің негізгі құралы;

Сұрақ-жауап – білімді тексеру және бекіту тәсілі;

Практикалық жұмыстар – бақылау, тәжірибе жүргізу, реферат жазу.

Инновациялық әдістер:

Жобалық оқыту – оқушылар өздігінен тақырып таңдап, зерттеу жүргізеді;

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы – оқушының логикалық ойлауын, талдау қабілетін дамытады;

Геймификация (ойын технологиясы) – оқыту процесін қызықты, тиімді етеді;

Интерактивті әдістер – топпен жұмыс, пікірталас, рольдік ойындар.

Цифрлық технологиялар:

Виртуалды зертханалар, AR/VR құралдары – тәжірибелік сабақтарда қолданылады;

Quizizz, Kahoot, Google Forms – білімді тестілеудің заманауи құралдары.

[2]

2. Әдістердің тиімділігін бағалау критерийлері

Оқу үлгерімі (баға, тест нәтижелері);

Оқушылардың пәнге қызығушылығы;

Сабаққа қатысу белсенділігі;

Тәжірибелік және зерттеушілік дағдыларының дамуы.

3. Тәжірибелік зерттеу мысалы

Зерттеу Қызылорда қаласындағы №35 мектептің 9-сынып оқушылары арасында жүргізілді. Екі сынып таңдалып, біреуінде дәстүрлі әдістер қолданылса, екіншісінде жобалық және интерактивті оқыту әдістері енгізілді.

Кесте-1. Зерттеу нәтижелері

Критерий	Дәстүрлі әдіс қолданылған сынып	Инновациялық әдіс қолданылған сынып
Орташа тест нәтижесі	68%	85%
Қызығушылық деңгейі (сауалнама арқылы)	52%	76%
Сабаққа қатысу белсенділігі	61%	88%
Зерттеушілік дағдылар	Төмен	Жоғары

Бұл нәтижелерден инновациялық әдістердің оқу нәтижелеріне оң әсер ететіні айқын көрінеді [3].

Оқытудың түрлі әдістерін тиімді қолдану – оқушылардың білім сапасын арттырудың, пәнге деген қызығушылығын оятудың және олардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың негізгі тетігі. Әсіресе биология пәнінде жобалық оқыту, интерактивті әдістер мен цифрлық ресурстарды үйлестіре қолдану жоғары нәтижелерге жетуге мүмкіндік береді.

Ұсыныстар

Мұғалімдер оқыту әдістерін оқушы деңгейіне қарай таңдап, түрлендіріп қолдануы қажет.

Жобалық және зерттеушілік бағыттағы жұмыстарды жиі ұйымдастыру ұсынылады.

Цифрлық технологияларды сабақта қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға болады.

Әрбір әдістің тиімділігін жүйелі түрде бағалап, кері байланыс орнату маңызды [4].

Кесте-2. Заманауи цифрлық платформалардың сипаты

Қолдануға болатын заманауи цифрлық платформалар		
Платформа	Қызметі	Биологиядағы қолдану мысалы
Kahoot/Quizizz	Тест, ойын	Тақырыпты бекіту ойыны
Phet Simulations	Виртуалды зертхана	Клетка ішіндегі үдерістерді көрсету
Google Classroom	Тапсырма беру	Жобаларды бөлісу, кері байланыс
Padlet / Mentimeter	Интерактивті тақта	Оқушылардың ойларын жинақтау

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбілқасымов А.Е. (2020). Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы: Қазақ университеті.
2. Жанпейісова М.М. (2002). Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. (2004). Педагогика. – Алматы: Раритет.
4. Бидайбеков Е.Ы., Алаш А.Е. (2018). Цифрлық білім беру: теория және тәжірибе. – Астана: Назарбаев Университеті баспасы.

УДК 378:37.02

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ УЧАЩИМСЯ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Бутаев М.Д., Аубакиров Х.А., Жигитеков Т.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі оқушыларға биологияны оқыту әдістемесі қарастырылады.

Summary. This article discusses the issue of methods of teaching biology to students with disabilities.

Преподавание биологии учащимся с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) - это особый процесс, который требует адаптации учебных материалов, методов обучения и подходов к взаимодействию с учащимися. Включение детей с различными физическими и психическими особенностями в образовательную среду является важным этапом создания инклюзивного общества, где каждый человек имеет право на образование, независимо от своих возможностей. В этой статье рассматриваются основные методы и подходы, которые могут быть применены для эффективного преподавания биологии учащимся с ОВЗ. Учащиеся с ограниченными возможностями здоровья могут иметь различные формы инвалидности: нарушения слуха, зрения, двигательной активности, умственные расстройства и т.д. Каждый из этих типов ограничений требует особого подхода и индивидуальной адаптации учебного процесса. Проблемы, с которыми могут столкнуться учителя, включают:

- ограниченные возможности восприятия: проблемы с восприятием информации, например, при нарушениях зрения или слуха, могут значительно затруднить усвоение материала;
- физическая активность: дети с двигательными нарушениями могут испытывать трудности в выполнении практических заданий, таких как работы с микроскопом, использование лабораторного оборудования и т.д.;
- психоэмоциональные особенности: дети с умственными нарушениями или аутизмом могут нуждаться в особых педагогических методах для вовлечения в процесс обучения и социализации.

Преподавание биологии должно учитывать особенности восприятия учеников с ОВЗ. Для детей с нарушениями зрения, например, могут использоваться учебники с крупным шрифтом или книги с тактильными иллюстрациями, а также адаптированные электронные ресурсы с возможностью увеличения шрифта и использования синтезаторов речи. В случае с детьми с нарушениями слуха стоит обеспечить возможность работы с видеоуроками с субтитрами и сопровождением жестов. Кроме того, в преподавании биологии можно использовать интерактивные материалы, мультимедийные презентации и программы, которые позволят сделать информацию более доступной и понятной. Технологические средства, такие как устройства для увеличения изображения или слуховые аппараты, также могут быть интегрированы в учебный процесс [1].

Простота и доступность терминологии играют ключевую роль в инклюзивном преподавании биологии, особенно когда речь идет о учащихся с ограниченными возможностями. Важно, чтобы учебный материал был понятен и доступен всем ученикам, включая тех, кто сталкивается с трудностями в восприятии, понимании или использовании сложных биологических терминов. Умение адаптировать сложные концепты и термины для широкой аудитории

имеет большое значение для создания инклюзивного образовательного процесса. Ученики с ограниченными возможностями могут иметь проблемы с пониманием абстрактных понятий или сложных терминов, что затрудняет усвоение материала. Упрощение языка и использование доступных аналогий позволяет сделать сложные биологические концепты более понятными. Применение доступных терминов помогает избежать путаницы и разочарования, которое могут испытать дети с нарушениями слуха, зрения или умственными особенностями при попытке понять научные термины, которые они не могут осознать в контексте своего опыта. Использование простого и доступного языка позволяет создать равные условия для всех учеников, включая тех, кто имеет различные типы инвалидности. Это способствует развитию уверенности и самооценки учащихся. Для того чтобы помочь учащимся с ОВЗ понять сложные биологические процессы, можно использовать аналогии и метафоры, связанные с их повседневной жизнью. Это помогает представить абстрактные понятия в более простом и знакомом контексте. Например, при объяснении процесса деления клетки (митоза) можно использовать аналогию с разбиением пирога на части, где каждая часть будет представлять собой одну клетку. Для объяснения функции сердца можно использовать метафору, что сердце — это "насос", который перекачивает кровь по всему организму. Учащиеся с ограниченными возможностями, особенно с нарушениями зрения или слуха, могут извлечь большую пользу из визуальных материалов, таких как схемы, диаграммы, изображения и видеоматериалы. Визуальные средства помогают улучшить понимание и запоминание терминов и понятий. Для учеников с нарушениями слуха можно использовать анимации, где объяснение происходит с помощью текста и жестового языка. Для учащихся с нарушениями зрения полезны тактильные иллюстрации или модели, например, использование 3D-форм для изучения анатомии человека или других организмов. Некоторые биологические термины, например, "митоз", "фотосинтез" или "дифференцировка клеток", могут быть трудными для понимания. В таких случаях можно использовать простые и понятные слова, чтобы объяснить эти понятия. Вместо сложных слов, таких как "фотосинтез", можно использовать более простое объяснение: "Это процесс, с помощью которого растения превращают солнечный свет в энергию." Одной из эффективных техник является постепенное введение новых понятий и терминов, начиная с самых простых и переходя к более сложным. Это помогает учащимся не перегружаться информацией и усваивать материал постепенно.

Регулярное повторение и использование знакомых терминов помогает учащимся лучше запоминать и усваивать новые понятия. Чем больше ученик сталкивается с определёнными терминами в разных контекстах, тем легче ему их запомнить. Повторение через игровые методики или практические занятия позволяет учащимся закрепить биологические понятия в их повседневной жизни. Для этого можно использовать карточки с терминами и их объяснениями, квизы и другие игровые формы. Включение всех учеников в процесс обучения означает, что важно не только упрощать терминологию, но и

быть внимательным к тому, чтобы терминология не исключала никого из образовательного процесса. Использование инклюзивного языка помогает уменьшить барьеры и делает обучение более доступным. Современные образовательные технологии могут существенно помочь в упрощении терминологии и обеспечении доступа к биологическому материалу для учащихся с ограниченными возможностями здоровья. Программы с увеличением шрифта или использование синтезаторов речи помогает ученикам с нарушениями зрения или слуха воспринимать информацию. Интерактивные платформы, такие как виртуальные лаборатории, позволяют учащимся с ограниченными возможностями здоровья активно участвовать в учебном процессе, а не быть ограниченными физическими барьерами. Для того чтобы учащиеся лучше воспринимали и усваивали сложные термины, важно активно вовлекать их в процесс обучения. Активные методы обучения, такие как обсуждения, ролевые игры, творческие проекты и лабораторные работы, помогают учащимся не только усваивать термины, но и применять их на практике. Простота и доступность терминологии в инклюзивном преподавании биологии имеют решающее значение для эффективного обучения учащихся с ограниченными возможностями здоровья. Упрощение языка, использование аналогий, визуальных средств и технологий помогает создать более доступный и понятный образовательный процесс для всех учеников. Важно, чтобы каждый ученик, независимо от его возможностей, мог понять и усвоить основные биологические концепты, что способствует созданию инклюзивной и поддерживающей образовательной среды [2].

Методические подходы к обучению

Одним из главных принципов при преподавании биологии учащимся с ОВЗ является индивидуальный подход. Учитель должен учитывать особенности каждого ученика, адаптируя материал и задания в зависимости от уровня подготовки, возможностей восприятия и потребностей ученика. Для этого рекомендуется использовать дифференцированный подход, где применяется разделение уроков на несколько уровней сложности, использование различных форм контроля знаний: помимо письменных заданий можно использовать устные экзамены, практические задания, тесты с визуальными подсказками.

Развитие критического мышления и научного подхода

Важной частью учебного процесса является не только усвоение знаний, но и развитие у учащихся критического мышления и навыков научного подхода. Метод проектов предусматривает создание проектов, где ученики самостоятельно исследуют биологические процессы или проводя эксперименты, что позволяет развить навыки самостоятельной работы. Вопросно-ответный метод: задавание вопросов, которые стимулируют детей к размышлениям и поиску решений. Главные преимущества инклюзивного образования (Рисунок 1).

Рисунок 1. Преимущества инклюзивного образования

Учителя биологии, работающие с детьми с ОВЗ, должны обладать не только педагогическими знаниями, но и психологическими навыками. Понимание того, как поддерживать учеников, мотивировать их, создавать атмосферу безопасности и принятия, имеет огромное значение. Эмоциональная поддержка необходима для работы с детьми на уровне их эмоциональных потребностей, чтобы они чувствовали себя уверенно и не боялись задавать вопросы. Психологическая подготовка предусматривает создание психологического климата, способствующего развитию уверенности и самооценки у учеников. Современные образовательные технологии играют ключевую роль в создании инклюзивной образовательной среды. Применение технологий, таких как специализированные программы для слабовидящих и слабослышащих детей, адаптированные электронные учебники, образовательные приложения, а также использование дистанционного обучения, помогает преодолеть многие барьеры в обучении. Для создания более доступного и понятного учебного процесса важно интегрировать мультимедийные ресурсы, такие как видеоматериалы, анимации, 3D-модели и виртуальные лаборатории. Это помогает учащимся лучше понять сложные биологические процессы. Технологии дистанционного обучения дают возможность обучать детей с ограниченными возможностями здоровья, которые могут иметь проблемы с посещением школы. Виртуальные классы и онлайн-ресурсы позволяют ученикам с разными физическими и психическими особенностями продолжать обучение на том же уровне, что и их сверстники [3].

Методика преподавания биологии учащимся с ограниченными возможностями здоровья требует комплексного подхода, включающего адаптацию содержания, использование специальных образовательных технологий и индивидуальных методов работы с каждым учеником. Важно, чтобы образовательная система предоставляла каждому ученику равные возможности для освоения биологии, развития критического мышления и научных знаний. Создание инклюзивной образовательной среды, где каждому ребёнку доступны равные шансы на образование, играет ключевую роль в

формировании общества, в котором уважаются права и возможности каждого человека.

Список использованной литературы

1. Биология: Человек. 8 класс: рабочая тетрадь к учебнику Д.В. Колесова, Р.Д. Маша, И.Н. Беляева «Биология. Человек. 8 класс» /Д.В. Колесов, Р.Д. Маш, И.Н. Беляев. – 5-е изд., стер. – М.: Дрофа, 2018. – 158 с.
2. Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования: главы из книги / пер. с англ. И.С. Аникеева, Н.В. Борисовой. – М.: Перспектива, 2011. – ISBN 987–5-903263–28–8.
3. Медникова М.С. Нормативно-правовые и методические основы организации учебного процесса по биологии с детьми с ограниченными возможностями здоровья / М. С. Медникова // Молодой ученый. — 2020. — № 28 (318). — С. 100-103.

УДК 68.37.31

ИНФЕКЦИИ ТОМАТОВ БАКТЕРИАЛЬНОЙ ПРИРОДЫ

Гайбуллаева М.У., Момбаева Б.Қ. PhD, и.о. доцента
Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

Түйін. Осы мақалада Жамбыл облысы аумағында қызанақ дақылдарында кездесетін бактериалды патогендердің таралу ареалын анықтауға бағытталған зерттеулер келтірілген. Мақалада қызанақ дақылдарын зақымдайтын патогенді микроагзалардың түрлік құрамын анықтау әдістері жинақталған. Зерттеу барысында молекулалық-генетикалық, фитопатологиялық және бактериологиялық әдістер қолданылды. Мақалада қызанақ егістіктері мен көшеттерін зерттеу, ауру ошақтарының пайда болу және таралу жылдамдығы (симптомдар сипаттамасымен бірге), зақымдану ошағы мен нақты қоздырғышты анықтау арасындағы өзара байланыс негізінде алынған зерттеу нәтижелері келтіріледі.

Summary. This article presents research aimed at identifying the distribution range of bacterial pathogens affecting tomato crops in the Zhambyl region. The article compiles methods for determining the species affiliation of pathogenic microorganisms that infect tomato plants. During the course of the study, molecular-genetic, phytopathological, and bacteriological methods were employed. The article provides research findings based on field surveys and observations of tomato plantings, the rate of emergence and spread of disease outbreaks (with a description of symptoms), and the relationship between the infection site and the identification of the exact pathogen.

Актуальность темы. Среди всех овощных культур, томаты являются одними из самых востребованных, выращиваемых круглый год и относящихся к источникам различных органических соединений. К числу химических соединений, что находятся в плодах томата, относятся: растворимые сахара, пектины, минеральные вещества (Na, Ca, Fe, P, Cl, K, Mg, Cu, S, Mn), витамины (В₁, В₂, В₃, В₅), каротиноиды, органические, фенолкарбоновые и жирные кислоты. Исходя из тенденций современного мира, плоды томата могут рассматриваться как натуральный источник антиоксидантов, которые благоприятно воздействуют на организм человека, защищая его от воздействия свободных радикалов [1]. Химический состав плодов томата выражен наличием сухого вещества (4,5-8%), одну половину которых занимают сахара (глюкоза и

фруктоза), а вторую половину клетчатка (0,85-1,6%) и органические кислоты (3,6-8,4%). Помимо сухого вещества, плоды имеют в своём составе минеральные вещества (до 0,5-0,6%), пектиновые вещества (до 0,2-0,3%), белки (0,7-1%), крахмал (0,08-0,3%). В плодах также можно обнаружить стеарины, сапонины (тритерпеновые сапонины), антоцианы и абсцизовую кислоту [1, 2]. Плоды данной культуры могут использоваться в различном виде. Их употребляют в свежем виде или перерабатывают в консервной промышленности в пюре, соусы и соки. Томаты можно мариновать и солить, что весомо повлияет на их вкусовые качества. Несмотря на большое значение в пищевом значении, плоды томатов в растёртом виде, могут использоваться в качестве бактерицидного средства из-за своей противомикробной активности [1, 6]. На территории Казахстана, площадь, занятая томатными культурами занимает второе место после капусты. В южной и юго-восточной части страны, где почвенно-климатические условия являются оптимальными для выращивания различных томатных культур, урожайность томата не может полностью удовлетворить потребности населения данных регионов, а также вывозиться в больших объёмах в северные части страны [2]. Одной из причин понижения урожайности томатов является ухудшение фитосанитарных норм в процессе посева (посадки). При данных обстоятельствах, особи могут быть подвержены инфекции бактериальной, вирусной или грибковой формы [2, 7]. По сводкам Л.Д. Казенас, на территории Казахстана зарегистрировано 28 заболеваний, которые поражают томатные культуры [3]. По мнению Г.П. Лопухиной, среди данных заболеваний большую часть занимают инфекции бактериального характера (бактериозы). Она описала 5 видов бактериальных возбудителей, которые распространены на территории республики [4]. Имеются данные, что до недавнего времени, некоторые бактериальные инфекции не были определены из-за их не изолированности в чистые культуры. Эти возбудители не прошли дальнейших анализов и тестов по идентификации. В настоящее время, работы А.А. Джаймурзиной относятся к одним из востребованных источников. Данный автор описал симптоматику для трёх видов бактериальных заболеваний: водянистая гниль стеблей, чёрная бактериальная пятнистость и бактериальный рак [5].

В условиях Казахстана, выращивание томатов может происходить несколькими путями. На территории южной и юго-восточной части страны, а также частично в центральных областях (где имеется чернозёмный грунт) выращивание происходит при помощи открытого грунта [6]. В холодные периоды, томаты выращиваются в закрытом грунте - теплицах (рис. 1, 2).

Рис.1, 2 Выращивание томатов в закрытом грунте

Данные методики благоприятны для возделывания этой культуры, но они также имеют благоприятные условия для вспышек патогенных микроорганизмов. На сегодняшний день, большая площадь под томатные культуры приходится на крестьянские и фермерские хозяйства (около 55-60%). На долю частных хозяйств, приходится примерно 35-40%, а доля сельскохозяйственных предприятий составляет наименьшую часть - около 9-10% [6, 8].

Результаты исследований: Бактериозы томатов достаточно многочисленны и у каждого вида бактерий имеется определённое действие на физиологические процессы растений. Данное действие может проявляться в определённой степени в зависимости от условий окружающей среды и состояния самого растения [6, 5]. На период 2021-2024 гг. в Таласском, Байзакском и Жуалинском районах были проведены исследования, которые показали распространённость различных сортов и видов томата в овощеводческих хозяйствах этих районов. Исследования были проведены на примере хозяйств Азамат, Ерлан, Жаннур и Кожай. При обследовании посевов и всходов, внимательно изучались и рассматривались участки с возможными очагами инфекций (Рис.3).

Рис. 3 Бактериальные поражения томатов

Из данных участков брались анализы для дальнейшего изучения природы инфекции и определения вида возбудителя. Основными показателями учёта поражённости были распространённость (P,%) и степень поражения бактериальными инфекциями (R,%). Оба показателя свидетельствуют о положении фитосанитарного состояния полей, а также определяют прямое действие патогенных микроорганизмов на растения. Вычисления проводятся по формуле P/R и значения полученных данных обозначаются в процентах. Результаты данных исследований показывают, что на период 2021-2024 гг. на территории овощеводческих хозяйств в районах Жамбылской области наибольшая степень бактериального заражения приходится на чёрную бактериальную пятнистость, чья распространённость в отдельные периоды составляла около 65%, а степень развития более 45%. Чуть меньшее значение имеет бактериальный рак, со степенью распространённости в 35% и со степенью развития в 17%. Незначительные показатели распространения были у водянистой гнили, чья степень развития (в зависимости от хозяйства) варьировалась в пределах 10-22%.

Симптоматика чёрной бактериальной пятнистости представляет собой появление мелких, вдавленных, коричневых пятен различной формы на стеблях, черешках, листьях, семядолях, которые быстро увеличивались в размерах и сливались между собой. На плодах данные пятна имели чёрный цвет, выпуклую структуру, которые окружены водянистой каймой. Вредность данной болезни заключается в снижении ассимиляционной поверхности, снижения урожайности, общего угнетения растения и порче плодов [7].

Не менее опасным заболеванием для томатных культур является бактериальный рак, чьим возбудителем является *Clavibacter michiganensis* subsp. *michiganensis*. Распространение данного заболевания в районах Жамбылской области оставляет 35% и степенью развития в 17%. Первые симптомы болезни проявлялись только спустя месяц после высадки на грунт (Рис. 4). В фазе бутонизации, симптомы проявлялись в виде медленного увядания растения [7, 1, 3]. Характерной особенностью этого заболевания является то, что растение поражалось с одной стороны, в то время как другая была здоровой (Рис. 5). В ходе изучения срезов поражённых частей растения, были видны потемнения сосудов. Поражение было видно на плодах к концу вегетации. Плоды имели неоднородную пигментацию, которая представляла собой белое пятно с потемнением в центре. Данная особенность называется "птичий глаз" и является характерной особенностью бактериального рака [8].

Рис. 4 Первые симптомы болезни

Рис. 5 Общее поражение томата

Возбудителем водянистой гнили является *Erwinia carotovorum* pv. *carotovorum*, чьё воздействие приводит к размягчению стеблей и плодов, а также окрашиванию поражённых частей в тёмно-коричневый цвет. Исходя из степени поражения, болезнь двигалась по стеблю, постепенно поражая листья и плоды. Поражение плодов начинается с плодоножки и к концу плодоношения заражала до 26% площади плода. Местами возникновения инфекции, являются ранения, при условии повышенной влажности [8, 4].

Важной мерой по предотвращению появления и распространения бактериальных заболеваний является наблюдение и выявление динамики заражения, условий образования очагов воспаления, а также условий, при которых очаги менее распространены или вовсе не появляются. Согласно наблюдениям, К.Н. Яцыниной, развитие бактериальной пятнистости зависит от метеорологических условий [9]. Данное заболевание могло активно распространяться в прилегающей территории Тараза, когда норма осадков в мае-сентябре значительно превышала средний многолетний показатель. Однако, при выпадении осадков в данном временном промежутке, чей показатель был немного меньше или равнялся среднему многолетнему показателю, заболевание не проявлялось [9, 2]. По наблюдениям К.Н. Яцыниной, при высадке рассады в грунт с высоким показателем присутствия патогенов, культуры были поражены с вероятностью в 85-100%. При росте и развитии в таких условиях, поражение плодов случалось в 50-70% случаев [9, 5, 7].

Список использованной литературы

- 1 Cazorla Perez-Garcia F.M. Bacterial diseases of tomato in southern Spain // Bull/ OEPP/-2000. -№2. - P351-356.
- 2 Сагитов А.О., Георгиади А.Г., Джаймурзина А.А. и др. Система защиты огурцов и томатов от вредных организмов в открытом грунте на юго-востоке Казахстана: рекомендации. – Алматы, 1988. - 15 с.
- 3 Казенас Л.Д. Болезни сельскохозяйственных растений Казахстана. – Алма-Ата: Кайнар, 1974. - 364 с.
- 4 Лопухина Г.Л. Болезни помидоров. - Алматы: Кайнар, 1966. – С.16.
- 5 Сагитов А.О., Джаймурзина А.А., Копжасаров Б.К., Есжанов Т.К. Амирханова Н., Низамдинова Г.К., Кочоров А.С., Айтбаев Т.Е., Исаков Н.С., Мананков М.Е. Защита овощных культур от вредителей, болезней и сорняков на юго-востоке Казахстана:

рекомендации.— Алматы: Казахский научно-исследовательский институт защиты и карантина растений, 2011. - 47с.

6 Shenge R.B. Mabagala Current status of bacterial -speck and -spot diseases of tomato in three tomato-growing regions of Tanzania//Journal Agricultural Extention and Rural Development. -2010.-Vol. 2, №5.

7 Указатель возбудителей сельскохозяйственных растений (по овощным культурам) / ред. Хохряков М.К. - Л., 1978. - Вып. 5. - 63 с.

8 Лазарева А.М., Быкова Г.А. Методические рекомендации по изучению бактериальных болезней томата и мерам борьбы с ними. – Санкт-Петербург, 2003. - С. 4-17.

9 Гришечкина Л.Д. Диагностика болезней овощных культур в теплицах //Защита растений. -2003. - №3. –С.45-50.

ОӘЖ 630.635

АҒАШ-БҰТА ӨСІМДІКТЕРІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ АЛУАНТҮРЛІЛІГІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ (ТҮРКІСТАН БОТАНИКАЛЫҚ БАҒЫ МЫСАЛЫНДА)

Егембердиев Е.Т.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қаласы, Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается биологическое разнообразие древесно-кустарниковых растений на примере Туркестанского ботанического сада. Проанализированы экологическое значение ботанического сада, ареалы распространения растений, разнообразие видов и их условия жизни. Описаны особенности флоры древесно-кустарниковых растений, растущих в Туркестанском регионе, а также их адаптация к климатическим и почвенным условиям. Исследование подчеркивает роль древесно-кустарниковых растений в поддержании экологического баланса, необходимость охраны природной среды и биоразнообразия. Кроме того, предложены научные подходы к обеспечению сохранения растений и важность мероприятий по охране природы.

Summary. The article examines the biological diversity of woody and shrub plants using the example of the Turkestan Botanical Garden. The ecological significance of the botanical garden, plant distribution areas, species diversity, and their living conditions are analyzed. The study describes the characteristics of the flora of woody and shrub plants growing in the Turkestan region, as well as their adaptation to climatic and soil conditions. The research emphasizes the role of woody and shrub plants in maintaining ecological balance, the need for the conservation of natural environments, and biodiversity. Furthermore, scientific approaches to ensuring plant conservation and the importance of nature protection measures are proposed.

Мақалада Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті қарамағындағы Ботаникалық бағында өсетін ағаш-бұта өсімдіктерінің 25 тұқымдасқа, 44 туысқа бірігіп, 76 түр кұрайтындығы баяндалған.

Ботаникалық бақ – өсімдіктерді зерттеп, оларды өсіру, ғылыми-зерттеу жүргізу, мәдени-ағартушылық қызметтерді атқару және практикалық білім беру мақсатында жұмыс істейтін ғылыми ұйым.

Онда әртүрлі тірі өсімдіктердің жинақталуы арқылы өсімдік түрлерінің алуан түрлілігі мен жергілікті флораның байлығын зерттеу жүзеге асырылады. Ботаникалық бақтардың негізгі мақсаты – өсімдіктердің түрлерін жан-жақты зерттеп, оларды жаңа ортаға енгізу (интродукциялау) [1].

Негізгі ғылыми бағыттары: жергілікті және сырттан әкелінген өсімдіктерді өсіру, жерсіндіру, олардың биологиясын, экологиясын және физиологиясын зерттеу, өсіп-өнуін бақылау. Сондай-ақ, республикамызда сиреп бара жатқан, жойылу қаупі төнген өсімдіктерді қолдан өсіріп көбейту, олардың биологиялық және экологиялық ерекшеліктерін зерттеу, сақтау және табиғи мекендеріне қайтару жолдарын іздеу. Ботаникалық бақ сонымен қатар қала, ауыл және елді мекендерді көгалдандыру, ғылыми-ағарту жұмыстарын жүргізу, өсімдіктердің пайдалы қасиеттерін анықтап, оларды адам қажеттіліктеріне пайдалану, сондай-ақ өсімдіктер әлемін қорғау және дамыту мақсатында қызмет атқарады [2].

Түркістан қаласында Ботаникалық бақ салудың негізгі екі мақсаты болды: бірінші, Оңтүстік Қазақстанның субаридты аймағында декоративті және жеміс-жидек өсімдіктерінің түрлерін зерттейтін ғылыми интродукциялық орталық құру, екінші, университеттің биология, экология және география мамандықтары бойынша оқу-өндірістік базасын ұйымдастыру [2]. 1993 ж. ҚР Премьер-министрінің өкімімен ежелгі Түркістан қаласында Халықаралық қазақ-түрік университеті құрамында жер көлемі 88 га құрайтын жаңа Ботаникалық бақ құру туралы қаулы шықты.

Ботаникалық бақты орналастыру 1994 жылы басталды. Бүгінгі күні ботаникалық бақтың коллекциялық фондында декоративті және жеміс өсімдіктерінің 76 түрі өседі. Олар 44 туыс пен 25 тұқымдасқа топтасқан [3].

Түркістан қаласы мен Түркістан аймағы Арал-Сырдария апат аймағы кері әсері тиіп отырған шұғыл континентальды климат жағдайына жатады.

Соңғы 50 жыл көлеміндегі орташа жылдық температура +1°C-қа жоғарыласа, ал жылдық жауын-шашын мөлшері 28 мм-ге төмендеген. Түркістан өңірінде жылдың 225 күнінде құрғақшылық мерзімі болады. Наурыз айынан бастап қараша айының ортасына дейін түскен жауын-шашынның мөлшерінен булану мөлшері артып, жердің жоғарғы қабаты түгелдей құрғай бастайды. Шаңтозаңды жел бірнеше айға дейін созылады. Жазда ауа температурасы 40-50 °C-қа жетіп, құрғақ ыстық жел - «керімсал», қыста суық жел - «қара суық» соғып, мұның барлығы тек өсімдіктерге ғана емес, жергілікті тұрғындарға да қолайсыз жағдай туғызады. Соның салдарынан жергілікті флора мен жеміс ағаштарының бағалы түрлеріне қосымша күтім жасау қажеттілігі туындайды [4].

Ботаникалық бақтар – өсімдіктерді зерттеу және көбейту мақсатында құрылған жасанды экожүйелер. Олар биологиялық алуантүрлілікті сақтаудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Мұндай бақтарда сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктерді өсіріп, табиғи мекендеу ортасын қалпына келтіру жұмыстары жүргізіледі. Зерттеу нәтижесінде ботаникалық бақтағы ағаш-бұта өсімдіктерінің түрлер саны анықталды. (1-кесте).

Кесте 1 – Ағаш-бұта таксондарының түрлер саны

Р/с	Тұқымдастар	Туыстар саны	Түрлер саны	Жалпы санынан % мөлшері
	Ағаштар			
1	<i>Betulaceae</i>	1	1	1,31

2	<i>Bignoniaceae</i>	1	1	1,31
3	<i>Fabaceae</i>	3	3	3,94
4	<i>Fagaceae</i>	1	1	1,31
5	<i>Salicaceae</i>	2	9	11,84
6	<i>Ulmaceae</i>	1	3	3,94
7	<i>Celtidaceae</i>	1	1	1,31
8	<i>Aceraceae</i>	1	2	2,63
9	<i>Tiliaceae</i>	1	1	1,31
10	<i>Eleagnaceae</i>	1	1	1,31
11	<i>Oleaceae</i>	1	1	1,31
12	<i>Rosaceae</i>	10	13	17,10
13	<i>Sapindaceae</i>	1	1	1,31
14	<i>Simarubaceae</i>	1	1	1,31
15	<i>Anacardiaceae</i>	1	2	2,63
16	<i>Moraceae</i>	1	2	2,63
	Бұталар			
17	<i>Berberidaceae</i>	1	2	2,63
18	<i>Fabaceae</i>	3	3	3,94
19	<i>Cornaceae</i>	1	2	2,63
20	<i>Caprifoliaceae</i>	1	1	2,63
21	<i>Sambucaceae</i>	1	2	2,63
22	<i>Saxifragaceae</i>	1	1	1,31
23	<i>Oleaceae</i>	3	5	6,57
	Қылқан жапырақтылар			
24	<i>Cupressaceae</i>	3	10	13,15
25	<i>Pinaceae</i>	2	6	7,89
	БАРЛЫҒЫ	44	76	

Көптеген өсімдіктер тұрақты суаруды қажет етеді. Алайда су тапшылығы мәселесі ботаникалық бақтарға қиындық туғызатындығы рас. Суару жүйесін жаңарту және тиімді әдістерді қолдану маңызды.

Ботаникалық бақта кездесетін күрделі мәселелерді жергілікті климатқа төзімді өсімдіктерді көбейту арқылы, зиянкестерге қарсы биологиялық әдістерді қолдану арқылы сонымен қатар суару жүйелерін жаңғырту және су үнемдеу технологияларын көптеп енгізу нәтижесінде шешуге болады. Фанерофиттердің биосферадағы орны ерекше. Талдау нәтижесінде бақ территориясында *Rosaceae* тұқымдасының 13 түрі, *Cupressaceae* тұқымдасының 10 түрі, *Salicaceae* – нің 9 түрі, *Pinaceae* тұқымдасының 6 түрі өсетіндігі анықталды.

Түркістан ботаникалық бағы — Қазақстанның оңтүстік аймағындағы бірегей флоралық қорды сақтаушы әрі зерттеуші мекеме болып табылады. Бұл бақтың экологиялық және ғылыми маңызы зор, себебі онда ағаш-бұта өсімдіктерінің көптеген түрлері жинақталған, соның ішінде Қазақстанның флорасына тән және экологиялық жағдайларға ерекше бейімделген өсімдіктер бар.

Түркістан ботаникалық бағында өсетін ағаш-бұта өсімдіктері, негізінен, осы аймақтың табиғи жағдайларына бейімделген түрлерден тұрады. Бақта

өсетін негізгі ағаш түрлері - терек, акация, шырша, қарағай және жеміс ағаштарының түрлері. Бұта өсімдіктері арасында әртүрлі жидек түрлері, соның ішінде таңқурай, қарақат және басқа да дәрілік өсімдіктер кездеседі.

Түркістан ботаникалық бағының флорасында өсімдіктердің биологиялық алуан түрлілігі айтарлықтай жоғары. Бұл жерде жергілікті және экзотикалық өсімдіктердің бірігуі табиғи экожүйені қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Осы алуан түрлілік ғалымдарға өсімдіктердің түрлері мен олардың арасындағы өзара қарым-қатынасты зерттеуге мүмкіндік береді.

Түркістан ботаникалық бағы аймақтағы экологиялық тепе-теңдікті сақтауда маңызды рөл атқарады. Ағаш-бұта өсімдіктері топырақтың эрозияға ұшырауын болдырмайды, ауа құрамын жақсартып, оттегімен қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, бұл өсімдіктер табиғатта басқа флора мен фауна үшін қолайлы тіршілік ортасын қалыптастырады. Түркістан аймағының климаттық жағдайлары - құрғақшылық және жоғары температура - ағаш-бұта өсімдіктерінің тіршілік етуіне үлкен әсер етеді. Түркістан ботаникалық бағына өсімдіктердің климаттық өзгерістерге бейімделген түрлері таңдалып отыр. Мысалы, акация және шырша сияқты өсімдіктер шөлейт жерлерде өсуге жақсы бейімделген.

Түркістан ботаникалық бағы флорасының биологиялық алуан түрлілігін сақтау, табиғат қорғау шараларын жүзеге асыру мақсатында ғылыми жұмыстар мен экологиялық зерттеулер жүргізіледі. Бұл жұмыстардың ішінде сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдіктер түрлерін қорғау, олардың өсу жағдайларын зерттеу, жаңа өсімдік түрлерін енгізу сияқты міндеттер бар.

Түркістан ботаникалық бағы - ағаш-бұта өсімдіктерінің биологиялық алуан түрлілігін сақтай отырып, экологиялық теңгерімді қамтамасыз етуге маңызды үлес қосады. Бұл орын өсімдіктердің экологиялық және экономикалық маңыздылығын зерттеп, табиғат қорғау шараларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Түркістан ботаникалық бағының флорасы зерттеушілерге әртүрлі өсімдіктердің өмір сүру жағдайлары мен олардың тіршілік ететін ортаға бейімделу ерекшеліктерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Аралбай Н.К., Иманбаева А.А. Актуальные вопросы интродукции растений в аридной зоне Современного Казахстана. В кн: «Атырау Алтай арасы – Қазақтың бай флорасы». Алматы, 2016.

2 Сихымбаев Ә.Е. Халықаралық қазақ – түрік университетінің ботаникалық бағы «Қазақстандағы интродукция ғылымының жаңа субъектісі» // Интродукция, сохранение биоразнообразия и зеленое строительства в условиях изменяющегося климата и антропогенного воздействия. Актау, 2022.

3 Сихымбаев Ә.Е., Егембердиев Е.Т., Шыңғысбекова Г.Т. Түркістан Ботаникалық бағына жерсіндірілген ағаш-бұталардың таксономиялық құрамы жайында. «Жоғары мектептердің ғылымы 2023» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция, 1 том. Шымкент, 2023. 419-423 б.

4 Сихымбаев Ә.Е., Сихимбаева С.М., Егембердиев Е.Т. Түркістан облысы дендрофлорасының түр құрамы // «ҚР территориясының шөлдену мәселелері және оларды

шешу жолдары» атты б.ғ.к., доцент Ә.Ә.Әметовтің 80 жылдығына арналған Халықаралық ғыл.-практ.конф., Алматы, 22.09.23.

ӘОЖ 632.7:634.11-155.75

КӘДІМГІ ӨРМЕКШІ КЕНЕНІҢ (TETRANYCHUS URTICAE KOCH.) «РЕД ДЕЛИШЕС» АЛМАСЫ СҰРЫПЫНДА ДАМУЫ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ КҮРЕС ШАРАЛАРЫ

Ермекқызы Ә., Ескермес З.

Карабаева А.А., “Биология” кафедрасының аға оқытушысы, магистр
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қаласы

Резюме. В данном исследовании рассматриваются биология и особенности развития обыкновенного паутиного клеща (Tetranychus urticae Koch.) на сорте яблони «Ред Делишес», а также эффективные меры борьбы с ним. Проведённые эксперименты показали, что Tetranychus urticae наносит значительный вред развитию яблони. В результате опытов была доказана высокая эффективность акарицидов Ортус, 5% к.с. и Зум, 11% к.э. в борьбе с этим вредителем. Ключевые слова: Tetranychus urticae биология, акарицид, организм, нимфа, температура, гнездо, меры борьбы.

Summary. This study examines the biology and developmental features of the common spider mite (Tetranychus urticae Koch.) on the Red Delicious apple variety, as well as effective control measures. Experiments have shown that Tetranychus urticae causes significant damage to the development of apple trees. As a result of the experiments, the high effectiveness of acaricides Orthus, 5% K.S. and Zoom, 11% K.E. in the fight against this pest has been proven. Keywords: Tetranychus urticae biology, acaricide, organism, nymph, temperature, nest, control measures.

Кіріспе. Зиянды организмдердің әсерінен әлемде 300 миллиард доллар көлемінде өнім жоғалып, өсімдік шаруашылығында өсірілген жалпы өнімнің 40%-ы жойылады.

Белгілі болғандай, Panonychus ulmi Koch., Bryobia redikorzevi Rekk., Tetranychus urticae Koch. сияқты көптеген өрмекші кенелердің түрлері едәуір зиян келтіреді. Олардың ішінде ең үлкен зиянды кәдімгі өрмекші кене келтіреді. Кәдімгі өрмекші кене «Ред Делишес» сұрыпындағы алма ағашына қатты зақым келтіреді. Зақымдалған алма ағашының жапырақтары алдымен сарғаяды, кейін қоңырланып, соңында түсіп қалады. Нәтижесінде алма ағашының өсуі тоқтайды, өнімділігі төмендейді, кейде ағаш құрғап кетуі мүмкін. Өрмекші кене қысты ағаш діңіндегі қабық астында, ағаш діңіндегі жарықтардың ішінде, арамшөп қалдықтарының астында, бұтақтардағы өркендердің жанында және бұтақтардың кейбір бөліктерінде топталып өткізеді. Бұл зиянкестер жеміс ағаштарының жапырақ жасушаларындағы шырынын сорып қоректенеді. Егер зиянкестерге қарсы шаралар дер кезінде жүргізілмесе, жапырақтар мен жемістер түсе бастайды [3].

Кәдімгі өрмекші кене Tetranychus urticae Koch. Кәдімгі өрмекші кене Орта Азияда дәнекті жеміс ағаштарының ең қауіпті зиянкесі болып табылады. Бұл зиянкестер кейбір жылдары өнімнің жартысынан астамын жойып жібере алады. Әдеби деректерге сәйкес, қалыпты жылдары өрмекші кене жалпы

өнімнің 6–10%-ын, ал кейбір жылдары 14%-ға дейін жойып жібереді.

Өнімділіктің төмендеуінен бөлек, өрмекші кене өнімнің сапасын да нашарлатады. Өрмекші кенемен зақымданған ағаштардың өнімділігі 20–30%-ға дейін төмендейді. Мұндай жемістердің тартымдылығы мен дәмі жоғалады, пішіні өзгереді, көлемі кішірейеді, ал ағаш жапырақтары түсіп қалады.

Кәдімгі өрмекші кене соя, жержаңғақ, маш, бұршақ, жүгері сияқты көптеген дақылдарға, сондай-ақ тұт, бидай және арпаға да зиянын тигізеді.

Өрмекші кене Ресейдің Еуропалық бөлігінің дала және орманды дала аймақтарында, Орта Азия, Қазақстан және Кавказ жерлерінде кең таралған. Ол сонымен қатар Еуропа мен Азияда да кездеседі. Алайда шетелдік елдерде Tetranychidae тұқымдасына жататын түрлердің жүйеленуі әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген, ал кейбір түрлердің географиялық таралуы көптеген аймақтарда анықталмаған.

Өрмекші кене – қарапайым көзбен көру қиын болатын өте кішкентай жәндік. Денесі сопақша пішінді, ұзындығы 0,3–0,6 мм, түсі көгілдір-сары. Қыстайтын аналықтары ашық қызыл түсті болады. Жұмыртқасының дөңгелек бетінде екі қара дақ бар. Личинкасы түссіз, үш жұп аяғы бар, ал жетілген түрі төрт жұп аяқты. Жазда өрмекші кененің түсі сарғыш, ал күздің соңында, ерте көктемде және қыста қызғылт немесе қызыл түске өзгереді.

Сурет 1. Кәдімгі өрмекші кене – *Tetranychus urticae* Koch. және зақымдалған алма ағашының жапырақтары

Өмірлік циклі. Өрмекші кененің аналығы ұяның төменгі жағына орта есеппен 140 жұмыртқа салады, бірақ бұл сан 600-ге дейін жетуі мүмкін. Жаз мезгілінде ауа райына байланысты 2–5 күнде, ал ерте көктемде 7–10 күнде жұмыртқалардан дернәсілдер шығады. Жаз бойы кене 12–18 ұрпақ береді, ал солтүстік аймақтарда бұл сан 14 ұрпаққа жетеді.

Ұрықтанған кене аналықтары қазан айының ортасында қыстауға кете бастайды, ал аталықтары қысқа дейін толығымен жойылады. Қыстауға кетер алдында кенелер қызыл түске боялып, қоректенуді тоқтатады. Күзде аналық кенелер қай жерде қоректенсе, сол жерде немесе жақын маңда (күлаған жапырақтардың астында, арамшөптердің тамыр мойнында, топырақ жарықтарында) қыстайды. Қыстап шыққан кенелер наурыз айында, шөптер көктеп, орташа тәуліктік температура 7°C-тан асқанда белсенді бола бастайды. Алдымен бүршіктермен қоректеніп, кейінірек жапырақтарға көшеді. Алғашқы ұрпақтар арамшөптерге қоныстанып, кейін арамшөптер жойылған соң ағаштарға ауысады. Жоғары температурада кенелердің көбею жылдамдығы артады.

«Ред Делишес», «Голден Делишес», «Рум Бют», «Джонатан» сияқты алма сұрыптары бұл кенелерге аса сезімтал болып табылады. Жұмыртқалары дөңгелек, диаметрі 0,1 мм, көгілдір түсті және айнадай мөлдір. Дернәсіл шықпас бұрын жұмыртқалар меруерт түстес болады. Дернәсілдің денесі жартылай дөңгелек пішінде, түсі жетілген кененің түсіне ұқсас. Ұзындығы 0,13–0,19 мм және үш жұп аяғы бар. Нимфалар дернәсілге ұқсас, бірақ төрт жұп аяғы бар, ұзындығы 0,13–0,35 мм. Жетілген өрмекші кенелер, нимфалар және дернәсілдер өсімдіктің шырынын сорып қоректенеді. Олар әдетте жапырақтың астыңғы бетінде өмір сүріп, өрмек ұяларын құрады және сол ұяда дамиды. Дернәсіл жұмыртқадан шыққаннан кейін 1–3 күнде түлеп, нимфаға айналады. 2–4 күннен кейін нимфалар қайта түлеп, аталық кенеге немесе екінші реттік нимфаға (дейтонимфа) айналады. Бұл нимфалар тағы 2–4 күннен кейін түлеп, аналық кенеге айналады. Осылайша, аталық кене екі даму кезеңінен өтсе, аналық кене үш кезеңнен өтеді, бұл оның дамуының ұзақ болуына себеп болады. Ауа райына байланысты жалпы даму мерзімі 8–30 күнді құрайды. Жаздың ортасында аталықтар 8–11 күнде, аналықтар 13 күнде жетіледі. Орта Азияда өрмекші кене жазда 12–18 ұрпақ, ал Қазақстанның оңтүстік аймақтарында 14 ұрпақ береді.

Аналық кене ұрықтанған жұмыртқалармен қатар ұрықтанбаған жұмыртқалар да салады. Ұрықтанған жұмыртқалардан аталық та, аналық та кенелер пайда болса, ұрықтанбаған жұмыртқалардан тек аталық кенелер шығады. Бұл зиянкес өте тез дамитыны соншалық, аздаған кенелер қысқа уақыт ішінде қауіпті деңгейге көбейе алады.

Олар өсімдіктердің жойылуына әкеледі. Атап айтқанда, бұл зиянкес жапырақтағы устье функциясын бұзады, жапырақ ұлпаларындағы су мөлшері азайтып, фотосинтез процесін тоқтатады. Жапырақтарда хлорофилл, көміртегі және, әсіресе, азотты заттардың мөлшері біртіндеп азаяды, нәтижесінде көміртегі мен азоттың жалпы арақатынасы артады.

Қыстаған кенелер өте қатты аязға төтеп бере алады, бірақ -29°C температурада толығымен жойылады.

Алғашқы ұрпақтар арамшөптерде, әсіресе далалық шырмауық, қау, сүттіген, тікен және қамыс сияқты өсімдіктерде дамиды. Өрмекші кене көптеген өсімдіктерге зиян тигізгенімен, астық тұқымдастарды қорек етпейді, тек шөпті өсімдіктердің кейбір түрлері, мысалы, сұлы шөп, жатаған бидайық, сорго сияқты өсімдіктерді зақымдайды.

Өрмекші кенелер көбінесе шөп қатты өскен немесе қатайған кезде егінге зиянын тигізеді. Әдетте, жол жиектеріндегі егістіктер көбірек зақымдалады, себебі өрмекші ұяларына бекітілген кенелер жауларынан осылай қорғанады. Кенелер жел және суару арқылы, сондай-ақ далалық жұмысшылардың киімдері мен құралдары арқылы таралады.

Кенелердің таралуына желдің әсері олардың өрмек жіптері мен зақымдалған жапырақтары арқылы жүреді. Жоғары температурада кенелердің шағылысу жылдамдығы артады. Қысқы температура қанша төмендесе де, бұл кейінгі көбеюге әсер етпейді. Кенелер үшін ең қолайлы температура $27-30^{\circ}\text{C}$,

ауаның салыстырмалы ылғалдылығы 35–50% аралығында[3].

Тәжірибе әдістемесі. Өсімдіктерді зиянкестерден қорғауға арналған инсектиакарицидтердің шаруашылық және экономикалық тиімділігі [1,4] әдістемесіне, ал биологиялық тиімділігі [2,5] формуласына негізделіп зерттелді.

Өсімдіктерді қорғау саласындағы мамандар пестицидтерді қолдануды барынша азайтуды талап етеді. Яғни, зиянкестердің әсерін ескере отырып, химиялық өңдеудің қажеттілігін анықтау керек. Біздің зерттеуімізде өрмекші кенемен күресудің тиімді жүйесін зерттеу жүргізілді.

Бұл тәжірибенің мақсаты – өрмекші кенеге қарсы ұсынылған жаңа инсектиакарицидтер мен акарицидтердің биологиялық тиімділігін салыстыру. Тәжірибеде әртүрлі химиялық кластарға жататын 5 препарат 10 нұсқада бақылаумен салыстырылып зерттелді. Тәжірибе үшін бірдей дәрежеде зарарланған алқап таңдалды. Әр нұсқа 3 рет қайталанып орындалды.

Зерттеу барысында 3–14 күндік бақылау жүргізілді, нәтижесінде бақылау нұсқасында кенелердің саны азаймағаны анықталды.

Зерттеу нәтижелері. Кенелердің жылдам көбеюін болдырмау үшін бақтарды шаңнан қорғау және ағаштарды үнемі сумен қамтамасыз ету маңызды. Бұтақтарды гүлдену кезеңінде хлорпирифос, абамектин немесе диазинон қосылған минералды майлармен өңдеу ұсынылады. Өсімдіктердің өсу кезеңінде әрбір жапырақта 10-нан астам тірі кене табылса, оларды абамектин, гезитиазокс, спиротетрамат, амитрас, бифентрин немесе пропаргит препараттарымен өңдеу қажет.

Өрмекші кенелердің табиғи жаулары – стеторус қоңызы (*Stethorus punctillum* Ws.), жыртқыш трипс (*Scolothrips acariphagus* Yakhont), ұсақ шыбын (*Acaroletes tetranychi* Kieff), *Orius* Wolf тұқымдас жыртқыш қандалалар және алтынкөзділер (*Chrysoridae*) олардың санын азайтуда үлкен рөл атқарады.

Өсімдіктерді қорғау саласындағы прогреске қарамастан, өнімнің айтарлықтай бөлігі әлі де зиянкестер мен аурулардың әсерінен жойылады. Өрмекші кене – тұрақты зиянкес және Қазақстанда кең таралған. Ол өсімдіктердің 248 түрімен қоректенеді, оның ішінде 173 арамшөп, 38 бұта және 37 мәдени өсімдік түрі бар.

Тәжірибе нәтижелері 1-диаграммада көрсетілген.

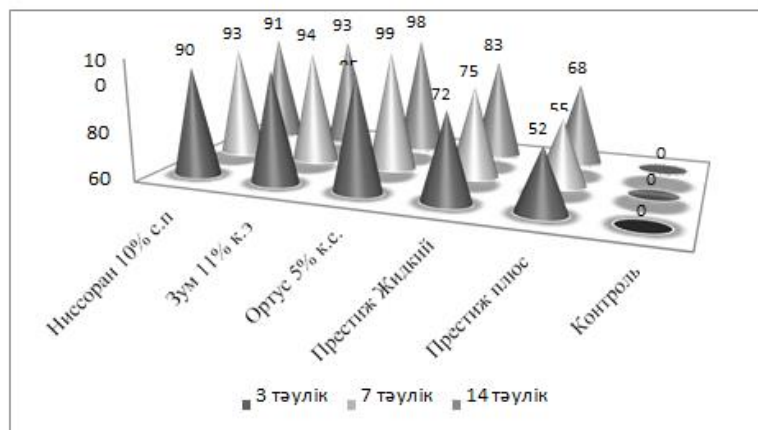

Диаграмма 1. Алма ағашындағы өрмекші кенеге қарсы кейбір акарицидтердің биологиялық тиімділігі (Рахмонов А., 2020)

Диаграммдан көрініп тұрғандай, **Ортус, 5 % с.к. және Зум, 11 % к.э.** препараттары зерттеудің 7-ші және 14-ші күндерінде басқа инсектиакарицидтік және акарицидтік препараттармен салыстырғанда ең жоғары тиімділік көрсетті.

Қорытынды. Қорытындылай келе, кәдімгі өрмекші кене (*Tetranychus urticae* Koch.) жапырақ жасушаларының шырынын сорып, ұлпаға зақым келтіреді, соның салдарынан алма ағашының дамуына едәуір зиян келтіреді. Ортус, 5 % с.к. және Зум, 11 % к.э. акарицидтері өрмекші кенеге қарсы жоғары биологиялық тиімділікке ие.

Список использованной литературы

1. Быстрая Г.В., Бербеков В. Н., Алхасов Э.Б. Основные направления экологизации интенсивной технологии выращивания яблони в садовых агроценозах Кабардино-Балкарии // Известия ТСХА. 2016. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-ekologizatsii-intensivnoy-tehnologii-vyraschivaniya-yablони-v-sadovyh-agrotsenozah-kabardino-balkarii> (дата обращения: 14.04.2022).
2. Ажбенов В.К. Защита растений в республике Казахстан: Фитосанитарное состояние, технологии, перспективы. С.3-9.
3. Каширская Н.Я., Кочкина А.М. Направления экологизации защиты растений яблони от вредителей и болезней//СССК. 2020. №1-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/napravleniya-ekologizatsii-zaschity-rasteniy-yablони-ot-vrediteley-i-bolezney> (дата обращения: 28.11.2021).
4. Рябчинская Т. А., Харченко Г. Л. Экологизированная стратегия защиты плодовых и ягодных культур//Защита и карантин растений. 2008. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologizirovannaya-strategiya-zaschity-plodovyh-i-yagodnyh-kultur> (дата обращения: 27.11.2021).
5. Искендинова Р.А., Мейрханова А.С. Экологизированная система защиты яблоневого сада от плодовой гнили (*Laspeyresia pomonella* L.) 2016. http://www.rusnauka.com/3_SND_2016/Agricole/1_207855.doc.htm

ОӘЖ 37.03

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Есенбекова А.Ш., Нуркешов Б.Б.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В этой статье подчеркивается важность системы инклюзивного образования в преподавании биологии

Summary. This article highlights the importance of an inclusive education system in teaching biology.

Білім беру жүйесі барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктер жасауды мақсат еткен инклюзивті білім беру принциптеріне негізделуі керек.

Әрбір бала, оның ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім алу құқығына ие. Биология пәні табиғат заңдылықтарын, тірі ағзалар әлемін, экологияны және ғылыми зерттеу әдістерін қамтитын пән болғандықтан, инклюзивті білім беру оның оқытылуында маңызды рөл атқарады.

Бұл мақалада биологияны оқытудағы инклюзивті білім беру жүйесінің маңыздылығы мен оның ерекшеліктері қарастырылады.

Инклюзивті білім беру жүйесі – бұл әртүрлі қажеттіліктері бар оқушыларға бірдей жағдайлар жасау үшін оқу процесін түрлендіруге бағытталған жүйе. Биология пәні арқылы барлық оқушыларға табиғаттағы өмір заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік беріледі.

Әсіресе, ерекше қажеттіліктері бар балалардың да осы білімді алуына жағдай жасау маңызды. Инклюзивті білім беру биологияны оқыту кезінде әрбір оқушының қажеттіліктеріне қарай бағдарламаны, оқыту әдістерін және бағалау тәсілдерін бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл оларға білім алу барысында өздерінің күш-жігерін көрсете алатын орта құрады [1].

Әртүрлі оқушылардың оқу стилдері мен қажеттіліктеріне сәйкес әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану өте маңызды. Инклюзивті білім беру жүйесі биология пәнін оқытуды тек дәстүрлі әдістермен ғана шектемейді, сонымен қатар көрнекі, аудио, тәжірибелік әдістер мен топтық жұмыстарды қолдану арқылы білім алушылардың түсіну деңгейін арттырады.

Мысалы, ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін визуалды және тактильді әдістер тиімді болуы мүмкін. Ал кейбір оқушылар үшін тәжірибелік жұмыстар мен эксперименттер арқылы биологияны үйрену оңайырақ болады [2].

Инклюзивті білім беру барлық оқушыларға өзара әрекеттесу және әлеуметтік қатынастарды қалыптастыру мүмкіндігін береді. Биология сабағы – табиғат, экология, тірі ағзалар туралы ақпарат берумен қатар, адамның қоршаған ортаға әсері туралы түсінік қалыптастыратын пән. Инклюзивті тәсіл балалардың өзара әрекеттесуін, бір-бірін құрметтеуін және қолдау көрсетуін арттырады. Әртүрлі оқушылардың бір сыныпта оқу барысында олар бір-бірін түсінуге және әлеуметтік қатынастарды нығайтуға үйренеді. Бұл өз кезегінде олардың әлеуметтік және эмоционалдық дамуында маңызды рөл атқарады.

Биология пәні ғылыми зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Инклюзивті білім беру жүйесі оқушылардың ғылыми тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі, себебі әрбір оқушы өз мүмкіндіктеріне қарай тапсырмаларды орындап, зерттеу жүргізуге белсене қатыса алады. Мұндай оқыту әдістері оқушылардың аналитикалық ойлауын дамытады, оларды табиғат пен әлемді тереңірек түсінуге жетелейді. Сонымен қатар, ерекше қажеттіліктері бар оқушыларға да ғылыми ойлау мен зерттеу әдістерін игеруге мүмкіндік беріледі [3].

Инклюзивті білім беру оқыту процесін әрбір оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімдейді. Биология пәнінде оқу бағдарламасы оқушылардың білім алу деңгейі мен қабілеттеріне сәйкес келуі керек. Мұның арқасында, барлық балалар, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар, биологияның маңызды аспектілерін меңгере алады. Мысалы, кейбір балаларға тақырыпты түсіну үшін қосымша уақыт немесе көмек көрсету қажет болуы мүмкін, ал басқалары үшін күрделі материалды қысқаша түрде түсіндіру тиімді болуы мүмкін.

Биологияны оқытудағы инклюзивті білім беру жүйесінің маңызы зор. Бұл жүйе әрбір оқушыға өз мүмкіндіктеріне қарай білім алу жолын ұсынады, оқушылардың табиғат туралы ғылыми білімдерін тереңдетеді, оларды сын тұрғысынан ойлауға үйретеді. Әртүрлі оқушыларды біріктіріп, оларды ортақ мақсатқа жұмылдырып, бір-біріне қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беру жүйесі барлығына тең мүмкіндіктер жасап, жеке қажеттіліктерді ескеріп, биология пәнін тиімді әрі әділ түрде оқытуға жағдай жасайды. Қоғамда теңдік пен толеранттылықты қалыптастыру үшін бұл жүйенің маңызды рөлі бар [4].

Мақалаңызға қосымша ретінде биологияны оқытудағы инклюзивті білім беру жүйесінің маңыздылығы мен өзекті мәселелерін әрі қарай толықтыра отырып, ғылыми негіздер мен нақты әдіс-тәсілдерді сипаттауға болады. Мұнда инклюзивті білім беру жүйесінің даму тарихы, нақты оқу әдістері, олардың тиімділігі, сондай-ақ практикалық мысалдар келтіру пайдалы болады. Төменде мақалаңызға қосымша ретінде қолдануға болатын бөлімдер ұсынылады:

Инклюзивті білім беру жүйесі әлемде әр түрлі кезеңдерде дамыған. XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында білім беру жүйесіне ерекше қажеттіліктері бар балаларды интеграциялау идеясы кеңінен қолданыла бастады. Бұл үдеріс білім беру саласындағы халықаралық ұйымдардың, соның ішінде ЮНЕСКО-ның (Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет мәселелері бойынша ұйымы) ұсыныстары мен бағдарламалары арқасында жедел дамыды.

Инклюзивті білім берудің негізгі мақсаты – ерекше қажеттіліктері бар балаларды қоғамнан оқшауламай, оларды жалпы білім беру мекемелерінде оқыту. Бұл тұжырымдама, өз кезегінде, білім беру мазмұнының барлығына қолжетімді болуын талап етеді.

Биология пәні табиғат пен тірі ағзалар туралы терең білім беретін пән ретінде инклюзивті білім берудің маңызды бөлігі болып табылады. Әртүрлі оқыту әдістерін қолдану арқылы биология пәнін барлығы үшін қолжетімді ету мақсатында әр түрлі тәсілдер қарастырылады.

Әртүрлі оқу қабілеттері бар балалар үшін биологияны оқыту кезінде көрнекілік құралдары өте маңызды. Мысалы, видеоматериалдар, анимациялар мен иллюстрациялар биологияның күрделі тақырыптарын түсінуге көмектеседі. Әрбір оқушының жеке қажеттілігіне сәйкес, мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы оқыту процесін тиімді әрі қызықты етуге болады.

Инклюзивті білім беру кезінде әрбір оқушыға жеке тапсырмалар беріледі, мысалы, ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар немесе көмекші құралдар пайдалану. Биологияны оқытуда зертханалық жұмыстар, тәжірибелер мен интерактивті тапсырмалар оқушылардың назарын аударуға көмектеседі [5].

Инклюзивті білім беру жағдайында топтық жұмыстар оқушылардың өзара қарым-қатынасын дамытуға, қоғамдастық сезімін қалыптастыруға және оқыту процесін жеңілдетуге ықпал етеді. Топтық жұмыстар барысында оқушылар биология бойынша тапсырмаларды бірге шешіп, әрқайсысы өз қабілеттеріне қарай үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құдиярова, Г.Ш. 2017. Инклюзивті білім беру: теориясы мен тәжірибесі. Алматы: Қазақ университеті.
2. Шарманова, М.Р. 2019. Биологияны оқыту әдістемесі. Астана: Фолиант баспасы.
3. Ғабдуллина, Б.Х. 2018. Инклюзивті білім беруді дамыту жолдары. Оқу құралы. Алматы: Білім.
4. Байтенова, С.Е. 2020. Инклюзивті білім беру жүйесінде оқыту процесін ұйымдастыру. Павлодар: ҚазПИ баспасы.
5. Мұхаметқали, А.М. 2021. Әр түрлі оқушыларды биология пәні бойынша оқытуда инклюзивті тәсілдерді қолдану. Алматы: Білім баспасы.

ОӘЖ 502.1:37.012.7:371.335.6

БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Әсен А.Б.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Данная статья посвящена методам формирования экологической грамотности посредством биологического образования. В условиях современных экологических проблем, таких как изменение климата, утрата биоразнообразия и загрязнение окружающей среды, важность формирования экологической сознательности у подрастающего поколения становится неоспоримой. В статье рассмотрены различные методы, способствующие развитию экологической грамотности, такие как использование практических проектов, экологических экскурсий, роль педагогического подхода.

Summary. This article is devoted to the methods of formation of environmental literacy through biological education. In the context of modern environmental problems such as climate change, loss of biodiversity and environmental pollution, the importance of developing environmental awareness among the younger generation is becoming undeniable. The article discusses various methods that contribute to the development of environmental literacy, such as the use of practical projects, environmental excursions, and the role of a pedagogical approach.

Экологиялық мәселелер қазіргі қоғамда ерекше маңызға ие болып отыр. Жер бетінде тіршілік ету үшін қажетті табиғи ресурстардың сарқылуы, климаттың өзгеруі, биоәртүрліліктің жоғалуы, табиғи апаттардың көбеюі сияқты экологиялық проблемалар бүкіл әлемнің назарын аударуда. Бұл проблемаларға тиімді шешімдер табу үшін, жас ұрпақты экологиялық сауаттылыққа тәрбиелеу қажет. Биологиялық білім беру осы процесте басты рөл атқарады, өйткені ол оқушылардың табиғат пен экосистемаларды түсіну қабілеттерін дамытады. Сонымен қатар, экологиялық сауаттылықты қалыптастыру адамның жауапкершілігін арттырып, қоғамда экологиялық мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік береді [1].

Экологиялық сауаттылық - бұл адам мен қоршаған ортаның өзара байланысын түсіну және табиғаттың тепе-теңдігін сақтау бойынша білім мен дағдыларды меңгеру. Экологиялық сауаттылықты қалыптастыру оқушылардың табиғатпен өзара іс-қимылда жауапкершілікпен әрекет етуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, экологиялық сауаттылық адамдарды табиғи ресурстарды үнемді пайдалануға, табиғатты қорғауға және экологиялық таза технологияларды қолдануға бағыттайды.

Биология пәні экологиялық сауаттылықты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, себебі ол экосистемалар, биологиялық алуан түрлілік, табиғаттың заңдылықтары мен табиғи процестер туралы терең түсінік береді. Биология арқылы оқушылардың экологиялық мәселелерге деген көзқарасын өзгерту және оларды табиғатқа деген құрмет пен жауапкершілік сезіміне тәрбиелеу мүмкіндігі туындайды.

Табиғи процестерді зерттеу: Биология сабағында экосистемалар мен биосфераның жұмыс істеу принциптерін зерттеу оқушыларға табиғаттың тепе-теңдігін және оның бұзылуының салдарын түсінуге көмектеседі [2].

Табиғат қорғау мәселелері: Оқушыларды қоршаған ортаны қорғау мәселелерімен таныстыру (мысалы, табиғи ресурстарды үнемдеу, климаттың өзгеруі, биоәртүрліліктің жоғалуы) экологиялық сауаттылықты арттыруға ықпал етеді.

Экожүйелердің өзгеруі мен адамның әсері: Биология арқылы экожүйелердің қалай өзгередінін және адамдардың экологиялық процестерге әсерін түсіндіру арқылы экологиялық жауапкершілікті дамытуға болады.

Сурет 1. Оқу үрдісінде экологиялық білім мен тәрбие беру

Оқушыларды экологиялық мәселелерді шешуге бағытталған практикалық жұмыстар мен жобаларға тарту — экологиялық сауаттылықты қалыптастырудың тиімді әдісі. Бұл әдіс оқушыларды табиғатпен тығыз байланыстырып, оларға табиғатты қорғау бойынша нақты іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мысалы:

Экологиялық жобалар: Мектеп ауласында ағаш отырғызу, қоқыс өңдеу шараларын ұйымдастыру, суды үнемдеу бойынша жобалар жасау.

Экологиялық экскурсиялар мен дала жұмыстарын ұйымдастыру: Табиғат қорғау шараларын тәжірибе жүзінде көрсету арқылы оқушылардың

экологиялық білімдерін арттыру. Мысалы, орманға экскурсия жасау немесе қоршаған ортада экологиялық бақылау жұмыстарын өткізу.

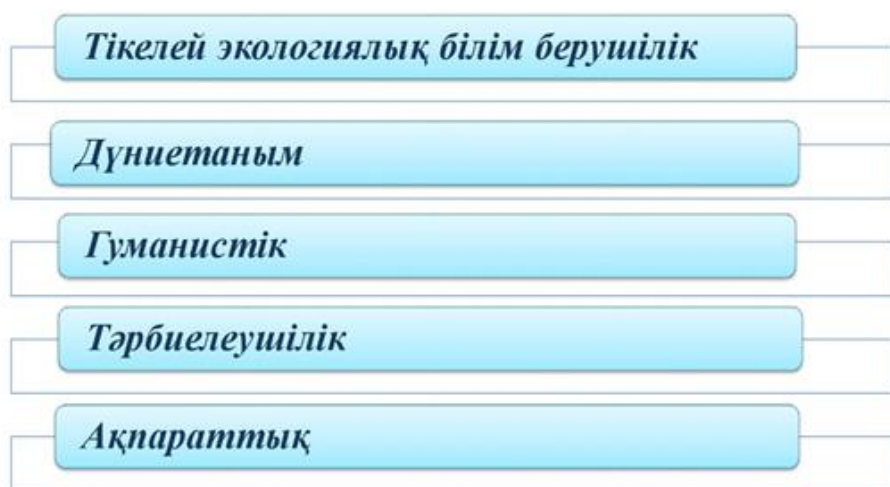
Жасыл технологиялар мен қайта өңдеуді үйрету: Жасыл технологиялар мен қайта өңдеу технологияларын енгізу арқылы оқушыларды экологиялық таза өмір салтына үйрету [3].

Сабақ барысында экологиялық мәселелерді талқылау үшін интерактивті әдістерді қолдану тиімді. Бұл әдіс оқушылардың экологиялық сауаттылығын арттыруда өте маңызды, өйткені ол білімді тек теориялық түрде емес, практикалық тұрғыда меңгеруге мүмкіндік береді.

Рөлдік ойындар мен дебаттар: Оқушыларды экологиялық мәселелерді талқылауға тарту, әртүрлі рөлдерге бөліп, экологиялық жауапкершілік туралы пікірталастар ұйымдастыру.

Мультимедиялық ресурстар: Видеоматериалдар, графикалық иллюстрациялар, анимациялар арқылы экологиялық процестер мен мәселелерді көрсету.

Биология пәнінің мұғалімі экологиялық сауаттылықты қалыптастыруда негізгі тұлға болып табылады. Мұғалімнің сабақта экологиялық мәселелерді дұрыс түсіндіре білуі, оқушыларға мотивация беріп, оларға экологияны зерттеуге деген қызығушылықтарын арттыру маңызды. Педагогикалық тәсілдер оқушылардың табиғатқа деген көзқарасын қалыптастыруға, олардың экологиялық сауаттылығын арттыруға бағытталуы тиіс.

Сурет 2. Экологиялық білім берудегі функциялар

Биологиялық білім беру арқылы экологиялық сауаттылықты қалыптастыру — бұл қоғамның экологиялық мәдениетін арттырудың және болашақ ұрпақты табиғатты қорғауға бағыттаудың маңызды құралы. Биология пәні арқылы оқушылар экологиялық мәселелерді терең түсініп, оларды шешу жолдары мен табиғатты қорғаудың қажеттілігі туралы білім алады. Бұл білім мен дағдылар тек жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл қоғамның экологиялық жауапкершілігін арттыруға септігін тигізеді. Әрбір адам экологиялық сауаттылықты меңгеріп, қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарау арқылы тұрақты дамуға үлес қоса алады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ибрагимова Г.К. Экологиялық білім беру мәселелері. – Алматы, 2010.
2. Құрманов С.Қ. Биология және экология. – Алматы: Білім, 2015.
3. Мұқанова Р.Ж. Биологиялық білім беру арқылы экологиялық мәдениетті қалыптастыру. – Астана, 2018.
4. Сарсенбаев К.А. Экологиялық сауаттылықты арттырудың педагогикалық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2017.

УДК 467.38

ИЗУЧЕНИЕ СОСТАВ ЖИДКИЙ ФРАКЦИИ ОТХОДА, ВЫДЕЛЕННОГО ИЗ СЕПАРАТОРА-6401 ШУРТАНСКОГО ГАЗОХИМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

Жамолов М., Махмадалиева О.

Шахрисабзский государственный педагогический институт

Түйін. Тезисте Шуртан газ-химия кешенінің С-6401 сепараторынан бөлініп алынған қалдықтың сұйық фракциясының құрамы зерттеу нәтижелері сипатталған.

Түйінді сөздер: ШГХК, табиғи газ, 6401-сепаратор, қалдықтарды қайта өңдеу.

Summary. In the thesis the results of a study of the composition of the liquid fraction of the deposit, taken from the separator-6401 of the Shurtan gas chemical complex are presented.

Keywords: SHGCC, natural gas, 6401- separator, waste treatment

Отходы нефтегазовой отрасли и побочные продукты нефтепереработки, как правило, представляют собой разнородные по своему химическому составу, фазовому состоянию и физико-химическим (физико-механическим) свойствам сложные многокомпонентные смеси веществ. Поэтому они являются одним из наиболее технически сложных объектов переработки. Это обуславливает сложность разработки классификации данного вида отходов. Поэтому разработка комплексной классификации отходов нефтегазовой отрасли и побочных продуктов нефтепереработки является актуальной задачей [1].

Отходы 6401- сепаратора (А) очищали в несколько этапов, сначала смесь фильтровали так, чтобы черная маслянистая твердая часть (В) оставалась на фильтре, а жидкая часть (D) пропусклась через фильтр. Фильтрат (D) осаждали и разделяли на два слоя, маслянистая часть представляла собой органический слой, состоящий в основном из смеси жидких углеводородов (F), а нижняя часть - вода (E). Органический слой сушили Na_2SO_4 , перегоняли и получали 3 фракции с температурой кипениям 65-100 °С, F-1, 100-130 °С, F-2 и T> 130 °С. F-3. Черное маслянистое вещество (B) сушили и получали порошкообразное черное вещество (C).

Состав фракций (F-1, F-2, F-3) полученных перегонкой жидкого маслянистого слоя изучен методом хромато-масс спектроскопии и найденные вещества имеют следующие молекулярные массы. (Таблица 1)

Газовый хроматограф, сопряженный с тройным квадрупольным масс-спектрометром фирмы Thermo Fisher Scientific (США).

Условия хроматографии: колонка капиллярная (0.2 μ м х 0.25 мм х 30 м), импрегнированная 5%-ным бифенилдиметилсилоксаном;

- газ-носитель гелий;

- поток 1 мл/мин.

- температура термостата колонок - 280°C со скоростью 20°C/мин - температура инжектора и масс-спектрометрического детектора- 250°C -объем вкола 1 мкл в режиме с делением (split) потока 1/5.

- метод ионизации -электронный удар при 70 eV.

Регистрацию хроматографического профиля проводили с помощью программы X Calibur в интервале масс m/z 50-1500.

Таблица 1. Молекулярные массы фракций (F-1, F-2, F-3), полученных перегонкой жидкого маслянистого слоя

F1		F2		F3	
№	Mr	№	Mr	№	Mr
1	74,12	1	112,13	1	398,39
2	234,13	2	92,06	2	372,38
3	218,18	3	142,08	3	380,44
4		4	128,01	4	352,41
5		5	282,26	5	324,38
6		6	142,08	6	310,36
7		7	156,19	7	310,36
8		8	134,11	8	296,34
9		9	120,09	9	296,34
10		0	120,09	10	282,33
11		11	106,08	11	282,33
12		12		12	268,31
13		13		13	268,31
14		14		14	254,3
15		15		15	282,33
16		16		16	254,3
17		17		17	226,27
18		18		18	240,28
19		19		19	282,33
20		20		20	226,27
21		21		21	212,25
22		22		22	132,09

Таким образом, сточные воды очистных сооружений 6401 Шуртанского газо-химического комплекса были разделены методом фильтрации. Органическая часть была разделена на несколько фракций и методом масс-спектрометрии был изучен состав очищенных веществ.

Список использованной литературы

1. Пименов А.А., Быков Д.Е., Васильев А.В. О подходах к классификации отходов нефтегазовой отрасли и побочных продуктов нефтепереработки. // Вестн. Самар. гос. техн. ун-та. сер. технические науки. 2014. № 4 (44). С. 183-190.
2. Azmiddin o'g, Jamolov Ma'murjon. "GIDROLIZ (ORGANIK VA ANORGANIK GIDROLIZLAR)." Научный Фокус 1.2 (2023): 44-48.
3. Дияров И.Н. Химия нефти. Руководство к лабораторным занятиям: Учеб. пособ. для вузов/ И.Н. Дияров, И.Ю. Батуева, А.Н.Садыков, Н.Л. Солодова -Л.: Химия, 1990.-240 с.
4. Ахметов С. А. Технология глубокой переработки нефти и газа: Учеб пособ для вузов. Рец: каф.химии и технологии ТюмГНГУ д-р техн. наук., профессор Э.Г. Теляшев. - Уфа: Гилем, 2002.-672 с

ӘОЖ 378:37.02

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕР

Жигитеков Т.А., Бутаев М.Д.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В этой статье рассматриваются основные гендерные стереотипы, возникающие при преподавании биологии.

Summary. This article examines the main gender stereotypes that arise when teaching biology.

Білім берудегі гендерлік аспектілер, соның ішінде биологияны оқыту мәселесі қазіргі білім беру жүйелерінде маңызды бола түсуде. Гендерлік теңдік, инклюзивтілік және стереотиптерді жою барлық оқушылардың әділ және тиімді оқуын қамтамасыз етудің маңызды міндеттері болып табылады. Бұл мақалада биологияны оқыту кезінде пайда болатын негізгі гендерлік стереотиптер, сондай-ақ білім беру процесінде инклюзивті тәсіл арқылы оларды жеңу жолдары қарастырылады.

Биология, көптеген басқа пәндер сияқты, оқу пәндері мен болашақ мамандықты таңдауға әсер етуі мүмкін гендерлік стереотиптерден тыс қалмайды. Мысалы, ұлдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына көбірек бейім екендігі туралы тұрақты пікір бар, ал қыздар күтім мен тәрбие контекстінде медицина мен биологияға көбірек көңіл бөледі. Бұл стереотиптер оқушылардың болашақ жолын таңдауын шектеп, олардың әлеуетінің дамуына кедергі келтіруі мүмкін. Мектептегі биология курстарында репродуктивті жүйенің тақырыбы көбінесе біржақты болып көрінеді, бұл гендерлік стереотиптерді күшейтуі мүмкін. Жыныстың биологиялық аспектілерін оқыту көбінесе әйелдердің физиологиясына бағытталған (мысалы, етеккір циклі немесе жүктілік контекстінде), биологиялық процестегі ерлердің рөлі (мысалы, көбею немесе гормоналды өзгерістер контекстінде) жеткілікті түрде ұсынылмауы мүмкін. Бұл әйелдердің отбасы мен қоғамдағы рөлі туралы стереотиптерді күшейтіп, студенттердің өз денесі мен жыныстық айырмашылықтары туралы түсініктерін шектеуі мүмкін [1].

Гендерлік стереотиптерді биологияны оқытудың әлеуметтік контекстіне де енгізуге болады. Мысалы, "ұлдар логикалық есептерді жақсырақ шешеді" және "қыздар эмоционалды және эмпатияны жақсы қабылдайды" деген пікірталастар оқушыларда олардың биологиялық ерекшеліктері физикалық ғана емес, ақыл-ой қабілеттерін де талап етеді деген жалған түсініктерді қалыптастыруы мүмкін. Бұл көбінесе сыныптағы теңсіздікке әкеледі, оқушылардың, әсіресе ғылыми көзқарас мәселелеріне онша сенімді емес қыздардың сенімділігі мен мотивациясын төмендетеді.

Гендерлік стереотиптерді болдырмау үшін биология мұғалімдері инклюзивтілікті ескере отырып оқытуға жақындауы керек. Бұл биологиялық фактілерді біржақтылықсыз ұсынуды қамтиды. Мысалы, жыныстық көбею және көбею бөлімін осы процестердегі әйелдер мен ерлердің тең рөлі мен жауапкершілігіне баса назар аудару арқылы қайта өңдеуге болады. Биология тек "әйелдік" және "еркектік" функциялар туралы дәстүрлі идеялармен шектелмей, өмірдің әртүрлі формалары мен нұсқаларын қамтитынын көрсету маңызды. Биологияда жыныстың екілік тұжырымдамасын (ерлер мен әйелдер) ғана емес, сонымен қатар интерсекс адамдар сияқты гендерлік сәйкестіктердің әртүрлілігін қарастыру маңызды. Бұл әсіресе биологияны оқыту контекстінде маңызды, сондықтан студенттер биологиялық жыныстың қоғамдағы дәстүрлі қабылдаудан гөрі әртүрлі болуы мүмкін екенін түсінеді. Талқылауларды екі жынысқа дейін қысқартудың орнына, гендерлік сипаттамалардың кең ауқымын зерттеуге және биологиялық әртүрлілікке баса назар аударуға болады. Оқытудың инклюзивтілігін арттыру үшін барлық жыныстар мен гендерлік рөлдерге қатысты мысалдарды қолдану маңызды. Табысты әйел ғалымдардың, биологтардың, сондай-ақ ер ғалымдардың мысалдарын келтіру студенттерді жынысына қарамастан одан әрі оқыту мен зерттеу жұмыстарына ынталандыруы мүмкін. Сондай-ақ, ғылыми жетістіктер мен жаңалықтар белгілі бір адамдар тобына ғана емес, олардың жынысына қарамастан барлық адамдардың күш-жігерінің нәтижесі екенін атап өту маңызды. Инклюзивті тәсілдің маңызды бөлігі оқушылардың сыни ойлауын дамыту болып табылады. Биологияны оқыту гендерлік стереотиптерді талдауға және оларды жеңуге ықпал ететін тапсырмаларды, талқылауларды және жобаларды қамтуы керек. Оқушылар ғылым мен қоғамдағы гендерлік стереотиптерді зерттеуге қатыса алады, сонымен қатар биологиялық ғылымдар ескірген түсініктерді жоюға қалай көмектесетінін зерттей алады [2].

Гендерлік тәсілді оқу материалдарына біріктіру барлық оқушылар жынысына немесе гендерлік сәйкестігіне қарамастан өздерін тең және құнды сезінетін инклюзивті білім беру ортасын құрудағы маңызды қадам болып табылады. Биологияны оқыту контекстінде бұл әсіресе маңызды, өйткені пән дәстүрлі түрде белгілі бір стереотиптерге ұшыраған гендерлік айырмашылықтарды, көбеюді, анатомияны және физиологияны зерттеуді қамтиды. Гендерлік тәсілді оқу материалдарына қалай біріктіруге болатынын қарастырыңыз. Оқулықтар мен басқа да білім беру материалдары гендерлік стереотиптерді жою мақсатында қайта қаралуы тиіс. Мысалы, биологиялық

процестердің сипаттамасы (жыныстық көбею, көбею, даму) көбінесе тек бір жағына — әйелге бағытталған. Оқулықтар екі жынысты да биологиялық процестердің тең қатысушылары ретінде ұсынуы маңызды. Ерлер мен әйелдер физиологиясының өзіндік ерекшеліктері мен организмдердің өмірлік циклдерінде маңызды рөл атқаратындығына назар аудару керек. Репродукция бөлімінде тек әйелдердің емес, репродуктивті процеске қатысуын қоса алғанда, көбею процесінде ерлер мен әйелдердің тең рөліне назар аударуға болады. Еркектер мен әйелдердің рөлі әр түрлі болуы мүмкін жануарлардың әртүрлі түрлерінен мысалдар келтіріңіз, бұл жыныстық рөлдер әрқашан бір мәнді бола бермейтінін көрсетеді. Белгілі бір ғылыми немесе әлеуметтік рөлдер тек бір жынысқа ғана тән деген қарапайым түсініктерден аулақ болыңыз (мысалы, биология "еркек" ғылымы ретінде, күтім және қамқорлық "әйелдік" әрекет ретінде) [3].

Биологияда дәстүрлі түрде екі жыныстық тип талқыланады — ерлер мен әйелдер, дегенмен қазіргі ғылым жыныс пен жыныстың неғұрлым күрделі және әртүрлі категориялар екенін мойындайды. Биология тек екілік жыныстық айырмашылықтарды ғана емес, сонымен қатар интерсекс адамдар, трансгендерлер және басқалар сияқты басқа гендерлік сәйкестіктерді тануды да ескеруі керек. Мұны қалай жүзеге асыруға болады:

- Оқу материалдарында биологиялық жыныстың әртүрлі және әртүрлі болуы мүмкін екенін көрсету маңызды. Мысалы, студенттер дәстүрлі еркек немесе әйел классификациясына сәйкес келмейтін генетикалық немесе анатомиялық белгілері бар адамдарды қамтитын интерсекс ұғымымен таныс болуы керек.

- Сондай-ақ, гормоналды айырмашылықтарға және олардың адамдардың дамуына, сондай-ақ гендерлік сәйкестікке әсеріне қатысты заманауи зерттеулерді ескеру маңызды, бұл биологиялық жыныс гендерлік қабылдауды анықтайтын жалғыз фактор емес екенін көрсетеді.

Оқушылардың биологиялық зерттеулерді кеңірек контексте түсінуі үшін гендерлік зерттеулерге арналған материалдарды ғылым тарихына біріктіру пайдалы. Бұл белгілі бір әлеуметтік құрылымдарды, стереотиптер мен рөлдерді сақтау үшін дене және биология туралы ғылыми білімнің қалай қолданылғанын ашуға көмектеседі. Оқу материалдарындағы гендерлік сезімтал тіл стереотиптерді болдырмауға көмектеседі және барлық оқушылар үшін инклюзивті атмосфера жасайды. Мысалы, жыныс пен жыныстың әртүрлілігін мойындайтын терминдерді қолдану студенттерге өзін-өзі көрсетудің әртүрлі формалары бар екенін түсінуге көмектеседі. Инклюзивтілікке бағытталған оқу бағдарламалары студенттерге жыныстар арасындағы биологиялық айырмашылықтарды ғана емес, олардың әлеуметтік және мәдени аспектілерін де түсінуге көмектеседі. Мысалы, бағдарламалар тек анатомия мен физиологияны ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жүйе, әлеуметтік-мәдени нормалар және тіпті жынысқа қатысты этикалық мәселелер тұрғысынан жынысқа қатысты мәселелерді де қамтуы керек. Гендерлік көзқарасты биология бойынша оқу материалдарына біріктіру инклюзивті білім беру

ортасын құрудағы маңызды қадам болып табылады. Бұл студенттерге биология физикалық айырмашылықтарды зерттеу ғана емес, сонымен қатар жыныс пен жыныстың жан - жақтылығын ғылыми түсіну екенін түсінуге көмектеседі. Оқулықтарды қайта өңдеу, гендерлік сезімтал тілді қолдану, гендерлік зерттеулерді биология контекстіне енгізу және әртүрліліктің маңыздылығын түсіну стереотиптерді жеңуге ғана емес, сонымен қатар әр оқушы өзін тең сезінетін білім беру ортасын құруға ықпал етеді.

Биологияны оқытудағы гендерлік стереотиптер студенттердің ғылыми пәндерді және олардың қабілеттерін қабылдауына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Білім берудегі инклюзивті тәсіл студенттерге ғылымды ашық және әртүрлі қабылдауды ұсына отырып, осы стереотиптердің бұзылуына ықпал етеді. Биология мұғалімдерінің ғылыми фактілерге назар аударып қана қоймай, сонымен қатар әділ және инклюзивті білім беру кеңістігін қалыптастыруға ықпал ететін гендерлік сезімталдықты ескеруі маңызды. Бұл мүмкіндіктердің теңдігіне әкеледі және барлық студенттерді жынысына немесе гендерлік сәйкестігіне қарамастан дамуға ынталандырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Пасечник В.В. Биология: методика индивидуально-групповой деятельности : учебное пособие для общеобразоват. организаций / В.В. Пасечник. – М.: Просвещение, 2016 – 109 с.
2. Дмитриева Т.А., Ефимова Т.М. Индивидуально-групповая деятельность обучающихся в условиях реализации требований ФГОС // Актуальные проблемы методики преподавания биологии, химии и экологии в школе и вузе. – М.: ИИУМГОУ. 2016 С. 38-44.
3. Собакина Т.Г. Организация индивидуально-групповой познавательной деятельности как основа развития физиологических знаний учащихся по биологии / Т.Г. Собакина, У.И. Константинова // Мир науки, культуры, образования. – 2017 - №6 (67). – С. 59-63.

ОӘЖ 504.75.05

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТИ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кабылбекова А.Т.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Статья посвящена особенностям применения искусственного интеллекта (ИИ) в методике преподавания химии. В работе рассматриваются ключевые направления интеграции ИИ в образовательный процесс: от автоматизации оценки знаний до создания адаптивных образовательных платформ. Особое внимание уделено внедрению виртуальных лабораторий, которые позволяют студентам проводить эксперименты в цифровом формате, а также использование интеллектуальных систем для персонализации обучения. В статье также анализируются преимущества и вызовы, связанные с внедрением ИИ в химию, такие как повышение эффективности усвоения материала, развитие критического мышления у учащихся, а также проблемы этики и безопасности данных. Авторы предлагают перспективы дальнейшего использования ИИ в химическом образовании и формулируют рекомендации для преподавателей, желающих эффективно интегрировать современные технологии в образовательный процесс.

Summary. The article is dedicated to the features of artificial intelligence (AI) application in the methodology of teaching chemistry. It examines key areas of AI integration into the educational process, ranging from the automation of knowledge assessment to the creation of adaptive learning platforms. Special attention is given to the implementation of virtual laboratories that allow students to conduct experiments in a digital format, as well as the use of intelligent systems for personalized learning. The article also analyzes the advantages and challenges associated with the introduction of AI in chemistry, such as improving the effectiveness of material acquisition, developing critical thinking in students, and addressing ethical and data security issues. The authors propose prospects for further use of AI in chemical education and offer recommendations for teachers wishing to effectively integrate modern technologies into the educational process.

Жоғары оқу орындарында химияны оқыту әдістемесінде жасанды интеллектті (ЖИ) қолдану қазіргі білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Жасанды интеллекттің химияны оқытуға енгізілуі оқытудың тиімділігін арттырып, студенттердің білім алу процесін жоғары деңгейге көтереді. Бұл үдерістің ерекшеліктерін келесі түрде талдауға болады:

Жасанды интеллекттің химияны оқытудағы рөлі

Жасанды интеллект білім беру процесінде оқытудың көптеген аспектілерінде қолданылуы мүмкін, оның ішінде:

Автоматтандырылған бағалау жүйелері: Жасанды интеллект автоматты түрде студенттердің тест нәтижелерін талдап, олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға көмектеседі. Бұл студенттердің білімін нақты бағалап, жетілдіру бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Интерактивті модельдер мен симуляциялар: Химияның күрделі тұжырымдарын визуализациялау үшін ЖИ негізіндегі бағдарламалар қолданылуы мүмкін. Бұл химиялық реакциялар, молекулалардың құрылымдары мен қасиеттерін көрсету үшін интерактивті құралдарды жасауға мүмкіндік береді [1].

Студенттердің жеке қажеттіліктеріне бейімделу

Жеке оқыту траекториясын жасау: ЖИ жүйелері студенттердің оқу қарқынын, қызығушылықтарын және білім деңгейін бақылап, оларға индивидуалды оқу жоспарын ұсына алады. Бұл әдіс студенттің өзін-өзі басқаруын және жеке қажеттіліктерін ескере отырып, оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Сараптамалық көмек көрсету: ЖИ оқыту бағдарламалары студенттердің сұрақтарына жауап беріп, нақты тапсырмалар бойынша кеңес бере алады. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері студенттерді қосымша оқу ресурстарымен қамтамасыз етіп, қиын тақырыптарды түсінуге көмектеседі.

Құрылымдық және деректер негізіндегі оқыту

Жасанды интеллекттің деректерді талдау мүмкіндіктері: ЖИ негізіндегі жүйелер студенттердің оқу нәтижелерін жинақтап, талдай алады. Бұл талдау студенттің материалды қалай меңгеріп жатқанын, қай тақырыптарда қиындықтар туындап жатқанын көрсетеді. Осы деректер негізінде оқытушы оқу әдістемесін өзгертіп, оқу процесін жетілдіре алады.

Құрылымдық білімді енгізу: Жасанды интеллект химиялық процестер мен реакциялардың тұжырымдамаларын студенттерге жеңілдетілген және

құрылымдалған түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе химияның күрделі салаларын оқытуда маңызды.

Практикалық сабақтар мен зертханалық жұмыстарды жетілдіру

Симуляциялар мен виртуалды зертханалар: Жасанды интеллект негізінде құрылған виртуалды зертханалар мен химиялық симуляциялар студенттерге нақты эксперименттер жүргізу мүмкіндігін береді. Бұл химияның тәжірибелік аспектілерін үйренуде маңызды роль атқарады, әсіресе қымбат құрал-жабдықтарға немесе қауіпті заттарға қол жеткізу мүмкіндігі болмаған жағдайда.

Қателіктерді автоматты түзету: ЖИ жүйелері студенттер жасаған қателіктерді анықтап, нақты уақытта түзетулер ұсынуы мүмкін. Бұл зертханалық жұмыстар кезінде студенттердің назарын аударып, оларды дұрыс бағытқа жетелейді.

Инновациялық оқыту әдістерін дамыту

Геймификация және виртуалды көмекишілер: Жасанды интеллект негізіндегі оқыту платформаларында ойын элементтерін қосу студенттер үшін химияны қызықты және ынталандырушы етеді. Мысалы, виртуалды химия оқытушылары немесе ассистенттері арқылы тапсырмаларды орындау және шешу барысында студенттер өздерінің жетістіктерін бақылап, мотивация алады [2].

Қосымша білім беру ресурстарын ұсыну: Жасанды интеллект әрбір студентке өз деңгейіне сәйкес оқу ресурстарын ұсынып, білім беру әдістемелерін ұтымды қолдануға көмектеседі. Бұл студенттің өздігінен білім алу процесін жеңілдетеді. Мысалы, <https://learningapps.org/>, <https://quizly.ai/> платформалары арқылы қосымша тапсырмалар құрастыра отырып, оны орындап, арнайы дайын шаблондарды қолдануға мүмкіндіктері бар.

Қарым-қатынас және ынтымақтастықты дамыту

Сұрақ-жауап жүйелері мен чат-боттар: Жасанды интеллектті қолдану студенттерге оқытушымен қарым-қатынас жасаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Чат-боттар мен сұрақ-жауап жүйелері студенттердің білімін бағалап, қажетті ақпаратты уақытында ұсынады.

Қашықтан оқыту: ЖИ қашықтан оқыту жүйелерін жақсарту үшін қолданылады, мұнда оқытушы мен студент арасындағы өзара әрекеттесу көп жағдайда онлайн режимде жүзеге асырылады. Жасанды интеллект студенттердің оқыту процестерін мониторингтеп, оларға қажет тапсырмаларды автоматты түрде ұсына алады.

Болашақтағы химия саласындағы мүмкіндіктер

Жасанды интеллект және жасушалық химия: Жасанды интеллект болашақта молекулалық деңгейде химиялық реакцияларды болжау және жаңа дәрі-дәрмектер мен химиялық қосылыстарды жобалау үшін қолданылуы мүмкін. Бұл химияны оқытуда жаңа бағыттардың ашылуына мүмкіндік береді.

Химияның әртүрлі салаларындағы ЖИ қолдану: Жасанды интеллект тек дәстүрлі химиядан басқа да салаларда, мысалы, экологиялық химия, аналитикалық химия, органикалық синтез және т.б. салаларда қолданылуы мүмкін [3].

Жоғары оқу орындарында химияны оқыту әдістемесінде жасанды интеллектті қолдану білім беру сапасын арттыруға, студенттердің жеке қажеттіліктеріне сәйкес білім алуын қамтамасыз етуге және оқытушыларға инновациялық құралдарды қолдану арқылы тиімді оқыту тәсілдерін ұсынуға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект химияны оқытуда оқу процесін қызықты әрі интерактивті етіп, ғылыми түсініктерді жеңіл әрі тиімді түрде ұсынуға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Пасечник В.В. К вопросу о цифровых технологиях в организации обучения учителя. / В.В. Пасечник // Естественна-научное и географическое образование в условиях обновления учебного содержания и цифровой трансформации процесса обучения: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (г. Москва, 17-19 февраля 2022 г.) ; под ред. Пасечника В.В. - М.: Принтика, 2022. - с. 4-9.
2. Хангельдиева И.Г. Цифровая эпоха: возможно ли опережающее образование?. / И.Г. Хангельдиева // Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование; - Вып. 3. - М.: МГУ, 2018. - с. 48-60.
3. Сарсенбаева Н.Ф., Мырзахметова Б.Ш., Адылбекова Э.Т. Цифровизация образования в Республике Казахстан // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. – 2021. – №01 (54).

УДК 635.052

ЯКОРЦЫ СТЕЛЮЩИЕСЯ: ЭКСТРАКТЫ И ПРЕПАРАТЫ, ПРИГОТОВЛЕННЫЕ НА ОСНОВЕ ЯКОРЦЕВ СТЕЛЮЩИХСЯ

Кадыр Г. А, Абдыкаимова Ж. Ж, Тулеубаев Ж.С.
Таразский университет им.М. Х. Дулати», Тараз, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада Tribulus terrestris (жатаған теміртікен) өсімдігінің морфологиялық және химиялық ерекшеліктері қарастырылады. Оның халықтық және заманауи медицинада қолданылуы, сондай-ақ оның негізінде жасалған препараттар сипатталған. Зерттеулер Tribulus terrestris құрамында сапониндер, флавоноидтар, алкалоидтар және таниндер сияқты белсенді заттардың бар екенін көрсетеді. Бұл заттар қабынуға қарсы және антиоксиданттық қасиеттерге ие. Сондай-ақ, бұл өсімдіктің экстракттері жүрек-қантамыр ауруларын, репродуктивтік функцияның бұзылуын және метаболикалық бұзылыстарды емдеуде қолданылуы мүмкін екені атап өтіледі.

Summary. The article examines the structural features, chemical composition, and medicinal properties of Tribulus terrestris (puncture vine). It describes its use in traditional and modern medicine, as well as pharmaceutical preparations derived from it. Research shows that the plant contains active compounds such as saponins, flavonoids, alkaloids, and tannins, which exhibit anti-inflammatory and antioxidant effects. An analysis of regional variations in the plant's composition has been conducted. It is noted that Tribulus terrestris can be used for the treatment of cardiovascular diseases, reproductive system disorders, and metabolic issues.

Якорца стелющиеся (*Tribulus terrestris*) представляет собой однолетнее, стелющиеся травянистое растение. Данное дикорастущее растение произрастает на территориях Средней Азии, включая Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Азербайджана и Индии [1].

В народной медицине *Tribulus terrestris* широко используют для лечения и профилактики различных заболеваний. Благодаря содержанию в составе активных веществ, таких как стероиды, флавоноиды и алкалоиды данное растение обладает разнообразными фармакологическими свойствами. В китайской традиционной медицине *Tribulus terrestris* был включен в число лекарственных средств в одном из самых древних сохранившихся китайских фармацевтических трактатов — «Шэнь-нун бэнь цао цзин» (Shen Nong Ben Cao Jing). Исследования, проведенные Wenyi Zhu и его коллегами, показали, что данное растение способна успокаивать печень и устранять меланхолию, стимулировать кровообращение и повышать остроту зрения [2].

Tribulus terrestris — однолетнее стелющееся травянистое растение с длинными, разветвленными стеблями, покрытыми мелкими волосками. Листья *Tribulus terrestris* парноперистые, состоят из нескольких овальных листочков с гладкими краями. Цветки имеют пятичленную структуру и окрашены в желтый цвет. Плоды представляют собой колючие многогранные коробочки, разделенные на пять долей с острыми шипами. Плоды этого растения в Китае известны как «Chih-hsing», а в США — как «goat head» (козья голова). Колючий плод внешне напоминает раздвоенное копыто коровы, поэтому в Индии его называют «go-ksuga» (коровье копыто) [3].

Плоды имеют бледно-зеленовато-желтый цвет и покрыты шипами. Они шаровидные, состоят из пяти почти голых, морщинистых, клиновидных, древесных частей (кокков), каждая из которых имеет две пары твердых острых шипов, причем одна пара длиннее другой. Кончики шипов почти соприкасаются, образуя пятиугольную структуру вокруг плода. Внешняя поверхность плода шероховатая.

Исследования, проведенные в Индии в 2014 году под руководством Saurabh Chhatre, выявили, что в составе *Tribulus terrestris* присутствуют сапонины, флавоноиды, гликозиды, алкалоиды и танины. При этом содержание флавоноидов примерно в 1,5 раза превышает количество сапонинов [4].

Гречухина М.И. и соавторы в своих работах подтвердили присутствие в сырье *Tribulus terrestris* сапонинов, флавоноидов и дубильных веществ, используя макро- и микроскопический анализ [5].

В сравнении с *Panax ginseng* (женьшень), *Tribulus terrestris* проявляет схожие свойства. Оба растения богаты биологически активными соединениями: женьшень содержит гинзенозиды, которые действуют как адаптогены и оказывают общеукрепляющее воздействие. В то же время *Tribulus terrestris* стимулирует кровообращение, способствует повышению либидо и обладает выраженным противовоспалительным эффектом.

Tribulus terrestris обладает гипохолестеринемическим, тонизирующим, стимулирующим функцию половых желез, противовоспалительным, обезболивающим, гепатопротекторным, антигипертензивным, иммуномодулирующим, антиоксидантным и мочегонным действием. Кроме того, растение способствует стимуляции секреции желудочного сока, улучшению перистальтики кишечника и снижению воспалительных процессов.

Измельчённая трава используется в фармацевтическом производстве для получения препарата Трибуспонин — новогаленового средства, разработанного грузинскими учёными. Трибуспонин содержит высокую концентрацию стероидных сапонинов и применяется в терапии гиперхолестеринемии.

На основе этого препарата болгарская компания АО «Софарма» разработала препарат Трибестан, который обладает гиполипидемическим, общетонизирующим и стимулирующим функцию половых желез действием. Его применяют для лечения мужского бесплодия, возрастного андрогенного дефицита и общего репродуктивного здоровья мужчин. Позднее российская компания «Эвалар» разработала препарат ЭФФЕКС Трибулус на основе травы якорцев стелющихся. Данный препарат стимулирует сперматогенез у мужчин, увеличивая количество и активность сперматозоидов [6].

Кроме того, якорцы стелющиеся входят в состав ряда других препаратов: Фитовит — повышает физическую и умственную работоспособность. Спеман и Спеман Форте — назначаются при доброкачественной гиперплазии предстательной железы, остром и хроническом простатите, мужском бесплодии, вызванном олигоспермией, сниженной подвижностью сперматозоидов и повышенной вязкостью спермы.

Кроме того, *Tribulus terrestris* входит в состав ряда биологически активных добавок, таких как Nature's Sunshine "Босвеллия плюс" и RSP Nutrition Tribulus Terrestris Hormone Optimization, предназначенных для улучшения общего состояния организма, поддержания мышечного тонуса и гормонального баланса.

Стоит отметить исследование, проведённое Диего Фернандесом-Ласаро и его коллегами показало, что пищевая добавка на основе якорцев стелющихся может способствовать восстановлению организма, а также положительно влиять на соотношение тестостерон/кортизол, снижая усталость и катаболизм, связанные с физическими упражнениями [7].

Исследования, проведенные в России, показали, что растение накапливает такие макро- и микроэлементы, как калий, кальций, железо, медь, цинк и марганец. Однако, в зависимости от условий произрастания, *Tribulus terrestris* может также содержать токсичные элементы, включая кадмий и свинец.

Исследование А. Ghani и его коллег показало, что растение якорцы способно накапливать тяжелые металлы в значительных количествах. В частности, содержание меди (Cu^2) в его сухой массе может достигать 0,044%, никеля (Ni^3) — 0,239%, цинка (Zn^2) — 0,434%, кобальта (Co^2) — 0,161%, хрома (Cr^3) — 0,241%, кадмия (Cd) — 0,384%, железа (Fe) — 0,349%, марганца (Mn^3) — 0,527%, свинца (Pb^2) — 0,494%, а магния (Mg) — 20,541% [8]. Учитывая способность этого растения накапливать кадмий и свинец в зависимости от состава почвы, необходим тщательный контроль его сырья на содержание тяжелых металлов.

Заключение. В ходе проведенного исследования *Tribulus terrestris* установлено, что данное растение является ценным источником биологически

активных соединений, включая сапонины, флавоноиды, алкалоиды и дубильные вещества. Эти компоненты обуславливают его противовоспалительные, антиоксидантные, иммуномодулирующие и кардиопротекторные свойства. Исследования показали, что химический состав *Tribulus terrestris* варьируется в зависимости от региона произрастания, что необходимо учитывать при производстве препаратов на его основе. Научные данные подтверждают эффективность экстрактов растения в лечении различных заболеваний, включая гиперхолестеринемию, репродуктивные дисфункции и сердечно-сосудистые патологии.

Несмотря на то, что *Tribulus terrestris* широко используется в традиционной и современной медицине, его действие на организм, возможные побочные эффекты и взаимодействие с другими препаратами требуют дополнительного изучения. Дальнейшие исследования помогут определить лучшие способы применения, безопасные дозировки и наиболее эффективные формы лекарственных средств на его основе.

Список использованной литературы

1. Anisimova A.G. Morphological and anatomical study of *Tribulus terrestris* herb a. / A.G. Anisimova, O.L. Blinova, V.D. Belonogova, Abdulkarim Affouf // Issues b. of ensuring the quality of medicines. - No. 3 (25) 2019. Pages 26-35.
2. Zhu W., Du Y., Meng H., Dong Y., Li L. A review of traditional pharmacological uses, phytochemistry, and pharmacological activities of *Tribulus terrestris*. *Chemistry Central Journal*, 2017, vol. 11, no. 60. pp. 2-16. DOI: [10.1186/s13065-017-0289-x]
3. Chhatre, S., Nesari, T., Somani, G., Kanchan, D., & Sathaye, S. (2014). Phytopharmacological overview of *Tribulus terrestris*. *Pharmacognosy reviews*, 8(15), 45–51. <https://doi.org/10.4103/0973-7847.125530>
4. Chhatre S, Nesari T, Somani G, Kanchan D, Sathaye S. Phytopharmacological overview of *Tribulus terrestris*. *Pharmacognosy Reviews*. 2014 Jan;8(15):45-51. DOI: 10.4103/0973-7847.125530.
5. Гречухина М.И., Муллыминова И.И., Шур Ю.В., Гречухин А.И. Изучение фитохимического состава травы якорцев стелющихся (*Tribulus terrestris* L.) // Фармацевтическое образование, наука и практика: горизонты развития: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 50-летию фармацевтического факультета КГМУ (г. Курск, 20-21 октября 2016 г.) / Под ред. В.А. Лазаренко, И.Л. Дроздовой, И.В. Зубковой, О.О. Куриловой. — Курск: ФГБОУ ВО КГМУ Минздрава России, 2016. — С. 460.
6. А. Аффуф, Ю.Н. Карпенко, Д.К. Гуляев, В.Д. Белоногова, Е.И. Молохова, О.Л. Блинова, А.А. Гилева. Фитохимическое исследование травы якорцев стелющихся. *Фармация и фармакология*. 2019;7(6):279-290. DOI: 10.19163/2307-9266-2019-7-6-279-290
7. Fernández-Lázaro D, Mielgo-Ayuso J, del Valle Soto M, Adams DP, González-Bernal JJ, Seco-Calvo J. The Effects of 6 Weeks of *Tribulus terrestris* L. Supplementation on Body Composition, Hormonal Response, Perceived Exertion, and CrossFit® Performance: A Randomized, Single-Blind, Placebo-Controlled Study. *Nutrients*. 2021; 13(11):3969. <https://doi.org/10.3390/nu13113969>
8. Daur I., Shah Z. H., Ihsan M. Z., Ali S., Waqas M., Rehman H. M., Al-Feel A. A., Elsafori A. K., Sohrab S. S. Occurrence, comparative growth and composition of *Tribulus terrestris* L. under variable in-situ water stress // *Pakistan Journal of Botany*. – 2017. – Vol. 49, No. 5. – P. 1641–1646.

ТҮРКІСТАН БОТАНИКАЛЫҚ БАҒЫНДА ӨСІРІЛЕТІН ЖЕМІС АҒАШТАРЫ МЕН СӘНДІК ӨСІМДІКТЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Караманов С.А.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются видовой состав и биологические особенности плодовых деревьев и декоративных растений, выращиваемых в Туркестанском ботаническом саду. В ходе исследования были выявлены основные семейства и роды высших растений, встречающихся на территории сада, а также охарактеризованы частота их распространения и уровень экологической адаптации.

Summary. This article examines the species composition and biological characteristics of fruit trees and ornamental plants cultivated in the Turkestan Botanical Garden. During the study, the main families and genera of higher plants found within the garden's territory were identified, and the frequency of their distribution as well as their level of ecological adaptation were described.

Ботаникалық бақтар флораны сақтау мен зерттеуде, сондай-ақ перспективалы өсімдіктерді енгізуде шешуші рөл атқарады. Олар тек ғылыми базалар ғана емес, сонымен қатар ағарту және көгалдандыру орталықтары ретінде қызмет етеді. Климаттың өзгеруі мен урбанизация жағдайында тұрақты жеміс және сәндік түрлер ерекше маңызға ие.

Түркістан ботаникалық бағы Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан және онда көптеген жеміс ағаштары мен сәндік өсімдіктердің түрлері өсіріледі. Бақтың өсімдік жамылғысы өте бай және әртүрлі болып табылады.

Өсімдіктердің түрлері мен олардың таралуы:

Ағаштар мен бұталар: Бақта жоғары сатыдағы өсімдіктердің 79 тұқымдасына жататын 191 туысы бар. Оның ішінде раушангүлділердің 18, күрделі гүлділердің 24, астық тұқымдасының 16, бұршақ тұқымдасының 12 туысы кездеседі. Өсімдіктердің 47%-ы бұталар, 22%-ы ағаштар, 24%-ы көп жылдық шөптесін өсімдіктер, 2,5%-ы бір жылдық өсімдіктер болып табылады.

Жеміс ағаштары: Бақта жеміс ағаштарының 16 іріктемесі өсіріледі. Оның 12-сі – алма ағашы, алтауы – алмұрт іріктемелері. Қарақаттың бірнеше іріктемелері бар. Қазіргі кезде ғалымдар алмұрт ағашының Маңғыстау жағдайына бейімделушілігін зерттеуде [1].

Сәндік өсімдіктер: Бақта 300-ге жуық сәндік мақсатта өсірілетін гүлді өсімдіктер және раушангүлінің 118 іріктемесі бар. Республикамызда жалғыз ғана розарий осы бақта орналасқан.

Интродукция және дәрілік қасиеттері:

Бақта экологиялық қолайсыз жағдайларда өсетін декоративті ағаш-бұталы өсімдіктердің интродукциясы мен олардың дәрілік қасиеттері зерттелуде. Бұл жұмыстар өсімдіктердің жаңа іріктемелерін шығару және олардың тиімділігін арттыру мақсатында жүргізіледі.

Сонымен қатар, алма, алмұрт, қарақат секілді жеміс ағаштарының іріктемелері және сәндік мақсатта өсірілетін гүлді өсімдіктер мен раушан

гүлінің алуан түрлі сорттары зерттеу нысанына алынды. Бақтағы өсімдік ресурстарының интродукциялық және дәрілік маңызы ерекше атап өтіліп, оларды сақтап қалу мен тиімді пайдалану жолдары ұсынылды. Бұл жұмыс Түркістан өңірінің флоралық әртүрлілігін арттыруға, ландшафтық дизайн мен көгалдандыруда қолдануға, сондай-ақ ботаникалық зерттеулерге ғылыми негіз береді.

Сурет 1. Түркістан ботаникалық бағындағы сәндік өсімдіктер

Ботаникалық бактың жеміс ағаштары:

Түркістан ботаникалық бағында (немесе қажет болған жағдайда басқа) Оңтүстік Қазақстанның құрғақ климатына бейімделген жеміс ағаштарының коллекциясы бар. Негізгі мәдени түрлер:

Алма ағашы (*Malus domestica*) - 12 сорттан тұрады. Ол құрғақшылыққа төзімділікпен, жақсы өнімділікпен және жергілікті топыраққа бейімделуімен ерекшеленеді.

Алмұрт (*Pyrus communis*) - орташа және кеш пісетін сорттар өсіріледі. Маңғыстау және Түркістан облыстары жағдайында акклиматизация бойынша зерттеулер жүргізілуде.

Өрік, шие қара өрік, шие, қара өрік (*Prunus spp.*) - жақсы тамыр жайған, селекцияда да, сәндік мақсаттарда да қолданылады.

Қарақат (*Ribes nigrum*, *R. rubrum*) - жеміс құндылығымен қатар, гүлдену кезеңінде сәндік.

Жаңғақ дақылдары (жаңғақ, бадам) - аймақтың климаттық жағдайларына төзімділікке сыналады.

Бақшада сәндік өсімдіктердің маңызды қоры бар, соның ішінде: сәнді өсімдіктердің түрлері:

Раушандар (*Rosa spp.*) - 100-ден астам сорт, оның ішінде сирек кездесетін интродукциялар. Розарий базасында генетикалық қорды сақтау бойынша жұмыстар жүргізілуде.

Көпжылдық гүлдер: гладиолы, ирис, қызғалдақ - бақшаны әр түрлі Маусымда безендіреді, оқу мақсатында қолданылады.

Қылқан жапырақты өсімдіктер: туя, арша, қарағай - хеджирлеу мен саябақтарды қалыптастыруда қолданылады.

Жапырақты бұталар: сирень, бөріқарақат - эстетикалық және фитонцидтік құндылыққа ие.

Өсімдіктер тақырыптық аймақтарға бөлінеді: жартас бақтары, араластырғыштар, раушан бақтары, дәрілік өсімдіктер.

Түркістан ботаникалық бағының флорасы өте бай және әртүрлі. Бұл бақта өсірілетін жеміс ағаштары мен сәндік өсімдіктердің түрлері ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік жұмыстар үшін маңызды база болып табылады. Өсімдіктердің жана іріктемелерін шығару және олардың дәрілік қасиеттерін зерттеу жұмыстары бақтың ғылыми әлеуетін арттырып, аймақтың экологиялық жағдайын жақсартуға ықпал етеді [2].

Ботаникалық бақтағы жеміс ағаштары мен сәндік өсімдіктердің алуан түрлілігі аймақтың флорасының байлығын және ғылыми, практикалық және білім беру қызметінің әлеуетін көрсетеді. Зерттеулерді жалғастыру және коллекцияларды толықтыру биоәртүрлілікті сақтауға және қоршаған ортаның тұрақты дамуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ғ. М. Рысмамбетова, Г. Г. Абдуллаева, ХҚТУ-нің БОТАНИКАЛЫҚ БАҒЫНДАҒЫ ЗИЯНКЕСТЕР ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРМЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ, Вестник КазНУ. Серия биологическая: Том 52 № 6 (2011): Вестник КазНУ. Серия биологическая.

2. Байжигитов К. Интродукция декоративных, плодлвых деревьев и кустарников в Туркестане: автореф. дис. докт. биол. наук. Алматы, 2016., - 50с.

УДК 547.9, 615.322

ФЕНОЛЬНЫЕ СОЕДИНЕНИЯ AMBROSIA ARTEMISIIFOLIA L.

Каримбаева Д., Дрюк О.

КРУ им. Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан

Түйін. Мақалада Солтүстік Қазақстан флорасына жататын Ambrosia artemisiifolia L. өсімдік шикізатындағы дубильді заттар флавоноидтар және кумариндердің мөлшерін спектрофотометрия және титрлеу әдістерімен анықтау нәтижелері көрсетілген. Ambrosia artemisiifolia өсу орнына байланысты кейбір биологиялық белсенді заттардың құрамына талдау жүргізілді.

Summary. The article presents the results of determining tannins, flavonoids and coumarins in the plant raw material Ambrosia artemisiifolia L. from the flora of Northern Kazakhstan using spectrophotometry and titration methods. The analysis of the content of certain bioactive substances in Ambrosia artemisiifolia is conducted depending on the growing location.

Ambrosia artemisiifolia L. семейства Астровые представляет собой однолетнее травянистое растение, опыляемое ветром. Растение распространилось из Северной Америки. *Ambrosia artemisiifolia L.* является наиболее распространенным чужеродным видом, производя огромное количество аллергенной пыльцы, провоцирующей сезонный аллергический

ринит и астму [1]. Растение может извлекать свинец из почвы, не оказывая негативного влияния на другие растения [2]. Чай из цветущих побегов *Ambrosia artemisiifolia* помогает при желудочных заболеваниях и местных кровотечениях. Особым образом приготовленные листья подходят для лечения кожных болезней и предотвращения раздражений глаз [3].

Химический состав *Ambrosia artemisiifolia* варьируется в зависимости от региона произрастания, времени сбора и методов экстракции. Основные биоактивные компоненты включают флавоноиды, терпеноиды, фенольные соединения, сесквитерпеновые лактоны и эфирные масла [4].

Анализ основных групп биологически активных веществ в суммарных фракциях *Ambrosia artemisiifolia*, произрастающей в Ставропольском крае Российской Федерации, подтвердил присутствие ряда соединений в составе, таких как сесквитерпеновые лактоны, кумарины, флавоноиды, стероидные соединения, оксикоричные кислоты и тритерпеновые сапонины [4].

Ambrosia artemisiifolia содержит такие флавоноиды, как кверцетин, кемпферол, апигенин и их гликозиды [5]. Эти соединения обладают выраженными антиоксидантными свойствами, способными подавлять активные формы кислорода (АФК), что способствует снижению риска окислительного стресса в клетках [6,7].

Фракции имеют в составе полифенольные соединения, в том числе фенолкарбоновые кислоты (хлорогеновую, изоферуловую, кофейную, феруловую и глюкозид кофейной кислоты), флавоноиды (изорамнетин, изорамнетина-3-рутинозид, 4',5-дигидрокси-3,6,7,8-тетраметоксифлавона, кверцимеритрин, кверцетин, изокверцитрин, ксантомикрола), кумарины (умбеллиферон, скополин, эскулетин, скополетин, эскулин) [8].

В экстрактах пыльцы и субпыльцы *Ambrosia artemisiifolia* были обнаружены кофейная, феруловая и хлорогеновая кислоты [9,10].

Целью исследования являлось определение содержания дубильных веществ, флавоноидов и кумаринов в водно-спиртовых экстрактах *Ambrosia artemisiifolia*, произрастающей в Северном Казахстане.

Объект исследования: растительное сырье вида *Ambrosia artemisiifolia* L., собранная в Костанайской области в пределах села Денисовка в период полного цветения в августе 2024 года.

Собранное сырье высушили в тени при комнатной температуре и измельчили до порошкообразного состояния. Для извлечения биологически активных веществ использовался 70% этиловый спирт, 90% этиловый спирт, вода.

Определение суммы дубильных веществ растительного сырья осуществили по известному методу [11]. Количественное определение суммы флавоноидов в водно-этанольном экстракте осуществлено с использованием спектрофотометрического метода, по реакции комплексообразования с 2% спиртовым раствором хлорида алюминия путем измерения оптической плотности раствора на спектрофотометре при длине волны 430 нм в кювете с толщиной слоя 10 мм [12]. Фотометрическое определение суммы кумаринов в

водно-этанольном экстракте проводили при длине волны 270 нм по известной методике [12]. Полученные результаты отражены в таблице 1.

Таблица 1 – Количественное содержание фенольных соединений *Ambrosia artemisiifolia* L. Северного Казахстана

№	Фенольные соединения	Содержание, %
1	Дубильные вещества	1,41±0,02
2	Флавоноиды	18,48±0,54
3	Кумарины	1,45±0,12

Измерения проводились трижды. Доверительный интервал рассчитывали при доверительной вероятности $P = 0,95$ (95%).

Проведенный количественный анализ показал, что среди рассматриваемых нами биологически активных веществ, наибольшую долю занимают флавоноиды.

В исследовании, проведенном в г.Белград (Сербия), было изучено содержание фенольных соединений в водном экстракте растения *Ambrosia artemisiifolia* L. Общее содержание флавоноидов (флавоны, флавонолы, флавононы, бифлавоноиды) в стебле составило $1079,58 \pm 8,55$ нг/г ($0,107958 \pm 0,000855\%$), в листьях – $971,91 \pm 7,06$ нг/г ($0,097191 \pm 0,00071\%$); кумаринов в стебле – $101,86 \pm 1,22$ нг/г ($0,010186 \pm 0,000122\%$), в листьях – $97,43 \pm 1,46$ нг/г ($0,009743 \pm 0,000146\%$) [13].

Полученные нами данные значительно выше, чем показатели, предоставленные в работе исследователями из Сербии, где производили определение в водном извлечении из растительного сырья, тогда как в нашем случае анализировали экстракт – концентрированный продукт, в котором большее количество биологически активных веществ.

Список использованной литературы

1. Knolmayer, B.; Jócsák, I.; Taller, J.; Keszthelyi, S.; Kazinczi, G. Common Ragweed—*Ambrosia artemisiifolia* L.: A Review with Special Regards to the Latest Results in Biology and Ecology. *Agronomy* 2024, 14, 497.
2. Mihajlovic, Luka & Radosavljevic, Jelena & Burazer, Lidija & Smiljanic, Katarina & Cirkovic Velickovic, Tanja. Composition of polyphenol and polyamide compounds in common ragweed (*Ambrosia artemisiifolia* L.) pollen and sub-pollen particles. *Phytochemistry* 2014, 109.
3. Растительные ресурсы СССР: Цветковые растения, их химический состав, использование: Семейство Asteraceae (Compositae), Наука, Санкт-Петербург, (1993)
4. А. Ю. Пархоменко, Изучение химического состава амброзии полыннолистной с целью получения фармакологически активных веществ : автореферат дис. ... кандидата фармацевтических наук : 15.00.02 / Пятигор. гос. фармацевт. акад. - Пятигорск, 2004. - 24 с.
5. Chalchat, J. C., Maksimovic, Z. A., Petrovic, S. D., Gorunovic, M. S., Dordevic, S., & Mraovic, M. Chemical Composition and Antimicrobial Activity of *Ambrosia artemisiifolia* L. Essential Oil. *Journal of Essential Oil Research* 2004, 16(3), 270–273.
6. Pismarović L, Šoštarčić V, Kljak K, Lazarević B, Šćepanović M. Three inhibitory phenolic acids against common ragweed (*Ambrosia artemisiifolia* L.) had a minimal effect on maize growth in vitro and in vivo. 2024. PLoS ONE 19(9): e0308825.

7. Havryliuk, O.; Hovorukha, V.; Gladka, G.; Tymoshenko, A.; Kyrylov, S.; Shabliy, O.; Bida, I.; Mariychuk, R.; Tashyrev, O. A Noxious Weed *Ambrosia artemisiifolia* L. (Ragweed) as Sustainable Feedstock for Methane Production and Metals Immobilization. *Sustainability* 2023, 15, 6696.
8. Оганесян Э.Т., Пархоменко А.Ю., Андреева О.А. К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АМБРОЗИИ ПОЛЫННОЛИСТНОЙ В КАЧЕСТВЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ИСТОЧНИКА БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ СОЕДИНЕНИЙ // Современные наукоемкие технологии. 2004. № 6. С. 108-108.
9. Šćepanović M, Koščak L, Šoštarčić V, Pismarović L, Milanović-Litre A, Kljak K. Selected Phenolic Acids Inhibit the Initial Growth of *Ambrosia artemisiifolia* L. *Biology* (Basel). 2022 Mar 22;11(4):482.
10. Smiljanic K. Composition of polyphenol and polyamide compounds in common ragweed (*Ambrosia artemisiifolia* L.) pollen and sub-pollen particles. *Phytochemistry*. 2015, 8.
11. ОФС.1.5.3.0008.18 Определение содержания дубильных веществ в лекарственном растительном сырье и лекарственных растительных препаратах.
12. Государственная фармакопея Республики Казахстан. Т.1. - Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2008. - 592 с.
13. Umiljendić, J. & Saric-Krsmanovic, Marija & Đorđević, Tijana & Šćepanović, M. & Šantrić, L. & Šoštarčić, Valentina & Radivojevic, Ljiljana. Phytotoxicity of velvetleaf (*Abutilon theophrasti* Medik.), common ragweed (*Ambrosia artemisiifolia* L.) and common cocklebur (*Xanthium strumarium* L.) to lettuce and tomato. *Allelopathy Journal*, 2022. 56. 159-172.

ОӘЖ 591.3.044

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІКТЕРДІ ДАМУЫНҒА КЕҢІР АЖАРАЛЫ

Куанышова С.Е.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются особенности методов развития творческих способностей в обучении биологии. Требования Государственного образовательного стандарта, направляющих учителей биологии на гармоничное и всестороннее развитие личности школьников и формирование у них коммуникативной компетентности в общении и сотрудничестве со сверстниками в процессе учебной, научно-исследовательской и творческой деятельности

Summary. The article discusses the features of methods for developing creative abilities in biology teaching. The requirements of the State Educational Standard that guide biology teachers to the harmonious and comprehensive development of schoolchildren's personality and the formation of their communicative competence in communication and cooperation with peers in the process of educational, research and creative activities

2019 жылғы Пинская және т.б. авторлардың жарық көрген «XXI ғасыр дағдылары» атты еңбектерінде, білім берудегі заманауи тенденциялар білім алушылардан шығармашылық, сыни ойлау, қарым-қатынас және ынтымақтастық дағдыларын меңгеруді талап етеді - деп көрсетілген.

Мемлекеттік білім беру стандарттары биология пәні мұғалімдеріне мектеп оқушыларының жеке тұлғасын үйлесімді және жан-жақты дамытуға және олардың оқу, ғылыми-зерттеу және шығармашылық іс-әрекеттер

процесінде құрдастарымен қарым-қатынаста және ынтымақтастықта коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға бағыттайды. Олар:

- оқу-танымдық мәселелерді шешудің тиімді жолдарын саналы түрде таңдау;

- адамның танымдық әрекетінің мотивтері мен қызығушылықтарын дамыту (Tanggaard, 2015).

Осы орайда, қазіргі кезде орта сыныптарда биология пәні бойынша оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту әдістемесін жасаудың өзекті қажеттілігі туындайды.

Зерттеу барысында мәселелерді шешу үшін келесі әдістер қолданылды:

- теориялық (мобильді оқыту технологияларын қолдану арқылы жоғары сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын дамыту мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттер мен құқықтық құжаттарды талдау, салыстыру және синтездеу, конструктивті модельдеу);

- эмпирикалық (мұғалімдер мен жалпы білім беретін мектеп оқушыларының оқу қызметінің нәтижелерін талдау және жалпылау, оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді жобалау).

Зерттеудің эксперименттік базасы №17 Лермонтов атындағы жалпы білім беру мекемесінде студенттердің педагогикалық іс-тәжірибеден өту кезінде жүргізілді. Эксперименттік жұмыстарға орта сынып оқушылары қатысты. 2023–2024 жылдар аралығында биология пәнін оқыту барысында жүргізілген эксперименттік жұмыс үш кезеңді қамтыды:

Зерттеудің бірінші кезеңі (2023 жылғы қыркүйек – желтоқсан айларында) мобильді технологияларды пайдалана отырып, биология пәнінен оқу үдерісінің теориясы мен тәжірибесінде цифрлық ұрпақтың жоғары сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын дамыту мәселесін талдауға арналған «растау» эксперименті жүргізілді.

Екінші кезеңде (2024 жылы қаңтар-мамыр айларында) үлгілік дизайн жасалды және биологияны оқытудағы эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде мобильді технологияларды пайдалана отырып, жоғары сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын дамыту әдістемесі сынақтан өтті, сондай-ақ, енгізілген әдістеменің тиімділігін тестілеуге арналған құралдар әзірленді. Үшінші кезең (2024 жыл) эксперименттің бақылау кезеңінде зерттеу нәтижелерін қорытындылауға және цифрлық сауаттылықты дамытуға бағытталған эксперименттік әдістеменің тиімділігін математикалық - статистика әдістерін пайдалана отырып талдауға мүмкіндік берді [1].

Биология пәні бойынша білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту әдістемесін жасағанда мемлекет талаптарын ескердік, сонымен қатар биология пәнінің стандарты мен мазмұны, биологияның оқу бағдарламалары, мектепте биологияны оқыту процесінің ерекшеліктері, биологияны оқытудың қолданыстағы техникасы мен әдістері талданды (Kaufman және т.б., 2006). Зерттеу барысында әзірленген әдістеменің мақсаты – білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, биологияны оқуға деген қызығушылықтарын арттыру және оқу жетістіктерін жақсарту.

Адамның шығармашылық қабілеттері - оның құрамдас бөліктерінің және олардың арасындағы байланыстардың, оның ішінде ойлау процесі, психологиялық процестерді, дағдылар кешенін құрайтын күрделі құбылыс. Демек, шығармашылық қабілеттерді дамыту - кешенді тәсілді қажет ететін күрделі процесс. Оның табысты болуы шығармашылық белсенділікті бағалаудың бірқатар принциптерін, әдістері мен тәсілдерін, құралдарын, шарттары мен критерийлерін қолдануға байланысты. Біз биология пәнінен оқу процесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға қажетті принциптерді, әдістер мен тәсілдерді таңдап, негіздедік. Олар:

- Шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін қолдану.
- Жалпыдидактикалық принциптер Білім беру процесінің бағыты.
- Білім беру мақсаты – шығармашылық әрекетті өз бетінше орындауға қабілетті жеке тұлға.
- Білім беру мен тәжірибе арасындағы байланыс.
- Факті материалдар үлесінің азаюы, тәжірибеге бағытталған тапсырмалардың басым болуы.
- Оқушылардың шығармашылық әрекетінің басымдығы.
- Мазмұнының реттілігі мен жүйелілігі «Қарапайымнан күрделіге» принципін ғана емес, оқу материалын оқудың басқа нұсқаларын да қолдану.
- Жалпы пәндік ұғымдарды және іс-әрекеттің пәнаралық әдістерін басымдықпен меңгеру.
- Оқу материалдарында ғылыми негізделген ақпараттан басқа ғылымдағы шешілмеген мәселелер, гипотезалар, ғылыми жаңалықтардың әдістерінің сипаттамасы, көрнекті ғалымдардың өмірбаяндары болуы керек.
- Оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру;
- Білімалушыларды оқу қызметін өз бетінше жоспарлауға, жүзеге асыруға, талдауға және бағалауға үйрету керек.
- Көрнекі құралдарды мұғалім көрсетіп қана қоймай, білімалушылардың өздері жасай алады.
- Білімалушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқу әрекетінің жеке және ұжымдық түрлерін біріктіру қажет
- Білім алушыға деген талаптылық пен құрметтің ұтымды үйлесімі Сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда жүйелі тәрбие жұмысы қажет (адамгершілікке, жауапкершілікке және парыз сезіміне тәрбиелеу) Оқытудың әдістерін, формалары мен құралдарын оңтайлы таңдау Сабақтар мен сыныптан тыс жұмыстарда ең жақсы нәтижеге жету үшін шығармашылық және репродуктивті әдістердің оңтайлы үйлесімі қажет. Шығармашылық әрекетке мотивацияны дамытуға бағытталған белсенді оқыту әдістері қажет [2].

Қазіргі жаратылыстану концепцияларына негізделген шығармашылық тапсырмалар (дүниенің тану теориясы, микроәлем құбылыстары теориясы және т.б.) Табиғи заңдардың қоғам заңдарына қатысты басымдылығы Адамзаттың өткенін танудағы жаратылыстану ғылымдарының рөлін зерттеуде жобалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру. Биоценоз және биоценоздық орта мәселелерін зерттеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру. Тірі табиғат

құбылыстарының өзара байланысы мен өзара тәуелділігі; себептілік және табиғи сәйкестік. В.И. Вернадскийдің биосфера мен ноосфераның ғаламдық заңдылықтары туралы теориясын зерттеу және тәжірибеде қолдану бойынша жобалық іс-шараларды ұйымдастыру. Барлық тіршіліктің бірлігі - табиғат туралы тұтас білім Тарихи қалыптасқан экожүйелерге арналған экологиялық бағыттағы шығармашылық жобалар Органикалық әлем эволюциясының тарихшылдығы мен үздіксіздігі Антропо-социогенез (антропогенездің қозғаушы күштері) теориясына негізделген шығармашылық тапсырмалар; археоботаникадағы (дендрохронологиялық әдіс), археологиядағы ежелгі дәуірдегі фауна мен флораны қалпына келтіру мақсатындағы жобалық іс-шаралар Табиғи ортадағы биологиялық объектілерді зерттеу Білімалушылардың табиғи ортамен тікелей байланысын қажет ететін жобалық жобалық іс-әрекеттерді, экскурсияларды ұйымдастыру. Биологиядан оқу-зерттеу қызметінің маусымдылығы. Шығармашылық тапсырмалар мен жобалар елді мекендегі табиғаттың маусымдық құбылыстарына сәйкес дайындалады. Белгілі болғандай, принциптер педагогикалық мақсатқа жету үшін негізгі талаптар мен ұстанымдар болып табылады [3].

Зерттеуде биологияны оқытуда шығармашылықты дамыту мақсатына сай келетін тоғыз әдіс бар.

«Биология пәнінен 7–8 сынып білім алушыларына арналған шығармашылық тапсырмалар жинағына» енгізілген білім алушылардың шығармашылық тапсырмаларды орындауына мысал келтірейік. Мысалы, «Өсімдіктердің минералды қоректенуі» тақырыбы бойынша білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және білімдерін пысықтау үшін «Түрлі балдыркөк» шығармашылық тапсырмасы берілді: «Балдыркөк сабақтарын, суды және бояуларды пайдаланып минералдардың өсімдікке қалай түсетінін көрсетіңіз» (Серовайская, 2020). Бұл тапсырма келесі мақсаттарды көздейді:

- гипотезаны алға қою қабілетін дамыту;
- топта жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру;
- дивергентті ойлауды дамыту;
- шығармашылық және зерттеу дағдыларын меңгеру (эксперимент арқылы ойлау, тәжірибе жасау);
- «Сабақ құрылысы» және «Өсімдіктердің минералды қоректенуі» тақырыптары бойынша білімдерін жалпылау және бекіту.

Тапсырманы орындау үшін «оқушының дәптері» қажет, балдыркөк сабақтары, тағамдық бояу немесе түрлі - түсті сия, көлемі 200–250 мл ыдыс, ұялы телефон немесе камера. Тапсырма шағын топтарда орындалады. Бұл тапсырма білім алушылардан өсімдіктерді бояуға батыру арқылы бояуды ұсынады. Осы тапсырма арқылы өткізгіш шоқтардың орналасқан жерін және судың өсімдікте өткізгіш шоқтар арқылы жоғары қарай жылжуын көре алады. Білім алушылар бірнеше бояғыштарды қолданған кезде өсімдік сабағындағы бояулар араласпауынан өткізгіш шоқтардың сабақтың ішіне параллель орналасқанын және бір-бірімен тікелей байланыспағанын байқай алады.

«Миға шабуыл» әдісін оқушылар шығармашылық мәселені шешу құралы ретінде пайдаланады. Бұл мысал шығармашылық тапсырманы орындау кезінде шығармашылық қабілеттерді дамытудың принциптері, әдістері мен тәсілдерінің өзара байланысы іс-жүзінде қалай жүзеге асатынын көрсетеді. Бұл тапсырма білім алушыларға сабақта зертханалық жұмыс ретінде де, сабақтан тыс жұмыс ретінде де ұсынылады (Wagner, 2012).

Бұл дағдылар білім алушылардың шығармашылық тапсырмаларды орындау процесінде алатын дағдыларымен толықтырылып, біріктірілуі керек. Оларға мыналар жатады: заманауи әдістерді қолдана отырып ақпаратты іздеу, ғылыми-зерттеу және жобалау қызметі, қарапайым биологиялық объектілердің модельдерін құру, жұпта және командада бірлесіп жұмыс жасау, биологияны оқу кезіндегі ойын әрекеттері. Бұл дағдылар метапән болып табылады және білім алушыларға биологияны оқығанда пайдалы болуы мүмкін. Шығармашылық тапсырмалардың орындалуының бірінің мысалын пайдалана отырып, жоғарыда аталған дағдылардың көпшілігінің дамуына оң әсер ететінін көре аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Государственные образовательные стандарты Республики Казахстан. Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2014. 181 с.
2. Пинская, А.М. Михайлова (2019). Компетенции «4К»: формирование и оценка на уроке: практические рекомендации // — М.: Корпорация «Российский учебник», 2019.
3. Биология Қазақстан мектептерінде // Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. Алматы 2023 ж.

ОӘЖ 378.147

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУҒА АРНАЛҒАН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кудайберген А.С.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В современном образовательном процессе использование цифровых технологий играет важную роль в развитии исследовательских навыков учащихся. В данной статье рассматриваются возможности и особенности цифровых платформ для развития исследовательских навыков. Обсуждаются такие вопросы, как эффективность платформ, роль интерактивных инструментов и влияние на индивидуальные достижения учащихся.

Summary. In the modern educational process, the use of digital technologies plays an important role in developing students' research skills. This article explores the opportunities and features of digital platforms for fostering research skills. It discusses issues such as the effectiveness of the platforms, the role of interactive tools, and their impact on individual student achievements.

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - оқушыларды ақпаратты жинап, талдай білуге, мәселені зерттей білуге және шығармашылық шешімдер қабылдай білуге үйрету. Бұл мақсаттарға жету үшін цифрлық білім беру

платформалары маңызды құрал болып табылады. Бүгінгі таңда білім беру процесінде цифрлық технологиялардың қарқынды түрде енгізілуі оқу мазмұнын тиімдірек және заман талабына сай етеді.

Цифрлық платформалар оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту үшін көптеген мүмкіндіктер ұсынады. Бұл платформалар білім беру процесінде инновациялық әдістерді қолдануға мүмкіндік береді, мысалы: деректерді визуализациялау, сандық зерттеу құралдарын пайдалану, және желілік байланыс арқылы ақпарат алмасу [1].

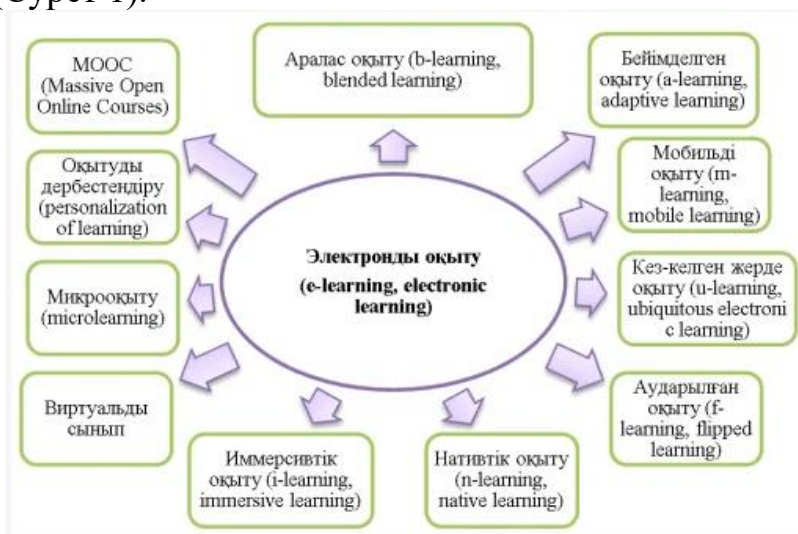
Цифрлық білім беру платформалары әртүрлі оқу әдістерін және құралдарын біріктіретін жүйелер болып табылады. Олардың негізгі ерекшеліктеріне мыналар жатады:

Интерактивтілік. Цифрлық платформалар оқушыларға интерактивті оқу материалдарын, бейнемазмұнды, электронды кітаптарды, тесттерді және сұрақ-жауап жүйелерін ұсынады. Бұл оқушыларға жаңа білімді өз бетінше меңгеруге және тәжірибелік дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Деректерді талдау және визуализация. Зерттеу дағдыларын дамыту үшін деректерді талдай білу және оларды визуалды түрде көрсету маңызды. Цифрлық платформалар оқушыларға деректерді жинап, талдап, графиктер мен диаграммалар жасауға мүмкіндік береді. Бұл дағдылар зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде өте қажет.

Топтық жұмыс және коллаборация. Цифрлық платформаларда оқушылар өзара байланыс орнатып, топтық жобалармен жұмыс істей алады. Бұл зерттеу жұмыстарының бір бөлігін іске асыру кезінде маңызды рөл атқарады, өйткені топтық жұмыстарда идеялар мен пікірлер алмасып, жаңа шешімдер табу мүмкіндігі артады.

Қашықтан оқыту мүмкіндігі. Цифрлық платформалар қашықтан білім алуды қамтамасыз етеді. Бұл әсіресе әлемдік жағдайларға байланысты оқу орындарының жабылуы немесе қашықтан оқыту қажеттілігі туындаған кезде тиімді. Оқушылар өздерінің зерттеу жұмыстарын қашықтан орындап, онлайн кеңес ала алады (Сурет 1).

Сурет 1. Электронды оқыту типтері

Жеке оқушының жетістіктерін қадағалау. Цифрлық платформалар арқылы оқушының жетістіктерін бақылау мүмкіндігі бар. Бұл мұғалімдерге оқушының даму деңгейін анықтап, қажетті көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, платформалар оқушыларға өз нәтижелерін бағалауға және жетілдіруге көмектеседі.

Цифрлық платформалардың оқушыларға әсері. Цифрлық платформалар оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуда оң әсер етеді. Бұл платформалар оқушыларға шығармашылықпен жұмыс істеп, ақпаратты іздеу, жинақтау және талдау дағдыларын үйретеді. Сонымен қатар, цифрлық құралдар оқушылардың өз жұмыстарына сын көзбен қарауына және өзін-өзі бағалауға мүмкіндік береді.

Цифрлық білім беру платформаларының зерттеу дағдыларын дамытудағы рөлі зор. Олар оқушылардың ақпаратты жинақтап, талдау және өз нәтижелерін көрсету дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Интерактивті құралдардың, деректерді визуализациялаудың және топтық жұмыстың қолданылуы білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырады және білім беру процесінің тиімділігін жоғарылатады. Оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту үшін цифрлық платформалардың мүмкіндіктерін барынша тиімді пайдалану қажет.

Биологияны оқытуда цифрлық білім беру платформаларының тиімділігі ерекше маңызды, себебі олар оқу процесінің интерактивтілігін арттырып, ғылыми ақпаратты визуализациялау мүмкіндіктерін ұсынады. Цифрлық платформалар биология пәнінің күрделі тұстарын түсіндіруде және зерттеу дағдыларын дамытуда тиімді құралдар болып табылады. Осы жерде биологияны оқытудағы цифрлық платформалардың тиімділігін анықтайтын бірнеше негізгі аспектілер қарастырылады [2].

Цифрлық платформалар биология пәнінде ғылыми тұжырымдамаларды түсінуге көмек болатын құралдарды ұсынады. Биология саласында көптеген күрделі процестер (мысалы, жасуша деңгейіндегі процестер, экосистемалардың жұмыс істеуі, ДНҚ құрылымы) бар, оларды түсіндіру үшін 3D-моделдер, анимациялар мен графиктер пайдаланылады. Бұл оқушыларға абстрактілі білімді нақты мысалдар арқылы көру және түсіну мүмкіндігін береді.

Цифрлық платформалар оқушыларға физикалық зертханаларды қолданбай-ақ түрлі тәжірибелер жүргізуге мүмкіндік беретін виртуалды зертханаларды ұсынады. Бұл биология пәнінде тәжірибелік дағдыларды үйрену үшін өте маңызды, өйткені кейбір тәжірибелердің орындалуы физикалық зертханада мүмкін емес немесе қауіпсіздік мәселелеріне байланысты шектеулі болуы мүмкін. Виртуалды тәжірибелер мен симуляциялар оқушыларға түрлі биологиялық процестер мен құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік береді.

Биологияны оқытуда цифрлық платформалар интерактивті тапсырмалар мен тесттерді ұсынады, олар оқушылардың білімін тексеріп, түсініктерін тереңдетуге мүмкіндік береді. Оқушылар өз нәтижелерін дереу көреді және қажет болса, қателерін түзетіп, қосымша ақпарат ала алады. Бұл әдіс оқу процесін белсенді және қызықты етеді.

Цифрлық платформалар оқушылардың жеке деңгейіне сәйкес бейімделген оқу бағдарламаларын ұсына алады. Биология пәнінде әр оқушының биологиялық тұжырымдамаларды түсіну жылдамдығы әртүрлі болуы мүмкін. Цифрлық платформалар оқушыларға өздерінің жеке қажеттіліктеріне сай оқыту процесін басқаруға мүмкіндік береді, мысалы, қиын тақырыптарды қосымша ресурстармен зерттеу, түсініксіз сұрақтарға мұғаліммен онлайн консультациялар алу.

Биологияны оқытуда цифрлық платформалар қашықтан оқыту мүмкіндіктерін ұсынады, бұл оқушыларға оқу материалдарын үйден немесе басқа орыннан ыңғайлы уақытта оқуға мүмкіндік береді. Платформалар оқушыларға тек дәстүрлі дәрістермен емес, сонымен қатар түрлі бейнемазмұндар, вебинарлар, онлайн тәжірибелер арқылы білім алуға жағдай жасайды. Цифрлық платформалар әртүрлі тілдерде оқу материалдарын ұсынады және қосымша ресурстарды қолдану мүмкіндігін береді. Бұл оқушыларға өздерінің тілдік дағдыларын жетілдіруге және ғылыми мазмұнды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, биологияны ағылшын немесе басқа тілдерде оқу арқылы халықаралық деңгейде ғылыми ақпаратты игеру мүмкіндігі артады [3].

Цифрлық білім беру платформалары биологияны оқытуда көптен бері қолданысқа енді. Олар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, зерттеу дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Визуализация, виртуалды зертханалар, интерактивті тапсырмалар және жеке оқыту мүмкіндіктері оқушылардың биологияны терең және тиімді меңгеруіне мүмкіндік береді. Сондықтан цифрлық платформаларды оқу процесінде қолдану биология пәнінің сапасын және тиімділігін арттыру үшін маңызды құрал болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Пірәлиев С.Ж., Даутов С.Б., Симтиков Ж.Қ. Елбасы және отандық білім жүйесі. – Алматы: «Ұлағат». – 2011.
2. Құлқараев А. ««E-learning» электронды оқыту жүйесі және оның мүмкіндіктері./ Электрондық мектеп. – №2. – 2013.
3. Плаксина, И. В. П37 Интерактивные технологии в обучении и воспитании: метод. пособие / И. В. Плаксина ; Владим. гос. ун-т им. А.Г. и Н.Г. Столетовых. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2014. – 163 с.

ОӘЖ 37.013.46

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА LESSON STUDY ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Қалданова А.Н.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются методологические основы применения технологии Lesson Study при обучении биологии в общеобразовательной школе. Данный

подход способствует профессиональному развитию педагогов, улучшению качества преподавания и повышению учебных достижений учащихся. Раскрываются этапы внедрения Lesson Study на уроках биологии, особенности совместного планирования, наблюдения и анализа урока. Представлены методические рекомендации по эффективному использованию технологии в учебном процессе.

Summary. The article discusses the methodological foundations of the use of Lesson Study technology in teaching biology in secondary schools. This approach contributes to the professional development of teachers, improving the quality of teaching and improving students' academic achievements. The stages of the implementation of Lesson Study in biology lessons, the features of joint planning, observation and analysis of the lesson are revealed. Methodological recommendations on the effective use of technology in the educational process are presented.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушының жеке дамуына бағытталған педагогикалық технологияларға ерекше көңіл бөлінуде. Соның бірі – Lesson Study технологиясы. Бұл әдістеме Жапониядан бастау алып, бүгінде әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да белсенді қолданылып келеді. Lesson Study – мұғалімдердің бірлескен жұмысы арқылы сабақты зерттеп, жетілдіруді мақсат ететін педагогикалық тәсіл.

Биология пәні – табиғат заңдылықтарын оқушыға терең түсіндіретін, практикалық бағыттағы ғылым. Сондықтан бұл пәнді оқытуда жаңа әдістерді қолдану – оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырудың және сапалы білім берудің тиімді жолы [1].

Lesson Study технологиясының мәні мен маңызы. Lesson Study – сабақты зерттеу, жоспарлау, өткізу және қайта талдау арқылы оқыту тәжірибесін жетілдіруге бағытталған технология. Бұл әдістің негізгі ерекшеліктері:

- Мұғалімдердің кәсіби қоғамдастығы ретінде топпен жұмыс істеуі;
- Бір сабақты бірлесе жоспарлау;
- Сабақ барысын бақылау (әріптес мұғалімдер немесе зерттеуші);
- Сабақтан кейінгі рефлексия, оқушылардың оқуына талдау жасау;
- Қайта жоспарлау мен оқытуды жетілдіру.
- Биология сабағында Lesson Study қолдану ерекшеліктері

Биология – күрделі ұғымдарды, процестерді, құрылымдарды қамтитын пән. Сондықтан сабақ барысында зерттеу, бақылау, эксперимент, салыстыру, модельдеу әдістері жиі қолданылады. Lesson Study осы әдістерді тиімді қолдануға және оқушылардың білімін терең саралауға мүмкіндік береді [2].

Lesson Study үдерісінің кезеңдері биология сабағында:

- Мақсат қою – оқушылардың қандай білім, білік, дағдыны меңгеруін көздеу.

- Сабақты жоспарлау – мұғалімдер тобы оқу мақсаттарына сай сабақ жоспарын бірлесе құрады.

- Сабақты өткізу және бақылау – бір мұғалім сабақты өткізсе, басқалары оқушылардың әрекетін, белсенділігін, түсіну деңгейін бақылайды.

- Талдау және рефлексия – сабақтың тиімділігі, оқушылардың оқу әрекеттері, жетістіктері мен қиындықтары анықталып, келесі қадамдар белгіленеді.

Қолданудың әдістемелік негіздері:

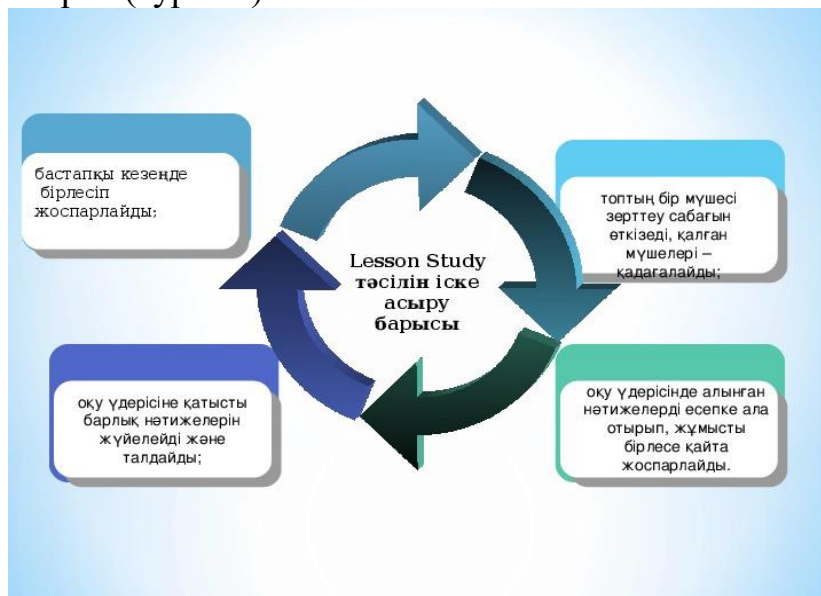
- Lesson Study технологиясын тиімді енгізу үшін мына әдістемелік қағидаларды сақтау қажет:

- Ынтымақтастық – мұғалімдер арасында сенімді, ашық қарым-қатынас болуы тиіс.

- Рефлексиялық көзқарас – әр сабақты зерттеу объектісі ретінде қарастыру.

- Оқушының оқуына бағытталу – мұғалім емес, оқушы әрекеті мен дамуы зерттеледі.

- Үздіксіздік – Lesson Study бір реттік тәжірибе емес, жүйелі үрдіс ретінде ұйымдастырылуы керек (сурет 1).

Сурет 1. Lesson Study тәсілін іске асыру барысы

Lesson Study технологиясымен биология пәнін оқыту барысында тәжірибелік мысал келтіруге болады. Мысалы, 8-сыныпта «Фотосинтез үдерісі» тақырыбын өтуде мұғалімдер тобы сабақ құрылымын жоспарлап, үш оқушының оқуына ерекше назар аударады. Сабақ барысында бақылаушы мұғалімдер осы оқушылардың тапсырмаларды орындау деңгейін, жауап беру белсенділігін және топтағы әрекетін жазып алады. Сабақтан кейін бұл мәліметтер негізінде оқу үдерісінің қандай тұстары сәтті, қайсысы жетілдіруді қажет ететіні анықталады [3].

Lesson Study технологиясы биология пәнін оқытуда мұғалімдерге өз тәжірибесін сыни тұрғыда бағалауға, оқушылардың оқуына жан-жақты талдау жасауға және білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқыту үдерісінің ғылыми негізделуін қамтамасыз етіп, педагогикалық шеберлікті дамытуға ықпал етеді. Сондықтан Lesson Study – биология мұғалімдерінің кәсіби дамуы мен оқыту сапасын арттырудағы тиімді құрал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аймалетдинов Т.А. Цифровая грамотность педагогов. Готовность к использованию цифровых технологий в учебном процессе / Т.А. Аймалетдинов, Л.Р. Баймуратова, О.А. Зайцева и др. - 2019: НАФИ, 2019. - 84 с.

2. Новиков М.Ю. Методы обучения информатике на основе мобильных технологий. / М.Ю. Новиков // Педагогическое образование в России. - 2017. - № 11. - с. 48-59.
3. LessonStudy: руководство Пит Дадли. Pete Dudley 2015.

ОӘЖ 519.683.2

ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қонысбек А.Е.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются значение и особенности применения активных методов обучения при преподавании биологии. Активные методы повышают интерес учащихся к предмету и развивают их исследовательские способности. Автор описывает активные образовательные технологии в современном учебном процессе, их практическое применение и методическую эффективность.

Summary. This article explores the significance and features of applying active learning methods in the teaching of biology. Active methods increase students' interest in the subject and develop their research skills. The author describes active educational technologies in the modern learning process, their practical application, and methodological effectiveness.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқушылардың жеке қабілеттерін дамытуды, сыни ойлау мен шығармашылықты арттыруды мақсат етеді. Бұл талаптар биология пәнін оқыту әдістемесінде де жаңаша көзқарасты қажет етеді. Белсенді оқыту әдістері – білім алушының сабақ үдерісіне белсене қатысуын қамтамасыз ететін, теориялық білімді тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік беретін тиімді құрал [1].

1. Белсенді оқыту әдістерінің мәні мен мазмұны

Белсенді оқыту – оқушыны білім алу үдерісінің белсенді қатысушысына айналдыратын әдістемелер жүйесі. Бұл әдістер оқытушы мен оқушы арасындағы қарым-қатынасты жаңаша ұйымдастырып, оқу үдерісін интерактивті және тиімді етеді.

Мысалы: «Ойлан – жұптас – бөліс», «Миға шабуыл», Дебаттар мен пікірталастар, Зерттеу және жобалық жұмыс, Кейс әдісі

2. Биология пәніне тән ерекшеліктер

Биология – тірі ағзаларды, олардың құрылымын, қызметін, өзара байланысын зерттейтін ғылым. Сондықтан бұл пәнді оқытуда теория мен практиканың үйлесімділігі маңызды. Белсенді әдістер бұл байланысқа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

3. Практикалық қолдану мысалдары

8-сынып: «Тірі ағзалардың жасушалық құрылысы» тақырыбында зертханалық жұмыс ұйымдастыру

9-сынып: «Адам анатомиясы» бөлімінде топтық жобалар арқылы оқу

11-сынып: «Экология» тақырыбында ситуациялық тапсырмалар шешу

4. Белсенді әдістердің тиімділігі: сабаққа қызығушылық артады, оқушылардың сыни және шығармашылық ойлауы дамиды, өз бетімен ізденуге, зерттеуге дағдыланады, коммуникативтік қабілеттері артады [2].

Биологиядан оқытудың белсенді әдістерін жетілдіру – білім беру үрдісінде оқушылардың өз бетімен зерттеу жасауына, сыни ойлау қабілетін дамытуға және оларды практикамен байланыстыруға бағытталған маңызды мәселе. Белсенді оқыту әдістері оқушылардың білімді тек тыңдаушы ретінде қабылдауына емес, керісінше оны өз тәжірибесінде қолдануына мүмкіндік береді.

Биология пәнін оқытуда белсенді әдістерді жетілдірудің негізгі қағидалары мен әдістері:

1. Зерттеу мен тәжірибе жасау әдістері (Inquiry-Based Learning)

Бұл әдіс оқушыларды өз бетімен сұрақ қоюға, зерттеу жүргізуге және қорытынды шығаруына ынталандырады. Оқушылар биологиялық құбылыстарды тексеру үшін гипотезалар жасайды, оларды тәжірибелер арқылы тексереді және нәтижелерін талдайды.

2. Топтық жұмыс және ынтымақтастық оқыту

Оқушылар топта жұмыс істей отырып, бірлескен шешімдер қабылдайды және бір-бірінен үйренеді. Бұл әдіс сыни ойлауды, пікір алмасуды және коммуникативтік дағдыларды дамытуға көмектеседі.

3. Миға шабуыл (Brainstorming)

Оқушыларға биология саласындағы белгілі бір мәселе немесе тақырып туралы көп идеяларды ұсынуға мүмкіндік беріледі. Бұл әдіс олардың шығармашылық ойлауын және жаңа ақпаратты тиімді қабылдау қабілетін дамытуға көмектеседі.

4. Практикалық сабақтар мен зертханалық жұмыстар

Биологияны оқытуда практикалық жұмыстар маңызды рөл атқарады. Оқушылар табиғаттағы құбылыстарды зерттеуге, үлгілер дайындауға, микроскоп арқылы жасушалардың құрылысын қарауға мүмкіндік алады. Бұл әдіс оқушылардың теориялық білімдерін тәжірибе жүзінде бекітуге мүмкіндік береді [3].

5. Рөлдік ойындар және симуляциялар

Оқушылар рөлдерді орындап, биологиялық процестерді немесе жүйелерді моделдей отырып, өздерінің білімдерін бекітуге мүмкіндік алады. Мысалы, экосистемадағы әртүрлі тірі организмдер арасындағы өзара әрекеттесуді немесе генетикалық ақпараттың берілуін көрсету.

6. Дискуссиялар мен дебаттар

Биология тақырыптары бойынша пікірталас өткізу оқушылардың өз көзқарастарын қалыптастыруға және дәлелді пікір айтуды үйренуге көмектеседі. Олар түрлі биологиялық мәселелер мен жаңалықтарды талқылайды, сыни ойлау қабілеттері дамиды.

7. Интерактивті оқыту құралдары

Заманауи ақпараттық технологиялар мен интерактивті құралдар (виртуалды зертханалар, бейнемазмұндар, онлайн платформалар) биологияны

оқыту процесінде тиімді қолданылуы мүмкін. Оқушылар биологиялық процестерді визуалды түрде көру, тәжірибелерді виртуалды орындау арқылы пәнге деген қызығушылығын арттыра алады.

8. Қолданбалы тапсырмалар мен жобалық жұмыстар

Оқушыларға биологиялық тақырыптарды тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретін жобалық жұмыстар немесе тапсырмалар беріледі. Олар өз жобаларын қорғап, зерттеу нәтижелерін ұсыну арқылы биологияны қолданбалы түрде меңгереді.

9. Бағалау және кері байланыс

Оқушылардың білімін бағалау тек тестілеу арқылы емес, олардың зерттеу нәтижелеріне, шығармашылық тапсырмаларына және топтық жұмыстарға негізделіп жүргізіледі. Бұл әдіс олардың нәтижелерін дұрыс бағалауға және оқыту сапасын арттыруға көмектеседі [4].

Биологиядан оқытудың белсенді әдістерін жетілдіру оқушылардың белсенді қатысуын, сыни ойлауын және зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Оқу процесі кезінде қолданылатын әртүрлі әдістер мен тәсілдер оқушылардың білімін тереңдетіп, биология пәніне деген қызығушылықтарын арттырады (кесте - 1).

Кесте - 1. Биологияны оқытудың белсенді әдістері

Әдіс атауы	Сипаттама	Қолдану мақсаты
Зерттеу мен тәжірибе жасау	Оқушылар гипотезалар жасап, тәжірибелер арқылы зерттеу жүргізеді.	Оқушылардың ғылыми ойлау қабілетін дамыту, зерттеу дағдыларын қалыптастыру.
Топтық жұмыс	Оқушылар топта жұмыс істеп, бірлескен шешімдер қабылдайды.	Ынтымақтастықты дамыту, пікір алмасу, коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру.
Миға шабуыл (Brainstorming)	Оқушылар белгілі бір тақырыпқа қатысты идеялар ұсынады.	Шығармашылық ойлау, жаңа идеяларды қалыптастыру.
Практикалық сабақтар	Оқушылар биологиялық процестерді нақты жағдайда зерттейді.	Теориялық білімді тәжірибеде қолдану, дағдыларды жетілдіру.
Рөлдік ойындар	Оқушылар биологиялық процестерді немесе экосистемаларды рөлдер арқылы модельдейді.	Биологиялық процестерді түсінуді тереңдету, шығармашылық қабілеттерді дамыту.
Дискуссиялар мен дебаттар	Оқушылар биология тақырыптары бойынша пікірталас жүргізеді.	Пікір білдіру дағдыларын дамыту, сыни ойлау.
Интерактивті құралдар	Виртуалды зертханалар, бейнемазмұндар және онлайн платформалар арқылы оқыту.	Биологияны визуалды түрде көрсету, қызығушылықты арттыру.
Жобалық жұмыстар	Оқушылар өз зерттеулерін немесе жобаларын қорғайды.	Қолданбалы білімді дамыту, зерттеу дағдыларын қалыптастыру.
Бағалау және кері байланыс	Оқушылардың нәтижелерін әртүрлі әдістермен бағалау және кері байланыс беру.	Білімді дұрыс бағалау, оқыту сапасын жақсарту.

Биология пәнін оқытуда белсенді оқыту әдістерін қолдану – білім сапасын арттырудың, оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін оятудың маңызды жолы. Мұғалімдер өз тәжірибесінде белсенді әдістерді тиімді пайдалану арқылы оқушылардың терең білім алуына және оларды өмірде қолдана алуына жағдай жасай алады. Белсенді оқыту әдістерін биология сабақтарында жүйелі және мақсатты түрде қолдану – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырады. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен әдістемелік сауаттылығы бұл үдерістің сәтті жүруінің кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. – Педагогика. – Алматы: Дарын, 2020.
2. Назарбаев З. – Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Егемен Қазақстан, 2017.
3. Иманбекова С.Ж. – Биологияны оқыту әдістемесі. – Астана, 2019.
4. Freeman S., et al. Active learning increases student performance in science. – PNAS, 2014.

ОӘЖ 235.21

ХИМИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫН ДАМУ БҮЙЫНША ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Нұрман Қ.Қ.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье отмечается, что в современных условиях одной из основных задач школы является интеллектуальное развитие учащихся, формирование исследовательских навыков, создание условий для реализации потенциальных возможностей учащегося в учебном процессе. Внедрение исследовательского подхода в преподавании химии способствует повышению творческого потенциала, усилению мотивации учебной деятельности. В данной статье рассказывается о видах исследовательских работ и их роли по развитию творческого потенциала учащихся на уроках химии.

Summary. The article notes that in modern conditions, one of the main tasks of the school is the intellectual development of students, the formation of research skills, and the creation of conditions for realizing the student's potential in the educational process. The introduction of a research approach in chemistry teaching helps to increase creativity and increase motivation for learning activities. This article describes the types of research work and their role in developing students' creative potential in chemistry lessons.

Заманауи мектептерде әлеуметтік өмір жағдайларына бейімделген сауатсыз және өнімді ойлауы бар адамдарды тәрбиелеу міндетіне тап болады. Қазіргі мектептерде қазіргі оқушыларының интеллектуалды даму мәселелері басым болып табылады. Бұл тақырыпқа қызығушылық қазіргі өмірлік жағдайға байланысты.

Химия - көптеген оқушылар үшін ең қиын пән. Бұл пікірді оқушылардың өздері де, олардың ата-аналары да, басқа пәндермен айналысатын басқа студенттер де құптайды. Кез-келген оқу пәні сияқты, химия да зерттеу

объектісіне ерекше назар аударады! Өкінішке орай, қазіргі кезде көптеген адамдар үшін химия маңызды емес. Оқу процесін қызықты, шығармашылық және есте қаларлық етуге көмектесетін нәрсені қалай табуға және таңдауға болады? Біз жарқын эмоциялар мен позитивті тудыратын сабақтарда жайлы атмосфера жасай алатынымызға сенімдіміз.

Әрбір мұғалім өзінің педагогикалық мансабында нені және қалай оқыту керектігі туралы сұраққа тап болады. Бұл мәселені өмірдің әртүрлі кезеңдерінде шешу мұғалімнің өзіндік ерекшелігін, кәсіби және жеке ұстанымын анықтайды. Мектептердегі педагогикалық практика барысында біз «Химия сабақтарында оқушылардың интеллектісі мен шығармашылық қабілеттерін дамыту» мәселесіне ерекше назар аударамыз. Бұл мәселені шешу үшін негізгі мақсаттар табиғи қалыптасқан бейімділікті дамыту, ақыл-ой әрекетінің формаларын қалыптастыру және шығармашылық ойлау қабілеті болып табылады.

Оқушылардың химиялық тұжырымдамаларды түсінудегі және тиісті дағдыларды игерудегі қиындықтары, ең алдымен, күрделі академиялық тапсырмаларды орындауға интеллектуалды дайындықтың жеткіліксіз деңгейімен байланысты: зейінді шоғырландыру, талдау, салыстыру, жалпылау, қорытынды жасау, белгілі бір нақты жағдайларға теориялық ережелерді қолдану, белгілі бір материалдың үлкен көлемін есте сақтау қабілетінің төмендігі және оны бір уақытта белсендірудің нақты бөлігі. Оқушылардың интеллектуалды жетілуінің жеткіліксіздігі аралық бақылау нәтижесінде анықталатын жаратылыстану профилін қалыптастырудағы қиындықтардың себебі болып табылады [1].

Интеллектуалды даму адамның кез-келген іс-әрекетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Қарым-қатынас, оқу және жұмыс қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін адам әлемді біліп, іс-әрекеттің, есте сақтаудың және ойлаудың әртүрлі компоненттеріне назар аударуы керек. Оқушылардың интеллектуалды даму мәселелерін шешудің жолдарын табу керек екені анық. Оқытудың жоғары нәтижелеріне қол жеткізу үшін балалар әртүрлі салалардағы білім мен қарым-қатынас дағдыларын пайдалана отырып, ойлауды, табуды және мәселелерді шешуді үйренуі керек.

Мұнда қызметтің негізгі бағыттарын қарастыру қажет: химия сабақтарындағы ақпараттық және коммуникативтік дағдылар, кітаптармен жұмыс, оқушылардың міндеттерін шешу, оқытудың жаңа әдістерін қолдану.

Кез-келген мектептің басты міндеттерінің бірі-оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту. Мұндай ойлау қоршаған шындыққа саналы көзқарасты қалыптастырады.

«Ақыл тек білімде ғана емес, сонымен бірге білімді шынымен қолдану қабілетінде де жатыр». Бұл мәселені шешу үшін біз оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға ықпал ететін білім беру қызметінің келесі түрлерін қолданамыз: эссе жазу, слайд-презентациялар жасау, өлеңдер, қысқа әңгімелер, химиялық мазмұндағы басқатырғыштар жазу.

Біз сондай-ақ сабақ өткізудің әртүрлі формаларын қолданамыз.:

- Сабақтар-саяхат

- Сабақтар-турнирлер
- Сабақтар-білім конкурстары
- Дәрістер мен семинарлар
- Дәріс сабақтары.

Заманауи білім беру технологияларының алуан түрлілігінде біз зерттеу технологияларын заманауи көшбасшы ретінде таңдаймыз. Біздің ойымызша, бұл әдіс, кез келген басқа әдіс сияқты, студенттерге мен таңдаған барлық негізгі дағдыларды дамытуға көмектеседі. Білім беруде зерттеу дағдыларын игеру басқаларды толығымен алып тастауды білдірмейді, тек олардың артықшылығын білдіреді. Ғылыми зерттеулердің барысын қалыптастыратын білім беру технологиясының негізі тұжырымдамалар, анықтамалар, ережелер, дидактикалық құралдар мен әдістемелік әдістер жүйесі болып табылады. Бұл әдіс зерттеу сабақтары, зерттеулер арқылы жүзеге асырылады. Оқу сыныбында екі мақсат қойылды: академиялық зерттеулер (нұсқаулар) және зерттеу қызметін қалыптастыру (педагогика).

Баланың мінезінің интеллектуалды және шығармашылық әлеуетін дамытудың тағы бір маңызды тәсілі - зерттеу тәжірибесін алу. "Барлық жастағы адамдар зерттеуге бейім."Іздеуге бейімділік әр балаға тән. Жаңа тәжірибелерге деген қажымас шөлдеу, қызығушылық, эксперименттерге деген ұмтылыс-бұл балалардың дарындылығының көрсеткіші.

Оқушылардың интеллектісі мен шығармашылық қабілеттерін дамыту перспективалары:

- Химия сабақтарында оқу материалдары шеңберінде даму мақсаттарының ойластырылған жүйесін енгізу;
- Зияткерлік дағдыларды оқыту деңгейінде жүйені және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды диагностикалау мен калибрлеуді ұйымдастыру;
- Оқушылардың өз бетінше зерттеу, жаңа білім ашу және проблемалық міндеттерді шешу процесіне қатысуын ынталандыру;
- Білім беру деңгейлерін саралау және даралау;
- Мұғалімнің өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру.

Химия сабағында оқушылардың шығармашылық потенциалын дамыту бойынша зерттеу жұмыстарының түрлері

Химия сабағы – бұл оқушыларды ғылыми ойлау, зерттеу жұмыстары мен шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін өте қолайлы орта. Химия пәні оқушыларға эксперименттік жұмыстар жасау, түрлі химиялық реакцияларды зерттеу және олардың нәтижелерін талдау мүмкіндігін береді. Бұл үдеріс барысында оқушылардың шығармашылық потенциалы дамиды, өйткені олар тек теориялық біліммен ғана шектелмей, оны нақты тәжірибелер мен зерттеулер арқылы қолданып, жаңалықтарды ашуға ұмтылады [2].

Химия пәнінде оқушылардың шығармашылық потенциалын дамыту үшін жүргізілетін зерттеу жұмыстарының бірнеше түрлері бар. Олардың ішінде:

1. Эксперименттік зерттеулер

Эксперименттерді жүргізу – шығармашылық қабілеттерді дамытудың негізгі әдістерінің бірі. Оқушыларға белгілі бір химиялық құбылыстарды

тәжірибе арқылы зерттеу тапсырмалары беріледі. Бұл зерттеулер химиялық реакциялардың нәтижелерін бақылауды, зерттеуді және талдауды талап етеді. Оқушылар өздерінің эксперименттерінің нәтижелерін шығармашылық тұрғыдан интерпретациялап, ғылыми зерттеулерге жақындайды.

2. Ғылыми жобалар мен ғылыми-зерттеу жұмыстары

Оқушылардың шығармашылық потенциалын арттыру үшін ғылыми жобаларды ұйымдастыру маңызды. Мұндай жобалар оқушыларға белгілі бір химиялық мәселе немесе құбылысты тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Олар ғылыми жұмыстарды жазу, гипотезалар құрастыру, зерттеу әдістерін таңдау, нәтижелерді талдау және қорытынды шығару дағдыларын дамытады. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстары, мысалы, мектеп деңгейіндегі ғылыми конференцияларға қатысуы олардың зерттеушілік ойлау қабілеттерін шыңдайды.

3. Творчестволық тапсырмалар

Химия сабақтарында шығармашылық тапсырмалар арқылы оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамытуды көздейтін тапсырмалар да маңызды орын алады. Оқушыларға өздерінің зерттеу жұмыстарын жүргізіп, сол жұмыстарын басқа оқушыларға немесе мұғалімдерге таныстыру мүмкіндігі беріледі. Бұл тапсырмалар өз кезегінде оқушылардың зерттеу жұмысына деген қызығушылығын арттырады. Мысалы, оқушылар химиялық реакцияларды қолдана отырып жаңа өнімдер жасауды немесе өнеркәсіптік процесстерді оңтайландыру туралы жобалар ұсынуы мүмкін.

4. Химиялық тәжірибелер мен эксперименттік жұмыстарға қатысу

Оқушылардың химия пәніне деген қызығушылығын арттыру үшін мұғалімдер жиі эксперименттік жұмыстарды ұйымдастырады. Химиялық тәжірибелерді орындау арқылы оқушылар өздерінің білімдерін практикалық түрде қолдануға үйренеді. Бұл жұмыстар арқылы олар шығармашылыққа, жаңашылдыққа және тәжірибелерді жүргізу барысында сын тұрғысынан ойлауға дағдыланады.

5. Теориялық зерттеулер мен ғылыми мақалалар жазу

Оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша ғылыми мақалалар жазу тапсырмасын беру олардың аналитикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Олар химиялық процестердің теориясын терең зерттеп, өздерінің жеке көзқарастарын білдіру мүмкіндігіне ие болады. Мақала жазу үдерісі шығармашылық жұмыстың бір түрі болып табылады, өйткені оқушы өз ойларын жүйелеп, ғылыми тілде дәлелдемелер келтіреді [3].

6. Көрнекі жұмыстар және презентациялар

Химияның көптеген қиын тұстарын оқушыларға түсіндіргенде көрнекі құралдарды пайдалану үлкен роль атқарады. Оқушылар түрлі химиялық модельдерді, сызбалар мен диаграммаларды жасап, солар арқылы өзінің зерттеу жұмысын немесе зерттеу тақырыбын таныстыра алады. Мұндай жұмыстар оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін жетілдіруге және өз идеяларын нақты, көрнекі түрде жеткізу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

7. Қосымша зерттеулер мен өздігінен оқу

Оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша қосымша әдебиеттерді зерттеуді тапсырғанда олар жаңа ақпараттарды іздеуге, ғылыми деректерді салыстыруға және өздігінен білім алуға машықтанады. Бұл үдеріс шығармашылық қабілеттерді дамытып қана қоймай, олардың ғылыми жұмыстағы жеке тәсілдерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Мақаланы қорытындылай келе химия пәні оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Эксперименттік зерттеулер, ғылыми жобалар, көрнекі жұмыстар мен өздігінен зерттеу сияқты түрлі зерттеу жұмыстарының түрлері оқушылардың ғылыми ойлауын және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Бұл тәсілдер химияны тек мектепте оқылатын пән ретінде ғана емес, сонымен қатар оқушыларды ғылымға баулитын маңызды құрал ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Білім беру бағдарламасы –NIS-Programme, «Химия» пәні бойынша оқу бағдарламасы, Негізгі мектеп (7-10 сыныптар), Астана қ., 2018ж.
2. Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. «Химияны оқыту әдістемесі практикумы».- Алматы: 2016ж.
3. Өнербаева З.О. «Химияны оқыту әдістемесі: оқу – әдістемелік құралы»-Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2015,-236б.

ОӘЖ 25.69

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Оразымбетова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Использование инновационных технологий в современной системе образования повышает интерес учащихся и улучшает качество их образования. Использование этих технологий на уроках биологии не только углубляет теоретические знания учащихся, но и способствует развитию их практических навыков.

Summary. The use of innovative technologies in the modern education system increases students' interest and improves the quality of their education. The use of these technologies in biology lessons not only deepens students' theoretical knowledge, but also contributes to the development of their practical skills.

Инновациялық технологияларды қолданудың маңызы

1. Оқушылардың белсенділігін арттыру – жаңа әдістерді пайдалану сабаққа деген ынтаны күшейтеді.
2. Көрнекілікті күшейту – заманауи технологиялар арқылы күрделі биологиялық процестерді визуалды түрде көрсетуге болады.

3. Қолданбалы дағдыларды дамыту – тәжірибелер жасау, виртуалды зертханаларда жұмыс істеу арқылы оқушылардың зерттеушілік дағдылары қалыптасады.

4. Жеке оқыту траекториясын құру – әр оқушының қабілетіне қарай жеке білім алуына мүмкіндік береді [1].

Инновациялық технологиялар түрлері

1. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ)

Интерактивті тақталар

Бейнесабақтар мен анимациялар

Ғылыми дерекқорлар мен онлайн платформалар (Coursera, Khan Academy, BilimLand)

2. Виртуалды және толықтырылған шынайылық (VR/AR)

Виртуалды зертханалар – оқушылар қауіпті немесе сирек кездесетін эксперименттерді қауіпсіз жағдайда жасай алады.

AR қосымшалары – смартфон арқылы жануарлар мен өсімдіктердің құрылысын 3D форматында көру.

3. Геймификация (ойын элементтерін енгізу)

Quizizz, Kahoot, LearningApps секілді платформалар арқылы тесттер жасау

Биологиялық квесттер мен викториналар ұйымдастыру

4. STEM технологиясы

Робототехника мен биоинженерия негіздерін оқыту

Генетика, экология және биотехнология салаларында жобалар жасау

5. Бейнесабақтар мен подкасттар

YouTube, TED-Ed сияқты платформалардан ғылыми-көпшілік видеолар қарау

Биолог ғалымдардың подкасттарын тыңдау

6. Бұлттық технологиялар мен онлайн білім беру платформалары

Google Classroom, Moodle, Edmodo секілді жүйелерді пайдалану

Оқушылармен онлайн жұмыс жүргізу (үй тапсырмаларын тексеру, кері байланыс беру)

Биология сабақтарында инновациялық технологияларды қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың шығармашылық және зерттеушілік қабілеттерін дамытады. Мұғалімдер заманауи әдістерді тиімді пайдалана отырып, білім беру процесін қызықты әрі нәтижелі ете алады.

Инновациялық технологияларды қолданудың маңызы

Инновациялық технологияларды білім беру процесінде қолдану оқыту сапасын арттыруға, оқушылардың білімге деген қызығушылығын күшейтуге және олардың дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Биология пәнінде бұл технологиялар күрделі процестерді түсінуді жеңілдетіп, оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін жетілдіруге мүмкіндік береді [2].

1. Оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру

Инновациялық әдістер сабақ құрылымын жақсартады және уақытты үнемдейді.

Оқытудың интерактивті әдістері мұғалім мен оқушы арасындағы байланыс сапасын арттырады.

2. Күрделі ақпаратты жеңіл қабылдау

Көрнекілікті күшейту арқылы (3D модельдер, анимациялар, виртуалды зертханалар) оқушылардың материалды тез әрі терең меңгеруіне мүмкіндік береді.

Тәжірибелік тапсырмаларды орындау арқылы теорияны практикамен ұштастыру жеңілдейді.

3. Оқушылардың белсенділігін арттыру

Геймификация элементтері (викториналар, онлайн тесттер, квесттер) оқыту процесін қызықты әрі тартымды етеді.

Жобалық және зерттеушілік жұмыстар оқушылардың шығармашылық және аналитикалық ойлау дағдыларын дамытады.

4. Жеке оқыту траекториясын құру

Онлайн платформалар мен адаптивті оқыту жүйелері әр оқушының қабілеті мен жылдамдығына қарай білім алуына мүмкіндік береді.

Қашықтықтан білім беру жүйелері арқылы оқушылар кез келген уақытта өздеріне қажетті материалдарды қайталай алады.

5. Тәжірибелік дағдыларды дамыту

Виртуалды және қашықтан жүргізілетін зертханалық жұмыстар тәжірибе жасау мүмкіндігін кеңейтеді.

STEM технологияларын қолдану арқылы оқушылар нақты ғылымдармен байланысты практикалық жобаларға қатыса алады.

6. Білімнің қолжетімділігі мен жаһандануы

Бұлттық технологиялар, ашық онлайн курстар мен вебинарлар арқылы оқушылар әлемнің кез келген жерінен білім ала алады.

Ғылыми дерекқорлар мен халықаралық зерттеулерге қол жеткізу мүмкіндігі артады.

Инновациялық технологияларды қолдану білім беру сапасын арттырып, оқушыларды зерттеуге, ойлау қабілеттерін дамытуға және заманауи білімді меңгеруге бағыттайды. Бұл тәсіл олардың білімін өмірде тиімді пайдалануға көмектеседі [3].

STEM технологиясы: түсінігі және маңызы

STEM – бұл Science (Ғылым), Technology (Технология), Engineering (Инженерия) және Mathematics (Математика) пәндерін біріктіретін оқыту әдісі. Бұл жүйе оқушыларға ғылыми-техникалық білімді тәжірибелік дағдылармен ұштастырып, шынайы өмірде қолдануға мүмкіндік береді.

STEM технологиясының негізгі мақсаты:

Оқушылардың зерттеушілік және сыни ойлау дағдыларын дамыту

Инженерлік және ғылыми білімдерді тәжірибеде қолдану

Жаңашылдыққа және шығармашылық шешімдер табуға үйрету

Ақпараттық технологиялармен жұмыс істеу қабілетін жетілдіру

STEM технологиясының білім берудегі рөлі

✓ Кешенді оқыту – теорияны практикамен байланыстырады

✓ Пәнаралық байланыс – бірнеше пәнді біріктіріп, зерттеушілік дағдыларды дамытады

✓ Топтық жұмыс – оқушылар бірге жұмыс істеп, өзара тәжірибе алмасады

✓ Жобалық оқыту – нақты мәселелерді шешуге бағытталған тапсырмалар беріледі [4].

STEM-ді биологияда қолдану мысалдары

1. Виртуалды зертханалар – ДНҚ-ның құрылымын 3D модельдер арқылы зерттеу

2. Биотехнология жобалары – экологиялық таза энергия көздерін зерттеу

3. Робототехника және нейротехнология – жасанды интеллект көмегімен биологиялық зерттеулер жүргізу

4. Математикалық модельдеу – экожүйелердің өзгерісін болжап, зерттеу

STEM технологиясы білім беру жүйесін жаңғыртып, оқушылардың практикалық дағдыларын дамытады. Бұл әдіс оларды болашақта ғылым мен технология салаларында табысты болуға дайындайды.

Инженерлік және ғылыми білімдерді тәжірибеде қолдану – бұл теориялық білімді нақты өмірдегі мәселелерді шешу үшін пайдалану процесі. Ол келесі салаларда жүзеге асады:

1. Инженерлік практика

Құрылыс және сәулет: Ғимараттар мен инфрақұрылым нысандарын жобалау, сейсмикалық төзімділікті есептеу.

Механика және машина жасау: Өнеркәсіптік жабдықтарды жобалау, көлік құралдарын құрастыру.

Электроника және робототехника: Микросхемалар жасау, автоматтандырылған жүйелерді дамыту.

2. Ғылыми зерттеулерді қолдану

Физика және химия: Материалдарды зерттеу, жаңа қорытпалар мен полимерлерді жасау.

Биотехнология және медицина: Гендік инженерия, дәрілік препараттарды жасау, биоматериалдарды қолдану.

Ақпараттық технологиялар: Жасанды интеллект, үлкен деректерді өңдеу, киберқауіпсіздік.

3. Кәсіпорындар мен өндірісте қолдану

Өнім сапасын арттыру үшін ғылыми әдістерді пайдалану.

Энергия тиімділігін жақсарту мақсатында жаңартылатын энергия көздерін енгізу.

Индустрия 4.0 технологияларын (IoT, автоматтандыру) енгізу.

4. Қоршаған орта және тұрақты даму

Экологиялық таза өндіріс әдістерін әзірлеу.

Қалдықтарды қайта өңдеу және энергияны үнемдеу технологияларын қолдану.

Ғылыми және инженерлік білімдерді тәжірибеде қолдану экономиканы дамытуға, инновацияларды енгізуге және қоғам өмірін жақсартуға ықпал етеді.

Виртуалды шынайылық (VR) және толықтырылған шынайылық (AR) – цифрлық технологиялардың қарқынды дамып жатқан екі бағыты. Олар пайдаланушыларға шынайы әлемнен тыс тәжірибе алуға немесе оны кеңейтуге мүмкіндік береді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарова, Г. А., & Құрманова, Ш. Н. (2020). Биологияны оқытудың заманауи әдістері мен инновациялық технологиялары. Алматы: Ұлттық білім академиясы.
2. Сатыбалдиева, Р. А. (2019). Орта білім беру жүйесіндегі биология пәнін оқыту әдістемесі. Нұр-Сұлтан: Фолиант баспасы.
3. Бейсембаева, Л. А. (2021). STEM-технологияларды биология сабақтарында қолдану әдістемесі. Алматы: Білім баспасы.
4. Ахметова, Г. Ж. (2020). «Биология сабақтарында цифрлық технологияларды қолданудың тиімділігі». Қазақстан мектебі, №4, 50-55.
5. Мұқашева, А. С. (2021). «Интерактивті оқыту әдістері арқылы оқушылардың биологиялық білімін жетілдіру». Педагогика және инновация №3, 70-75.

УДК 378.016:511

ЭФФЕКТИВНОСТЬ КЕЙС-МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Өтебек Д.Ж.

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада жалпы білім беретін мектептің жоғары сыныптарында биология сабақтарында кейс-әдісті қолдану қарастырылады. Кейс-әдістің ерекшеліктері, оның дидактикалық артықшылықтары мен педагогикалық тиімділігі талданады. Танымдық белсенділікті арттыру, сыни ойлауды дамыту және оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында кейс-технологияларды оқу процесіне енгізудің орындылығын дәлелдейтін практикалық эксперименттің нәтижелері ұсынылған.

Summary. The article discusses the application of the case method in biology lessons in high school. The features of the case method, its didactic advantages and pedagogical effectiveness are analyzed. The results of a practical experiment are presented, proving the expediency of introducing case technologies into the educational process in order to increase cognitive activity, develop critical thinking and form research skills among students.

Современное образование требует перехода от репродуктивного стиля обучения к активным и интерактивным формам. Это особенно актуально для преподавания биологии - науки, тесно связанной с практикой, этикой и быстро развивающимися технологиями. Одним из эффективных методов, способствующих вовлечению учеников в учебный процесс, является кейс-метод (метод конкретных ситуаций). Он позволяет соединить теорию с реальной жизнью, активизирует умственную деятельность, развивает

способность анализировать, принимать решения и аргументировать свою точку зрения [1].

Эффективность кейс-метода в преподавании биологии в старших классах средней школы - это актуальная и интересная тема, особенно в условиях модернизации образования и акцента на развитие критического мышления и самостоятельности учащихся. Биология как предмет естественнонаучного цикла обладает высоким потенциалом для применения кейсов - реальных или смоделированных проблемных ситуаций, требующих всестороннего анализа и принятия обоснованных решений. Преподавание биологии с использованием кейс-метода способствует интеграции теоретических знаний и практических навыков, формированию межпредметных связей, развитию коммуникативной и исследовательской активности учащихся [2].

Теоретические основы кейс-метода. Кейс-метод представляет собой педагогическую технологию, основанную на анализе конкретных проблемных ситуаций (кейсов), максимально приближенных к реальности. Впервые метод начал использоваться в Гарвардской школе бизнеса в начале XX века и быстро распространился в других сферах образования, включая среднее и высшее образование. Кейс-метод (от англ. case study - исследование случая) представляет собой обучающую технологию, основанную на анализе конкретных проблемных ситуаций, максимально приближенных к реальной жизни. Он включает элементы ролевой игры, дискуссии, командной работы, а также приёмы проектного и проблемного обучения [3].

Применение кейс-метода на уроках биологии позволяет:

- моделировать реальные биологические и экологические ситуации;
- стимулировать интерес к предмету;
- формировать навыки исследовательской деятельности;
- развивать коммуникативные и аналитические способности.

Методика исследования. Целью проведённого исследования стало определение эффективности кейс-метода в преподавании биологии в старших классах. В исследовании участвовали учащиеся 10 и 11 классов средней школы IT Школа-лицей №24 им. С. Ерубаева.

Методы исследования:

- педагогический эксперимент (констатирующий и формирующий этапы);
- анкетирование учащихся;
- наблюдение за деятельностью на уроках;
- анализ учебных достижений (результаты контрольных работ, тестов).

Темы кейсов, использованных в ходе эксперимента:

- «Генетически модифицированные организмы: польза или вред?»
- «Эпидемии XXI века: как остановить вирус?»
- «Экологическая катастрофа: что бы вы сделали на месте властей?»
- «Биоэтика: трансплантация органов и моральный выбор»

Результаты и обсуждение

Сравнительный анализ показал, что учащиеся экспериментальной группы, обучавшиеся с применением кейс-метода, показали: Повышение среднего балла по биологии на 12% по сравнению с контрольной группой. Более высокий уровень сформированности познавательных и коммуникативных универсальных учебных действий (УУД). Увеличение доли учащихся, проявляющих интерес к предмету, на 25%. Активное участие в обсуждениях, рост уверенности при защите проектов и представлении результатов кейсов.

Анализ анкет также показал, что 85% учеников отметили, что уроки с кейсами были более интересными и мотивирующими по сравнению с традиционными (табл.1).

Таблица – 1. Эффективность кейс-метода в преподавании биологии

Критерий	Традиционный метод	Кейс-метод	Комментарий
Уровень учебной мотивации	Средний или низкий	Высокий	Ученики вовлекаются в решение реальных проблем, что вызывает интерес.
Уровень усвоения знаний	Поверхностное запоминание	Глубокое понимание, применение на практике	Информация лучше запоминается через анализ и обсуждение кейсов.
Развитие критического мышления	Практически не развивается	Активно формируется	Учащиеся учатся аргументировать, оценивать последствия решений.
Формирование исследовательских навыков	Слабо выражено	Активно формируется	Кейс-задания требуют анализа, поиска информации, выдвижения гипотез.
Коммуникативные навыки	Развиваются слабо	Формируются через групповую работу	Работа в командах способствует развитию навыков общения и сотрудничества.
Активность на уроке	Низкая/умеренная	Высокая	Обсуждения, защита решений делают урок интерактивным.
Индивидуализация обучения	Затруднена	Возможна	Можно использовать кейсы разного уровня сложности для разных учеников.
Интерес к предмету (по опросам)	Умеренный	Повышается на 20–30% (по анкетам учащихся)	Уроки становятся более «жизненными» и актуальными.
Оценка учителя	Оценка в основном фронтальная	Многоаспектная (знания, участие, аргументация, творчество)	Возможность оценивания разных видов деятельности.

Кейс-метод представляет собой эффективное средство активизации познавательной деятельности учащихся, развития их критического мышления, коммуникативных умений и способности к самостоятельному принятию решений. Его применение в преподавании биологии в старших классах способствует не только более глубокому усвоению учебного материала, но и

формированию ключевых компетенций, необходимых в современном обществе [4].

Внедрение кейс-метода требует методической подготовки учителя, адаптации учебных материалов и продуманного отбора кейсов. Однако полученные результаты свидетельствуют о высокой педагогической ценности данной технологии [5].

Список использованной литературы

1. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М.: Педагогика, 2003.
2. Кларин, М. В. Инновационные модели обучения. - М.: Педагогический поиск, 2010.
3. Савенков, А.И. Активные методы обучения: теория и практика. - М.: Академия, 2015.
4. Хуторской, А.В. Метод кейсов в образовательном процессе. // Педагогика, №3, 2018.
5. Левитас, Г. Г. Проблемное обучение и метод кейсов в средней школе. - СПб.: Питер, 2021.

ОӘЖ 235.21

СЕЛЕН МЕН ОНЫҢ ҚОСЫЛЫСТАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІН ЗЕРТТЕУ

Полатбекова Г.А.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Селен (Se) – важный микроэлемент для человека и животных. Он входит в состав многих ферментов и участвует в антиоксидантной защите, иммунитете, функции щитовидной железы и других важных биологических процессах. В этой обзорной статье обсуждаются химические свойства селена, его метаболизм в организме, биологическая роль, последствия его дефицита и избытка, а также способы их устранения. Подчеркивается важность селена для здоровья человека и необходимость его употребления в достаточном количестве.

Summary. Selenium (Se) is an important trace element for humans and animals. It is part of many enzymes and participates in antioxidant defense, immunity, thyroid function and other important biological processes. This review article discusses the chemical properties of selenium, metabolism in the body, biological role, consequences of deficiency and excess, and ways to eliminate them. The importance of selenium for human health and the need to consume it in sufficient quantities are emphasized.

Селен – периодтық кестедегі оттегі мен күкірттің арасында орналасқан химиялық элемент. Ол табиғатта аз мөлшерде кездеседі және адам және жануарлардың денсаулығы үшін маңызды микроэлемент болып табылады. Селен көптеген селенопротеиндердің, яғни селенге тәуелді ферменттердің құрамына кіреді. Бұл ферменттер антиоксиданттық қорғанысқа, иммунитетке, қалқанша безінің жұмысына және басқа да маңызды биологиялық процестерге қатысады. Селеннің жетіспеушілігі денсаулыққа кері әсерін тигізуі мүмкін, ал артық мөлшері уытты әсер етеді.

Селеннің химиялық қасиеттері және метаболизмі: Селеннің атомдық нөмірі 34, атомдық салмағы 78.96 г/моль. Ол органикалық және бейорганикалық формада кездеседі. Органикалық формаларына селеноцистеин (Sec) және селенометионин (SeMet) жатады. Селеноцистеин – ақуыздардың құрамына кіретін 21-ші амин қышқылы, ал селенометионин – ақуыздарға енуі мүмкін метиониннің селенді аналогы. Бейорганикалық формаларына селенит (SeO₃²⁻) және селенат (SeO₄²⁻) жатады. Селеннің ас қорыту жолында сіңірілуі оның формасына байланысты. Органикалық формалары бейорганикалық формаларына қарағанда жақсы сіңіріледі. Сіңірілген селен қан арқылы тасымалданып, органдар мен тіндерге таралады. Селеннің артық мөлшері несеппен және нәжіспен шығарылады [1,2].

Селенопротеиндер және олардың биологиялық рөлі: Селенопротеиндер – селенге тәуелді ферменттер. Адам организмінде 25-тен астам селенопротеин бар. Олардың ішіндегі ең маңыздылары:

- Глутатионпероксидаза (GPx): Антиоксиданттық қорғанысқа қатысатын фермент. Ол бос радикалдарды нейтралдап, жасушаларды зақымданудан қорғайды.

- Тиредоксинредуктаза (TrxR): Редокс-реттеуге қатысатын фермент. Ол ДНҚ синтезіне, жасушалардың өсуіне және антиоксиданттық қорғанысқа қатысады.

- Йодотирониндейодиназа (DIO): Қалқанша безінің гормондарының метаболизміне қатысатын фермент. Ол Т4 гормонын Т3 гормонына айналдырады, ол қалқанша безінің белсенді гормоны болып табылады.

Селеннің жетіспеушілігі: Селеннің жетіспеушілігі әлемнің кейбір аймақтарында кездеседі, әсіресе топырағында селен аз мөлшерде болатын аймақтарда. Селеннің жетіспеушілігінен туындайтын ауруларға Кешан ауруы (жүрек жеткіліксіздігі) және Кашин-Бек ауруы (остеоартропатия) жатады. Селеннің жетіспеушілігі иммунитетті әлсіретіп, қатерлі ісік ауруларының қаупін арттыруы мүмкін.

Селенмен уыттану (селеноз): Селеннің артық мөлшері уытты әсер етуі мүмкін. Селенмен уыттану (селеноз) асқазан-ішек жолдарының бұзылуына, жүйке жүйесінің зақымдануына, шаштың түсуіне және тырнақтардың сынғыштығына әкелуі мүмкін. Селенмен уыттанудың алдын алу үшін селенді қосымша ретінде дәрігердің кеңесінсіз қабылдамау керек.

Селеннің жетіспеушілігін жою жолдары: Селеннің жетіспеушілігін жою үшін селенге бай тағамдарды (теңіз өнімдері, жаңғақтар, дәндер) тұтыну керек. Егер тағам арқылы жеткілікті мөлшерде селен алу мүмкін болмаса, селенді қосымша ретінде қабылдауға болады. Ауыл шаруашылығы дақылдарын селенмен байыту да селеннің жетіспеушілігін жоюдың тиімді жолы болып табылады [3,4].

Селен – адам денсаулығы үшін маңызды микроэлемент. Ол көптеген селенопротеиндердің құрамына кіріп, антиоксиданттық қорғанысқа, иммунитетке, қалқанша безінің жұмысына және басқа да маңызды биологиялық процестерге қатысады. Селеннің жетіспеушілігі денсаулыққа кері әсерін тигізуі

мүмкін, ал артық мөлшері уытты әсер етеді. Сондықтан селенді жеткілікті мөлшерде тұтыну және оның артық мөлшерінен аулақ болу керек.

Қазақстанда селеннің жетіспеушілігі мәселесі толық зерттелмегенімен, кейбір деректер мен зерттеулер оның болуы мүмкін екендігін көрсетеді. Топырақ құрамындағы селеннің мөлшері географиялық аймаққа байланысты әртүрлі болады. Қазақстанның кейбір аймақтарында, әсіресе орталық және солтүстік аймақтарында топырақта селен мөлшерінің төмен болуы мүмкін.

Қазақстанда селен жетіспеушілігінің ықтимал себептері:

Топырақ құрамы: Кейбір аймақтардағы топырақтың құрамында селеннің аз болуы. Бұл жағдайда өсімдіктер мен жануарлар селенді жеткілікті мөлшерде сіңіре алмайды.

Диеталық ерекшеліктер: Халықтың кейбір бөліктерінің диетасында селенге бай тағамдардың аз болуы (мысалы, теңіз өнімдері, жаңғақтар, тұтас дәнді дақылдар).

Ауыл шаруашылығы тәжірибесі: Топырақтың құнарлылығын сақтауға және селеннің сіңімділігін арттыруға бағытталған ауыл шаруашылығы тәжірибесінің жеткіліксіздігі [5].

Қазақстандағы селен жетіспеушілігіне байланысты зерттеулер мен деректер:

Жекелеген зерттеулер Қазақстанның кейбір аймақтарында тұратын адамдардың қанындағы селен деңгейінің төмен екенін көрсеткен <https://cyberleninka.ru/article/n/rasprostranennost-selenodefitsita-u-detey-turkestanskogo-regiona>
<https://esquire.kz/v-kazahstane-mnogie-ljudi-ispytyvajut-nehvatku-selena>

Селен жетіспеушілігінің салдары денсаулыққа кері әсер етуі мүмкін, мысалы:

- Иммунитеттің әлсіреуі.
- Қалқанша безінің функциясының бұзылуы.
- Жүрек-қан тамырлары ауруларының қаупінің артуы.
- Қатерлі ісік ауруларының қаупінің артуы.

Селен жетіспеушілігін жою жолдары:

- Селенге бай тағамдарды тұтынуды көбейту (теңіз өнімдері, жаңғақтар, дәндер, ет).
- Селенді қосымша ретінде дәрігердің кеңесі бойынша қабылдау.
- Ауыл шаруашылығы дақылдарын селенмен байыту.
- Халық арасында селеннің маңызы туралы ақпаратты тарату.

Қазақстанда селен жетіспеушілігі мәселесі толыққанды зерттелмегенімен, кейбір деректер оның ықтимал екендігін көрсетеді. Бұл мәселенің ауқымын және халықтың денсаулығына әсерін анықтау үшін қосымша зерттеулер қажет. Селен жетіспеушілігін жоюға бағытталған шаралар халықтың денсаулығын жақсартуға көмектеседі [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов. 2021. Т. 332. № 7. 148–158 Байкенова Г.Е. и др. Индикаторные показатели состояния экосистем в элементном составе волос жителей районов.

2. Умарова Г.А., Региональные особенности элементного статуса в формировании здоровья населения. Актобе, 2022.
3. Өнербаева З.О. «Химияны оқыту әдістемесі: оқу – әдістемелік құралы»-Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2015,-236б.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/rasprostranennost-selenodefitsita-u-detey-turkestanskogo-regiona>
5. <https://esquire.kz/v-kazahstane-mnogoe-ljudi-ispytyvajut-nehvatku-selena>
6. <https://tebiz.ru/mi/analiz-rynka-selena-v-kazakhstane>

ОӘЖ 372.857

ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

¹Сапарбеков А., ²Кармышова Ү.Ж.

¹Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

²И.Арабаев атындағы ҚМУ, Бішкек қ., Қырғызстан

Резюме. В статье рассматриваются вопросы совершенствования методики преподавания биологии через использование активных методов обучения. Применение активных методов в учебном процессе способствует повышению интереса учащихся к предмету и развитию их познавательных способностей. Анализируются такие эффективные методы активного обучения, как диалоговый метод, проектная работа, групповые дискуссии и интерактивные задания. В статье подчеркивается необходимость внедрения новых технологий и методов преподавания в области биологии. Также предлагаются направления для развития научно-исследовательских навыков учащихся и улучшения их способности к самостоятельному обучению через использование активных методов.

Summary. The article discusses the issues of improving the methodology of teaching biology through the use of active learning methods. The application of active methods in the educational process contributes to increasing students' interest in the subject and developing their cognitive abilities. Effective active learning methods, such as the dialogic method, project work, group discussions, and interactive tasks, are analyzed. The article emphasizes the need to implement new technologies and teaching methods in the field of biology. It also suggests directions for developing students' research skills and improving their ability to learn independently through the use of active methods.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың білімін тереңдету мен шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін жаңа әдістер мен тәсілдер қажет. Белсенді оқыту әдістері оқушылардың білім алу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді және олардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастырады. Биология пәні — табиғаттың, тірі организмдердің құрылымы мен функцияларын зерттейтін пән, сондықтан бұл пәнді оқытуда белсенді әдістерді қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырып, биологияны терең түсінуге мүмкіндік береді.

Белсенді әдістерді қолдану биология пәнін оқытудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл әдістер оқушылардың оқу барысында белсенді қатысуын талап етеді, соның нәтижесінде олардың өздігінен білім алу қабілеттері дамиды. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін

диалогтік оқыту әдісі тиімді болып табылады, себебі ол оқушылардың сұрақ қою, пікір алмасу арқылы ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Жобалық жұмыс және топтық талқылаулар сияқты әдістерді қолдану арқылы оқушылардың коммуникативтік дағдылары мен командалық жұмысқа деген қабілеттері дамиды. Интерактивті тапсырмалар мен мәселелерді шешу әдістері оқушылардың аналитикалық ойлау дағдыларын қалыптастырып, өздеріне қажетті ақпаратты жинақтау және талдау дағдыларын меңгеруге мүмкіндік береді [1].

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың белсенді қатысуы, олардың шығармашылық және сыни ойлау дағдыларын дамыту ерекше маңызды. Осыған орай, биология пәнін оқыту әдістемесін жетілдіру үшін оқытудың белсенді әдістерін қолданудың маңызы зор. Белсенді әдістер оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді және олардың білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Бұл мақалада биологияны оқытуда қолданылатын белсенді әдістер мен оларды оқу процесінде тиімді қолдану жолдары қарастырылады.

Кесте 1. Биологияны оқытудың белсенді әдістері

№	Белсенді әдістер	Әдістің сипаттамасы	Қолданылу мүмкіндіктері	Нәтижелері
1	Диалогтік оқыту	Оқушылар арасында пікір алмасу, сұрақтар қою арқылы білімді талқылау.	Сабақтарда оқушылардың пікірін тыңдау, сұрақтар мен жауаптар арқылы оқу процесін ұйымдастыру.	Оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту, белсенді қатысу.
2	Жобалық жұмыс	Оқушылардың жеке немесе топ болып зерттеу жұмыстарын жүргізуі.	Биология бойынша практикалық тапсырмалар, зерттеу жобаларын жасау.	Ғылыми-зерттеу дағдыларын дамыту, нақты мәселелерге жауап табу.
3	Топтық талқылаулар	Топтық жұмысты ұйымдастыру, тапсырмалар мен сұрақтарды талқылау.	Оқушылардың бір-бірімен тәжірибе бөлісуі, түрлі көзқарастарды ескеру.	Командалық жұмыс дағдыларының дамуы, коммуникация қабілеттерін арттыру.
4	Интерактивті тапсырмалар	Оқушылардың белсенді қатысуы үшін түрлі тапсырмалар, ойын элементтері.	Биология тақырыптарына арналған ойындар, тесттер, кроссвордтар, викториналар.	Оқушылардың қызығушылығын арттыру, өздігінен зерттеу дағдыларын дамыту.
5	Қолданбалы оқыту	Теория мен практиканы байланыстыру, оқушыларға нақты мысалдар беру.	Табиғатқа қатысты нақты зерттеулер жүргізу, тәжірибелер өткізу.	Оқушылардың білімін практикада қолдануға мүмкіндік беру, теориялық білімді тереңдету.
6	Рөлдік ойындар	Оқушыларға рөлдер беріп, биология саласындағы нақты жағдайларды моделдеу.	Қоршаған орта, экология, биологиялық зерттеулер тақырыптарына арналған рөлдік ойындар.	Оқушылардың шығармашылық қабілеттері мен жауапкершіліктерін арттыру, командада жұмыс істеу дағдыларын дамыту.

Бұл кесте оқытудың белсенді әдістерінің әрқайсысын қолдану жолдарын, олардың тиімділігін және оқушыларға келтіретін пайдасын көрсетеді. Белсенді әдістер оқушыларды оқу процесіне белсенді түрде тартуға және олардың сыни ойлау мен ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған (кесте 1).

Белсенді әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Биология пәні табиғат пен тірі организмдерді зерттейтін ғылым болғандықтан, оқушылардың терең әрі жан-жақты білім алуына мүмкіндік беретін әдістердің қолданылуы маңызды. Белсенді әдістердің ең негізгі түрлері — диалогтік оқыту, жобалық жұмыс, топтық талқылаулар, ойын элементтері және интерактивті тапсырмалар [3].

Диалогтік оқыту әдісі оқушыларды бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, пікір алмасуға және ой бөлісуге бағыттайды. Биология сабағында бұл әдіс оқушылардың сұрақтар қоюға, жауаптар беруге, мәселені тереңірек талдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамытуға және олардың білімін тереңдетуге ықпал етеді.

Жобалық жұмыс әдісі оқушыларды зерттеу жұмыстарына тартып, нақты бір тақырып бойынша практикалық тапсырмалар орындауға бағыттайды. Биология пәнінде оқушылар өздерінің жобаларында табиғатқа, экологияға, адам ағзасына қатысты мәселелерді зерттеп, ғылыми жұмыстар жазу арқылы өз білімдерін бекітеді.

Топтық талқылаулар оқушылардың бірлесіп жұмыс істеп, идеяларын бөлісуіне мүмкіндік береді. Биология пәнінде топтық жұмыс әр түрлі тақырыптарға арналған мәселелерді талқылап, пікір алмасу арқылы терең білім алу мүмкіндігін береді. Мұндай жұмыс оқушыларды бір-бірінің пікірін тындап, бағалауға және өз көзқарастарын қорғауға үйретеді [3].

Интерактивті тапсырмалар оқушыларды қызықтырып, олардың білімін тексеруге мүмкіндік береді. Бұл тапсырмалар оқушылардың биология пәніндегі теориялық білімдерін практикада қолдануына және өздігінен зерттеу жүргізу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, интерактивті тапсырмалар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Оқытудың белсенді әдістерін қолдану биология пәнін оқыту әдістемесін жетілдіруге үлкен мүмкіндік береді. Белсенді әдістер оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына, олардың білімдерін тереңдетуге және шығармашылық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл әдістер оқушылардың өздігінен зерттеу жүргізу, сұрақтар қою және өз пікірін білдіру дағдыларын дамытуға бағытталған. Биологияны оқытуда белсенді әдістерді қолдану нәтижесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, олардың білім сапасы жоғарылайды. Болашақта осы әдістерді оқу процесіне кеңінен енгізу оқушылардың жалпы дамуына, олардың ғылыми және зерттеу дағдыларының қалыптасуына әсер ететіні сөзсіз.

Оқытудың белсенді әдістерін қолдану арқылы биология пәні бойынша оқыту әдістемесін жетілдіру оқушылардың оқу сапасын арттырып, олардың пәнге деген қызығушылығын күшейтеді. Бұл әдістер оқушылардың

шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлау дағдыларын дамытуға және оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Болашақта биологияны оқыту әдістемесін одан әрі жетілдіру үшін белсенді әдістердің жаңа түрлерін енгізу және оқыту процесіне инновациялық технологияларды қолдану маңызды [4].

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Ахметова М. Қ. «Биология пәнін оқыту әдістемесі» – Алматы, 2017.
2. Шоқымова С. К. «Оқытудың белсенді әдістері: теория және практика» – Астана, 2018.
3. Жанузаков Қ. А., Құдайбергенова Ә. Б. «Жобалық оқыту әдістері» – Алматы, 2019.
4. Болатова Л. М. «Интерактивті оқыту технологиялары» – Алматы, 2020.

ӘОЖ: 541.183.2

ВАЛЕНТТІЛІК БАЙЛАНЫС ӘДІСІ ТҮРҒЫСЫНАН-ТОТЫҒУ ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРУ РЕАКЦИЯЛАРЫ (ІІІ-ПЕРИОД ЭЛЕМЕНТТЕРІ)

Серік А.С., Когисов С.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Резюме. В данной статье проведён всесторонний анализ реакций окисления-восстановления III-период элементов с точки зрения валентностной связи. Исследование показывает, что электронные конфигурации элементов, участие d-орбиталей в формировании валентного слоя и ионный потенциал играют ключевую роль в определении их реакционной способности. Рассмотрены механизмы электронной передачи, гибридизации орбиталей и влияние разницы электроотрицательностей, что позволяет объяснить образование соответствующих катионов и анионов, а также формирование молекулярных структур в реакциях. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию динамики электронных процессов и энергетического баланса, определяющих стабильность молекул в редокс-реакциях.

Summary. This article provides a comprehensive analysis of third-period elements' redox reactions from the valence bond theory perspective. The study demonstrates that the specific electronic configurations, the involvement of d orbitals in the valence shell, and the ionic potential are key factors determining the reactivity of these elements. It examines the mechanisms of electron transfer, orbital hybridization, and the impact of electronegativity differences, thereby elucidating the formation of corresponding cations and anions, as well as molecular structures in the reactions. The findings contribute to a deeper understanding of the electron dynamics and energy balance that underpin molecular stability in redox processes.

Тотығу-тотықсыздану реакциялары химияда маңызды рөл атқарады. Олар заттар арасындағы электрондардың алмасуына байланысты жаңа қосылыстардың түзілуін және олардың қасиеттерінің өзгеруін тудырады. ІІІ период элементтерінің химиялық қасиеттері мен реакциялық қабілеті әртүрлі. Мысалы, натрий мен магний металлдық қасиетке ие, оң зарядталған иондар түзеді. Ал кремний, фосфор, күкірт және хлор бейметалдар, олардың реакциялары әртүрлі қосылыстар мен реактивтердің түзілуіне әкеледі. Аргон - химиялық реакцияларға қатыспайтын инертті газ. Бұл элементтердің тотығу-тотықсыздану реакцияларындағы рөлі өте маңызды. Олар өнеркәсіптік

процестерде және биологиялық жүйелерде кеңінен қолданылады. Тотығу-тотықсыздану реакцияларында атомдар арасында электрондар тасымалданады, бұл олардың құрылымы мен қасиеттерін өзгертеді. Натрий, магний, алюминий, кремний, фосфор, күкірт, хлор және аргонды қамтитын ІІІ периодтың элементтері әртүрлі химиялық қасиеттері мен реакциялық қабілетіне байланысты тотығу-тотықсыздану реакцияларында ерекше маңызға ие. Тотығу-тотықсыздану реакцияларының биологиялық жүйелерде маңызы өте зор. Фотосинтез, тыныс алу, ас қорыту - тотығу-тотықсыздану реакцияларының барлық тізбегі. Техникада тотығу-тотықсыздану реакцияларының маңызы да өте үлкен. Осылайша, бүкіл металлургия өнеркәсібі тотығу-тотықсыздану процестеріне негізделген, оның барысында металдар табиғи қосылыстардан оқшауланады [1]. Зерттеуде валенттік байланыс әдісінің маңызы зор. Олардың тотықтырғыш қасиеттері өндірісте жаңа материалдар мен технологиялардың дамуына ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері тотығу-тотықсыздану реакцияларының механизмдерін жақсы түсінуге және оларды тәжірибеде қолдану мүмкіндіктерін ашуға көмектеседі. Жұмыс құрылымында тотығу-тотықсыздану реакцияларындағы ІІІ период элементтерінің рөлі, тәжірибелік зерттеулердің нәтижелері мен талдаулары қарастырылған. Сонымен қатар, өндірісте және ғылыми зерттеулерде зерттеулер кезінде алынған мәліметтердің маңыздылығы қарастырылады. Қазіргі ғылыми-техникалық даму заманында жалпы және бейорганикалық химияның өзекті мәселелерін басқа көзқарас тұрғысынан қарауға мүмкіндік береді. Химияның теориялық негіздерін пайдалана отырып бейорганикалық химияның кейбір материалдарын қорытындылауға және түсіндіруге негіз болады. Элементтердің гибридтену тұрақтылығы олардың периодтық жүйедегі орнына байланысты екені белгілі [2]. Элементтердің Na-Mg-Al-Si-P-S-Cl-Br қатарында $3s$ және $3p$ орбиталдардың энергетикалық айырмашылықтары арта түседі де, нәтижесінде, sp^3 гибридтену процесіне ұмтылыс арта түседі. Атомдардың заряды артқан сайын $3d$ -орбиталдарының ядроға тартылуы күшейе түседі де ($3s$ және $3p$ -орбиталдар энергетикалық жағынан жақындаса түседі), нәтижесінде $3d$ -орбиталдардың $3s$ және $3p$ -орбиталдармен гибридтену үрдісіне қабысуы оңайлай түседі. Бір типті бейорганикалық қосылыстардың зарядтары мына элементтердің қатарында Na-Mg-Al-Si-P-S-Cl-Br төмендейді (элементтердің электртерістілігі өскен сайын). Нәтижесінде $3d$ -орбиталдардың σ -сигма байланыс түзуге қатысуы төмендейді. Керісінше, сол қатардағы орбиталдардың π -байланыс түзуге қатысуы тиімді болады. Сондықтанда егер Mg мен Al атомдарына sp^3d^2 -гибридтену процесі тән қасиет болса, ал кремний мен фосфор атомдарында $-sp^3$ -гибридтену процесі болады [3]. Ал хлор атомы таза $3p$ -орбиталдары арқылы σ -сигма байланыс түзуге қатысады. Олай болса натрий атомынан хлор атомына көшкенде олардың тиісті координациялық сандарының мәндері де өзгереді. Егер магний мен алюминийге тән қасиет октаэдрикалық комплекс түзу болса, ал Si және P атомына тетраэдрикалық, ал хлор атомына тұрақты қосылыс пирамидалық комплекс тән. Натрий (Na) атомы мен хлор (Cl) атомы арасындағы

координациялық сандарының айырмашылығы екі элементтердің валенттік орбиталдарының гибридтенуіне байланысты болып келеді. Ал кремний мен фосфор тетраэрикалық координацияға ие [4]. Өйткені екі элемент sp^3 гибридтенумен көрсетілетін болып келеді. Айтылғандарды IV период элементтерінің оттегімен, HNO_3 және сілтімен әрекеттестіргенде түзілген оксоқосылыстарының түзілу реакция теңдеулері арқылы көрсетуге болады (1-кесте).

1-кесте. III период элементтерінің оксоқосылыстары

Жай заттар	Na	Mg	Al	Si	P	S	Cl
Оттегімен әрекеттескенде түзілген өнім	Na_2O Антифлюориттік	MgO 0/0*	Al_2O_3 0/т	SiO_2 т/л	P_2O_5 т/л	SO_2 бұрышт.	-
Азот қышқылымен әрекеттескенде түзілген өнім	$[Na(H_2O)_6]^+$	$[Mg(H_2O)_6]^+$	$[Al(H_2O)_6]^+$	SiO_4^{4-}	PO_4^{3-}	SO_4^{2-}	-
Сілтімен әрекеттескенде түзілген өнім	-	-	$[Al(OH)_6]^{3-}$	SiO_4^{4-}	$PO_2H_2^{2-}$	SO_3^{2-}	ClO_3^-

* **0/0** – атомдардың октаэдро-октаэдрикалық координациясы,

0/т атомдардың октаэдро-тетраэдрикалық координациясы,

т/л - тетраэдрсызықтық координациясы, бұрыштық формасы.

Магний мен алюминий сулы ортада күшті тотықтырғыштармен тотыққанда координациялық саны 6 тең өнімдер түзеді. Кремний мен фосфор болса күшті тотықтырғыштармен тотыққанда координациялық саны 4 тең қосылыс түзеді. Al күкірт пен хлор элементтерінің тотығу үдерісіне аз ұшырайды, тек ерекше жағдайда ғана тетраэдрикалық оксоаниондар түзілуі мүмкін. Төмендегі иондар қатарында SiO_4^{4-} - PO_4^{3-} SO_4^{2-} - ClO_4^- иондардың тұрақталуына π -байланысы орны ерекше, сондықтан да бұл қатарда π -байланысына деген сезімталдық арта түседі [5]. III период элементтерінің электрондық құрылысы олардың химиялық қасиеттерін анықтайды. sp^3 -гибридтенудің тұрақтылығы, π -d байланыстары және координациялық сандарының өзгеруі элементтердің реакцияға түсу қабілетін анықтайды. Бұл әдіс тотығу-тотықсыздану механизмдерін басқаруға және олардың қолдану салаларын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Глинка Н.Л. Общая химия. КНОРУС, Москва, 2010. 257 б.
2. Ахметов Н.С. Общая и неорганическая химия. Изд. центр. «Академия», 2001. 289-295 бб.
3. Бірімжанов Б.А. Жалпы химия-Алматы: ЖШС. РПБК. Дәуір.. 2011. 91-97 бб
4. Худойназарова Г. А., Гулямова М. Б., Избуллаева М. С. Методика проведения урока «Степень окисления (СО) и окислительно-восстановительные реакции (ОВР)» //Наука. Мысль: электронный периодический журнал. – 2014. – №. 3. – С. 12-17.

ОӘЖ 504.75.05

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА LESSON STUDY ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Сулейменова М.Т.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются методические основы применения технологии Lesson Study в процессе преподавания биологии. Lesson Study-эффективный метод совершенствования педагогической практики и профессионального развития. Здесь учителя совместно планируют, анализируют, совершенствуют занятия, обмениваются опытом, получают возможность повысить качество преподавания. В статье исследуется место технологии Lesson Study в преподавании биологии, ее эффективность и методики применения.

Summary. This article discusses the methodological foundations of using Lesson Study Technology in the process of teaching biology. Lesson Study is an effective method for improving pedagogical experience and professional development. Here, teachers have the opportunity to jointly plan, analyze and improve classes, exchange experience and improve the quality of teaching. The article examines the place of Lesson Study Technology in teaching biology, its effectiveness and application methods.

Қазақстан білім беру жүйесінде жаңа педагогикалық технологияларды қолдану, оның ішінде Lesson Study әдісін енгізу, оқу үдерісін жаңарту мен сапасын арттырудың маңызды жолдарының бірі болып табылады. Биология пәні қазіргі ғылым мен техника жетістіктерін таныстыру және оқушыларды ғылыми ойлауға баулу үшін аса маңызды пәндердің бірі. Мұғалімдер үшін биологияны оқыту әдістемелерін үздіксіз жетілдіру қажет. Осы орайда, Lesson Study технологиясы мұғалімдердің кәсіби дамуын қамтамасыз етіп, оқу сапасын арттыруға септігін тигізетін тиімді құрал ретінде қарастырылады [1].

Lesson Study технологиясының мәні мен принциптері. Lesson Study (сабақ зерттеу) технологиясы мұғалімдердің бірлескен жұмысын ұйымдастыруға негізделген. Бұл әдіс мұғалімдерге сабақты бірлесе жоспарлап, зерттеп, кейін сабақты жүзеге асыру барысында өзара пікір алмасуға мүмкіндік береді. Әдістің негізгі принциптері төмендегідей:

1. *Бірлескен жоспарлау:* Мұғалімдер топ болып жұмыс істеп, сабақтың мақсатын, мазмұнын, әдіс-тәсілдерін, бағалау жүйесін талқылайды.

2. *Практикалық зерттеу:* Сабақтың жоспары бір мұғаліммен өткізілген соң, оны талқылап, жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жасалады.

3. *Қайталанатын талқылаулар:* Мұғалімдер сабақтан кейін бір-бірімен өз тәжірибелерімен бөлісіп, оқушылардың сабақтағы әрекеттерін талдайды, нәтижелерді бағалайды.

Биологияны оқытуда Lesson Study әдісінің қолдану мүмкіндіктері Lesson Study технологиясы биология пәнін оқытуда тиімді түрде қолданылуы мүмкін. Биология сабағында осы әдістің көмегімен мұғалімдер әрбір сабақты

терең талқылап, оның құрылымын жетілдіре алады. Бұл әдіс оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың білімін кеңейтуге көмектеседі. Lesson Study әдісін биология пәніне бейімдеудің негізгі аспектілері:

1. *Сабақтың жоспарлануы*: Мұғалімдер биологияның әртүрлі тақырыптарын оқытуға арналған сабақтарды бірлесе жоспарлайды. Бұл кезеңде биология пәніне тән қиындықтар мен күрделі түсініктерді ескере отырып, сабақтың мазмұнын, әдіс-тәсілдерін, қолданылатын құралдарды анықтайды.

2. *Жаңа әдістерді енгізу*: Lesson Study арқылы биология пәнінде жаңа әдіс-тәсілдерді сынақтан өткізуге болады. Мысалы, интерактивті әдістер, проекттік әдістер, ойын элементтерін пайдалану биология сабағында тиімді нәтиже береді. Мұғалімдер сабақ барысында инновациялық әдістерді қолдана отырып, оларды талдап, зерттеу жүргізеді [2].

3. *Оқушылардың белсенділігін арттыру*: Биология пәнінде оқу материалы көбінесе табиғи процестерді түсінуге негізделгендіктен, Lesson Study мұғалімдерге оқушылардың белсенділігін арттыру үшін жаңа әдіс-тәсілдер мен құралдарды қолдануға мүмкіндік береді. Талқылаулар мен сараптамалар арқылы оқушылардың өз білімін көрсетуіне жол ашады.

4. *Оқушылардың іс-әрекетінің талдауы*: Сабақтан кейін мұғалімдер оқушылардың іс-әрекеттерін бағалап, оларды жеке тұлға ретінде дамыту үшін қандай әдістер қолдану керектігін талқылайды. Сабақ барысында оқушылардың тапсырмаларды орындау әдісін бақылап, олардың пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін жаңа тәсілдер ұсынылады.

Lesson Study әдісінің биология сабақтарына тиімділігі. Lesson Study әдісінің биология сабақтарына тиімділігі бірнеше аспектілер бойынша көрінеді:

1. *Құзыреттілікті арттыру*: Lesson Study әдісі мұғалімдерге өздерінің кәсіби құзыреттіліктерін арттыруға мүмкіндік береді. Бірлескен жұмыс нәтижесінде мұғалімдер жаңа әдіс-тәсілдерді үйреніп, оларды тәжірибеде қолданады.

2. *Тұрақты кәсіби даму*: Lesson Study мұғалімдердің үздіксіз кәсіби дамуына ықпал етеді. Сабақтар барысында туындайтын мәселелерді бірлесіп шешу, әдістер мен стратегияларды қайта қарау, мұғалімдер арасында ынтымақтастықты арттырады.

3. *Оқушыға бағытталған оқыту*: Биология сабағының нәтижелі болуы үшін Lesson Study оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес оқыту тәсілдерін таңдауға мүмкіндік береді. Оқушылардың нәтижелері, олардың белсенділігі мен қызығушылығы мұғалімдер тарапынан мұқият бақылауға алынады.

4. *Жетілдірілген сабақтар*: Мұғалімдер сабақтың нәтижелерін талқылап, оны қайта жоспарлап, әр сабақтың сапасын арттыра алады. Бұл тәсіл сабақтардың жеке деңгейде әрі жиі жақсарып отыруына мүмкіндік береді [3].

Lesson Study әдісі биология пәнін оқытуда тиімді әрі жаңашыл тәсілдердің бірі болып табылады. Бұл әдіс мұғалімдерге сабақтардың нәтижелілігін арттыруға, жаңа әдіс-тәсілдерді енгізуге және оқушылардың білімін тереңдетуге мүмкіндік береді. Биология пәнінде Lesson Study әдісін

қолдану мұғалімдер арасында ынтымақтастықты нығайтып, оқыту сапасын арттырады. Бұл технологияның кеңінен таралуы оқыту үдерісінің тиімділігін арттырып, биологияны оқытудың сапасын жаңа деңгейге көтеруге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. LessonStudy: руководство пит Дадли. Pete Dudley 2015.
2. «Урок-исследование» как способ совершенствования практики преподавания. Методическое пособие. - Астана: НАО им. Алтынсарина, 2014. 48 стр.
3. Федосова Н.В. Мобильные технологии в обучении биологии. / Н.В. Федосова // Биология в школе. - 2017. - № 4. - с. 62-71.

УДК 001452.562.5

ХИМИЯ ПӘНІН ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА ЖАҢА МАЗМҮНДА ОҚЫТУДЫҢ МАҚСАТЫ, МІНДЕТТЕРІ

Химия пәнінің оқытушысы Таубаева А.М.
«Мирас» колледжі, Шымкент қаласы, Қазақстан

Резюме: В данной статье одной из важнейших задач, стоящих перед Казахстаном, является то, что конкурентоспособность страны определяется интеллектом ее граждан, поэтому система образования должна развиваться в соответствии с требованиями будущего.

Summary: This article discusses one of the most important challenges facing Kazakhstan - in modern times, the competitiveness of a country is determined by the intelligence of its citizens, therefore the education system must develop in accordance with the requirements of the future.

Бүгінгі таңда елімізде білім беру мазмұны жаңа бағытқа бет бұрды. Біз қазір «білім-ғылым-инновация» атты үштік үстемдік құратын постиндустриялық әлемге қарай бағыт алып барамыз. Ендеше, еліміздің әлемдік үрдістерге енуі білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге өту қажеттілігін арттыруда екені түсінікті.

Білім – елдердің бәсекелестікке қабілетті болуын қамтамасыз ететін ең тиімді әрі ұзақ мерзімді стратегия. Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Оқу бағдарламасындағы ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектеп оқушыларының жалпы үлгерімін арттыруды, сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытуды, мектеп мәнмәтіні арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді. Жаңартылған оқу бағдарламасы мен бағалау жүйесін енгізу аталған міндеттерді шешу үшін қабылданған шаралардың бірі болып табылады.

Студенттер қазақ, орыс, ағылшын тілдерін білуге тиіс. Оларды оқыту нәтижесі студенттердің сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс», - деп білім беру жүйесіне жаңа міндеттер қойған болатын. Мұғалімдердің сабақ беру үрдісінде негізге алатын 3 құжатпен жұмыс жүргізуі – Оқу бағдарламасы, сабақ жоспары және қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы болуы тиіс. Мұндағы жаңа оқу бағдарламасының ерекшелігі – оның ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға бағытталғандығында, яғни ақпаратты іздеу, талдау және интерпретациялау дағдыларын дамыту; адам, табиғат және қоғам туралы олардың бастапқы білім қорларын қалыптастыру; рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту.

Жаңа бағдарламаны меңгеру барысында ерекше әдіс-тәсілдер сабақтың тиімді өтуіне, оқушы бойында қажетті 4 дағдыны (тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым) қалыптастыруы керек.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Химия пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары студенттерден шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Оған оқу мақсаттарын зерделей отыра тапсырмаларды. ықшам сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік.

ХХІ ғасыр – жаңа технология мен ақпараттандыру ғасыры. Өскелең елдің айбынды болашағы үшін – ең әуелі сапалы білім қажет.

Білім беруді жаңарту студенттің білімін ғана емес, олардың бойында өзіндік білім алу, талдау, құрастыру, қоғамдық өмірде өзін-өзі жан-жақты таныту үшін білімін пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру. Тұлғаның ең басты функционалдық сапалары саналатын белсенділік, шығармашыл тұрғыда ойлауға және шешім қабылдай алуға, кәсіби жолын таңдай алуға қабілеттілік, өмір бойы білім алуға дайын тұруы болып табылады. Мұндай дағдылар кең ауқымды құзыреттіліктерді меңгеруге жол ашады. Ол белгілі бір жағдайларда дағдылар мен өмірлік ұстанымдарын жұмылдыра отырып, күрделі міндеттерді шешу білу қабілетін қамтиды. Сонымен қатар, тиімді қарым-қатынас құру қабілеті жеке адамның тіл білуіне, ақпараттық технологиялар саласындағы тәжірибелік дағдыларына ықпал етеді

Одан күтілетін оқу нәтижелері:

- мұғалімдер пәндер бойынша оқу бағдарламаларының мақсаттарын, міндеттерін, құрылымын және мазмұнын біледі және түсінеді;
- мұғалімдер пәндер бойынша оқу бағдарламаларына сәйкес педагогикалық тәсілдерді, оқу материалдарын қолдана біледі;
- мұғалімдер пәндер бойынша оқу бағдарламаларына сәйкес оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін критериялды бағалау жүйесін түсінеді және қолдана біледі.

Бағалау кезінде студенттердің үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығының көмегімен өлшенеді. Бұл нормаға негізделген бағалаудан өзгеше. Нормаға негізделген бағалау кезінде студенттердің үлгерімі олардың группаластарының үлгерімімен салыстырылып қойылады. Студенттердің пән бойынша оқу жетістіктері екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және семестр бойы жүйелі түрде жүреді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (семестр, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған соң студенттің үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл қою арқылы өткізіледі

Білім берудің негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Студенттер табысты оқу үшін мұғалімдер білім беру бағдарламасы, оқыту тәсілдері мен бағалау жүйесін өзара үйлестіруді іске асыру маңызды. Білім беру мазмұнын жаңартудың бүгінгі ерекшеліктеріне тоқталсақ.

Біріншіден, жаңа оқу бағдарламалары құзыреттілік тәсілге негізделеді. Тұлғаны табысты әлеуметтендіру үшін қажетті функционалдық сауаттылық негізінде құрылған құзыреттіліктерді қалыптастырады [1]

Екіншіден, анық, қолжетімді оқу мақсатының болуы. Мұғалімдер қауымы тікелей тәжірибе алаңының өкілдері болғандықтан, олар оқу үдерісімен күнде бетпе-бет келеді. Күнделікті сабақ жоспарларын дайындауда тіл үйретудегі оқу мақсатын оқытудың білімділік, дамытушылық, тәрбиелік компонентіне негіздей отырып, әр мұғалім өз еріктерімен тандайды.

Үшіншіден, жаңартылған білім беру мазмұны білім салалары бойынша анықталған күтілетін нәтижеге негізделеді. Күтілетін нәтижелер студент жұмысы мен оның жетістігін бағалауға мүмкіндік береді, әр студенттің жеке даму траекториясының дамуын нақтылауға жағдай туғызады. Оқыту мақсаттарына жетуде жетістік критерийлерін құрастыру және қолдану – бұл білім берудің мақсаты мен мазмұнына негізделген студенттің оқу-танымдық құзырлығын қалыптастыруда алдын-ала белгіленген жетістіктермен салыстыру үрдісі. Ең маңыздысы – оқу үрдісінің өзі, жетістік критерийлері арқылы оқушы өзін-өзі бағалауды үйреніп, өз білімінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көріп, әрі қарай қалай даму керектігін түсінеді.

Төртіншіден, үштілділік оқыту моделі енгізіледі. Қазақстан халқының Ассамблеясының XIX сессиясында химия, математика, физика, биология

пәндері дамыған елдердегі мектептер мен университеттерінде ағылшын тілінде оқытылады деп атап көрсеткен болатын. Ал тарих, әдебиет және басқа да гуманитарлық пәндер ана тілде оқытылады. Осы жалпы әлемдік тенденцияларға қарай отырып, жекелеген пәндер, «Қазақ әдебиеті» және «Қазақстан тарихы» қазақ тілінде оқыту қолға алынуда. Бұл студенттерге мемлекеттік тілді терең меңгеруге көмектеседі және мемлекеттік тілді білу – мемлекетіміздің әр азаматы міндеті екенін есімізге салады. Тілді жетік меңгеру ұлттық құндылықтарды түсінетін, әлемдік деңгейде жаңа өзгерістерге бейім, жаңашыл жеке тұлға қалыптастыруға ықпал етеді». [2]

Жаңа бағдарлама мұғалімдерге қазіргі заманға оқыту әдістерін жеті модуль арқылы ұсынады.

1. Білім беру мен білім алуудағы жаңа тәсілдер. 2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету. 3. Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау. 4. Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаоану. 5. Талантты және дарынды балаларды оқыту. 6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай білім беру және оқыту. 7. Білім берудегі басқарушы және көшбасшылық. [3]

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Қазіргі білім берудің басты мақсаты жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады.

Осы мақсаттар мен міндеттерді орындауда ұстаздар мынандай жұмыс түрлерін өз іс-тәжірибелерінде пайдаланса өз өнімді нәтиже алмақ.

1. Икемді және ұтқыр оқу жоспарын құру;

2. Жеке пәндерді оқытуда тәуелсіз қозғалыс жасау;

3. Дарынды студенттің өзінің жұмысын өзі жоспарлап, шешім қабылдауына ықпал ету;

4. Дарынды студенттің қызығушылығына байланысты оқу жоспарын құру.

Егеменді елімізді дүние жүзі елдерімен терезесі тең болатын дәрежеде өркендететін, негізгі тұтқасын ұстайтын, дүние әлемін шарлайтын біздің дарынды да қабілетті ұландарымыз екенін ұмытпайық. Олардың бойындағы дарынын қабілетін дамыту – ұстаз, ата-ана және қоғам қауымының міндеті.

Қорыта айтқанда жаңартылған оқу бағдарламасын қолдану барысында студенттердің пәнге ынтасы, белсенділігі артып, іздемпаздық, дербес ойлау, өзіндік қорытындылау қабілеттерін дамытамыз. Сөйлеу, дұрыс сұрақ қоя білу, өз ойын сауатты, толық жеткізу дағдыланырын одан әрі жетілдіреміз, алған білімдерін өмірде тиімді қолдану арқылы функционалды сауатты ұрпақ тәрбиелеуге жол ашамыз. Олай болса, білімді дәл осылай қолдану арқылы оқушыларға «XXI ғасыр дағдысы» деп жиі айтылып жүрген кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік береміз. Жаңартылған білім-болашақтың кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Усманова М.Б., Сақариянова Қ.Н. Химия. Анықтамалық құрал. — Алматы: Атамұра, 2008.

2. Қазақстанның химия журналы еңбек қызыл ту орденді «ә. Б. Бектұров атындағы химия ғылымдары институты» акционерлік қоғамы -алматы 2021
3. Г.А.Оразымбетова - отличник народного образования, преподаватель химии школы-гимназии № 12 г. Алматы.
4. А.Н.Каримов учебное пособие «Аналитикалық химия негіздері», 2007-2008 гг.
5. С.Е.Абдугалина, К.Оқас, Ж.А.Шоқыбаев «Методика преподавания курса химии
6. Шоқыбаев Ж.А. «Бейорганикалық химияның теориялық негіздері»

УДК 32.987

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК

Ташманов И., Нарбаева Д.

Шахрисабзский государственный педагогический институт

Түйін. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мұғалімнің жұмысы арқылы олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталуы тиіс екені белгілі. Оқу мақсаттарына қол жеткізу мен міндеттерді шешу оқытылатын материалға байланысты. Оқушылардың білімін, дербес қабілеттерін дамыту, ғылыми-техникалық шешімдерді өмірде қолдану болашақта өз нәтижесін береді. Зерттеуде осы мәселелерге ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: танымдық қабілет, биология, сабақ, әдіс, инновация, даму, оқыту, бағдарлама.

Summary. It is known that increasing the student's knowledge activity should be focused on the development of their creative abilities in the teacher's work. Achieving the goal and solving the problems of education depends on the studied material. Development of students' knowledge and independent ability, application of scientific and technical solutions to life will give results in the future. In the research, special thoughts are given to such issues.

Key words: cognitive ability, biology, lesson, method, innovation, development, education, program.

Различные биологические задачи вызывают большой интерес у учащихся. В этом месте биологические задачи активизируют мыслительную деятельность учащихся. Развивается логическое мышление. Формируется познавательная самостоятельность и, как следствие, познавательный интерес к биологии. В ходе выполнения заданий можно заметить, что у учащихся развивается умственная активность и желание учиться дальше. Не будет ошибкой сказать, что это показатель развития познавательного интереса к биологии [1].

Использование биологических задач эффективно в развитии познавательного интереса к биологии. Правда, если нет познавательной задачи, сущность мышления не может быть раскрыта. Трудно найти решение. Нахождение решений заданий в процессе обучения повышает активность учащихся. Учащиеся изучают и анализируют явления природы. Они ищут пути решения проблем. Они предсказывают решение проблемы. Приводятся доказательства и доказательства, это позволяет активизировать интеллектуальную деятельность школьника, развитие логического мышления, познавательной самостоятельности и, как следствие, формирование. Он

развивает творческий интерес к биологии и учится задавать проблемные вопросы ученикам на уроках. Он учится работать над собой, оставляя проблему посередине. Он должен решить свою задачу самостоятельно, доказать свои суждения и тем самым показать свой талант. Это, безусловно, позволяет активизировать интеллектуальную и исследовательскую деятельность.

На основе проведенных учащимися экспериментов, наблюдений и анализа литературных данных учащиеся учатся самостоятельно решать познавательные задачи и делать выводы. Более высоким уровнем познавательного интереса считается интерес учащегося к причинно-следственным связям, установлению закономерностей, установлению общих закономерностей явлений, действующих в различных условиях. На этом этапе в ходе учебного процесса обнаруживается не только понимание общего смысла, но и глубокая опосредованность, понимание наиболее важных, важных сторон, движения учащегося [2].

Обычно психический процесс формируется на основе познавательного интереса как направленности личности.

«Любая технология, разработанная в дидактике, служит для активизации познавательной деятельности учащихся и повышения эффективности обучения, но в следующих технологиях этот вопрос занимает основную мысль: 1. Дидактические игровые технологии. 2. Проблемные образовательные технологии. 3. Модульные образовательные технологии. 4. Технология кооперативного обучения. 5. Технология проектирования. 6. Вместе с тем, что технологии, позволяющие активизировать познавательную деятельность учащихся и повысить эффективность обучения, имеют свои 40 характеристик, которые являются воспитательными, развивающими, воспитательными, приводящими к творческой деятельности, коммуникативными, логическими в учебном процессе. Она выполняет такие функции, как мышление, формирование способов мыслительной деятельности, анализ собственной деятельности, руководство своей карьерой, обучение правильному достижению цели, налаживание сотрудничества. Однако при сравнении функций педагогической техники выяснилось, что эти функции не занимают одно и то же место» [3].

Мы хотели бы продемонстрировать когнитивные знания студента на примерах из заданий.

Задание 1. Заполните приведенную ниже таблицу, исходя из своих знаний по теме «Кровь».

Группы крови	Агглютиноген (в эритроцитах)	Агглютинин (в плазме)
I (0)		
II (A)		
III (B)		
IV (AB)		

Задача 2. Посмотрите на картинку. Кратко опишите оплодотворение и

развитие плода.

Задание 3. Объясните следующие картинки, исходя из своих знаний по теме «Ткани».

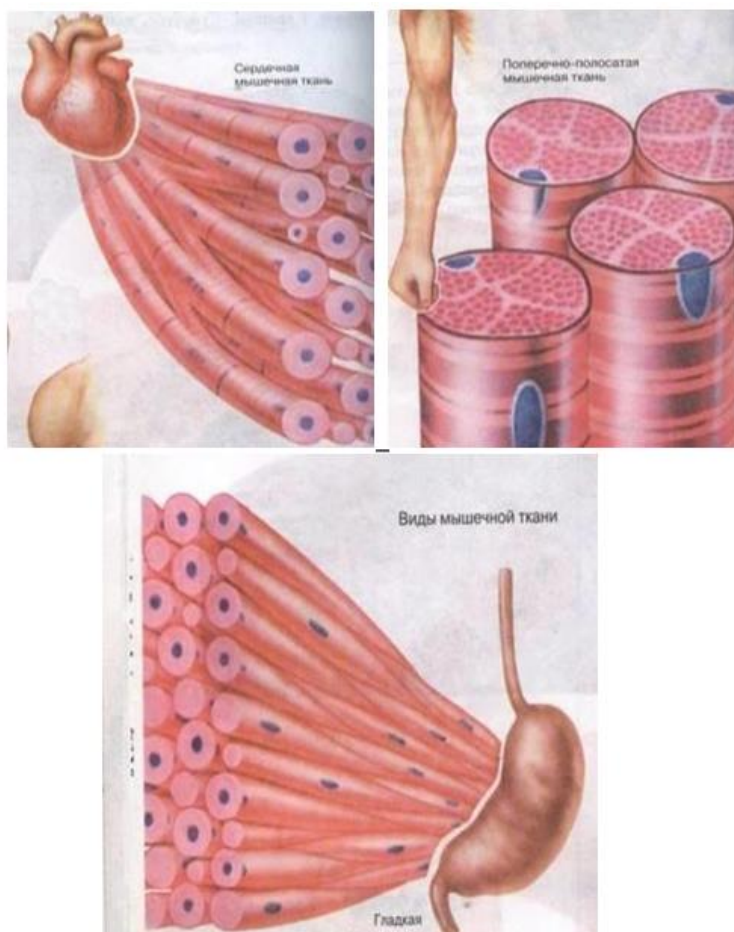

Рисунок 1. Виды мышечной ткани

Часто преподаватель знакомит учащихся с историей решения научной проблемы, вовлекает их в рассуждения ученого, исследователя с научным вопросом [4].

Если в ходе предыдущей работы подготовлена соответствующая почва - положительное отношение к обучению, взаимное доверие между учителем и учащимися, любовь к учителю и его предмету, то познавательная задача будет легче усваиваться учащимися. Коллективный характер решения проблемы, ее совместное обсуждение также способствует активизации интеллектуального поиска учащихся.

«В формировании социально-активной гражданской компетенции у

учащихся важны все формы образования: уроки, внеклассные мероприятия, экскурсии и внеклассные мероприятия. Вечера природы, мероприятия по озеленению, известные писатели и встречи с учеными подготавливают почву для развития у учащихся социально-активной гражданской компетенции. В целях развития у учащихся национально-культурных компетенций учитель ведет биологию путем привития в сознание и сердце учащихся национальных и общечеловеческих ценностей, мировоззрения, религиозных верований, национальных и этнических особенностей других, традиций и соблюдения обрядов, бережно сохранять историческое, духовное и культурное наследие народа, соблюдать установленные в обществе правила этикета, соблюдать культурные нормы и здоровый образ жизни при ходьбе и стоянии, интеллектуально, нравственно наряду с духовно-этическими, хозяйственными, юридическое, физическое, трудовое воспитание, внимание следует уделить эстетическому воспитанию. Тематические вечера, мероприятия, встречи, субботники, проводимые со студентами, играют важную роль в формировании у студентов общекультурных компетенций» [5].

В постановлении Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 апреля 2017 года № 187 «Об утверждении государственных образовательных стандартов общего среднего и среднего специального, профессионального образования» один из принципов основан на приоритете личности, ее стремления, способности и интересы [6].

Критическое мышление - это процесс, при котором человек рассматривает проблему с разных точек зрения, самостоятельно находит несколько (или возможных) решений, устанавливает множество связей между объектами и событиями, делает логические выводы. Критическое мышление развивается за счет усвоения новой информации, связанной с личным жизненным опытом. Во-первых, при критическом мышлении учащийся является активным участником обсуждения того, что он знает о предмете. Он учит студентов анализировать собственные знания о подходах к теме, которую они начали подробно анализировать. Важность этого первого шага становится очевидной при описании оставшихся двух шагов. Для ученика очень важно через эту базовую деятельность определить свой уровень знаний и постепенно добавлять к ней новые знания. Это важно, потому что знания укрепляются [7].

Вторая цель фазы испытания - активировать ученика. Обучение – это активная деятельность, а не пассивная деятельность. Чтобы учащиеся имели сознательный и критический подход к пониманию новой информации, они должны активно участвовать в процессе обучения. Участие активизируется, когда учащийся целенаправленно думает и начинает озвучивать эти мысли. Таким образом, ранее полученные знания возводятся на уровень осознания и могут быть основой для приобретения новых знаний. Третья цель фазы звонка определяется целью предложенной темы. Интерес и цель необходимы для того, чтобы студенты были вовлечены. Элементы эксперимента, подтверждающие или опровергающие сделанные учащимися предположения или экспериментальные решения их вопросов, экспериментальная проверка их

сомнений неизбежно ведут к возникновению познавательного интереса [8].

Список использованной литературы

1. Толипова Ж.О., Азимов И.Т., Султонова Н.Б. Уроки биологии.(книга для учителя) Методическое пособие для учителей. (9 класс) Издательство "Тафак-кур". Ташкент-2016.
2. Шахмурова Г., Рахматов Ю., Ходжаназаров О., Тогаева Г. Учебно- методический комплекс по модулю «Методика обучения биологии». Регио-нальный центр переподготовки и повышения квалификации работников народ- ного образования при Ташкентском государственном педагогическом универ- ситете, Ташкент, 2017.
3. Муталипова М., Имомов М. Учебно-методический комплекс по модулю передового зарубежного опыта в образовании. Т.:ТДПУ, 2017.
4. Муслимов Н.А., Усманбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тораев А.Б. Основы педагогической компетентности и творчества – Ташкент, 2015 г.
5. Жамол Саидов. Методика формирования базовых компетенций на уро- ках биологии Научный журнал «Наука и образование» / ISSN 2181-0842 июнь 2022 г. / Том 3 Выпуск 6
6. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 апре- ля 2017 года № 187 «Об утверждении государственных образовательных стан- дартов общего среднего и среднего специального, профессионального образо- вания».
7. Толипова Ж., Исабаева М. Общая методика преподавания биологии. Текст лекций. - Кокан, 2019.
8. Педагогические технологии в обучении биологии: учебник для студен- тов высших учебных заведений / Ю. О. Толипова; ответственный редактор Гофуров А.Т.; Министерство высшего и среднего специального образования Российской Федерации. - Т.: Изд-во им. Чолпона, 2011. - 160 с.

ӘӨЖ 59.08

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ХАН ТОҒАЙЫ ОРМАН АЛАБЫНЫҢ ӨРМЕКШІ ФАУНАСЫН ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР

Тельманова Ф. – магистрант
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал, Қазақстан

Резюме. В наше время мало ученых и ученики которые занимаются исследованием фауной пауков. В связи с этим в Казахстане, особенно в ЗКО качество и количество исследования о пауках в дефиците. Причина этого кроется в том, что в нашей стране наука арахнологии не развита. Мало кто из молодежи и ученых, которые интересуются данным разделом биологии. Если не повысить качество исследования в этой науке, есть риск вплоть исчезновения данного отрасля. Для того, чтобы решить данную проблему, в данной статье определена следующая цель: определить методы для исследования пауков. Для выполнения этой цели в статье выполнены следующие задачи: 1) Изучено место проведения исследования – лес Ханские роуи: географическое объяснение. 2) Даны общие характеристики о представителях фауны пауков. 3) Определены методы для исследования пауков таких как: эксгаустер, тряска деревьев и ручной сбор.

Summary. Nowadays, there are few scientists who study the fauna of spiders. In this regard, un Kazakhstan, especially in the West Kazakhstan region , the quality and quantity of spider research is in short supply. The reason for this lies in the fact that the science of arachnology is not developed in our country. There are few young people and scientists who are interested in this

section of biology. If the quality of the research in this science is not improved, there is a risk that this industry will disappear. In order to solve this problem, this article defines the following goal; to identify methods for the study of spiders. To achieve this goal, the following tasks are performed in the article: 1) the location of the survey has been studied – the Khan Groves forest; a geographical explanation 2) General characteristics of representatives of the spider fauna are given. 3) Methods have been defined for the study of spiders such as; exhumation, shaking of tress and manual harvesting.

Хан тоғайы - Жайық пен Шаған өзендерінің түйіскен жерінде орналасқан Оралдағы табиғи орман-саябақ аймағы. Қаланың ең көне тарихи ауданы — Куренямға іргелес. Ең көп таралған нұсқа бойынша, ол өз атын вассалдық Ішкі (Бөкей) Орда хандарының ант берген жерінен алды. Алғаш рет 1812 жылы Бөкей хан үшін тоғайда хандық абыройға көтерілу және Ресей мемлекетіне ант беру рәсімі өткізілді. Кейіннен тоғайдың атын өзгертуге екі рет әрекет жасалды. 1891 жылы тақ мұрагері Николай Александровичтің Оралға сапарынан кейін — Царевич тоғайына. 1930 жылдары, пролетарлық әдебиеттің классигі қайтыс болғаннан кейін-Горький атындағы тоғайы атауына ауысты [1].

Қазіргі уақытта Курени қала ауданының ең көне аумағы мен өзендердің түйіскен жері табиғи орман алқабымен бөліседі, оның конфигурациясы мен ауданы Жайық арнасының өзгеруіне байланысты бірнеше рет өзгерді. Орал өлкетанушысы Чесноков қазіргі орман алқабының көп бөлігі Жайықтың сол жағалауындағы қарама-қарсы қалада орналасқан деп мәлімдейді, бірақ арнаның тағы бір өзгеруінен кейін ол Курени қала ауданына жақындай бастады [2].

Өрмекшілер — девон дәуіріне жататын қазба жазбалары бар буынаяқтылардың ең көне тобы болып табылады. Олардың көптігі мен алуантүрлілігіне байланысты өрмекшілер экологиялық, даму, эволюциялық және мінез — құлық зерттеулер үшін үлгі организмдер ретінде зерттелді. Өрмекшілер шыбын — шіркей тудыратын әртүрлі аурулар үшін биобақылау агенттері ретінде қолданылған және қоршаған ортаны бақылау үшін индикатор түрлері ретінде әрекет етеді. Өрмекшілер өндіретін жібектің биомедициналық және қорғаныс салаларында әлеуетті қолданылуы маңызды [3].

Өрмекшілерді жинауға да қолданылатын жердегі омыртқасыздарды жинаудың стандартты әдістері бар. Бұған энтомологиялық тормен шабу, топырақ ұстағыштарын орнату, ағаштарды сілкіп тастау, энтомологиялық елеуішпен, термофотоэлектормен жинау және қолмен жинау кіреді.

1)Эксгаустермен, пробиркамен немесе қолмен жиналған өрмекшілер салынған бірнеше бөтелкелер. Бірнеше бөтелке керек болады. Өрмекшілерді бір пробиркаға салып, әртүрлі биотоптардағы ауларды бір — бірімен араластырмау үшін. Бұл резеңке, тығын немесе пластик түрінде де болуы мүмкін. Бөтелке кәдімгі пенициллин бөтелкесі түрінде немесе кез — келген басқа шағын жабық контейнерді пайдалануға болады.

2) Сөмке немесе сорғышты қоюға болатын терең қалталар және бөтелкелер.

Әртүрлі әдістерді қолдана отырып, өрмекшілерді жинауға арналған оңтайлы минималды жиынтық мыналарды қамтиды. 1)Эксгаустер 2)спирті бар және бос бөтелкелер (тірі өрмекшілер үшін)-10-15 заттар 3)далалық сөмке

немесе рюкзак 4)шөп шабуға арналған тор 5)қоқыстарды електен өткізуге және ағаштардан жинауға арналған жиналмалы қолшатыр.

Қолмен жинау. Өрмекшілерді пробирканың немесе сорғышты пайдаланып қолмен жинауға болады. Сорғыш құралын пайдаланып жинаған өте ыңғайлы. Егер өрмекші таяз жарықшаққа шығып кетсе, оны тек жаңағы сорғыштың ұшын салу арқылы ұстауға болады.

Топырақта, шөпте, қиыршық тастарда жинаудың ең оңтайлы орны – коллектордың көзі қашықтықта жерге жақын болған кезде, 30-50 см содан кейін бір миллиметрден аз өрмекшілерді де көруге болады.

Қолмен жинаған кезде тастарды төңкеру керек. Тастар неғұрлым үлкен болса, олардың астындағы өрмекшілер түрлері көп және оларды ұстау ықтималдығы жоғары болады. Негізінен тастарды қолмен аударған ыңғайлы, Тастарға екі адамның күш – жігері қажет болады. Өрмекшілердің алуан түрлері осы тастардың астында өмір сүреді.

Қоқысты қолмен електен өткізу. Қоқыс бар жерлерде бұл ең тиімді жинау әдісі. Бұл әдісті орындау үшін парақ болуы жеткілікті немесе қалың полиэтилен. Коллектор тізерлеп отырады, қоқысты алады және оны полиэтиленге немесе шатырға лақтырады. Содан кейін біртіндеп орынды тырмалайды. Бастапқыды өрмекшілер есінен танып қалады, кейін қысқа уақытта шашырай бастап, көріне бастайды. Бұл әдіс әсіресе мүк, қыналардың арасынан жинаған кезде тиімді. Бұл өсімдіктердің қалыңдығында өрмекшілерді анықтау мүмкін емес, бірақ осы полиэтилен немесе ақ матада көзге түседі. Елеуіштермен жинауға қарағанда, осы әдіс көп жағынан тиімдірек, өйткені ол жылдам жасалады. Ескеретін жағдай, қоқыстардың екі немесе үш қабатында өрмекшілер болмаса, орынды ауыстырып құрғақ не ылғалды жерлерге немесе жылырақ, суық қоқыстан қарау керек.

Энтомологиялық елеуіш. Аулауды бастамас бұрын, сөмкені байлаймыз. Қоқыс жапырақтар үстіңгі қалтаға , яғни тікелей торға жиналады. Ол жерде қоқыс көп болған кезде, торлы елеуішті өткір қозғалыстармен шайқау керек, содан кейін ішіне өрмекшілер мен қоқыстардың ұсақ бөліктері түседі. Ал електе үлкен жапырақтар, бұтақтар, таяқтар қалады. Шайқағаннан кейін қоқыс лақтырылып, жаңалары қайта төселеді.

Елеуіштің жоғарғы құрсауы жұмсақ, икемді сымнан жасалады, бұл дизайн қабықтың астындағы өрмекшілерді жинау үшін өте ыңғайлы. Қабықтың үлкен бөліктері електе қалады, ал өрмекшілер сөмкенің ішіне түседі. Дәл сол електен өрмекшілерді қоқыстан жинауға болады, әсіресе егер алақанға түсу терең емес жерлерден. Топырақтың үстіңгі қабатына жоғарғы шеңбер қолданылады, ал қоқыс тікелей елеуішке қолмен тырмаланады.

Тормен жинақтар. Ең әмбебап тор диаметрі 30-50 см, қатты жиек және ұзындығы 1-1,5 м ауыр тұтқа – білік тор үшін ең жақсы мата – диірмен газы. Тордың жиегіне қойылған матаның жоғарғы бөлігі қапталған болуы керек. Неліктен газ? Бұл тағы бір тығыз және жыртылмайтын мата емес пе? Егер газ ылғалданса, ол тез құрғайды. Ауа газ торынан оңай өтеді, шабу оңай, ол

өрмектерді суда да ұстауға мүмкіндік береді. Оның қалыңдығында өмір сүретін күміс өрмекшілер және су бетінде жүретін өрмекшілер.

Ағаштарды шайқау. Мұны істеудің ең оңай жолы – ағаш бұтақтарын сілкіп тастау. Бұл үшін жиналмалы қолшатыр өте қолайлы. Неліктен қолшатыр десек, бұл шайқау үшін, арнайы шатыр жақтауынан жақсы. Жиналмалы қолшатыр аз орын алады және аз уақытты қажет етеді. Бұл арқылы өрмекшілерді қоқыстан да, ағаш діңінен де жинауға болады. Сонымен қатар, қолшатыр – бұтақтарды соғуға болатын таяқ ретінде пайдалануға болады.

Бұтақтардан сілкіп тастау арқылы, бүкіл ағашты сілкіп тастай аласыз. Осы тәжірибеге екі адамның күш – жігері және арнайы құрал – жабдықты қажет етеді. Балға – үш немесе одан да көп ұзындықтағы ауыр бөрене, ағаш діңін ұру үшін қолданылады. Парақ – ағаштың астына өрмекшілердің түсіп, көзге көрінуі үшін төселінеді. Ағаштарды сілку немесе шайқау ең тиімді уақыты таңертең, күн жарық кезде.

Сандықтардан жинау. Діңнің қабығын алу үшін, қазғышты пайдаланамыз. Өрмекшілерді эксгаустер көмегімен жинау керек. Ұстау мүмкіндігі әдісі күрт артады, егер кесілген тор немесе қолшатыр. Қабық қабығын тазартқанда, көптеген өрмекшілер секіріп немесе аяқтарын қысады және құлайды. Төменде қолшатыр немесе тор қойсаңыз онда өрмекшілер қажет жерде құлайды.

Жинау уақыты. Көптеген арахнологтар күндіз жинайды, бірақ өрмекшілердің біраз топтарын тек түнде жинауға болады. Бұл әсіресе Сібір мен Қиыр Шығыстың оңтүстігіне қатысты. Ыстық күндерде тек бірнеше түрінде ғана белсенді жинайды. Ең қызықты нәтижелер түнде жартастарға жиналу арқылы алынады. Түнде барлық тордағы өрмекшілер мен қаңғыбас өрмекшілер жарықтардан шығып кетеді. Көлеңкелердің арқасында олар оңай көрінеді. Қысқа уақыт ішінде кейде жүздеген өрмекшілерді жинауға болады. Түнде көптеген судағы өрмекшілер су бетіне шығады.

Топырақ тұзақтары. Өрмекшілер үшін бұл ең тиімді әдіс ең көп материалды жинауға мүмкіндік беретін жинақ. Тұзақтарға қолайлы әртүрлі диаметрдегі бір рет қолданылатын пластикалық шыныаяқтар қолданылады. Диаметрі жинау орнына және негіздің қаттылығына байланысты. Ең қолайлы диаметрі 5-8 см болды. Көптеген тұзақтар бар және олар уақытша орналастырылған, сондықтан оларды табуға ыңғайлы болу үшін тұзақтарға пластмасса, мата немесе қағаз таспалармен белгіленуі қажет. Ең практикалық заманауи бекіткіш - антифриз (салқындатқыш автомобиль радиаторлары үшін). Бұл салыстырмалы түрде арзан. Байланысты тұзақтар қандай жағдайларда (ыстықта немесе суықта, ұзақ немесе қысқа уақытқа) деп бөлінеді. Ұстағыштығын арттыру үшін антифриз ерітіндісіне бірнеше тамшы қосыңыз сұйық сабын (ыдыс жууға арналған жуғыш зат) беттік керілуді азайту және осылайша өрмекшілердің суға батуын жылдамдатады. Сонымен қатар, дәм үшін сірке суын қосу ұсынылады. Сірке суы (ашыту өнімі) жәндіктерді, сондай-ақ иісі өрмекшілерді өзіне тартады.

Тұзақтар контрастты биотоптарда 10 немесе одан да көп бөліктерден тұратын сызыққа орнатылады, осылайша әрбір жол тек бір биотопты құрайды. Арасындағы қашықтық тұзақтар - метр болады. Тұзақтар арасындағы қашықтық неғұрлым көп болса, соғұрлым көбірек түрлері ауланады [4].

Қорытындылай келе, Батыс Қазақстан облысының Хан Тоғайы өрмекші фаунасының зерттеулері және мәліметтері туралы ақпараттар өте аз болғандықтан, алдымен Қазақстандағы өрмекші фаунасы туралы дереккөздер талданды. Өрмекші фаунасын зерттеуде мынадай әдістер қолданылды, олар тікелей жинау, топырақ тұзақтарын құру арқылы ұстау, тормен жинақтау. Бұл аймақтың экологиялық тепе теңдігін сақтауда өрмекшілердің маңызы зор екендігі анықталды. Алдағы уақытта зерттеу әдістері одан әрі жетілдіріліп толықтырылады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смирнова Н. Сакральное место // Информбиржа: газета. - Уральск, 2018. - № 32 (1257).
2. Ж. Акбай Нарын - Казахия — Алматы, 2000.
3. Tyagi K. [и др.]. Identification of Indian Spiders through DNA barcoding: Cryptic species and species complex // Scientific Reports. 2019. № 1 (9). С. 14033.
4. Ю.М.Марусик, Н.М. Ковблюк Пауки Сибири и Дальнего Востока России Москва 2011
5. Михайлов К.Г. 2012. Общая арахнология. Краткий курс. Часть 2. Пауки; морфология, анатомия, биология. М.: Т-во научн. изданий КМК. 56 с.

УДК 543.423.1

ОПРЕДЕЛЕНИЕ МИКРОЭЛЕМЕНТОВ КУКУРУЗЫ МЕТОДОМ АТОМНО-ЭМИССИОННОЙ СПЕКТРОСКОПИИ С ИНДУКТИВНО СВЯЗАННОЙ ПЛАЗМОЙ

Токкужина Н.С.

Костанайский Региональный Университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
г. Костанай, Казахстан

Түйін. Мақалада Қостанай облысының "Жандос" шаруа қожалығында өсірілген жүгері жапырақтарындағы темір, мыс, мырыш, марганец, молибден, мырышты индуктивті байланысқан плазмамен атомдық-эмиссиялық спектроскопия әдісімен анықтау нәтижелері қарастырылады. Микроэлементтердің өсімдіктердің құрғақ затындағы концентрациясы, сондай-ақ олардың В.В. Церлинг әдісі бойынша қамтамасыз ету дәрежесі талданады. Диагностикалық нәтижелер өсімдіктердің қоректену деңгейін бағалауға және тыңайтқыштар жүйесін реттеуге арналған элементтердің мүмкін болатын тапшылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Summary. The article discusses the results of the determination of iron, copper, zinc, manganese, molybdenum, and zinc in corn leaves grown in the «Zhandos» agricultural complex of Kostanay region by inductively coupled plasma atomic emission spectroscopy. The concentrations of trace elements in the dry matter of plants are analyzed, as well as the degree of their availability according to the method of V.V. Tserling. The diagnostic results make it possible to assess the level of plant nutrition and identify possible deficiencies of elements for the correction of the fertilizer system.

Минеральное питание растений оказывает существенное влияние на их рост, развитие и урожайность. Недостаток или избыток отдельных макро- и микроэлементов может привести к снижению урожайности сельскохозяйственных культур и ухудшению качества продукции. [1-3].

Одним из наиболее эффективных методов контроля обеспеченности растений элементами питания является листовая диагностика. Этот метод позволяет определить фактическое валовое содержание элементов питания в индикаторных органах растений и своевременно вносить коррективы в систему удобрения [4-6].

Целью данного исследования является определение содержания некоторых микроэлементов кукурузы сорта «Целинный 160 СВ» в КХ "Жандос" методом атомно-эмиссионной спектроскопии с индуктивно связанной плазмой.

Объекты и методы исследований

Исследование проводилось на растениях, выращиваемых на полях агрокомплекса «Жандос», расположенного в Карабалыкском районе Костанайской области. Ранее листовая диагностика сельскохозяйственных культур на полях хозяйства не проводилась. Отбор проб листьев проводился в фазу активного роста растений (июнь 2024 г.).

Методика исследования включала:

1. Отбор проб листьев в соответствии с агротехническими нормативами.
2. Пробоподготовку (очистка, предварительная сушка, измельчение, минерализация).
3. Определение содержания элементов методом атомно-эмиссионной спектроскопии.
4. Оценка обеспеченности растений элементами питания по шкале В.В. Церлинга.

Результаты анализа представлены в сухом веществе растений, что позволяет провести объективное сравнение данных.

Анализ микрокомпонентов проводился в аккредитованной лаборатории – филиале «Исследовательский центр агрохимической компании «ДАРКАН ДАЛА». Для определения количественных характеристик микрокомпонентов использовался атомно-эмиссионный спектрометр с индуктивно связанной плазмой ICPE-9820 Shimadzu.

Данный спектрометр поддерживает анализ как в аксиальном, так и в радиальном режиме просмотра. Для определения малых концентраций элементов, повышения чувствительности и снижения пределов обнаружения предпочтительнее использовать аксиальный режим просмотра плазмы. В спектрометре ICPE-9820 этот режим реализуется с помощью охлаждаемого конического пламегасителя, установленного над горелкой, в котором имеется аксиальное отверстие для наблюдения за плазмой. [7-9].

Градуировочные растворы готовились из стандартных утвержденных образцов состава ионов металлов типа ГСО, с массовой концентрацией 1,0 мг/см³.

Точность измерений контролировалась по добавкам многоэлементного стандартного раствора «ICP multi-element standard solution IV» для 23 элементов (Ag, Al, B, Ba, Bi, Ca, Cd, Co, Cr, Cu, Fe, Zn, Ga, In, K, Li, Mg, Mn, Na, Ni, Pb, Sr, Tl) с массовой концентрацией элементов 1000 мг/дм³ CertiPUR® (multi STD), MERCK.

Пробоподготовка и анализ образцов с аксиальным плазменным обзором

Отобранные листья кукурузы высушивали после предварительной очистки с целью определения влажности по ГОСТ 26713-85 [10]. Получены следующие результаты: влажность, %: листья кукурузы - 45,6%.

После определения влажности из сухого остатка отбирали образцы для анализа макро- и микроэлементов по ГОСТ 26715-85 [11-12].

Результаты полученных данных в пересчете на сухое вещество растений и оценка обеспеченности микроэлементным питанием представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Содержание микрокомпонентов в индикаторных органах кукурузы

Cu, %	Fe, %	Mg, %	Mn, %	Mo, %	Zn, %
0,0003	0,05	0,48	0,008	0,00004	0,004
Степень обеспеченности (В.В. Церлинг)					
низкая	высокая	очень низкая	высокая	низкая	высокая

Из данных таблицы 4 культура кукуруза испытывает дефицит меди (Cu), магния (Mg) и молибдена (Mo), что может ограничивать рост и продуктивность. Железо (Fe), марганец (Mn), и цинк (Zn) находятся в достаточном или высоком количестве, что положительно влияет на метаболизм и развитие.

Выводы. По результатам листовой диагностики методом атомно-эмиссионной спектроскопии в листьях кукурузы наблюдается дефицит меди (Cu), магния (Mg) и молибдена (Mo), что является системной проблемой для хозяйства. Железо (Fe) и марганец (Mn) присутствуют в достаточных количествах. Данные результаты можно использовать для дальнейшей коррекции минеральной поддержки растений.

Список использованной литературы

1. Церлинг, В.В. Диагностика питания сельскохозяйственных культур / В.В. Церлинг. – М.: Агропромиздат, 1990.
2. Selina M., Drolc A., Selina L., Levei E. Validation and measurement uncertainty evaluation of ICP-OES method for the multi-elemental determination of essential and nonessential elements from medical plants and their aqueous extracts //J. Analyt. Sciences and Technology. 2014. V. 5. Article 37.
3. Булыгин С.Ю., Демишев Л.Ф., Доронин В.А. и др. Микроэлементы в сельском хозяйстве. Днепрпетровск, 2007. — ISBN 978-966-511-306-2.

4. Магницкий, К.П. Диагностика потребности растений в удобрениях / К.П. Магницкий.– М.: Моск. рабочий, 1972.
5. Азаренко Ю.А. Микроэлементы в системе почва-растение в полувзасушливых условиях юга Западной Сибири / Ю.А. Азаренко // Почвы засушливых территорий, их рациональное использование, предотвращение деградации и опустынивания: сб. тр. межд. науч. конф. /РАСХН СО, НИИ аграрных проблем Хакасии. – Абакан, 2013.
6. Определение микроэлементов в растениях методом дуговой атомно-эмиссионной спектроскопии И.Е. Васильева, Е.В. Шабанова- Аналитика и контроль. 2019. Т. 23, № 3.
7. Коркина Д.А., Делятинчук Н.Н., Гринштейн И.Л., к.х.н., ООО "Аналит Продактс", [ds@analit-spb.ru/](mailto:ds@analit-spb.ru) Прямое определение примесных элементов в органических жидкостях методом атомно-эмиссионной спектроскопии с индуктивно-связанной плазмой. Лаборатория и производство / №2/2018 (2)
8. Senila, M. Recent Advances in the Determination of Major and Trace Elements in Plants Using Inductively Coupled Plasma Optical Emission Spectrometry. Molecules 2024, 29, 3169. <https://doi.org/10.3390/molecules29133169>
9. Руководство пользователя к спектрометру ICPE-9820 Shimadzu
10. ГОСТ 26713-85. Удобрения органические. Методы определения влаги и сухого остатка.
11. ГОСТ 26715-85. Удобрения органические. Методы определения общего азота.
12. М-02-1005-13. Методика измерений массовой доли элементов в твердых и жидких удобрениях и кормовых добавках методом атомно-эмиссионной спектроскопии с индуктивно-связанной плазмой с помощью ИСП-спектрометра параллельного действия. ООО «Аналит-Продактс».

ОЭЖ 378.147:004.7

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУҒА АРНАЛҒАН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Төлебай А.Ж.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются возможности и особенности цифровых образовательных платформ в развитии исследовательских навыков учащихся. Исследовательские умения являются одной из ключевых компетенций современной системы образования. Цифровые платформы способствуют развитию критического мышления, умения работать с информацией и исследовательской активности обучающихся. Основными преимуществами данных платформ являются интерактивность, ориентация на сотрудничество, возможности персонализации и доступ к информационным ресурсам. Также анализируется роль педагога в организации исследовательской деятельности учащихся и эффективные способы использования цифровых инструментов. В статье подчеркивается важность целесообразного применения цифровых ресурсов в современном образовательном процессе и представлены методические рекомендации по системному развитию исследовательских навыков у обучающихся.

Summary. This article explores the possibilities and features of digital educational platforms in developing students' research skills. Research competence is considered one of the key components of modern education systems. Digital platforms enhance students' critical thinking, information management abilities, and research engagement. Their main advantages include interactivity, collaboration-oriented tools, opportunities for personalization, and access to diverse information resources. The article also examines the teacher's role in guiding student research and presents effective methods for using digital tools. Emphasis is placed on the importance of the

purposeful integration of digital resources into the educational process, along with methodological recommendations for the systematic development of students' research skills.

Қазіргі заманда білім беру үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы оқытудың жаңа форматтарын талап етеді. Цифрлық білім беру платформалары оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, шығармашылық қабілеттерін және зерттеу дағдыларын дамыту бағытында маңызды рөл атқарады. Әсіресе, ХХІ ғасыр дағдыларына - сыни ойлау, ақпаратпен жұмыс істеу, өз бетінше зерттеу жүргізу сияқты қабілеттерге сұраныс артқан сайын, оқушыларды зерттеушілік қызметке бағыттау - білім берудің басым бағыттарының біріне айналуға [1].

Зерттеу дағдылары - оқушылардың нақты мәселе бойынша ақпарат жинау, талдау, интерпретациялау және тұжырым жасау қабілеттері. Бұл дағдылар оқушылардың сыни ойлауын дамытып, күрделі мәселелерді шешуде негіз бола алады. Оқушыны зерттеуші ретінде қалыптастыру - оның белсенді, саналы, өмірге бейім тұлға болып өсуіне мүмкіндік береді.

Цифрлық білім беру платформалары: түрлері мен мүмкіндіктері. Цифрлық білім беру платформалары - бұл оқу мазмұнын жеткізу, оқу әрекетін ұйымдастыру, оқу нәтижесін бағалау және кері байланыс орнату мақсатында қолданылатын онлайн жүйелер. Олардың кейбіреулері зерттеу дағдыларын дамытуға тікелей ықпал етеді:

- Google Workspace for Education (Google Docs, Sheets, Forms): топтық жобалар, сауалнамалар мен мәліметтер жинауға арналған құралдар.

- Khan Academy, Coursera, EdX: теориялық білімді тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік беретін курстар.

- Scratch, Tinkercad, PhET Interactive Simulations: шығармашылық және зерттеушілік жұмыстарға арналған интерактивті құралдар.

- Padlet, Jamboard, Miro: ынтымақтастық пен идея алмасуды дамыту.

Зерттеу дағдыларын дамытудағы цифрлық платформалардың ерекшеліктері. Ынтымақтастық: оқушылар топпен жұмыс істей алады, бірлескен жобалар жасап, нәтижелерді бірге талдайды (сурет 1). Ақпаратпен жұмыс: цифрлық ортада ақпаратты іздеу, сұрыптау, визуализациялау мүмкіндіктері кең. Жекелендіру: әр оқушы өзінің деңгейіне сай тапсырмаларды орындай алады. Интерактивтілік: оқушылар тәжірибе арқылы үйренеді, эксперименттер мен модельдеулер жүргізе алады. Бағалау мен кері байланыс: платформа автоматты немесе мұғалім тарапынан кері байланыс беруге мүмкіндік жасайды [2].

Сурет 1. Оқу-зерттеу әрекетінің түрлері

Педагогтың рөлі. Цифрлық платформалар оқытушының орнын алмастырмайды, керісінше, оны жаңа рөлге - фасилитатор, бағыттаушы ретінде бейімдейді. Мұғалім оқушылардың зерттеу тақырыбын анықтауына, ақпаратпен жұмыс істеуіне және қорытынды жасауына жетекшілік етеді.

Қазіргі уақытта заманауи цифрлы технологияның дамыған кезеңінде білімалушылар онлайн және басқада платформаларды қолдану арқылы оқу әрекеттерін және дағдыларын тиімді қалыптастыру үстінде. Сонымен бірге жасанды интеллект бағытындағы оқу платформаларын да оқып, меңгеріп, сабақ барысында қолдану үстінде [3].

Цифрлық білім беру платформалары оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуда үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Бұл платформалар оқушылардың өзіндік ізденісін арттыру, ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін қалыптастыру, сандық сауаттылығын жетілдіру және болашақта білімін өмірде қолдануға үйрету мақсатында маңызды құрал болып табылады. Болашақта білім беру жүйесі осындай цифрлық мүмкіндіктерді тиімді пайдалану арқылы ғана оқушының толыққанды тұлға болып қалыптасуына ықпал ете алады.

Қазіргі білім беру үдерісінде цифрлық технологияларды тиімді пайдалану оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Биология пәнінде цифрлық білім беру платформалары оқушылардың ғылыми ойлау қабілетін, дербес ізденуін, сыни тұрғыдан талдау және қорытынды жасау қабілеттерін қалыптастыруға зор мүмкіндік береді.

Цифрлық платформалардың басты ерекшеліктеріне мыналар жатады:

- Интерактивтілік – оқушыларға тәжірибе жасау, модельдеу және визуализациялау арқылы күрделі биологиялық процестерді түсінуге көмектеседі;

- Жекелендірілген оқу – әр оқушы өз қарқынымен білім алуға және зерттеу жүргізуге мүмкіндік алады;

- Қолжетімді дереккөздер – ғылыми мақалалар, зертханалық жұмыстар, бейнематериалдар мен симуляциялар арқылы терең әрі нақты білім беру;

- Кері байланыс жүйесі – оқушының жетістіктерін бақылап, дер кезінде түзету енгізуге жағдай жасайды;

- Ынтымақтастыққа негізделген орта – виртуалды зертхана, форумдар мен топтық жобалар арқылы оқушылар өзара тәжірибе алмасып, бірлесіп жұмыс істей алады.

Осы аталған мүмкіндіктер биология пәніндегі зерттеу әрекеттерін тиімді ұйымдастыруға жол ашып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, заманауи цифрлық құралдарды қолдану арқылы оқушылардың ғылымға деген қызығушылығы артып, болашақ кәсіби бағдарлануына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ошанова Н.Т., Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Сагимбаева А.Е., Бостанов Б.Г. (2018) Педагогикалық бағыттағы бакалаврларға білім берудегі цифрлық технологияларды оқытудың ерекшеліктері // Научно - методический журнал Педагогика и Психология, №2. 142-151.

2. Оспенникова Е.В. (2008) Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования. Естествознание: Сб. учебно-методических материалов для педагогических вузов. М.: Издательский Дом «Университетская книга». 480 с.

3. Goldin, C. (1998) The origins of technology-skill complementarity [Electronic resource] C. Goldin, L. Katz. The Quart. J. of Economics. Vol. 113, № 3.P. 693-732.

УДК 53.01

РАЗРАБОТКА ВИРТУАЛЬНЫХ УРОКОВ ПО БИОЛОГИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ ЧЕЛОВЕКА

Төрекүл А.Б.

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Мақалада адамдағы жүйенің функционалдық жағдайының ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері берілген. Мақалада мектеп оқушыларының биология пәніне қызығушылығын арттырудың бір жолы ретінде қазіргі компьютерлік технологияларды қолдану ерекшеліктері қарастырылған.

Summary. The article presents the results of a study of the peculiarities of the functional state of the human system. The article considers the features of using modern computer technologies as one of the ways to increase the interest of schoolchildren. biology.

В последние десятилетия стремительное развитие информационных технологий существенно изменило образовательный процесс. В частности, виртуальные и интерактивные уроки становятся важной составляющей современных методов обучения. В биологии, особенно при изучении таких сложных и объемных тем, как функциональные системы человека (нервная, эндокринная, дыхательная, сердечно-сосудистая и другие), использование визуализированных моделей и виртуальных лабораторий помогает углубить понимание материала.

Традиционные методы обучения, основанные на лекциях и учебниках, зачастую оказываются недостаточными для полного понимания функциональных взаимосвязей в организме. Виртуальные уроки предоставляют

уникальную возможность для создания интерактивных моделей и симуляций, которые позволяют учащимся исследовать анатомические и физиологические процессы в условиях, максимально приближенных к реальной жизни.

Одной из важнейших задач современной школы является подготовка грамотных и высококвалифицированных специалистов. В связи с этим необходимо создать систему открытого образования, которое будет основано на использовании информационных образовательных технологий, дистанционного обучения, а также требуется сформировать единую информационную образовательную среду на основе внедрения информационных технологий. В частности, разработать современные электронные средства обучения [1].

Одним из элементов электронных средств обучения являются интерактивные учебные компьютерные модели и динамические презентации. Моделирование на сегодняшний день выходит на передний план в процессе познания, а применение компьютера на уроках предоставляет обучающимся возможности более близкого знакомства с данным методом обучения [2].

На сегодняшний день существует большой выбор программных средств обучения, которые включают в себя разнообразные компьютерные модели и презентации. Тем не менее, применение этих средств бывает затруднено из-за плохо подготовленной методической базы, а также из-за недостаточного изучения функции и возможностей учебных компьютерных моделей. Постепенно происходит создание самих моделирующих программ, рекомендаций к их использованию и методика внедрения в образовательный процесс.

Во многих классах базового уровня зачастую существует нехватка учебного времени, и для обучающихся характерно визуальное восприятие учебной информации, поэтому повысить скорость и качество усвоения учебного материала может помочь применение интерактивных компьютерных программ. Образы, формирующиеся с помощью моделей и анимации, легко и твердо запоминаются [3].

Помимо этого, в использовании учебных компьютерных моделей (УКМ) нуждается быстро распространяющееся дистанционное обучение. При изучении биологии школьнику необходимо наглядно представлять сложные процессы и явления, происходящие в живой природе. Им важно наблюдать объекты изучения, а не просто читать описание, поэтому применение в дистанционном обучении УКМ позволит школьнику лучше усвоить материал и воспитать интерес к биологии [4].

Одним из приложений, которые можно применять на уроках биологии является мобильное приложение Human Body Educational VR (изучение человеческого тела). Human Body Educational VR содержит всю информацию о теле человека, которая необходима для школьников. Приложение содержит трехмерные фигуры, может увеличивать органы, скелетную систему, совместимо с очками виртуальной реальности, и оснащено специальной кнопкой для включения этой функции. Реалистичную трехмерную модель

человека можно рассматривать под любым углом, изучать строение и работу всех систем организма в комплексе или по отдельности [5].

Использование компьютера улучшает эффективность образовательного процесса, так как он является средством наглядности и интерактивности, помогает в самостоятельном извлечении информации. Для учителя компьютер также является помощником при контроле и проверки знания, автоматизируя этот процесс [6].

Использование виртуальных уроков позволяет значительно повысить уровень вовлеченности учащихся. Например, симуляции работы сердечно-сосудистой системы или нервных импульсов в реальном времени позволяют понять механизмы, которые не всегда легко воспринимаются через текстовые описания или изображения в учебниках. Это дает учащимся уникальный опыт «погружения» в биологические процессы, что способствует лучшему усвоению материала.

Кроме того, виртуальные уроки стимулируют критическое мышление и самостоятельное исследование, предоставляя учащимся возможность самостоятельно настраивать параметры симуляций, наблюдать за изменениями и делать выводы.

Разработка виртуальных уроков по биологии при изучении функциональных систем человека является важным шагом в модернизации образовательного процесса. Виртуальные уроки способствуют лучшему пониманию сложных физиологических процессов, развивают практические навыки и критическое мышление, а также обеспечивают индивидуальный подход к обучению. Внедрение таких технологий в образовательный процесс является важной составляющей повышения качества образования в целом.

Список использованной литературы

1. Подымова Л.С., Сергеева В.П., Сороковых Г.В. Интерактивные методы обучения и воспитания в системе общего, среднего и высшего профессионального образования: учебно-методическое пособие. Москва: Перспектива, 2011. 31 с.
2. Ковалева И. А., Пикулик О. В., Синаторов С. В. Создание мультимедийных интерактивных упражнений: учебно-методическое пособие. Саратов: ГАУ ДПО "СОИРО", 2017. 46 с.
3. Алексеева Л.И. Современные интерактивные методы обучения в общеобразовательной школе // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008. № 76. С. 97-99.
4. Демушкин А.С., Кириллов А.И., Сливина Н.А. Компьютерные обучающие программы // Информатика и образование. 1995. № 3. С.15-22.
5. Драгомилов А.Г., Маш Р.Д. Биология: 8 класс: Учебник для учащихся общеобразовательных учреждений. Москва: Вентана-Граф, 2019. 304
6. Королева И.А. Развитие коммуникативных навыков у школьников // Проблемы развития территории. 2012. № 6. Т. 62. С. 86-92.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖАППАЙ АШЫҚ ОНЛАЙН КУРСТАРДЫҢ ДАМУЫ МЕН ӘЗІРЛЕУ ӘДІСТЕРІ

Ухимова Ж.Б.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются тенденции развития массовых открытых онлайн-курсов (МООК) в Республике Казахстан, их роль в системе образования и перспективы внедрения. Особое внимание уделяется методам разработки онлайн-курсов, анализируется международный опыт и особенности отечественных платформ. Автор подчеркивает необходимость системного подхода к созданию качественного цифрового образовательного контента и предлагает рекомендации по эффективному развитию МООК в Казахстане.

Summary. This article examines the trends in the development of massive open online courses (MOOCs) in the Republic of Kazakhstan, their role in the education system and the prospects for implementation. Special attention is paid to the methods of developing online courses, international experience and features of domestic platforms are analyzed. The author emphasizes the need for a systematic approach to creating high-quality digital educational content and offers recommendations for the effective development of MOOCs in Kazakhstan.

Соңғы онжылдықта цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласында үлкен өзгерістерге себеп болды. Әлемдік тәжірибеде жаппай ашық онлайн курстар (Massive Open Online Courses – МООС) кеңінен қолданыс тапты. Бұл формат қашықтан білім алудың қолжетімді әрі икемді тәсілін ұсынады.

Қазақстан Республикасы да бұл бағыттан тыс қалмай, цифрлық білім беруді дамытуға бағытталған бірқатар мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды жүзеге асырып келеді. Атап айтқанда, "Цифрлық Қазақстан", "Білім беруді цифрландыру" сынды стратегиялық бағдарламалар аясында онлайн білім беру белсенді дами бастады [1].

Қазақстанда ЖАОК платформалары мен курстары негізінен келесі бағыттарда дамып келеді:

Мемлекеттік бастамалар – «Білім беру мазмұнын жаңарту» бағдарламасы аясында бірқатар университеттер онлайн курстар ұсына бастады. Назарбаев Университеті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, АІТУ сынды ЖОО-лар өз платформаларын дамытуда. Атап айтқанда, Жаратылыстану, дене шынықтыру және дизайн секторының профессор-оқытушылар құрамы «Жеңіл атлетика», «Салауатты өмір салтының негіздері» пәндері бойынша ЖАОК әзірлеген. Бұл курстар студенттермен қатар кең аудитория үшін қолжетімді болып, дене тәрбиесі мен салауатты өмір салты бойынша білімді кеңінен таратуға мүмкіндік береді.

ЖАОК ерекшеліктері:

Ашықтық және қолжетімділік:

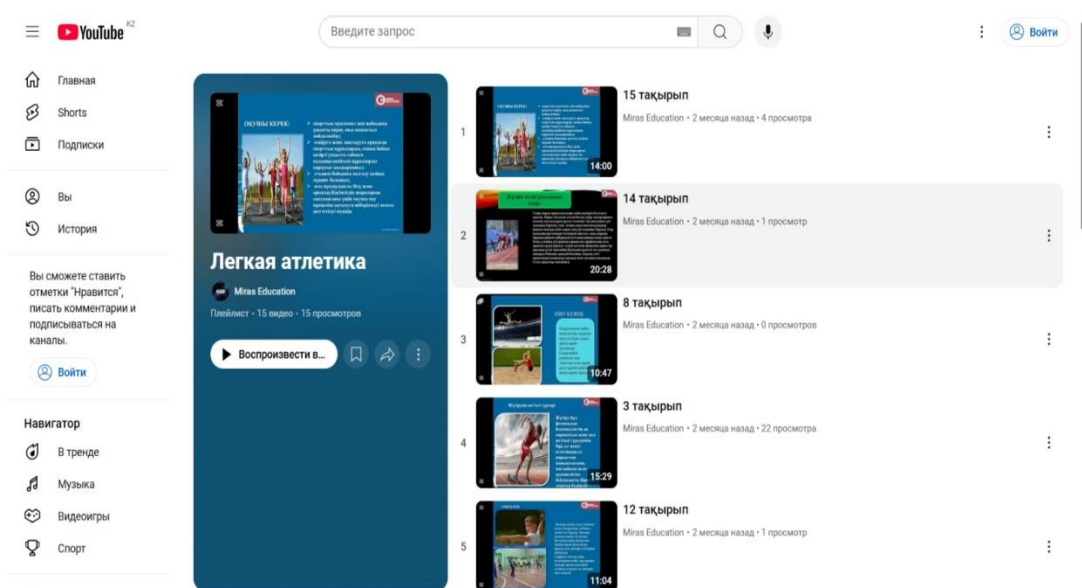
- ЖАОК кез келген адамға – жасына, біліміне, тұрғылықты жеріне қарамастан – оқу мүмкіндігін ұсынады. Бұл әсіресе шалғай аймақтардағы тұрғындар үшін өте тиімді;

Икемді оқу форматы:

- Курстардың көпшілігі асинхронды түрде өтеді, яғни тыңдаушылар өздеріне ыңғайлы уақытта, өз қарқынымен оқи алады. Бұл жұмыс істейтін немесе оқумен қатар білімін жетілдіргісі келетін адамдар үшін тиімді [2];

- Цифрлық технологияларға негізделуі:

ЖАОК мультимедиялық мазмұндарды (бейне, анимация, интерактивті тапсырмалар) пайдаланып, оқыту процесін қызықты әрі түсінікті етеді. Сонымен қатар автоматтандырылған тестілеу, форумдар мен чаттар арқылы кері байланыс қамтамасыз етіледі.

Сурет 1. Жаппай ашық онлайн курсы

Жеке сектор үлесі – білім беру стартаптары мен EdTech компаниялар, мысалы, Bilim Media Group, Courseria серіктестері, Stepik платформасындағы қазақтілді контент, жаппай онлайн оқытуды дамытып келеді.

Халықаралық платформалармен ынтымақтастық – Coursera, edX, FutureLearn платформаларымен әріптестік орнатылып, қазақстандық ЖОО-лар осы платформалар арқылы курстар ұсына бастады [3].

ЖАОК тиімділігін арттыру үшін курстарды әзірлеудің келесі әдістері кеңінен қолданылады:

ADDIE моделі (талдау, жобалау, әзірлеу, енгізу, бағалау) – білім беру курстарын жүйелі түрде әзірлеуге мүмкіндік береді.

ARCS мотивация теориясы (Attention, Relevance, Confidence, Satisfaction) – оқушының мотивациясын ескере отырып, курс құрылымын тиімді етуге бағытталған.

Микрооқыту (microlearning) – қысқа, нақты, мақсатты видеодәрістер мен тапсырмалар арқылы білімді меңгеру.

Интерактивті дизайн – бейне, тест, тапсырма, форум элементтерін біріктіріп, оқыту процесін жандандырады.

Қиындықтар: қазақ тіліндегі контенттің жеткіліксіздігі, инфрақұрылымдық шектеулер (ауыл-аймақта интернеттің әлсіздігі), педагогтардың цифрлық сауаттылығының төмендігі, курстардың сапасын бақылау механизмдерінің әлсіздігі.

Шешімдер: мемлекеттік гранттар арқылы қазақтілді ЖАОК контентін арттыру, оқытушыларға арналған цифрлық сауаттылық тренингтері, біртұтас ұлттық платформа жасау, курстар сапасын аккредитациялау жүйесін енгізу.

Қазақстан Республикасында жаппай ашық онлайн курстарды дамыту – білім берудің қолжетімділігі мен сапасын арттырудың тиімді жолы. Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, отандық ЖАОК жүйесін дамыту үшін кешенді тәсіл қажет. Мемлекет, ЖОО, жеке сектор мен халықаралық серіктестер бірлесе жұмыс істеген жағдайда, Қазақстанның білім беру кеңістігі жаңа деңгейге көтерілуі мүмкін.

Жаппай ашық онлайн курстар (ЖАОК) - интернет арқылы көпшілікке қолжетімді, құрылымы жүйелі және икемді форматта ұсынылатын оқу курстары. Қазіргі таңда бұл формат заманауи білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Қазақстандағы білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында ЖАОК-тың қажеттілігі мен ерекшеліктерін қарастыру маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Sharif A., Magrill B. (2015). Discussion forums in MOOCs. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research Vol.12, No 1, pp. 119- 132.
2. Бөрібаев Б., Мендібаев Е. Қашықтан оқыту – білім беру сапасын арттырудың тиімді құралы // «Білімді бағалаудың құзыретті бағдарлы жүйесі» - 44 ғылыми-әдістемелік конференция материалдары, 3 кітап, 2014 ж. 17-18 қаңтар: ҚазҰУ, 116-118 б.
3. Бөрібаев Б., Шоқанқызы Е. «Информатика пәнінен ЖАОК дайындаудың әдістемелік мәселелері» // Статистика, учет и аудит, № 64, 2017, С. 189-194

ӘОЖ 57.749

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА МОБИЛЬДІ ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ (ПЛАНШЕТТЕРДІ, СМАРТФОНДАРДЫ) ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Шерикбаев Қ.М.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются возможности и преимущества использования мобильных устройств (планшетов, смартфонов) в процессе обучения биологии. Обсуждаются дидактический потенциал мобильных технологий, пути повышения интереса учащихся и улучшения качества образования. На уроках биологии представлены примеры использования мобильных приложений, QR-кодов, онлайн-ресурсов и мобильных тестовых систем.

Summary. This article will consider the possibilities and benefits of using mobile devices (tablets, smartphones) in the process of teaching biology. The didactic potential of mobile technologies, ways to increase the interest of students and improve the quality of education are

discussed. Examples of the use of mobile applications, QR codes, online resources and mobile testing systems in biology lessons are given.

Қазіргі заманда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру жүйесіне белсенді енгізілуде. Мобильді құрылғылар (МҚ) – планшеттер мен смартфондар – оқу процесін жандандыруға, оқушылардың қызығушылығын арттыруға және білім беру сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін тиімді құралдардың бірі. Биология – тірі табиғат туралы ғылым, сондықтан оны оқытуда МҚ-ларды пайдалану әсіресе өзекті, себебі олар табиғатты зерттеуге, бақылауға және модельдеуге мүмкіндік береді.

Биологияны оқытуда МҚ-ларды қолданудың мүмкіндіктері өте кең. Олар оқушыларға ақпаратты алудың, өңдеудің және таратудың жаңа жолдарын ұсынады, мұғалімдерге оқыту процесін икемді және тиімді етуге көмектеседі.

1. Мобильді қосымшалар: Биологиялық білімді нығайтуға және кеңейтуге арналған көптеген мобильді қосымшалар бар. Бұл қосымшалар интерактивті оқулықтар, анықтамалықтар, виртуалды зертханалар, биологиялық процестердің модельдері, ойындар және тестілеу жүйелері болуы мүмкін. Мысалы, “Cell Biology”, “Anatomy 3D”, “Biology Quiz” сияқты қосымшалар оқушыларға жасуша құрылымын, адам анатомиясын және биологиялық терминологияны үйренуге көмектеседі.

2. QR-кодтар: QR-кодтарды оқулықтарда, плакаттарда және басқа да оқу материалдарында пайдалануға болады. QR-кодты сканерлеу арқылы оқушы қосымша ақпаратқа (бейнематериалдарға, анимацияларға, интерактивті тапсырмаларға) қол жеткізе алады. Мысалы, өсімдіктердің суреттеріне QR-кодтарды қосып, оқушыларды олардың құрылысы, тіршілік циклі және экологиялық маңызы туралы ақпаратпен қамтамасыз етуге болады.

3. Онлайн ресурстар: МҚ-лар интернетке қосылу арқылы биологиялық ақпаратқа бай онлайн ресурстарға (сайттарға, электрондық оқулықтарға, энциклопедияларға, ғылыми мақалаларға) қол жеткізуге мүмкіндік береді. Оқушылар биологиялық мәселелерді шешу үшін ақпарат іздей алады, зерттеулер жүргізе алады және ғылыми жобалар жасай алады.

4. Мобильді тестілеу жүйелері: МҚ-ларды қолдану арқылы оқушылардың білім деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін мобильді тестілеу жүйелерін жасауға болады. Бұл жүйелер оқушылардың жауаптарын автоматты түрде тексереді, нәтижелерін көрсетеді және мұғалімдерге кері байланыс береді. Мобильді тестілеу жүйелері оқушылардың білім деңгейін тез және тиімді түрде бағалауға, сондай-ақ оқу процесін икемді етуге көмектеседі.

5. Фото және бейне түсіру: МҚ-лардың камераларын пайдаланып оқушылар табиғатты бақылай алады, өсімдіктер мен жануарлардың суреттерін және бейнелерін түсіре алады және оларды ғылыми жобаларында пайдалана алады.

6. Геолокация: МҚ-лардағы геолокация мүмкіндіктерін пайдаланып оқушылар нақты жерлердегі биологиялық нысандарды зерттей алады, экологиялық мониторинг жүргізе алады және қоршаған ортаны қорғауға қатыса алады [1].

МҚ-лар арқылы интернетке қосылып, энциклопедияларға, ғылыми мақалаларға, зерттеулерге, бейнематериалдарға және т.б. жылдам қол жеткізуге болады. Бұл оқушыларға өз бетінше білім алуға, қосымша ақпарат іздеуге және тақырыпты тереңірек түсінуге көмектеседі. Электрондық оқулықтар мен анықтамалықтар: МҚ-ларға жүктеп алынған электрондық оқулықтар, анықтамалықтар мен глоссарийлер сабақта және үйде пайдалануға ыңғайлы.

Интерактивті оқыту: Биологиялық процестерді модельдейтін, жасушаның құрылысын көрсететін, генетикалық есептерді шығаруға көмектесетін және басқа да көптеген интерактивті қосымшалар бар. Бұл қосымшалар оқушылардың қызығушылығын арттырады, білімді жақсырақ түсінуге көмектеседі және ойын элементтерін пайдалану арқылы оқуды қызықты етеді. Қауіпсіз және қолжетімді жағдайда зертханалық жұмыстарды жүргізуге мүмкіндік береді. Виртуалды зертханалар биологиялық процестерді көруге, эксперименттер жүргізуге және нәтижелерді талдауға көмектеседі [2].

МҚ-лар арқылы қоршаған орта туралы деректерді (температура, ылғалдылық, жарық) жинап, оларды талдауға болады. Бұл экологиялық зерттеулер жүргізуге және қоршаған ортаның жағдайын бағалауға мүмкіндік береді. Белгілі бір географиялық аймақтағы өсімдіктер мен жануарлардың таралуын зерттеуге, экологиялық проблемаларды анықтауға және оларды шешу жолдарын іздеуге көмектеседі.

МҚ-лар қолдану арқылы жасуша құрылысын оқыту: 3D модельдерін пайдаланып жасушаның құрылысын көруге және әрбір органелланың қызметін білуге болады. Генетикалық есептерді шығару: Генетикалық есептерді шығаруға көмектесетін қосымшаларды пайдалану арқылы оқушылар есептерді өздігінен шығаруға үйренеді. Экологиялық мониторинг жүргізу: Белгілі бір аймақтағы өсімдіктер мен жануарлардың санын есептеуге және қоршаған ортаның жағдайын бағалауға болады [3].

Биологияны оқытуда МҚ-ларды қолданудың артықшылықтары:

- Оқушылардың қызығушылығын арттыру: Интерактивті қосымшалар, ойындар және бейнематериалдар оқу процесін қызықты және тартымды етеді.
- Оқытудың икемділігі: МҚ-ларды кез келген жерде және кез келген уақытта пайдалануға болады.
- Жекелендірілген оқыту: Оқушылар өз қарқынымен оқи алады, қиын тақырыптарға көбірек уақыт бөле алады және қажет болған жағдайда қосымша ақпарат ала алады.
- Белсенді оқыту: МҚ-лар оқушыларды ақпаратты іздеуге, өңдеуге және таратуға ынталандырады.
- Зерттеу дағдыларын дамыту: МҚ-лар оқушыларға ғылыми мәліметтерді іздеуге, талдауға және синтездеуге көмектеседі.
- Қарым-қатынас дағдыларын дамыту: Оқушылар МҚ-ларды пайдаланып бірлескен жобалар жасай алады, ақпарат алмаса алады және пікірталастарға қатыса алады.

Биологияны оқытуда МҚ-ларды қолданудың қиындықтары:

- Құралдардың қымбаттылығы: МҚ-лардың құны жоғары болуы мүмкін, бұл барлық оқушыларға қолжетімді болмауы мүмкін.
- Интернетке қолжетімділік: МҚ-ларды тиімді пайдалану үшін тұрақты интернет байланысы қажет.
- Техникалық дағдылар: Оқушылар мен мұғалімдер МҚ-ларды пайдалану дағдыларын меңгеруі керек.
- Ақпараттық қауіпсіздік: Оқушыларды интернеттегі қауіпті ақпараттан қорғау қажет.
- Көздің шаршауы: МҚ-ларды ұзақ уақыт пайдалану көздің шаршауына және басқа да денсаулық проблемаларына әкелуі мүмкін [4].

Биологияны оқытуда МҚ-ларды қолданудың мүмкіндіктері өте зор. Олар оқу процесін қызықты және тартымды етуге, оқушылардың белсенділігін арттыруға және білім беру сапасын жақсартуға көмектеседі. Алайда, МҚ-ларды тиімді пайдалану үшін олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін ескеру, оқушылардың жас ерекшеліктеріне және дайындық деңгейіне сәйкес келетін әдістерді таңдау және техникалық және ұйымдастырушылық мәселелерді шешу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Глазунова Л.А. Студенттердің тақырыптық мультимедиялық презентацияларды құру технологиясы биология сабақтарында // Мектептегі биология. – 2016. – № 8. – 23-28 б
2. Булычева М.Б. Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках биологии // Биология, 2018. - № 16 (август) - 59 с.
3. Бредихин В.Н. Пути подготовки учителей к использованию в обучении новых информационных технологий / В.Н. Бредихин, Г.Н. Панина, И.А. Румянцев [и др.] // Педагогическая информатика, 2017. - № 3 - 76 с.
4. Абдраманова, Г. Б. Оқу үрдісінде мультимедиа технологияларын қолдану / Г. Б. Абдраманова, С. К. Таженова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 7 (87). — С. Т.1. 8-9. — URL: <https://moluch.ru/archive/87/16654/> (дата обращения: 26.03.2025).

UDC 636.085.5:637.344

TECHNOLOGY FOR PRODUCING A PROBIOTIC FEED ADDITIVE FROM WHEY AND ITS ENVIRONMENTAL IMPLICATIONS

Kim A.I.

Miras University, Shymkent, Kazakhstan

Vavilov A.V.

SPA Innotech LLP, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Vorobyov A.L.

D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Түйін. Мақалада сүт сарысуы, астық қалдықтары, ашытқылар және янтарь қышқылы негізінде пробиотикалық жемдік қоспаны өндірудің биотехнологиясы мен рецептурасы ұсынылған. Бұл шешім сүтті мал шаруашылығының тиімділігін арттыруға, өнімділік пен сүт сапасын жақсартуға, сондай-ақ сүт сарысуын кәдеге жарату мәселесін шешуге бағытталған.

Резюме. В статье представлена биотехнология и рецептура пробиотической кормовой добавки на основе молочной сыворотки, зерновых отходов, дрожжей и янтарной кислоты, что представляет собой перспективное решение для улучшения эффективности молочного скотоводства, повышения продуктивности и качества молока, а также устранения проблемы утилизации молочной сыворотки.

The article presents the biotechnology and formulation of a probiotic feed additive based on whey, grain waste, yeast, and succinic acid. This represents a promising solution for improving the efficiency of dairy farming, increasing productivity and milk quality, as well as addressing the issue of whey utilization.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23485224 - Development of new energy-efficient equipment for the production of innovative feed additives for livestock farming using industrial waste).

Currently, the active development of agriculture is largely associated with the use of modern high-tech solutions. One of these directions is biotechnological production. Using biotechnology methods, it is possible to solve the problem of balanced animal nutrition and immunological resistance.

The production of high-quality probiotic feed additives is advisable when using inexpensive, high-quality raw materials and a simplified method for creating a nutrient medium based on them, which contributes to achieving maximum productivity of the producer culture. Such requirements are met by whey and waste generated from grain processing and substandard grain.

The value of whey as a raw material. In terms of chemical composition, whey and grain processing waste represent high-quality raw materials for use as components of a nutrient medium.

Whey is a promising raw material resource. The theoretical yield of whey is about 90% of the mass of processed dairy raw materials, containing approximately 50% of the dry matter of milk. The significant volumes of whey and its high nutritional value necessitate its full collection and rational use [1].

Currently, the processing of secondary dairy raw materials remains one of the main challenges in the dairy industry, regardless of ownership forms and economic relations.

Research objective. The goal of this study is to determine the technological parameters of whey bioconversion by yeast and to develop a biotechnology for a probiotic feed additive based on whey.

Despite the low cost of whey as a raw material and its high biological and nutritional value, it is currently almost not utilized in our country. Whey contains immune-boosting components such as lactoferrin, immunoglobulin, a full range of B vitamins, as well as vitamin C, nicotinic acid, choline, vitamins A, E, and biotin, and micro- and macroelements such as Ca, K, P, Fe, and Zn. Whey contains all essential amino acids. The carbohydrates in whey are mainly represented by lactose (90%). Cottage cheese whey contains 0.7–1.6% glucose and 0.05–0.45% fat. Almost all salts and trace elements of milk are transferred into whey. The absolute content (%) of the main mineral elements in whey is as follows: potassium — 0.09–0.19, magnesium —

0.009–0.02, calcium — 0.04–0.11, sodium — 0.03–0.05, phosphorus — 0.04–0.10, chloride — 0.08–0.11. The energy value of whey is 36% of the energy value of cow's milk, and their biological value is approximately the same.

Yeast fermentation and the biotechnological process. The essence of the yeast fermentation process lies in the fact that yeast utilizes non-protein nitrogen compounds (amides) from grain for the synthesis of its own cellular proteins. This results in an increase in the content of complete protein, enzymes, B vitamins, and estrogens in the feed [2].

The biotechnological process of obtaining a probiotic feed additive consists of the following stages:

1. Hydrolysis of whey with succinic acid. For this, 2.0 g of succinic acid is added to 200 ml of whey and heated until the acid dissolves with constant stirring. Then, the whey with succinic acid is added to 800 ml of whey to obtain 1000 ml of a 0.2% succinic acid solution on whey.

Succinic acid is a universal intermediate metabolite formed during the interconversion of carbohydrates, proteins, and fats in plant and animal cells. It stimulates ATP production in cells, providing energy necessary for vital functions. With increased stress on any system of the body, its function is primarily supported by succinic acid oxidation. Due to this, succinic acid has non-specific therapeutic effects for a number of pathological conditions. Moreover, succinic acid has actoprotective and antiviral properties. By participating in the tricarboxylic acid cycle, it enhances anabolic processes in the body, promotes metabolic normalization, improves immune reactivity, and increases resistance to a number of infectious diseases.

Succinic acid exhibits antihypoxic effects by enhancing cellular respiration and promoting oxygen absorption by cells. It has strong antioxidant properties, neutralizing free radicals, supporting calcium transport, eliminating metabolic acidosis, and stimulating steroidogenesis. By increasing the production of inhibitory mediators in the cerebral cortex, it has an anti-stress effect. Additionally, succinic acid reduces the impact of toxic substances, bacterial toxins, and mycotoxins on the body, activates various enzyme systems, improves growth, development, productivity, and animal health, and exhibits general strengthening and restorative properties [1].

2. Hydrolysis of grain processing waste. The waste is ground to a particle size of 1–2 mm. Then, 1 kg of ground raw material is mixed with 0.2% succinic acid solution on whey, with constant stirring, until a moisture content of 45–50% is reached (approximately 500–600 ml of solution). The plant-based raw materials and whey with succinic acid are placed in a water bath and hydrolyzed at 70°C for 30 minutes, then cooled to 30°C.

During the hydrolysis of whey proteins with succinic acid, whey protein hydrolysates are obtained. The hydrolysis of whey proteins into peptides and amino acids increases the biological value of the produced products. In hydrolyzed whey treated with proteolytic enzymes, all amino acids are present, with a noticeable increase in their content compared to the original whey, particularly leucine and

glutamic acid. Hydrolysis also results in the appearance of hydroxyamino acids (serine and threonine), dibasic amino acids (histidine and arginine), as well as aromatic and sulfur-containing amino acids.

3. Yeast fermentation of the mixture. The most suitable producer for the biological synthesis of nitrogenous compounds in whey is yeast, which can utilize lactose for nutrition. Under optimal cultivation conditions, some yeast strains can produce more than 40 g of biomass from 1 liter of whey.

Pressed baker's yeast is first diluted in a small amount of whey (100–150 ml), then the remaining whey is added at a ratio of 50 ml of yeast suspension per 1 kg of prepared raw material, and thoroughly mixed.

The prepared plant mass with whey and yeast is placed in a fermentation tank and kept in a thermostat for 10–12 hours at 25–30°C.

4. Drying. After incubation in a thermostat, the resulting mass is dried using drying equipment at a temperature not exceeding 60°C to a moisture content of 12–15%. After these procedures, the probiotic feed additive is ready for use.

Conclusion.

The problem of rational whey utilization remains relevant in many countries. Insufficient industrial processing of whey leads to significant environmental pollution. In this context, using whey as raw material for feed additives represents a valuable prospect. It enriches animal diets with essential nutrients, including protein, vitamins, enzymes, and trace elements, potentially improving productivity and milk quality. The developed biotechnology and formulation of a probiotic feed additive based on whey, grain waste, yeast, and succinic acid offer a promising solution for enhancing dairy farming efficiency, increasing productivity, and improving milk quality while addressing the issue of whey disposal.

References

1. Khramtsev F.N. The phenomenon of whey: monograph. – St. Petersburg: Profession, 2011. 802 p.
2. Astakhova N. Use of secondary raw materials in the dairy industry // Science and Life. 2012. No. 2.

UDK 378.636

FEATURES OF THE FORMATION OF META-SUBJECT COMPETENCIES IN MODERN EDUCATION

¹A.A. Niyazbek, ²K.A. Zhumagulova, ³S.J. Ibadullayeva, ⁴N.S. Auyezova

^{1,3}Korkyt Ata University, Kyzylorda, Kazakhstan

²KazNPU named after Abaya, Almaty, Kazakhstan

³Miras University, Shymkent, Kazakhstan

⁴Astana International University, Astana, Kazakhstan

Резюме. Статья исследует особенности формирования метапредметных компетенций в современном образовании. Метапредметные компетенции включают в себя общие навыки и способности, которые необходимы для обучения по различным предметам и

играют ключевую роль в личностном и профессиональном развитии студентов. Эти компетенции включают критическое мышление, решение проблем, коммуникацию, сотрудничество и саморегуляцию. В статье рассматриваются методы и подходы к эффективной интеграции метапредметных компетенций в учебный процесс, с акцентом на междисциплинарное обучение, проектную деятельность и использование цифровых технологий.

Summary. The article explores the features of the formation of meta-subject competencies in modern education. Meta-subject competencies include general skills and abilities that are essential for learning across various subjects and play a key role in students' personal and professional development. These competencies include critical thinking, problem-solving, communication, collaboration, and self-regulation. The article examines methods and approaches for the effective integration of meta-subject competencies into the curriculum, with an emphasis on interdisciplinary learning, project-based activities, and the use of digital technologies.

The meta-subject approach in the system of basic general education is one of the key innovations in the education system. From the perspective of modernizing the school education system, the meta-subject approach acts as a tool for quality management and evaluation of planned learning outcomes. The most important result of the implementation of the meta-subject approach is the ability to learn, the importance of which belongs to the priorities of educational standards [1]. In general, according to the formulation of the education standards, the metasubject results of educational activity acquired by schoolchildren on the basis of one or more academic disciplines act as ways of activity that are applicable in solving current educational and other problems that arise in various life situations.

As mentioned earlier, metasubject learning outcomes are achieved through the assimilation of interdisciplinary concepts and the formation of universal learning actions (personal, cognitive, regulatory, communicative). At the same time, the meta-subject approach, in a broad sense, is aimed at developing students' ability to self-improvement and self-actualization through the conscious appropriation of new social experience [2]. In a narrower sense, universal learning actions, according to the formulation of educational standards, are a set of student's ways of acting, as well as related learning skills that ensure independent learning of new knowledge. The result of the formation of universal educational actions is the development of key meta-subject competencies: cognitive, personal, self-educational, social, multicultural, informational, health-saving (competent attitude to one's own health), etc.

From the point of view of the meta-subject approach, the formation of educational achievements should facilitate the assimilation of interdisciplinary concepts by students and their competent use in situations of educational, cognitive and social practice. Students learn to plan their educational activities and build an individual educational route. Unlike the educational standard of primary general education, the formation of academic achievements at the secondary school level focuses mainly on achieving meta-subject results in the process of educational, research and project activities, as well as in the field of information and communication technologies. In addition to evaluating the results of mastering the basic educational program, there is an assessment of the results of implementing a program of upbringing and socialization determined by a social order and aimed at

the spiritual and moral development of schoolchildren, the formation of an ecological culture, a healthy lifestyle culture, and the ability to navigate the world of professions.

Assessment of the dynamics of the formation of metasubject learning outcomes is one of the most complex aspects of pedagogical diagnostics in the context of the requirements of higher education [3]. The problem is that the achievement of metasubject results should be ensured at the expense of the entire set of subjects studied.

The objects of assessment in this case are:

- the ability to master systematic knowledge, its independent replenishment and integration;
- ability to engage in dialogue, cooperation, and communication skills;
- the ability to solve personal and socially significant problems in practice;
- willingness to use AI for educational and cognitive purposes;
- the ability to self-organize and reflect.

One of the characteristic system-forming qualities of meta-subject results (meta-skills, meta-knowledge, meta-skills, or, in a more generalized sense, meta-competencies) is that they create the basis for the formation of other knowledge and skills based on them - subject and personal. At the same time, the main concept reflecting the formation of meta-subject skills is the concept of "meta-competence". According to the formulation Sazanova E. A., meta-competence is considered as a higher competence in relation to others, on the basis of which it is possible to acquire and develop new abilities and qualities." [4].

Sazanova E. A. believe that it is advisable to consider "the level of development of students' basic abilities: thinking, understanding, communication, reflection, actions. This educational result is universal and allows you to compare learning outcomes in any learning systems.

According to Khutorskoy, A.V. metasubject learning outcomes of students include: a) the ability to plan their own activities; b) the ability to communicate effectively in a group; c) computer literacy; d) a system of formed universal learning activities that ensure independent learning of new material [5].

Insufficient general professional, psychological, pedagogical and methodological training of a future teacher leads to the inability of a university graduate to carry out the work necessary to achieve metasubject educational results for students in the general education system [6,7]. Moreover, it is the formation of a system of meta-competencies that ensures the teacher's ability to solve professional problems in various non-standard situations that arise in teaching practice, is responsible for the development of flexibility, mobility, creativity, leadership skills, and allows for the adequate application of the accumulated professional and social experience of the individual.

The components of meta-subject learning using a variety of innovative pedagogical technologies, including in the process of foreign language training, are: planning and developing an algorithm for independent effective educational and cognitive activities, searching for and critically comprehending information, and

productive interaction with other study participants.

The means of improving the metasubject learning outcomes of future teachers are: solving communicative tasks; mastering speech material, foreign language texts of various styles and genres; using cognitive strategies in information processing; the ability to attract speech and language experience gained as a result of speech-thinking activities of students.

The metasubject approach assumes that the student not only masters the knowledge system, but also learns universal ways of acting, through which he can then extract information about the world himself.

The meta-subject approach allows students to form a generalized way of working with any subject concepts, they learn to see the essence of the subjects. A broad profile, the ability to operate with humanitarian and natural science knowledge, and proficiency in both related and non-related disciplines meet not only modern requirements for competitive specialists, but are also prerequisites for the pedagogical activity of a teacher.

References

1. Rogalla I.: Metakompetenzen Die neuen Schlüsselqualifikationen? Ein Plädoyer für einen gehaltvollen Kompetenzbegriff. Berlin: R&W Verlag, 2013.
2. Redecker, C. The use of ICT for the assessment of key competences. European Commission / C. Redecker. – URL: <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC76971.pdf>. (20 February 2025).
3. Rychen D. S. and Salganik L. H. Key Competencies for a Successful Life and a Well Functioning Society. Göttingen : Hogrefe & Huber Publishers, 2006. 332 p.
4. Sazanova, E. A. Analyses of modern tendencies in educational area of Russia from the possession of possibilities and their realization with the help of pedagogical technologies / E. A. Sazanova, I. A. Itsenko // European Social Science Journal. – 2014. – № 5-2 (44). – C. 71-75.
5. Khutorskoy, A.V. Metasubject approach in teaching : a scientific and methodological guide / A.V. Khutorskoy. – Moscow : Eidos; Publishing house of the Institute of Human Education, 2012. – 50 p. : ill. – Series "New Standards" – Text : direct.
6. Khutorskoy, A.V. Methodology of personality-oriented learning. How to train everyone in different ways? : a teacher's manual / A.V. Khutorskoy. Moscow : Vados Publ., 2005. 383 p. – Text : direct.
7. The values of pedagogical education: the essence and genesis / L. N. Danilova, T. V. Ledovskaya, N. E. Solynin, A.M. Khodyrev. – Text : direct // Values and meanings. – 2019. – № 4 (62). – Pp. 6-22.

UDC 54.05

CHARACTERIZATION OF WASTE PRODUCTS IN OIL PIPELINE SYSTEMS

M. Ponyakin

Azerbaijan State Oil and Industry University,

Azerbaijan, ponyakinm@gmail.com, ORCID No. 0009-0003-1815-9044

Түйін. Бұл зерттеу, ең алдымен, мұнай құбыры жүйелерінен шығатын қалдықтардың сипаттамасына қатысты. Бұл мұнай секторындағы экологиялық және операциялық бақылауды бұл қызметсіз жүзеге асыру мүмкін емес дегенді білдіреді. Шикі мұнайды тасымалдау кезінде әдетте қалдықтар түзіледі. Бұл контексте қалдық материал

шлам, қақ, балауыз шөгінділері және химиялық қалдықтар сияқты заттарды білдіреді. Бұл жанама өнімдерді олардың мазмұны мен құрылымы бойынша сипаттау үшін біз Фурье түрлендіру инфрақызыл спектроскопиясы (FTIR), сканерлеуші электронды микроскопия (SEM) және рентген сәулелерінің дифракциясы (XRD) сияқты әртүрлі аналитикалық әдістерді қолдандық. Көмірсутектердің, металл оксидтерінің және бейорганикалық тұздардың қоспасы табылған мәліметтерге сәйкес гетерогенді болып табылады және құбырдың жасына және иікі иікізат түріне байланысты өзгереді.

Түйін сөздер: мұнай, көмір, қалдық, өнім, қасиеттері.

Резюме. Это исследование в первую очередь касается характеристики отходов, которые возникают в системах нефтепроводов. Это означает, что экологическое и эксплуатационное управление в нефтяном секторе не может быть выполнено без этой деятельности. При транспортировке сырой нефти, как правило, образуются отходы. Отходы в этом контексте означают такие элементы, как шлам, накипь, парафиновые отложения и химические остатки. Чтобы охарактеризовать эти побочные продукты с точки зрения их содержания и структуры, мы использовали различные аналитические методы, включая инфракрасную спектроскопию с преобразованием Фурье (FTIR), сканирующую электронную микроскопию (SEM) и рентгеновскую дифракцию (XRD). Смесь углеводородов, оксидов металлов и неорганических солей является гетерогенной, согласно результатам, и она меняется в зависимости от возраста трубопровода и типа сырой нефти.

Ключевые слова: нефть, уголь, отходы, продукт, свойства.

Crude oil and refined petroleum products need to be transport almost over long distances by oil pipeline system. But during transportation and operational activities, multiple types of waste matter build up in these pipelines. If not properly identified and treated, they can cause corrosion, blockage of flow, increased operating costs and serious environmental risks. Characterization of these waste products plays a significant role in improving maintenance practices, maximizing pipeline integrity, and developing environmentally sustainable waste disposal strategies.

Oils pipelines usually produce the following waste products [1]:

a) Sludge: A viscous mixture of hydrocarbons, sediments, water, and corrosion products.

b) Scale: Inorganic, Calcite deposits (principally CaCO_3) or, less commonly, barium sulfate or iron oxides.

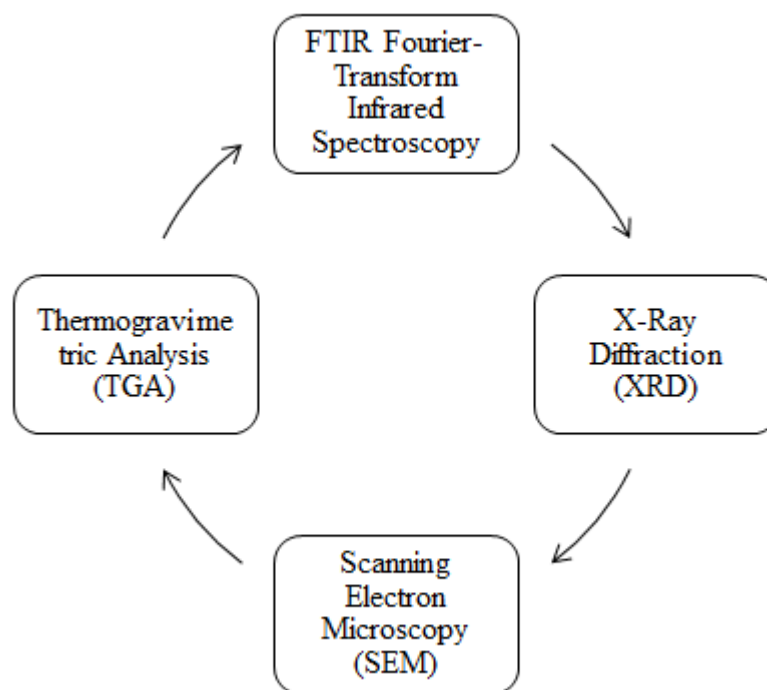
c) Wax Deposits: Paraffinic structures that crystallize at supersaturation and are a thermodynamic sediment.

d) Chemical Residues: Residual corrosion inhibitors, demulsifiers, and biocides that were put in while oil was being processed.

The composition of each type of waste can vary remarkably depending on several factors, including source of crude oil, composition of pipeline materials, flow conditions, and operational practices.

Advanced analytical techniques are used to accurately characterize waste materials:

Source: prepared by author.

Schema 1. Advanced analytical techniques to accurately characterize waste materials

FTIR Fourier-Transform Infrared Spectroscopy: Identifies organic compounds and functional groups found in waxes and sludge. The FTIR peaks are indicative of hydrocarbons and additives [2].

X-Ray Diffraction (XRD): Suitable for crystalline structure determination of scale and inorganic materials. Some commonly identified minerals include calcite, quartz and barite.

Scanning Electron Microscopy (SEM): Provides detailed high-resolution images for surface morphology studies and elemental composition studies with energy dispersive X-ray spectroscopy (EDX).

Thermogravimetric Analysis (TGA): Monitors the thermal stability of waste samples and composition changes at controlled temperature.

Pipeline sludge is typically a mixture of degraded hydrocarbons, iron oxides, and silica according to studies. Pipelines that transport heavy crude under tropical conditions are more likely to experience thick wax deposits due to temperature gradation. Scale deposition is also more prevalent in high water cut areas with incompatible water chemistries.

Proper characterization helps devise efficient pigging regimes, makes decision on compatible chemical treatments and predict pipeline fouling tendencies. When it comes to the environment, heavy metals and oil residues are among the hazardous elements that need to be suitably disposed of, or, treated.

Better characterization also aids in recycling and reuse strategies. Hydrocarbon-rich sludge, for instance, can be reprocessed to recover usable oil fractions [3].

As a conclusion, using novel chemical techniques, the characterization of waste in oil pipeline systems involves chemistry, materials science and environmental engineering. By having a detailed analysis, operators can reduce the degradation of the pipeline, improve the operational efficiency, and be compliant with the environmental regulations. Advances in real-time monitoring and sensors based on nanomaterials in the future may provide additional evolution for this space of waste management [4].

References

1. Al-Hamad, H. M., Al-Majed, A. A., & Al-Awad, M. N. (2018). Characterization of scale deposits in Middle Eastern oil fields. *Journal of Petroleum Science and Engineering*, 165, 292–300. <https://doi.org/10.1016/j.petrol.2018.02.007>
2. Mohd, S., Ali, M. S. M., & Rahman, R. A. (2021). Characterization and management of sludge in crude oil pipelines: A case study. *Environmental Technology & Innovation*, 24, 101889. <https://doi.org/10.1016/j.eti.2021.101889>
3. Zhou, Y., Yang, S., & Gao, Y. (2020). Analysis of wax deposition in oil pipelines and its control methods. *Fuel*, 268, 117267. <https://doi.org/10.1016/j.fuel.2020.117267>

НАПРАВЛЕНИЕ: ДИЗАЙН ЖӘНЕ КӨРКЕМ ЕҢБЕК / ДИЗАЙН И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТРУД

ОӨЖ 378.18-055.2

ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ – СТУДЕНТТІҢ КӘСІБИ МІНДЕТТЕРІН ШЕШУ ҚҰРАЛЫ

Айдарбек Б.Ә.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается важность эмоционального интеллекта в решении профессиональных задач студентами. Эмоциональный интеллект представляет собой способность человека правильно распознавать, понимать и управлять собственными эмоциями, а также эмоциями других людей. Эта способность играет важную роль не только в процессе обучения студентов, но и в их профессиональной жизни.

Summary. The article discusses the importance of emotional intelligence in solving professional tasks by students. Emotional intelligence is the ability to correctly recognize, understand, and manage one's own emotions, as well as the emotions of others. This ability plays a crucial role not only in the students' learning process but also in their professional lives.

Қазіргі білім беру жүйесінде студенттердің тек ғылыми білімдері мен дағдылары ғана емес, сонымен қатар олардың эмоционалдық интеллекті де маңызды рөл атқарады. Эмоционалдық интеллект (ЭИ) адамның өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын түсіну, басқару және пайдалану қабілеті болып табылады. Бұл қасиет студенттерге тек оқу процесінде ғана емес, сонымен қатар олардың кәсіби өмірінде де табысты болуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты, эмоционалдық интеллекттің студенттердің кәсіби міндеттерін шешудегі рөлі туралы зерттеу қажеттілігі туындайды.

Эмоционалдық интеллект және оның компоненттері. Эмоционалдық интеллект – бұл әр түрлі психологиялық компоненттерді қамтитын кешенді құбылыс. Психологтар Питер Саловея мен Джон Майердің анықтамасына сәйкес, ЭИ төрт негізгі компоненттен тұрады:

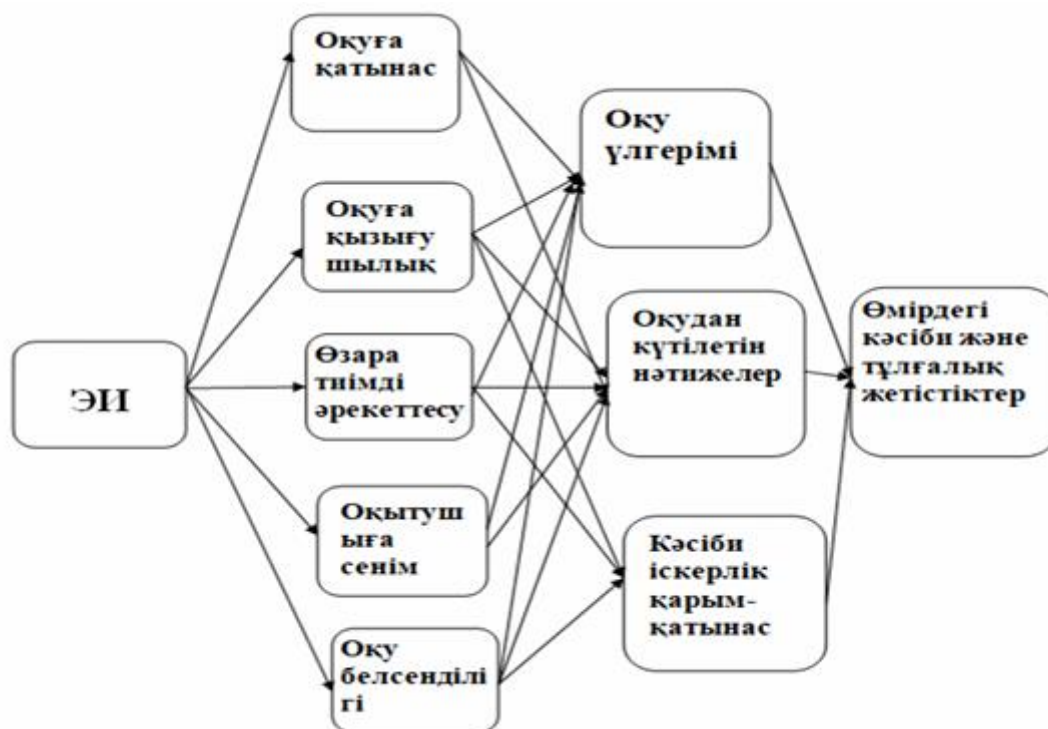
Эмоцияларды тану: Бұл компонент адамның өз эмоцияларын және басқа адамдардың эмоцияларын айқындап, дұрыс интерпретациялау қабілетін білдіреді. Эмоцияларды басқару: Эмоцияларды дұрыс бағытта пайдалану, өз-өзінді реттеу және қолайсыз эмоциялардан бас тарту дағдылары. Эмоцияларды пайдалану: Эмоцияларды шешімдер қабылдауда, шығармашылық процестерде және әлеуметтік қарым-қатынастарда пайдалану [1].

Әлеуметтік сауаттылық: Басқалардың эмоцияларын түсіну және өзара қарым-қатынастарда тиімді әрекет ету.

Эмоционалдық интеллекттің студенттердің кәсіби міндеттерін шешудегі рөлі. Эмоционалдық интеллекттің студенттердің кәсіби өмірінде шешуші маңызы бар. Әсіресе қазіргі жаһандану және технологияның қарқынды дамуы жағдайында студенттерге тек техникалық білім ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және эмоционалдық дағдылар да қажет.

Кәсіби ортада тиімді қарым-қатынас орнату үшін студенттерге ЭИ дағдылары қажет. Олардың эмоцияларын дұрыс тану және басқалардың эмоцияларына сезімтал болу, түсіністік пен ынтымақтастықты арттырады. Бұл дағдылар студенттерге жұмыс процесінде командада тиімді жұмыс істеуге және конфликттерді шешуге көмектеседі [2].

Студенттердің кәсіби міндеттерін орындау барысында стресс пен эмоционалдық жүктемелер жиі пайда болады. Эмоционалдық интеллект осы қиындықтармен күресуде маңызды рөл атқарады, өйткені ЭИ адамға өзін басқаруға және негативті эмоцияларды оң әсерге айналдыруға мүмкіндік береді.

Сурет 1. ЭИ мен өмірдегі кәсіби және тұлғалық жетістіктермен байланыстылығы моделі

Эмоционалдық интеллект (ЭИ) қазіргі уақытта адамның кәсіби және тұлғалық жетістіктеріне әсер ететін маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады. ЭИ мен өмірдегі кәсіби және тұлғалық жетістіктер арасындағы байланыс түрлі зерттеулерде анықталған және ғылыми ортада кеңінен талқылануда. Осы байланыс туралы толық түсінік қалыптастыру үшін төмендегі модельді ұсынуға болады (сурет 1):

1. Эмоционалдық интеллекттің компоненттері

Эмоционалдық интеллект төрт негізгі компоненттен тұрады: Эмоцияларды тану – өз эмоцияларыңды және басқалардың эмоцияларын дұрыс анықтау. Эмоцияларды басқару – өз эмоцияларыңды дұрыс реттеу және басқару, стресспен күресу қабілеті. Эмоцияларды пайдалану – эмоцияларды шығармашылық, шешім қабылдау және өз мақсаттарына жету үшін қолдану.

Әлеуметтік сауаттылық – адамдар арасындағы эмоцияларды түсіну және әлеуметтік қарым-қатынастарды тиімді басқару.

2. Кәсіби жетістіктермен байланысы

Эмоционалдық интеллект кәсіби жетістіктерге көптеген жолдармен ықпал етеді: Жұмыс орнында тиімді қарым-қатынас – ЭИ жоғары деңгейі бар адамдар өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын түсініп, тиімді қарым-қатынас орнату қабілетіне ие болады. Бұл жұмыс тобында ынтымақтастықты жақсартып, проблемаларды тиімді шешуге мүмкіндік береді.

Стресс және қысыммен жұмыс істеу – Эмоционалдық интеллекттің жоғары деңгейі стресс жағдайларында сабырлы болуға және қиын жағдайларды шешуге мүмкіндік береді, бұл кәсіби жетістіктерге ықпал етеді [3].

Шешім қабылдау және креативтілік – Эмоцияларды басқару және өзін-өзі реттеу қабілеті шешім қабылдау процесін жеңілдетеді және креативті шешімдер табуға көмектеседі.

Лидерлік қабілеттер – ЭИ басшыларға өз командасымен тиімді жұмыс істеуге және оларды дұрыс басқаруға мүмкіндік береді, бұл ұйымдағы нәтижелерді арттырады.

3. Тұлғалық жетістіктермен байланысы

Эмоционалдық интеллект тұлғалық жетістіктерді де арттырады.

Өзін-өзі түсіну және қабылдау – Эмоционалдық интеллект өз эмоцияларын тануға және өз сезімдеріне қатысты жоғары сананың қалыптасуына көмектеседі. Бұл тұлғаның өзін-өзі қабылдауы мен дамуына әсер етеді. Өзін-өзі мотивациялау – Эмоцияларды басқару өз-өзіңді мотивациялауға және жеке мақсаттарға жетуге бағытталған күш-жігерді арттырады.

Әлеуметтік дағдылар – Әлеуметтік сауаттылық адамның қарым-қатынас дағдыларын жақсартып, өмірде маңызды әлеуметтік байланыстар орнатуға көмектеседі.

Жеке дамуға ұмтылу – ЭИ жеке даму мен өсуді қамтамасыз етеді, өйткені адам өз эмоцияларын басқара отырып, өзін жетілдіруге ұмтылады.

4. ЭИ мен жетістіктер арасындағы өзара байланыс

Эмоционалдық интеллект пен кәсіби және тұлғалық жетістіктер арасындағы өзара байланыс тұтас және өзара әсер ететін жүйені құрайды:

Кәсіби жетістіктер ЭИ деңгейін арттырады – Жұмыс орнындағы жетістіктер ЭИ деңгейін жоғарылатуға ықпал ете алады, өйткені адам өз эмоцияларын басқаруды және әлеуметтік дағдыларды дамыту арқылы кәсіби біліктілігін арттырады.

Эмоционалдық интеллект кәсіби жетістіктерге әсер етеді – Эмоционалдық интеллекттің жоғары деңгейі адамға қиын жағдайлардан шығу, тиімді шешімдер қабылдау және басқалармен жақсы қарым-қатынас орнату мүмкіндігін береді, бұл өз кезегінде кәсіби жетістіктерге әкеледі.

Тұлғалық жетістіктер кәсіби өмірге ықпал етеді – Жеке даму мен эмоционалдық интеллекттің жоғары деңгейі адамның кәсіби өмірінде сенімділік, мақсатқа жету мен жеке бақытқа әкеледі.

Эмоционалдық интеллекттің жоғары деңгейі адамға өзінің тұлғалық және кәсіби жетістіктеріне қол жеткізуге көмектеседі. Бұл модель ЭИ-нің әрбір компонентінің кәсіби және жеке өмірде қалай әсер ететінін көрсетеді.

Эмоционалдық интеллектті дамыту студенттердің және мамандардың өмірінде табысты болуына ықпал етеді, өйткені ол адамның қарым-қатынас, басқару, шешім қабылдау және жеке мақсаттарға жету қабілетін арттырады.

Эмоционалдық интеллект шешім қабылдау кезінде шығармашылық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді. Эмоцияларды басқару және өз эмоцияларыңды дұрыс пайдалану студентке қиын жағдайларда нақты шешімдер қабылдауға және инновациялық идеялар ұсынуға мүмкіндік береді.

Эмоционалдық интеллект студенттің өзін-өзі мотивациялау қабілетіне тікелей әсер етеді. Өзін-өзі басқару, мақсат қою және сол мақсатқа жету жолындағы эмоциялар мен ынтаны реттеу студенттің кәсіби міндеттерін орындауда жоғары нәтижелерге қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Эмоционалдық интеллектті дамыту жолдары. Студенттердің эмоционалдық интеллектін дамыту - бұл оқу процесінің маңызды бөлігі. Бұл қабілеттерді арттыру үшін университеттер мен білім беру ұйымдары төмендегі шараларды ұсына алады:

Тренингтер мен семинарлар. Эмоционалдық интеллектті дамыту үшін арнайы тренингтер мен семинарлар өткізу студенттерге өз эмоцияларын дұрыс басқаруға және қоғамда тиімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

Психологиялық кеңес беру және қолдау

Студенттерге психологиялық кеңес беру мен қолдау көрсету олардың кәсіби өміріне дайын болуына көмектеседі. Бұл қолдау эмоциялық және әлеуметтік дағдыларды жақсартуға ықпал етеді.

Жеке даму бағдарламалары. Әр студенттің жеке даму жоспары мен бағдарламасын құру, олардың өз эмоцияларын түсіну және кәсіби міндеттеріне тиімді жолмен жақындауға мүмкіндік береді.

Эмоционалдық интеллект – бұл студенттердің кәсіби міндеттерін шешуде маңызды құрал болып табылады. Эмоционалдық дағдыларды игеру студенттердің өз эмоцияларын дұрыс басқаруына, тиімді қарым-қатынас орнатуға және кәсіби ортасында табысқа жетуге мүмкіндік береді. Сондықтан білім беру жүйесінде ЭИ дағдыларын дамытуға ерекше назар аудару қажет. Бұл тек студенттердің академиялық жетістіктерін арттыруға ғана емес, сонымен қатар олардың кәсіби өмірінде де тиімділігін арттыруға көмектеседі [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Petrie J.A.C. van der Zanden, Eddie Denessen, Antonius H.N. Cillessen & Paulien C. Meijer (2019) Patterns of success: first-year student success in multiple domains, *Studies in Higher Education*, 44:11, 2081-2095, DOI: 10.1080/03075079.2018.1493097

2. Brackett M. A., Mayer J. D., Warner R. M. Emotional intelligence and the prediction of behavior // *Personality and Individual Differences*. 2004. № 36. P. 1387-1402. [http://dx.doi.org/10.1016/S01918869\(03\)00236-8](http://dx.doi.org/10.1016/S01918869(03)00236-8)

3. Андреева И.Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и индивидуальных проявлений самоактуализации // Л.С. Выготский и современная культурно-историческая психология: проблемы онтогенеза морального сознания и поведения. Международная науч. конференция / науч. ред. А.А. Лытко, И.В. Сильченко. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2006. С. 128-131.

4. Бердникова И.А. Личностные ресурсы, эмоциональный интеллект и оптимизм как факторы психологического благополучия / Психологическое благополучие современного

человека [Электронный ресурс]: материалы международной заочной научно-практической конференции (20 марта 2019 г.) / Урал. гос. пед. ун-т; отв. ред. С.А. Водяха. – Электрон. дан. – Екатеринбург: [б. и.], 2019.

ӘОЖ 687.01

ТҰРАҚТЫ СӘН ЖӘНЕ ҚАЙТА ӨНДЕУ ҚОЗҒАЛЫСЫ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ СӘННІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Бургебай М.Д., Жарқымбекқызы Г.
Жаппарова А.К., қауымдастырылған профессор,
Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

Резюме. Устойчивая мода - это движение, которое учитывает экологические, социальные и этические аспекты в производстве и потреблении одежды. В настоящее время значимость индустрии устойчивой моды в мире возрастает: широко внедряются использование экологически чистых материалов, оптимизация производственных процессов и процессы переработки. В данной статье проводится сравнение мировой и казахстанской индустрии устойчивой моды, рассматриваются их особенности и уровень развития.

Summary. Sustainable fashion is a movement that considers environmental, social, and ethical aspects in clothing production and consumption. Today, the importance of the sustainable fashion industry is growing globally, with increasing use of eco-friendly materials, optimization of production processes, and implementation of recycling practices. This article compares the global and Kazakhstani sustainable fashion industries, examining their characteristics and levels of development.

Тұрақты сән – бұл киім өндірісі мен тұтынуында экологиялық, әлеуметтік және этикалық аспектілерді ескеретін қозғалыс.

Қазақстандағы тұрақты сәннің қазіргі жағдайы соңғы жылдары бірқатар оң өзгерістерге ұшырады. Тұрақты сән концепциясы — экологияны қорғауға, ресурстарды тиімді пайдалануға және әділ өндіріс процестеріне бағытталған жаңа үрдіс. Бұл салада Қазақстанда да көптеген бастамалар қолға алынуда. Оның негізгі қағидаттары: Экологиялық таза материалдарды қолдану. Органикалық мақта, қайта өңделген маталар және табиғи бояғыштар сияқты материалдарды пайдалану арқылы қоршаған ортаға зиянды әсерді азайту.

Суды және энергияны үнемдеу, қалдықтарды азайту және қайта өңдеу арқылы ресурстарды тиімді пайдалану.

Жұмысшыларға әділ еңбекақы төлеу, қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету және өндіріс тізбегіндегі әділеттілікті сақтау [1].

Қайта өңдеу қозғалысы сән индустриясында пайдаланылған материалдар мен өнімдерді қайта өңдеп, жаңа өнімдер жасауға бағытталған. Оның негізгі бағыттары:

- Upcycling (жоғары деңгейлі қайта өңдеу): Ескі немесе пайдаланылмаған киімдерді шығармашылық жолмен өзгертіп, жаңа, сапалы өнімдер жасау.
- Recycling (қайта өңдеу): Пайдаланылған материалдарды жинап, оларды қайта өңдеу арқылы жаңа маталар немесе өнімдер өндіру.

- Second-hand (қолданылған киімдер): Қолданылған киімдерді сатуды және сатып алуды қолдау арқылы жаңа өнімдерге сұранысты азайту және ресурстарды үнемдеу [1].

Демек, тұрақты даму дегеніміз – адамның өмір сүру жағдайы жақсарып, қоршаған ортаға әсері биосфераның экономикалық мүмкіндіктері шегінде қалатын, адамзаттың қызмет етуінің табиғи негізі жойылмайтын қоғамның дамуы болып табылады. Тұрақты дамудың ең маңызды сипаттамасы – болашақ ұрпақтың әл-ауқатына нұқсан келтірмей, адамзаттың қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады [2].

Әлемдік тәжірибе қазіргі уақытта тұрақты сән индустриясы АҚШ, Еуропа және Азия елдерінде қарқынды дамуда. Көптеген брендтер (H&M Conscious, Patagonia, Stella McCartney, Adidas) экологиялық таза материалдарды қолданып, қайта өңдеу және slow fashion (баяу сән) тұжырымдамаларын енгізуде. Сонымен қатар, осы брендтер биыдырайтын маталарды пайдаланып, өндіріс қалдықтарын азайтуға бағытталған бастамаларды қолдайды. ЕО елдерінде тұрақты сәнді дамыту үшін заңнамалар қабылданған. Мысалы, Францияда 2023 жылдан бастап сатылмаған киімдерді жоюға тыйым салынған. Еуропада Fair Trade, GOTS (Global Organic Textile Standard) сертификатталған өнімдерге сұраныс жоғары. Дамыған елдерде тұтынушылар тұрақты сәнді қолдайды, экологиялық сертификатталған өнімдерді таңдайды. Мысалы, Еуропада Fair Trade, GOTS (Global Organic Textile Standard) белгісі бар өнімдерге сұраныс жоғары [1].

Қазақстандағы Жағдай. Қазақстанда тұрақты сән және қайта өңдеу қозғалыстары енді ғана дамып келеді. Жергілікті дизайнерлер мен брендтер экологиялық таза материалдарды қолдануға және қайта өңдеуге көңіл бөле бастады. Сонымен қатар, елімізде қолданылған киімдерді жинау және қайырымдылыққа беру мәдениеті қалыптасып келеді. Дегенмен, бұл бағытта ғылыми зерттеулер мен талдаулар әлі де жеткіліксіз.

Қазақстанда тұрақты сән бағытында бірқатар оң өзгерістер байқалады. Олардың ішінде мыналарды атап өтуге болады/

Қазақстандағы негізгі экологиялық сән бастамалары:

1. Salta, Aika Alemi, Aisulu сынды дизайнерлер экологиялық таза материалдармен жұмыс істейді.
2. Eco Fashion Week Kazakhstan – тұрақты сәнді насихаттайтын іс-шаралар ұйымдастырылады.
3. "Перекресток", "Добрые вещи" сияқты әлеуметтік жобалар киімді қайта өңдеп, мұқтаж жандарға таратады.
4. Qazaq Republic бренді мақтадан жасалған киімдер шығарады.
5. Жастар арасында артық тұтынуды азайту туралы идеялар танымал бола бастады.

Елімізде халықтың көп бөлігі тұрақты сән туралы аз біледі. Бағаның жоғары болуы мен экосананың қалыптаспауы бұл сегменттің баяу дамуына әсер етеді.

ЕО елдерінде тұрақты сәнге қатысты заңдар қабылданған (мысалы, Францияда 2023 жылдан бастап сатылмаған киімдерді жоюға тыйым салынды). Қазақстанда экологиялық заңнамалар бар, бірақ олар сән индустриясына қарастырылмаған. Мемлекеттік деңгейде тұрақты сәнді дамыту бойынша нақты бағдарламалар жоқ. Әлемдік тәжірибемен салыстыра отырып, отандық индустриядағы негізгі трендтер мен мәселелер алғаш рет кешенді түрде қарастырылады.

Жергілікті экологиялық сәнге ауысуына әсер ететін факторлар (заңнамалық реттеу, тұтынушылардың санасы, өндірістік орта) зерттеледі. Қазақстанның тұрақты сәнге көшуіне қиындық туыртатын және оны дамытуға ықпал ететін факторлар әлемдік тәжірибемен салыстырылып, отандық нарық үшін нақты нұсқау жасалады. Қазақстанда тұрақты сән индустриясын толыққанды дамыту үшін келесі мәселелер шешілуі қажет:

- Заңнамалық реттеу – елімізде тұрақты сәнге бағытталған арнайы заңдар жоқ.
- Экологиялық сананы қалыптастыру – халықтың көп бөлігі тұрақты сән туралы аз біледі.
- Қайта өңдеу инфрақұрылымының жетіспеуі – қалдықтарды сұрыптау мен қайта өңдеу жүйесі дамымаған.

Қазақстандағы тұрақты сәнді дамытып жүрген дизайнерлер мен кәсіпкерлердің тәжірибесі талданып, олардың сәтті модельдерін кеңінен енгізу жолдары қарастырылады. Жоғарыда көрсетілген мәліметтер бойынша Тұрақты сән мен қайта өңдеуге арналған ең экологиялық таза және тиімді материалдарға мыналар жатады:

1. Органикалық мақта – Химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерсіз өсіріледі, биоыдырайды, қайта өңдеуге жарамды.

2. Зығыр – Өндіру процесінде суды аз қажет етеді, ұзақ уақыт тозбайды және табиғи түрде ыдырайды.

3. Бамбук матасы – Жылдам өседі, пестицидтерді қажет етпейді, антибактериалды қасиеттерге ие.

4. Тенсель (Lyocell) – Эвкалипт ағашынан алынады, өндірісі экологиялық таза, жұмсақ және төзімді.

5. Қайта өңделген полиэстер (rPET) – Пластикалық бөтелкелерден жасалады, жаңа синтетикалық талшықтар өндірісін азайтады.

6. Пинатекс (Piñatex) – Ананас жапырақтарынан алынатын былғарыға балама материал, веган-өнімдер үшін өте қолайлы.

7. Меринос жүні – Табиғи, биоыдырайтын, жылуды реттеу қабілеті жоғары.

8. Қайта өңделген жүн және мақта – Киім өндірісінің қалдықтарынан немесе ескі маталардан қайта өңделіп жасалады, ресурстарды үнемдейді.

9. Гемп (кендір мата) – Экологиялық таза, суды аз пайдаланады, табиғи түрде ыдырайды және берік.

10. Алма былғарысы (Apple Leather) – Алма өндірісінің қалдықтарынан жасалатын экологиялық таза балама.

Бұл материалдар сән индустриясында экологиялық тұрақтылықты арттырып, қайта өңдеу мүмкіндігін кеңейтеді.

Тұрақты сән – қоршаған ортаға зиянды әсерді азайтып, ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған маңызды қозғалыс [3,4]. Әлемде тұрақты сән бағытына белсенді, түрде дамып, заңнамалық қолдау мен тұтынушылардың экологиялық санасының жоғары болуымен ерекшеленеді. Қазақстанда бұл қозғалыстың дамуы үшін мемлекеттік деңгейде тұрақты сәнді дамыту бағдарламаларын қабылдау, экологиялық сананы арттыру және қайта өңдеу инфрақұрылымын жетілдіру қажет. Қазақстанның тұрақты сәнге көшуіне кедергі келтіретін және оны дамытуға ықпал ететін факторлар әлемдік тәжірибемен салыстырылып, нақты ұсыныстар жасалды. Бұл зерттеу елімізде тұрақты сән индустриясын жеделдетуге, оны жаһандық үрдістермен үйлестіруге және жаңа экологиялық бастамаларды қолдауға ғылыми негіз бола алады.

Қазақстанда тұрақты сән бағытында елеулі өзгерістер мен прогресс байқалса да, бұл үрдіс әлі де дамуды қажет етеді. Алайда, қоғам мен бизнес саласындағы ынтымақтастық және білім беру арқылы елімізде тұрақты сәннің болашағы жарқын болуы мүмкін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Анастасия Приказчикова. Гардероб наизнанку. Как индустрия моды уничтожает планету и для чего нужно вывернуть свой шкаф. Москва. Издательство: Бобмбор, 2020. — 240 с.
2. Ващалова Т.Б. Экологические основы природопользования. Устойчивое развитие : учебное пособие для среднего профессионального образования / Т. В. Ващалова. — 3-е изд., испр. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 186 с.
3. Хамзина Ш. Ш., Жумабекова Б. К. Экология и устойчивое развитие. Москва, Издательство: Академия Естествознания Год издания: 2016 -329 с.
4. Upcycling, repairing & second-hand clothing | Ethical Consumer

УДК 75.052:7.01(043.3)

АДАМ ПОРТРЕТІНІҢ СУРЕТ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Әбдірасилов С. Ф.

Низами атындағы ТДПУ, бейнелеу өнері кафедрасы, Ташкент, Өзбекістан

Резюме. В статье рассматриваются основные теоретические и практические рекомендации по выполнению портрета и особенности индивидуальных методов. Так как работа над портретом требует особого подхода от рисующего по данному вопросу.

Ключевые слова: портрет, автопортрет, жанр, реалистический портрет, цвет, ахроматические цвета, хроматические цвета, холст, тон, мазок, этюд, теплые и холодные цвета, картина.

Summary. The article explores theoretical and practical recommendations, as well as individual techniques for creating portraits in visual arts.

Keywords: portrait, self-portrait, genre, realistic portrait, color, warm and cool colors, achromatic colors, chromatic colors, fabric, tone, brushstroke, color palette, work.

Эрине, өз бетімен ойлайтын, заман талабына сай білім мен кәсіпті меңгерген, өмірлік ұстанымы берік жастарды тәрбиелеуде үлкен жұмыстар атқарылып жатыр.¹

Оқушыларды көркемдік сауаттылыққа, Отанға, ұлттық өнерге адалдық рухында тәрбиелеуде бейнелеу өнерінің, әсіресе, қарындашпен сурет салу, кескіндеме, композицияның алатын орны зор. Бұл өз кезегінде жоғары оқу орындары мен арнаулы оқу орындарының факультеттерінде оқытылатын арнаулы пәндердің терең де негізді болуын талап етіп, педагогтар алдына жоғары міндеттер қояды.

Зерттеулер көрсеткендей, оқушылар табиғаттан сурет салудың негізгі қағидаларын жақсы түсініп, есте сақтаса да, алған теориялық және практикалық білімдерін практикада қолдана алмайды. Сондықтан ол теориялық біліммен қатар бейнелеу өнерінде де орындаушылық, техникалық шеберлікке ие болуы керек. Тәжірибелік жаттығу кезінде техникалық қиындықтарға тап болмауы керек. Техникалық дағдыларды еркін және шебер меңгеру оқушының өзін шығармашылыққа толығымен арнауға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, жоғары білікті суретші-педагог болуға мүмкіндік береді. Сурет салу шеберлігін үстірт меңгерген оқушы практикалық жұмыс барысында өзін еркін сезінбейді және соның салдарынан өз ойын, сезімін толық жеткізе алмайды. Бұл өнердің барлық түріне, әсіресе бейнелеу өнерінің негізі болып табылатын қарындашпен сурет салуға қатысты.

Ежелгі академиялық мектептерде иллюстрация техникасына үлкен көңіл бөлінді. Сондықтан шебер суретшілер өздерін сурет өнерімен алғаш таныстырған кезде, олар шәкірттеріне олардың міндеті – шебер суретшілер бейнелеген үлгілерді көшіру екенін айтты. Бұл ретте басты назар бейнелеу техникасына аударылады.

Оқыту барысында жас педагог-суретшінің шығармашылық іс-әрекетін дамытудың бір жолы – оны кемел суретшілердің шеберлігін меңгеруге тарту. Студенттерді атақты суретшілердің шеберліктерін қалай меңгергендігімен таныстыра отырып, олардың шығармаларындағы образдардың әртүрлі интерпретациясын көрсете отырып, олар жастарды шығармашылық үдеріске белсенді қатыстырды. Бұл тапсырмалар студенттерге бейнелерді неғұрлым мәнерлі бейнелеуге үйретеді, сонымен қатар шебер суретшілердің көрнекі құралдарды қалай шебер пайдаланғанын зерттейді. Әр педагогтың сурет салуды оқытудың өзіндік әдісі мен жеке жүйесі бар. Студенттің техникалық дайындығы дұрыс болса, ол болашақта кез келген педагог-суретшінің жетекшілігімен сабақ алуына қарамастан тәжірибелі суретші-педагог болады. Мұғалімнің шеберлігі оның әр оқушыға өзінің бейнелеу техникасына сәйкес нұсқау беріп, тәрбие әдістерін кеңінен қолданып, оқушыға дұрыс нұсқау беруінде айқындалады. Бейнелеу дағдылары адамның бұрынғы тәжірибесіне негізделген белгілі бір әдістер мен әдістерді қолдана отырып, белгілі бір

¹Шавкат Мирзиёев. Біз ұлы болашағымызды ержүрек, текті халықпен бірге құрамыз – Т., «Өзбекстан», 2017 ж.

форманы дәл орындау қабілетін білдіреді. Оқушылардың жұмысын жіті қадағалап, олардың әрқайсысына дұрыс көзқараспен қарау қажетті әсер етуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде оқушы жұмысты кезең-кезеңімен аяқтайды. Оқушылар әр түрлі материалдарды (қарындаш, сангина, тұздық, көмір) тиімді пайдалана отырып, қарындашпен және түрлі-түсті суреттерді сала отырып, дағдыларын жетілдіреді [1,48].

Жоғарыда айтылған ойларды қорытындылай келе, оқушыларға табысты білім беру үшін мұғалім олардың әрқайсысының жеке ерекшеліктерін ескеруі қажет екенін атап өткен жөн. Әрбір оқушыға жеке көңіл бөлу қажет, соны ескергенде ғана мұғалім өз оқушысының шығармашылық қабілеттерін дамытуда үлкен нәтижелерге қол жеткізе алады.

Атақты өзбек суретшілері портрет жанрында үлкен жетістіктерге жетті. Камолиддин Бехзод, Махмуд Музаххиб сынды миниатюрист суретшілер өзбек бейнелеу өнерінде терең із қалдырды. Өнер атақты суретшілерінен М. Нәбиев, А.Абдуллаев, Р.Ахмедов, М.Саидов, М.Оғанесов, Н.Қозыбаев, Ч. Ахмаров сияқты кемел суретшілердің портрет жанрындағы зерттеулері баға жетпес құнды. Портретте ол бейненің тұтастығы мен мәнерлілігінде. Әрине, портрет жанрында шығармашылық тұлғаның ішкі психологиялық күйін дұрыс ашу үшін жоғары талант, шеберлік, мол тәжірибе қажет. Біз сізге портреттік кескіндемені үйренуге арналған бірнеше нұсқаулар береміз [2, 63].

Портрет жанры бойынша жұмыс істеу барысында студенттер оның қарапайым ережелерін (дұрыс орналастыру, перспективаны қысқарту, көзқарас, түс және реңк қатынасы) теориялық және практикалық түрде меңгереді.

Адам бейнесінің жұмысы суретшіден үлкен білімді талап етеді. Мұндай талаптар оқуды, үйренуді, теориялық және практикалық тәжірибелерді жинақтауды және оны практикада қолдана білуді талап етеді.

Адам фигурасын зерттеу әдетте суреттелетін адамның нақты қырларын терең талдаудан басталады. Сондықтан алдымен қарындашпен суреттер мен бірнеше қысқа мерзімді бояулар жасалады. Бір түсті бейнеде көбінесе «марс» қоңыр түстің қарасы ақ түспен үйлеседі, адам кескінінің пішіні, тоқтық пен аштық арасындағы байланыстар, оның фонға қатысты қалай көрінетіні, оның негізгі бөліктерінің құрамы анықталады. Осындай көмекші жұмысты аяқтағаннан кейін негізгі тапсырманы бастап, егжей-тегжейлі бейнелеуге көшу орынды. Ұзақ мерзімді бейнеде әрбір ұсақ элемент есепке алынады [3,140].

Кескіндеме кезінде қылқалам жүзін пайдалану әр қабатты бөлуге және оның пішініне қарай ұлғайтуға мүмкіндік береді, өйткені қылқалам пішіннің бағыты бойынша қолданылады. Дақтар әрбір кескінді білдіреді. Фигураны сипаттағанда оның қоршаған ортасына ерекше назар аудару керек. Өйткені оның сыртқы түріне айналадағы барлық заттар белгілі бір дәрежеде әсер етеді. Кескінді бетке шығаруда фонның (фонның) рөлі ерекше. Өйткені тартылып жатқан адам «силуэтте» салыстырмалы түрде толық немесе жеңіл болып көрінеді. Сондықтан екі түрлі жағдайда, атап айтқанда ашық және күңгірт түспен және фонмен нысанмен жұмыс істеуге машықтанған дұрыс.

Бұл жаттығудың мақсаты – жарық-көлеңке қатынасындағы адам басының пішінінің көрінісін зерттеу. Қылқаламмен жұмыста форма қоршаған ортадан бөлінбейтін фонмен бірге бейнеленеді.

Матаға қарындашпен емес, көмірмен сурет салған дұрыс. Көмірмен бояу және бөлектеу оны ажырату оңай. Сонымен қатар, көмір сөндіргіш тіпті шүберекте де сөндіріледі. Дегенмен, матадағы кескінмен жұмыс істегенде азырақ өшіріңіз, себебі үстінгі қабат бетінің сапасы нашарлауы мүмкін.

Ұзақ мерзімді портреттік кескіндемемен жұмыс жасамас бұрын, бірнеше қысқа мерзімді бояулар жасау ұсынылады. Бұл әрекеттерде сіз түстердің пластикалық сезімін және түстерді көруді дамытасыз.

Түс көруді қалай үйренуге болады? Көру қабілеті жақсы кез келген адам табиғаттағы түстерді оңай ажырата алады. Жасылдан қызыл, сарыдан көк, т.б. Дегенмен, тақырыптық композиция жасау үшін түстерді бір-бірінен ажырату жеткіліксіз. Ол үшін суретшінің бойында түс көру қабілетін дамыту қажет[5,7].

Ол бастың жалпы пішінін анықтайды және ұсақ бөлшектерді көрсетпейді. Бояу беттерінің бұл түрлері көп жұмысты қажет етеді. Мұның мақсаты - түсті көру, пішіннің тұтастығын сезіну және модельдің сипатын дұрыс табу. Бір сөзбен айтқанда, тұрақты жаттығу жаңадан бастаған суретшіге кескіндемені меңгеруге және олардың бейнелеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Осыдан кейін ғана біз бастың ұзақ мерзімді мінсіз бейнесімен жұмыс істей бастаймыз. Осылайша бас бейнесі тереңірек зерттеледі. Бірақ кейінірек, ұзақ мерзімді жобалармен бірге қысқа мерзімді жобалармен үнемі жұмыс істеу өте пайдалы. Ұзақ мерзімді кескінді өңдеу кезінде де модельді тереңірек зерттеу үшін жұмысты тоқтатып, басқа нүктеден жылдам суретке түсірген жөн. Содан кейін сіз негізгі жұмысты жалғастыра аласыз. Сондай-ақ жаттығулар тек сыныптағы жұмыспен шектелмеуі керек екенін атап өткен жөн. Үй тапсырмасын өз бетінше, жиі және мұқият орындау оқушының білімі мен тәжірибесін арттырудың маңызды факторы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бойметов Б. Қаламтасвир. Дарслик – Т.: Мусика, 2006., 48-бет.
2. Абдирасилов С., Толипов Н., Орипова Н. Рангтасвир. Ўқув қўлланма–Т.: Ўзбекистон, 2006., 63-бет.
3. Абдирасилов С., Толипов Н. Рангтасвир. Дарслик –Т.: Инновация-Зиё, 2019.,140-бет.
4. Абдирасилов С.,Талипов Н. Дастгоҳли рангтасвир. Ўқув қўлланма–Т.: Иқтисод-молия, 2008., 28-бет.
5. Орипова Н. Мойбўёқда портрет ишлаш. Т.: 2010.,7-бет.
6. Abdirasilov S., Talipov N. Rangtasvir. –Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2006.
7. Abdirasilov S.,Boymetov B., Talipov N. Tasviriy san'at. –Toshkent: Ilm Ziya 2010.

КӨРКЕМ ЕҢБЕКТІ ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Иляев С.Г.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается важность преподавания предмета художественного труда в средней школе и его роль в системе образования. Предмет художественного труда позволяет развивать творческие способности учащихся, формировать эстетический вкус, приобретать навыки рукоделия и дизайна. Это исследование направлено на то, чтобы показать пути совершенствования учебных программ по художественному труду и повышения его качества в средних школах.

Summary. The article examines the importance of teaching the subject of art work in secondary schools and its role in the education system. The subject of artistic work allows students to develop their creative abilities, develop aesthetic taste, and acquire skills in needlework and design. This study aims to show ways to improve artistic work curricula and improve its quality in secondary schools.

Көркем еңбек пәні орта мектеп бағдарламасында ерекше орын алады, өйткені ол оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, эстетикалық талғамын қалыптастыруға және практикалық дағдыларын жетілдіруге бағытталған. Бұл пән оқушылардың қиялын дамытып, олардың өнерге деген қызығушылығын арттыруға, сондай-ақ болашақ кәсіби бағытын айқындауға көмектеседі. Көркем еңбек сабақтарында оқушылар кескіндеме, мүсіндеу, қолданбалы өнер, тігін және ағаш өңдеу сияқты түрлі салалармен танысады, бұл олардың жан-жақты дамуына ықпал етеді [1].

Көркем еңбекті оқытудың негізгі мақсаты – балаларға сұлулықты түсінуді, оны бағалай білуді үйрету және өз ойларын шығармашылық жолмен жеткізуге мүмкіндік беру. Шығармашылық әрекеттер адамның жеке дамуына үлкен әсер етеді, өйткені бұл үдерісте оқушы өз қиялын іске қосып, жаңа идеялар мен шешімдер табуға тырысады. Сонымен қатар, бұл пән оқушыларға еңбек мәдениетін сіңіріп, оларды ұқыптылыққа, төзімділікке және табандылыққа баулиды. Көркем еңбек арқылы оқушылар материалдармен жұмыс істеудің негізгі әдістерін меңгеріп, шығармашылық ойлауын дамытады.

Көркем еңбек пәні еңбекке баулудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Қазіргі заман талабына сай, мектеп бағдарламасында оқушыларды болашақ кәсіптерге дайындау маңызды рөл атқарады. Көркем еңбек сабақтарында балалар әртүрлі мамандықтар туралы мәлімет алып, өз қолымен түрлі бұйымдар жасап, жаңа материалдармен жұмыс істейді. Бұл олардың еңбекке деген құрметін арттырып, өз қабілеттерін шыңдауға көмектеседі. Сонымен қатар, көркем еңбек қолмен жұмыс істеу дағдыларын дамытып қана қоймай, оқушыларға кәсіптік бағдар беруге ықпал етеді. Қолөнер, графикалық дизайн, сәндік-қолданбалы өнер және интерьер дизайн секілді бағыттар болашақ мамандық таңдауына негіз бола алады [2].

Көркем еңбек тек эстетикалық тәрбие берумен шектелмейді, ол оқушылардың психологиялық және эмоционалдық дамуына да оң әсер етеді.

Қолөнермен айналысу адамға тыныштық сыйлап, шығармашылық қабілеттерін дамытып қана қоймай, күйзеліс пен шаршауды жеңілдетуге көмектеседі. Оқушылар өз қолымен жасаған бұйымдарынан қанағаттану сезімін алады, бұл олардың өзіне деген сенімділігін арттырады. Сонымен қатар, топтық жұмыстар арқылы балалар ұжымда жұмыс істеуді, бір-бірін тыңдауды, пікір алмасуды және өз идеяларын ортаға салуды үйренеді. Мұндай дағдылар олардың болашақ өмірінде, кез келген салада пайдалы болады.

Көркем еңбекті орта мектеп бағдарламасында оқытудың маңыздылығы өте жоғары. Бұл пән балалардың өнерге деген сүйіспеншілігін оятып қана қоймай, олардың шығармашылық және еңбекке қабілетті тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Көркем еңбек арқылы оқушылар өз ойларын еркін жеткізуге үйреніп, сұлулықты түсіну мен бағалауды меңгереді. Сонымен қатар, олар жаңа материалдармен және құралдармен жұмыс істеу дағдыларын дамытып, болашақ кәсіби бағытын таңдауға мүмкіндік алады. Осы себепті көркем еңбекті мектеп бағдарламасында сапалы әрі жан-жақты оқыту – оқушылардың жан-жақты дамуына жасалған үлкен қадам [3].

Көркем еңбек пәні оқушылар үшін үлкен маңызға ие, себебі ол олардың жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды аспектілерді қамтиды. Бұл пән тек шығармашылық қабілеттерді дамыту құралы ғана емес, сонымен қатар оқушылардың эстетикалық, эмоционалдық, зияткерлік және еңбекке деген көзқарасын қалыптастыратын маңызды білім саласы.

Көркем еңбек ең алдымен оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытады. Сабақ барысында олар өз идеяларын еркін жеткізуге, жаңа шешімдер табуға және кез келген тапсырмаға шығармашылық тұрғыдан қарауға үйренеді. Мұндай қабілет қазіргі заманғы еңбек нарығында өте жоғары бағаланады, себебі инновациялық және креативті ойлау кез келген салада қажет [4].

Сонымен қатар, бұл пән оқушылардың ұсақ моторикасын жетілдіреді. Қолмен жұмыс істеу, мүсіндеу, кесу, ою-өрнек жасау сияқты әрекеттер баланың қол саусақтарының икемділігін дамытып, жалпы моторикасын жақсартады. Бұл әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды, себебі олардың жазу және басқа да күнделікті әрекеттерін жеңілдетеді.

Көркем еңбек эстетикалық талғамды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сабақ барысында оқушылар түстерді үйлестіру, формаларды сәйкестендіру, стиль мен композицияны түсіну сияқты дағдыларды меңгереді. Бұл олардың әдемілік пен үйлесімділікке деген сезімін жетілдіріп, болашақта дизайн, сәулет, сән және басқа да өнер салаларында өз орнын табуына мүмкіндік береді [5].

Оқушылардың психологиялық және эмоционалдық дамуында да көркем еңбек ерекше орын алады. Шығармашылықпен айналысу баланы тыныштандырып, стрессті азайтады және ішкі эмоцияларын білдіруге көмектеседі. Кейбір балалар өз ойлары мен сезімдерін сөзбен жеткізе алмауы мүмкін, ал сурет салу, мүсіндеу немесе қолөнер арқылы олар өз эмоцияларын көрсетуге мүмкіндік алады.

Бұл пән сонымен қатар оқушылардың еңбекке деген көзқарасын қалыптастырады. Олар әрбір жұмысты ұқыпты орындауға, шыдамдылық пен жауапкершілікке үйренеді. Өз қолымен жасаған заттарының нәтижесін көріп, олар еңбектің құндылығын түсіне бастайды. Бұл болашақта олардың еңбекқор әрі табанды болуына ықпал етеді.

Көркем еңбек пәні мектеп бағдарламасындағы маңызды оқу курстарының бірі болып табылады, себебі ол оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар, олардың эстетикалық талғамын, ой-өрісін кеңейтуге, мәдени мұраны құрметтеуге және еңбекке деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл пәннің негізгі бағыттары – бейнелеу өнері және қолөнер. Әрбір бағыттың өзіндік ерекшелігі бар және олар бір-бірін толықтыра отырып, оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Бейнелеу өнері адамның әлемді көркемдік тұрғыдан қабылдауын және оны шығармашылық формада бейнелеуін дамытатын өнер саласы. Бұл бағыт бірнеше негізгі түрлерді қамтиды: сурет салу, кескіндеме, графика және мүсін өнері. Сурет салу – көркем бейнені қағаз бетіне түсірудің негізі. Ол арқылы оқушылар заттардың пішінін, құрылымын, көлемін, жарық пен көлеңке қатынасын дұрыс бейнелеуді үйренеді. Бұл қабілет көркемдік дағдыларды қалыптастырумен қатар, кеңістікті қабылдау және логикалық ойлау қабілетін дамытады [6].

Кескіндеме өнері түстер мен реңктердің үйлесімін зерттеуге бағытталған. Бұл салада оқушылар бояумен жұмыс істеудің әртүрлі әдістерін меңгеріп, түстерді дұрыс таңдау, оларды араластыру, жарық пен көлеңкені пайдалану сияқты дағдыларды дамытады. Кескіндеме табиғатты, адамды, тұрмыстық заттарды бейнелеу арқылы оқушыларға қоршаған ортаны жаңа қырынан көруге мүмкіндік береді. Графика өнері сызықтар мен штрихтар арқылы бейне жасаудың тәсілдерін үйретеді. Қарапайым қарындаштан бастап тушь, көмір, пастель сияқты материалдарды қолдану оқушылардың қол моторикасын дамытып, олардың сурет салу техникасын жетілдіреді.

Мүсін өнері үш өлшемді кеңістіктегі көркем бейне жасауды үйрететін бағыт. Бұл салада оқушылар балшық, гипс, ағаш, пластик секілді материалдармен жұмыс істей отырып, заттардың құрылымы мен көлемін дұрыс беруді меңгереді. Мүсіндеу шығармашылық қиялды, қолдың үйлесімділігін және кеңістіктік ойлауды дамытатын маңызды өнер түрі болып табылады.

Қолөнер – халықтың тұрмыс-салт дәстүрімен тығыз байланысты қолданбалы өнер түрі. Бұл бағытта оқушылар ұлттық және заманауи қолданбалы өнер элементтерімен танысады. Қазақтың дәстүрлі қолөнеріне киіз басу, кесте тігу, ағаш ою, тері өңдеу, зергерлік бұйымдар жасау жатады. Бұл өнер түрлері арқылы оқушылар халқымыздың мәдени мұрасын, оның ою-өрнек өнерінің ерекшеліктерін, ұлттық нақыштарды тереңірек түсінуге мүмкіндік алады. Мысалы, киіз басу өнері тек сәндік мақсатта ғана емес, сонымен қатар жылуды сақтау, беріктік секілді практикалық маңызға да ие. Кесте тігу – қазақ халқының ежелден келе жатқан өнері, ол арқылы оқушылар ою-өрнектердің мағынасын зерттеп, ұқыптылық пен шыдамдылыққа үйренеді [7].

Көркем еңбек пәні оқушылардың тұлғалық дамуына да үлкен әсер етеді. Бұл пән шығармашылық қиялды дамытумен қатар, баланың психологиялық және эмоционалдық жағдайына оң ықпал етеді. Көркемдік шығармашылықпен айналысу барысында оқушылар ішкі эмоцияларын бейнелеуге, өз ойларын ашық көрсетуге мүмкіндік алады. Бұл олардың өзін-өзі тануына, сенімділігін арттыруға, қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Сонымен қатар, көркем еңбек еңбекқорлық, ұқыптылық, жауапкершілік сияқты қасиеттерді қалыптастырады. Өз қолымен жасаған бұйымның нәтижесін көру оқушыларға қанағаттану сезімін сыйлайды, олардың еңбектің құндылығын түсінуіне ықпал етеді.

Тігін және сәндік өнер – оқушылардың сән әлеміне қызығушылығын арттырып, киім үлгілерін жасау және сәндік қолданбалы өнер элементтерін меңгеруге мүмкіндік беретін бағыт. Киім үлгілерін жасау барысында оқушылар матаның түрлерімен, олардың қасиеттерімен, тігін технологиясымен танысады. Бұл процесте үлгіні жобалау, пішу, тігу, әрлеу сияқты кезеңдер жүзеге асады. Оқушылар белгілі бір стильде немесе ұлттық нақышта киім дайындау арқылы сәндік элементтерді дұрыс үйлестіруді үйренеді. Тігін өнері тек киім жасаумен шектелмейді, ол тұрмыстық бұйымдарды (перде, жастық қаптары, сөмкелер, аксессуарлар) дайындауды да қамтиды [8].

Технология және дизайн бағыты оқушылардың жаңа инновациялық жобалар жасауына бағытталған. Бұл бағытта олар заманауи өндіріс технологияларымен, компьютерлік модельдеу бағдарламаларымен, түрлі материалдармен жұмыс істеу әдістерімен танысады. Дизайн негіздері, композиция заңдылықтары, түстерді үйлестіру секілді білімдер оқушылардың шығармашылық көзқарасын дамытады. Сонымен қатар, оқушылар экологиялық таза материалдармен жұмыс істеу, қайта өңдеу технологияларын пайдалану арқылы тұрақты даму принциптерін меңгереді.

Инновациялық жобалар жасау барысында оқушылар өз идеяларын жүзеге асырып, әртүрлі өнімдер мен макеттер әзірлейді. Бұл процесте олар ғылыми-техникалық прогрестің маңызын түсініп, креативті ойлау мен инженерлік дағдыларын дамытады. Мысалы, заманауи 3D-модельдеу, цифрлық сән үлгілерін құру, экологиялық таза киім жасау сияқты жобалар арқылы оқушылар болашақ кәсіптерге бейімделеді.

Көркем еңбек пәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың эстетикалық талғамын қалыптастырып, өнер мен еңбекке деген сүйіспеншілігін арттырады. Бұл пән баланың тұлғалық дамуына, қоршаған әлемді тереңірек түсінуіне, қол еңбегіне деген қызығушылығын оятуға ықпал етеді. Сонымен қатар, көркем еңбек оқушылардың өз ойын еркін білдіруіне, шығармашылық ізденісіне жол ашып, олардың эмоциялық интеллектін дамытады.

Қолөнер сабақтары арқылы оқушылар ата-бабаларымыздың тұрмыс-салт дәстүрлерін зерттеп, ұлттық ою-өрнектердің мағынасын түсінуге мүмкіндік алады. Қазақтың әрбір ою-өрнегінің өзіндік мәні бар: мысалы, «қошқар мүйіз» өрнегі – байлық пен молшылықтың белгісі, «түйе табан» өрнегі – төзімділік пен беріктіктің символы. Осындай дәстүрлі элементтерді зерттеу оқушылардың

ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын оятып, олардың қазақ халқының рухани мұрасын бағалауына ықпал етеді.

Сонымен қатар, ұлттық қолөнер оқушылардың шығармашылық ізденісін дамытып, оларды жаңа идеяларды ұсынуға, дәстүрлі элементтерді заманауи стильмен үйлестіруге үйретеді. Қазіргі сән индустриясында, интерьер дизайнында және қолданбалы өнерде ұлттық нақыштарды пайдалану кең таралған. Сондықтан мектепте көркем еңбек пәнін оқыту – болашақта ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, оны әлемдік деңгейде насихаттауға үлкен мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жолдасбекова С.А., Ахметова Г.К. Көркем еңбек және технология сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. – Алматы: Білім, 2018.
2. Әбдіғаппарова Г.К. Қазақтың сәндік-қолданбалы өнері және оның тәрбиелік маңызы. – Астана: Фолиант, 2019.
3. Исмағанбетова А.К. Қолөнер және технология пәнін оқытудың әдістемелік негіздері. – Алматы: Рауан, 2020.
4. Қасымова А.Б. Бейнелеу өнері және көркем еңбек: теориясы мен әдістемесі. – Шымкент: Нұр-Принт, 2021.
5. Қазақ ұлттық қолөнері: дәстүр және жаңашылдық / Ғылыми-әдістемелік жинақ. – Алматы: Өнер, 2017.
6. Тігін және сәндік өнердің негіздері / Оқу құралы. – Астана: Арман-ПВ, 2022.
7. Байжігітова А.Қ. Мектептегі технология және дизайн пәнін оқыту әдістері. – Қарағанды: Болашақ, 2019.
8. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана: ҚР БҒМ, 2020.

ОӘЖ 372.016.796

СУРЕТ ӨНЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МӘНІ

Муратбаев А.Т.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматривается место и значение изобразительного искусства в Республике Казахстан

Summary. This article examines the place and importance of fine art in the Republic of Kazakhstan.

Көркем еңбек пәні еңбекке баулудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Қазіргі заман талабына сай, мектеп бағдарламасында оқушыларды болашақ кәсіптерге дайындау маңызды рөл атқарады. Көркем еңбек сабақтарында балалар әртүрлі мамандықтар туралы мәлімет алып, өз қолымен түрлі бұйымдар жасап, жаңа материалдармен жұмыс істейді. Бұл олардың еңбекке деген құрметін арттырып, өз қабілеттерін шыңдауға көмектеседі. Сонымен қатар, көркем еңбек қолмен жұмыс істеу дағдыларын дамытып қана қоймай, оқушыларға кәсіптік бағдар беруге ықпал етеді. Қолөнер, графикалық

дизайн, сәндік-қолданбалы өнер және интерьер дизайны секілді бағыттар болашақ мамандық таңдауына негіз бола алады [1].

Көркем еңбек ең алдымен оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытады. Сабак барысында олар өз идеяларын еркін жеткізуге, жаңа шешімдер табуға және кез келген тапсырмаға шығармашылық тұрғыдан қарауға үйренеді. Мұндай қабілет қазіргі заманғы еңбек нарығында өте жоғары бағаланады, себебі инновациялық және креативті ойлау кез келген салада қажет [2].

Көркем еңбек пәні мектеп бағдарламасындағы маңызды оқу курстарының бірі болып табылады, себебі ол оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар, олардың эстетикалық талғамын, ой-өрісін кеңейтуге, мәдени мұраны құрметтеуге және еңбекке деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл пәннің негізгі бағыттары – бейнелеу өнері және қолөнер. Әрбір бағыттың өзіндік ерекшелігі бар және олар бір-бірін толықтыра отырып, оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді [3].

Бейнелеу өнері адамның әлемді көркемдік тұрғыдан қабылдауын және оны шығармашылық формада бейнелеуін дамытатын өнер саласы. Бұл бағыт бірнеше негізгі түрлерді қамтиды: сурет салу, кескіндеме, графика және мүсін өнері. Сурет салу – көркем бейнені қағаз бетіне түсірудің негізі. Ол арқылы оқушылар заттардың пішінін, құрылымын, көлемін, жарық пен көлеңке қатынасын дұрыс бейнелеуді үйренеді. Бұл қабілет көркемдік дағдыларды қалыптастырумен қатар, кеңістікті қабылдау және логикалық ойлау қабілетін дамытады [4].

Қазақстандағы бейнелеу өнері ежелгі дәуірден бастап дамып, халықтың мәдениеті мен дүниетанымының ажырамас бөлігіне айналды. Қазақ халқының өнері ұлттық дәстүрлер мен көшпелі өмір салтының ықпалында дамып, өзінің ерекше стилі мен көркемдік ерекшеліктерін қалыптастырды.

Ежелгі замандағы бейнелеу өнерінің алғашқы үлгілері петроглифтер түрінде пайда болды. Қазақстан аумағында орналасқан Тамғалы, Қойбағар, Ешкіөлмес, Мұғалжар секілді тарихи орындарда кездесетін жартастағы суреттер алғашқы көркемдік туындылар болып саналады. Бұл бейнелерде аңшылық көріністері, жануарлар, адамдар мен түрлі символдық белгілер бейнеленген. Осы петроглифтер көшпенді халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрлерін, өмір салтын айқындап көрсетеді.

Орта ғасырларда Қазақстан аумағында қалыптасқан Қарахан мемлекеті, Алтын Орда, Қазақ хандығы кезеңдерінде сәулет өнері мен сәндік-қолданбалы өнер дамыды. Қолөнершілердің кілем тоқу, зергерлік бұйымдар жасау, ағаш пен сүйек өңдеу, қыш құмыра жасау өнері жоғары деңгейге жетті. Осы дәуірдегі ою-өрнектер қазақ бейнелеу өнерінің негізін қалады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда кәсіби бейнелеу өнерінің алғашқы белгілері пайда болды. Бұл кезеңде орыс саяхатшылары мен зерттеушілер қазақ халқының тұрмысын, табиғатын бейнелеген этнографиялық сипаттағы суреттер салды. Олардың қатарында Т.Г. Шевченко, В.В. Верещагин сияқты суретшілер болды.

Кеңес дәуірінде Қазақстанда кәсіби бейнелеу өнері қарқынды дамыды. 1930-1940 жылдары алғашқы қазақстандық суретшілердің шығармалары пайда бола бастады. Бұл кезеңде Абылхан Қастеев қазақ бейнелеу өнерінің негізін қалаушылардың бірі ретінде танылды. Оның шығармалары халықтың өмірін, тұрмысын, ұлттық болмысын шынайы бейнеледі. Қастеевтің «Түрксіб», «Колхоздың тойы», «Амангелді Иманов» сияқты туындылары қазақ бейнелеу өнерінің классикалық үлгілеріне айналды.

1950-1980 жылдары Қазақстанда кескіндеме, графика, мүсін өнері қарқынды дамыды. Бұл кезеңде Салихитдин Айтбаев, Қанафия Телжанов, Сабыр Мәмбеев, Молдахмет Кенбаев сынды талантты суретшілер ұлттық бейнелеу өнерін жаңа деңгейге көтерді. Олар ұлттық дәстүрлер мен заманауи көркемдік тәсілдерді ұштастыра отырып, қазақ халқының тарихын, мәдениетін, тұрмысын бейнелеген [7].

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда бейнелеу өнері жаңа бағытта дамыды. Қазіргі заманғы қазақстандық суретшілер ұлттық дәстүрлерді сақтай отырып, жаһандық өнер ағымдарын меңгере бастады. Заманауи өнер түрлері, оның ішінде концептуалды өнер, абстрактілі кескіндеме, цифрлық графика мен инсталляция кеңінен дамыды. Қазақстандық суретшілер халықаралық көрмелерге қатысып, еліміздің мәдениетін әлемдік аренада насихаттауда.

Қазақ халқының бейнелеу өнері ғасырлар бойы ұлттық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі ретінде дамып, өзіндік ерекшеліктерімен айшықталды. Дәстүрлі ою-өрнектер мен қолданбалы өнер халықтың дүниетанымын, өмір салтын, эстетикалық талғамын білдірсе, кеңестік кезеңдегі кәсіби бейнелеу өнері ұлттық нақыш пен жаңа бағыттардың үйлесімімен ерекшеленді. Бұл кезеңдер қазақ халқының көркемдік дәстүрлерінің дамуы мен сақталуына зор ықпал етті.

Қазақтың дәстүрлі ою-өрнектері сан ғасырлық тарихы бар ерекше өнер түрі болып табылады. Ол тек сәндік қызмет атқарып қана қоймай, белгілі бір мағыналық жүк көтереді. Ою-өрнектер ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналып, қазақ халқының тұрмысында, киім-кешегінде, тұрмыстық бұйымдарында, сәулет өнерінде және зергерлік өнерінде кеңінен қолданылған. Қазақ оюлары геометриялық, өсімдік, зооморфтық және абстрактілі өрнектер түрінде кездеседі. «Қошқар мүйіз», «сыңар мүйіз», «түйе табан», «қос ирек» сияқты өрнектер халықтың өмірімен, қоршаған ортамен тығыз байланысты. Бұл өрнектер кілемдерде, киіздерде, зергерлік әшекейлерде, ат әбзелдерінде, ағаш және сүйек бұйымдарында жиі қолданылады.

Қолданбалы өнер қазақ халқының тұрмысында ерекше орын алды. Шеберлер ағаш, тері, сүйек, металл, киіз және жүннен әртүрлі бұйымдар жасап, оларды ою-өрнекпен безендірген. Қазақ ұсталары ағаштан үй жиһаздарын, ыдыстарды, ат әбзелдерін жасаса, зергерлер күмістен білезік, сырға, алқа, жүзік сияқты әшекейлерді шеберлікпен өңдеді. Киіз басу, текемет пен алаша тоқу, қоржын мен сандық жасаудың өзіндік технологиялары қалыптасты. Қазақ шеберлері өз еңбектерінде табиғи материалдарды пайдаланып, оларды көркемдік безендіру арқылы бірегей туындылар жасады.

Кеңес дәуірінде Қазақстандағы кәсіби бейнелеу өнері мүлде жаңа сипатқа ие болды. XX ғасырдың басына дейін қазақ халқының көркемдік дәстүрлері негізінен қолданбалы өнермен, сәулет өнерімен, қолөнермен шектелсе, кеңестік кезеңде бейнелеу өнерінің жаңа түрлері – кескіндеме, графика, мүсін өнері қарқынды дами бастады. Кеңес үкіметі бейнелеу өнерін насихаттауға, оны идеологиялық құрал ретінде пайдалануға ерекше көңіл бөлді. Осы кезеңде ұлттық кәсіби бейнелеу өнерінің қалыптасуы мен дамуына қазақтың тұңғыш кәсіби суретшілері үлкен үлес қосты.

Қазақ бейнелеу өнерінің негізін қалаушы Абылхан Қастеев болды. Ол өзінің туындыларында халықтың тұрмыс-тіршілігін, еңбек адамдарының өмірін, табиғат көріністерін бейнеледі. Қастеевтің «Түрксіб», «Колхоздың тойы», «Амангелді Иманов» сияқты еңбектері ұлттық бейнелеу өнерінің дамуына жол ашты. Оның шығармалары қазақ халқының тарихи кезеңдерін бейнелеп, сол кездегі қоғамның өзгерістерін көрсеткен маңызды туындылар саналды [8].

1950-1980 жылдары Қазақстанда кескіндеме, графика, мүсін өнері қарқынды дамыды. Бұл кезеңде ұлттық көркемсурет мектебі қалыптасып, көптеген талантты суретшілер мен мүсіншілер шығармашылықпен айналыса бастады. Олардың қатарында Қанафия Телжанов, Молдахмет Кенбаев, Сабыр Мәмбеев, Салихитдин Айтбаев, Күләш Байсеитова бейнесін жасаған Хакімжан Наурызбаев сынды суретшілер мен мүсіншілер болды. Бұл суретшілердің еңбектері ұлттық мәдениет пен кеңестік идеологияның синтезін көрсетіп, қазақ халқының тарихы мен тұрмысын жаңа бейнелеу құралдары арқылы жеткізді.

Кеңестік кезеңде бейнелеу өнері академиялық сипатқа ие болып, социалистік реализм бағытында дамыды. Суретшілер негізінен еңбек адамдарының бейнесін, индустриялық даму көріністерін, колхозшылардың, жұмысшылардың өмірін суреттеді. Сонымен қатар, қазақ халқының тарихи тұлғалары, батырлары мен ақындары да бейнелеу өнерінің басты тақырыбына айналды.

Кеңестік билік өнерді мемлекеттік идеологияның маңызды құралы ретінде пайдаланды. Сондықтан суретшілер белгілі бір идеологиялық талаптарды сақтауға мәжбүр болды. Алайда, сол кезеңде ұлттық бейнелеу өнерінің дамуына да үлкен мүмкіндіктер берілді. Қазақстанда көркемсурет галереялары, өнер академиялары, шығармашылық бірлестіктер құрылып, көркемсурет көрмелері ұйымдастырылды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда бейнелеу өнері жаңа бағытта дамыды. Қазіргі заманғы қазақстандық суретшілер ұлттық дәстүрлерді сақтай отырып, заманауи өнер ағымдарын меңгере бастады. Бүгінде қазақстандық өнер қайраткерлері халықаралық көрмелерге қатысып, еліміздің мәдениетін әлемге танытуда.

Қазақтың дәстүрлі ою-өрнектері мен қолданбалы өнері – халықтың өткенінен сыр шертетін рухани мұра. Кеңес дәуіріндегі кәсіби бейнелеу өнерінің қалыптасуы ұлттық мәдениеттің жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етті.

Бүгінде қазақ бейнелеу өнері өзінің тарихи тамырларын сақтай отырып, жаңа бағыттарға бейімделіп, әлемдік мәдени кеңістікте лайықты орнын табуда.

Қазақстан бейнелеу өнері ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазақ халқының бейнелеу өнері дәстүрлі қолданбалы өнерден бастау алып, XX ғасырда кәсіби деңгейде қарқынды дамыды. Бұл үдеріске белгілі қылқалам шеберлері айтарлықтай үлес қосты. Олардың шығармалары ұлттық мәдениет пен рухани мұраны жаңғыртумен қатар, қазақ бейнелеу өнерінің әлемдік аренаға шығуына ықпал етті.

Әбілхан Қастеев – Қазақстан бейнелеу өнерінің негізін қалаушы, ұлттық кескіндеменің қалыптасуына зор үлес қосқан суретші. Ол 1904 жылы Алматы облысында дүниеге келіп, кәсіби білімін Мәскеуде алған. Қастеев – қазақ халқының тұрмысын, табиғатын, тарихи тұлғаларын шебер бейнелеген суретші.

Оның ең танымал еңбектерінің бірі – «**Түрксіб**». Бұл шығармада Түркістан-Сібір темір жолының салынуы бейнеленген. Картина еңбек адамдарының қажырлы еңбегін көрсетіп, сол кезеңдегі социалистік құрылыстың маңыздылығын айшықтайды. «**Колхоздың тойы**» атты еңбегінде ауыл өмірі, халықтың тұрмысы мен дәстүрі көрініс тапқан. Сонымен қатар, «**Амангелді Иманов**», «**Құрманғазы**», «**Бие сауу**», «**Алматы**» сияқты туындылары қазақ тарихы мен мәдениетін бейнелеген құнды шығармалар қатарында [9].

Қастеев шығармаларының ерекшелігі – қазақ халқының тұрмысын шынайы әрі ұлттық нақышпен жеткізуінде. Ол табиғаттың әсемдігін, ауыл өмірінің ерекшеліктерін бояудың үйлесімділігі мен композициялық шешімдер арқылы көрсете білді.

Күләш Байсейітова бейнелеу өнерімен емес, опера өнерімен танымал болғанымен, оның бейнесі көптеген суретшілердің шығармаларында көрініс тапты. Қазақ өнерінің жарқын тұлғаларының бірі ретінде ол суретшілердің назарынан тыс қалған жоқ.

Әубәкір Ысмайылов – Қазақстан бейнелеу өнерінің алғашқы кәсіби суретшілерінің бірі. Ол кескіндеме, графика және театр декорациясы салаларында еңбек етті. Ысмайылов ұлттық бейнелеу өнерінде батыл жаңашылдық енгізіп, қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетін бейнелеуде өзіндік стиль қалыптастырды. Оның еңбектерінде этнографиялық нақыштар, тарихи оқиғалар мен батырлық тақырыптар ерекше орын алады.

Қанат Нұрмұхаммедов – XX ғасырдың екінші жартысында шығармашылықпен айналысқан дарынды суретшілердің бірі. Ол қазақ мәдениеті мен заманауи өнердің синтезін жасауға тырысты. Оның картиналарында халық өнерінің дәстүрлі элементтері мен авангардтық стиль үйлесім тапқан.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан бейнелеу өнерінде жаңа бағыттар мен стильдер қалыптасты. Заманауи суретшілер тек ұлттық дәстүрлерге сүйеніп қана қоймай, халықаралық өнер ағымдарын да меңгеріп, өз шығармашылығын жаңа деңгейге көтеруде.

Ерболат Төлепбай – Қазақстанның заманауи бейнелеу өнеріндегі ең танымал есімдердің бірі. Ол ұлттық тарих пен қазіргі қоғамның мәселелерін көтеретін философиялық мәні терең туындыларымен танымал.

Сәкен Ғұмаров – сюрреализм мен абстракция бағытында жұмыс істеген қазақстандық суретші. Оның еңбектері ерекше бояу үйлесімі мен формалардың символикасына негізделген.

Ансаған Мұстафа – әлеуметтік тақырыптарды көтеретін заманауи қазақстандық суретші. Оның графикалық жұмыстары қоғамдағы өзекті мәселелерді бейнелеп, ерекше ой тастайды.

Қазіргі таңда Қазақстан суретшілері әлемдік деңгейдегі көрмелерге қатысып, халықаралық сахнада танымал болуда. Олардың шығармашылығы ұлттық дәстүрлерді сақтап, заманауи үрдістермен үйлестіре отырып, қазақ бейнелеу өнерінің жаңа кезеңін қалыптастыруда.

Қорытындылай келе, Қазақстанның көрнекті суретшілері ұлттық мәдениетті бейнелеу өнері арқылы танытып, оның дамуына орасан үлес қосты. Әбілхан Қастеевтен бастап қазіргі заман суретшілеріне дейінгі өнер майталмандары қазақ халқының болмысын, тарихын, мәдениетін бояу мен қылқалам арқылы жеткізіп, ұлттың рухани мұрасын қалыптастырып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қастеев Ә. Өмір жолым. – Алматы: Өнер, 1986.
2. Қазақ мәдениеті: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005.
3. Исмаилова Ә. Қазақстан бейнелеу өнері. – Алматы: Өнер, 2012.
4. Төлепбай Е. Қазіргі қазақ суретшілері. – Астана: Фолиант, 2018.
5. Назарбекова Г. Қазақтың дәстүрлі ою-өрнектері мен бейнелеу өнері. – Алматы: Дәуір, 2007.
6. Қазиев С. Қазақстанның кескіндеме өнері. – Алматы: Өнер, 1994.
7. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі. Қазақ бейнелеу өнері топтамасы. – Астана: Ұлттық музей баспасы, 2020.
8. Қазақ өнері: тарихы мен бүгіні. – Алматы: Раритет, 2015.
9. Мұқанова А. Қазіргі заманғы қазақ суретшілері. – Алматы: Санат, 2021.

ӨОЖ 31/938

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ИКЕМДІ ДАҒДЫЛАРЫН (SOFT SKILLS) ДАМУЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ

¹Оразов А.О., ²Арзыкулова Л.П.

¹Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

²Терешкова атындағы №31 жалпы орта білім беретін мектеп, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье the development of flexible skills of students (SOFT SKILLS) is an urgent problem in modern education

Summary. In this article, the development of flexible skills of students (SOFT SKILLS) is an urgent problem in modern education

Білім алушылардың икемді дағдыларын (Soft Skills) дамыту – заманауи білім берудегі өзекті мәселе. ХХІ ғасырда білім беру жүйесі жаһандық өзгерістер мен технологиялық дамуға сәйкес жаңаша бағыт алып келеді. Қазіргі еңбек нарығында мамандардан тек теориялық білім мен техникалық дағдылар ғана емес, сонымен қатар, қарым-қатынас жасау, креативтілік, шешім қабылдау, көшбасшылық және эмоционалдық интеллект сияқты икемді дағдылардың болуы талап етіледі.

Икемді дағдылар адамның кәсіби және әлеуметтік өмірінде табысқа жетуіне көмектеседі. Кәсіби ортада қызметкерлердің тиімді қарым-қатынас орнатуы, командалық жұмысқа бейімделуі және жаңа өзгерістерге тез икемделуі маңызды рөл атқарады. Бұған қоса, ақпараттық қоғамда шығармашылық ойлау мен проблемаларды шешу қабілеті басты басымдыққа айналуға. Білім беру жүйесі бұл дағдыларды дамытпайынша, еңбек нарығының өзгермелі талаптарына сәйкес келетін мамандарды дайындау қиынға соғады.

Қазіргі таңда Soft Skills-ті дамытуда білім беру ұйымдары түрлі әдістерді қолдануда. Жобалық оқыту, тренингтер, пікірталастар, рөлдік ойындар мен топтық жұмыстар білім алушылардың өзара әрекеттесуін нығайтып, шығармашылық қабілеттерін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар мен онлайн платформалар арқылы білім алушыларға икемді дағдыларды дамытудың жаңа жолдары ұсынылуда [1].

Заманауи қоғамдағы жылдам өзгерістерге бейімделу үшін икемді дағдылардың маңызы күн санап артып келеді. Сондықтан білім беру саласында тек теориялық білім берумен шектелмей, студенттердің Soft Skills-ін жетілдіруге ерекше көңіл бөлу қажет. Бұл болашақ мамандардың еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз етіп қана қоймай, олардың өмірлік дағдыларын дамытып, тұлғалық өсуіне ықпал етеді.

Заманауи білім беру жүйесінде Soft Skills дамыту қажеттілігі ерекше маңызға ие. Soft Skills немесе жұмсақ дағдылар – бұл адамның тұлғалық және кәсіби жетістіктерін қамтамасыз ететін, қарым-қатынас, бейімделу, шешім қабылдау және командада жұмыс істеу қабілеттерін қамтитын дағдылар жиынтығы. Олар техникалық дағдылармен (Hard Skills) салыстырғанда әмбебап болып табылады және кез келген салада сұранысқа ие [2].

Soft Skills негізгі компоненттеріне коммуникативті дағдылар, эмоционалды интеллект, көшбасшылық қасиеттер, креативтілік, сын тұрғысынан ойлау, уақытты тиімді басқару, командада жұмыс істеу қабілеті және стресске төзімділік жатады. Коммуникативті дағдылар адамның басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас орнатуына көмектеседі, ал эмоционалды интеллект өз эмоцияларын түсінуге және реттеуге, сондай-ақ өзгелердің эмоцияларын дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді. Көшбасшылық қабілеттер адамдарды ортақ мақсатқа бағыттауға, жауапкершілікті өз мойнына алуға және ынталандыруға ықпал етеді.

Креативтілік пен сын тұрғысынан ойлау жаңа шешімдер табуға және мәселелерді терең талдауға мүмкіндік береді. Уақытты тиімді басқару өз міндеттерін дұрыс жоспарлауға, артық жұмыс жүктемесін болдырмауға және

өнімділікті арттыруға көмектеседі. Командада жұмыс істеу қабілеті әртүрлі пікірлерді ескеріп, бірлескен нәтижеге жетуге жағдай жасайды. Ал стресске төзімділік жылдам өзгеретін ортада өзін-өзі бақылауды сақтап, қиын жағдайларда тиімді шешім қабылдауға көмектеседі [3].

Білім беру жүйесінде Soft Skills дамыту оқушылардың, студенттердің және болашақ мамандардың еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуына әсер етеді. Қазіргі заманда жұмыс берушілер қызметкерлердің тек кәсіби біліміне ғана емес, сонымен қатар олардың ұжымда жұмыс істеу қабілетіне, бастамашылдығына және икемділігіне де мән береді. Сондықтан білім беру бағдарламалары Soft Skills дамытуды басты назарға алуы қажет. Бұл үшін топтық жобалар, пікірталастар, кейстермен жұмыс істеу, рөлдік ойындар мен тренингтер сияқты оқыту әдістерін кеңінен қолдану маңызды.

Осылайша, Soft Skills – тек жұмысқа орналасу үшін ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде табысқа жетудің, әлеуметтік қарым-қатынасты нығайтудың және тұлғалық дамудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Білім беру жүйесі осы дағдыларды дамытуға бағытталған болса, болашақ мамандардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігі мен кәсіби жетістіктері айтарлықтай артады [4].

Жеке тұлғалық және кәсіби дамуда Soft Skills пен Hard Skills арақатынасы маңызды рөл атқарады. Қазіргі заманғы еңбек нарығында жоғары білікті маман болу үшін тек техникалық білім мен кәсіби дағдыларды меңгеру жеткіліксіз. Жеке тұлғаның табысты дамуы мен мансаптық өсуі үшін Soft Skills, яғни жұмсақ дағдылар, үлкен мәнге ие.

Hard Skills – нақты бір мамандыққа немесе кәсіби салаға байланысты техникалық білім мен дағдылар жиынтығы. Олар белгілі бір құралдармен жұмыс істеу, бағдарламалау, қаржылық талдау жасау немесе инженерлік есептеулер жүргізу сияқты дағдыларды қамтиды. Hard Skills көбінесе оқыту, тәжірибе және арнайы курстар арқылы игеріледі, оларды сертификаттау немесе тестілеу арқылы бағалауға болады.

Soft Skills – бұл адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, бейімделу қабілетіне, эмоцияларды басқаруға, шығармашылық ойлау мен командада жұмыс істеуге байланысты дағдылар. Олар адамның жеке тұлғалық дамуына тікелей әсер етеді және өмір бойы жетілдіруді қажет етеді. Көшбасшылық қасиеттер, шешім қабылдау, уақытты тиімді басқару, эмоционалды интеллект және конфликтілерді шешу сияқты дағдылар еңбек нарығында жоғары бағаланады [5].

Жеке тұлғаның дамуы үшін Soft Skills-тің маңызы зор. Адамның өзін-өзі жетілдіруі, эмоциялық тұрақтылығы, жаңа жағдайларға тез бейімделуі және басқалармен тиімді қарым-қатынас орната білуі оның күнделікті өмірдегі табысын айқындайды. Бұл дағдылар тек кәсіби мансапта ғана емес, отбасылық және әлеуметтік қатынастарда да қажет. Ал кәсіби дамуда Soft Skills адамның мансабын жылдам өсіруге, басшылық лауазымдарға жетуге және ұжымда сенімді әріптес болуға көмектеседі.

Hard Skills пен Soft Skills арақатынасы әртүрлі мамандықтарда әртүрлі болуы мүмкін, бірақ олардың үйлесімділігі жоғары нәтижеге қол жеткізудің басты шарты болып табылады. Егер адам жоғары кәсіби білімге ие болғанымен, өз ойларын нақты әрі сенімді жеткізе алмаса, топпен жұмыс істеуде қиындықтарға тап болса немесе жаңа өзгерістерге бейімделе алмаса, онда оның мансаптық өсуі тежелуі мүмкін. Сол себепті, жұмыс берушілер кандидаттарды бағалау кезінде олардың техникалық білімін ғана емес, сондай-ақ Soft Skills деңгейін де ескереді [6].

Қазіргі білім беру жүйесінде Soft Skills пен Hard Skills-ті қатар дамыту маңызды. Университеттер мен кәсіби дайындық бағдарламалары студенттерге теориялық білім берумен қатар, олардың коммуникативті қабілеттерін, командада жұмыс істеу дағдыларын, сыни ойлауын және эмоционалды интеллектін дамытуға бағытталған әдістерді қолдануы тиіс. Оқу барысында пікірталастар, топтық жобалар, іскерлік ойындар мен шешім қабылдауға арналған тренингтер енгізілген жағдайда, түлектердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігі артады.

Қорытындылай келе, Hard Skills – адамның белгілі бір мамандық бойынша біліктілігін анықтайтын негізгі құрал болса, Soft Skills – сол біліктілікті тиімді пайдалануға және мансаптық биіктерге жетуге көмектесетін маңызды фактор. Табысты жеке және кәсіби даму үшін осы екі дағды түрін үйлестіре білу қажет. Техникалық білім мен жұмсақ дағдылардың теңгерімі кез келген салада жетістікке жетудің басты кепілі болып табылады [7].

Soft Skills дамытудағы негізгі кедергілерді еңсеру – білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі. Жұмсақ дағдылардың маңыздылығы артып келе жатқанымен, оларды дамыту барысында бірқатар қиындықтар туындайды. Бұл кедергілердің арасында дәстүрлі білім беру жүйесінің шектеулері, оқытушылардың Soft Skills дамытудағы рөлі мен дайындығы, сондай-ақ ата-аналар мен қоғамның ықпалы ерекше орын алады. Осы мәселелерді шешу арқылы ғана білім алушылардың жан-жақты дамуына қол жеткізуге болады.

Дәстүрлі білім беру жүйесіндегі шектеулер Soft Skills қалыптастыруға үлкен кедергі келтіреді. Көптеген оқу орындарында әлі күнге дейін академиялық білімге басымдық беріліп, пәндік білім мен техникалық дағдылар бірінші кезекке қойылады. Бағалау жүйесі көбінесе есте сақтау мен теориялық білімге негізделген, ал коммуникация, шығармашылық ойлау, командада жұмыс істеу және эмоционалды интеллект сияқты дағдыларды дамытуға жеткілікті көңіл бөлінбейді. Сонымен қатар, сабақ құрылымының қатаңдығы, дәстүрлі оқыту әдістерінің басымдығы және стандартталған емтихандардың көптігі білім алушылардың өз бетімен ойлауына, бастамашыл болуына және өз идеяларын еркін білдіруіне кедергі жасайды. Бұл мәселені шешу үшін оқыту үдерісіне интерактивті әдістерді, жобалық оқытуды, пікірталастарды, проблемалық оқыту тәсілдерін және тәжірибелік жаттығуларды енгізу қажет.

Оқытушылардың Soft Skills дамытудағы рөлі ерекше маңызды. Мұғалімдер мен оқытушылар тек академиялық білім беріп қана қоймай, студенттерге үлгі болуы, олардың коммуникативті, шығармашылық және

көшбасшылық дағдыларын жетілдіруге ықпал етуі тиіс. Алайда, көптеген оқытушылардың өздері де Soft Skills-ті дамыту бойынша арнайы дайындықтан өтпеген, сондықтан олар бұл бағыттағы жұмыстарға жеткілікті назар аудармайды. Кейбір ұстаздар дәстүрлі әдістерге үйреніп қалғандықтан, жаңа әдістерді енгізуге ынталы емес. Бұл жағдайды жақсарту үшін мұғалімдерге арналған кәсіби даму бағдарламаларын ұйымдастыру, Soft Skills-ті дамытуға бағытталған тренингтер өткізу және заманауи оқыту әдістерін енгізу қажет. Сонымен қатар, оқытушылардың студенттермен ашық диалог орнатуы, оларға еркін ойлау мен өз пікірін білдіруге мүмкіндік беруі маңызды [8].

Ата-аналар мен қоғамның Soft Skills дамытуға ықпалы да айтарлықтай үлкен. Көптеген ата-аналар балаларының академиялық жетістіктеріне көбірек көңіл бөліп, жұмсақ дағдылардың маңыздылығын ескере бермейді. Кейбірі тек жоғары баға мен дипломды табыс кепілі деп санайды, ал шын мәнінде, мансапта табысқа жету үшін тұлғалық қасиеттер мен қарым-қатынас дағдылары да маңызды. Қоғамдық көзқарастар да Soft Skills қалыптасуына әсер етеді – кейбір мәдениеттерде өзін-өзі білдіру, бастамашылдық, креативтілік сияқты дағдылар жеткілікті дәрежеде қолдау таппайды. Бұл мәселені шешу үшін ата-аналарға арналған семинарлар мен ақпараттық бағдарламалар ұйымдастыру, Soft Skills-тің маңыздылығын түсіндіретін іс-шаралар өткізу қажет. Сонымен қатар, қоғамда еркін пікір білдіру, бірлескен жұмыс, сындарлы қарым-қатынас және эмоционалды интеллектті дамытуға қолайлы орта қалыптастыру маңызды.

Қорытындылай келе, Soft Skills дамытудағы негізгі кедергілерді жою үшін білім беру жүйесі мен қоғамда кешенді өзгерістер қажет. Дәстүрлі оқыту әдістерін жаңарту, оқытушылардың кәсіби деңгейін арттыру және ата-аналар мен қоғамның рөлін күшейту арқылы ғана білім алушылардың жұмсақ дағдыларын тиімді дамытуға болады. Бұл өзгерістер болашақ мамандардың еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуына және жеке тұлға ретінде үйлесімді дамуына жол ашады [9].

Soft Skills дамытудың болашақта білім алушыларға әсері орасан зор. Жұмсақ дағдылар тек кәсіби ортада ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде, жеке тұлғалық және әлеуметтік дамуда үлкен рөл атқарады. Болашақта еңбек нарығы өзгерген сайын, тек техникалық білім мен теориялық дайындық жеткіліксіз болады. Жұмыс берушілер үміткерлердің қарым-қатынас жасау қабілетіне, командада жұмыс істей білуіне, шығармашылық және сыни ойлау дағдыларына ерекше мән береді. Soft Skills-ті меңгерген білім алушылар жұмысқа орналасу кезінде басқалардан озық тұрып, мансап жолында жылдам өседі.

Болашақта Soft Skills-ті жетік меңгерген тұлғалар жаңа технологиялар мен өзгерістерге тез бейімделе алады. Индустрия 4.0 мен цифрлық экономиканың дамуы жұмыс орындарының автоматтандырылуына әкелуде, сондықтан адамдарға бір салада тұрақты жұмыс істеудің орнына, үнемі жаңа білім мен дағдыларды игеру қажет болады. Мұндай жағдайда креативтілік, шешім қабылдау қабілеті және эмоционалды интеллект сияқты дағдылардың

маңыздылығы арта түседі. Білім алушылар Soft Skills-ті меңгеру арқылы өмір бойы оқуға, жаңа білімді игеруге және өзін дамытуға деген қабілеттерін нығайтады.

Білім беру жүйесіндегі Soft Skills дамытуға қатысты нақты ұсыныстарды қарастыратын болсақ, ең алдымен, оқыту әдістерін жаңарту қажет. Дәстүрлі білім беру жүйесі көбінесе жаттанды білім беруге және теориялық оқытуға негізделген. Мұны өзгерту үшін оқытудың белсенді әдістерін енгізу керек. Олардың қатарына жоба негізіндегі оқыту (Project-Based Learning), проблемалық оқыту (Problem-Based Learning), топтық жұмыстар, пікірталастар, рөлдік ойындар мен интерактивті сабақтар кіреді. Бұл тәсілдер білім алушылардың өз ойларын еркін білдіруіне, шығармашылық шешімдер ұсынуына және бірлесіп жұмыс істеу дағдыларын дамытуына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, оқытушылардың Soft Skills дамытудағы рөлін күшейту маңызды. Мұғалімдер мен оқытушылар тек білім беруші ғана емес, студенттерге мотивация беруші және бағыт-бағдар көрсетуші болуы керек. Сондықтан мұғалімдер үшін кәсіби біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастырып, Soft Skills-ті дамыту бойынша арнайы тренингтер өткізу қажет. Олар өздері осы дағдыларды меңгерген кезде ғана білім алушыларға тиімді бағыт-бағдар бере алады [10].

Білім беру бағдарламаларына Soft Skills-ті дамытатын арнайы курстар енгізу де маңызды. Мектептер мен жоғары оқу орындарында коммуникация, көшбасшылық, эмоционалды интеллект, келіссөз жүргізу, уақытты басқару және шешім қабылдау дағдыларын үйрететін пәндер қосылуы қажет. Мұндай курстар студенттерге кәсіби өмірде және күнделікті өмірде қажетті дағдыларды игеруге көмектеседі.

Ата-аналар мен қоғамның да рөлі ерекше. Soft Skills тек білім беру мекемелерінде ғана емес, отбасында және әлеуметтік ортада да қалыптасады. Ата-аналар балаларды өзін еркін білдіруге, қиындықтарды жеңуге, басқалармен тиімді қарым-қатынас жасауға үйретуі тиіс. Қоғамдық іс-шаралар, волонтерлік жобалар мен мәдени шараларға қатысу да білім алушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, Soft Skills дамыту білім алушылардың болашағына үлкен әсер етеді. Бұл дағдылар олардың еңбек нарығында сұранысқа ие болуына, жаңа технологиялық өзгерістерге бейімделуіне және жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуына мүмкіндік береді. Сондықтан білім беру жүйесі дәстүрлі оқыту әдістерінен гөрі, білім алушылардың коммуникация, креативтілік, командада жұмыс істеу және көшбасшылық қабілеттерін дамытуға көбірек көңіл бөлуі қажет. Мұндай өзгерістер болашақ мамандардың тек білімді ғана емес, сонымен қатар жан-жақты әрі икемді тұлға болып қалыптасуына көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбенев, С. «Қазіргі білім беру жүйесіндегі тұлғалық даму» – Алматы: Білім, 2015.
2. Айтмұхамедов, А. «Педагогика және психология негіздері» – Астана: Фолиант, 2018.

3. Әлімжанов, Қ., Нұртаева, Ә. «Білім берудегі инновациялық технологиялар» – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
4. Жұмабаев, М. «Педагогика» – Алматы: Ана тілі, 1992.
5. Құсайынов, А. «Қазақстандағы білім реформалары: мәселелер мен шешімдер» – Астана: Фолиант, 2019.
6. Назарбаев, Н. «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» – Астана, 2012.
7. Оразбекова, Қ. «Тұлғаның әлеуметтік-психологиялық дамуы» – Алматы: Раритет, 2007.
8. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» – Нұр-Сұлтан, 2019.
9. Юнусова, Г. «Soft Skills: білім беру жүйесінде дамыту жолдары» – Алматы: Білім баспасы, 2021.
10. World Economic Forum. «The Future of Jobs Report» – Geneva, 2020.

ОӘЖ 745

ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙН: ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ДӘСТҮРЛІ ӨНЕРДІҢ ҮЙЛЕСІМІ

Орал Е.Қ.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается графический дизайн: сочетание новых технологий и традиционного искусства

Summary. This article examines graphic design: a combination of new technologies and traditional art.

Графикалық дизайн - бұл көркем өнер мен коммуникацияның қиылысында орналасқан сала. Қазіргі заманғы графикалық дизайн технологиялар мен дәстүрлі өнердің тамаша үйлесімі болып табылады. Бүгінгі күні графикалық дизайнерлер тек көркемдік шеберлікті ғана емес, сонымен қатар заманауи технологияларды да қолданады. Бұл мақалада жаңа технологиялар мен дәстүрлі өнердің үйлесімінің графикалық дизайндағы маңыздылығын қарастырамыз [1].

Графикалық дизайн визуалды коммуникацияның ең маңызды құралдарының бірі болып табылады. Оның басты мақсаты - ақпаратты көркемдік жолмен жеткізу. Бұл салада түрлі әдіс-тәсілдер мен стильдер пайдаланылады, бірақ олардың барлығы ақпараттың ықшамдылығы мен түсініктілігін қамтамасыз етуге бағытталған. Әрбір дизайнердің міндеті - көркемдік және функционалды элементтерді үйлестіру арқылы көрерменге әсер ету.

Қазіргі графикалық дизайн заманауи технологиялардың дамуы арқасында үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұрын графикалық дизайнерлер тек қолмен жасалған иллюстрациялар, коллаждар мен суреттер қолданған болса, бүгінгі таңда компьютерлік графика, 3D модельдеу, анимация және интерактивті

дизайн сияқты жаңа технологиялар графикалық шығармашылықтың ажырамас бөлігіне айналды [2].

Бұрын графикалық дизайнерлер бейнелерді жасау үшін көбінесе қолмен сурет салуды, акварельдер мен гуашьтарды қолданған. Осы дәстүрлі әдістердің кейбірі бүгінгі күні де маңызды болып табылады, өйткені олар дизайнның эмоционалдық және эстетикалық мәнін арттырады. Мысалы, иллюстрациялар мен қолмен жасалған ою-өрнектер әлі де танымал болып табылады, бірақ олар цифрлық құралдармен үйлеседі. Графикалық дизайнерлер қазір түрлі цифрлық құралдарды пайдалана отырып, дәстүрлі әдістерді цифрлық пішімдерде қайта жасау мүмкіндігіне ие. Бұл біріктіру арқылы ерекше және жан-жақты шығармашылық жұмыстар жасалады.

Қазіргі таңда графикалық дизайнның бір бөлігін құрайтын анимация мен үш өлшемді дизайн өте танымал. Кино, жарнама, ойындар мен мультимедиялық жобаларда осы технологиялардың кеңінен қолданылуы көркемдік тұрғыдан жаңа биіктерге жетуге мүмкіндік береді. Дегенмен, осы жаңа технологиялар дәстүрлі өнердің элементтерін өзіне сіңіре отырып, жаңа мүмкіндіктер ашады. Мысалы, 3D модельдеуде дәстүрлі мүсіншілердің шеберлігі мен техникалары пайдаланылады, ал анимацияда суретшілердің қолмен салған суреттері цифрлық құралдармен жұмыс істей отырып, қозғалады [3].

Дәстүрлі қолмен жазу мен типографиканың үйлесімі - графикалық дизайндағы тағы бір маңызды үрдіс. Бұл әдіс дизайнерлерге ерекше және көркем визуалды шешімдер жасауға мүмкіндік береді. Компьютерлік бағдарламалар арқылы қазіргі дизайнерлер қолмен жазылған әріптер мен шрифттерді цифрлық ортада қайта жасай алады. Осылайша, дәстүрлі қолмен жазу мен цифрлық технологияларды үйлестіре отырып, бірегей типографиялық композициялар құрылады. Графикалық дизайнерлер көптеген өнер түрлерінен, оның ішінде дәстүрлі қазақ ою-өрнектері, шығыс өнері, халықтық қолөнер және заманауи өнерден шабыт алады.

Бұл элементтерді цифрлық түрде қайта жасай отырып, оларды жаңаша интерпретациялау және визуализациялау мүмкіндігі беріледі. Мысалы, дәстүрлі қазақ ою-өрнектерін графикалық элементтер ретінде пайдалану, оның эстетикалық мәнін сақтай отырып, заманауи дизайнға қосу - бүгінгі графикалық дизайнерлердің жұмысының негізгі бағыттарының бірі [4].

Графикалық дизайнның дамуы жаңа технологиялар мен дәстүрлі өнердің үйлесімінде жатыр. Дәстүрлі өнердің элементтері қазіргі заманғы цифрлық құралдармен бірігіп, графикалық дизайнды ерекше әрі жан-жақты етіп жасайды. Бұл үйлесім графикалық дизайнерлерге тек көркемдік шеберлікті ғана емес, ақпаратты тиімді және әсерлі түрде жеткізу үшін инновациялық тәсілдер қолдануға мүмкіндік береді. Жаңа технологиялар мен дәстүрлі өнердің сәтті бірігуі - графикалық дизайндегі шығармашылықтың дамуына жаңа жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Луптон, Э., Филлипс, Дж. К. 2015. *Графикалық дизайн және визуалды коммуникация: сыни кіріспе*. Вили.

2. Чесли, Т. 2003. Цифрлық дизайн: сыни кіріспе. Прентис Холл.
3. Шерин, А. 2008. Цифрлық дәуірге арналған дизайн: адамға бағытталған өнімдер мен қызметтерді жасау тәсілі. Вили.
4. Холлис, Р. 1994. Графикалық дизайн: қысқаша тарихы. Thames & Hudson.

ОӘЖ 372.016.796

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА СӘНДІК ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАРДЫ ЖАСАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сапарбек Г.Г.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности изготовления декоративных украшений на уроках художественного труда

Summary. This article examines the features of making decorative ornaments in art lessons.

Көркем еңбек сабағы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, қолөнер мен сәндік-қолданбалы өнердің қыр-сырын меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл пән эстетикалық талғамды қалыптастырып қана қоймай, сондай-ақ ұқыптылық, шыдамдылық және ұсақ моториканы дамытуға көмектеседі. Әсіресе сәндік әшекей бұйымдарды жасау үрдісі оқушыларға әртүрлі материалдармен жұмыс істеуді үйретіп, олардың қиялын, көркемдік шеберлігін дамытады.

Сәндік әшекей бұйымдар адамзат тарихында ежелден келе жатқан мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар адамның әлеуметтік мәртебесін, дүниетанымын, ұлттық ерекшелігін білдіретін маңызды элемент саналады. Қазіргі таңда сәндік әшекей бұйымдар сән индустриясының басты салаларының бірі ретінде үлкен сұранысқа ие [1].

Сәндік әшекей бұйымдар түрлі материалдардан жасалады. Олардың қатарына табиғи тастар, металдар, ағаш, сүйек, мата, шыны, керамика және синтетикалық материалдар жатады. Бұл бұйымдар зергерлік әшекейлер, этникалық әшекейлер, костюмдік әшекейлер, күнделікті қолданылатын аксессуарлар және ерекше жағдайларға арналған әшекейлер болып бірнеше топқа бөлінеді.

Сәндік әшекей бұйымдар көбінесе сұлулық пен сәндік мақсатта қолданылады. Сонымен қатар, олар адамның стилін толықтырып, оның даралығын айқындайтын элемент ретінде қызмет етеді. Ұлттық нақыштағы әшекейлер халықтың мәдени мұрасын сақтауға, ұлттық ерекшеліктерін көрсетуге көмектеседі.

Көркем еңбек сабағында сәндік әшекей бұйымдарын жасаудың ерекшеліктеріне келетін болсақ, бұл үрдіс оқушыларды материалдардың қасиеттерімен таныстыруды, түрлі технологиялар мен әдістерді меңгеруді қамтиды. Қолөнер бұйымдарын жасау кезінде ұлттық ою-өрнектер, дәстүрлі және заманауи стильдер қолданылады. Сабақ барысында оқушылар шығармашылық қабілеттерін дамытып, қолөнер дағдыларын жетілдіреді.

Сонымен қатар, әшекей бұйымдарын жасауда экологиялық таза материалдарды пайдалану, заманауи технологияларды қолдану және қолөнерді кәсіпкерлік бағытта дамыту маңызды аспектілердің бірі болып табылады [2].

Жалпы алғанда, көркем еңбек сабағында сәндік әшекей бұйымдарын жасау оқушыларға үлкен шабыт беріп, олардың шығармашылық әлеуетін дамытудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Бұл өнер түрі эстетикалық талғамды қалыптастырып, жастарды ұлттық мәдениет пен өнерге баулуда маңызды рөл атқарады.

Сәндік әшекей бұйымдарды жасау барысында әртүрлі материалдар қолданылады, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл материалдарды табиғи, жасанды және қайта өңделген деп үш топқа бөлуге болады.

Табиғи материалдар – сәндік әшекей бұйымдар жасауда ежелден қолданылып келе жатқан ең көне әрі экологиялық таза материалдар. Олардың қатарына ағаш, тас, былғары, металл және жүн жатады. Ағаштан жасалған әшекейлер жеңілдігімен және табиғи жылуымен ерекшеленеді, оларды оюлап, өрнектеп, лакпен немесе бояумен әрлеуге болады. Табиғи тастар (мысалы, малахит, янтарь, агат, кварц) ерекше текстурасы мен түстерінің алуандығымен бағаланады, олар көбінесе моншақ, білезік, сақина жасауда қолданылады. Былғарыдан жасалған бұйымдар икемділігі мен беріктігі арқасында сәнді әрі ұзақ мерзімді қызмет етеді. Металл (алтын, күміс, қола, мыс) – зергерлік өнердің негізі, бұл материалдардан сақина, сырға, алқа сияқты құнды әшекейлер жасалады. Жүннен жасалған бұйымдар жылы әрі ерекше текстурасымен тартымды болып келеді, оларды киімге сәндік элемент ретінде де қолдануға болады [3].

Жасанды материалдар сәндік әшекей бұйымдарын жасауда кеңінен қолданылады, себебі олар қолжетімді, жеңіл өңделеді және түрлі түстер мен текстураларға ие. Олардың қатарына пластик, әйнек және полимер саз жатады. Пластиктен жасалған әшекейлер түрлі пішіндер мен түстерге ие болып, заманауи стильдегі аксессуарлар жасауға мүмкіндік береді. Әйнек әшекейлер өзінің жарқырауымен және мөлдірлігімен ерекшеленеді, ал витражды немесе мурандық әйнек техникасы арқылы бірегей сәндік элементтер жасауға болады. Полимер саз икемділігі мен өңдеуге жеңілдігі арқасында әшекей бұйымдарын жасауда ерекше танымалдыққа ие, ол арқылы нәзік оюлар, гүлдер мен кішкентай мүсіндер жасауға болады.

Қайта өңделген материалдарды пайдалану – заманауи сәндік өнердегі маңызды бағыттардың бірі. Бұл экологиялық тұрғыдан тиімді тәсіл болып табылады, себебі ол қоршаған ортаға зиянды қалдықтардың көлемін азайтады. Қайта өңделетін материалдардың ішінде ескі маталар, пластик бөтелкелер, металл қаптамалар, қағаз және басқа да қалдықтар бар. Мысалы, ескі маталардан әдемі гүлдер мен брошкалар жасауға болады, ал пластик бөтелкелерден ерекше пішіндегі моншақтар немесе сырғалар дайындауға мүмкіндік бар. Қайта өңделген материалдардан жасалған әшекейлердің басты артықшылығы – олардың бірегейлігі мен ерекше дизайны.

Осылайша, сәндік әшекей бұйымдарын жасауға арналған материалдардың алуан түрлілігі шеберлерге кең шығармашылық мүмкіндіктер береді. Табиғи материалдар экологиялық тазалығы және табиғи сұлулығымен бағаланса, жасанды материалдар қолжетімділігі мен түрлі-түсті реңктерімен ерекшеленеді. Ал қайта өңделген материалдарды пайдалану – сәндік өнерді дамытудың экологиялық және инновациялық жолы болып табылады.

Сәндік әшекей бұйымдарын жасауда дизайн және эстетика қағидалары маңызды рөл атқарады. Бұл қағидалар бұйымдардың үйлесімділігін, әсемдігін және қолдануға ыңғайлылығын қамтамасыз етеді. Сәндік әшекейлерді жасау кезінде ұлттық нақыш, заманауи сән тенденциялары және түрлі мәдени стильдердің ықпалы негізгі бағыттар ретінде қарастырылады [4].

Ұлттық нақыштағы әшекейлер.Әр халықтың мәдени мұрасында әшекей бұйымдардың өзіндік ерекшелігі бар. Ұлттық нақыштағы әшекейлер дәстүрлі ою-өрнектермен, символикалық белгілермен және табиғи материалдармен ерекшеленеді. Қазақтың зергерлік өнерінде күмістен жасалған білезік, сырға, алқа, шолпы және бойтұмарлар ерекше орын алады. Олар тек сәндік мақсатта ғана емес, сонымен қатар қорғаушы, береке әкелуші символ ретінде де қолданылған. Әшекейлердегі ою-өрнектер табиғаттан алынған бейнелерді (қошқар мүйіз, өсімдік өрнектері, геометриялық пішіндер) қамтиды және олардың әрқайсысының өзіндік мағынасы бар. Бүгінгі таңда ұлттық нақыштағы әшекейлер заманауи стильмен үйлестіріліп, күнделікті және мерекелік образдарға лайықталып жасалады.

Заманауи сән тенденциялары.Қазіргі заманғы сән индустриясында әшекей бұйымдарының дизайны үздіксіз дамып, жаңа стильдер мен формалар пайда болуда. Заманауи тенденциялар минимализм, геометриялық пішіндер, табиғи материалдарды пайдалану және экологиялық дизайн сияқты бағыттарды қамтиды. Металл мен табиғи тастарды үйлестіріп жасалған қарапайым, бірақ стильді әшекейлер кеңінен танымал. Сонымен қатар, трансформацияланатын әшекейлер (мысалы, білезік пен алқаның бір бұйымға бірігуі) немесе модульдік әшекейлер (өзгермелі элементтері бар бұйымдар) сәнге айналып келеді. Заманауи сәнде 3D принтинг технологиясы арқылы жасалған ерекше пішіндегі әшекейлер де кеңінен қолданылады.

Түрлі мәдени стильдердің ықпалы.Дизайндағы жаһандану үрдісі әртүрлі мәдени стильдердің үйлесім табуына ықпал етеді. Сәндік әшекейлерде шығыс, еуропалық, африкалық және латынамерикалық мәдениеттердің элементтері кеңінен қолданылады. Мысалы, үнді зергерлік өнері нәзік алтын өрнектер мен түрлі-түсті тастарды қолдануымен ерекшеленсе, африкалық стильдегі әшекейлер ашық түстер мен ірі геометриялық пішіндерді қамтиды. Скандинавиялық стильдегі әшекейлер минималистік әрі табиғи текстураларға мән береді. Бұл түрлі мәдени стильдердің араласуы дизайнерлерге жаңа идеялар ұсынуға және әшекейлерге ерекше мән-мағына беруге мүмкіндік береді [5].

Дизайн және эстетика қағидаларын ескере отырып жасалған сәндік әшекей бұйымдары адамның стилін толықтырып қана қоймай, оның мәдени

ерекшелігін, заманауи көзқарасын және тұлғалық ерекшеліктерін көрсететін маңызды элементке айналады. Ұлттық дәстүрлер, заманауи сән және әртүрлі мәдени стильдердің үйлесуі сәндік әшекейлерді тек сәндік бұйым ғана емес, өзіндік ой мен сезімді білдіретін өнер туындысына айналдырады.

Қауіпсіздік ережелері

Жұмыс кезінде құралдарды дұрыс пайдалану және материалдармен жұмыс істеу кезінде сақтық шараларын сақтау – кез келген өндірістік немесе шығармашылық қызметтің маңызды бөлігі. Бұл ережелерді сақтау жұмыс барысында жарақаттардың алдын алуға, құралдардың ұзақ мерзімді қолданылуын қамтамасыз етуге және жалпы қауіпсіздік деңгейін арттыруға көмектеседі.

Құралдарды дұрыс пайдалану үшін оларды қолдану жөніндегі нұсқаулықтарды мұқият оқып, әр құралдың ерекшеліктерін білу қажет. Жұмыс алдында құралдың жарамдылығын тексеру, ақауы бар құралдарды пайдаланбау керек. Қолмен ұстайтын құралдарды қолданғанда, олардың сапалы және берік екеніне көз жеткізу маңызды. Электр құралдарын пайдалану кезінде жерге тұйықтау жүйесін тексеріп, сымдардың зақымданбағанына көз жеткізу керек.

Материалдармен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік шараларын сақтау аса маңызды. Химиялық заттармен жұмыс істегенде қолғап, қорғаныш көзілдірігі және арнайы киім кию қажет. Ауыр материалдарды көтергенде немесе тасымалдағанда денеге шамадан тыс күш түсірмеу үшін дұрыс қалыпты сақтау керек. Өткір немесе сынғыш заттармен жұмыс істегенде қолды жарақаттан қорғау үшін арнайы қолғап қолдану ұсынылады.

Жалпы алғанда, қауіпсіздік ережелерін сақтау – еңбек өнімділігін арттырумен қатар, жұмыс орнындағы тәуекелдерді азайтуға көмектеседі. Әрбір жұмысшы мен маман өз қауіпсіздігі үшін жауапкершілікпен қарауы тиіс.

Экологиялық аспектілер

Қазіргі әлемде қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Экологиялық таза өндіріс пен тұтыну принциптерін сақтау табиғатты сақтауға, адамның денсаулығын қорғауға және тұрақты даму мақсаттарына жетуге ықпал етеді.

Табиғи материалдардың артықшылықтары

Табиғи материалдар – экологиялық таза өнім жасаудың негізгі компоненті. Олар қоршаған ортаға зиянын тигізбей, қауіпсіз және денсаулыққа пайдалы өнімдер өндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, мақта, жүн, зығыр, ағаш және табиғи тас секілді материалдар синтетикалық аналогтарына қарағанда адам денсаулығы үшін қауіпсіз және биоыдырайтын қасиетке ие. Сонымен қатар, табиғи материалдар гипоаллергенді болып келеді, оларды құрылыс, тоқыма, жиһаз және сән индустриясында қолдану экологиялық таза өмір салтын қалыптастыруға көмектеседі.

Қайта өңделетін шикізаттарды пайдалану маңыздылығы

Қайта өңдеуге болатын материалдарды пайдалану қалдықтардың мөлшерін азайтуға және табиғи ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Пластик, металл, шыны, қағаз және текстиль сияқты материалдарды қайта

өңдеу – өндірістің экологиялық әсерін төмендетудің тиімді тәсілі. Мысалы, қайта өңделген пластикті пайдалану жаңа шикізат өндіруге кететін энергия шығынын азайтады, ал қайта өңделген қағаз ормандарды кесуден сақтайды.

Қайта өңдеуді кеңінен енгізу және экологиялық таза материалдарды пайдалану – болашақ ұрпаққа таза қоршаған орта қалдырудың маңызды жолдарының бірі. Сондықтан экологиялық сананы арттыру, қалдықтарды дұрыс сұрыптау және тұрақты өндіріс пен тұтыну моделін дамыту қажет.

Экологиялық аспектілер

Қазіргі уақытта экологиялық таза өндіріс пен тұтыну адамзаттың алдында тұрған басты міндеттердің бірі болып табылады. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, қайта өңдеу процестерін дамыту және экологиялық қауіпсіз материалдарды таңдау қоршаған ортаны қорғаудың маңызды шарттары болып табылады.

Табиғи материалдардың артықшылықтары

Табиғи материалдар – экологиялық таза өнімдерді өндірудің негізгі элементі. Олар қоршаған ортаға зиянсыз, адам денсаулығы үшін қауіпсіз және табиғи жолмен ыдырайтын қасиетке ие. Мысалы, мақта, зығыр, жүн, ағаш, табиғи тас және балшық сияқты материалдар химиялық қоспалары аз және қайта өңдеуге немесе толық ыдырауға бейім. Сонымен қатар, табиғи материалдардан жасалған бұйымдар ұзақ мерзімділігімен ерекшеленеді, бұл олардың тұрақты тұтыну тұрғысынан тиімділігін арттырады.

Табиғи материалдарды пайдалану энергия шығынын азайтуға көмектеседі, өйткені олардың өндірісі синтетикалық материалдармен салыстырғанда аз өңдеуді қажет етеді. Сонымен қатар, оларды қолдану арқылы адамдар химиялық қосылыстардың теріс әсерінен қорғалады.

Қайта өңделетін шикізаттарды пайдалану маңыздылығы

Қайта өңдеуге болатын шикізаттарды пайдалану табиғи ресурстарды үнемдеуге және қоршаған ортаға түсетін жүктемені азайтуға мүмкіндік береді. Қағаз, шыны, металл, пластик және текстильді қайта өңдеу арқылы өндірістік қалдықтардың көлемін қысқартып, энергия шығынын азайтуға болады.

Мысалы, қайта өңделген қағаз жаңа қағаз өндірісіне қажетті ағаштарды кесу санын азайтады, ал пластикті қайта өңдеу мұнай өнімдерін тұтынуды төмендетеді. Сондай-ақ, металл қалдықтарын қайта пайдалану кен орындарындағы табиғи ресурстарды сақтауға көмектеседі.

Экологиялық сананы арттыру, қалдықтарды дұрыс сұрыптау және қайта өңделген материалдарды пайдалану – табиғатты қорғаудың және болашақ ұрпаққа таза орта қалдырудың маңызды шараларының бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. Алматы: Өнер, 1987. 113 б.
2. Төленбаев С., Өмірбекова – «Қазақтың ою-өрнегінің жасалу жолдары», Алматы, 1993 ж.
3. Иляев – «Альбом», авторың ою-өрнек жинақтары, Алматы, 1986 ж.
4. Бәсенов Т.К. Орнамент Казахстана в архитектуре, Алматы, 1957 г.
5. Бәсенов Т.К. Казахский народный орнамент. Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1958. С.3

ВИДЫ ЭЛЕМЕНТОВ РОСПИСИ В НАРОДНОМ РЕМЕСЛЕННОМ ИСКУССТВЕ

Толкинова Х.Т.

ТГПУ имени Низами, г.Ташкент, Узбекистан

Түйін: Мақалада халық шығармашылығының әр түріне тән өзіндік құрылымы, сыртқы келбеті мен мазмұны бар өрнектер қолданылған. Негізгі идея – кескіндеме, кесте, зергерлік өнер, ганчка ою, ағаш ою және басқа да өнер түрлерін үйренуді бастаған әрбір адам алдымен өрнек элементтерін салуды меңгеруі керек.

Түйінді сөздер: шебер, сәндік элементтер, жапырақ, анар, гаримдори, көшіру, түрлі-түсті, өнер, ойлау, қызығушылық, шығармашылық, қабілет.

Summary. The article uses patterns that have their own unique structure, appearance and content in each type of folk art. The idea is that everyone who begins to study painting, embroidery, jewelry, ganch carving, wood carving and other types of art should learn to draw elements of a pattern.

Keywords: craftsman, decorative elements, leaf, pomegranate, garimdori, copying, colorful, art, thinking, interest, creativity, ability.

Народные промыслы являются одним из древнейших и значимых видов нашей материальной культуры и тесно переплетаются со многими направлениями изобразительного и прикладного искусства. Однако специфика, методы и особенности изобразительного и прикладного искусства, процесс художественной обработки предметов, народные промыслы отличаются друг от друга [1].

Образовательные и образовательные возможности центров народных промыслов нашей республики, таких как Ташкент, Самарканд, Бухара, Нукус, Хива, Термез, Ургенч, Наманган, Андижан, Фергана, Чуст, Шахрисабз и др., несравнимы и выделяются друг от друга своей уникальностью. Ремесло - это творческая трудовая деятельность, требующая специальной подготовки и являющаяся источником средств к существованию. Ремесленник - человек, овладевший каким-либо ремеслом [2]. Ремесленник - мастер, занимающийся каким-либо ремеслом. Основными характеристиками мастерства являются выполнение задачи с использованием простых инструментов и индивидуальность производства. Ремесла издавна были своеобразным зеркалом мусульманского общества, отражающим разделение труда между мужчинами и женщинами [3].

Мужчины часто занимались производством продукции, предназначенной для продажи на рынке, а женщины - производством продукции для семейных нужд. Гончарное дело, гончарное дело, ювелирное дело, текстильное производство, пошив одежды в портняжных мастерских, ювелирное дело, живопись, резьба по дереву и гипсу считались исключительно мужскими занятиями. Женщины занимались вышивкой, ковром, ковроткачеством и валянием войлока. Они также ткали дешевые хлопчатобумажные ткани, изготавливали гончарные изделия, ганчевые игрушки и посуду. К XX веку этот традиционный

образ жизни кардинально изменился. Женщины в городах полностью прекратили заниматься традиционными ремеслами, и только женщины в отдаленных деревнях сохранили свои исконные профессии. После распада Советского государства отношение к традиционным ремеслам резко изменилось. Женщины в силу необходимости стали активно заниматься ремесленным производством. Потому что крах экономики в советское время заставил всех искать новую работу [4].

В период экономической нестабильности занятие традиционными ремеслами стало приемлемым способом выхода из рецессии. Таким образом, произошла неожиданная перемена - рынок захватили женщины-ремесленники. Народные промыслы включают в себя живопись, плотницкое дело, ювелирное дело, резьбу по дереву, резьбу по металлу, вышивку, ткачество, ковроткачество, текстильное ткачество, кулинарию, выжигание по дереву, гончарное дело, плотницкое дело, портняжное дело, парикмахерское дело, кузнечное дело, изготовление ножей, инструментов, слесарное дело, медное дело, рукоделие и отличаются многими особенностями труда и профессионального образования - практичностью, креативностью, народностью, легкостью нахождения и ремонта местного сырья, своеобразием труда мальчиков и девочек, отсутствием необходимости в сложных приспособлениях, оборудовании, инструментах и машинах, простотой организации занятий. В связи с этим, учитывая конкурентоспособность рынка труда, особое значение приобретает тот факт, что молодые люди, достаточно изучившие данную сферу и освоившие определенные профессии, не остаются безработными. Сегодня изделия кустарного промысла можно разделить на три группы: предназначенные для повседневного использования (в основном в сельской местности), предназначенные для продажи и предназначенные для участия в выставках [5].

В каждом виде народного искусства используются узоры, имеющие свою уникальную структуру, внешний вид и значение. Каждый, кто начинает изучать живопись, вышивку, ювелирное дело, резьбу по ганашу, резьбу по дереву и т. д., должен научиться рисовать элементы узоров. Эти элементы представляют собой алфавит создания узоров. Обычно при рисовании художественных узоров чаще используют изображения листьев. В данном случае лист изображен в нежных, изящных формах, поскольку является элементом исламского дизайна [6].

Лист - растительный элемент узора, стилизованное изображение художниками натурального листа растения. Лист является дополнительным и декоративным элементом в композиции узора. По своей структуре он делится на простой и сложный. Простые листья включают в себя три листа, листья миндаля, листья ивы и т. д. Сложные листья включают в себя многолистные, мутовчатые листья и т. д. Существуют следующие типы листьев:

Шобарг (королевский лист) - один из элементов исламского орнамента, самый большой из листьев. Художники изображали одуванчик как символ весеннего пробуждения.

Двойной лист - растительный элемент, состоящий из двух листьев.

Многолистник - это растительный элемент узора, состоящий из нескольких листьев.

Четырехлистный клевер - растительный элемент, состоящий из четырех листьев.

Пальмовый лист - обобщенное изображение листа пальмы художниками. Помимо листьев в росписи широко использованы следующие элементы исламского орнамента:

Цветы - это стилизованные изображения цветов в природе, а после декоративной отделки рисунки становятся еще красивее и изящнее. Цветочные элементы преимущественно размещаются в центральных частях фигур узора. Существуют различные виды цветов, каждый из которых имеет свое уникальное название. Цветы также делятся по строению на простые и сложные. К сложным цветам относятся фисташки, многолепестковые цветы и т. п., а к простым - ирисы, тюльпаны, маргаритки и другие. Поскольку цветы имеют разное строение, у них есть свои уникальные названия.

Маргаритка - элемент узора в виде ромашки с несколькими лепестками. В зависимости от положения лепестка ее называют трехлепестковой ромашкой, пятилепестковой ромашкой и т. д. Он является компонентом композиции растительного узора и широко используется. Художники используют айгуль как символ счастья и удачи.

Бутон розы - элемент исламского узора, происходящий от цветка розы.

Цветок зирк - цветок с очень красивыми лепестками, который часто встречается в среднеазиатских узорах. Наши художники издавна использовали его как символ мира и долголетия.

Тюльпан - исламский мотив, который мастера часто используют в своих узорных композициях.

Цветок граната - исламский декоративный элемент, представляющий собой изображение граната. В ферганской школе накшлага аноргул изображается двумя способами: естественным, то есть таким, каков он есть в природе, или стилизованным. Узоры, изображающие гранаты, часто также демонстрируют их внутреннюю часть. Узор «Аноргул» широко используется в гончарном деле, медном деле и вышивке.

Помимо листьев и цветов, присутствуют также следующие элементы узора:

Миндаль - разновидность исламского узора, стилизованная под природную форму. Он широко используется в ювелирном деле, живописи, изготовлении тубетеек, вышивке, резьбе по дереву, ювелирном деле и других видах народного декоративно-прикладного искусства. В древности наши предки традиционно использовали этот тип узора как символ счастья и удачи.

Гранат - цветочный элемент. Он широко используется в живописи, гончарном деле, медном деле, ковроткачестве, вышивке, ювелирном деле и других областях. Поскольку элемент граната использовался с древних времен, он использовался как символ ткачества и изобилия.

Завитушка - элемент исламского узора, используемый для заполнения пустых мест в узорчатой композиции. Этот элемент узора использовался с древних времен. Выющиеся волосы являются символом плодородия, богатства и вечно обновляющейся Матери-природы [7].

Перец - растительный элемент узора, изображаемый в различных формах.

Скуфта - элемент узора, напоминающий растительный, который служит для соединения ветвей и заполнения поверхностей. Конструкция шкафа различается: в одном месте он небольшой и простой, а в другом месте к нему с двух сторон присоединяются шкафы, образуя антресоль или подобный элемент. Шкаф соединяет основные формообразующие элементы в распускающейся, разрастающейся манере. Узлы и бахрома представляют собой элементы узора, напоминающие растения, которые переплетаются друг с другом, а их общий вид напоминает восьмерку.

Список использованной литературы

1. R.S.Shermuxeimedov, M.M.Parpiyev, G.S.Sharipova "Xalq hunarmandchiligi" darslik
2. X.T.To'lqinova, D.A.Rajabova "Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash" o'quv qo'llanma
3. Тулкинова.Х. (2022). Innovatsion yondashuv asosida o 'quvchilarning kasbiy qiziqishlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(4).
4. Tulqinova X.T. Technology in education electronics-didactic occupation means without applying the effectiveness of the organization // International Multidisciplinary scientific conference on ingenious global thoughts hosted from KualaLumpur, Malaysia. May 31st 2021: <https://conferencepublication.com>
5. Xolida, T. T., & Maftuna, N. (2022, May). ENSURING THE CONTINUITY OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN TECHNOLOGY. In Conference Zone (pp. 81-85).
6. Xolida.T. T., & Maftuna, A. (2022, May). THE ROLE OF CLUBS IN CAREER GUIDANCE. In Conference Zone (pp. 33-35).
7. Tolqunovna.T.X. (2023). Development of students' professional interests based on an innovative approach. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 19, 157-159.

НАПРАВЛЕНИЕ: ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ, СПОРТ ЖӘНЕ АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА, СПОРТ И НАЧАЛЬНАЯ ВОЕННАЯ ПОДГОТОВКА

ОӘЖ 37.013.46

АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ПӘНІ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУ

Алиев У.О.

Шымкент қ., Мирас университеті, Қазақстан

Резюме. В данной научной статье рассматривается важность дисциплины «Начальная военная и технологическая подготовка» в воспитании подрастающего поколения. Основная цель дисциплины-вооружить учащихся знаниями, касающимися военной службы, обороны страны и национальной безопасности, а также привить им ответственность, дисциплину и лидерские качества. В статье проанализирована роль дисциплины в формировании личности, физическом и духовном развитии подрастающего поколения, подчеркнута важность современных технологий и технических навыков. Кроме того, дисциплина «первичная военная и технологическая подготовка» выступает как важнейшее средство подготовки учащихся не только к военной службе, но и к будущей гражданской жизни. Этот предмет имеет большое значение для воспитания подрастающего поколения любви к Родине, выполнения гражданского долга, защиты независимости и безопасности своей страны.

Summary. This scientific article examines the importance of the discipline "Initial military and technological training" in the education of the younger generation. The main purpose of the discipline is to equip students with knowledge related to military service, national defense and national security, as well as to instill in them responsibility, discipline and leadership skills. The article analyzes the role of discipline in personality formation, physical and spiritual development of the younger generation, and emphasizes the importance of modern technologies and technical skills. In addition, the discipline "primary military and technological training" acts as the most important means of preparing students not only for military service, but also for future civilian life. This subject is of great importance for educating the younger generation to love their homeland, fulfill their civic duty, and protect the independence and security of their country.

Алғашқы әскери дайындық – жастарды еліміздің қорғаныс саласында қажетті біліммен және дағдылармен қаруландырып қана қоймай, оларды жалпы тәртіптілікке, ұжымдық жұмысқа, жауапкершілікке тәрбиелейді. Бұл пәннің негізінде адамға әскери қызметтің басты принциптері мен мақсаттары туралы білім беріледі, сондай-ақ әскери міндеттілікке деген оң көзқарас қалыптастырылады. Әскери және технологиялық дайындық жастардың бойында түрлі дағдыларды қалыптастырады, олар өмірде өз жолдарын табуда көмектеседі [1]. Алғашқы әскери дайындық жастарды әскери қызметке дайындаудың алғашқы кезеңі болып табылады. Ол жастарға әскери тәртіпті, патриотизмді, жауапкершілікті, тәртіптілік пен өз-өзіне сенімділікті қалыптастыруға көмектеседі. Сонымен қатар, бұл пәннің негізгі мақсаты – білім алушыларды еліміздің қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету үшін қажетті дағдылармен таныстыру. Әскери дайындықтың басты бағыттарына әскери тәртіп, яғни, жастарды жауапкершілікке тәрбиелейді, оларды тәртіпке

келтіреді. Әскери дайындық кезеңінде, қорғаныс шараларын түсіну және сол дағдыларды пайдалану мүмкіндігі арттыратын қорғаныс дағылары мен физикалық даярлық жатады. Технологиялық дайындық арқылы оқушылар жаңа технологиялармен таныстыруды және оларды заманауи құрылғылар мен техниканы дұрыс қолдануға үйретуді қамтиды. Бұл білім қазіргі әлемде үлкен маңызға ие, себебі көптеген салаларда жаңа технологиялар мен инновациялар қарқынды дамып келеді [2].

Алғашқы әскери және технологиялық дайындықтың басқа пәндермен салыстырғандағы ерекшелігі – пәннің материалдық-техникалық базасының кеңдігі болып отыр. Бұл пәнді оқытуда мектепте тәрбиелеу негізі қалыптасады. Әскери -патриоттық рухта жастарды тәрбиелеу жолында білім беруші жан-жақты жұмыс атқарады. Білім алушылар мектеп қабырғасында қаруды таниды, саптық даярлықты меңгереді, өмірлік қауіпсіздік ережелерін жаттайды, әскери жарғының не екенін түсініп, аймақты барлау әдісін үйренеді. Қару қолданудың қатаң қағидаларын меңгеріп, шапшаң, ширақ қимылдауға ыңғайланады. «Алғашқы әскери дайындық» пәні барысында оқушылар ҚР Қарулы күштеріндегі әскери қызметке шақырылған кезде әскери қызметті өткерудің жағдайларына қысқа мерзімде бейімделіп, өздеріне сеніп тапсырылған қару-жарақ пен жауынгерлік техниканы меңгеруі үшін жас сарбазды дайындау көлемінде қажетті білім, практикалық машықтанушылық, мінез-құлық орнықтылығын қалыптастыра бастайтынын да ескеру қажет.

Білім алушылар сабақ барысында Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасы-ның қорғанысы және Қарулы Күштері туралы», «Әскери міндеттілік және әскери қызмет туралы», «Ұлттық қауіпсіздік туралы», «Азаматтық қорғаныс туралы» заңдары және Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Алғашқы әскери дайындық туралы» қаулысымен сабақ барысында танысады. Оқушыларға ҚР ҚК-нің ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі рөлін ашып көрсету және оқулықпен, қосымша материалдармен жұмыс істеу арқылы, мемлекет егемендігі және оның нышандары толық меңгереді [3].

Қорыта келе, бұл пәндер тек қана жеке тұлғаны қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар еліміздің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге де үлес қосады. Әскери және технологиялық білімдер қоғамның әр түрлі салаларында маңызды, себебі қазіргі қоғамда адамды қорғау мен қорғау технологиялары өте қажет. Алғашқы әскери және технологиялық дайындықта жоғарыда аталғандай, жастарды патриотизмге, жауапкершілікке, тәртіпке тәрбиелеп қана қоймай, олардың өмірде табысты болуына, жаңа технологияларды меңгеруіне және физикалық денсаулығын нығайтуға ықпал ететін маңызды факторлар болып табылады [4].

Қазіргі уақытта бұл пәндер жастарға маңызды өмірлік дағдыларды үйретуге және оларды бәсекеге қабілетті маман ретінде қалыптастыруға үлкен әсер етеді. Алғашқы әскери және технологиялық дайындық жас ұрпаққа тек қана білім беріп қоймай, оларды патриоттық рухта тәрбиелеуге, еңбекқорлыққа, жаңа заманға сай дағдыларды меңгеруге бағыттайды. Бұл пәндердің мәні жастарды тек қана физикалық және интеллектуалды тұрғыдан дамытумен

шектелмей, олардың моральдық және психологиялық жағынан да қалыптасуына ықпал етеді. Әскери және технологиялық білімдер әрбір жастың болашағына және қоғамның қауіпсіздігіне елеулі әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Алғашқы әскери және технологиялық дайындық» пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдама. Әдістемелік ұсынымдама. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 122 б.
2. Алғашқы әскери дайындық бағдарламалары 2010ж.
3. Қазақстан Республикасы Қарулы Күштер Жарғылары.
4. «Алғашқы әскери дайындық» журналдар.

ОӘЖ 372.016.796

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МӘДЕНИЕТІ ҰЖЫМЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Анарбеков Б.К.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В данной статье рассматривается вопрос воспитательного значения коллектива физической культуры

Summary. This article examines the issue of the educational significance of the physical culture collective.

Дене шынықтыру ұжымы (ДШҰ) - бұл дене шынықтыру, спорт және салауатты өмір салтын ұстану мақсатымен біріктірілген адамдар тобы. Мұндай ұжымның тәрбиелік маңыздылығын асыра бағалау қиын, өйткені бұл оның қатысушыларының физикалық, сонымен қатар моральдық, әлеуметтік және психикалық дамуына ықпал етеді.

Дене шынықтыру ұжымындағы тәрбиенің маңызды аспектілерінің бірі-ұжым мүшелерінде тәртіп, жауапкершілік, адалдық, басқаларға құрмет сияқты құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын қалыптастыру. Топтағы жаттығулар, жарыстар және өзара әрекеттесу барысында әр қатысушы топта жұмыс істеуге, шешім қабылдауға, өз әрекеттерін басқалармен үйлестіруге және басқалардың пікірін құрметтеуге үйренеді. Дене шынықтыру ұжымында әлеуметтік дағдыларды дамыту спорт көбінесе жалпы мақсаттарға жету үшін топтың үйлесімді жұмысын талап етеді, мысалы, жарыстарда сәтті нәтижелер. Бұл командалық жұмыс сияқты дағдыларды дамытуға ықпал етеді, мұнда қатысушылар команданың мүдделерін жеке мүдделерден жоғары қою арқылы бір-бірін үйлесімді жұмыс істеуге үйретеді. Барлығы ортақ құрылымдағы өз рөлін түсінеді және жалпы нәтижеге жету үшін басқаларды қолдауға дайын. Спорт ұжымында серіктестерге сенім арту, қиын жағдайларда оларға көмектесуге дайын болу және өз кезегінде қолдау алу маңызды. Команданың әр мүшесі өз әрекеттері үшін жауап береді, бұл команданың жетістігі үшін жеке жауапкершілік сезімін дамытуға көмектеседі [1].

Дене шынықтыру ұжымындағы сабақтар коммуникацияның әртүрлі формаларын дамытуға ықпал етеді:

- Қарым-қатынас және өзара әрекеттесу, жаттығулар мен жарыстар барысында қатысушылар тәжірибе алмасады, кеңестер береді, бір-біріне көмектеседі. Бұл өз ойларын анық және анық білдіру, сондай-ақ басқаларды мұқият тыңдау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

- Вербалды емес қарым-қатынас, спортта көбінесе сөзбен ғана емес, жести-ишарамен, мимикамен, көзқараспен де өзара әрекеттесуге тура келеді. Бұл басқа адамдардың ауызша емес сигналдарын қабылдау және түсіндіру қабілетін жақсартуға көмектеседі.

- Қарым-қатынас арқылы мәселелерді шешу, ұжымда келіспеушіліктер немесе түсініспеушіліктер болған жағдайда, жанжалды шешу және үйлесімділікті қалпына келтіру үшін қарым-қатынастың дұрыс әдісін таба білу маңызды.

Дене шынықтыру ұжымында көшбасшылық қасиеттерді көрсету қажет болатын жағдайлар жиі кездеседі. Көшбасшылық қабілеттер спорт ұжымдарында басқа қатысушыларды шабыттандыратын, маңызды шешімдер қабылдауға көмектесетін және жоғары нәтижелерге қол жеткізуге ынталандыратын бейресми көшбасшылардың пайда болуы сирек емес. Көшбасшылық дағдыларды дамыта отырып, адам бүкіл топтың мүддесі үшін шешім қабылдауға және ұжымның моральдық жағдайына қамқорлық жасауға үйренеді. Табысты көшбасшылар команданы ынталандырады, өзара көмек пен қолдау атмосферасын жасайды, бұл тапсырмаларды жақсырақ орындауға және нәтижелерді жақсартуға ықпал етеді [2].

Спорттық ұжымдардағы қақтығыстар әр түрлі себептермен туындауы мүмкін - командадағы рөлдерді бөлуден бастап стратегиялар туралы келіспеушіліктерге дейін. Алайда, мұндай жағдайлар әлеуметтік дағдыларды дамытуға тамаша мүмкіндік болады. Басқа қатысушылардың пікірлерін тыңдай білу және олардың көзқарасын түсіну маңызды, бұл жанжалды сындарлы шешуге ықпал етеді. Спорт тобында, кез келген басқа сияқты, барлық тараптардың мүдделерін қанағаттандыратын шешімдерді табу маңызды. Стресстік жағдайларда тыныштық-бұл эмоцияларды басқара білу және қиын жағдайларға сабырлы жауап беру жанжалдың өршуіне жол бермейді және шешім табуға назар аударуға мүмкіндік береді.

Спорт ұжымының негізгі аспектілерінің бірі-өзара қолдау және эмпатия. Дене шынықтыру ұжымында қатысушылардың біреуі физикалық шаршау немесе эмоционалдық шиеленіс болсын, қиындықтарға тап болған кезде байқай білу және қолдау көрсету маңызды. Спорттық жаттығулар мен жарыстар-бұл физикалық жеңу ғана емес, сонымен қатар эмоционалды. Эмпатия қатысушыларға бір-бірін ынталандыруға, сәтсіздік сәттерін қолдауға және сәттілікке қуануға көмектеседі. Ортақ мақсат пен бірлік рухы, барлығы ортақ мақсат үшін жұмыс істегенде, ұжымдық байланыстарды нығайту және жағымды эмоционалды климат құру арқылы ұжымда бірлік пен өзара құрмет сезімін дамытуға ықпал етеді. Дене шынықтыру ұжымында басқа адамдармен

жұмыс істеу ғана емес, сонымен қатар жеке өзін-өзі тәрбиелеуді дамыту маңызды. Ережелер мен режимдерді сақтау - жаттығу процесінің тәртібін сақтай білу, тамақтану, демалу және ұйқы режимін сақтау. Өзін-өзі тәрбиелеу басқалардың құрметіне әкеледі және ұжымда сыйластықтың дамуына ықпал етеді. Спорттық жаттығулар стресс пен шиеленістің көзі болуы мүмкін, бірақ өзіңізге де, айналаңыздағыларға да зиян келтірмеу үшін эмоцияларыңызды басқара білу маңызды. Мақсат қою, өз іс-әрекетін жоспарлау және оларға қол жеткізу үшін жұмыс істеу қабілетін дамыту, бұл сайып келгенде жеке табысқа және ұжымның табысына әкеледі. Дене шынықтыру ұжымы қарым-қатынас, топтық жұмыс, көшбасшылық, эмпатия және жанжалдарды шешу сияқты әлеуметтік дағдыларды дамытуға арналған тамаша алаң болып табылады. Бұл дағдылар тек спорттық іс-әрекетте ғана емес, өмірде де пайдалы, өйткені олар адамдармен жақсы қарым-қатынас орнатуға, тұлғааралық қатынастарды нығайтуға және әртүрлі өмірлік міндеттерді шешуге ықпал етеді [3].

Ұжымда Спорт және дене шынықтыру сабақтары қатысушыларға өз қабілеттеріне деген сенімділікті дамытуға көмектеседі және алға қойылған мақсаттарға жетуге үйретеді. Жаттығулардағы қиындықтарды үнемі жеңу, жарыстарға қатысу, сондай-ақ жетістіктер мен сәтсіздіктер әр адамға өзінің күшті және әлсіз жақтарын түсінуге көмектеседі, демек, өзін-өзі тәрбиелеу мен адалдықты дамытуға ықпал етеді.

Дене шынықтыру ұжымы оның қатысушыларының эмоционалды және психологиялық дамуында маңызды рөл атқарады. Дене шынықтыру және спортпен шұғылдану тек физикалық күшті ғана емес, сонымен қатар психоэмоционалды тұрақтылықтың жоғары деңгейін қажет етеді. Бұл тұрғыда команда тек жаттығу орнына ғана емес, сонымен қатар қолдаудың, мотивацияның және жеке өсудің күшті көзіне айналады. Жаттығу және жарыс процесінде физикалық жағдай ғана емес, сонымен қатар команданың моральдық қолдауы да маңызды. Ұжым мүшелері психологиялық жағдайды жақсартуға және стресс деңгейін төмендетуге мүмкіндік беретін қиын жағдайларда бір-біріне жиі көмек көрсетеді. Команданың табысты жетістіктері, жаттықтырушылар мен командаластардың қолдауы қатысушыларды жаңа мақсаттарға жетуге шабыттандырады. Табысты командаластардың мысалы өзін-өзі жетілдіруге және өз қиындықтарын жеңуге ынталандыру ретінде қызмет етеді. Физикалық белсенділік стресс деңгейін төмендетуге және көңіл-күйді жақсартуға көмектесетін эндорфиндердің (бақыт гормондары) өндірісіне ықпал етеді. Бірлескен жаттығулар мен жарыстарға қатысу қатысушыларға демалуға, эмоционалды тұрақтылықты арттыруға және мазасыз күйлермен күресуді үйренуге мүмкіндік береді. Дене шынықтыру ұжымындағы сабақтар адамның психологиялық әл-ауқатына әсер ететін өзіне деген сенімділіктің айтарлықтай өсуіне ықпал етеді. Жаттығу процесі, фитнесі жақсарту, жарыстарда жеңіске жету қатысушыларға өз мүмкіндіктерін білуге және жетістіктерге жетуге көмектеседі, бұл өз күштеріне деген сенімді нығайтады. Дене шынықтыру ұжымы оның мүшелерінің эмоционалды және психологиялық дамуында маңызды рөл атқарады. Бірлескен спорт арқылы қатысушылар

эмоцияларын басқаруға, қиындықтарды жеңуге, өзіне деген сенімділікті дамытуға және бір-бірін қолдауға үйретеді. Ұжым қажетті қолдау көрсетеді, стресс пен мазасыздықты жеңуге көмектеседі, психоэмоционалды жағдайды жақсартуға және жалпы әл-ауқатқа ықпал етеді [4].

Спорттық ұжымдарда көшбасшылық қасиеттерді көрсету қажет болатын жағдайлар жиі кездеседі. Көшбасшылар жаттықтырушылар арасында да, спортшылар арасында да пайда болуы мүмкін және олар ұжымның қызметін ұйымдастыруда, оның мүшелерін ынталандыруда және туындаған мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. Бұл жеке нәтижелер үшін де, жалпы ұжымның жетістіктері үшін де жауапкершілік сезімін тәрбиелеуге ықпал етеді. Дене шынықтыру ұжымы салауатты өмір салтын насихаттаудың, денсаулықты нығайтудың және аурулардың алдын алудың маңызды құралы болып табылады. Бірлескен спортпен шұғылдану тұрақты физикалық белсенділікті қалыптастыруға көмектеседі, бұл жалпы физикалық жағдайды жақсартуға, иммундық жүйені нығайтуға және өміршеңдікті арттыруға көмектеседі.

Осылайша, дене шынықтыру ұжымы спортпен шұғылданатын орын ғана емес, сонымен қатар оның мүшелеріне тәрбиелік әсер ететін маңызды әлеуметтік институт болып табылады. Ол адамгершілік және әлеуметтік қасиеттерді дамытуға, көшбасшылық және командалық дағдыларды қалыптастыруға, сондай-ақ қатысушылардың психоэмоционалдық жай-күйі мен денсаулығын нығайтуға ықпал етеді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гончаров, В.Д. Әлеуметтік қызмет жүйесіндегі дене шынықтыру / В. Д. Гончаров//. - Санкт-Петербург., 2018. - Б. 193.
2. Ионин, Л.Г. Мәдениет әлеуметтануы / Л. г. Ионин//.- Мәскеу., 2006. -Б. 280 .
3. Морозова Е. В. дене шынықтыру жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде / Е. В. Морозова // удмурт университетінің хабаршысы. - 2013. - №10. - Б. 161.
4. Дене шынықтырудың Әлеуметтік және биологиялық негіздері: Оқу құралы / Отв. Д.Н. Дэвиденко. - Санкт-Петербург, 2021. – Б. 208 .
5. Николаев Ю.М. Дене шынықтыру теориясы: Функционалдық, құндылық, белсенділік, нәтижелілік аспектілері / Ю. М. Николаев. - Санкт-Петербург.: П. Ф. Лесгафт атындағы СПбГАФК, 2000. – Б. 456.

УДК 796

ПРОБЛЕМА СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ В СТУДЕНЧЕСКИХ КОМАНДАХ ПО БАСКЕТБОЛУ

Битабаров Е.А.

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада студенттік баскетбол командаларындағы күш жаттығулары мәселесі қарастырылады, ойыншылардың күш жаттығуларының ерекшеліктері талданады, сонымен қатар күш жаттығуларын ұйымдастыруда студенттік командалар кездесетін негізгі мәселелер талқыланады. Ойыншылардың функционалдығын арттыру, жаттығуды оңтайландыру және жарақаттанудың алдын алу үшін күш жаттығуларының

рөліне назар аударылады. Нәтижелерді жақсартуға және оқу процесінің тиімділігін арттыруға бағытталған анықталған проблемаларды шешу жолдары ұсынылады.

Summary. This article examines the problem of strength training in student basketball teams, analyzes the specifics of strength training for players, and discusses the main problems faced by student teams in organizing strength training. The focus is on the role of strength training to enhance players' functional abilities, optimize training, and prevent injury. The author suggests ways to solve the identified problems aimed at improving the results and increasing the effectiveness of the training process.

Баскетбол является динамичным и физически требовательным видом спорта, где сила играет важную роль в реализации игровых навыков. Однако в студенческих командах часто возникает проблема с организацией полноценной силовой подготовки, что может сказываться на результатах как в тренировочном процессе, так и в соревнованиях. Важно понимать, что силовая подготовка в баскетболе включает не только развитие мышечной массы, но и улучшение функциональной силы, выносливости и координации. Эти аспекты критичны для успешной игры, и недостаток внимания к силовой подготовке может негативно повлиять на выступления команды [1].

Силовая подготовка в баскетболе включает упражнения, направленные на развитие силы, выносливости, быстроты реакции и координации движений. В отличие от традиционных силовых видов спорта, в баскетболе необходимо развивать функциональную силу, которая способствует быстрому изменению направления движения, прыжкам и длительной физической активности на высоких оборотах. Программы силовой подготовки должны учитывать специфику игры, что требует от тренера не только знаний о базовых методах тренировок, но и способности интегрировать эти методы в общий процесс спортивной подготовки.

Несмотря на важность силовой подготовки, студенческие баскетбольные команды сталкиваются с несколькими проблемами:

Отсутствие квалифицированных тренеров: В некоторых случаях тренеры в студенческих командах не имеют достаточного опыта в разработке специализированных программ силовой подготовки, что приводит к недостаточной эффективности тренировок.

Ограниченные финансовые ресурсы: Множество студенческих команд испытывают нехватку финансов на приобретение современного оборудования для силовых тренировок. Это ограничивает возможности тренеров для создания разнообразных тренировочных условий [2].

Нехватка времени: Студенты, помимо тренировок, обязаны выполнять учебные задания и сдавать экзамены, что сокращает количество времени, которое можно уделить тренировочному процессу. Это создает трудности при реализации долгосрочных программ силовой подготовки.

Низкая осведомленность игроков о важности силовой подготовки: Студенты, как правило, недостаточно осведомлены о значении силовых тренировок для их спортивных результатов, что может приводить к недостаточной мотивации и низкому уровню вовлеченности в тренировки.

Недооценка восстановления: Важным аспектом силовой подготовки является восстановление после тренировок. Невозможность эффективного восстановления может привести к перегрузкам и травмам, что особенно важно в условиях ограниченного времени.

Силовая подготовка помогает игрокам повысить их физическую выносливость, укрепить мышцы и улучшить координацию движений. Специалисты утверждают, что для баскетболистов важно развивать не только силовые качества, но и быстроту, силу прыжка и стабилизацию тела, поскольку эти параметры напрямую влияют на эффективность игры. Например, силовая подготовка ног помогает улучшить силу прыжка и способность быстро менять направление движения. Важно, чтобы тренировки не ограничивались только развитием общей силы, но и учитывали специфику игры, включая упражнения на взрывную силу, координацию и выносливость.

Для повышения качества силовой подготовки в студенческих баскетбольных командах необходимо реализовать следующие шаги:

Повышение квалификации тренеров: Требуется привлекать специалистов, имеющих опыт работы с баскетболистами, а также проводить регулярные курсы повышения квалификации для тренеров, чтобы те могли разрабатывать более эффективные и индивидуализированные программы тренировок.

Использование доступных ресурсов: В условиях ограниченных бюджетов необходимо оптимизировать использование имеющихся ресурсов. Для этого можно разработать программы с использованием упражнений с собственным весом, а также с применением минимального оборудования, что позволит проводить тренировки в любых условиях.

Интеграция силовой подготовки с игровым процессом: Важно, чтобы силовые тренировки не воспринимались как отдельный процесс. Они должны быть интегрированы с игровыми упражнениями и стратегическими аспектами тренировки, что обеспечит максимальную эффективность.

Уделение внимания восстановлению: Включение в тренировочный процесс элементов восстановления - таких как растяжка, йога, массажи и легкие кардионагрузки - поможет снизить риск травм и ускорить восстановление игроков.

Образовательные программы для игроков: Программы для студентов, направленные на повышение осведомленности о значении силовой подготовки, помогут повысить мотивацию и вовлеченность игроков в процесс.

Силовая подготовка является неотъемлемой частью тренировки баскетболистов, и её отсутствие или недостаточная организация может существенно повлиять на результаты команды. В условиях студенческого спорта, где ограничены время и ресурсы, важно интегрировать силовую подготовку с игровым процессом и создавать оптимальные условия для тренировки. Повышение квалификации тренеров, использование доступных ресурсов и внимание к восстановлению помогут решать основные проблемы, с которыми сталкиваются студенческие баскетбольные команды, и повысить эффективность тренировки игроков [3].

Проблема силовой подготовки в студенческих командах по баскетболу является важным аспектом, поскольку эффективная силовая подготовка способствует не только улучшению физической выносливости, но и повышению функциональных возможностей игроков, что необходимо для успешного выступления на соревнованиях. Рассмотрим основные проблемы, которые могут возникать при организации силовой подготовки в студенческих командах по баскетболу:

Недостаток специализированных знаний у тренеров: В некоторых студенческих командах тренеры могут не обладать достаточной квалификацией для разработки эффективных программ силовой подготовки, что влияет на результативность тренировочного процесса. Многие тренеры могут быть ориентированы только на технические и тактические аспекты игры, игнорируя важность развития силы и физической формы игроков.

Отсутствие индивидуализированного подхода: В студенческих командах часто работают с большими группами игроков, что усложняет индивидуализацию тренировочного процесса. Это может привести к тому, что некоторые игроки не получают нужную нагрузку, в то время как другие могут быть перегружены.

Нехватка специализированного оборудования: Многие студенческие команды сталкиваются с ограниченными финансовыми ресурсами, что ограничивает их возможности по приобретению необходимого оборудования для силовых тренировок. Это также может означать, что тренировки не могут быть проведены на должном уровне, так как в распоряжении могут быть лишь базовые тренажеры или недостаточное количество оборудования для полноценной тренировки.

Неэффективное распределение времени: В условиях учебного процесса студенты часто сталкиваются с нехваткой времени для качественных тренировок. Из-за этого тренировки по силовой подготовке могут быть сокращены или не уделять должного внимания важным аспектам, таким как восстановление и профилактика травм.

Нехватка внимания к восстановлению: Важной составляющей силовой подготовки является восстановление. Невозможность эффективно восстанавливаться после тренировок может привести к переутомлению игроков и травмам. Это особенно актуально в студенческом спорте, где игроки могут не иметь достаточно времени для полноценного отдыха из-за учебной нагрузки.

Малое внимание к функциональной силе: Силовые тренировки должны быть направлены не только на развитие мышечной массы, но и на улучшение функциональной силы, которая непосредственно влияет на игру. Например, тренировки, направленные на развитие силовых качеств ног, выносливости, быстроты реакции и координации, будут полезны для баскетболистов.

Недооценка важности профилактики травм: Часто в студенческих командах недостаточно внимания уделяется профилактическим тренировкам и разминкам, которые могли бы снизить риск травм. Без должной подготовки

связок, суставов и мышц игроки более подвержены травмам во время интенсивных игр и тренировок.

Список использованной литературы

1. Шаханова А.В. Нейрофизиологический и морфофункциональный статус юных спортсменов игровых видов спорта: учеб. пособ. – М-во образования и науки Рос. Федерации. Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования «Адыг. гос. Ун-т». – Майкоп: Адыг. гос. Ун-т, 2010. – 191 с.
2. Симонова И.М. Оценка функционального состояния студентов транспортного вуза во время пандемии // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2022. – № 1(203). – С. 373-376.
3. Баскетбол для молодых игроков: руководство для тренеров / А. Авакумович [и др.]; ред. Хосе Мария Бусета; пер. с англ. А. Давыдова, М. Давыдова. – Красноярск: Поликор, 2010. – 376 с.

УДК 372.016.796

ПОВЫШЕНИЕ ИНТЕРЕСА К УРОКУ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У УЧАЩИХСЯ СТАРШЕЙ ШКОЛЫ

Гаждиев И.А., Иксанова Н.Ф.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада бейімделетін дене шынықтыруды ұйымдастыру және өткізу ерекшеліктері қарастырылады

Summary. Increasing interest in physical education lessons among high school students

Физическая культура играет важную роль в воспитании здорового поколения, формировании у школьников навыков правильного образа жизни, а также в улучшении их физической и психоэмоциональной составляющей. Однако для старшеклассников уроки физкультуры часто становятся рутинной частью образовательного процесса, лишённой ярких впечатлений и реальной мотивации. Важным аспектом работы учителей физической культуры становится поиск путей повышения интереса учащихся к данным занятиям. В этой статье рассмотрим, как можно повысить мотивацию старшеклассников на уроках физической культуры, чтобы сделать их более привлекательными и результативными [1].

Для того чтобы заинтересовать старшеклассников, необходимо учитывать их предпочтения и интересы. Важно, чтобы программа уроков физической культуры была адаптирована к возрастной категории учащихся. В старших классах ученики уже начинают осознавать свои сильные и слабые стороны в различных видах спорта, поэтому целесообразно предложить им выбор. Включение разнообразных видов физической активности, таких как спортивные игры, единоборства, фитнес, йога, танцы, позволяет создать атмосферу выбора и самовыражения.

Использование инновационных технологий на уроках физической культуры может существенно повысить интерес старшеклассников к занятиям.

Внедрение таких технологий помогает сделать уроки более интерактивными, увлекательными и эффективными. Применение геймификации в уроках физической культуры помогает сделать занятия более привлекательными. С помощью игровых приложений и платформ, например, через создание команд, задания и баллы, можно превратить физкультуру в увлекательный процесс. Учителя могут использовать различные спортивные приложения, например, для учета активности, оценки достижений и отслеживания прогресса. Виртуальная реальность может быть использована для создания симуляций, позволяющих учащимся тренировать различные виды спорта или двигательные навыки в интерактивной и безопасной среде. Например, AR может добавить виртуальные элементы, такие как снаряды или препятствия, в реальную спортивную площадку, превращая традиционные упражнения в увлекательные вызовы. Использование умных часов или фитнес-браслетов позволяет учащимся отслеживать свою активность в реальном времени. Они могут измерять пульс, калории, количество шагов и другие показатели, что мотивирует к повышению физической активности. Такой подход также позволяет оценивать индивидуальные достижения каждого ученика. Мобильные приложения, которые предлагают персонализированные тренировки, могут быть использованы для самостоятельных занятий физкультуры. Приложения, такие как Nike Training Club или MyFitnessPal, позволяют ученикам следить за своим прогрессом, получать советы по улучшению результатов, а также взаимодействовать с другими пользователями. Современные тренажеры и спортивные устройства, оснащенные сенсорами и экранами, могут предоставлять обратную связь в реальном времени. Например, тренажеры, которые показывают правильность выполнения упражнений, могут значительно повысить мотивацию учащихся и их уверенность в собственных силах. Видеоуроки и платформы, такие как YouTube или специализированные образовательные сайты, могут быть использованы для демонстрации различных упражнений и техник. Учитель может показать ученикам видеоматериалы, которые иллюстрируют правильное выполнение движений или технику спортивных игр, что улучшает восприятие материала. Создание онлайн-соревнований или челленджей через социальные сети или специализированные платформы может стать отличным стимулом для учащихся. Они могут соревноваться с одноклассниками, сверять свои результаты с другими школами или даже с международными участниками [2]. Использование социальных сетей для обмена опытом и достижениями в области физической культуры помогает создать у школьников чувство принадлежности к сообществу. Учителя могут создать закрытые группы в соцсетях, где ученики могут делиться своими успехами, а также получать полезные советы. Внедрение интерактивных досок и проекторов в спортивные залы помогает делать занятия более визуальными и динамичными. С помощью этих технологий можно показывать графики, схемы упражнений или проводить теоретические занятия, чтобы учащиеся лучше понимали теорию физической культуры. Создание 3D-моделей и симуляторов для обучения спортивным

движениям помогает учащимся лучше понимать и осваивать спортивную технику. Использование симуляторов для тренировок, например, в игровых видах спорта, способствует развитию командных и индивидуальных навыков.

Внедрение инновационных технологий в физическое воспитание помогает повысить вовлеченность учащихся, улучшить их физическое развитие и развить у них интерес к здоровому образу жизни. Ключевым фактором является адаптация технологий в зависимости от интересов и потребностей учеников, что сделает занятия физической культурой более современными и увлекательными [3].

Важным моментом является активное вовлечение учащихся в процесс планирования и проведения занятий. Учителя могут предложить старшеклассникам создать собственные программы тренировок или представить свои идеи для спортивных мероприятий. Это позволяет ученикам не только проявить креативность, но и почувствовать себя ответственными за организацию своего физического развития. Можно проводить турниры и соревнования по различным видам спорта, что создаст дух здоровой конкуренции и заинтересует учащихся. Для повышения интереса к физической культуре важно формировать у учащихся личную мотивацию, связав физическую активность с конкретными достижениями. Программы, включающие элементы соревновательной деятельности, позволяющие отслеживать результаты и достижения учащихся, способствуют повышению интереса. Можно использовать систему личных рекордов, состязания с самими собой, что помогает развивать в школьниках стремление к самоусовершенствованию. Для старшеклассников важно не только участие в уроках физической культуры, но и понимание того, как физическая активность влияет на их здоровье и качество жизни. Регулярные занятия спортом помогают избежать множества заболеваний, улучшают настроение и общее самочувствие. Учителям следует проводить профилактические беседы, разъяснять учащимся, почему важно заниматься физической культурой не только в школе, но и в повседневной жизни [4].

Каждый учащийся - это отдельная личность с уникальными физическими данными и интересами. Для повышения интереса к урокам физической культуры необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого ученика. Важно, чтобы уроки физкультуры не превращались в монотонное занятие для всех без исключения, а были ориентированы на личностное развитие и помощь в преодолении трудностей. Совершенно верно! Учет индивидуальных особенностей учащихся является важным аспектом для повышения интереса к урокам физической культуры. Каждый ученик уникален: у кого-то могут быть высокие физические способности, кто-то предпочитает командные виды спорта, а кто-то ощущает себя неуверенно в спортивных упражнениях. С учетом этих различий можно сделать уроки более эффективными и увлекательными для всех. Для каждого ученика можно разрабатывать персонализированные тренировки, учитывая его уровень физической подготовки, интересы и цели. Например, один ученик может быть

заинтересован в улучшении своей выносливости, а другой – в наращивании мышечной массы или развитии гибкости. Важно предложить им задания, которые будут соответствовать их возможностям, и мотивировать на прогресс. Чтобы ученики могли развиваться в своем темпе, следует предусмотреть разные уровни сложности для упражнений. Например, для новичков можно предложить базовые варианты упражнений, а более опытным ученикам – дополнительные вызовы. Это позволит ученикам чувствовать себя успешными, независимо от их начального уровня подготовки. Важно учитывать также физические ограничения некоторых учеников, например, при наличии хронических заболеваний или травм. В таких случаях можно предложить более щадящие варианты упражнений, а также адаптировать уроки для учеников с особыми потребностями, обеспечив их включенность в общий процесс. Чтобы вовлечь разных учеников, следует разнообразить виды физической активности, предлагая как индивидуальные, так и командные виды спорта. Включение танцев, йоги, боевых искусств, гимнастики, а также инновационных форм активности, таких как кроссфит или функциональные тренировки, поможет заинтересовать более широкую аудиторию. Очень важно учитывать психологические особенности каждого ученика. Некоторые могут испытывать страх или неуверенность при выполнении новых упражнений, в то время как другие могут быть слишком самоуверенными и не осознавать свои пределы. Для этого полезно проводить работы по развитию уверенности и самооценки, а также создавать атмосферу взаимопомощи и поддержки в классе. Оценивание должно быть разнообразным и гибким, чтобы ученики могли ощущать, что их усилия ценятся. Важно оценивать не только физические достижения, но и личное развитие, например, улучшение выносливости, усердие или сотрудничество в группе. Чтобы повысить интерес к физической культуре, полезно предложить ученикам выбор различных спортивных дисциплин [5]. Например, можно предложить несколько видов спорта, таких как футбол, баскетбол, плавание, легкая атлетика, настольный теннис и другие, чтобы каждый мог найти для себя наиболее привлекательный и комфортный вариант. Важно разнообразить уроки физической культуры активностями на свежем воздухе: спортивные игры, походы, квесты, спортивные мероприятия на природе. Это дает ученикам возможность развивать физическую активность в разных условиях и находить новые увлекательные формы занятий. Давая ученикам возможность участвовать в планировании уроков или предложить варианты активности, можно повысить их заинтересованность и ответственность. Это помогает им почувствовать себя более вовлеченными в процесс. Для повышения интереса к урокам физической культуры необходимо учитывать разнообразие индивидуальных особенностей учащихся. Четкое понимание этих различий позволяет строить уроки так, чтобы они были увлекательными и мотивирующими для всех учеников, независимо от их физических способностей или интересов. Важно создать инклюзивную и поддерживающую атмосферу, где каждый будет чувствовать себя комфортно и достигать прогресса в своей физической активности. Гибкость и разнообразие

подходов к организации занятий помогают создать комфортные условия для учеников с разным уровнем физической подготовки. Многие старшеклассники воспринимают физическую культуру как предмет, не имеющий отношения к их будущей профессии или карьерному росту. Задача педагогов — развенчать этот миф. Для этого можно проводить встречи с успешными спортсменами, приглашать тренеров и представителей спортивных организаций, а также рассказывать о карьерных возможностях в области спорта и фитнеса. Таким образом, физическая культура будет восприниматься не только как полезное занятие, но и как часть полноценного образования, способствующего развитию личности [6]. Пример успешных спортсменов и людей, которые добились успеха в области физической активности, может служить мощным источником вдохновения для учащихся. Важно рассказывать о реальных историях, где спорт и активный образ жизни стали основой для успеха в разных областях жизни, а также подчеркнуть значение регулярных тренировок для формирования дисциплины, целеустремленности и уверенности в себе.

Повышение интереса старшеклассников к урокам физической культуры требует комплексного подхода, включающего как учет интересов учащихся, так и использование современных технологий, индивидуальных подходов и мотивационных методов. Важно, чтобы уроки физической культуры не только улучшали физическое состояние школьников, но и формировали в них здоровое отношение к жизни, умение ставить и достигать цели. Правильно организованный процесс обучения позволит сделать физическую культуру важной и привлекательной частью школьного образования, что в свою очередь отразится на общем уровне здоровья подрастающего поколения.

Список использованной литературы

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. - М.Прогресс, 2016. – 267 с.
2. Бальсевич В.К. Концепция альтернативных форм организации физического воспитания детей и молодежи // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2006. – № 3. – С. 20–24.
3. Драндров, Г.Л. Педагогические условия эффективности формирования у школьников интереса к физической культуре и спорту / Г.Л. Драндров, Н.Н. Кисапов // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. – 2020. – № 2. – С. 117-122.
4. Мудрик А.В. Современный старшеклассник: проблемы самоопределения. - М.: «Знание», 2022. - С. 86. - 174 с.
5. Патрахина Т.Н., Романчук К.П. Сущность и содержание понятия «мотивация» в системе управления // Молодой ученый. - 2015. - №7. - С. 461-464.
6. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. - М.: Высшая школа, 2017.

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: СМЕШАННЫЕ ФОРМАТЫ ОБУЧЕНИЯ

Дмитриев С., Новиков А.В., Бельц В.

ФГБОУ ВО Томский государственный педагогический университет (ТГПУ)
ФГБОУ ВО Томский архитектурно-строительный университет (ТГАСУ), г. Томск, Россия

Түйін. Міне, қазақ тіліне аударылған нұсқасы: Мақалада дәстүрлі және онлайн формаларды біріктіретін перспективалы білім беру технологиясы ретінде аралас оқытудың ерекшеліктері қарастырылады. Аралас оқытудың артықшылықтары, мысалы, жекелендіру, студенттердің дербестігін дамыту және білім беру процесінің тиімділігін арттыру талқыланады. Жоғары оқу орнында аралас оқыту моделін жүзеге асыру тәжірибесі сипатталған, ол студенттердің жеке және кәсіби маңызды қасиеттерін дамыту үшін оның әлеуетін көрсетеді.

Summary. The article examines the features of blended learning as a promising educational technology that combines traditional and online formats. The advantages of blended learning, such as personalization, the development of student autonomy, and increasing the effectiveness of the educational process, are analyzed. The experience of implementing a blended learning model in a university is described, demonstrating its potential for the development of students' personal and professionally significant qualities.

Смешанное обучение, известное также под английским термином "blended learning", представляет собой одну из наиболее актуальных образовательных технологий в эпоху цифровизации. Этот подход акцентирует внимание на активной роли учащегося в процессе получения знаний и навыков, что делает его особенно привлекательным в современном образовательном контексте. Хотя основные принципы смешанного обучения начали формироваться ещё в 60-х годах XX века, когда это направление активно развивалось в корпоративном и высшем образовании, сам термин впервые был введён в 1999 году. Именно тогда американский Интерактивный Учебный Центр начал разработку программного обеспечения для онлайн-обучения, что стало важным шагом в эволюции образовательных методик.

Смешанное обучение не имеет конкретного авторства; оно возникло как результат множества попыток модернизировать традиционные методы преподавания. В книге К.Дж. Бонка и Ч.Р. Грэхема "The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs" смешанное обучение определяется как форма, которая объединяет традиционное обучение с технологиями, основанными на компьютерных системах. Исследователи, такие как Бр. Томлинсон и Кл. Виттейкер, подчеркивают, что смешанное обучение представляет собой эволюцию традиционных методов в условиях современных педагогических систем, что делает его особенно актуальным в свете стремительных изменений в образовательной среде.

Классификация форм смешанного обучения, предложенная Томлинсоном и Виттейкером, включает несколько категорий: от минимального использования онлайн-ресурсов до полной дистанционной формы обучения, в которой более 80% учебного времени проходит в онлайн-формате. Институт

Клейтона Кристенсена определяет смешанное обучение как подход, который сочетает личное взаимодействие с онлайн-обучением, предоставляя студентам возможность контролировать время, место и темп своего обучения. Это создает более гибкие условия для усвоения материала и позволяет адаптировать процесс обучения к индивидуальным потребностям каждого учащегося.

Канадские исследователи Д.Р. Гаррисон и Н. Д. Вохан рассматривают смешанное обучение как значительное изменение традиционной образовательной структуры, которое направлено на повышение вовлеченности студентов и доступности образовательных ресурсов. Они акцентируют внимание на важности интеграции онлайн-обучения и традиционного преподавания для улучшения учебного процесса, что в свою очередь способствует созданию более динамичной и интерактивной образовательной среды.

В российской литературе смешанное обучение также рассматривается как процесс, в котором интегрируются аудиторная и внеаудиторная учебная деятельность с использованием современных технологий. Например, Поползина и Петрук определяют его как целенаправленный процесс, который включает в себя элементы самоконтроля и взаимодействия с разнообразными образовательными ресурсами. Это позволяет учащимся не только углублять свои знания, но и развивать навыки самоорганизации и ответственности.

Одним из ключевых аспектов смешанного обучения является возможность учащихся самостоятельно управлять своим образовательным процессом. Это дает студентам свободу выбора в том, как и когда они хотят учиться, что способствует формированию более ответственного и осознанного подхода к обучению. Такой уровень автономии в обучении помогает развивать критическое мышление и навыки самообучения, которые будут полезны в будущем. Цифровизация образования в России, в рамках проекта "Современная цифровая образовательная среда", направлена на создание качественного образовательного пространства, где смешанное обучение становится важным инструментом. Этот подход оптимизирует образовательный процесс, учитывая индивидуальные потребности и интересы учащихся, что, безусловно, повышает их мотивацию и эффективность учебного процесса. В результате, студенты становятся более активными участниками своего обучения, что способствует лучшему усвоению материала и развитию необходимых компетенций.

Таким образом, опыт внедрения смешанного обучения показывает, что синергия традиционных и электронных компонентов создает уникальную образовательную среду, способствующую развитию творческого потенциала студентов и их профессиональных навыков. Смешанное обучение не только расширяет горизонты образовательного процесса, но и формирует новые подходы к обучению, которые отвечают требованиям современного общества и готовят учащихся к вызовам будущего.

Список использованной литературы

1. Аймалетдинов Т. А. Цифровая грамотность российских педагогов: готовность к использованию цифровых технологий в учебном процессе [Электронный ресурс] / Т. А.

Аймалетдинов, Л. Р. Баймуратова, О. А. Зайцева. – М. : Издательство НАФИ, 2019. URL: <https://nafi.ru/projects/sotsialnoe-razvitiye/tsifrovaya-gramotnost-rossiyskikhpedagogov/> (дата обращения: 11.10.2019).

2. Аксехин А. А. Информационные технологии в образовании и науке / А. А. Аксехин, А. А. Вицен, Ж. В. Мекшенева // Современные наукоемкие технологии. – 2009. – №11.

3. Алексанков А. М. Четвертая промышленная революция и модернизация образования: международный опыт / А. М. Алексанков // Стратегические приоритеты. – 2017. – № 1.

4. Андреева Н. В. Шаг школы в смешанное обучение / Н. В. Андреева, Л. В. Рождественская, Б. Б. Ярмахов. – М. : Буки Веди, 2016. – 280 с.

5. Вартанова Е. Л. Индустрия российских медиа: цифровое будущее: академическая монография / Е. Л. Вартанова, А. В. Вырковский, М. И. Максеенко. – М. : МедиаМир, 2017. – 160 с.

6. Глобальная цифровизация [Электронный ресурс]: Люди роста. URL: https://ludirosta.ru/post/globalnaya-tsifrovizatsiya_2225 (дата обращения: 24.02.2020).

7. Голиков С. В. Использование системы автоматизированного проектирования Компас-3D в профессиональной деятельности учителя технологии [Электронный ресурс]. URL: <https://infourok.ru/ispolzovanie-saprkompassd-v-professionalnoy-deyatelnosti-uchitelya-tehnologii-2865573.html> (дата обращения: 25.03.2020).

УДК 796.011.1:371.3

ПРЕПОДАВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ

Дмитриев С., Павлов В., Бельц В.

ФГБОУ ВО Томский государственный педагогический университет (ТГПУ),

ФГБОУ ВО Томский архитектурно-строительный университет (ТГАСУ)

г. Томск, Россия

Түйін. Бул мақалда аралас оқыту әдістерін қолдана отырып, педагогикалық ынiversитетте дене шынықтыру пәні бойынша білім беру процесін ұйымдастыру тәжірибесі келтірілген. "Ұстел тенісі" електівті кырсынғы мазмұны және оны дәстүрлі және онлайн форматта жүзеге асыру тетіктері қарастырылды. Оқы процесін ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдері және осы модельді енгізу әдістері сипатталған. Нәтижелер аралас оқыту жоғары оқы орнындағы білім беру процесінің сапасын жақсартуға және оның тиімділігін арттыруға ықпал ететінін көрсетеді.

Summary. This article presents the experience of organizing the educational process in the discipline of physical culture in a pedagogical university using mixed learning methods. The content of the elective course "Table Tennis" and the mechanisms of its implementation in both traditional and online formats are considered. Methodological approaches to the organization of the educational process and ways of implementing this model are described. The results show that blended learning contributes to improving the quality of the educational process in higher education institutions and increasing its effectiveness.

Информатизация образования представляет собой ключевой фактор в формировании современного общества и экономики. Использование информационных технологий в образовательной сфере помогает готовить студентов к профессиональной деятельности в условиях быстро меняющегося рынка, где востребованы специалисты, способные адаптироваться к новым

вызовам. Эта тенденция наблюдается во многих странах, что подчеркивает важность исследования. Процесс информатизации образования является неизбежным и комплексным явлением. Важно соблюдать баланс между преимуществами и недостатками, чтобы избежать негативных последствий, влияющих на эффективность учебного процесса. Внедрение новых методов и подходов должно сопровождаться критическим анализом и адаптацией к специфическим условиям обучения [1].

Исследование основ смешанного обучения активно поддерживается работами зарубежных ученых, таких как Пурнима Валиатан, Дарлин Пейнтер, Дональд Кларк и других. Их вклад в эту область служит важным ориентиром для разработки эффективных моделей смешанного обучения. Вопросы смешанного обучения также освещаются в трудах российских исследователей, таких как М. С. Мохов, М. С. Орлова и В. А. Фандей [2].

Смешанное обучение включает в себя взаимодействие, при котором используются как онлайн-инструменты, так и живое общение между студентами и преподавателями. Этот подход вовлекает каждого ученика в учебный процесс, индивидуализирует обучение и делает его более увлекательным [3,4].

Программы преподавания физической культуры (настольный теннис) проводилось в Томском государственном педагогическом университете (ТГПУ) с использованием смешанного обучения и охватывало 156 обучающихся. Методы исследования включали анализ научной литературы и педагогическое наблюдение. Смешанное обучение представляет собой модель образовательного процесса, в которой сочетаются элементы традиционного очного и дистанционного обучения. Эта модель позволяет студентам одновременно посещать занятия и выполнять часть учебных заданий дистанционно, используя электронные образовательные ресурсы. В отличие от полностью дистанционного обучения, смешанный формат сохраняет преимущества личного общения с преподавателями и одноклассниками, дополняя их возможностью самостоятельной работы и гибкости в управлении временем и местом учебы.

Многие исследователи подчеркивают, что такая модель обучения не только развивает студентов как активных участников процесса самообразования, но и формирует у них готовность применять эти подходы в своей профессиональной деятельности. Это создает уникальные возможности для формирования необходимых умений и навыков для успешной работы в образовательной среде вуза. Однако внедрение смешанного обучения в курсы, где ключевым компонентом являются «Способы обучения смешанного обучения», представляет собой определенные трудности. К числу таких дисциплин относится и физическая культура. Главная задача преподавателя заключается в создании условий для практического освоения студентами необходимых компетенций, что требует проектирования специального содержания образования.

Нами разработана программа организации образовательного процесса по модулю физической культуры.

Таблица 1 - Элемент образования по курсу физической культуры средствами смешанного обучения

Тема	Формы организации образовательного процесса средствами смешанного обучения
1. Техника безопасности (ТБ) на занятиях настольным теннисом	Техника безопасности при занятиях настольным теннисом. Заполнение журнала техники безопасности
2. История игры настольного тенниса. Правила игры в настольный теннис.	Практические занятия: Введение в историю настольного тенниса. Обзор оборудования (ракетки, мячи, столы). Основные правила игры. Онлайн-видеолекции по основам техники ударов. Онлайн -обсуждение: «Почему важна техника?»
3. Основные удары в настольном теннисе форхенд и бэкхенд.	Практика основных ударов: форхенд и бэкхенд. Упражнения на координацию и реакцию. Онлайн-видеолекции по технике ударов. Онлайн-тестирование на знание техники ударов
4. Техничко-тактические действия при игре в настольный теннис	Тактика игры: позиционирование и выбор удара. Практика в парах: игровые ситуации. Онлайн-вебинар с преподавателем на тему тактики. Онлайн-обсуждение игровых ситуаций.
5. Развитие физических качеств средствами настольного тенниса. Игра в парах	Упражнения на развитие выносливости и силы. Игровые тренировки. Онлайн-видеолекции по физической подготовке для настольного тенниса. Онлайн-задания на самостоятельную работу (физические упражнения при занятиях настольным теннисом).
6. Соревнования по настольному теннису.	Участие в вузовских соревнованиях по настольному теннису. Анализ игр с преподавателем Просмотр видеозаписей игр студентов. Онлайн-обсуждение и анализ типичных ошибок.
7. Учебно-тренировочные игры.	Учебно-тренировочная игра в настольный теннис Повторение накопленных знаний и умений

При организации и проведении элективного курса по физической культуре и спорту (настольный теннис) в вузе особое внимание уделялось внедрению информационно-коммуникационных технологий и дистанционного обучения. Это позволило не только эффективно сочетать физическую активность с умственной работой, но и способствовало развитию интеллектуальных и творческих способностей студентов, а также расширению их кругозора. Программа представляет комплексный образовательный план, направленный на обучение настольному теннису с использованием смешанного обучения, что является её ключевой особенностью. Смешанное обучение сочетает в себе традиционные методы преподавания и современные технологии, что позволяет создать более гибкую и эффективную образовательную среду.

Во-первых, каждая из семи тем охватывает важные аспекты настольного тенниса, начиная с основ безопасности и заканчивая практическими играми.

Это обеспечивает системный подход к обучению, позволяя студентам последовательно осваивать необходимые знания и навыки. Например, тема «Техника безопасности» формирует у студентов ответственное отношение к занятиям, что является основой для успешного обучения в любой физической дисциплине.

Программа включает разнообразные формы организации образовательного процесса. Практические занятия, такие как тренировка основных ударов и игровые ситуации, дополняются онлайн-видеолекциями и обсуждениями, что позволяет студентам изучать материал в удобном для них темпе и в различных форматах. Это разнообразие форматов способствует лучшему усвоению информации и активному вовлечению студентов в процесс. Онлайн-обсуждения и вебинары с преподавателями предоставляют возможность задать вопросы и получить обратную связь, что усиливает взаимодействие между студентами и преподавателями.

Акцент на физическую подготовку и развитие физических качеств через настольный теннис является важным аспектом программы. Упражнения на выносливость и силу, а также игровые тренировки помогают студентам не только улучшить свои физические показатели, но и развивают навыки командной работы и сотрудничества. Онлайн-задания на самостоятельную работу также способствуют формированию навыков саморегуляции и ответственности за собственное обучение.

Включение соревнований и анализа игр с преподавателем позволяет студентам применять теоретические знания на практике, а также выявлять и исправлять ошибки в своей игре. Это создает условия для постоянного самосовершенствования и развития критического мышления.

Наконец, учебно-тренировочные игры предоставляют возможность закрепить и повторить полученные знания, что является важным этапом в процессе обучения. Это помогает студентам уверенно применять свои навыки в реальных игровых ситуациях.

Таким образом, особенность данной программы заключается в интеграции различных методов и форм обучения, что делает процесс обучения настольному теннису более доступным, эффективным и интересным для студентов. Смешанное обучение способствует развитию самостоятельности, ответственности и критического мышления, что является важными навыками в современном образовательном процессе.

Список использованной литературы

1. Богданов В. М. Методы и технологии электронного дистанционного обучения в вузовском курсе физической культуры / В. М. Богданов, В. С. Пономарев, А. В. Соловов // Теория и практика физической культуры. 2024. № 2. С. 51–56.
2. Вишневская Л. П. Самообразование как психолого-педагогическая проблема // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. 2023. № 16. С. 156–158.
3. Гришанова О. С. Организация смешанного обучения в преподавании педагогических дисциплин / О. С. Гришанова, Н. А. Пушкарёва // Вестник Саратовского областного института развития образования. 2024. № 1 (25). С. 154–158.

4. Петров П. К. Информационная компетентность как основа для формирования профессионализма будущих специалистов по физической культуре и спорту // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 2023. № 2. С. 51–55.

УДК 372.016.796

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Иксанова Н.Ф., Гаджиев И.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін. Бұл мақалада бейімделетін дене шынықтыруды ұйымдастыру және өткізу ерекшеліктері қарастырылады

Summary. This article discusses the specifics of the organization and implementation of adaptive physical culture.

Адаптивная физическая культура (АФК) представляет собой систему мероприятий, направленных на физическое воспитание и оздоровление людей с различными ограничениями здоровья. Цель АФК - улучшение физического, психоэмоционального состояния и социальной интеграции этих людей. В статье рассматриваются ключевые особенности организации и проведения занятий АФК, а также методы и подходы, применяемые для различных категорий людей с инвалидностью. Особенности организации и проведения адаптивной физической культуры в школе - это важная тема, охватывающая различные аспекты адаптации школьников с особыми потребностями к физической культуре и спортивным занятиям. В рамках этой статьи могут быть рассмотрены как общие принципы АФК в образовательных учреждениях, так и конкретные методические подходы, требования к преподавателям, а также роль родителей и социальной среды. Адаптивная физическая культура в школьном обучении предназначена для учащихся с ограниченными возможностями здоровья, чтобы обеспечить их интеграцию в общеобразовательный процесс, улучшить физическое здоровье и развить социальные навыки. Включение таких детей в систему образования через адаптивные программы физической культуры помогает не только в физической реабилитации, но и в социальной адаптации, улучшении психологического состояния и повышении уровня самоуважения [1].

Цели и задачи адаптивной физической культуры в школе

- создание условий для физического развития, программа адаптивной физической культуры направлена на улучшение физических качеств, таких как сила, выносливость, координация, гибкость и общая физическая подготовленность;
- социальная адаптация, АФК помогает школьникам с особыми образовательными потребностями интегрироваться в коллектив, работать в команде и развивать навыки коммуникации

- психоэмоциональное развитие, уроки физической культуры способствуют улучшению психоэмоционального состояния, повышению уверенности в себе и снятию стресса;

- профилактика заболеваний и поддержание здоровья: адаптивные занятия играют ключевую роль в укреплении здоровья учащихся с инвалидностью, предотвращая развитие вторичных заболеваний. К основным особенностям организации АФК в школе относится индивидуальные программы и подходы.

Важнейшей особенностью является необходимость разработки индивидуальных программ с учётом типа заболевания или особенности здоровья каждого ученика. Например, учащиеся с нарушениями опорно-двигательного аппарата, слуха или зрения требуют разных подходов к занятиям. В школьной практике важно разделить детей с ограниченными возможностями на группы по их особенностям: двигательные нарушения, заболевания дыхательной системы, заболевания сердечно-сосудистой системы, а также детей с интеллектуальными нарушениями. Это помогает обеспечить индивидуальный подход в организации уроков и тренировок [2].

Важным аспектом является подготовка учителей физической культуры, которые должны иметь специальные знания и навыки работы с детьми с ОВЗ. Педагоги должны быть знакомы с методиками адаптированной физической культуры, а также с основами медицинской и психологической помощи. Для организации эффективных занятий используются тренажёры, спортивные принадлежности и средства, адаптированные под особенности учащихся. Например, специальные маты для детей с нарушениями координации, устройства для детей с нарушением слуха или зрения, а также тренажёры, которые могут быть использованы людьми с ограниченными возможностями.

Рисунок 1. Функции адаптивного физического воспитания

К основным принципам адаптивной физической культуры можно отнести индивидуальный подход, целесообразность, безопасность, инклюзивность. Занятия АФК должны быть адаптированы под возможности каждого человека. Программа подбирается с учётом состояния здоровья, физических способностей и психологических особенностей. Важнейшим аспектом является обеспечение безопасности на занятиях [3]. Каждое упражнение или физическая активность должна быть проверена на возможные риски для здоровья участников. В последние десятилетия акцент сделан на инклюзивную физическую культуру, когда занятия проводят совместно здоровые люди и те, кто имеет ограничения в здоровье.

Методы и функции организации АФК

Групповые занятия проводятся для людей с одинаковыми возможностями и ограничениями, что позволяет создать оптимальную атмосферу для занятий и общение. Для людей с серьёзными ограничениями здоровья или с особыми потребностями часто применяются индивидуальные программы, где внимание уделяется каждой детали физической активности. В процессе организации АФК всё чаще используются специальные устройства и тренажёры, такие как электростимуляторы, адаптированные спортивные снаряды, которые помогают людям с ограниченными возможностями двигаться [4]. В АФК можно выделить четыре группы функций (Рисунок 1).

- реабилитационная функция включает в себя коррекционную, компенсаторную и профилактическую деятельность;
- педагогическая функция включает в себя образовательную, воспитательную и профессионально-подготовительную деятельность;
- функция физического воспитания и спорта включает в себя развивающую, соревновательную и творческую деятельность;
- социальная функция включает в себя гуманистическую, социализирующую и коммуникативную деятельность

Физическая культура помогает не только улучшать физическое состояние, но и положительно влияет на психоэмоциональное состояние участников, их мотивацию и желание участвовать в социальной жизни. Раннее и регулярное включение в занятия АФК способствует улучшению реабилитации после травм и операций, а также снижению стресса и депрессии. Проблемы возникающие при организации адаптивной физической культуре заключаются в том, что некоторых регионах наблюдается нехватка тренеров и специалистов, обученных работе с людьми с инвалидностью. Для организации качественных занятий АФК необходимы специализированные спортивные залы, тренажёры и приспособления. Люди с ограниченными возможностями часто сталкиваются с предвзятым отношением общества и нехваткой социальной поддержки, что влияет на их желание участвовать в занятиях [5].

Адаптивная физическая культура является важным инструментом реабилитации и социальной интеграции людей с ограниченными возможностями. Ключевыми факторами успешной организации занятий являются индивидуальный подход, безопасность, квалификация специалистов и

доступность материально-технической базы. Развитие АФК имеет большое значение для улучшения качества жизни таких людей, а также для формирования более инклюзивного и толерантного общества.

Список использованной литературы

1. Адаптивное физическое воспитание. Авторская программа для детей с тяжелой зрительной патологией: Учебно-методическое пособие. / Сост. Л. Н. Ростомашвили. - СПб., 2017г.
2. Евсеев С.П., Шапкова Л.В. Адаптивная физическая культура: Учебное пособие. - М.: Советский спорт, 2000г.
3. Шапкова Л.В. Средства адаптивной физической культуры: Методические рекомендации по физкультурно-оздоровительным и развивающим занятиям детей с отклонениями в интеллектуальном развитии / Под ред. С.П. Евсеева. - М.: Советский спорт, 2011г.
4. Азбука здоровья: Программа специальной (коррекционной) школы по лечебной физической культуре для детей с нарушением интеллекта 1—4 классов. / Сост. Г.И. Гербова. - СПб.: Образование, 2015.
5. Бабенкова Р.Д. Как обучать действиям с мячом детей 1 класса вспомогательной школы // Дефектология, 2019, № 2.

ОӘЖ 796.81

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА КҮРЕС ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҮЙРЕТУДІҢ НЕГІЗІ

Мекенбаев С.К.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются основные методы и подходы к обучению учеников борьбе на уроках физической культуры. Борьба - это важный вид спорта, направленный на развитие физических способностей, выносливости, силы и гибкости у учеников. В статье обсуждаются роль учителя физической культуры в обучении борьбе, пошаговая методика обучения технике борьбы, а также важность соблюдения мер безопасности и психологической подготовки учащихся.

Summary. The article discusses the main methods and approaches to teaching students wrestling in physical education classes. Wrestling is an important sport aimed at developing students' physical abilities, endurance, strength, and flexibility. The article covers the role of the physical education teacher in teaching wrestling, step-by-step methodology for teaching wrestling techniques, as well as the importance of safety measures and psychological preparation of students.

Күрес - дене шынықтыру сабағында оқушыларды физикалық қабілеттері мен икемділігін арттыруға, күш-жігерін дамытуға бағытталған тиімді спорт түрлерінің бірі. Оқушыларға күрес жаттығуларын үйрету барысында белгілі бір әдістер мен тәсілдерді қолдану қажет, олар оқу процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Күрес жаттығуларын үйретудің негізгі принциптері мен тәсілдері:

1. Физикалық дайындықты арттыру Күрес сабағында дененің күшін, төзімділігін және икемділігін арттыру маңызды. Сондықтан дене шынықтыру сабағында арнайы жаттығулар мен дене жаттығуларының жиынтығы болуы

керек. Мұнда негізгі дене мүшелерін, әсіресе аяқтарды, қолды, белді және арқа бұлшықеттерін дамытуға назар аударылады [1].

2. Қозғалыс дағдыларын дамыту Күрестің әртүрлі түрлерінде оқушылардың дұрыс дене ұстанымын, тепе-теңдікті сақтауды, жылдамдық пен күшті үйлестіруді үйренуі қажет. Жаттығулардың бастапқы кезеңдерінде негізгі қозғалыс дағдыларын (жүгіру, секіру, бұрылыстар, қашу) меңгерту керек.

3. Техника мен тактиканы үйрету Күрес кезінде әртүрлі техника мен әдістерді меңгеру аса маңызды: қолмен ұстап алу, жылжыту, төбелесу әдістері және қарсыластың күшін өз пайдасына бұру. Жаттығу кезінде оқу әдістемесі бойынша қадамдық үйрету принципі қолданылады. Әрбір күрес әдісінің дұрыс орындалуын бақылап, тиімділігіне негізделген түсініктеме берілуі керек.

4. Қауіпсіздік және жарақаттанудан қорғау Күрес жаттығулары қауіпсіз орындарда, дұрыс техниканы қолдану арқылы жүзеге асырылуы қажет. Оқушылардың жарақат алуын болдырмау үшін жаттығуларға қажетті құрал-жабдықтар мен қорғаныс жабдықтарын пайдалану маңызды. Оқушыларға жарақат алудан қорғау, күрестің қауіпсіз тәсілдерін түсіндіру, жаппай күрес кезінде дұрыс дене ұстанымын сақтау қажеттілігі туралы білім беру қажет.

5. Мотивация және психологиялық дайындық Күрес жаттығулары барысында оқушыларға жеңістер мен жеңілістерден сабақ алу, қиындықтарды жеңе білу, серіктестермен ынтымақтастықта болу дағдылары үйретіледі. Сонымен қатар, оларды табандылық, өз-өзіне сенімділік және психологиялық төзімділікке үйрету маңызды [2].

6. Жеке және топтық жаттығулар Жеке жаттығулар оқушының өз қабілеттерін шыңдауға, ал топтық жаттығулар серіктестермен жұмыс жасауға, командалық рухты дамытуға мүмкіндік береді. Жаттығуларды түрлі деңгейде және қарқынмен өткізу қажет, сондай-ақ оқушылардың жастық ерекшеліктерін ескеру маңызды.

7. Жаттығу және сайыстар Қарсыластың күшін сезіну үшін оқу процесінде түрлі деңгейдегі жаттығулар мен спорттық сайыстар ұйымдастырылады. Бұл оқушылардың алған білімдерін практикалық тұрғыда қолдануына мүмкіндік береді. Күрес жаттығуларын үйрету арқылы оқушылардың физикалық мүмкіндіктері жақсарып, жалпы денсаулықтары нығаяды. Сонымен қатар, күрес психологиялық тұрғыда өзін-өзі бақылауды, табандылық пен тәртіпті дамытуға ықпал етеді.

Дене шынықтыру сабағында күрес жаттығуларын тиімді үйрету үшін педагог мұғалімнің білімділігі, оқушыларға дұрыс бағыт беруі және оқыту әдістемесін жүйелі түрде ұйымдастыруы қажет.

Дене жаттығуларының қатысушыларға әсері бірнеше сыртқы және ішкі факторларға тәуелді:

Қатысушылардың жеке ерекшеліктері: жас, жыныс, денсаулық жағдайы, физикалық даму деңгейі, психологиялық, моральдық, физикалық және эмоционалдық дайындық деңгейі, жұмыс және демалыс режимі. Жеке ерекшеліктерге байланысты бірдей жаттығулар (жүгіру, секіру, лақтыру және т.б.) әртүрлі әсер етуі мүмкін.

Дене жаттығуларының сипаты: олардың күрделілігі, жаңалығы, эмоциялық әсері, бағыты, техникасы, жүктеме деңгейі және т.б. Мысалы, еріксіз, абайсыз орындалған жаттығулар мен белсенді, саналы орындаған жаттығулардың әсері әртүрлі болады [3].

Сыртқы жағдайлар: метеорологиялық, жер бедері, спорттық жабдықтардың сапасы, киім, жаттығу орындарының гигиеналық жағдайы және тағы басқа. Әр түрлі жағдайларда бірдей жаттығуларды орындағанда денеге әсер де әрқилы болады. Мысалы, стадион жолында, құмда, қарда немесе суда белгілі бір қашықтыққа жүгіру әр түрлі нәтиже беруі мүмкін.

Қазіргі таңда 300-ден астам жаттығулардың классификациясы белгілі. Бұл әр жаттығудың бірнеше қасиеттері бар екенін және әртүрлі жіктеулерде ұсынылуы мүмкін екенін көрсетеді [4].

Тарихи тұрғыдан жаттығуларды табиғи және аналитикалық деп бөлуге болады.

Табиғи жаттығулар: еңбек, жауынгерлік және тұрмыстық әрекеттерден туындаған жаттығулар, мысалы: жүру, жүгіру, өрмелеу, жорғалау, секіру, лақтыру, салмақ көтеру, жүзу және т.б. Ал дене шынықтыру теориясы мен практикасы дамыған сайын арнайы дайындалған жаттығулар пайда болды, олар аналитикалық жаттығулар деп аталады. Бұл жаттығулар қозғалыс негіздерін үйретуге, негізгі физикалық қасиеттерді дамытуға, арнайы педагогикалық және емдік мақсаттарды жүзеге асыруға арналған. Бұл топқа көптеген гимнастикалық снарядтармен және басқа құралдармен жаттығулар кіреді. Мұндай жаттығулардың басты ерекшелігі - олар практикалық тұрмыста жиі кездесетін қозғалыстар мен әрекеттерден айтарлықтай ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Матиевская СМ. Крутько Г.А. Совершенствование учебной программы вуза по дисциплине «физическая культура» (на примере волейбола) Международный журнал экспериментального образования. – 2012. – № 4 (часть 2) – С. 156-159
2. Орлова В.В., Халалеева О.Е. Студенческий спорт как фактор подготовки спортсменов высших достижений // СИСП. 2015. №3 (47).
3. Бапин, В. А. (2012). Спортивные единоборства: теория и методика. Москва: Физкультура и спорт.
4. Шахов, В. М. (2015). Методика преподавания борьбы в школе. Санкт-Петербург: Лань.

ОӘЖ 378:001

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ПАЙДАСЫ: ИММУНИТЕТТІ КҮШЕЙТУ ЖӘНЕ ЭНЕРГИЯ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ

Орынбаев Е.С.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В этой статье рассказывается о пользе физических упражнений для здоровья, в частности, об укреплении иммунитета и повышении уровня энергии

Summary. This article discusses the benefits of physical exercise for health, particularly in strengthening the immune system and increasing energy levels.

Дене шынықтыру - денсаулықты сақтау мен жақсартудың маңызды құралы. Физикалық белсенділік тек ағзаны сау ұстаумен ғана шектелмей, адамның жалпы әл-ауқатын арттырады. Оның ішінде екі маңызды аспектіні ерекше атап өтуге болады: иммунитетті күшейту және энергия деңгейін арттыру. Бұл екі фактор да қазіргі заманғы өмір салтында адамның физикалық және психологиялық денсаулығына айтарлықтай әсер етеді.

Иммунитет - ағзаның ауру тудыратын микроорганизмдерге қарсы күресу қабілеті. Дене шынықтыру мен физикалық белсенділік иммундық жүйенің жұмысын жақсартуға елеулі әсер етеді. Жаттығулар кезінде ағзада жүрек соғу жиілігі мен қан айналымы жақсарады, бұл өз кезегінде жасушаларға оттегі мен қоректік заттардың жеткізілуін арттырады. Мұның нәтижесінде иммундық жасушалар белсенді жұмыс істей бастайды, ағза ауруларға қарсы тиімді күреседі.

Зерттеулер көрсеткендей, орташа деңгейдегі физикалық белсенділік иммунитетті нығайтады, ал ұзақ уақыт бойы физикалық тұрғыдан белсенді болмау немесе артық жаттығулар жасау керісінше иммундық жүйенің әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан дене шынықтыруды дұрыс мөлшерде және үнемі жасау өте маңызды. Жеңіл аэробты жаттығулар, мысалы, жүгіру, жүзу немесе велосипед тебу, иммунитетті күшейтуге өте тиімді.

Физикалық белсенділік энергия деңгейін арттыру үшін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Әдетте, дене шынықтырудың шаршауды төмендету және көңіл-күйді жақсарту қасиеттері көп адамдарға таңқаларлық болып көрінуі мүмкін. Алайда, бұл жай ғана миф емес. Дене жаттығулары кезінде ағза серотонин, дофамин және эндорфиндер сияқты «қуаныш гормондарын» шығарады. Бұл заттар адамның көңіл-күйін көтеріп, стрессті жеңілдетеді, сонымен қатар энергия деңгейін арттырады [1].

Қозғалыс кезінде жүрек қан тамырларын жақсартады, бұл оттегінің көбірек жетуіне және ағза жасушаларының белсенді жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Соның арқасында адам өзін сергек және қуатты сезінеді. Белсенді жаттығулар метаболизмді жеделдетеді, бұл да ағзаның энергияны тиімді пайдалануға және майды жағуға көмектеседі.

Сондай-ақ, тұрақты дене шынықтыру ұйқының сапасын жақсартады, бұл адамның келесі күнге дайындығын арттырады. Жақсы ұйқы - энергияның табиғи көздерінің бірі, сондықтан физикалық белсенділікті ұйықтау режимімен үйлестіріп отыру денсаулықты жақсартуға үлкен көмек көрсетеді.

Қазіргі таңда дене шынықтыру тек сымбатты болудың құралы ғана емес, сонымен қатар денсаулықты нығайтудың маңызды тәсілі ретінде қарастырылады. Физикалық белсенділіктің денсаулыққа тигізетін көптеген пайдасы бар, оның ішінде ең маңыздысы - иммунитетті күшейту және энергия деңгейін арттыру. Бұл екі фактор адамның физикалық және психологиялық денсаулығына оң әсер етеді, сондықтан оларды ескеріп отыру өте маңызды.

Ағзаның иммундық жүйесі ауруларға қарсы күресте маңызды рөл атқарады. Дене шынықтыру мен физикалық белсенділік иммунитетті нығайтуға көмектеседі. Жаттығулар кезінде ағзадағы қан айналымы жақсарып, жасушаларға қажетті қоректік заттар мен оттегі жеткізіледі. Бұл өз кезегінде иммундық жүйенің жұмысын күшейтеді, ал ағза түрлі инфекциялар мен вирустарға қарсы күресуге қабілетті болады [2].

Физикалық белсенділік стрессті төмендетуге де көмектеседі. Стресс кезінде ағзада кортизол гормонының деңгейі көтеріледі, бұл иммундық жүйенің әлсіреуіне себеп болады. Дегенмен, дене шынықтыру стрессті азайтуға, көңіл-күйді жақсартуға және кортизол деңгейін төмендетуге ықпал етеді, бұл иммундық жүйенің күшті болуына септігін тигізеді.

Орташа деңгейде жасалатын жаттығулар, мысалы, йога, жүзу немесе жаяу жүру, иммунитетті жақсартуға өте пайдалы. Ал ауыр жүктемелер немесе тым көп жаттығулар иммундық жүйенің әлсіреуіне әкелуі мүмкін, сондықтан жаттығуларды дұрыс мөлшерде жасау маңызды.

Төмендегі кестеде дене шынықтырудың денсаулыққа пайдасын, иммунитетті күшейту мен энергия деңгейін арттыруды айқындап көрсеткен (кесте 1).

Кесте-1. Дене шынықтырудың денсаулыққа пайдасы мен әсері

Пайдасы	Денсаулыққа әсері	Мысал жаттығулар	Ұсыныстар
Иммунитетті күшейту	- Қан айналымын жақсарту - Иммундық жасушалардың белсенділігін арттыру - Инфекцияларға қарсы тұру қабілетін жақсарту	- Жүгіру - Жүзу - Велосипед тебу	- Тұрақты түрде орташа жүктеме жаттығуларын жасау (аптасына 3-5 рет)
Энергия деңгейін арттыру	- Қанның оттегімен қанығуын жақсарту - Серотонин мен дофаминнің бөлінуі - Метаболизмнің жеделдеуі	- Йога - Аэробты жаттығулар - Тез жүру	- Күнделікті 30 минуттық жаттығуларды енгізу

Дене шынықтыру адамға күш-қуат беріп, энергия деңгейін арттырады. Физикалық белсенділік кезінде ағзада жүрек соғу жиілігі жоғарылап, қан айналымы жақсарады, бұл оттегінің барлық дене жасушаларына жетуін қамтамасыз етеді. Нәтижесінде адам өздігінен сергек әрі күшті сезінеді.

Дене шынықтыру гормондардың өндірісін арттырады, оның ішінде серотонин, дофамин және эндорфиндердің бөлінуі адамдарды бақытты әрі қуатты етеді. Бұл гормондар эмоционалдық жағдайды жақсартып, стресстен арылтуға көмектеседі. Сонымен қатар, тұрақты жаттығулар ұйқының сапасын жақсартады, бұл өз кезегінде келесі күнге көбірек энергия жинауға мүмкіндік береді.

Қозғалыс кезінде ағза майды жағу мен калорияларды тұтынуды арттырады. Бұл тек салмақты бақылауға көмектеспейді, сонымен қатар метаболизмді белсендіреді, бұл да адамның энергиясын арттырады. Белсенді

өмір салты және тұрақты физикалық жаттығулар күнделікті іс-шаралар мен міндеттерді орындауға қажетті энергияны береді.

Дене шынықтырудың денсаулыққа пайдасы тек физикалық күймен ғана шектелмейді, ол адамның ішкі әлеміне де оң әсер етеді. Имунитетті күшейту және энергия деңгейін арттыру - дене шынықтырудың ең маңызды артықшылықтарының бірі. Қалыпты деңгейдегі жаттығулар ағзаның жалпы жағдайын жақсартумен қатар, көңіл-күйді көтереді, стрессті азайтады және жалпы өмір сапасын арттырады. Әр адам өзінің физикалық денсаулығын күту үшін тұрақты түрде дене шынықтырумен айналысып, дұрыс жаттығуларды орындап отыруы керек [3].

Дене шынықтыру - денсаулықты нығайтудың, имунитетті күшейтудің және энергия деңгейін арттырудың тиімді құралы. Орташа деңгейдегі физикалық белсенділік адам ағзасына тек физикалық емес, психологиялық тұрғыдан да үлкен пайда әкеледі. Бұл өз кезегінде адамның өмір сапасын арттырады. Тұрақты жаттығуларды енгізу арқылы сіз денсаулығыңызға оң әсер етіп қана қоймай, өзіңізді күні бойы сергек, қуатты және стресстен еркін сезінесіз. Ең бастысы - жаттығуларды дұрыс мөлшерде және денсаулыққа зиян келтірмей жасау, өйткені дұрыс физикалық белсенділік адамның жалпы жағдайын жақсартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметова, Ж. А. 2018. Мектептегі денсаулық сақтау және салауатты өмір салтын қалыптастыру. Алматы: ЖШС «Білім әлемі».
2. Гузеева, М. М. 2017. Дене тәрбиесі және денсаулық сақтау: теория және практика. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
3. Көпбосынова, Р. С., және Баймұханов, А. А. 2019. Салауатты өмір салтын қалыптастырудағы мектептің рөлі. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі.

УДК 372.016.796

ИГРЫ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Саденов Н.С.

Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Резюме. В данной статье рассматривается вопрос значения игры на уроках физической культуры

Summary. This article discusses the importance of playing in physical education lessons.

Игры - важная составляющая физической культуры, которая активно используется в учебном процессе. Они помогают развивать у школьников физическую выносливость, координацию, внимание, а также учат работать в команде, развивают лидерские качества и способность к сотрудничеству. Игры на уроках физической культуры являются эффективным инструментом для формирования интереса к занятиям спортом и поддержания высокого уровня

физической активности среди учащихся. Игры на уроках физической культуры имеют множество положительных аспектов. В первую очередь, они создают положительную атмосферу на занятиях, что способствует развитию дружелюбных отношений среди учащихся. Во-вторых, игры помогают детям не только улучшить физическую подготовленность, но и развить умственные способности, такие как стратегия, тактика и быстрота реакции. В процессе игры учащиеся учат быстро принимать решения и работать в условиях ограниченного времени. Кроме того, игры могут быть использованы для развития различных физических качеств: силы, ловкости, гибкости, скорости и выносливости. В зависимости от цели урока и возрастных особенностей учеников можно выбирать различные виды игр, которые будут способствовать развитию тех или иных навыков [1].

Виды игр на уроках физической культуры

Подвижные игры - это игры, где основное внимание уделяется физической активности и передвижению. К примеру, такие игры как «Кошки-мышки», «Салки», «Поймай флажок» и другие, которые развивают скорость, ловкость, выносливость. Они обычно не требуют специального оборудования и могут проводиться на школьных спортивных площадках или в классе.

Командные игры - это игры, в которых учащиеся делятся на команды и соревнуются друг с другом. Это могут быть различные виды спортивных игр, такие как футбол, волейбол, баскетбол, которые развивают командный дух, учат взаимодействовать и достигать общей цели. Важно, что такие игры способствуют развитию как физической выносливости, так и социальных навыков - умению работать в коллективе.

Игры с мячом, такие как «Мяч в кольцо», «Мяч в ворота» или разнообразные варианты волейбола и баскетбола, развивают координацию движений, ловкость и умение точно передавать и ловить мяч. Эти игры способствуют улучшению моторики и реакции.

Игры на развитие индивидуальных навыков - это игры направлены на развитие конкретных физических качеств, таких как ловкость, гибкость, баланс и другие. Например, игры с элементами гимнастики, различные упражнения на растяжку и на координацию.

Интеллектуальные игры с элементами физической активности - это игры, в которых дети не только двигаются, но и решают интеллектуальные задачи. К примеру, можно проводить игры, в которых учащиеся, преодолевая физические препятствия, должны ответить на вопросы или решить задачу. Это способствует развитию как физической, так и умственной активности. Игры на уроках физической культуры являются важным инструментом, который способствует не только физическому развитию, но и всестороннему воспитанию учащихся. Они делают занятия более увлекательными, помогают поддерживать интерес к физической активности и развивают важные личные качества [2].

Игры способствуют развитию множества физических качеств, таких как сила, ловкость, скорость, выносливость, координация и гибкость. В процессе

игры учащиеся выполняют разнообразные физические упражнения, что способствует всестороннему развитию их физической подготовки. Многие игры, такие как футбол, волейбол или баскетбол, требуют работы в команде. Это помогает развивать такие социальные навыки, как коммуникация, сотрудничество, умение работать в коллективе и принимать коллективные решения. Игры учат детей уважать мнения других, делиться успехами и учиться на ошибках, что полезно не только в спорте, но и в жизни. Игры помогают улучшить эмоциональное состояние учащихся. Совместная деятельность в группе способствует созданию дружественной атмосферы и улучшению настроения. Положительные эмоции, связанные с победами и достижениями, укрепляют психоэмоциональное здоровье детей. Соревновательные игры, в свою очередь, развивают устойчивость к стрессу и учат преодолевать разочарования. Регулярные физические нагрузки, сопровождающиеся играми, способствуют укреплению сердечно-сосудистой системы, улучшению обмена веществ, повышению иммунитета и профилактике различных заболеваний, таких как ожирение, заболевания опорно-двигательного аппарата, нарушения осанки. Игры способствуют развитию гибкости суставов, увеличению подвижности и снижению риска травм. После напряженных учебных занятий дети часто нуждаются в способах снятия стресса и расслабления [3]. Игры становятся отличным способом психологической разгрузки. Они помогают детям выплеснуть накопившуюся энергию, улучшить настроение и вернуть эмоциональное равновесие. В свою очередь, это способствует повышению общего уровня активности и концентрации на дальнейших занятиях. Игры так же влияют на развитие стратегического мышления и принятия решений. Например, в командных играх важно учитывать действия противника и заранее планировать свои шаги. Это способствует развитию критического мышления, способности анализировать ситуации и искать наилучшие решения. Игры позволяют включать в занятия детей с разными физическими возможностями и уровнями подготовки. Многие игры можно адаптировать в зависимости от возраста, уровня физической подготовки и здоровья учащихся, что делает их универсальными и доступными для всех [4].

Мотивация к занятиям физической культурой. Мотивация является ключевым фактором, который влияет на успешность учебного процесса, особенно когда речь идет о физической культуре. В традиционных тренировках часто бывает сложно поддерживать интерес учащихся, особенно если они не видят непосредственной связи между физической активностью и своей повседневной жизнью. Игры, как метод в физическом воспитании, играют важную роль в повышении мотивации школьников, делая занятия увлекательными и привлекательными. Игры создают атмосферу развлечения и азарта. Дети, вовлеченные в игру, не замечают усталости и не ощущают процесса тренировок как обязанности. Они с радостью участвуют в игровых упражнениях, так как воспринимают их как активный и интересный способ провести время. Интересный элемент игры - это сочетание физической

активности с элементами соревнования, что подстегивает желание достичь успеха. Многим школьникам трудно сосредоточиться на обычных упражнениях, таких как отжимания, приседания или бег. Игры позволяют разнообразить тренировки, сделать их менее рутинными и более динамичными. С помощью игр можно научить детей важным физическим навыкам, не заставляя их скучать или терять интерес. В игровой форме соревновательные элементы активизируются, что мотивирует учащихся добиваться успехов. Дети стремятся победить, что усиливает желание тренироваться и улучшать свои физические способности. Совместные командные игры развивают чувство коллектива, а личные соревнования создают дополнительную мотивацию для личных достижений. Игры делают процесс физической активности более увлекательным, заставляя детей полностью погрузиться в занятие. В отличие от обычных тренировок, в играх дети не замечают того, как проходят физические нагрузки. Это способствует улучшению физической подготовки и повышению мотивации, поскольку учащиеся не воспринимают занятия как "нудное" выполнение упражнений, а как способ получить удовольствие.

Виды игр для мотивации

Подвижные игры - простые и увлекательные игры, такие как «Салки», «Ловушки», «Кошки-мышки», помогают развить основные физические навыки, такие как ловкость, скорость, реакция. Они вовлекают детей в активное движение и помогают сохранять интерес к занятиям физической культурой, особенно в младших классах.

Игры с элементами соревнования - эстафеты, футбол, баскетбол, волейбол, способствуют созданию соревновательной среды, которая мотивирует детей показывать лучшие результаты. Дети учат работать в команде, развивают навыки коммуникации и терпимости, а также стремятся к победе, что повышает их вовлеченность и интерес к занятиям. Включение интеллектуальных и ролевых элементов в физическую активность повышает мотивацию, так как дети могут не только двигаться, но и думать, принимать решения, разрабатывать тактики. Например, игры, требующие решения задач во время физической активности (поиск «сокровищ» на спортивной площадке или выполнение миссий) развивают не только физическую, но и умственную активность, что делает занятия более многогранными. Игры, такие как «Мяч в кольцо», «Волейбол» или «Футбол», способствуют улучшению координации, реакции, а также физической выносливости. Эти игры активно включают детей в процесс и развивают командный дух, что также усиливает мотивацию к дальнейшему обучению [5]. Игры на уроках физической культуры - это эффективный способ мотивации школьников к физической активности. Они помогают создавать положительную атмосферу на занятиях, развивают физические и социальные навыки, а также дают детям возможность проявить себя и почувствовать удовлетворение от достижений. Через игры школьники учат важным жизненным урокам: командной работе, честности, упорству, а также получают удовольствие от физической активности. Игры - это мощный инструмент для формирования здорового образа жизни и приверженности к

регулярным занятиям физической культурой. Игры часто являются более привлекательными для детей, чем традиционные физические упражнения. Они создают атмосферу соревновательности и азарта, что делает занятия физической культурой более интересными и стимулирует детей к регулярным тренировкам. В командных играх развиваются такие важные качества, как коммуникабельность, способность работать в команде, лидерские качества и умение принимать совместные решения. Это важный аспект для формирования позитивной атмосферы в коллективе. Регулярные игры на уроках физической культуры способствуют укреплению иммунной системы, улучшению обмена веществ, профилактике различных заболеваний, таких как болезни сердечно-сосудистой системы, ожирение и нарушение осанки. Игры также оказывают положительное влияние на психологическое состояние учащихся. Они помогают снять стресс, улучшить настроение и развить уверенность в своих силах. Командные игры, например, формируют чувство коллективизма и дружбы, что положительно влияет на эмоциональное состояние детей.

Игры на уроках физической культуры - это важный и эффективный инструмент для развития физической активности, социальной компетенции и психологического благополучия школьников. Они не только способствуют улучшению физической формы, но и помогают развить важнейшие личностные качества. Внедрение различных видов игр в образовательный процесс позволяет сделать занятия более интересными, увлекательными и разнообразными, мотивируя детей к регулярным физическим упражнениям и здоровому образу жизни.

Список использованной литературы

1. Былеева Л.М., Коротков И.М. Подвижные игры «Физкультура и спорт»/ Л.М. Былеева. - М., 2016.-154 с.
2. Делигишин А.А. Спортивные и подвижные игры в физическом воспитании детей и подростков / А.А. Делигишин - Киев, 2019. - 235 с.
3. Патрахина Т.Н., Романчук К.П. Сущность и содержание понятия «мотивация» в системе управления // Молодой ученый. - 2015. - №7. - С. 461-464.
4. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. - М.: Высшая школа, 2017.
5. Шмаков С.А. Игры учащихся - феномен культуры / С.А. Шмаков - М., 2021.-123 с.

ОӘЖ 378:001

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕНІҢ НЕГІЗГІ ПАРАМЕТРЛЕРІ

Сапахов М.А.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Физические упражнения направлены на развитие и совершенствование физических и специальных качеств, формирование прикладных навыков

Summary. Physical exercises are aimed at the development and improvement of physical and special qualities, the formation of applied skills

Дене шынықтыру мен спорттағы дене белсенділігі адам денсаулығын сақтаудың, күш-қуат пен жалпы дамудың негізі болып табылады. Дене белсенділігі адам ағзасына әр түрлі әсер етеді, сондықтан оның параметрлерін дұрыс реттеу өте маңызды.

Жүктіліктің қарқындылығы.

Қарқындылық физикалық белсенділіктің ауырлығын сипаттайды және жиі жүрек соғу жиілігімен немесе жұмыс істейтін бұлшықеттердің шаршау дәрежесімен өлшенеді. Қарқынды жаттығулар жүрек-тамыр жүйесіне үлкен қысым жасайды, ал жеңіл жаттығулар денені қалпына келтіруге көмектеседі. Жүктеменің қарқындылығы көбінесе келесі көрсеткіштермен өлшенеді.

Оқшауланған күш-жігердің дәрежесі жұмыс жүктемесі бұл адамның белгілі бір уақыт аралығында жасаған жалпы жұмысының жиынтығы. Бұл параметр жаттығулардың ұзақтығына, жиілігіне және қарқындылығына байланысты болады. Мысалы, ұзақ уақыт бойы орындалатын жаттығулар, тіпті қарқындылығы аз болса да, үлкен көлемге ие болады.

Жаттығудың ұзақтығы да маңызды параметр болып табылады. Жаттығудың ұзақтығы мен жиілігі дененің шаршауына немесе қалпына келуіне ықпал ететін негізгі факторлар болып табылады. Әдетте, ұзақ мерзімді жаттығулар денені қатты шаршатады, ал қысқа және қарқынды жаттығулар физикалық жағдайды жақсарту үшін тиімді [1].

Зарядтау жиілігі.

Жаттығу жиілігі-бұл дененің белгілі бір уақыт аралығында орындайтын жаттығуларының мөлшері. Бұл параметр физикалық белсенділіктің тиімділігін және дененің қалпына келуін қамтамасыз етеді.

Әдетте, спортшылар үшін жаттығулардың жиілігін реттеу маңызды: жаттығуларды аптасына бірнеше рет орындау денеге оны оңтайлы жаттықтыруға және дамытуға мүмкіндік береді.

Физикалық белсенділіктің әртүрлі түрлері бар, соның ішінде аэробты, анаэробты, күшті, қарқынды, қалпына келтіретін және т.б. Жаттығудың әр түрінің ағзаға өзіндік әсері бар, сондықтан сіз әртүрлі типтерді біріктіріп, әртүрлі дене жүйелерін дамыта аласыз.

Дұрыс қалпына келтіру физикалық белсенділіктің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Жаттығудан кейін дененің қалпына келуі үшін белгілі бір уақыт қажет. Бұл уақыттың ұзақтығы адамның қарқындылығына, жаттығу түріне және физикалық жағдайына байланысты болады. Жаттығудан кейін қалпына келтіруді дұрыс ұйымдастыру денсаулықты сақтауға және жарақаттанудың алдын алуға көмектеседі.

Дене белсенділігі денеге әртүрлі жолдармен әсер етеді. Дұрыс ұйымдастырылған жұмыс жүктемесі:

Жүрек-тамыр жүйесін нығайтады;

Бұлшықет күшін арттырады;

Қарсылықты арттырады;

Дененің жалпы тонусын арттырады;

Емдеу процесін жақсартады.

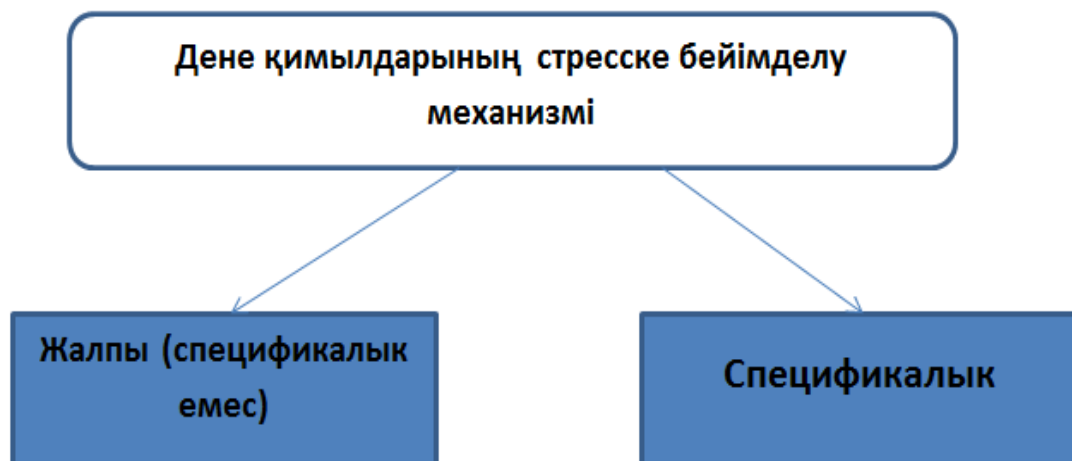
Тым ауыр немесе дұрыс реттелмеген жүктеме денеге зиян тигізуі мүмкін. Бұл жарақатқа, шаршауға, иммунитеттің төмендеуіне немесе жүйке жүйесінің бұзылуына әкелуі мүмкін.

Дене тәрбиесіндегі физикалық белсенділіктің негізгі параметрлерін түзету арқылы дененің оңтайлы дамуын қамтамасыз етуге болады. Бұл параметрлердің әрқайсысы маңызды және оларды үнемі бақылау адам денсаулығын жақсартады, спорттық өнімділікті жақсартады және жалпы өмір сапасын жақсартады. Тапсырмалардың дұрыс үйлесуі жаттығулардың тиімділігін арттырады және денсаулыққа оң әсер етеді.

Сурет 1- Дене қозғалысы кезіндегі жүктеменің негізгі параметрлері

Физикалық күш тек физикалық жаттығулардың ғана емес, сонымен қатар дененің әрбір функциясының өзара байланысын сақтауға маңызды үлес қосады. Бұлшықет және сүйек тіндері, жүрек тамыр жүйесі, жүйке жүйесі, өкпенің сыйымдылығы, оттегі және энергиямен қамтамасыз ету-мұның бәрі дененің дұрыс жұмыс істеуі үшін бір-біріне байланысты. Осыған байланысты ерекше физикалық күш-жігер денеге қажетті стресс пен икемділік береді, оны сергітеді және тиімді жұмыс істеуге жағдай жасайды.

Сурет 1. Дененің белсенділігіне байланысты бейімделу орны

Жаттығу кезінде жүйке жүйесі белсенді, мидағы жүйке Жүйесінің Орталықтары дереу реакцияны көрсетеді және бұлшықеттерді қозғалысқа бағыттайды. Бұл процесс дене қимылдарының Үйлестірілуіне, оттегінің дұрыс бөлінуіне және дененің қалпына келуіне әсер етеді.

Физикалық күш салу жүректі де ауырлатады. Жүрек соғу жиілігі жоғарылайды, жүрек бұлшықетінің күші мен төзімділігі артады. Сонымен қатар, қандағы оттегінің мөлшері артып, энергия бұлшықеттер мен дененің басқа тіндеріне жеткізіледі. Бұл процесс үнемі қайталанса, жүрек-қантамыр жүйесі күшейіп, денсаулыққа пайдалы әсер етеді [2].

Қозғалыс болмаған кезде бұлшықет және сүйек тіндерінің атрофиясы. Бұлшықеттер әлсірейді, олардың көлемі азаяды, сүйек тіндері де тығыздығын жоғалтады. Ұзақ уақыт бойы отыру немесе қозғалыссыз отыру сүйек сынуы және остеопороз (сүйек сауытының әлсіреуі) сияқты ауруларды тудыруы мүмкін.

Өкпенің сыйымдылығы да төмендейді. Содан кейін гипоксия (оттегінің жетіспеушілігі) пайда болады, бұл ағзаға қажетті энергияның жетіспеушілігіне әкеледі. Сонымен қатар, жүрек-тамыр жүйесі нашарлайды. Қаңқа бұлшықеттері мен сүйектері арасындағы байланыс үзіліп, жүрек жүйесінің қалыпты жұмысына кедергі келтіреді.

Дене белсенділігі мен қозғалыс денсаулықты сақтаудың негізгі құралы болып табылады. Қозғалмайтындық немесе физикалық белсенділіктің болмауы денсаулыққа өте зиянды, ал арнайы жаттығулар денені нығайтады және әрбір жүйенің дұрыс жұмыс істеуіне көмектеседі. Сондықтан күнделікті іс-әрекетке, әсіресе қазіргі өмір салтының сандық және отырықшы сипатына уақыт бөлу маңызды.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Матиевская СМ.Крутько Г.А. Совершенствование учебной программы вуза по дисциплине «физическая культура» (на примере волейбола) Международный журнал экспериментального образования. – 2012. – № 4 (часть 2) – С. 156-159
2. Орлова В.В., Халалеева О.Е. Студенческий спорт как фактор подготовки спортсменов высших достижений // СИСП. 2015. №3 (47).

ОӘЖ 355.253.2.

АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚТЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

Сариев Е.А.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. Дисциплина начальная военная подготовка важная область знаний, направленная на подготовку молодежи к гражданской защите, обеспечению национальной безопасности и военной службе. Цель дисциплины НВП в системе образования-повышение физической, психологической и тактической подготовки учащихся, предоставление им

возможности овладеть основными навыками в области обороны. В данной статье рассматриваются роль и значение предмета НВП в системе образования, его воспитательные и образовательные аспекты.

Summary. The discipline of initial military training is an important area of knowledge aimed at preparing young people for civil protection, national security and military service. The purpose of the IMT discipline in the education system is to improve the physical, psychological and tactical training of students, providing them with the opportunity to master basic skills in the field of defense. This article examines the role and importance of the subject of IMT in the education system, its educational and educational aspects.

Қазіргі әлемде қауіпсіздік мәселелері және патриотизм жастар арасында өзекті болып отыр. Алғашқы әскери дайындық пәні мектептер мен колледждерде жас ұрпақты әскери қызметке даярлаудың негізі болып табылады. Бұл пәннің маңызы тек қана жас азаматтарды әскери қызметке, әр түрлі төтенше жағдайларға психологиялық тұрғыдан дайындалуға емес, сондай-ақ оларды отаншылдық рухта тәрбиелеуге де бағытталған. Алғашқы әскери дайындық жастардың патриоттық сезімін қалыптастырып, елдің қауіпсіздігі мен қорғанысын қамтамасыз етуге деген жауапкершіліктерін арттырады.

1. Алғашқы әскери дайындықтың теориялық негіздері. Алғашқы әскери дайындықтың негізгі мақсаты - жас азаматтарды әскери қызметке, мемлекеттік қорғаныс жүйесіне және соғыс жағдайларында өмір сүруге дайын ету. Бұл пәннің негізгі міндеттері:

Физикалық даярлық - оқушылардың дене шынықтыру деңгейін көтеру, әскери қызметке қажетті физикалық күш-жігер мен төзімділікті дамыту.

Психологиялық даярлық - оқушыларды стресс жағдайында дұрыс әрекет етуге, шешім қабылдауға және өз-өзіне сенімді болуға үйрету.

Техникалық дағдыларды меңгеру - алғашқы медициналық көмек көрсету, қару-жарақпен жұмыс істеу, жалпы әскери тактиканы білу.

Патриоттық тәрбиелеу - жастарға Отанды қорғау және оның тәуелсіздігін сақтау идеологиясын қалыптастыру [1].

2. Алғашқы әскери дайындықтың білім беру жүйесіндегі рөлі. АӘД пәні білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде жас ұрпақты тәрбиешілер мен мамандар арқылы әскери қызметке даярлаудың негізгі құралы болып табылады. Бұл пән арқылы оқушыларға адамгершілік, ерік-жігер, тәртіп және азаматтық жауапкершілік сияқты қасиеттер дарытылады. Сонымен қатар, АӘД жастарға өз елінің тарихы мен мәдениетіне құрметпен қарауды үйретеді, бұл патриоттық рухты қалыптастырады.

Білім беру жүйесінде АӘД пәнінің маңызы мынадай аспектілерде көрінеді:

Әскери қызметке дайындық: АӘД пәні оқушыларды әскери қызметке психологиялық және физикалық тұрғыдан даярлай отырып, олардың Отан алдындағы борышын сезінуге көмектеседі.

Қоғамдық қауіпсіздікке дайындық: Оқушыларды төтенше жағдайларда әрекет етуге, авариялық және төтенше жағдайларда алғашқы көмек көрсету дағдыларын меңгертуге үйретеді.

Ұлттық қауіпсіздік және қорғаныс жүйесі туралы білім беру: Бұл пән оқушыларды мемлекеттің қорғаныс құрылымдарымен таныстырып, олардың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қосқан үлесін түсіндіреді.

3. Алғашқы әскери дайындықтың тәрбиелік маңызы. АӘД пәні тәрбиелік жағынан да өте маңызды. Ол жастарға тәртіптілік, жауапкершілік, батылдық, батырлық пен Отанға деген сүйіспеншілік сияқты қасиеттерді үйретеді. Сонымен қатар, бұл пән оқушыларды топтық жұмысқа, командалық әрекет етуге үйретеді, өйткені әскери міндеттерді орындау көбінесе топпен бірігіп жұмыс жасауды талап етеді.

АӘД-нің тәрбиелік маңызы келесі бағыттар бойынша байқалады:

Патриотизм және азаматтық жауапкершілік: Оқушыларды өз елін қорғау қажеттілігі туралы түсінік беру, ұлттық бірегейлік пен тәуелсіздікті сақтау идеяларын ұғындыру.

Ерік-жігер мен төзімділік тәрбиесі: Әскери дайындық әрдайым физикалық және психологиялық төзімділікті талап етеді, бұл оқушылардың өмірде кездесетін қиындықтармен күресуге деген қабілетін дамытады.

Әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру: Топтық жаттығулар мен әскери жаттығулар арқылы жастар бір-бірімен үйлесімді жұмыс істей білуге үйренеді.

4. Алғашқы әскери дайындықтың заманауи білім беру контекстіндегі орны. Қазіргі таңда әлемде әскери қызметке даярлық пен жастарды патриоттық тұрғыда тәрбиелеу өзекті болып тұр. Әскери қызметке деген көзқарас қоғамдағы өзгерістерге байланысты үнемі дамып отырады. Әсіресе, Қазақстан сияқты тәуелсіз мемлекеттер үшін алғашқы әскери дайындықтың маңызы артып келеді [2].

Бұл пәннің заманауи білім беру контекстіндегі орны өте маңызды. Әскери дайындықтың тиімділігі үшін мынадай аспектілерді ескеру қажет:

Технология мен инновацияны енгізу: АӘД сабақтарында заманауи техникалық құралдарды (симуляторлар, тренажерлар) пайдалану арқылы оқу процесін қызықты әрі тиімді ету.

Психологиялық дайындық: Оқушыларды моральдық және психологиялық тұрғыдан дайындау, оларды түрлі төтенше жағдайларға әзірлеу.

Алғашқы әскери дайындық — білім беру жүйесінің маңызды компоненті. Ол жас ұрпақты азаматтық және әскери қызметке даярлап, патриотизм мен елге деген сүйіспеншілікті қалыптастырады. АӘД пәні тек қана дене шынықтыруды емес, сонымен қатар психологиялық және моральдық дайындығын арттырады. Бұл пәннің рөлі қазіргі қоғамда артып отыр, өйткені ол жастарды қауіпсіздік, қорғау және ұлттық тәуелсіздік мәселелеріне қатысты маңызды дағдылармен таныстырады.

Алғашқы әскери дайындық — бұл жастарды азаматтық қорғанысқа, әскери қызметке және төтенше жағдайларда әрекет етуге дайындайтын арнайы білім беру пәні. Ол мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылатын және жас ұрпақты Отанды қорғауға, қорғаныс жүйесін түсінуге, дене шынықтыруды жақсартуға бағытталған кешенді тәрбие мен оқыту жүйесін қамтиды. АӘД пәнінің мақсаты тек қана әскери дағдыларды меңгерту емес, жастарды

азаматтық жауапкершілік, тәртіп, патриотизм сияқты маңызды құндылықтарға тәрбиелеу болып табылады.

Алғашқы әскери дайындықтың теоретикалық бөлімі оқу бағдарламасының негізін құрайды. Бұл бөлімде оқушыларға әскери қызметтің тарихы, теориялық негіздері мен қазіргі заманғы қорғаныс жүйесі туралы маңызды білімдер беріледі. Теоретикалық бөлімнің негізгі бағыттары:

Әскери қызметтің мәні мен мақсаты: Оқушыларға әскери қызметтің маңызы мен қажеттілігі, әскери дайындықтың қоғамдық рөлі түсіндіріледі. Бұл бөлімде жастарды Отан қорғаушы ретінде тәрбиелеу, олардың азаматтық борышын сезінуге бағыттау басты орын алады.

Ұлттық қауіпсіздік жүйесі: АӘД сабағында елдің ұлттық қауіпсіздігіне қатысты маңызды тақырыптар қарастырылады. Оқушыларды әскери құрылымдар, қорғаныс және қауіпсіздік саласындағы заңдар мен ережелер туралы ақпараттандыру мақсатында осы бөлім өткізіледі.

Қорғаныс стратегиясы мен тактикасы: Қазіргі заманғы әскери стратегия мен тактикалық операциялардың негіздері түсіндіріледі. Бұл бағытта оқушыларға әскери жоспарлау, операцияларды жүргізу, сондай-ақ шұғыл жағдайлар кезінде дұрыс шешім қабылдау қабілеті қалыптасады.

Әскери қызметтің құқықтық негіздері: Оқушыларға әскери қызметтің құқықтық негіздері, әскери міндеттер мен жауапкершілік туралы білім беріледі. Бұл бөлімде олар әскери міндеттілердің құқықтары мен міндеттері, әскерге шақыру, қызмет шарттары туралы ақпарат алады.

Қорғаныс түрлері мен құралдары: Әскери техникалар, қару-жарақ түрлері мен оларды қолданудың негізгі принциптері оқытылады. Осы бөлімде жас ұрпақтың қару-жарақ пен техниканың тиімді қолданылуына байланысты білімдер мен дағдыларды меңгеруі күтіледі [3].

АӘД пәнінің практикалық бөлімі — бұл оқушыларға әртүрлі әскери қызмет дағдыларын үйрететін бөлім. Бұл бөлімде теориялық білімдер нақты дағдыларға айналады, ал оқушылар өздерін әскери қызмет жағдайында сынап көре алады. Практикалық аспектілердің негізгі бағыттары:

Физикалық дайындық: АӘД сабағында физикалық дайындықтың маңызы зор. Оқушылардың дене шынықтыру деңгейін арттыру үшін түрлі жаттығулар мен арнайы бағдарламалар қолданылады. Бұл жерде күшті, төзімділікті, жылдамдықты, икемділікті және күш-қуатты арттыруға бағытталған тапсырмалар орындалады.

Әскери жүріс-тұрыс және тәртіп: Практикалық сабақтар барысында оқушылар әскери жүріс-тұрыс ережелерін, командалық бұйрықтарды орындау дағдыларын меңгереді. Бұл бөлімде әскери киімді дұрыс кию, ату позаларын қабылдау, марш жасау және әскери міндеттерді орындау сияқты негіздер қарастырылады.

Қарумен жұмыс істеу дағдылары: Практикалық сабақты өткізгенде оқушылар қару-жарақтың түрлерімен танысады, оларды дұрыс қолдану және сақтау ережелерін үйренеді. Оқушылар қаруды дұрыс зарядтау, ату техникасы және басқа да қару-жарақпен жұмыс істеу дағдыларын игереді.

Төтенше жағдайларда әрекет ету: Әскери дайындық барысында төтенше жағдайлар кезіндегі әрекет ету тәсілдері де үйретіледі. Бұл бөлімде алғашқы медициналық көмек көрсету, түрлі апаттар мен төтенше жағдайларға дайын болу, олардан шығу жолдарын іздеу дағдылары қалыптасады.

Әскери тактика: Практикалық сабақтарда әскери маневрлер, шабуыл және қорғаныс тактикасы, топтық әрекет ету ережелері үйретіледі. Оқушылар топтық жұмысты үйлестіру, командирдің тапсырмаларын орындау және әскери операцияларды жүзеге асыру қабілеттерін жетілдіреді.

АӘД пәні теория мен практиканың өзара тығыз байланысын қамтамасыз етеді. Теориялық білімдер оқушылардың әскери қызметтің принциптерін түсінуіне көмектеседі, ал практикалық сабақтар осы білімдерді іс жүзінде қолдануды үйретеді. Мысалы, теорияда оқушыларға қорғаныс стратегиясы мен тактикасы туралы түсінік беріледі, ал практикалық сабақта олар осы тактикаларды нақты жағдайда қолдануға мүмкіндік алады. Сонымен қатар, физикалық дайындықты арттыру теориялық білімдерді жүзеге асыру үшін маңызды негіз болып табылады.

Алғашқы әскери дайындық пәнінің теоретикалық және практикалық аспектілері жастарды әскери қызметке, патриотизмге және Отан қорғауға даярлаудың маңызды құралдары болып табылады. Теориялық бөлімдер әскери білім мен стратегияны түсінуге мүмкіндік берсе, практикалық сабақтар оқушыларға осы білімдерді нақты жағдайда қолдануға дағдыландырады. АӘД пәнінің маңызы, әсіресе жастарды елдің қауіпсіздігіне жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу тұрғысынан, өте жоғары. Бұл пән болашақта жас азаматтардың ұлттық қорғаныс жүйесіне белсене араласуына, Отанды қорғауға деген дайындықтарын нығайтуға және азаматтық жауапкершіліктерін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. ҚР Білім және ғылым министрлігі. (2021). «Алғашқы әскери дайындық пәні бойынша оқу бағдарламасы». Алматы: Мектеп.
2. Ким, И. А. (2019). Патриотизм және әскери тәрбиенің негіздері. Алматы: Қазақ университеті.
3. Новиков, А. А. (2017). Алғашқы әскери дайындық және жастар тәрбиесі. Москва: Спорт.

ОӘЖ 796.412

КӨРКЕМ ГИМНАСТИКАДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ: БИОМЕХАНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АНАЛИТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР

Тойлыбаев Б.А.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматриваются биомеханические и аналитические методы применения новых технологий в художественной гимнастике. С помощью биомеханических инструментов анализируются движения гимнасток, оцениваются состояние тела и

правильность техники. В статье обсуждается роль новых технологий в оптимизации результатов художественной гимнастики и их значение в учебном процессе.

Summary. The article discusses biomechanical and analytical methods for applying new technologies in rhythmic gymnastics. Using biomechanical tools, the movements of gymnasts are analyzed, and the condition of the body and technique accuracy are assessed. The article explores the role of new technologies in optimizing results in rhythmic gymnastics and their significance in the training process.

Көркем гимнастика – жоғары дәлдік пен үйлесімділікті талап ететін спорт түрі. Ол эстетикалық әсерімен ерекшеленіп, дене икемділігін, қозғалыс үйлесімділігін және техникалық шеберлікті біріктіреді. Заманауи технологиялардың дамуы бұл спорттың әдістемесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Жаңа технологиялардың ішінде биомеханикалық және аналитикалық әдістер ерекше орын алады.

Биомеханика – қозғалыс заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Көркем гимнастикада биомеханикалық әдістер қозғалыстардың тиімділігін арттыру үшін қолданылады. Жаттығулар кезінде қозғалысты талдау жүйелері спортшының әрбір элементті орындау техникасын жетілдіруге көмектеседі. Жоғары жылдамдықтағы камералар мен 3D қозғалыс трекингі спортшының секіру биіктігін, бұрылу бұрышын, қозғалыс жылдамдығын және тепе-теңдік сақтау техникасын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл мәліметтер спортшының жаттығу процесін жеке ерекшеліктеріне бейімдеп, қозғалыс дәлдігін арттыруға ықпал етеді.

Аналитикалық әдістер спортшының физикалық жағдайын бақылауға және оны жақсартуға бағытталған. Көркем гимнастикада бұл әдістер спортшылардың жүрек соғысы жиілігін, бұлшықет кернеуін және қалпына келу жылдамдығын талдауға көмектеседі. Арнайы сенсорлар мен смарт-құрылғылар жаттығу барысындағы жүктемені бақылауға мүмкіндік береді. Бұл жаттықтырушыларға спортшының физикалық дайындығын тиімді басқаруға және жарақат алу қаупін азайтуға жағдай жасайды.

Көркем гимнастиканың маңызы спорттық дайындықпен ғана шектелмейді. Ол сұлулық пен икемділікті дамытуға, музыкалық ырғақты сезінуге және үйлесімді қозғалысты қалыптастыруға ықпал етеді. Гимнастикамен айналысу дене мәдениетін қалыптастырып, салауатты өмір салтын насихаттайды. Көркем гимнастика әйелдер спортының ерекше түрі ретінде тұлғаның эстетикалық және психологиялық дамуына әсер етеді. Жаттығу процесінде спортшылар тәртіптілік, табандылық және өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастырады [1].

Жаңа технологияларды қолдану көркем гимнастикадағы жаттығу әдістемесін жетілдірумен қатар, спортшылардың денсаулығын қорғауға және олардың спорттық мансабын ұзартуға көмектеседі. Биомеханикалық және аналитикалық әдістердің дамуы арқылы бұл спорт түрінің болашағы одан әрі жетіліп, жаңа жетістіктерге жол ашылады.

Спорттағы жаңа технологиялар жаттығу процесін жетілдіруге, спортшылардың нәтижелерін жақсартуға және олардың физикалық мүмкіндіктерін толық пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы

технологиялық жетістіктер спорттағы биомеханикалық және аналитикалық әдістерді кеңінен қолдануға жол ашып, дайындық үдерісін ғылыми негізде ұйымдастыруға ықпал етеді. Жаңа технологиялар спортшылардың қозғалысын зерттеуге, дене жүктемесін дәл өлшеуге, жарақат алу қаупін азайтуға және спорттық жетістіктерге жетуге көмектеседі.

Биомеханикалық әдістер спорттық қозғалыстардың тиімділігін арттыруға бағытталған. Жоғары жылдамдықтағы камералар мен қозғалысты 3D форматында талдау жүйелері спортшылардың дене қимылын егжей-тегжейлі зерттеп, техникалық қателіктерді анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдістер секірудің биіктігін, жылдамдықтың өзгеруін, айналу бұрыштарын және қозғалыстың дәлдігін өлшеу арқылы спортшының шеберлігін арттыруға көмектеседі. Сондай-ақ, күштің бөлінуін, бұлшықет жүктемесін және дене тепе-теңдігін анықтау арқылы жаттығу тиімділігін арттыруға жағдай жасайды [2].

Аналитикалық әдістер спортшылардың физикалық жағдайын бақылауға және олардың жүктемесін дұрыс реттеуге мүмкіндік береді. Спортшылардың жүрек соғысы жиілігі, қан айналымының көрсеткіштері, бұлшықет кернеуі және шаршау деңгейі заманауи датчиктер мен смарт-құрылғылар арқылы бақыланады. Бұл мәліметтер спорттық жаттығулардың тиімділігін бағалауға және әрбір спортшыға жеке дайындық бағдарламасын жасауға көмектеседі. Аналитикалық әдістер жарақаттардың алдын алуға да маңызды рөл атқарады. Жүктемені дұрыс есептеу арқылы бұлшықеттердің шамадан тыс жұмыс істеуін болдырмауға болады.

Спорттағы жаңа технологиялар спортшылардың жоғары жетістіктерге жетуіне ғана емес, олардың денсаулығын сақтауға да ықпал етеді. Жаттықтырушылар мен спорт дәрігерлері спортшылардың физикалық жағдайын үнемі бақылап, қажетті түзетулер енгізе алады. Заманауи биомеханикалық және аналитикалық әдістер спорттық ғылымды жаңа деңгейге шығарып, болашақ спорт жетістіктерінің негізін қалайды. Технологияларды дұрыс қолдану арқылы спортшылардың дайындығын оңтайландырып, олардың әлеуетін барынша жүзеге асыруға болады [3].

Көркем гимнастика – үйлесімділік пен икемділікті талап ететін күрделі спорт түрі. Спортшының қозғалыс техникасын жетілдіру үшін биомеханикалық әдістер кеңінен қолданылады. Биомеханика – адамның қозғалысын физикалық заңдылықтар тұрғысынан зерттейтін ғылым, ол көркем гимнастикадағы әрбір қимылдың тиімді орындалуын қамтамасыз етеді.

Биомеханикалық әдістерді қолдану қозғалыс техникасын жетілдіруге, қателіктерді азайтуға және спортшының мүмкіндіктерін барынша арттыруға көмектеседі. Жоғары жылдамдықтағы бейнеталдау жүйелері спортшының қозғалыстарын нақты өлшеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы секіру биіктігі, айналу жылдамдығы, тепе-теңдік сақтау қабілеті мен қозғалыс траекториясы зерттеледі. Сондай-ақ, 3D қозғалыс талдау жүйелері спортшының динамикасын егжей-тегжейлі саралап, оның техникасын жетілдіруге ықпал етеді.

Қозғалысты талдау барысында спортшының бұлшықет жұмысы мен салмақ теңгерімі бағаланады. Мысалы, дененің салмақ орталығының орналасуын есептеу арқылы гимнасттың айналмалы қозғалыстарды орындау кезіндегі тұрақтылығы жақсарады. Қол мен аяқтың қимыл үйлесімділігі қозғалыс тиімділігін арттыруға көмектеседі, бұл әсіресе таспа, доп, шеңбер және басқа да жабдықтармен жұмыс кезінде маңызды.

Көркем гимнастикадағы биомеханикалық әдістер спортшылардың қозғалыс техникасын жетілдірумен қатар, олардың спорттық мансабын ұзартуға ықпал етеді. Жаңа технологиялардың арқасында қозғалыс үйлесімділігі жақсарып, жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік туады. Бұл әдістердің қолданылуы гимнастиканың дамуына және спортшылардың кәсіби деңгейінің артуына үлкен үлес қосады [4].

Қазіргі заманғы спортта аналитикалық әдістер мен деректерді өңдеу жаттығу процесін тиімді ұйымдастырудың және спорттық нәтижелерді бағалаудың маңызды бөлігіне айналды. Көркем гимнастикада спортшылардың физикалық жағдайын бақылау, қозғалыс техникасын жетілдіру және жарақаттардың алдын алу үшін заманауи технологиялар қолданылады.

Аналитикалық әдістер жаттығулар мен жарыс көрсеткіштерін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Спортшының секіру биіктігі, айналу жылдамдығы, қозғалыс дәлдігі, тепе-теңдігі және дене үйлесімділігі арнайы құрылғылардың көмегімен өлшенеді. Бұл мәліметтер спортшының техникалық деңгейін анықтауға және оның дайындығын жетілдіруге қажетті түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, жасанды интеллект және арнайы бағдарламалық құралдар спортшылардың көрсеткіштерін жинақтап, жаттықтырушыларға егжей-тегжейлі талдау жасауға көмектеседі.

Дене жүктемесін бақылау үшін пульсометрлер, акселерометрлер және түрлі датчиктер қолданылады. Пульсометрлер спортшының жүрек соғу жиілігін өлшеу арқылы жүктеменің қарқындылығын реттеуге көмектеседі. Қозғалыс датчиктері гимнасттың динамикасын бақылап, жаттығу кезіндегі қарқындылық деңгейін бағалайды. Бұл технологиялар жаттықтырушыларға әр спортшыға жеке жүктеме бағдарламасын құруға мүмкіндік береді.

Бұлшықет жүктемесін есептеу және жарақаттардың алдын алу спортшының ұзақ мерзімді дайындығы үшін маңызды. Электромиография (ЭМГ) бұлшықеттердің жұмысын зерттеуге мүмкіндік береді, бұл олардың шамадан тыс жүктелуін анықтап, жарақаттардың алдын алуға көмектеседі. Заманауи сенсорлар мен қысым өлшеуіш құрылғылар буындарға түсетін қысымды есептеп, жаттығулардың тиімділігін арттыруға жағдай жасайды. Жаттығу процесін дұрыс реттеу бұлшықет шаршауын азайтып, спортшының физиологиялық мүмкіндіктерін барынша пайдалануға көмектеседі [5].

Аналитикалық әдістердің қолданылуы спортшылардың физикалық жағдайын жақсартуға және жарыстарда жоғары нәтижелерге жетуге ықпал етеді. Деректерді өңдеу технологияларының дамуы көркем гимнастикадағы дайындық жүйесін жетілдіруге, жарақаттардың алдын алуға және спортшылардың кәсіби шеберлігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы спортта жаңа технологиялар спортшылардың дайындық жүйесіне айтарлықтай әсер етеді. Жаттығу процесінде инновациялық құралдарды қолдану спортшының жеке ерекшеліктеріне негізделген бағдарламаларды құруға, жүктемені оңтайландыруға, қозғалыс үйлесімділігін дамытуға және жарақаттардың алдын алуға мүмкіндік береді. Бұл әдістер спортшылардың шеберлігін арттырып, олардың физикалық мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға көмектеседі.

Жеке бағдарламалар жасау және жаттығу жүктемесін оңтайландыру спортшылардың функционалдық жағдайын дәл бағалау арқылы жүзеге асырылады. Жасанды интеллект және Big Data технологиялары әрбір спортшының физикалық мүмкіндіктеріне сәйкес жаттығу жүктемесін есептеуге көмектеседі. Арнайы бағдарламалық құралдар жүрек соғысы жиілігін, тыныс алу көрсеткіштерін, бұлшықет тонусын және қалпына келтіру жылдамдығын бақылай отырып, жеке жүктемені реттеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл спортшының артық жүктеме алуын болдырмай, оның спорттық нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді [6].

Қозғалыс үйлесімділігін дамыту әдістері жаңа технологиялардың көмегімен жетілдіріледі. Жоғары жылдамдықтағы камералар мен қозғалыс сенсорлары спортшының қозғалысын 3D форматта талдауға мүмкіндік береді. Бұл қозғалыстардың дәлдігін бағалап, қателіктерді түзетуге көмектеседі. Сонымен қатар, виртуалды шындық (VR) технологиялары спортшыларға күрделі қозғалыстарды үйренуге және моторикасын жақсартуға мүмкіндік береді. Биомеханикалық зерттеулер дене тепе-теңдігін, бұлшықет үйлесімділігін және динамикалық тұрақтылықты бағалау арқылы қозғалыс техникасын жетілдіруге ықпал етеді.

Травматизмнің алдын алу және қалпына келтіру процестері спортшының денсаулығын сақтау үшін маңызды. Жаңа технологиялар жарақаттың алдын алу шараларын күшейтіп, қалпына келтіру кезеңін қысқартады. Бұлшықет жүктемесін бақылауға арналған электромиографиялық датчиктер жарақат қаупін ертерек анықтауға көмектеседі. Қалпына келтіру барысында физиотерапиялық құрылғылар, гидротерапия, криотерапия және нейростимуляция әдістері қолданылады. Заманауи медициналық технологиялар спортшылардың қалпына келуін жеделдетіп, олардың жаттығу процесіне тез оралуына мүмкіндік береді [7].

Жаңа технологиялар спорттық дайындықты жетілдірудің маңызды құралына айналды. Деректерді талдау, биомеханикалық әдістер және инновациялық құрылғылардың көмегімен спортшылардың нәтижелері жақсарып, олардың жарақат алу қаупі төмендейді. Бұл тәсілдер болашақ спортшылардың кәсіби деңгейін көтеруге және спорттық ғылымды дамытуға ықпал етеді.

Смарт-технологиялар мен жасанды интеллекттің рөлі көркем гимнастикада барған сайын күшейіп келеді. Спортшылардың қозғалысын дәл бағалау үшін қозғалыс сенсорлары мен жоғары жылдамдықтағы камералар қолданылады. Арнайы жасанды интеллект алгоритмдері гимнасттың дене

динамикасын талдап, қозғалыс траекториясын есептеп, техникадағы қателіктерді анықтауға көмектеседі. Бұл әдіс спортшының жеке ерекшеліктеріне бейімделген жаттығу бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, виртуалды және толықтырылған шындық (VR/AR) технологиялары күрделі жаттығуларды үйретуде кеңінен қолданылуы мүмкін.

Гимнастикадағы нейроақпараттық жүйелердің ықтимал қолданылуы болашақта үлкен серпіліс әкелуі мүмкін. Ми сигналдарын талдайтын нейротехнологиялар спортшылардың психологиялық және когнитивтік дайындығын жетілдіруге мүмкіндік береді. Бұл жүйелер спортшының концентрация деңгейін бағалап, эмоционалдық жағдайына байланысты жүктемені реттеуге көмектеседі. Сонымен қатар, биокері байланыс технологиясы (biofeedback) арқылы спортшылар өз денесін жақсырақ сезініп, қимылдарды үйлестіру деңгейін арттыра алады [8].

Болашақта жаңа зерттеу бағыттары мен олардың спорттағы ықпалы көркем гимнастиканың кәсіби деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Роботтандырылған жаттығу құрылғылары, интеллектуалды жаттықтырушылар, бұлшықет стимуляциясының жаңа әдістері спорттық жетістіктерді жақсартуда маңызды рөл атқарады. Ғылыми-зерттеу орталықтары биомеханика, генетика және спорттық физиология салаларында жаңа технологияларды енгізу арқылы гимнастиканың тиімділігін арттыруға бағытталған зерттеулер жүргізуде [9].

Жалпы, көркем гимнастикадағы инновациялық әдістер спортшылардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, жаңа жетістіктерге жетуге жағдай жасайды. Смарт-технологиялар мен жасанды интеллект спорттық дайындықты жетілдіруге көмектесіп, жаңа жаттығу әдістерін енгізуге мүмкіндік береді. Нейроақпараттық жүйелердің дамуы спортшылардың физикалық және психологиялық жағдайын жақсарту арқылы олардың жоғары нәтижелерге жетуін қамтамасыз етеді. Бұл технологиялар болашақта көркем гимнастикада жаңа стандарттарды қалыптастырады [10].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жүсіпова, Г. А. Көркем гимнастика: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: «Спорт», 2020.
2. Сейдахметова, Л. К. Спорттық жаттығу және жаңа технологиялар. – Нұр-Сұлтан: «Фолиант», 2019.
3. Қасымова, А. Т. Биомеханика негіздері және спорттағы қолдану әдістері. – Алматы: «Білім», 2018.
4. Борисова, Е. А. Современные технологии в художественной гимнастике: инновационные методы тренировки. – Москва: «СпортПресс», 2021.
5. Иванов, С. В. Нейроинформационные технологии в спорте: перспективы и разработки. – Санкт-Петербург: «Наука и спорт», 2022.
6. World Gymnastics Federation (FIG). Official Guidelines for Training and Performance Enhancement. – Lausanne, 2023.
7. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ). Спорттық медицина және жарақаттардың алдын алу. – Женева, 2022.
8. Sports Science Journal. The Role of Artificial Intelligence in Modern Gymnastics Training. – Volume 15, Issue 2, 2023.

9. Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитеті. Спорттағы цифрлық технологиялар мен инновациялар. – Нұр-Сұлтан, 2021.

10. Digital Sport Innovations. Biomechanics and Data Analytics in Artistic Gymnastics. – London, 2022.

УДК: 796.011

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІНІҢ АДАМЗАТ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Усипбекова Г.Е.

«Мирас» Университеті, Шымкент қ.

Түйін. В данной статье всесторонне рассматривается роль предмета физической культуры в жизни человека, его влияние на здоровье, личностное развитие и общество. Научно обосновано значение физической активности в физическом, психологическом и социальном аспектах. Кроме того, раскрывается роль предмета физической культуры в системе образования и его необходимость для будущих поколений.

Summary. This article comprehensively examines the role of physical education in human life, its impact on health, personal development, and society. The significance of physical activity in physical, psychological, and social aspects is scientifically substantiated. Additionally, the role of physical education in the education system and its necessity for future generations is highlighted.

Қазіргі таңда салауатты өмір салтын ұстану мен дене белсенділігіне көңіл бөлу өзекті мәселеге айналып отыр. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, жүйелі түрде дене жаттығуларымен айналысу адамның өмір сүру ұзақтығы мен сапасын арттырады. Осы тұрғыдан алғанда, дене шынықтыру пәнінің маңызы ерекше.

Дене шынықтырудың денсаулыққа тигізетін әсері. Дене шынықтыру – жүрек-қан тамырлары, тыныс алу, тірек-қимыл жүйелерінің қызметін жақсартып, ағзаның жалпы төзімділігін арттырады. Ғылыми зерттеулер жүйелі түрде спортпен айналысатын адамдардың өмір жасының ұзақ болатынын дәлелдеген. Сонымен қатар, дене жаттығулары семіздік, қант диабеті, гипертония секілді аурулардың алдын алуға көмектеседі.

Психологиялық және тұлғалық даму. Физикалық белсенділік адамның психикалық денсаулығына оң әсер етеді. Жаттығулар күйзелісті азайтады, көңіл-күйді жақсартады. Дене шынықтыру сабақтары барысында оқушылар табандылық, тәртіп, мақсатқа жету секілді қасиеттерді қалыптастырады, бұл олардың тұлғалық дамуына оң ықпал етеді.

Әлеуметтік және тәрбиелік мәні. Дене шынықтыру пәні командалық ойындар арқылы оқушылар арасында ынтымақтастық пен өзара сыйластықты қалыптастырады. Бұл пән балаларға әділеттілік, тәртіп, еңбекқорлық секілді қасиеттерді үйретеді. Сондай-ақ, дене шынықтыру – қоғамдағы әлеуметтік интеграцияның маңызды элементі болып табылады.

Білім беру жүйесіндегі орны. Білім беру мекемелерінде дене шынықтыру пәні барлық деңгейде оқытылады. Алайда бұл пәнге деген көзқарасты өзгерту қажет. Оны тек бағаланатын пән ретінде емес, әрбір баланың физикалық және рухани дамуына әсер ететін маңызды фактор ретінде қарастырған жөн.

Дене шынықтыру пәні – денсаулықты нығайтуға, адамның физикалық және психологиялық дамуына ықпал ететін маңызды сала. Ол әрбір адамның өмірінде тұрақты орын алуы тиіс. Осыған орай, білім беру жүйесінде бұл пәннің маңыздылығын арттыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. "Қазақстан-2030". Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы: Білім, 1997.
2. Қойшыбаев А. Дене тәрбиесі және спорт. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.
3. World Health Organization. Global recommendations on physical activity for health. – Geneva, 2010.

СОДЕРЖАНИЕ

НАПРАВЛЕНИЕ: БИЗНЕС ЖӘНЕ БАСҚАРУ / БИЗНЕС И УПРАВЛЕНИЕ

Абдукарим Б.Н.	
АҚША АҒЫНЫ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІ КӘСПОРЫНДАРЫНДА СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ІШКІ ЖОСПАРЛАУ	4
Агабекова Ш.Н., Агабекова Г.Н., Бокушева С.	
ФИНАНСОВАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ КАК ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ	6
Аққұлы С.Қ.	
ҚОР НАРЫҒЫНДАҒЫ БАҒА АУЫТҚУЛАРЫ: ФАКТОРЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ	10
Амандық Д.С.	
КАПИТАЛДЫ ЗАҢСЫЗ ӘКЕТУ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	12
Амантурдыева Н.А., Г.А. Жадигерова	
КӘСПОРЫНДАРДА ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ МӘНІ, МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ТҮСІНІГІ	15
Асқат Е.Н.	
ЖАҢА ҚАРЖЫЛЫҚ СӘУЛЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КРАУДФАНДИНГ ЖӘНЕ КРАУДИНВЕСТИНГ ПЛАТФОРМАЛАРЫН БАСҚАРУ	17
Байбосын Т.Б.	
ГУДВИЛЛДІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДАҒЫ БАҒАСЫ	19
Бахтығалиев С.Б.	
КОРПОРАТИВТІК БАСҚАРУДАҒЫ АКЦИОНЕРЛЕРДІҢ МҮДДЕЛЕРІН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ	22
Бейбітұлы А.	
ҚАЗІРГІ ҰЙЫМНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ӨЗЕКТЕНДІРУ	24
Бекқұлы Ү.Н.	
ҚАЗІРГІ ҰЙЫМДА ҰСЫНУҒА РЕЗЕРВТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	27
Бокушева С	
КАК СОЗДАТЬ СИЛЬНЫЙ БРЕНД	30
Губайдуллин Н.Н.	
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПРАКТИКЕ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ	33
Днимова Ж.Ш., Сергиенко М.А., Елеусинова А.У.	
О РОСТЕ ВОСТРЕБОВАННОСТИ БУХГАЛТЕРСКИХ УСЛУГ И АУТСОРСИНГА УЧЁТНЫХ ФУНКЦИЙ В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ СНГ	38
Дурру О., Гапурбаева Ш.Р., Актамова З.А.	
СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО И ЕГО РЕАЛИЗАЦИЯ В ПРАКТИКЕ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ СОВРЕМЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ	42
Дүйсембаев А.С.	
ҚОЛМА-ҚОЛ АҚШАСЫЗ, ЭЛЕКТРОНДЫҚ АҚША ҚАРАЖАТЫН ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТАНЫ ҰРЛАУ: ЗАҢ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	45
Еребаева Г.А.	
КРІ НЕГІЗІНДЕ КОРПОРАЦИЯНЫҢ ҚАРЖЫСЫН БАСҚАРУ	47
Ешенкулов Д.К.	
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ, ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЗИЯН КЕЛТІРУДІ БОЛҒЫЗБАУ ЖӘНЕ КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНДЫ ӨТЕУ ЖӨНІНДЕГІ ШАРАЛАРДЫҢ АУДИТІ	50

Әубәкір Ә.Б., Жадигерова Г.А.	
КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ АНЫҚТАУ ӘДІСТЕМЕСІ	52
Жүнісов Қ.Е.	
ЖОҒАРЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (НАНОТЕХНОЛОГИЯ, БИОТЕХНОЛОГИЯ)	55
Жұмақұлов А.Ү.	
ҚЫЛМЫСТЫҚ КІРІСТЕРДІ ЗАҢДАСТЫРУҒА БАНКТІК ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ҚҰРАЛДАРЫ	58
Исаков Г.Ш., Жадигерова Г.А.	
НАПРАВЛЕНИЯ ЛОГИСТИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПОВЫШЕНИЮ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА РЫНКЕ	60
Калибаева Г.М.	
КОНЦЕПЦИЯ МАРКЕТИНГА "РАБОЧЕЙ СИЛЫ"	64
Калыкулов К.М., Арашкевич О.В., Абдыкадыров К.Ж.	
АНАЛИЗ УСЛОВИЙ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ЧАСТНЫХ КОМПАНИЙ К ПРЕДОСТАВЛЕНИЮ ЛОКАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ	67
Кейкова Ж.К., Дурру Огуз	
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	71
Ким Л.Н., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б.	
ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ - ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ТОРГОВЛЮ	75
Колдас А.М.	
ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-БАҒДАРЛАНҒАН ЭКОНОМИКАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ	78
Коптаева Г.П., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б.	
РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТИТУТОВ В РАЗВИТИИ СТРАНЫ	80
Коптаева Г.П., Мырзалиева Г.А., Агабеков А.Ю.	
МАРКЕТИНГОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ И УДЕРЖАНИЯ КЛИЕНТОВ	84
Кривилова Т.И.	
САМОМАРКЕТИНГ В СФЕРЕ ТРУДА: НАПРАВЛЕНИЯ, ЭТАПЫ, ЛИЧНЫЕ СТРАТЕГИИ ЗАНЯТОСТИ	87
Кривилова Т.И.	
САМОМАРКЕТИНГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ	90
Купешев А.Ш., Западнюк Е.А., Шадиева А.А.	
РЕГУЛИРОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ И ЗАЩИТА ИНВЕСТИТОРОВ	93
Мырзалиева Г.А., Ким Л.Н., Агабеков А.Ю.	
СНИЖЕНИЕ УРОВНЯ ПРЕСТУПНОСТИ С ПОМОЩЬЮ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ: РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ	96
Ноғайбек Е.С.	
РЕФОРМАЛАНАТЫН ҚР ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ НЕСИЕ КАПИТАЛЫ НАРЫҒЫ: ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	99
Ордабек Ә.М.	
ТАЛАНТ-МЕНЕДЖМЕНТ (ТАЛАНТТАРДЫ БАСҚАРУ) ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ HR-МЕНЕДЖМЕНТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ	101

Сағын С.С.	
БАНКТІК ҚЫЗМЕТТЕР НАРЫҒЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ СТРАТЕГИЯСЫНДА КРЕДИТТІК ҰЙЫМДАРДЫҢ БІРІГУІ ЖӘНЕ ҚОСЫЛУЫ	104
Сейітжанұлы А.	
УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ "ФИНАНСОВЫХ ПУЗЫРЕЙ" НА РАЗВИВАЮЩИХСЯ ФОНДОВЫХ РЫНКАХ	107
Сергазина И.М.	
КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ БРЕНДІ	109
Серік М.	
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ ПЕРСОНАЛЫН ОҚЫТУ ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ КОУЧИНГ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	111
Слямбекова Қ.С.	
ЖОБАНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ НИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	114
Стаценко О.А.	
СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО ВУЗОВ И ПРЕДПРИЯТИЙ - ЗАЛОГ УСПЕШНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ	117
Тоялықызы А.	
МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ САЯСАТ ШЕҢБЕРІНДЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУШІ СУБЪЕКТІЛЕРДІҢ НАРЫҚТЫҚ КҮШІН РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	121
Туребаева Ж.К., Кененбаева З.М.	
ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ КОНТРОЛЯ И СИСТЕМА ВНУТРЕННЕГО АУДИТА БАНКОВ	124
Түзелбек А.Қ.	
ЫҚТИМАЛДЫҚ ҮЛЕСТІРУ ҚОСПАЛАРЫНЫҢ ЫДЫРАУЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН МӘЛІМЕТТЕР ТИПОЛОГИЯСЫ	128
Тұрсын Б.М.	
ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ АДАЛДЫҒЫ ҚАЗІРГІ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ АДАМИ КАПИТАЛЫ САПАСЫНЫҢ КРИТЕРИЙЛЕРІНІҢ БІРІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН HR ТЕХНОЛОГИЯСЫ	130
Тынысбек Ж.С.	
ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ НЕГІЗІНДЕ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДА "САТЫП АЛУ" БИЗНЕС-ПРОЦЕСІНІҢ ІШКІ БАҚЫЛАУЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ДАМУ	133
Умарова М.О.	
ПЕРЕМАНИВАНИЕ КАДРОВОЙ ЭЛИТЫ ОРГАНИЗАЦИИ КОНКУРЕНТАМИ И ТЕХНОЛОГИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДАННОЙ УГРОЗЕ	135
Умирбай Н.А.	
СОВРЕМЕННЫЙ ВАЛЮТНЫЙ РЫНОК FOREX: ДИНАМИКА И МЕТОДЫ ЕЕ ОЦЕНКИ	138
Ускенов М., Аяз А.Ж.	
ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ӨНЕРКӘСІПТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУ ТУРАСЫНДАҒЫ ТАЛДАУ	141
Хан И.Ю.	
АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТУАЛЕТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ РАЗВИТИЯ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ	145
Allahverdiyev E.	
MANAGEMENT MECHANISMS FOR DIVERSIFICATION OF AGRO- INDUSTRIAL ENTERPRISES IN AZERBAIJAN	148

Hasanli A.	
THE MECHANISM OF TAX DIGITALIZATION IN THE CONTEXT OF ITS IMPACT ON CORPORATE SALARY STRUCTURES	151

**НАПРАВЛЕНИЕ: ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚТЫ БАСҚАРУ /
ТУРИЗМ И УПРАВЛЕНИЕ ГОСТЕПРИИМСТВОМ**

Агабалаев Г.М., Гараев Э.М.	
ТУРИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ШЕКИ	155
Айбат Ш.Б.	
САЯХАТТАҒЫ ҚАУІПСІЗДІК	159
Байгушева А.Н.	
ПОПУЛЯРНОСТЬ ЛОКАЛЬНОГО И ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА	162
Дурру Д.К., Митрошенко Т.С., Дуйсембекова Г.Р.	
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ	166
Дурру Д.К., Митрошенко Т.С.	
ИННОВАЦИИ В ГОСТИНИЧНО-РЕСТОРАННОМ БИЗНЕСЕ	169
Саниева З.Р.	
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА И СПОСОБЫ ЕГО ВНЕДРЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	172
Саниева З.Р., Акматылдаева Г.А.	
ҚОНАҚ ҮЙ ЖӘНЕ МЕЙРАМХАНА БИЗНЕСІНДЕГІ ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛАР	177
Саниева З.Р., Демеубаева А.О.	
ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ ТУРИЗМІНІҢ ӘЛЕУЕТІН ЗЕРТТЕУ	180
Hajiyeva N., Babakishiyeva S., Mammadova A.	
TOURIST SATISFACTION AND QUALITY OF FOOD SERVICES IN AZERBAIJAN	184

**НАПРАВЛЕНИЕ: ҚОҒАМДЫҚ (ӘЛЕУМЕТТІК) ҒЫЛЫМДАРЫ /
ОБЩЕСТВЕННЫЕ (СОЦИАЛЬНЫЕ) НАУКИ**

Абдрасилова Г.З.	
АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫ КЕМЕЛДІКТІҢ НЕГІЗІ	188
Абдрасилова Г.З., Кочкорова Д.А., Арзыматов Д.С.	
ЖАҢА ӘЛЕМДІК ТӘРТІП АЯСЫНДАҒЫ ДАМУДЫҢ ЗАМАНАУИ-РУХАНИ МӘСЕЛЕЛЕРІ	191
Абдуразаков Ж.М.	
ҚОҒАМДЫ ЖАҒАНДЫҚ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУ	196
Абдухаимов Е.Ф., Талман А.С.	
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	200
Абдухаимова А.М.	
СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	205
Агайдаров Т.С., Сыдыкбекова Ч.С.	
ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ СОВРЕМЕННОГО ИНСТИТУТА ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ	209

Айтеке К.А.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ СОЦИЕТАЛДЫ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ	213
Айтеке К.А.	
АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫ СОТТА ҚОЛДАНУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	216
Алпысбаев М.С.	
ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ МӘНІ МЕН СИПАТЫ	219
Алтаева М.О., Тынымсеитова С.М.	
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ АРҚЫЛЫ ЖҮЗЕГЕ АСУ МЕХАНИЗМДЕРІ	223
Алтаева М.О.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИАЦИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРМЕН ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ	226
Ахметова А.Ғ.	
ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА СЕГОДНЯ	228
Еркінбекова Ә.С., Талман А.С., Құрбанбаева С.А.	
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУ: СТЕРЕОТИПТЕРДІ ЖОЮ ЖОЛДАРЫ	231
Еркінбекова Ә.С.	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МИФИ ЕРТЕДЕ ЖӘНЕ ҚАЗІР: МИФОЛОГИЯЛЫҚ САНАНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ АДАМҒА ӘСЕРІ	235
Жадигерова А.К.	
ВИРТУАЛДЫ КЕҢІСТІКТІ БАҚЫЛАУ АЯСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕР	239
Жаксылыков Н.Н.	
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР	242
Жаксылыков Н.Н.	
ҚАЗАҚСТАНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЗАҢДАР: ЖЕТІСТІКТЕР МЕН МӘСЕЛЕЛЕР	245
Жаналиева А.Ж., Жайлауова А.Ш.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	249
Жаналиева А.Ж., Исахов Б.С.	
МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ ЗАҢНАМАНЫ БҮЗҒАНЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР	253
Жанасова А.Ж.	
ИНСТРУМЕНТЫ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ КАК СРЕДСТВО ДОСТИЖЕНИЯ БАЛАНСА ФИСКАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА И БИЗНЕСА	257
Жүсіп Д.А.	
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҰЙЫМДАҒЫ КӘСІПТІК ОДАҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	259
Жұмабек Т.Т.	
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ САЯСАТЫ	261
Имашев Б.Е., Рсымбетов Б.К.	
КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ПЕН КИБЕРҚЫЛМЫСҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	265

Исатаева Б.Т., Жуматаева Ж.А.	
ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ:ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІККЕ ӘСЕРІ	268
Исатаева Б.Т., Мекенбай М.С.	
КИБЕРҚЫЛМЫС ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЗАҢДЫҚ АСПЕКТІЛЕР	272
Исахов Б.С., Жадигерова А.К., Сауранбекова А.А.	
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ЖАҒДАЙЛАРЫ	274
Колодинская И.В.	
О КОМПЕНСАЦИЯХ В ТРУДОВОМ ПРАВЕ (В КОНТЕКСТЕ РАБОТНИКОВ, СОВМЕЩАЮЩИХ РАБОТУ С ПОЛУЧЕНИЕМ ОБРАЗОВАНИЯ)	278
Қосанбаев Қ., Султанова В.И.	
ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О КАЗАХАХ В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КОНЦА XIX ВВ	283
Қосанбаев Қ.	
ОТРАЖЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ КУЛЬТУРЫ, БЫТА И ХОЗЯЙСТВА КАЗАХОВ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ Л.Ф.МЕЙЕРА И Н.ОСТРОГОРСКОГО	286
Құрбанбаева С.А., Жуматаева Ж.А.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ САЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРІ	289
Мамедова А.	
ИСТОЧНИКИ КУЛЬТУРЫ: ИСКУССТВО, ТРАДИЦИИ И ЦЕННОСТИ В СТРАНАХ ВОСТОКА	293
Мауланбек Б.П.	
БҰЗАҚЫЛЫҚ ЖӘНЕ ВАНДАЛИЗМ ІСТЕРІ БОЙЫНША СОТ-КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	295
Нурсултанов Г.Н.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУДІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	299
Озенбаева А.Т.	
СУАРМАЛЫ ЖЕРЛЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	303
Рахметова Г.Р.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	307
Рахметова Г.Р.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	311
Рахметоллов А.К.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ КЕЛІСІМДЕР	315
Салидин М.А.	
ҚАЗАҚСТАНДА ТРАНСПЛАНТОЛОГИЯНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	318
Сеитова Р.М., Кашкынбекова У., Бейдиева А.	
НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ	322
Серик Г.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БІЛІК ОРГАНДАРЫ МЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	325

Серик Г. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫН ДАМУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	328
Серікбай З.А. ҚҰҚЫҚТЫ ІСКЕ АСЫРУ ТҮСІНІГІ МЕН НЫСАНДАРЫ	332
Султанов С.А. РАЗВИТИЕ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ В 90-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА	336
Талман А.С., Рамазанова Л.А. КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ	340
Тленшин Т.Б. ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫ ЖАҒДАЙЫНДА АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ЖАРИЯ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ	342
Тленшин Т.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ	347
Тураханов И.И. МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ	350
Фархади Т.Е., Ермеков С.Р. КРЕМНИЙ ГЛИЦЕРОЛАТТЫ ЗАТТАРЫН АЛУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚҰРУ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЗІРЛЕМЕЛЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	354
Хамитов Д.А. МҮЛІКТІК ЕМЕС ИГІЛІКТЕРДІ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	357
Хұдайқұлқызы Д. РОЛЬ СОГЛАСИТЕЛЬНОЙ КОМИССИИ В РЕШЕНИИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СПОРОВ	361
Шинтаева Ф.Е. ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАЗАХСТАНА	365
Шинтаева Ф.Е. ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ДАУЛАРДЫ ШЕШУДЕ МЕДИАЦИЯНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ	369
Шляхтова О.Г. РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОЙ СРЕДЫ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ	373
НАПРАВЛЕНИЕ: АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР / ИНФОРМАЦИОННЫЕ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ	
Алимбекова А.Т. АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ КИБЕРШАБУЫЛДАРДАН ҚОРҒАУ: НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕР МЕН ӘДІСТЕР	377
Асқар Е.Ә. СЕРВИСТІК ЖАБДЫҚТЫ ЖИНАҚТАУ МЕН МОНТАЖДАУДЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ	380
Бактибаев К.О. КОНТЕЙНЕРЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМ ЖӘНЕ МИКРОСЕРВИСТЕР	383
Балабеков М.О., Наурызбаев К.К. ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ЗАМАНАУИ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАР	387
Бейбарыс Б.А., Роговой А.В. САРАПШЫЛАРҒА АУМАҚТЫҚ БӨЛІНГЕН БІЛІМ ҚОРЫНА ЖЫЛДАМ ҚОЛ ЖЕТКІЗУГЕ МҮМКІНДІК БЕРЕТІН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ЗЕРТТЕУ	391

Бекіш Н.С., Роговой А.В.	
МЕДИЦИНАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ	395
Даткаев А. Д.	
СИСТЕМЫ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ДАННЫХ О СТУДЕНТАХ	398
Джайнарова М.Е.	
БАСҚАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ НЕГІЗГІ ПРОБЛЕМАЛАРЫ	402
Дүйсенбекұлы Д.	
ПЕРСОНАЛДЫ ІРІКТЕУ, БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ДАМУ ПРОЦЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУ МҮМКІНДІГІН ӨЗІРЛЕУ	405
Есентаев Д.Г., Роговой А. В.	
ИССЛЕДОВАНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ И МЕТОДОВ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ ДЛЯ АВТОМАТИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ	409
Ирискельдиев М.А., Роговой А.В.	
МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ РЕСУРСОВ В РАСПРЕДЕЛЕННЫХ ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ	412
Карпенко Т.Е., Мамаражабов М.Э.	
ОБЗОР ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СИСТЕМ ДЛЯ ОБРАБОТКИ ТЕКСТОВЫХ ДАННЫХ ДЛЯ ЛИНГВИСТОВ	415
Кемелбек А.Ұ., Роговой А.В.	
ФИЗИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ҮШІН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	419
Қалдыбек З.О., Роговой А.В.	
ТАРАТЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ	423
Қали Ә.Е., Роговой А.В., Хасанов А.А.	
БҰЛТТЫ ЕСЕПТЕУЛЕРДЕ ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ ЖӘНЕ САҚТАУ ҮШІН ТАРАТЫЛҒАН ЖҮЙЕЛЕРДІ ЖАСАУ	426
Қожабеков Е.А.	
ІР - БАЙЛАНЫС ОРТАЛЫҒЫН ИМИТАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ	429
Қыдырбай С.Т., Роговой А.В.	
ДИНАМИКАЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕСІН ӨЗІРЛЕУ	433
Мақұлбек Н.	
ОПТИМИЗАЦИЯ АЛГОРИТМОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ АНАЛИЗА БОЛЬШИХ ДАННЫХ В ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ	436
Манатқызы Ж.	
ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ МОДЕЛЬДЕРІ, ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ АЛГОРИТМДЕРІ	438
Мекемов А.М.	
РУТНОН БАҒДАРЛАМАЛАУ ОРТАСЫНДА МАТН МОДУЛІН ПАЙДАЛАНУ	442
Молдахан Ж. Ж.	
ХАЛЫҚҚА ПСИХОЛОГИЯДЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУДІҢ ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАСЫН ӨЗІРЛЕУ	445
Мустафаева Л.Т.	
КИБЕРБУЛЛИНГ: ЦИФРОВАЯ УГРОЗА С РЕАЛЬНЫМИ ПОСЛЕДСТВИЯМИ	449
Мустафаева Л.Т.	
СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ	452

Мырзаханов М.М., Роговой А.В. ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ МӘЗІРІН ҚҰРУ КЕЗІНДЕ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫ ҚОЛДАУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ЦИФРЛАНДЫРУ	455
Олжатаева Б.Т. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ТЕОРИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИИ	459
Орынтай А.Қ., Роговой А.В. ӘУЕЖАЙ ЖОЛАУШЫЛАРЫНЫҢ БАГАЖЫНДА ТЫЙЫМ САЛЫНҒАН ЗАТТАРДЫ АНЫҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ	462
Роговой А.В. КРИТЕРИЙ ОБРАТИМОСТИ МИНИМАЛЬНОГО ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО ОПЕРАТОРА ГЕЛЛЕРСТЕДТА	465
Сапахова М.Б. РАЗРАБОТКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДЛЯ ВРАЧЕЙ В МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЯХ	468
Сері Л. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ PYTHON ДЛЯ РАЗРАБОТКИ ИНТЕРАКТИВНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ ПЕРЕВОДЧИКОВ	472
Султамуратов Б. ЦИФРОВОЕ ТЕЛЕВИЗИОННОЕ ВЕЩАНИЕ	475
Тулегенова А.Т. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ЧАТ-БОТАХ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОЛЬЗОВАТЕЛЬСКИЙ ОПЫТ	479
Усембаева А.Д., Кельдибекова А.Б. ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ АЖЫРАМАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ	482
Trofimova A.V. COMPARATIVE ANALYSIS OF CLASSICAL AND DEEP LEARNING MODELS IN NLP FOR SOCIAL MEDIA TEXT ANALYSIS: PERFORMANCE, CHALLENGES, AND APPLICATIONS	486

НАПРАВЛЕНИЕ: ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ / ХИМИЯ И БИОЛОГИЯ

Абидинова Ж.О. ОРИЕНТИРОВАННЫЙ УРОК НА РЕЗУЛЬТАТ ОБУЧЕНИЯ: СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ПРОФОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ НА УРОКЕ БИОЛОГИИ	489
Аймеш Д.А. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЭНТОМОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ	492
Айнабек Б.Н. САБАҚТА ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ: ТӘЖІРИБЕЛІК МЫСАЛДАР	495
Алимбекова С.М. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР 7-8 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА СЫНИ ОЙЛАУ ӘДІСІМЕН САБАҚ ӨТУДІҢ ӘДІС - ТӘСІЛДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ	498
Алмахан Д.Қ. МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ: БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫ МЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ	502

Алпысбаева А.Б., Мәлік Б. Б.	
ИТМҰРЫН ЖЕМІСТЕРІНЕ ДӘРІЛІК МАҚСАТТА СИПАТТАМА БЕРУ	505
Бердимуратова Д.У.	
ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ҮРДІСІН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	511
Болатбекова Қ.Б.	
ОҚЫТУДЫҢ ӘРТҮРЛІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ КЕЗІНДЕ БИОЛОГИЯДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУ	514
Бутаев М.Д., Аубакиров Х.А., Жигитеков Т.А.	
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ УЧАЩИМСЯ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ	516
Гайбуллаева М.У., Момбаева Б.Қ.	
ИНФЕКЦИИ ТОМАТОВ БАКТЕРИАЛЬНОЙ ПРИРОДЫ	521
Егембердиев Е.Т.	
АҒАШ-БҰТА ӨСІМДІКТЕРІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ АЛУАНТҮРЛІЛІГІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ (ТҮРКІСТАН БОТАНИКАЛЫҚ БАҒЫ МЫСАЛЫНДА)	526
Ермекқызы Ә., Ескермес З., Карабаева А.А.	
КӘДІМГІ ӨРМЕКШІ КЕНЕНІҢ (TETRANYCHUS URTICAE KOCH.) «РЕД ДЕЛИШЕС» АЛМАСЫ СҰРЫПЫНДА ДАМУЫ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ КҮРЕС ШАРАЛАРЫ	530
Есенбекова А.Ш., Нуркешов Б.Б.	
БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	534
Әсен А.Б.	
БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ	537
Жамолов М., Махмадалиева О.	
ИЗУЧЕНИЕ СОСТАВ ЖИДКИЙ ФРАКЦИИ ОТХОДА, ВЫДЕЛЕННОГО ИЗ СЕПАРАТОРА-6401 ШУРТАНСКОГО ГАЗОХИМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА	540
Жигитеков Т.А., Бутаев М.Д.	
БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕР	542
Кабылбекова А.Т.	
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	545
Кадыр Г. А., Абдыкаимова Ж. Ж., Тулеубаев Ж.С.	
ЯКОРЦЫ СТЕЛЮЩИЕСЯ: ЭКСТРАКТЫ И ПРЕПАРАТЫ, ПРИГОТОВЛЕННЫЕ НА ОСНОВЕ ЯКОРЦЕВ СТЕЛЮЩИХСЯ	548
Караманов С.А.	
ТҮРКІСТАН БОТАНИКАЛЫҚ БАҒЫНДА ӨСІРІЛЕТІН ЖЕМІС АҒАШТАРЫ МЕН СӘНДІК ӨСІМДІКТЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ	552
Каримбаева Д., Дрюк О.	
ФЕНОЛЬНЫЕ СОЕДИНЕНИЯ AMBROSIA ARTEMISIFOLIA L.	554
Куанышова С.Е.	
БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІКТЕРДІ ДАМУЫНДАҒЫ КЕІБІР ӘДІСТЕРІ	557
Кудайберген А.С.	
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫҒА АРНАЛҒАН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	561
Қалданова А.Н.	
БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА LESSON STUDY ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	564

Қонысбек А.Е.	
ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	567
Нұрман Қ.Қ.	
ХИМИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫН ДАМУЫ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ	570
Оразымбетова Г.А.	
БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	574
Өтебек Д.Ж.	
ЭФФЕКТИВНОСТЬ КЕЙС-МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ	578
Полатбекова Г.А.	
СЕЛЕН МЕН ОНЫҢ ҚОСЫЛЫСТАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІН ЗЕРТТЕУ	581
Сапарбеков А., Кармышова Ү.Ж.	
ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ	584
Серік А.С., Когисов С.М.	
ВАЛЕНТТІЛІК БАЙЛАНЫС ӘДІСІ ТҮРҒЫСЫНАН-ТОТЫҒУ ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРУ РЕАКЦИЯЛАРЫ (ІІІ-ПЕРИОД ЭЛЕМЕНТТЕРІ)	587
Сулейменова М.Т.	
БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА LESSON STUDY ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	590
Таубаева А.М.	
ХИМИЯ ПӘНІН ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА ЖАҢА МАЗМҰНДА ОҚЫТУДЫҢ МАҚСАТЫ, МІНДЕТТЕРІ	592
Ташманов И., Нарбаева Д.	
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК	596
Тельманова Ф.	
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ХАН ТОҒАЙЫ ОРМАН АЛАБЫНЫҢ ӨРМЕКШІ ФАУНАСЫН ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР	600
Токкужина Н.С.	
ОПРЕДЕЛЕНИЕ МИКРОЭЛЕМЕНТОВ КУКУРУЗЫ МЕТОДОМ АТОМНО-ЭМИССИОННОЙ СПЕКТРОСКОПИИ С ИНДУКТИВНО СВЯЗАННОЙ ПЛАЗМОЙ	604
Төлебай А.Ж.	
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ DAҒДЫЛАРЫН ДАМУҒА АРНАЛҒАН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	607
Төрекүл А.Б.	
РАЗРАБОТКА ВИРТУАЛЬНЫХ УРОКОВ ПО БИОЛОГИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ ЧЕЛОВЕКА	610
Ухимова Ж.Б.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖАППАЙ АШЫҚ ОНЛАЙН КУРСТАРДЫҢ ДАМУЫ МЕН ӘЗІРЛЕУ ӘДІСТЕРІ	613
Шерикбаев Қ.М.	
БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА МОБИЛЬДІ ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ (ПЛАНШЕТТЕРДІ, СМАРТФОНДАРДЫ) ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	615

Kim A.I., Vavilov A.V., Vorobyov A.L. TECHNOLOGY FOR PRODUCING A PROBIOTIC FEED ADDITIVE FROM WHEY AND ITS ENVIRONMENTAL IMPLICATIONS	618
Niyazbek A.A., Zhumagulova K.A., Ibadullayeva S.J., Auyezova N.S. FEATURES OF THE FORMATION OF META-SUBJECT COMPETENCIES IN MODERN EDUCATION	621
Ponyakin M. CHARACTERIZATION OF WASTE PRODUCTS IN OIL PIPELINE SYSTEMS	624

НАПРАВЛЕНИЕ: ДИЗАЙН ЖӘНЕ КӨРКЕМ ЕҢБЕК / ДИЗАЙН И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТРУД

Айдарбек Б.Ә. ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ – СТУДЕНТТІҢ КӘСІБИ МІНДЕТТЕРІН ШЕШУ ҚҰРАЛЫ	628
Бургебай М.Д., Жарқымбекқызы Г., Жаппарова А.К. ТҰРАҚТЫ СӘН ЖӘНЕ ҚАЙТА ӨНДЕУ ҚОЗҒАЛЫСЫ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ СӘННІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	632
Әбдірасилов С. Ф. АДАМ ПОРТРЕТІНІҢ СУРЕТ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ	635
Иляев С.Г. КӨРКЕМ ЕҢБЕКТІ ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	639
Муратбаев А.Т. СУРЕТ ӨНЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МӘНІ	643
Оразов А.О., Арзыкулова Л.П. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ИКЕМДІ ДАҒДЫЛАРЫН (SOFT SKILLS) ДАМУЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ	648
Орал Е.Қ. ГРАФИКАЛЫҚ ДИЗАЙН: ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ДӘСТҮРЛІ ӨНЕРДІҢ ҮЙЛЕСІМІ	654
Сапарбек Г.Г. КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА СӘНДІК ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАРДЫ ЖАСАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	656
Толкинова Х.Т. ВИДЫ ЭЛЕМЕНТОВ РОСПИСИ В НАРОДНОМ ремесленном ИСКУССТВЕ	661

НАПРАВЛЕНИЕ: ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ, СПОРТ ЖӘНЕ АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ /ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА, СПОРТ И НАЧАЛЬНАЯ ВОЕННАЯ ПОДГОТОВКА

Алиев У.О. АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ПӘНІ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУ	665
Анарбеков Б.К. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МӘДЕНИЕТІ ҰЖЫМЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	667
Битабаров Е.А. ПРОБЛЕМА СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ В СТУДЕНЧЕСКИХ КОМАНДАХ ПО БАСКЕТБОЛУ	670

Гаждиев И.А., Иксанова Н.Ф. ПОВЫШЕНИЕ ИНТЕРЕСА К УРОКУ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У УЧАЩИХСЯ СТАРШЕЙ ШКОЛЫ	674
Дмитриев С., Новиков А.В., Бельц В. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: СМЕШАННЫЕ ФОРМАТЫ ОБУЧЕНИЯ	679
Дмитриев С., Павлов В., Бельц В. ПРЕПОДАВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ	681
Иксанова Н.Ф., Гаждиев И.А. ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ	685
Мекенбаев С.К. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА КҮРЕС ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҮЙРЕТУДІҢ НЕГІЗІ	688
Орынбаев Е.С. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ПАЙДАСЫ: ИММУНИТЕТТІ КҮШЕЙТУ ЖӘНЕ ЭНЕРГИЯ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ	690
Саденов Н.С. ИГРЫ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ	693
Сапахов М.А. ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕНІҢ НЕГІЗГІ ПАРАМЕТРЛЕРІ	697
Сариев Е.А. АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚТЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ	700
Тойлыбаев Б.А. КӨРКЕМ ГИМНАСТИКАДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ: БИОМЕХАНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АНАЛИТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР	704
Усипбекова Г.Е. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІНІҢ АДАМЗАТ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ	710

«ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҒЫЛЫМЫ 2025»

атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции

«НАУКА ВЫСШИХ ШКОЛ 2025»

I ТОМ

Оргкомитет не несет ответственности за материалы, не содержащие научной новизны
или оформленные с нарушением грамматики.

Подготовка оригинал-макета: Т.С. Митрошенко

